АКАДЕМИЯ НАУК УЗБЕКСКОЙ ССР

ИНСТИТУТ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ
им. А. С. ПУШКИНА

ЗАХИР АД-ДИН МУХАММЕД БАБУР

БАБУР-НАМЕ



ИЗДАТЕЛЬСТВО
АКАДЕМИИ НАУК УЗБЕКСКОЙ ССР

ТАШКЕНТ — 1960

2 8
Ў35
Б-72

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ

А.С.ПУШКИН НОМИДАГИ
ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБИР

БОБИРНОМА

№ 18093
4

ЎЗБЕКИСТОН ССР
ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ НАШРИЁТИ

ТОШКЕНТ — 1960

Нашрга тайёрловчилар:
ПОРСО ШАМСИЕВ
СОДИҚ МИРЗАЕВ

* * *

ЎзССР Фанлар академиясининг
корреспондент аъзоси В. ЗОҲИДОВнинг
сўз боши ва таҳрири билан

1986 | ГБ УзССР 22685

936278

ГОСУДАРСТВЕННАЯ РЕСПУБЛИКАНСКАЯ
БИБЛИОТЕКА
Кирг. ССР им. Н. Г. Чернышевского

18093
М 493

БОБИРНИНГ ФАОЛИЯТИ ВА АДАБИЙ-ИЛМИЙ МЕРОСИ ҲАҚИДА

Биз мамлакатимиз халқларининг, шу жумладан, Ўрта Осиё ва умуман Шарқ халқларининг дўстлик ва ҳамкорликда бир-бирларига таъсир этиб, узоқ йиллар давомида яратган беҳисоб моддий ва маънавий бойликлари билан фахрланамиз. Бу бойликларсиз умум башарий маданиятни, унинг тарихи ва тараққиётини тасаввур қилиш мушкул ва кўп ҳолларда мумкин эмас.

Улуғ Октябрь революциясининг мислсиз ютуқларидан бири шундан иборатки, совет халқи асрлар давомида ўз ота-боболари ва прогрессив инсоният томонидан яратилган маданий бойликларга чинакам эга бўлиб қолди.

Коммунистлар партияси, Совет давлати ва совет халқи халқлар даҳоси томонидан яратиб келинган маданий бойликларга юксак муҳаббат ва ҳурмат билан қарайдилар.

Шу туфайли ҳам илмий-текширишларимизда рўй берувчи сустлик, шунингдек, халқлар тарихи, улар яратган маданият тарихининг у ёки бу масаласига нотўғри муносабатда бўлиш сингари ҳолларни халқимиз, партиямиз қонуний равишда танқид қилади.

Узоқ ўтмишда ижтимоий ҳаётнинг кўпгина соҳаларида муҳим роль ўйнаган йирик сиймолардан бири Заҳириддин Муҳаммад Бобирдир. У ўз даврида истеъдодли лашкарбоши ва давлат арбоби, талантли ёзувчи ва санъат, адабиёт ҳамда фаннинг қадрини биладиган атоқли олим бўлган. Унинг музика, шеърият ва ҳарбий иш ҳақида ёзган рисолалари бизгача етиб келмаган бўлса ҳам, бироқ унинг бошқа қатор асарлари илмий жиҳатдан катта аҳамиятга эга бўлиши билан Ғарб тарихчиларини қизиқтириб келгани каби, Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон ва Эрон

тарихини текширувчи шарқли олимлар учун ҳам кўпдан бери илмий таянчлардан бири бўлиб келмоқда.

Бобир ўзига хос сифатларга эга бўлган сиймодир. У аввало ўз даврининг, ўз синфининг фарзанди, мураккаб ижтимоий, иқтисодий шароитларнинг ва ғоявий-сиёсий қарашлардаги, йўналишлардаги зиддиятларнинг маҳсулидир. Унинг серқирра ҳаёти ва фаолиятига тарихий-конкрет муносабатда бўлмай туриб, унга тўғри ва атрофлича баҳо бериш мумкин эмас.

Биз Бобирнинг сиёсий, адабий фаолиятини бутунлай қора бўёққа бўяб юбориб, ундаги ижобий хусусиятларни кўрмасликни қоралаймиз, шунингдек, биз фақат унинг ижобий томонларини кўрсатиб, ундаги чуқур қарама-қаршиликни, тарихий чекланганликни кўрмасликни ҳам қоралаймиз.

Фақат масаланинг бу ҳар иккала томонини олиб ва уларни ички, диалектик бирликда таҳлил қилибгина Бобирнинг ҳаёти ва фаолиятини илмий асосда ёритишимиз мумкин бўлади.

Чиндан ҳам Бобирнинг сиёсий ва адабий фаолияти унинг феодал синфга мансублиги учун ҳам, ўша даврнинг объектив социал-иқтисодий шароити тақозоси билан ҳам чуқур зиддиятларга эгадир. У, бир томондан, ички ликбезлик ва бекорчиликдан иборат бўлган ҳаётни қораласа, иккинчи томондан, худди ана шу ишлар билан ўзи шуғулланган эди. Инсонларга ваҳшийларча муносабатда бўлишдан ниҳоятда нафратланган Бобир, ҳарбий юришларда у ўз мухолифларини ўлдиришга фармон берар, каллалардан «минора»лар ясашдан ҳам тоймас эди. У инсонларни, аҳоли яшайдиган қишлоқларни талашни ёмон, гуноҳ деб ҳисоблар эди, аммо лашкарлари унинг амри билан одамларнинг мол-мулкларини тортиб ҳам олар эдилар. У ўз мамлакатини ташлаб чиқиб кетган эди, лекин бегона юртларда юрган пайтларида ҳамма вақт ватанни соғинган, унинг хаёли билан яшаган. У ўзининг ижодиётида баъзан ижтимоий турмушнинг, коинотнинг у ёки бу масаласига оид шундай фикр ва қарашларни олдинга сурар эдики, булар ўша даврнинг ҳукмрон мафкурасига мос келмас эди, баъзан эса шундай фикрлар айтардики, уларда унинг феодал ҳокимлиги яққол кўриниб турарди. Унинг қалби нозик, шўх, мулойим бўлиш билан бирга, унда мустабидлик ҳам бор эди.

Бобирни ўрганишда биз унинг ана шу томонларини диққат марказида тутишимиз керак.

Бобирнинг жуда ҳам кўп қиррали фаолиятидаги ижобий томонлари учун уни ота-боболаримиз қадрлаб келганлар, биз ҳам уни улкан шахс деб ҳисоблаймиз.

Бобир тарих майдонида пайдо бўлган давр жуда катта, мураккаб ва зиддиятли ҳодисаларга тўла эди. Бобирнинг илмий ва адабий фаолияти ана шу ҳодисаларга боғлиқ бўлиб, унинг тақдирида ўша ҳодисалар катта роль ўйнаган.

XV асрнинг охирларида ҳали балоғатга етмаган Бобир[1] темурийларнинг Фарғона тахтига чиққан пайтида, бир вақтлар қудратли бўлган, энди эса социал-иқтисодий ва сиёсий сабабларга кўра ичдан емирила бошлаган темурийлар давлати ўзининг охирги умрини кечирмоқда эди.

Мовароуннаҳр тахтида ўтирган буюк олим Улуғбек фожиали равишда ўлдирилгач, реакцион, қора гуруҳчи кучлар ҳокимият тепасига чиқиб оладилар ва XV асрнинг иккинчи ярмида мамлакатда ўзларининг чексиз ҳукмронликларини ўрнатиб, мамлакатнинг барча иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётини ашаддий реакция талаблари асосида ўшалар белгилайдилар.

Мовароуннаҳрнинг бир неча катта-кичик феодал ҳокимликларга бўлиниши, тинимсиз ички урушлар, мамлакат ижтимоий ҳаётида барча соҳаларнинг устидан феодал-клерикал реакция ўрнатилиши, мамлакат моддий бойлигидан кўп қисми ёки ҳаммасининг ҳеч қандай ижтимоий аҳамиятга эга бўлмаган мақсадда таланишти, тор-мор келтирилиши, меҳнаткашлар оммасининг кўпчилиги, айрим ҳолларда эса деярлик барчасининг моддий бойлик ишлаб чиқаришдан четда қолдирилишлари, шунингдек, уларнинг кўпчилик қисмининг бемаъни, принципсиз ўзаро ички урушларда ҳалок бўлиши, иқтисодий ва маданий ҳаётнинг сусайиб кетиши, асосий ишлаб чиқариш воситалари — ер, сув шунингдек, ҳунармандчилик ва савдо корхоналарининг Хўжа Аҳрор ва унинг атрофидаги бир неча ўта реакцион гуруҳлар қўлига ўтиб кетиши хусусий ва давлат ер эгалигига қаттиқ зарба берди ва бош-бошдоқликка, тархонларнинг ўзбошимчалигига сабабчи бўлди, ҳукмрон феодал ишлаб чиқариш муносабатлари ишлаб чиқариш кучларини ҳар тарафлама танг қилиб, уларни шиддат билан бўға бошлайдилар. Мана буларнинг ҳаммаси моддий бойлик ишлаб чиқарувчиларни фақатгина ҳолдан тойдирибгина қолмади, балки Мовароуннаҳрнинг камқувват феодал давлатларининг иқтисодий асосига, мамлакат халқ хўжалигига, иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётига қақшатғич ва ўнгғалтирмайдиган зарба берди.

Кенг меҳнаткашлар доирасида бўлгани сингари қатор давлат арбоблари ўртасида ҳам бу ҳолдан норозилик кучайиб жиддий тус олади. Бироқ мамлакатда содир бўлган бундай ҳалокатли аҳволнинг олдини олишга давлатнинг кучи етмас, бу ўзбошимча кучларни тийиб, уларни бостириш учун қодир бўлган куч ҳали ўзини ўзи танимаган, етишмаган, камолотга эришмаган эди. Бунинг устига қаттиқ эксплуатация қилина бериб қашшоқликка маҳкум қилинган, ниҳоятда эзилган, ҳуқуқсиз ва

---

[1] Бобир 1483 йилда Фарғона водисидаги Ахсида туғилган ва 1530 йилда вафот этган. Унинг отаси — Темурнинг ўғли Мироншоҳнинг ўғли Султон Муҳаммаднинг ўғли Султон Абусаиднинг ўғли Умаршайх Абусаиднинг Фарғона вилоятидаги ҳокими бўлган ва у 1494 йилда вафот этгандан сўнг, тахт 12 ёшлик Бобирга қолган.

қолоқ халқ оммасининг тарқоқ кучи ўз хўжайинларига қарши курашда бир неча марта мағлубиятга учраб ҳолдан тойган эди.

Жамиятдаги илғор кишилар темурийлар сулоласининг инқирозини олдиндан кўрган эдилар. Бобир ҳам ўзига хос дадиллик билан халқ оммасининг қашшоқлигини, мамлакат экономикаси ва давлат аппаратидаги фожиали аҳволни ҳамда мамлакатда ҳукмрон бўлган сиёсий бошбошдоқликни дангал очиб ташлайди. У шундай ёзади:

Шаҳарлар таланган эди. Бунинг натижасида Фарғона ва Самарқандда озгина аскарни ҳам боқиб бўлмасди. «Мунча толон ва торож тортғон вилоятлардин нима олмоқ худ нечук муяссар бўлғай.

Черик элининг ўлжаси туганди. Самарқандни олғонда Самарқанд андоқ хароб эдиким, мадад ва тухм ва тақовига эҳтиёж бор эди. Чи жойи улким, киши андин нима ола олғай. Бу жиҳатлардин черик эли кўп танқислиқ торттилар. Биз ҳам элга нима еткура олмадук»[2].

Темуриларнинг XV асрнинг 70—80 йилларидаги қудратли Хуросон давлати ҳам ички урушлар натижасида бирмунча заифлашиб қолган эди. Мулкдорларнинг иқтисодий жиҳатдан мустаҳкамланиб олишларига шароит яратиб берган ва кенг тарқалган феодал институти — сюрғолга асосланган амлокдорлик системасининг ҳукмронлиги оқибатда марказий давлатнинг иқтисодий асосларига путур етказди, мулкдорлар—реакцион феодаллар, маҳаллий ҳокимлар, беклар, Султон Ҳусайннинг ўғиллари ўртасида ўзаро урушларни жуда кучайтириб юборганидек, майда ҳокимлар билан марказий ҳокимият ўртасида ҳам урушлар келтириб чиқаришга сабабчи бўлади. Агар бунга Султон Ҳусайн саройида айниқса сўнгги йилларда кенг қулоч ёзган ярамас аҳволларни ҳисобга олинса, бу пайтда давлатнинг мамлакатга ташқаридан бўладиган қуролли ҳужумни тўхтатиб қолишга қодир эмаслиги яққол кўриниб қолади.

Бобирнинг фожиаси шундаки, у ҳудди шундай ҳалокатли оғир ва мураккаб тарихий шароитда 12 ёшлик бола экан, Фарғонанинг ҳокими сифатида тарих майдонида пайдо бўлади. Табиийки, у қанчалик қобилиятли, ақлли, тадбирли бўлмасин, қанча машаққат чекмасин содир бўлган аҳволни ўзгартира олмас, темурийлар сулоласини муқар[illegible]катдан асраб қололмас эди. Шунинг учун ҳам Бобирнинг [illegible] учун, унинг қудратининг бирлиги учун, майда-майда парчала[illegible]линиб кетган мамлакатни айниқса, четдан бўладиган ҳужумни қайтариш мақсадида бирлаштириш учун Моваруннаҳр ва Хуросоннинг ҳокимлари билан баъзан музокара, баъзан қурол кучи воситасила қилган узоқ уринишлари ижобий натижалар бермайди.

Айниқса, Шайбонийхоннинг кўчманчилардан иборат катта армияси ва босқинчиликда Шайбонийдан қолишмайдиган эрон шоҳи Исмоилнинг

[2] «Сўз бошн»да «Бобирнома»дан келтирилган цитаталар шу нашрдан олинди.

ҳужуми пайтида мамлакатда аҳвол ниҳоятда жиддий тус олади. Юқорида келтирилган сабабларга кўра, Бобир ҳарбий ҳаракатларни Афғонистон ва Ҳиндистон территориясига кўчиришга мажбур бўлади, у ерда қудратли давлат барпо қилиш, бу давлатнинг кучига, бойлигига суянган ҳолда жойларга ўз одамларини қўйиб, Ўрта Осиёни бирлаштириш мақсадини ҳам кўзлайди. Бу ҳақда Бобирнинг ўзи ҳам бир неча бор қайд қилган эди:

«Яна Комронга, Кобулдаги бекларга фармон бўлдиким, бориб сенга қўшулуб, Ҳисор ё Самарқанд ё ҳар сориғаким салоҳи давлат бўлса юргайсиз, Тенгрининг инояти била ёғиларни босиб, вилоятларни олиб, дўстларни шод, душманларни нигунсор қилгайсиз, иншоаллоҳу таоло.... Агар Тенгри инояти била Балх ва Ҳисор вилояти муяссар ва мусаххар бўлса, Ҳисорда сенинг кишинг бўлсун. Балхда Комроннинг кишиси бўлсун. Агар Тенгри инояти била Самарқанд ҳам мусаххар бўлса, Самарқандта сен ўлтурғил, Ҳисор вилоятини иншоаллоҳ, холиса қилғумдур».

Бобир 1504 йили, 19 ёшида Кобулни забт қилиб, у ерда қарор топади. Кобулдан туриб Мовароуннаҳрни олиш учун бир неча марта юришлар қилади, аммо муваффақият қозонолмайди, куч кам эди, 1525 йили Бобир узоқ ва жиддий тайёргарликдан кейин Ҳиндистонга ҳарбий юриш қилади. Понипат шаҳаридаги жангда Деҳли султони Иброҳим Лудийнинг ўзининг армиясидан тўрт мартача ортиқ бўлган қўшинини тор-мор келтиради ва Деҳли ҳамда Ограни эгаллайди, кейинчалик эса, Шимолий Ҳиндистонда ўз ҳокимиятини ўрнатади. Аммо Бобир Балх ва Бенгола қўлтиғидан то Амударё қирғоқларигача бўлган кенг территорияни ўз ичига олган империяни барпо қилиб, бу империянинг подшоҳи сифатида беш йилга яқин ҳукм суради-да, 1530 йилда вафот этади.

Шуни кўрсатиш керакки, Бобир ўз олдига Ўрта Осиёни қўлга киритишни вазифа қилиб қўйганида бу ерда, албатта, феодал тузумдан тафовут қиладиган тузум, сиёсий ҳокимият жорий қилишни кўзда тутган эмас, зотан ўз синфига мансуб бўла туриб, бундай мақсадни назарда тута олмас эди ҳам. Лекин Бобир аввало, ўша вақтларда феодал ишлаб чиқариш кучларини ривожлантиришдан манфаатдор бўлган феодалларнинг, шунингдек, баъзи ҳолларда объектив суратда халқ оммасининг манфаатларига ҳам жавоб бера оладиган сиёсий марказлашишни барпо қилишга интилган эди, яъни бундай марказлашган ҳокимият ўзаро талон-торож урушининг, вайронгарчиликка сабаб бўлаётган ҳалокатли урушларнинг олдини олиши ёки маълум даражада камайтириши мумкин эди. Шу туфайли ҳам Бобир томонидан қўйилган бу вазифанинг амалга оширилиши ўша давр учун муайян ижобий тарихий аҳамиятга эга бўлар эди.

Бунинг устига Бобир мафкура хусусида ҳам ниҳоятда чекланиб қолган типик шарқ феодал ҳукмрони — ҳокими мутлақи бўлмаган. Бинобарин, Мовароуннаҳрда унинг ҳокимиятининг тикланиши ўз-ўзидан маълумки, ўз даврида, мамлакатни ҳалокатга олиб борувчи уни талашдан, маданиятни тор-мор келтиришдан, мутаассиблик ва жаҳолатдан, ҳар қандай эркин фикрни ваҳшийларча бўғишдан ва ўзаро талончилик урушидан бошқани билмайдиган феодал-клерикал ҳукмдорларнинг ҳукмронлигига нисбатан ижобий натижалар берган бўлур эди.

Бобирнинг Ҳиндистондалик пайтига қайтайлик.

Бобир томонидан Ҳиндистонни забт этишни нималар енгиллаштирди, бу соҳадаги унинг муваффақиятларига сабаб нима?

Бобир катта ҳарбий қобилиятга эга бўлиб, у тадбиркор, эҳтиётқор ва эпчил лашкарбоши бўлган. У ҳар эҳтимолга қарши олдиндан чора кўриб қўйиш, конкрет шароитга қараб иш кўриш, курашувчи социал кучларнинг нисбатини, уларнинг нимага қодир-у нимадан ожизлигини ҳисобга олишни биладиган оқил одам эди. Шу билан бирга у узоқ йиллар давомида бой ҳарбий тажриба орттирган, кўпни кўрган, сиёсий тажрибаси зўр одам эди. У уруш олиб боришнинг Ҳиндистон учун номаълум бўлган баъзи бир усулларини қўллаган (масалан, тўлуғма).

Бунинг устига Бобирда замбараклар бўлиб, улардан усталик билан фойдаланган. Бундай қурол душманда бўлмаган.

Аммо бу юқорида айтилганлар Бобирнинг ғалаба қозонишига олиб борган асосий ҳамда ҳал қилувчи нарсалар эмас. Унинг муваффақиятини таъмин қилган асосий ва ҳал қилувчи нарса Ҳиндистон, тўғрироғи, Шимолий Ҳиндистондаги ички ижтимоий-иқтисодий шароит ва факторлар бўлган.

Тўғри, Жанубий Ҳиндистонда XV аср ва XVI асрнинг бошларида экономика ва маданият маълум даражада ривож топган эди. Бошқа князликлар орасида Видтаянагар энг қудратлиси бўлган. Бу ерларга келган португалиялик Паэс «Видтаянагар жаҳонда энг таъминланган шаҳардир...» бу ерда «ҳамма нарса ҳамма учун мўл-кўл» бўлган дейди. Абдураззоқ Самарқандий тасдиқлайдики, бу шаҳар «ер юзида ҳеч ким кўрмаган, ҳеч ким эшитмаган тенгсиз гўзал шаҳардир!»[3]

Мамлакатнинг ҳар иккала қисми ўртасида баъзи масалаларда умумийлик бўлишига қарамай, Шимолий Ҳиндистонда аҳвол бошқачароқ эди.

XIV асрнинг охирларида чет эл босқини натижасида Шимолий Ҳиндистоннинг экономикаси, хусусан маданияти тушкунликка учрайди. Бу ҳол узоқ вақт, ҳатто Бобир бу ерга келгунга қадар ҳам давом этади. Сиёсий ва иқтисодий марказлашишнинг йўқлиги ҳамда иқтисодий-

[3] Жавоҳарлал Нерунинг «Ҳиндистоннинг кашф этилиши» китобидан олинди, 251-бет.

сиёсий тарқоқлик, узоқ йиллар давомида ўзаро урушнинг бориши, сиёсий беқарорлик — буларнинг ҳаммаси ишлаб чиқариш кучлари ва маданиятни ривожлантириш учун имконият бермайгина қолмайди, балки уларни вайрон қилади.

Нерунинг таъкидлашича, «аҳвол яна шу билан ёмонлашган эдики, қотиб қолган диний эътиқод ва тошбитган ижтимоий тартиб ижтимоий турмушнинг асосини ташкил қилиб, прогрессни тўхтатиб қўйган»[4].

Мамлакат аҳолиси кўп ҳолларда ташқи дунёдан, бошқа мамлакат, бошқа маданиятдан ажратиб қўйилган эди.

Халқнинг яшаш шароити ниҳоятда оғир бўлган. Патриархал-феодал муносабат, беўлчов феодал-клерикал эксплуатация, шунингдек, ҳукмрон, умуман, имтиёзли тўдалар томонидан ўтказилган беҳад жабру жафо, зўрлик ва ҳақсизликлар меҳнаткашлар оммасини эзган ва уларнинг ижодий ташаббусларини шафқатсиз равишда бўғиб келган. Бунинг устига феодалларгача бўлган кучлар билан феодалларнинг курашлари ва алоқалари анчагина ҳолларда феодалларнинг фойдасига ҳал бўлмас эди. Феодал ишлаб чиқариш кучлари муайян шароит туфайли ё мутлақо сезиларсиз даражада ривожланар, ё бўлмаса, кўпинча ривожланмас эди.

Ижтимоий-иқтисодий турмуш озмунча ҳолдан тойдирилган эмасди. Бироқ бу оғир замонларда ҳам ҳиндунинг синчков ҳамда ажойиб ақли ва меҳнати моддий ва маънавий бойликлар яратишдан тамомила тўхтаб қолган эмас. Лекин ижтимоий шароит унга зарурий прогресс имкониятини бермаган, аксинча, унинг ташаббусини, яхшилик ва прогресс сари интилишларини бўғмоқда эди.

Бу даврда ҳам Ҳиндистонда феодализм жамияти структурасининг асоси ҳисобланган қишлоқ жамоаси мавжуд эди. Қадимдан мерос бўлиб келаётган бу жамоа Маркс ёзганидек, «жамоа мулкига...» асосланган эди.

Бу жамоа системаси, равшанки, мамлакатни бирлаштириш суръатига, консолидация ва феодал системасини ривожлантиришга, маданий ҳаётга, жамиятнинг ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва ҳоказоларга салбий таъсир этмасдан қололмас эди.

Бобирнинг муваффақиятларини таъминлаган асосий сабаб ва факторлар мана шу юқоридагилардан иборат бўлган. Бобир келгунга қадар Шимолий Ҳиндистондаги социал-иқтисодий ва сиёсий шароит ана шундай эди.

Бобирнинг Ҳиндистонда давлат ва сиёсий арбоб сифатидаги асосий хизмати шундан иборатки, у баъзи бир ижобий ўзгаришларга имкон берди, Ҳиндистоннинг тараққиёти учун зарур бўлган сиёсий бирликни

[4] Ўша асар, 271-бет.

кўп ҳолларда амалга оширди, савдони ривожлантирди ва ҳоказо. Бу улуғ мамлакатнинг кўп асрлик тарихида энг муҳим этаплардан бири бўлган. Жавоҳарлал Нерунинг таъкидлаши бўйича, ўзининг 200 йиллик умри давомида Ҳиндистон давлат мустақиллиги ҳисобланган, ҳинд миллий ҳодисасига айланиб кетган ва ўша давр шароитида мамлакатдаги ижтимоий ҳаётнинг деярлик ҳамма соҳасининг ривожланишида ижобий роль ўйнаган империяга асос солди, шундай империяни бошлаб берди. Бу империя Бобир набираси Акбарнинг эллик йиллик подшоҳлиги даврида, айниқса, ўз тараққиётининг энг юксак босқичига чиққан.

Маркс ва Энгельс Ҳиндистондаги инглиз ҳукмронлиги билан «Буюк мўғул» яъни Бобир ва бобирийлар салтанати даврини таққослар эканлар, кейингиси ҳақида бекордан-бекорга ижобий фикр айтган эмаслар.

Инглиз мустамлакачиларига қарши кўтарилган биринчи энг йирик ва оммавий ҳинд озодлик ҳаракати, яъни 1857—59 йилдаги сипоилар қўзғолони (Деҳлида) «Буюк мўғул» империясини тиклашни бекордан-бекорга шиор қилиб олган эмас. У ҳатто мазкур империянинг энг сўнгги вакили Баҳодир шоҳни (бу шахснинг сиёсий майдонда ҳеч қандай мустақил ўрни йўқлигига қарамай номигагина бўлса-да) ўзининг символик доҳийси деб эълон қилган.

Ниҳоят Жавоҳарлал Неру Бобир ва унинг набираси Акбар ҳақида ўзининг «Ҳиндистоннинг кашф этилиши» китобида қуйидаги баҳони бекордан-бекорга берган эмас: «Бобир дилбар шахс, уйғониш даврининг типик ҳукмдори, мард ва тадбиркор одам бўлган. У санъатни, адабиётни севарди, ҳаётдан ҳузур қилишни яхши кўрарди. Унинг набираси Акбар яна ҳам дилбарроқ ва кўп яхши фазилатларга эга бўлган. Мард, жасур, талантли лашкарбоши, раҳмдил, шафқатли, идеалист ва хаёлпараст, булар билан бир вақтда у ҳаракатчан, ўз ишини давом эттирувчиларнинг ижтимоий садоқатига сазовор бўлиш учун ҳаракат қилувчи одам бўлган.

Саркарда сифатида у Ҳиндистоннинг кенг территориясини ўзига бўйсундирган, лекин у бу ютуқларидан ҳам мустаҳкамроқ ғалабани қўлга киритишни, яъни одамларнинг ақлини ва қалбини забт қилишни ўйлар эди. Акбар саройида бўлган португалиялик иезуитларнинг айтишларига қараганда, унинг боқиши жозибали бўлиб, «кўзлари қуёш тушиб ёриган денгиздай чақнаб турар эди...» Акбар қадим замонлардан бери хаёл қилиб келинаётган бир давлатга фақат сиёсий жиҳатдан бирлашган бир бутун Ҳиндистонни эмас, балки бир халққа органик қўшилган ягона Ҳиндистон ҳақидаги кўҳна орзуни қайта тиклади...

Унинг саройида ҳар хил диний эътиқоддаги, янги фикр, мулоҳазаларни изҳор қиладиган ёки янгиликлар очган одамларни учратиш мумкин эди. Ҳатто у барчани қаноатлантирадиган умумий синтетик дин барпо қилишга ҳам уринган. Шимолий Ҳиндистондаги ҳинду ва мусулмон-

ларнинг бир-бирига бўлган маданий таъсирлари худди унинг даврида бир мунча олдинга силжиган. Акбарнинг ўзи сўзсиз ҳиндулар орасида қанчалик машҳур бўлса, мусулмонлар ўртасида ҳам шунчалик машҳур бўлган. Мўғул сулоласи худди ҳинд сулоласи сифатида мустаҳкамланган»[5]. Ниҳоят, объектив ижтимоий-иқтисодий сабабларга кўра Буюк мўғул империяси емирилгач, «Ҳиндистон инқироз ва издан чиқиш ҳолатида бўлган»[6], — деб ҳам яна ўша Неру бекорга айтмаган.

Ҳа, Бобир томонидан барпо қилинган, унинг авлодлари томонидан мустаҳкамланган империя, феодал империяси бўлса ҳам, меҳнаткашлар оммасини эксплуатация қилишни сақлаб қолган бўлса ҳам, бироқ ҳар нарсадан олдин марказлашган ҳокимият сифатида, ўша давр шароити учун муҳим воқеа ҳисобланган. У империя мамлакатда экономикани, савдони, маданиятни ривожлантиришга, кишиларнинг ақлий доирасини кенгайтиришга, бир қатор бошқа халқ ва мамлакатлар, шу жумладан, Ҳиндистонга кўп фойда келтирган Россия ҳамда Ўрта Осиё билан Ҳиндистон ўртасидаги иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқаларни кенгайтириш ва мустаҳкамлашга маълум даражада имконият очди. Масалан, Бобир Москва шаҳрига ўзининг элчиси Хўжа Ҳусайнни Россия билан Ҳиндистон орасида дўстлик ва қардошлик ҳақида битим тузиб келишга юборади. Кейинроқ Волгада ҳиндистонлик савдогарлар кўплаб жойлашиб оладилар, Астраханда ҳинд карвонсаройи пайдо бўлади, ҳинд усталари, шу жумладан тўқувчилари Москвага таклиф қилинадилар ва ҳоказо.

Шундай қилиб, Бобир ва у барпо қилган империя Ҳиндистонни Ўрта Осиё ва Россия билан боғлайдиган воситалардан бири бўлиб қолди.

Таҳлил қилаётган масаламизнинг диалектикаси шундан иборатки, биз, Бобир томонидан бегона юрт — Ҳиндистоннинг босиб олиниши фактини маъқулламоқчи ва оқламоқчи эмасмиз, албатта. Аммо бу билан бирга, ўша даврнинг муайян тарихий шароитида Бобир ҳамда у барпо қилган империя мазкур буюк мамлакат ва унинг халқлари тарихида уларнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётида маълум даражада ижобий роль ўйнаганини айтмаслик мумкин эмас.

Бунда шуни кўзда тутиш зарурки, ўша даврда Бобир ва унинг империяси мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётида ўйнаган роллари қанчалик бўлмасин, лекин улар қилган ижобий ўзгаришлар етарли даражада чуқур бўлмаган, яъни ижтимоий тузум қандай бўлса, асосан шундайлигича ўзгармай, феодал тузумлигича, патриархалчилик укладлари билан қола берган. Иккинчидан, империянинг ўзи ва ўша пайтда қурилган ҳашаматли меъморлик обидалари ва бошқалар меҳнаткашлар

---

[5] Жавоҳарлал Неру. «Ҳиндистоннинг кашф этилиши», 272—273-бетлар.
[6] Ўша асар, 292-бет.

оммасини эксплуатация қилиш ҳисобига қурилганлигини, мамлакатнинг экономика соҳасидаги жонланиши, феодал ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши меҳнаткашларнинг эксплуатация қилинишига, меҳнаткашлар томонидан яратилган моддий бойликларни феодалар томонидан ўзлаштириб олишга асосланганлигини унутмаслик лозим. Учинчидан, ўша даврнинг муайян тарихий шароитида ҳатто марказлашган феодал давлат ҳокимиятини ва феодал ишлаб чиқариш кучларини ривожлантиришга имкон беришнинг ўзи ҳам объектив — ижобий аҳамиятга эга бўлганлигини ҳам унутмаслик лозим.

Бобирнинг фикрий доираси ниҳоятда кенг, унинг эрудицияси жуда чуқур, хотираси эса, «Бобирнома»да кўзга ташланишича, ғоятда тенгсиз, ҳақиқатан ҳам кишини ҳайратда қолдирадиган даражада бўлган. Уни коинотдаги, табиатдаги барча нарсалар қизиқтиргани сингари ижтимоий ҳаётдаги барча ҳодиса ва соҳалар ҳам қизиқтирган ва у ҳақиқатан ҳам ҳамма нарса билан шуғулланган. Бунда у ҳамма вақт камолотга ва янгиликка интилган.

Бобир ҳатто алифбе масалалари билан ҳам шуғулланган. Бобир турк тиллари системасида сўзлашувчи халқлар орасида араб алифбесини бошқа, ислоҳ қилинган (бу сўзнинг тўла маъносида), осонлаштирилган алифбе билан алмаштириш маъқул эканлиги масаласини амалий равишда биринчи бўлиб таклиф қилди ва бу янги алифбенинг конкрет лойиҳасини унинг ўзи ишлаб чиқди. Чиндан ҳам Бобирнинг ўзи томонидан «Хатти Бобирий» деб аталган бу алифбе исломга тил тегизиш билан бирга, ниҳоятда мураккаб, ўзбек тили хусусиятларига мос келмайдиган, қийин араб алифбесидан кўп ҳолларда тубдан фарқ қилар эди. Бобирнинг мазкур алифбеси араб алифбесига нисбатан содда ва қулай бўлганлигини, масалан, унинг ҳеч қандай нуқталари (осткиси ҳам, усткиси ҳам) бўлмаслигиёқ кўрсатиб туради.

Бу, шубҳасиз, Бобирнинг энг катта хизматларидан бири ҳисобланади.

Бобирдан бизга, башариятга, буюк маънавий бойлик қолган.

Аввало шуни айтиш керакки, Бобирга хос бўлган чуқур синфий зиддиятлар мана шу бойликда яққол кўриниб туради, ғоявий зиддиятлар шоирни бу ерда ҳам холи қўймайди. Ўзининг бадиий асарлари билан у баъзан феодаллар вакили, мафкурачиси сифатида, баъзан ўз даврининг илғор кишиси сифатида кўринади. У баъзан феодализм жамиятини, давлатини, феодал усулини, феодал мафкурасини ёқласа, баъзи ҳолларда уларни фош қилади, ўша даврнинг тор рамкасига сиғмайдиган фикрларни кўплаб ифодалайди.

Бобир ҳаммадан аввал ўз ижодиётининг прогрессив томонлари, прогрессив фикрлари билан бизга қадрлидир. Энди ана шу Бобир ҳақида бир неча сўз айтамиз.

Ўзбек адабиётини ривожлантиришда Бобир ўзининг катта ҳиссасини қўшган. Унинг энг яхши асарлари ўзбек адабиётида ажойиб воқеалардан бири бўлиб қолган жаҳон адабиёти хазинасига кирган.

Бобир Навоий, Лутфий, Амир Хисрав Деҳлавий ва Шарқнинг бошқа буюк шоирларининг энг яхши традицияларини ижодий давом эттиради. Унинг шакл жиҳатидан ҳам, ғоя жиҳатидан ҳам, масалан, Алишер Навоийнинг баъзи асарлари билан бевосита ҳамоҳанг шеърлари ҳам бор. Лекин ўзининг шоирларга бўлган муносабатида у оригиналлигича қола беради.

Бобирнинг мероси кўп қирралидир. У ҳам шоир, ҳам прозаик бўлган. У музика, поэтика ҳамда ҳарбий иш бўйича илмий трактатлар ёзган. Фаннинг тарих, география, ирригация, флора, этнография ва бошқа соҳалари ҳақида қимматли маълумотлар берган. У ўз замонасининг ижтимоий шароитини, адабиёт ва умуман маданиятининг аҳволини ва ғоявий оқимларни таҳлил қилган, катта-катта ҳодисаларга, давлат, сиёсий ҳам маданият арбобларининг етакчиларига муҳим характеристикалар берган, жамиятнинг кўпгина камчиликларини очиб ташлаган. Бахтга қарши Бобирнинг юқорида айтилган поэтик, музика, ҳарбий иш ҳақидаги илмий трактатлари бизгача етиб келмаган. Уларнинг қанчалик қимматли, қизиқ, чуқур эканликлари баъзи маълумотлардан, чунончи, Алишер Навоийнинг назарий-адабиётшунослик асарларига Бобирнинг берган баҳоларидан ҳам кўриниб туради.

Бобир ижодиётининг фазилатларидан бири шундаки, унинг асарларининг тематикаси кенг ва хилма-хилдир. Бобир кўпгина ёзувчилардаги тематик торлик, ғоявий ожизликларни босиб ўтиб, умуман воқеликни, хусусан, ижтимоий фикрни, социал ҳаётни кенгроқ қамраб олишга интилади ва бу соҳада кўпгина ютуқларни қўлга киритади. Этика ва эстетика, кишиларнинг маънавий қиёфалари, дин, ҳокимият ва фан масалалари, ёр ва унга бўлган муҳаббат, ватан ҳақидаги ўйлар, унга интилиш, замондан норозилик, ҳаётни севиш — мана Бобир асарларининг тахминий тематикаси.

Бобир ижодиётининг методига келганда шуни айтиш керакки, унинг асарларида реализмга яқинлашмайдиган қатор ҳолатлар бор. Шу билан бирга ёзувчининг асарларида кўп қиррали ҳаётнинг у ёки бу томонларини кўрсатувчи кучли реалистик тенденциялар ҳам кўзга очиқ ташланиб туради. Бобир қатор формалистик усул ва воситалардан, сунъий жимжимадорликлардан, беъмани чучмалликлардан қочиш кераклигини айтади, ўз фикрини аниқ, ростгўйлик билан ифода қилишга интилиш зарурлигини жуда кўп уқтиради.

Бобир бу масалага бир неча бор қайтади, бу эса унинг мазкур масалага қанчалик аҳамият берганлигини кўрсатади.

Бобир ўз ўғлига мурожаат қилиб, ёзувчи ўзи ёритиши лозим бўлган нарсани ҳақгўйлик билан тасвирлаши кераклигини айтади, ёзувчининг ўзи ва ўқувчи қисқа, аниқ ва ростгўйлик билан тасвирлаган воқеадан ҳузур қилиши мумкинлигини қатъий қайд қилади.

Бобир ўзининг «Бобирнома»сида ана шу қоида ва принципларга амал қилмаган ёзувчиларнинг мазмуни ҳам, шакли ҳам ўқувчини қизиқтирмайдиган бемаза асарларини қаттиқ танқид қилади.

Султон Маҳмуд Мирзо ҳақида гапирар экан, Бобир очиқдан-очиқ шундай деб ёзади: «Табъи назми бор эди, девон таркиб қилиб эди. Вале шеъри бисёр паст ва бемаза эди. Андоқ шеър айтқондин айтмағон яхшироқдур».

Бошқа бир жойда Бобир Мир Сарбараҳна ижодиёти ҳақида яна ҳам дарғазаб бўлиб шундай дейди: «Амир Ҳамза қиссасининг муқобаласида умри зойе қилиб узун узоқ ёлғон қисса боғлабдур: бу амр мухолифи табъ ва ақлдур».

Бобирнинг бунга ўхшаш эстетик мулоҳазалари ҳаммадан олдин ғоявий жиҳатдан қашшоқ, сохта, энг тескарича гуруҳларнинг интилишларини ўзида ифодалаб, жамият тараққиётига кескин салбий таъсир кўрсатган реакцион адабиётнинг руҳига зид бўлиши билан, шубҳасиз, катта ижобий аҳамиятга эга бўлди. Бобир ўзининг қатор асарларида шу юқоридаги қоидаларга жуда катта усталик билан риоя қилиб, ҳаётнинг ажойиб чизилган реалистик картиналарини беради.

Мана, масалан, Бобир томонидан тамомила реал, аниқ акс эттирилган муайян ижтимоий гуруҳлар ҳаётининг бир бўлаги:

Туну кун бирла бутун мажлиси асру хуш эди,
Мажлис аҳли бори дилхоҳу бори дилкаш эди.

Борининг сўзи эди хўбу, латифу рангин
Не паришону не бемаънию не чирмаш эди.

Яхши май йўқ эдию нашъайи май яхши эди,
Нохуш эл йўқ эдию асру ҳавойи хуш эди.

Бори аҳбоб эди ҳозир, бори асбоб эди жамъ,
Созу хонанда била нуқлу майи беғаш эди.

Гоҳ пурханда эди эл лаби сархушлуқтин,
Мастлиғдин яна гоҳ эл кўзи тўла ёш эди.

Барча таъзим қилиб бир-бирини мастона,
Гоҳ бошта оёқ эрди, оёқда бош эди.

Тун яримлигича бу навъ эдию ондин сўнг
Мажлис аҳлининг иши ҳар сориға тарқаш эди.

Мен илиқдин бориб эрдим, тутуб илгимни биров
Мени уйғотди, кўз очтим эса ул маҳваш эди.

Тортиб илгини, қучуб бўйнини, оғзини ўпуб,
Тонгғача ўйнамоқ иш эрди, не хуш ўйнаш эди.

Бобир ар ҳарэа деди, мажлис эли, айб этманг,
Қарам айланг, ани маъзур тутунг, сархуш эди[7].

Бу ғазал айниқса, бошқа реалистик хусусиятлар билан бир қаторда моҳирона яратилган образлар, уларнинг характерлари ва қилиқлари; баённи янада яхши ва қизиқарли қиладиган ранг-баранглик ва енгил юмор, зикр қилинаётган ҳодисанинг жонли ва таъсирчанлиги, авторнинг энг муҳим, энг характерли нарсани олишга интилиши ва шундай қилиб, яхлитликни, тўла ички гармонияни акс эттириш, ифодалаш; кўп ҳолларда умумлаштириш ва типиклаштиришнинг уддасидан чиқиш каби ҳоллар кишини ҳайратга солади.

Бобирнинг реализмга интилиши жиддий ижтимоий-сиёсий масалаларда ҳам кўринади. Бунда у баъзан чуқур реализмга ва ҳақиқий умумлашмагача, инсон қалбининг ҳолатини ва сирини моҳирона очишгача бориб етади. Бу ҳолларда унинг асарлари чуқур эмоционал кучга, таъсирчанлик ва катта ижтимоий моҳиятга эга бўлади.

Инсон ва воқеликни тасвирлашдаги реалистик интилишлар Бобир тили, услубининг соддалиги, мазмундорлиги, ихчамлиги ва ёрқинлигида ҳам кўринади. Бобир асарларининг тили халқ тилига жуда яқин. Унинг тили фақат ўзининг соддалиги билангина эмас, балки халқ тилидаги сингари аниқ, ёрқин образлилиги билан ҳам ажралиб туради.

Бобир поэзиясининг бўш томонларидан бири шундан иборатки, унда деярлик ҳамма вақт авторнинг ўзи бевосита асосий гапни айтади, ўзи гавдаланиб туради. Бироқ шу нарса муҳимки, биринчидан, Бобир ўзини, ишлари ва фикрларини ифода қилишда объектив ифодалашга уринган, иккинчидан, ўзини фақат ўз шахсий тор доирасида эмас, балки атрофидаги сиёсий, ижтимоий ҳаётнинг катта масалалари билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ифода қилишга интилган, учинчидан, даставвал, Бобир мазкур асарларидаги реал деталларда киши руҳини, унинг ички дунёсини тасвир қилиш ва очишда, севги ва соғинч, хурсандлик ва хафалик туйғуларини ифодалашда юксак маҳорат кўрсатди. Шу билан бирга у бу ҳис-туйғуларни махсус ва одатдаги тумтарақли муболаға ва фантастикасиз беришга уринади.

Унинг «хатлари»дан бир неча мисол келтирамиз:

Бир кеча хотирим мушавваш эрди,
Кўзда сув, кўнглум ичра оташ эрди.

Даҳр ишидин фиғон қилур эрдим,
Хотиримни ёмон қилур эрдим.

---

[7] Бобир. Танланган асарлар, ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, Тошкент, 1958 й., 45-бет.

936278
ГОСУДАРСТВЕННАЯ РЕСПУБЛИКАНСКАЯ
Кирг. ССР им.
1986 ГБ УзССР 22685

Ҳар замон даҳрни хитоб қилиб,
Ултуруб, гоҳ қўпуб, шитоб қилиб,

Дер эдим, эй вафоси йўқ золим,
Зулмдин етти ўлгали ҳолим.

Зулмдин ўзга ишни билмайсен,
Мени мискинга раҳм қилмайсен.

Гар мен ўлтургулукмен, ўлтургил,
Йўқ эса сўргулук эсам, сўргил.

Ҳар нечук тавр қил бу жавр этма,
Ҳар нечук жавр қил бу тавр этма.

Йўқ эди ҳеч ишим сенинг бирла,
Нининг бор, эй даҳри дун, менинг бирла.

Кунжи уэлатта рў қилиб эрдим,
Ғаму меҳнатта хў қилиб эрдим.

Эй хуш улким, жамии ҳамдамдин,
Дема ҳамдамки жумла оламдин,

Фориғ эрдим қаноатим бор эди,
Қониъ эрдим фароғатим бор эди.

Гўшаи ихтиёр қилған эдим,
Ғафлат уйқусидин ойилган эдим.

Яна юз ишвау фириб била,
Ҳеч билмонки не ҳасиб била,

Давлат ўтрусиға мени солдинг,
Ғафлат уйқусиға мени солдинг[8].

Юқорида кўрсатиб ўтилганлардан кўриниб турибдики, Бобир асарларида ўз замонасидан норозилик, тақдирга қарши аччиқ нолишлар барала эшитилади. Бундай норозилик ва эътирозлар Бобир поэзиясига чуқур фикр ва социал моҳият бағишлайди. Бунинг устига улар кишиларни ўша замонда мавжуд бўлган ижтимоий воқеликка нисбатан танқидий ва ҳушёр муносабат руҳида тарбиялашга ёрдам беради.

Булар дастлаб Бобирнинг жаҳолат ва қийин кураш йилларидаги илғор ғоя ва интилишларининг ҳаддан ошган реакция билан тўқнашуви орқали изоҳланади. Шунингдек, улар курашнинг оғир ва мураккаб шарт-шароитлари билан, сотқинлик, жаллодлик ва очкўзликнинг ҳеч қандай чегарасини билмайдиган, ниҳоятда жоҳил ва бефаҳм одамлар

[8] *Бобир.* Танланган асарлар, ЎзССР ФАН, Тошкент, 1958 й., 188-бет.

орасига тушиб қолган, узоқни кўрадиган, ўзича ақлли, фаросатли феодал ҳокимнинг ҳаёти ва фаолияти билан ҳам изоҳланади.

Замондан норозилик, тақдирга қарши эътироз Бобирда баъзан жуда кескин ва ғазабли ифодаланади.

Бобирнинг норозилиги айниқса бегона юртларга бориб қолиб, ватанни соғиниб юрган кезларида кескин тус олади.

Яна маҳруми ҳокумон қилдинг,
Яна овораи жаҳон қилдинг,—

деб ёзган эди Бобир.

Умуман, бегона юртларга бориб қолиб тортган азоблар, ватанга муҳаббат, уни соғиниш, унга интилиш Бобир поэзиясининг марказий масалаларидан ҳисобланади.

Бобирнинг бу масалага бағишланган поэтик сатрлари самимият билан тўла, мазкур сатрлар авторининг чуқур руҳий кечирмалари ифодаланган билан ажралиб туради.

Ёд этмас эмиш кишини ғурбатта киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни меҳнатда киши.
Кўнглум бу ғарибликда шод ўлмади, оҳ,
Ғурбатда севинмас эмиш, албатта, киши[9].

ёки:

Толеъ йўқи жонимға балолиғ бўлди,
Ҳар ишники айлаким хатолиғ бўлди.
Уз ерни қўюб Ҳинд сори юзландим,
Ераб нетайин, не юз қаролиғ бўлди[10].

Бошқа бир жойда ўз ватанини рамзан севикли ёрга, баъзан хитой санамига, баъзан унинг хушқоматини сарв дарахтига ўхшатади ва унга мурожаат қилиб, шоир шундай дейди:

Ғурбатға солди чарх мени юз жафо била,
Ёд айламайин ғарибни гоҳи дуо била.

Беҳад вафоу меҳр санга кўрсатиб эдим,
Сен ҳам соғинғасен меҳру вафо била.

Чун қилди мени ул бути чин зору мубтало,
Ишим менинг қолибтурур эмди худо била.

Кўрмон фараҳни бир дам агар андин айрумен,
Билмон аламни бормен анинг бирла то била.

Ул сарвға карам қилибон еткур, эй сабо,
Бобир нисёзини ер ўпуб хўб адо била[11].

---

[9] Бобир. Танланган асарлар, 130-бет.
[10] Бобир. Танланган асарлар, 141-бет.
[11] Бобир. Танланган асарлар, 21-бет.

Бобирнинг ватанга бўлган муҳаббати ижтимоий жиҳатдан, албатта, чекланган характерга эга эди. У муҳаббатда ўз мамлакати ва аҳолисининг аҳволини тубдан яхшилаш (Бобир буни қилолмас эди ҳам) масалалари кўринмайди. Бироқ бунга қарамай, Бобирни у самимий куйлаган ватанга бўлган муҳаббат ҳам жозибали қилиб кўрсатади.

Бобир ўзининг асарларида бир қанча бошқа масалаларда ҳам ўз давридаги шарт-шароитга нисбатан қатор илғор ва прогрессив фикрлар айтган.

У фан ва билимнинг аҳамиятини қайд қилади. Инсонлар чинакам одам бўлишни истасалар, фан ва билимни эгаллашлари лозимлигини айтади.

У одамларни ҳаётни қадрлашга ва севишга, ростгўй, тўғри бўлишга, душманларга ишонмасликка, ўз шахсий манфаати кетидангина қувмасликка, ҳалол, соф кўнгил бўлишга, умуман, руҳий бойликка эга бўлишга, бемаъни моддий бойлик, амалдорлик билан овора бўлиб қолиб, мазлумларни, муҳтожларни оёқ ости қилмасликка, мақсадга зўр бериб интилишга, қатъият билан қандай бўлмасин ишга эришишга чақиради.

Бобир ёзади:

Давлатқа етиб меҳнат элин унутма,
Бу беш кун учун ўзингни асру тутма...[12]

Беқайд мену хароби сим эрмасмен...[13]
Ҳам мол йиғиштурур лаим эрмасмен...

Кўнгли тилаган муродига етса киши,
Е барча муродларни тарк этса киши.

Бу икки иш муяссар ўлмаса оламда
Бошини олиб бир сориға кетса киши[14].

Бобир дин ва руҳонийларга қарата ҳам уларни фош қилувчи дадил сўзлар айтган. У ўша давр шароитида шундай мардона сатрлар ёзганки, у сатрлар руҳонийларга, исломнинг баъзи бир қотиб қолган қоида ва кўрсатмаларига шубҳа туғдиради, уларнинг ҳатто шак келтириш гуноҳ ҳисобланган «муқаддасликларига», уларга риоя қилиш шартлигига одамларда шубҳа туғдиради. У: «Менда ибодат қилинадиган меҳроб йўқ, ойлаб, ҳатто йиллаб тоат-ибодат қилмайман, рўза тутмайман, туну кун шариат қатъий манъ қилган шароб[15] ичаман, қаландарликни яхши кўрмайман, зоҳидларни ёмон кўраман», — дейди, ҳурсандлик, хушчақ-

[12], [13] Бобир. Танланган асарлар, Т., 1958 йил, 146, 131-бет.

[14] Шу асар, 130-бет.

[15] Шарқ шеъриятида шароб, май кўпинча рамзан шодлик берувчи восита маъносида ишлатилади.

чақликни куйлайди, шодлик ва ҳузурбахш носиталарни кўкларга кўтаради.

Бобирни мистик мақсадлар, мавҳумий дунёга интилишлар қизиқтирмаган. У ҳамма вақт реал борлиқ ҳақида ўйлаган. Уни «энг муқаддас» жойлар, «нариги дунё» ва у ердан энг яхши жой олиш каби хаёллар деярлик қизиқтирмаган. У ҳақиқий дунёни, ердаги ҳаёт лаззатларини, инсон тириклигини, унинг хурсандчилигини, баҳор ва унинг латофатини севади. Агар ислом учун, ортодоксал мусулмон учун Макка энг муқаддас жой ҳисобланса, Бобирнинг Маккаси ердаги севиклидир. Мана шу севиклини, унга сиғинишни у ҳамма нарсадан ҳам юқори қўяди. Бобир учун ҳаётнинг маъноси ер юзидаги латофат, гўзаллик, лаззат ва хурсандчиликлар билан бўлишдир, Бобирнинг одамларни тушкунлик ва машаққат ботқоғига судровчи мистик сафсаталарнинг адабини боплаб бериб қўйганига сабаб ҳам ана шунда.

Биз унда қуйидаги сатрларни ўқиймиз:

Ёз бўлдию бўлди яна жаннат киби ёзи,
Хуш ул кишиким айш ила ўтгай қишу ёзи.

Дутора уни айшу фароғатни берур ёд,
Мутрибға қулоқ тутки, не дер нағмада сози.

Чун қиблам эрур ёр, қилай қошида саждa;
Носиҳ сўзини найлай, эмас сўзи намози.

Бу телбау мадҳуш дилу жонға не хушдур,
Гаҳ қаҳру итоби била, гоҳ ишвау ноз[18].

Бобирдаги бу кайфият ўзининг чуқур фалсафий асосларига эга, зотан ҳаётни қаттиқ севувчи ва шу билан бирга мазкур ҳаётда ўзига ўрин йўқлигини идрок қиладиган одам учун, ҳаётнинг завқ-шавқини бир дақиқа ҳам тарк этишни истамайдиган, шу билан бирга у завқ-шавқнинг умри қисқалигини, шунингдек, унинг кетидан келадиган йўқлик ёки қоронғу, кишини қийнайдиган номаълумликни, сирлиликни, зимзиёликни идрок қиладиган одам учун бундай кайфият, албатта, табиийдир. Ўша даврнинг ниҳоятда оғир ижтимоий шароитидаги бундай аҳвол баъзи бировларни тасаввуф ва зоҳидлик гирдобига ташлаган, баъзи бировларни эса, ҳаётни, ҳаёт гўзалликларини янада қаттиқроқ севишга, уни қадрлашга даъват қилган. Қуйидаги сатрларни ёзган Бобир ана шу кейингилар сафида бўлган:

Ғофил ўлма, эй соқий, гул чоғин ғанимат тут,
Вақти айш эрур боқий, ол чағир, кетур, бот тут.

---

[18] Бобир. Танланган асарлар, Т., 1958 й., 46-бет.

Бу насиҳатим англа, не билур киши ёнгла
Не бўлур экин тонгла, сен бугун ғанимат тут...[17]

Шубҳасизки, Бобир динга, феодализмга қарши бўлган, деган гап чиқмайди, агар шундай деб ўйланса, бемаънилик бўлур эди. Бироқ Бобирнинг юқорида айтиб ўтилган фазилатлари ва шунга ўхшаш бошқа эркин фикрлари ҳеч нарса билан чекланмаган феодал-клерикал даҳшат деспотизм ва жаҳолат шароитида фавқулодда аҳамиятга эга эди ва улар Бобир адабий мероси учун катта ижтимоий моҳият, ёрқинлик, мазмундорлик, жозиба бахш этади.

Бобирни жаҳонга танитган энг муҳим асари унинг «Бобирнома»сидир. Шу туфайли ҳам бу асар ҳақида бир даража батафсилроқ гапирамиз.

Ҳақиқатан ҳам «Бобирнома» Шарқда (фақат Шарқдагина эмас) фан ва адабиётнинг энг камёб, нодир асарларидан бири ҳисобланади.

Ғарблик бир тарихчи олим (Элфинистон) Бобирнинг бу асари ҳақида шундай ёзган эди: «Бу мемуарларда буюк турк подшосининг ҳаёти батафсил тасвирланган, унинг шахсий ҳис-туйғулари ҳар қандай муболағадан, пардадан холи, унинг услуби оддий ва мардона, шунингдек, жонли ва образли, ўз замондошларининг биографияларини, уларнинг қиёфаларини, урф-одатларини, интилишларини, қилиқларини ойнадек равшан тасвирлайди. Бу жиҳатдан у («Бобирнома» — *тарж.*). Осиёда ягона, чинакам тарихий тасвир намунасидир. Бобир ҳар бир одамнинг ташқи кўринишини, кийимини, табъини ва одатини ифода қилади ва мамлакатларни, уларнинг иқлимини, пейзажини, хўжалигини, санъат ва ҳунармандчилик асарларини тасвирлаб беради. Лекин асарга авторнинг ўзининг характери энг кўп жозиба бағишлайди...»[18]

«Бобирнома» фаннинг қатор соҳалари учун ниҳоят даражада муҳим аҳамиятга эга бўлиши билан бирга ўзбек адабиёти тарихида бадиий прозанинг энг биринчи буюк намунаси ҳам ҳисобланади. Бу асар адабиётимизда проза жанрини ривожлантиришга узоқ вақт ижобий таъсир этиб келди.

Дадил айтиш мумкинки, бу асарда бадиий прозанинг ривожланмаган формада бўлса ҳам, деярлик барча элементлари маълум даражада бор. Автор ўз асарининг кўп қисмларини худди ана шу планда тасвир қилади, у ўз бошидан кечирган ва кўрганларини, ўзининг атрофидаги ёки тарихий алоқадор бўлган одамларни, бу одамлар нима қилган бўлсалар, уларнинг барчасини тасвирлайди. Мазкур мемуарларда авторнинг жуда чуқур билимдонлиги, бадиий таланти ва маҳорати намоён бўлади.

---

[17] Ўша китоб, 119-бет.

[18] Н. К. Сингха, А. У. Ванержиларнинг «Ҳиндистон тарихи» китобидан олинган, 214-бет.

«Бобирнома»да тўла шаклланмаган ва тугалланмаган бўлса-да, сюжет чизиғи ва қаҳрамонлар бор. Булар билан бирга умуман сюжет чизиғи ва қаҳрамонлар (тарихий шахслар) ва уларнинг ҳаракатлари, воқеалар органик ва чамбарчас чатишиб кетади. Муҳими шундаки, бу воқеаларнинг барчасида Бобирнинг ҳаёти ва фаолияти, унинг ҳарбий юришлари етакчилик қилади. Улар ўқувчига шундай етказиб бериладики, айниқса, асарнинг баъзи жойлари чинакам бадиий умумлашма даражасига кўтарилади.

Автор кескин конфликтлар яратиб, воқеалар ва одамларнинг умумий характерли томонларини очишга, тасвирлашга уринади. Бобир асарнинг баъзи жойларида ўқувчини қизиқтириб қўйиш усулидан моҳирлик билан фойдаланади: асарнинг бошланиши, кульминацияси ва тасвирланаётган воқеаларнинг ечими бор: кўп ҳолларда ечим биратўласига берилмайди, балки уни мураккаблаштириш, кескинлаштириш йўли билан, маълум тайёргарлик кўрилгандан кейин берилади: қатор воқеалар энг қизиқ жойга келганда узилиб қолади ва конфликтнинг ҳал бўлиши бошқа жойга кўчирилади, бадиийлик фойдасига кейинга қолдирилади ва у билан боғлиқ бўлган бошқа воқеаларни тасвир қилингандан сўнггина ҳал қилинади.

Шундай қилиб, «Бобирнома»нинг сюжет чизиғи тўппа-тўғри ва агар шундай деб бўлса, ҳовлиқмайдиган, четга бурилмайдиган эмас, балки у жуда мураккабдир, ижобий маънода эгри-бугридир.

Шуни ҳам айтиб ўтиш лозимки, воқеалар баёни ва ривожланиши борган сари чигаллаштириб юборилади. Айниқса Бобир сюжет чизиғини ривожлантиришда шарқ адабиётида кенг тарқалган баён ичига баён киритиш усулини тез-тез қўллайди. Шу билан бирга у бу усулни усталик билан ва муваффақиятли равишда қўллайди. Мазкур усул ва ундан муваффақиятли суратда фойдаланиш сюжет чизиғини мураккаблаштиришга, турли темаларни қамраб олишга, интриганинг кучайишига ва асарнинг серқирра бўлишига имконият беради.

Муҳими шундан иборатки, Бобир кўпинча юксак маҳоратга бадиий умумлашма ва воқеаларни, воқеликни реалистик акс эттириш орқали эришади. Бу жиҳатдан «Бобирнома»да баён қилинган 1502—1503 йил воқеаларини ўз ичига олган бобнинг иккинчи ярмида, ёлғиз қолган Бобирни душманлар таъқиб қилар экан, у барча хавф-хатарни билгани, тушунгани ҳолда узоқ вақт катта масофани ажал билан ёнма-ён босиб ўтганлиги тасвири ажралиб туради.

Бобир фақат катта ва мураккаб воқеаларни тасвирлагандагина бундай қилмайди, балки у деталларни, эпизодик ҳодисаларни акс эттирганда ҳам шу усулни қўллайди. Масалан, у ер қимирлаш ва унинг даҳшатли оқибатларини шундай тасвирлайди:

«Бу аснода андоқ зилзила бўлдиким, қўрғошинг фасиллари ва боғларнинг томлари аксар йиқилиб, шаҳрда ва кентларда кўп уйлар ҳамвор бўлуб, уй ва том остиға қолиб, ўлган бисёр бўлди. Памғон кентининг уйлари тамом йиқилди. Етмиш-сексон ўбдон кадхудолар том остиға қолиб ўлдилар. Памғон била Бектут орасида бир парча ерким арзи бир-гина тош отими бўлғай учуб, бир ўқ отими қуйи борди. Учқан ернинг ўрунидин чашмалар пайдо бўлди. Истарғичтин Майдонғача тахминан олти-етти йиғоч йўл бўлғай, ер андоқ ёрилиб эдиким, баъзи тарафи белча баланд бўлуб эди, баъзи тарафи белча паст, ёрилган ерға баъзи ерда киши сиғар эди. Зилзила бўлғон замон жамъи тоғларнинг бошидин гардлар қўпти. Нурулло тамбурчи қошимда соз чаладур эди, яна бир соз ҳам бор эди, ўшал замон ҳар икки сознинг иликига олди, андоқ беихтиёр бўлдиким, созлар бир-бириға урундилар. Жаҳонгир Мирзо тепада, Улуғбек Мирзо солғон иморатлардин бир болохонанинг айвонида эди, зилзила бўлғоч, ўзини ташлади, осиби етмади. Жаҳонгир Мирзонинг ёвуқларидин бири ушбу болохонада экандур, болохона томи устига йиқилибдур, тенгри сахлади, ҳеч ерига озори етмади. Тепадаги уйлар аксар туп-туз бўлди. Ўшал кун ўттуз уч қатла ер тебранди. Бир ойғача ҳар кеча-кундузда икки ва уч қатла ер тебранур эди».

Бунда қанча реалистик деталлар бор! Айниқса муҳими шундаки, автор предмет ва ҳодисаларнинг энг муҳим томонларини, характерли моментларини умумлаштириб, жамлаб ифодалашга, шунингдек, улар орқали бутун объект ва воқеалар комплексининг яхлит картинасини яратишга муваффақиятли уринган.

Умуман бадиий приёмлар, воқеликнинг тасвир воситалари Бобирда ҳар хил. Бобир ҳодисаларнинг, шахсларнинг моҳиятини очишда аниқликка, ихчамликка интилган. Бунда у кўпинча яхши натижаларга эришади. Дарҳақиқат, Бобир бир неча сўздаёқ гап нима ҳақида кетаётган бўлса, ўшанинг асосий моҳиятини очиб беради.

Султон Аҳмад Мирзонинг Хўжа Аҳрорга тобелигини, Хўжа Аҳрор қанчалик сиёсий нуфузга ва обрўга эга эканлигини кўрсатиш учун Бобир шундай деб ёзади: «... дерларким, ҳаргиз Хожа мажлисида тизи бир-бир тизига ёвуткаган эмастур. Бир навбат ҳазрати Хожа суҳбатида бар хилофи одат оёғини ёвуткаб ўлтурубдур, Мирзо қўпи .ин сўнг ҳазрати Хожа буюрубдурларким, Мирзо ўлтурғон ерни боққайлар, бир сўнгак бор экандур».

Бобир бу асарларида ихчамликка эришиш учун фольклорга ҳам мурожаат қилади. У санъаткор сифатида ўша даврдаги реакцион, ғоясиз адабиёт томонидан жар солиб ташвиқ қилинган ҳашамдорлик, ялтироқлик, формалистик жимжималардан холи бўлган тили ва услуби билан халққа яқин эди. Бобир халқ оммаси ўртасида кенг тарқалган мақол ва ҳикматли сўзларни усталик билан ишлатар, улардан моҳирлик билан

фойдаланар, бу эса Бобир асарлари тилининг содда, жонли ва образли бўлишига ёрдам берган.

Баъзи мисоллар келтирамиз:

«Андижонга бўла Самарқандни иликдин бердук. Андижон ҳам иликдин чиқмиш эди. Биз ғофил «азинжо ронда ва аз анжо монда» дегандек бўлди».

«Қопудағини қопмаса, қаригунча қайғурур».

«Душман не демас, тушга не кирмас».

«Инонмағил дўстунгга, сомон тиқар пўстунгга».

«Кўзларини туз тутти».

«Узраш батар аз гуноҳ» (узри гуноҳдан ёмонроқ).

Бобир сўнгги мақолни қуйидаги сабаб муносабати билан келтиради.

Шайбонийхон Яҳё Хожадан ҳайиқарди. У Яҳё Хожани ва унинг иккита ўғлини озод қилади ва уларнинг орқасидан иккита навкарини юборади. У навкарлар Хожа ва унинг икки ўғлини йўлда ўлдирадилар. «Шайбонийхоннинг сўзи бу экандурким, Хожанинг иши мендин эмас эди. Қамбарбий ва Кўпакбий қилдилар. Бу андин ёмонроқ,», деб хулоса қилади Бобир ва «масал борким» деб юқорида келтирилган масални айтади.

Юқорида зикр қилинганлардан кўринадики, Бобир мақол, ҳикматли сўзларни танлашда дастлаб уларнинг ижтимоий моҳиятини назарда тутган. Шунинг учун ҳам Бобир томонидан келтирилган мақол, ҳикматли сўзларнинг аксарияти айниқса ўша давр учун илғор ғояларни ташиш характерига эгадир. Ҳақиқатан ҳам Бобир уларни муваффақиятли равишда танлайди, предметнинг моҳияти ва катта ижтимоий масалалар билан боғлайди. Шундай қилиб, улардан кўпинча, ижтимоий аҳамиятга эга бўлган муҳим хулосалар чиқаради.

Бобир бу асарда моҳир юморист сифатида ҳам ўзини кўрсатади. Унинг ижодидаги ҳажвий ҳолатлар аллақандай вақтинча тасодифий, ўткинчи ҳол эмас, балки Бобир ижодининг муҳим ва органик хусусиятларидандир.

Бобирда ҳажв мавҳум характерга эга эмас, балки аниқдир, дағал эмас, майин, ҳаётий, қизиқ ва мўлжалга бехато бориб тегадиган ҳажвдир. Бобурнинг ҳажви жиддий ижтимоий масалаларга хизмат қилади, баъзан ижтимоий ёвузликни ва шу ёвузликни содир қиладиган шахсларни фош қилади, баъзан эса, енгил кулги, бегараз ҳазил сифатида қалбга роҳат бахш этади.

Бир неча мисол келтирайлик:

Ўша вақтда Хисравшоҳ деган типик мустабид, қаллоб, ғаломус ҳукмдор бўлиб, у мамлакатни парчалаб, вайрон қилиб юборишнинг ташаббускори экан.

Бобир унн қанчалик ёмон кўрганлигини қуйидаги сўзларда ифода қилади: «... юз минг лаънатдур қиёматғачаким, ҳар ким Хисравшоҳнинг бу афъолини эшитса, лаънат қилсун. Бу афъолини эшитиб лаънат қилмоғон ҳам сазовори лаънат бўлсун».

Бобир давом этиб, унинг кирдикорини қуйидагича очади:

«...нечук золим ва фосиқ эди, бек ва бекча ва навкар ва савдари тамом золим ва фосиқ эдиларким, Хисор эли алал хусус Хисрав шоҳға тааллуқ эл ҳамиша шурб ва зиноға машғул эдилар. Бу мартабадаким, Хисравшоҳнинг навкарларидин биров бир кишининг хотунини тортиб элтар, бу хотуннинг эри Хисравшоҳга келиб додхоҳлик қилур, жавоб берурким, неча йил сенинг била эди, неча кун анинг била бўлсун».

Шубҳасиз, ҳажвий руҳдан ҳам холи бўлмаган бу юмористик парча феодал даври учун энг катта ва характерли бўлган ижтимоий масалалардан бирига бағишланган.

Мана, бошқа бир мисол: Кунларнинг бирида, — деб ёзади Бобир,— йўлда одамларимиз ва отларимиз озуқ-овқатсиз қолдук, ҳеч қаердан топишнинг иложи йўқ эди. Аҳволимиз жуда мушкуллашди, бунинг устига «ушбу юртга охшоми андоқ ёмғур бўлдиким, чодир ичида сув инчка пойчадин эди, гилемларни бир ерда йиғиштуруб, баланд қилиб устида ўлтурдум. Бу кеча ушмундоқ усрат била тонг отди».

— Биз жанг билан кетаётганимизда,— дейди Бобир бошқа бир жойда,— бир жойнинг одамлари енгилиб тишларига ўт тишлаб, бизнинг олдимизга келдилар.— Бу билан улар гўё «...мен сенинг ўйингдурмен»,— деган эмишлар.

Зуннун деган бир шахс шахматга жуда қизиқар экан. Агар одамлар бир қўл билан ўйнасалар, у икки қўли билан ўйнар эди,— дейди Бобир. Мир Муртоз исмли бошқа бир одам ҳам шахматга шу даражада қизиқар эканки, агар у икки мухолиф билан учрашгудек бўлиб қолса, бири билан ўйнаб, иккинчисининг кетиб қолмаслиги учун этагидан ушлаб турар экан.

Ниҳоят яна бир мисол.

Бу мисолни келтирмасдан олдин шуни таъкидлаш керакки, Бобир ҳажв қуролидан фойдаланишда ҳам холис бўлишга интилади. Мана, у машҳур машшоқ Ҳусайн Удийни, унинг санъатининг қудратини, унинг қобилиятини инкор қилмаган ҳолда қаттиқ савалайди ва у (Бобир) ўзининг душмани Шайбонийхоннинг хусусий масалаларда айрим ҳаракатларини маъқуллаган ҳолда, унинг устидан шундай кулади:

«Яна Ҳусайн Удий эди. Удни мазалиқ чолиб, мазалиқ нималар айтар эди. Уднинг торларини якка қилиб бу чолибдур. Айби бу эдики, бисёр ноз била чолур эди. Шайбонийхон бир навбат соз буюрур, такаллуф қилиб ҳам ёмон чолур, ҳам ўз созини келтурмай, ярамас соз келтурур. Шайбонийхон фаҳмлар. Буюрурким, суҳбатда-ўқ ғалаба гардо-

шилар урарлар. Шайбонийхоннинг оламда бир яхши ишиким бор будур, филвоқиъ хўб бордур. Ушмундоқ нозук мардакларга мундин кўпроқ сазо керак».

Бобир ижодиёти учун характерли бўлган нарса шундан ҳам иборатки, унда, юмор ва ҳажв деярлик ҳамавақт бир-бирини тўлдиради.

Бобир асарларида ажойиб элементлар учрайди. У истиора, рамз, чоғиштириш, ўхшатиш каби бадиий воситалардан жуда катта маҳорат билан фойдаланади. Бунда ҳам ихчамлик, мўлжалнинг аниқлиги, воқеликнинг ичига чуқурроқ кириб бориш; воқеликнинг характерли момент ва томонларини илиб олиш ва буларга асосланиб, тегишли умумлашмалар қилиш; мазкур воқелик ҳамда тасвирланаётган ҳодиса ва у билан боғлиқ бўлган бошқа воқелик ҳамда ҳодиса ҳақида озми-кўпми тўла тасаввур қолдириш Бобирга хосдир. Биргина мисол келтирамиз.

Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Бадиуззамон сиёсий тутуриқсиз одам бўлган. У отасининг давлатини заифлаштириш, мамлакатни парчалаб юбориш, бу билан объектив суратда ички ва ташқи тескаричи кучларга кенг йўл очиб бериш йўлида кўп «хизматлар» қилган. Бобир Бадиуззамоннинг тескаричи кучлар билан алоқадорлиги ҳақида гапириб, шундай дейди: «Бадиуззамон Мирзо худ буларнинг илкида хамир эди, буларнинг сўзларидин тажавуз қила олмас эди»[1].

Кўриниб турибдики, шу кичик деталда ички кечинма ва ғазаб, дилнинг озор чекиши ва нафрат мавжуд, улар бир бутун қилиб берилгандир ва бу билан бирга, бир-бирларини тўлдиради. Шунисн ҳам муҳимки, автор кичкина деталь воситасида катта ва кўп нарсанинг моҳиятини очиб ташлайди ва бир қатор муҳим масалаларни қамраб олади, уларга ўзининг муносабатини билдиради.

Бобир ўзини пейзаж ва портрет чизишнинг моҳир устаси эканлигини ҳам кўрсатади.

Бу соҳада ҳам Бобир ихчамликни, предметнинг барча таркибий, асосий деталлари ва томонларини бирлаштириб, шу билан туб моҳиятни очишга интилиш ва яхлитликка эришиш принципини бузмайди.

Масалан, Бобирнинг тасвири бўйича, унинг отаси шундай киши бўлган: «[Умар шайх] паст бўйлуқ, тегирма соқоллиқ, қўба юзлук, танбал киши эди. Тўнни бисёр тор кияр эди, андоқким, боғ боғлатурда қорнини ичига тортиб боғлатур эди, боғ боғлағандин сўнг ўзини қўя берса, бисёр бўлур эдиким, боғлари узулур эди. Киймоқта ва емоқда бетакаллуф эди, дасторни дасторпеч чирмар эди. У замонда дасторлар тамом чорпеч эди, бечин чирмаб, алоқа қўяр эдилар. Ёзлар ғайри девонда аксар муғули бўрк кияр эди».

Бу портретда қаҳрамоннинг асосий ва характерли томонлари, унинг физиологик кўриниши ҳам, кийимлари ҳам, бу кийимларни кийиш хусусиятлари ҳам қамраб олинган. Бу деталлар шундай бирикмада кел-

тирилганки, улар мазкур шахснинг характерини ва ички дунёсини билиб олишга катта енгиллик туғдиради.

Бобир ўз асарида бошқа бир персонажнинг, яъни, Ҳусайн Бойқаронинг портретини шундай чизади: у «қийиқ кўзлук, шер андом бўйлуқ киши эди, белидан қуйи инчка эди. Бовужудким, улуғ ёш яшаб, оқ соқоллиқ бўлуб эди. Хушранг, қизил яшил абришимни кияр эди, қора қўзи бўрк кияр эди ё қалпоқ. Аҳёнан йилларда кичик сепеч дасторни яп-ясси ёмон чирмон чирмаб, қарқаро ўтағаси санчиб намозга борур эди».

Бу одамнинг ташқи кўриниши, бу кўринишнинг деталлари шундай тасвир қилинганки, булар мазкур образнинг ички моҳиятига мос келади, унинг характерини (эҳтиётсизлиги, чиранчиқлиги, манманлиги ва ҳоказолар) очишга ва тушунишга ёрдам беради.

Бошқа бир мисол. Бобир ва унинг одамлари ўз йўлларида дуч келган ва улар кечиб ўтишлари лозим бўлган дарёнинг кенглигини, улуғворлиги ва сокин оқишини автор қуйидагича қисқа ва образли қилиб тасвирлайди: «Ғариб улуғ сув назарға келди. Ул юздаги даштлар худ асло кўрунмайдур. Сув осмон била пайваст кўрунадур, ул юздаги тоғлар ва пушталар нетаврким, Серобнинг ул юзидаги тоғ ва пушталар муаллақ кўрунур...».

Табиат тасвири баъзан баён қилинаётган воқеа ва ситуация кескинлигини кучайтиради, баъзан одамларнинг характерлари, кайфиятларини очиб беради.

Бобирнинг ижтимоий воқелик ва одамларнинг фаолиятларига қандай муносабатда бўлганлиги, уларни қандай акс эттирганлиги ҳақида бир-икки оғиз гапириш зарур, чунки бу масалалар катта методологик аҳамиятга ҳам эгадир.

Марказий масала шундан иборатки, ўша даврда икки асосий йўналиш ва шунга мувофиқ икки асосий пуруҳ бор эди, биринси: мамлакатда бир бутунлик ҳамда тинчлик ўрнатишга, моддий ва маънавий бойликлар яратишни таъмин этишга қаратилган; иккинчиси эса аксинча, мамлакатни парчалашга, моддий ва маданий бойликларни емиришга ёки уларни яратиш процессини бўғишга қаратилган.

Бобир сиймосини белгилайдиган ва уни ёрқин қиладиган бош масала шундан иборатки, у ана шу биринчи йўналиш ва биринчи гуруҳ тарафида эди.

Бобир томонидан фан, маданият ва сиёсий арбобларга берилган баҳо, унинг мазкур одамларга муносабати муҳим аҳамиятга эга. Бобир, биринчидан, ҳар бир масалага холис муносабатда бўлишга ҳаракат қилади; иккинчидан, бирон кишини баҳолашда унинг фаолиятини, жамиятда тутган ўрнини биринчи планга қўйиб, унга ижтимоий томондан ёндошишга интилади; учинчидан, ижтимоий турмуш учун, жамият,

мамлакат, аҳоли, фан, маданият учун бирор фойдали иш қилган одамнигина яхши деб эътироф қилади, жамият, мамлакат, маданият ва фанга кимки зиён-захмат етказган бўлса, ўша одамни ёмон деб таъкидлайди ва уларнинг оқибатда ҳалокатга дуч келишларини уқтиради.

Буларнинг барчаси фақат назарий аҳамиятгагина эмас, балки амалий аҳамиятга ҳам эга, шу жумладан, тарих фани учун ҳам, воқеликни бадиий тасвир қилишдаги объект, ҳодиса ва шахснинг ҳаётийлигини белгилаш учун ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Шунингдек, бу ҳол фан, адабиёт ва санъат арбоблари томонидан воқеликка бўлган илмий ва прогрессив муносабатларнинг ривожланишига ҳам ёрдам берган.

Шуни ҳам қайд қилиш лозимки, Бобирнинг қабиҳ, разил, пасткаш кишиларга бўлган нафрати бениҳоядир.

Юқорида ифода қилинган тезисларга кўра, Бобирга ижобий ва салбий муносабатда бўлган кишилар ҳақида бир неча мисол келтирамиз. Бу нарса Бобирнинг ким эканлигини очиб беришга ёрдам қиладиган муҳим омиллардан биридир.

Бобир бир Хўжа оға Садр деган одамни унинг фанга интилиши учун жуда яхши одам деб ҳисоблайди.

Бобир буюк тожик ва форс ёзувчиси Абдураҳмон Жомийга юксак баҳо бериб, шундай дейди: «...ҳиммати ва ғарази ул эдиким, ул ишни камолға тегурғай. Бу жумладин бир Мавлоно Абдураҳмон Жомий эдиким, зоҳир ва ботин улумида ул замонда ул миқдор киши йўқ эди. Шеъри худ маълумдур. Муллонинг жаноби андин олийроқдурким, таърифқа эҳтиёжи бўлғай. Ғояташ хотирға кечтиким, бу муҳаққар ажзода таяммун ва табаррук жиҳатидин аларнинг отлари мазкур ва шаммаи сифотларидан мастур бўлғай».

«Бу жаъмнинг саромад ва сардафтари Мавлоно Абдураҳмон Жомий эди».

Айниқса Бобирнинг Алишер Навоий ҳақида завқ-шавқ билан сўзлаб, уни юксак баҳолаши катта аҳамиятга эга:

«Алишербек назири йўқ киши эди. Туркий тил била то шеър айтибтурлар, ҳеч ким онча кўп ва хўб айтқон эмас».

Навоийнинг асосий асарларини санаб ўтиб, Бобир давом этади: «Аҳли фазл ва аҳли ҳунарға Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай». Бобир ўзининг тезисини шарҳлаш учун мисоллар келтиради ва шундай хулоса қилади: «Мунча бинойи хайр ким, ул (Навоий — *В. З.*) қилди, кам киши мундоққа муваффақ бўлмиш бўлғай».

Бобир ўзи ёмон кўрган одамлар ва уларнинг тақдирларини қандай характерлаганини кўрсатиш учун қуйидаги мисол билан кифояланиш мумкин.

Мана, подшоҳ Султон Маҳмуд Мирзо! У фаҳш билан ҳаддан ташқари шуғулланган, аҳолига ниҳоятда қаттиқ зулм ўтказган, аҳоли тўлашга қурби келмайдиган мажбурият ва солиқлар жорий қилган, мамлакатни шафқатсиз хонавайрон қилган, аҳолини талаган, натижада, табиийки, фуқаро ва унинг ўз одамлари ҳам унга жирканиб ва душманлик билан қарайдиган бўлиб қолдилар, деб ёзади Бобир. У ана шуларни тасвирлаб шундай дейди: «Ложарам зулм ва фисқнинг шоматидин (Султон Маҳмуд Мирза — *В. З.*) Самарқандда беш-олти ой (дин) беш (ортиқ) ҳукумат қилмади».

Бобир Шайбонихон ҳақида сўзлаб айтади:

«Шайбоқхон Ҳирини олғондин сўнг, бу подшоҳларнинг зоҳ ва зоди била ёмон маош қилди, не ёлғуз бу жамъ била, бори халойиқ била. Рустойи ва нодида киши беш кунлук ўтар дунё учун мундоқ ёмон от қозғонди».

Бунга мисол қилиб Бобир Шайбонийхоннинг хотинларнинг ор-номусини оёқости қилганлигини, илм, адабиёт ва санъат, маърифат аҳлларини таҳқир ҳамда бежо қилганлигини, алдамчилик, сурбетлик ва зўравонлик йўли билан халқ нарсасини олганлигини ва ҳоказо келтиради, Шайбонийхонни шунинг учун ҳам қаттиқ нафратлайди.

Яна бир жойда, бошқа ҳокимлар ҳақида гапириб шундай дейди:

«Охир оталиқ, ўғуллуқ орасида бу гуфтугўлар анга мунжор бўлдиким, отаси отасининг устига ва ўғли ўғлининг устига Балх ва Астрободқа черик торттилар. Гарзавоннинг оёғида Якчироғ ўлангига қуйидин Султон Ҳусайн Мирзо, юқоридин Бадиуззамон Мирзо келдилар. Чаҳоршанба куни рамазон ойининг ғуррасида Абулмуҳсин Мирзо Султон Ҳусайн Мирзонинг бир неча беклари ва бир пора илғори била илгаррак келди. Андоқ уруш ҳам бўлмади, босилди. Қалин ўбдон йигитлари иликка тушти. Султон Ҳусайн Мирзо барчасининг бўйниға урдурди. Елғуз мунда эмас эди, қачон бир ўғликим, ёғилғ юруди, бости. Иликка тушкан навкарларининг тамом бўйниға, урдурди. Не қилсун, ҳақ анинг тарафи экандур.

Бу мирзолар андоқ ифрот била фисқ ва айшға машғул эдиларким, отасидек кордида ва кордон подшоҳ тушчилик йўл кетиб, рамазондек муътабар ва азиз ойға кечалик фурсат қолиб отасидан ийманмай, тенгридин қўрқмай, ҳануз иши чоғир ичмак эди нашот била, мажлис оролиқ эди инбисот била. Муқаррардурким, мундоғ бўлғон киши андоқ шикаст топқай ва бу навъ ўткан элга ҳар ким даст топқай».

Улуғбек, унинг ўғли Абдуллатиф ва Аббос (Улуғбекни ўлдиришни амалга оширган киши, Абдуллатифнинг одами, унинг шериги) ҳақида қуйидагиларни айтади:

«Темурбек Самарқанднинг ҳукуматини Жаҳонгир Мирзоға бериб эди, Жаҳонгир Мирзонинг фавтидин сўнг, (унинг) улуғ ўғли Муҳаммад

Султонга берди. Шоҳрух Мирзо жамъи Мовароуннаҳр вилотини улуғ ўғли Улуғбек Мирзога бериб эди. Улуғбек Мирзодин ўғли Абдуллатиф Мирзо олди. Бу беш кунлук ўтар дунё учун андоқ донишманд ва қари отасини шаҳид қилди. Улуғбек Мирзонинг фавтининг тарихи таври воқеъ бўлубтур. Назм:

Улуғбек баҳри улуму хирад,
Ки дунёву динро азў буд пушт,
Зи Аббос шаҳди шаҳодат чашид
Шудаш ҳарфи тарих Аббос кушт[19].

Агарчи ўзи ҳам беш-олти ой беш салтанат қилмади, бу байт машҳурдурким:

Падаркуш подшоҳиро нашояд,
Агар шояд башаш моҳаш напояд»[20].

Юқорида келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, Бобир Улуғбекка юксак баҳо берар экан, уни подшоҳ сифатида назарда тутмайди, балки фан ва ақл-идрокнинг улуғ кишиси сифатида назарда тутади. Улуғбекнинг ваҳшийларча қатл этилишидан Бобир чиқарган хулоса муҳим аҳамиятга эгадир. У бу ҳақда шундай дейди: падаркушнинг ўзи, шундай киши (Улуғбек)нинг қотили, ўз ёвуғлигининг қурбони бўлиши муқаррардир.

Шу туфайли ҳам Бобир бузилган Ҳусайн Бойқаро ва унинг ўғилларини қаҳр билан тилга олади ва уларнинг ҳалокатли тугашини шундай таърифлайди: «Султон Ҳусайн Мирзодек улуғ подшоҳ Ҳиридек ислом шаҳрининг подшоҳи бу ажабтурким, бу ўн тўрт ўғлидин учи валаддуззино эмас эди. Фисқ ва фужур ўзида, ўғлонларида ва эл улусида асру шойиъ эди. Ушбуларнинг шоматидин эдиким, мундоқ хонводадин етти-секкиз йилда бир Муҳаммад Замон Мирзодин ўзга осор ва аломат қолмади».

Кўриниб турибдики, Бобир бирон одамга баҳо берганда, унга ҳар томонлама объектив ёндашишга, унинг ижобий ва салбий томонларини қамраб олиб баҳолашга уринади. Айниқса бу қуйидаги мисолда жуда яққол кўриниб туради.

«Яна Хожа Абдулло Марворий эди, бурун садр эди, сўнгра ички ва муқарраб бек бўлуб эди. Пурфазойил киши эди, қонунни омча киши

---

[19] Улуғбек ақл ва илмларнинг денгизи эди: у дунё ва диннинг орқа таянчи эди, Аббосдан шаҳидлик болини татиди. Унинг ўлим тарихи «Аббос кушт» бўлди.

[20] Мазмуни: отасини ўлдирувчи кишига подшоҳликка муносиб бўлмайди, агар подшоҳ бўлиб қолса ҳам, олти ойдан нарига ўтмайди.

чалмайдур, қонунда гирифт қилмоқ мунинг ихтироидур. Хутутни хўб битир, таълиқни хўброқ битир эди, иншони хўб қилур эди, хушсуҳбат киши эди, шеър айтур эди. «Баёний» тахаллус қилур эди. Шеъри ўзга ҳайсиётға боқа кўп фурудтар эди, воле шеърни хўб танир эди. Фосиқ ва бебок эди, фисқнинг шоматидин обила маразиға гирифтор бўлуб, илик-оёғидин қолиб, неча йил турлук-турлук азоб ва машаққатлар тортиб, ушбу балийя била-ўқ оламдин нақл қилди».

Бобир ўз даврининг улуғ рассоми Беҳзоднинг санъати ҳақида ҳаяжон билан гапиради. Шу билан бирга унинг ижодидаги камчиликларни кўрсатишни ҳам унутмайди. «Мусаввирлардин Беҳзод эди,— деб ёзади Бобир,—мусаввирлиқ ишини бисёр нозук қилди. Вале сақолсиз элнинг чеҳрасини ёмон очадур. Ғабғабини кўп улуғ тортадур. Сақоллиқ кишини яхши чеҳракушой қиладур».

Бошқа бир буюк рассом Шоҳ Музаффар ҳақида гапириб, Бобир унинг санъатининг икки асосий фазилатини қайд қилади: биринчидан, унинг санъатининг нозиклигини қайд қилса, иккинчидан, рассомнинг полотноларидаги одамларнинг сочлари айниқса яхши акс эттирилган,— дейди. У ёзади: «... тасвирни кўп нозук қилур эди. Ташъирни худ гузаро нозук қилур эди. Хили умр топмади. Яна бир таснифи бор, ул таснифи тасаввуфтадур, ёмон эмас, ғолибо агар сўз анинг эмас. Тараққий маҳалида-ўқ оламдин борди».

Бобирнинг кишига, унинг фаолиятига, ташқи қиёфаси, ички дунёси ва қолган бошқа фазилатларига бундай муносабатда бўлишининг моҳияти шундаки, у шахсга, унинг фаолиятига баҳо берганда, ҳар томонлама қараш ва таҳлил қилишга, кишиларни реал воқеликка танқидий муносабатда бўлишга, инсон ва унинг фаолиятини атрофлича баҳолашга, бунда ижтимоий турмушнинг у ёки бу соҳасидаги инсоннинг характерли томонларини қамраб олишга чақиради.

Масаланинг иккинчи бир томони ҳам катта аҳамиятга эгадир. Гап шундаки, Бобирнинг муҳаббати ва симпатияси фақатгина илғор ва ўз замонасида ижтимоий тараққиётнинг у ёки бу соҳасида маълум даражада ижобий роль ўйнаган ҳамда ижтимоий ҳаётнинг у ёки бу соҳаси учун қадрли бўлган ижобий шахслар томонидагина эмас. У сал бўлса ҳам прогресс мавжуд бўлган жамият ва тарихдаги маълум бир вақт ҳамда мамлакатнинг ҳаёти ҳақида катта қониқиш билан гапиради ва бунда ўша даврнинг ҳукмдорига бўлган симпатиясини ҳам яширмайди. Чунончи, XV асрнинг иккинчи ярмидаги Хуросон ҳақида гапирар экан, у шундай деб ёзади: «Султон Ҳусайн Мирзонинг замони ажаб замоне эди, аҳли фазл ва беназр элдин Хуросон, батахсис Ҳири шаҳри мамлу эди. Ҳар кишининг ким бир ишга мошғуллуғи бор эди, ҳиммати ва ғарази ул эдиким, ул ишни камолға тегургай».

Шундан сўнг Бобир буларнинг барчасини конкрет исботлаб беради

Шундай қилиб, ўзбошимча феодал-клерикал реакцияси қутуриб, мамлакатни ўраб олган вақтда, ҳеч қандай чекланишни билмайдиган, жаҳолат томонидан барча яхши ва олижаноб нарсаларга тиш-тирноғи билан қаршилик кучайган пайтда, бу реакциянинг вакиллари томонидан ўша замоннинг илғор, прогрессив кишилари, фан, адабиёт ва санъат арбоблари таъқиб ва таҳқир қилиниб ё ўлдирилиб келинган пайтда, реакция қурбони бўлган буюк олим Улуғбекнинг аччиқ тақдири ҳали ҳамманинг ёдида бўлган чоғда, унинг ҳамкасблари эса парчалаб ташланган мамлакатда бир бурда нон, бошпана ва тинчлик излаб оворасарсон, хор-зор бўлган пайтда, умуман, реакция кучлари ижтимоий ҳаётдаги ҳар қандай ижобий ҳолларни, олдинга интилишни шафқатсизлик билан бўғиб турган фожиали шароитда, юқорида келтирилган қатор мисоллардан яққол кўриниб турибдики, Бобир замоннинг қора реакциясига, мамлакатда яратилган барча яхши ва олижаноб нарсаларни яксон қилиш тенденциясига қарши турган. Бу жиҳатдан қараганда, унинг Мовароуннаҳрда муваффақият қозонолмай, реакция томонидан четга сиқиб чиқарилишининг асл сабаблари маълум бўлиб қолади.

Шундай қилиб, ўз дунёқараши ва фаолиятидаги чуқур зиддиятлардан қатъий назар, Бобир муҳим ижтимоий масалаларда ўз замонасининг илғор кишиси сифатида майдонга чиқади. Бир томондан, Бобир ўз армиясига зарур бўлган ашёларни одамлардан зўрлик билан тортиб олган бўлса ҳам, биз юқорида кўриб ўтганимиздек, иккинчи томондан, ўғирлик, талаш ва ўта золимлик билан шуғулланган кишиларни қаттиқ қоралаган, Бобирнинг фикрича, ундай кишилар қасосга, жазога дучор бўлиб ҳалок бўладилар. Улар лаънатга сазовордирлар. Бундай ярамас қилиқларни ўз одамлари ичидан кимдаким содир қилса, Бобир уни ниҳоятда қаттиқ жазолар эди. Афғонистондаги бир қишлоқда катта ажойиб бир боғ бўлган. Бобир ўша қишлоқни қўлга олгандан сўнг, мазкур боғнинг эгасига унинг боғининг баҳосини тўлаб, уни рози қилган ва шундан кейингина боғни олган.

«Бу кентта Боғи калон отлиқ Улуғбек Мирзонинг бир мағсуб боғи бор эди. Мен эгаларига баҳо бериб олдим».

Ана шу қишлоқда Бобирнинг навкарларидан бири бировнинг бир хумча ёғини ўғирлаб қўяди, бу хабар Бобирга етади. Бобир жангчини калтаклашга буюради. Уни шундай савайдиларки, оқибатда у ўлади. Бобир, унинг ўлиши бошқаларга ибрат бўлсин, дейди.

Унинг ўзи шундай деб ёзади:

«Бу юрттин кўчуб, Қорабоғ ёнидаги оқсарой ўлангига тушулди. Хиёравшоҳнинг эл куни зулм ва бесарлиққа ўрганган эл, элга зулм қила бошладилар. Охир Сайидим Али Дарбоннинг бир ўбдон навкари бировнинг бир кўза ёғини тортиб олған учун ошикка келтуруб таёқлаттим, таёқ остида-ўқ жони чиқди. Эл бу сиёсаттин тамом босилдилар»,

Учинчи бир мисолни келтирамиз:

«Уч кўч Синд ёқаси била-ўқ келдук. Уч кўчтин сўнг Пир Кону мазори тўғрисидин Синд дарёсидин айрилиб, Пир Кону мазорига келиб тушгук. Черик элидин баъзи мазорнинг мужовирларига музоҳим бўлгон учун бирини сиёсат учун пора-пора қилдурдум. Бу мазор Ҳиндустонда бисёр муътабар мазордур».

Бобир мамлакатни барбод ва аҳолини тамомила талон-торож қилишдан иборат бўлган солиқларни қоралайди. Масалан, Бобир ўзининг 1525 (932 ҳижрий) йилдаги махсус буйруғи билан кишилардан, шаҳарлардан, қишлоқлардан, кўча ва гузарлардан олинадиган тамға пулини бекор қилади[21]. Ўзининг шеър билан ёзилган иқтисодий рисоласи «Мубайййин»да эса Бобир ҳукмдор сифатида давлатманд социал гуруҳларга ўзларида бор бўлган бойликлардан камбағалларга мунтазам равишда бериб туришларини (Бобир унинг миқдорини ҳам аниқ белгилайди) қатъиян амр қилади. Бу билан бирга Бобир мазкур буйруққа қонун тусини беради.

Юқорида келтирилган барча мисоллардан Бобирнинг қуйидаги сўзлари бекорга айтилмаганлиги, уларнинг мазмунларини ўз асарларида бир неча марта бекордан-бекорга такрорламаганлиги маълумдир.

Бобир шундай дейди:

Эй кўнгул, чун яхшидин кўрдунг ёмонлиқ асру кўп,
Эмди кўз тутмоқ не яъни ҳар ёмондин яхшилиғ.

Бори элга яхшилиғ қилғилки, мундин яхши йўқ,
Ким дегайлар даҳр аро қолди фалондин яхшилиғ.

Яхшилиқ аҳли жаҳонда истама Бобир киби,
Ким кўрубдур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яхшилиғ[22].

Шуни ҳам айтиб ўтиш зарурки, Бобир, ниҳоят даража ўзбошимча, жоҳил ва ўта деспот шоҳлардан фарқли ўлароқ, давлатни, мамлакатни идора этишда давлат бошлиқларининг атрофдаги одамлар билан, билимдон ва тажрибакор кишилар билан иш олиб бориш зарурлигини қайта-қайта уқтиради. У ўз ўғлига ёзган мактубида айтади:

«Агар менинг ризомни тиларсан, хилватнишинлиқни ва эл билан кам ихтилотлиқни бартараф қилғил. Кунда икки навбат инингни ва бекларни, ихтиёрларинга қўймай, қошингга чарлаб, ҳар маслаҳат бўлса кенгашиб, бу давлатхоҳларнинг иттифоқи била ҳар сўзунгга қарор бергайсан».

Сўз аро бўлса-да, яна шуни ҳам қайд этиб ўтиш зарурки, Бобир мамлакатда бирлик ўрнатишга, сиёсий марказлашмалик ўрнатишга,

[21] Бобирнома, II қисм, 121-б., Тошкент, 1949 йил.
[22] Бобир. Танланган асарлар, Тошкент, 125-бет.

давлатни парчалаб юбормасликка жуда катта эътибор ва аҳамият берган. У Хожа Калон деган бир шахсга ёзган мактубида айтади:

«Кобулнинг номарбутлиғини битилиб эди, ул бобта андиша қилиб, охир хотир мунга қарор топтиким, етти-секкиз ҳоким бир вилоятда бўлса, на тавр марбут ва мазбут бўлғусидур...».

Юқоридагиларга якун тарзида айтиш мумкинки, мамлакатдаги ўта оғир аҳволни, давлат ишларини бир даражада бўлса-да, маълум тартибга солиш ва яхшилаш учун интилиш, кураш Бобирнинг кўпинча онгли ва серқиррали фаолияти остида ётади.

Чиндан ҳам Бобирнинг давлат, сиёсат арбоби ва лашкарбоши сифатида, фан, маданият арбоби сифатида фазилати шундаки, унинг бу ҳаракатлари маълум бир мақсадга қаратилган ва ижтимоий моҳият касб этувчи маълум мақсадлар, вазифаларни кўзда тутган.

Бу фазилат мамлакатда вайронлик, харобалик, бемаъни қонли уруш ва фитналар, ҳеч нарса билан чекланмаган бедодлик, ўзбошимчалик ва зўравонлик ҳукмрон бўлган замоннинг муайян шароитида катта аҳамиятга эга бўлган.

Бобир ўзининг бу фазилатлари билан ўша давр учун характерли бўлган ва мамлакатни вайрон қилган кўпдан-кўп реакцион сиёсий «арбоблар»дан фарқ қилган. У «арбоблар» ичида ҳатто ўз синфидан маҳрум бўлган ва атрофларига бир тўда ўғри, муттаҳам, каллакесарларни тўплаб олиб, ўғрилик, одам ўлдириш, вайронгарчилик билангина машғул бўлган ва ўз ҳаётларини шунга сарф қилган, ўз ҳаётлари маъносини шунда кўрган кишилар озмунча эмас эди.

Бобир халқ оммасини, унинг ҳаётини, хўжалигини, асосий машғулотларини, яшаш йўллари ва воситаларини, бу воситаларни қандай қурол ёрдамида, қайси йўллар билан қўлга киритганликларини ўз асарларида тасвирлаш ва акс эттиришга алоҳида эътибор берганлиги жуда катта диққатга сазовордир.

Бундан ташқари, буларнинг барчасини тасвирлашда Бобир ҳамма вақт объектнинг деталларигача қамраб олишга интилади. Бу эса мазкур объектни тўла-тўкис акс эттириш имкониятини беради.

Бунда ҳам Бобир ва унинг «Бобирнома»си фақат ўзбек маданияти тарихидагина эмас, балки ўша даврдаги бошқа кўп халқларнинг маданиятлари тарихида ҳам фавқулодда бир воқеадир.

Масаланинг ҳар жиҳатдан жуда муҳимлиги учун ва унинг ўша вақт ўзбек маданияти тараққиётида мустасно ҳодиса бўлганлиги учун кўпроқ мисоллар келтиришга мажбурмиз.

Ғазнининг экономикасини Бобир шундай кўрсатади:

«(Ғазни) муҳаққар вилоятдур. Руди тўрт-беш тегирмон суйи бўлғай. Ғазнининг шаҳри яна тўрт-беш кенти ушбу сув била маъмурдур. Яна уч-тўрт кенти кориз била маъмурдир. Кобул узумидин Ғазни узуми

яхшироқ бўлур. Қовуни ҳам Кобул қовунидин ортуқроқтур. Олмаси ҳам яхши бўлур. Ҳиндустонға элтарлар. Экини бисёр пурмашаққаттур. Ҳар миқдор ерким, экарлар, юзига тамом янги тупроқ ҳар йил киюрурлар. Вале Кобул экинидин мунинг экинининг ҳосили ортуқроқдур. Рўяи экарлар. Тамом Ҳиндустонға борур. Бу элнинг яхши маҳсули рўяндур. Саҳро нишини ҳазора ва афғондур. Кобулға боға Ғазни ҳамиша арзонликдур».

Қуйидаги парчада эса, Кобул атрофидаги бир кичик вилоят ҳақида шундай маълумот берилади:

«Борон ёқасида қишнинг охирларида ўрдак қалин келур, бисёр семиз бўлур, андин сўнгра турна ва қарқара, улуғ қушлар қалин ва беҳад бўлур. Борон ёқасида турнаға таноб отиб, таноб била қалин тутарлар, бу навъ қуш тутмоқ ғайри муқаррардур.

Тутмоғининг кайфияти бу турлукдурким, бир газ отими инчка таноб эшарлар бу танобнинг бир учида газни беркитурлар, яна бир учида шохдин билдурга ясабтурлар, бу билдургани беркитурлар, яна бир билакча йиғочтур, узунлиғи бир қариш бўлғай, газ тарафидин бу танобни бу йиғочқа тугангуча чирмарлар, таноб туганганидин сўнг билдургани беркитурлар, андин сўнг билакча йиғочни таноб ичидин чиқарурлар, таноб чирмоғлиқ ковок-ўқ турар. Билдургани иликка солиб, келадурган қушнинг оли сари газни отарлар. Қушнинг қанотиға ё бўйнига туша чирмашиб, қуш йиқилур. Тамом Борон эли бу тариқ била қалин қуш тутарлар, вале бу қуш тутмоқни хили машаққати бор. Емғурлуқ ва қоронғу кечалари керак бу кечаларда бу қушлар сибоъ ва даррандалар жиҳатидин тонг отқунча тинмаслар ва муттасил учарлар ва паст учарлар, қоронғу кечаларда қушларнинг йўли оқар сувдур, қоронғуда оқариб кўрунур. Қўрқинчдин сув юққори сув қуйи тонг отгунча борурлар ва келурлар. Танобни бу маҳалда отарлар. Мен бир қатла кеча таноб отдим, таноб узулди, қуш ҳам топилмади. Тонгласиға қушни узулган таноб била келтурдилар.

Бу тариқ била Борон эли қалин уқор тутарлар. Соч ўтағаси уқордин бўлур. Ироқға ва Хуросонға Кобулдин бир матоэким борур соч ўтағасидур».

Ундан кейин овчи кўлларни тасвирлайди-да, давом этиб, шундай дейди: «Ушбу мавсумда Борон суйида балиқнинг пузари бўлур. Тўр била яна жах боғлаб, қалин балиқ тутарлар. Яна куз маҳалларидаким, қулон қуйруғи деган ўт чиқиб, камолга етиб, гул қилиб, дона боғлар, бу қулон қуйруғидин ўн-ўн икки пуштвора яна кўп шибоқдин йигирма-ўттуз пуштвора сув бошиға келтуруб янчиб, сувға солурлар, солғон замон-ўқ сувға кириб маст бўлғон балиқни тута киришурлар. Қуйироқ бир муносиб ерда жах боғларлар, жах боғламоқ андоғдурким, тол хунчаларидин бармоқча-бармоқча хунчаларни чиғдек тўқурлар, бу чиғни сувнинг

тўкулур ерида ковок қўйиб, атрофига тош қаларлар. Андоқким сув от чиғқа шариллаб тушгай, тушкан била қуйи-ўқ борғай, сув қуйи борур, балиқ чиғнинг устида қолур, маст бўлган балиқни юққорида тута-тута келурлар. Бу жахта қалин тутарлар. Гулбаҳор суйида, Парвон суйида, Исталиф суйида бу тариқа била тутарлар.

Яна қиш Ламғонотда ғариб тавр балиқ тутарлар. Сув тўкулур ерларда уй ўрунича-уй ўрунича ерни чуқурроқ қилиб ўчоқ поясидек тошларни бу чуқурларда қўюб, устиға тош қаларлар. Бу ерга сув қуйидин бир эшик қўярлар, тошни андоқ қаларларким, ушбу бир эшикдин ўзга ҳеч ердин балиқ кириб-чиқа олмас, бу қолғон тошнинг устидин сув оқар, моҳихона амали қилурлар. Қишлар ҳар қачон балиқ керак бўлса, бу чуқурларнинг бирини очиб, қирқ-эллик балиқни бир замонда келтурурлар. Бу тариқ очарларким, ул чуқурни муайян белгулук ерда қилурлар, бул чуқурнинг бир эшигидин бошқа тамом атрофиға гурунч пилали қўюб, устига тош қўярлар. Эшигига чиғдек нима тўқуб, икки бошини бир ерга қатиб боғларлар.

Яна мунинг ичида яна бир нима чиғдек тўқуб беркитурлар. Андоқким оғзи бу чиғ била баробар бўлғай, узунлиғи бурунғи чиғнинг ярмича бўлғай, ичкариги оғзини тор қилурлар бу ичкариги чиғнинг ичкариги оғзидинким кирар, улуғ чиғнинг ичига кирар, улуғ чиғнинг қуйиғи оғзини андоқ қилибтурлар,... юққориғи оғзидин балиқким кирар, ичкариги оғзидин бирар-бирар ўтар. Бу ичкариги оғзининг йиғочларининг учини бир қилибтурлар, бу оғиздин ўтуб, улу чиғнинг ичигаким кирар-чиқар оғзини худ беркитибдурлар, балиқ чиқа олмас... Бу чиғни ул қўйғон эшиккаким беркитурлар, моҳихонанинг устуини очарлар, гирдогирди худ гурунч пилали била мазбутдур, ҳар не илкка келса, бу чуқурда тутарлар. Ҳар балиқ ким, қочса эшик худ бир ўқтур, ўшул мазкур бўлғон чиғқа тушар, анда тутарлар. Бу навъ балиқ тутмоқ ўзга ерда кўрулган эмас».

Бу цитатани Бобир ҳатто деталларга ҳам катта эътибор берганлигини шарҳлаш учунгина келтирмадик, балки халқ оммасини, оддий халқни талаш, хароб қилиш ва эзишдан бошқа ҳеч нарсани билмаган, унга нисбатан нафрат билан қараган, унинг ҳақида, унинг ҳаёти, машғулоти, меҳнати ҳақида сўзлашни, ёзишни паст иш деб билган ўша даврда ҳукмрон бўлган ижтимоий кучнинг бефаросат, жоҳил вакилларидан Бобирнинг қанчалик юқори туришини кўрсатиш учун келтирдик. *Подшоҳ — худонинг ердаги сояси, унинг вакили, мавжудот ва маҳлуқотнинг тақдирини ҳал қилувчидир,* уларнинг «мантиқи» ана шундай бўлган.

Ҳеч қандай муболағасиз айтиш мумкинки, Бобир мамлакатни, ўлкани, тоғ, дарё, координат, рельеф, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини, мазкур ўлканинг у ёки бу қисмини тасвирлашда бизнинг кўз олдимизда ўз

даврининг буюк географи сифатида ҳам гавдаланади. Бобирнинг объектни қисқа, аммо атрофлича, аниқ тасвирлашга қунт билан интилиши ҳам муҳимдир. Буни Афғонистоннинг Кобул области мисолида кўриш мумкин.

Масаланинг жуда муҳимлигини ҳисобга олиб, мисолни тўлароқ келтирамиз. «Кобул вилояти тўртунчи иқлимдиндур. Маъмуранинг ўртасида тушубдур. Шарқи Ламғонот ва Пуршовар ва Ҳашанғур ва баъзи ҳинд вилоятидур. Ғарби Кўҳистонлардурким, Карнуд ва Ғўр Ўл Кўҳистондадур. Бу тарихда ҳазора ва накдарий қавмининг маъман ва маскани бу тоғлардур. Шимоли Қундуз ва Андароб вилоятидур. Ҳиндуқуш тоғи воситадур. Жануби фармал ва Нағар ва Банну ва Афғонистондур. Мухтасар вилоятдур. Тулоний воқеъ бўлубтур. Турли машриқдин мағрибқа боқадур, атроф ва жавониби тамом тоғдур. Қалъаси тоғқа пайвастдур. Қалъанинг ғарб-жануб тарафи кичикрак парча тоғ тушубтур. Ул тоғничг қулласида Шоҳи Кобул иморат қилгани учун бу тоғни Шоҳи Кобул дерлар. Бу тоғнинг ибтидоси Деврин тангисидиндур. Диҳи Яъқуб тангисида туганур. Гирдо-гирди икки шаърий бўлғай, бу тоғнинг доманаси тамом боғоттур. Менинг аммим Улуғбек Мирзо замонида Вайс атка Мирзонинг аткаси бу тоғнинг доманасида бир ариқ чиқарибтур. Доманадағи боғот тамом бу ариқ била маъмурдур. Поёни об Гулкина отлиқ маҳалладур, хилват гўшадур. Ғалаба лавандлиқлар анда қилиниб эди. Ғоҳи мутояба йўсунлуқ Хожа Ҳофизнинг бу байтини тағйир билан ўқулур эдиким:

Э ҳуш он вақтки бе пову сар айёме чанд
Сокини Гулкина будем бабадномийе чанд.

Қалъанинг жанубида Шоҳи Кобулнинг шарқида бир улуғ кўл тушубтур. Гирдо-гирди бир шаръий ёвуштур. Шоҳи Кобул тоғидин Кобул сари боқа уч кичикроқ чашма чиқар, иккиси Гулкина навоҳисидадур. Бир чашма бошида Хожа Шаму отлиқ мазордур, яна бирида Хожа Хизирнинг қадамгоҳидур. Бу икки ер Кобул элининг гаштгоҳидур. Яна бир чашма Хожа Абдусамад тўғрисидадур. Хожа Гўшнойи дерлар. Шоҳи Кобул тоғидин бир тумшуқ айрилиб келибтур, Уқобайин дерлар. Уқобайиндин бошқа яна парчағина тоғ тушубтур. Кобул қалъасининг арки бу тоғнинг устидадур. Улуғ қўрғон аркининг шимолидадур. Бу арк ғариб муртафеъ ва яхши ҳаволиқ ер воқеъ бўлубтур. Бу улуғ кўл ва уч ўланғаким, Сияхсанг ва Сунак қўрғон ва Чолок бўлғай мушрифтур. Борча оёқ остидадур. Ўланғлар сабзалиқ маҳалида бисёр яхши кўринур. Ёзлар Кобулда шимолий ели кам эсадур. Паровон ели дерлар. Аркта шимол сари даричалиқ уйлар асру хушҳаводур. Мулло Муҳаммад Толиб муаммойи Кобул аркининг таърифида бир байтни Бадиуззамон отиға боғлаб ўқур эди. Байт будурким:

Биҳўр дар арки Қобул май бигардон коса пайдарпай,
Ки ҳам кўхасту ҳам дарёу ҳам шаҳ — расту ҳам саҳро

Ҳиндустоний ғайри Ҳиндустонни Хуросон дер. Нечукким, араб ғайри арабни ажам дер. Ҳиндустон била Хуросон орасида хушки йўлдин икки бандадур, бир Қобул, яна бир Қандаҳордур. Қошғар ва Фарғона ва Туркистон ва Самарқанд ва Бухоро ва Балх ва Ҳисор ва Бадахшондин корвон Қобулға келурлар. Хуросондин корвон Қандаҳорға келур. Ҳиндустон била Хуросонға восита бу вилояттур. Бисёр яхши савдохонадур. Савдогарлар Хитойға ё Румға борсалар, ушмунча-ўқ савдо қилғайлар. Ҳар йил етти-секкиз-ўн минг от Қобулға келур. Қуйи Ҳиндустондин ўн-ўн беш-йигирма минг ўйлуқ корвон Қобулға келур. Ҳиндустон(дин) оқ рахт ва қанд ва набот ва шакар ва оқоқир келтурурлар. Кўп савдогар бўлғайким, даҳ си, даҳ чилға рози бўлмағай, Хуросон ва Ироқ ва Рум ва Чин матои Қобулда топилур. Ҳиндустоннинг худ бандаридур.

Гармсер ва сардсери ёвуқтур. Қобулдин бир кунда андоқ ерга борса бўлурким, ҳаргиз қор ёғмас. Икки соати нужумийда андоқ ерга борса бўлурким, ҳаргиз қори ўксумас, магар аҳёнан андоқ ёз келгайким, қор қолмағай, гармсерий ва сардсерий мевалар Қобул тавобинда кўптур ва ёвуқтур. Қобул ва кентларида сардсерий меваларидин узум ва анор ва ўрик ва олма ва биҳи ва амруд ва шафтолу ва олу ва санжид ва бодом ва янғоқ кўптур. Мен олу-болу ниҳоли келтуруб эктурубмен, яхши олубболулар бўлди ва ҳануз тараққийда эди. Гармсерий мевалар мисли норунж ва турунж ва амлук ва найшакар Ламғонотдин келтурурлар. Найшакарни келтуруб эктуруб эдим, чилғўзани Нижровдин келтурурлар. Қобул атрофидағи Кўҳистондин асал бисёр келур. Шаҳдхоналари бордур. Бир Ғазни тарафидағи Кўҳистондин асал келмас. Қобулнинг ривочи хўп бўлур, биҳи била олуси ҳам яхшидур. Бодринги дағи яхши бўлур. Бир навъ узум бўлур, оби ангур дерлар, хили яхши узумдур. Маст чоғирлари бўлур. Хожа Сайд Ҳованд Домани кўҳийнинг чоғири тундлуқ била машҳурдур.

Агарчи холо тақлид бирла андин таъриф қиладурларки, «лаззати май маст донад хушёронро чи ҳаз». Экини яхши бўлмас. Агар Хуросон тухуми бўлса, филжумла ёмон бўлмас. Бисёр латиф ҳавоси бор. Қобул ҳавосидек, ҳаволик ер оламда маълум эмаским, бўлғай. Ёзларда кечалари пўстунсиз ётиб бўлмас, қишлар агарчи қори аксар ўлуғ тушар, вале муфрит совуғи йўқтур. Самарқанд ва Табриз ҳам хушҳаволиққа машҳурдур, вале муфрит совуқлари бордур.

Атрофида тўрт хўб ўланг воқеъ бўлубтур. Шарқ-шимолий тарафи Сўнак қўрғон ўлангидур. Қобулдин икки куруҳ бўлғай, яхши ўлангдур. Ўти отқа созвордур, чибини кам бўлур. Ғарби-шимоли Чолок ўлангидур, Қобулдин бир куруҳдур, кенг ўлангдур, ёзлар чибини отқа ташвиш берур. Ғарби Деварин ўлангидур. Агарчи мунда икки ўланг, бир тепа-

нинг ўлангидур. Яна бир қуш новар ўлангидур. Бу ҳисоб била беш ўланг бўлғай, ҳар икки ўланг Қобулдин бирор шаръий бўлғай, мухтасар ўланглардур. Воле ўти отқа бисёр созвордур, чибини бўлмас. Қобул ўланглариде бу ўлангларча ўланг йўқтур. Шарқи Сияҳсанг ўлангидур. Чармгарон дарбозаси била бу ўланг орасида восита Қутлуғ қадамнинг гўрхонасидур. Ёзлар чибини кўп бўлур учун, бу ўлангни кам қўрурлар, бу ўланга пайваст Камарий ўланги ҳам бор. Бу эътибор била Қобул гирдида олти ўланг бўлғай, вале тўрт ўланг машҳурдур.

Қобул вилояти берк вилояттур ёт ёғи бу вилоятқа кирмаги мушкулдур. Балх ва Қундуз ва Бадаҳшон била Қобул орасида Ҳиндукуш тоғи тушубтур. Бу тоғдин етти йўл ошар, уч йўл Панжҳирдадур. Юққорироқ Жавак кўталидур, андин қуйироқ Тўл, андин қуйироқ Бозорак. Бу уч кўталдин яхшироғи Тўлдур. Вале йўли бир нима узуноқдур. Ғолибо бу жиҳатдин Тўл дерлар. Тўғрироғи Бозорак. Тўл ва Бозорак Саробқа тушар Бозорак кўталини Сароб эли Порандий отлиқ кентига инар учун Порандий кўтали дерлар.

Яна бир Парвон йўлидур, улуғ кўтал била Парвон орасида яна етти кўтал бор учун Ҳафтбача дерлар. Андароб тарафидин икки йўл келиб, улуғ кўталда қотилиб Ҳафтбача била Парвонға келур. Бисёр пур машаққат йўлдур. Уч йўл Ғурбандтадур. Парвон йўлиға ёвуқроқ йўл, янги йўл кўталидур. Валиён ва Хинжонға инар, яна бир йўл Қипчоқ кўталидур. Андароб суйи била қизил сувнинг қотилишиға инар. Бу йўл дағи яхшидур. Яна бир йўл Шибарту кўталидур. Ёзлар сув улғайса, Шибарту кўталидин ошиб, Бомиён ва Сайғон била юрурлар. Қишлар Обдара била юрушурлар. Қишлар тўрт-беш ой жамиъ йўллар боғланур, бир шибарту йўлидин ўзга. Бу кўталдин ошиб, Обдара била юрурлар. Ёзлар сувлар кирганда ҳам бу йўлларнинг қишқи ҳукми бор.

Не учунким, Такоб йўллари сув улуғ бўлғондин ўтуб бўлмас. Такоб била юрумай, тоғ билан юрур хаёл қилсалар, убур мутааззирдур. Кузлар уч-тўрт ойким, қор камдур ва сувлар кичик бўлғонда, бу йўлларнинг убури маҳаллидур. Тоғлардин ва танпилардин қуттоут-тариқ кофир кам эмастур. Ҳуросон тарафидин келур йўл Қандаҳор била келур. Бу йўл туп-туз йўлтур. Бу йўлда кўтал йўқтур.

Ҳиндустон тарафидин тўрт йўл чиқар, бир йўл Ламғон[illegible] била. Бу йўлда Хайбар тоғларида озроқча кўтал бор. Яна бир йўл Бангаш била, яна бир йўл Пағаз била, яна бир йўл Фармул била. Бу йўлларда ҳам озроқча кўталлар бор. Синд суйиниг уч гузаридин ўтуб, бу йўллар била келурлар. Нилоб гузаридин ўтканлар, Ламғонот била келурлар. Қишлар Қобул суйи била Синд суйининг қотилишидин юққорроқ Синд суйини ва Кобул суйини гузар била ўтарлар. Мен аксар Ҳиндустон черикларигаким келдим, гузарлар била ўттум. Бу навбатким, келиб Султон Иброҳимни босиб олиб. Ҳиндустонни фатҳ қилдим. Нилоб гузаридин кема

била ўттум. Ушмундин ўзга Синд суйидин ҳеч ердин кемасиз ўтса бўлмас. Динкут гузари била ўтканлар Бангаш гузар(и) била келурлар. Чупора гузари била ўтканлар агар Фармун била келсалар, Ғазни келурлар ва агар дашт билан борсалар, Қандаҳор борурлар.

Мухталиф ақвом Кобул вилоятида бордур. Жулгасида ва тузларида атрок ва аймоқ ва аъробдур. Шаҳрида ва баъзан кентларида сортлардур. Яна баъзи кентларида ва вилоятда пашойи ва парожи ва тожик ва бараки ва афғондур. Ғазни тоғларида ҳазора ва накдаридур. Буларнинг орасида баъзи мўғулий тил била ҳикоят қулурлар. Шарқи-шимолий тарафидаги тоғларида кофиристондур. Мисли, Катур ва Габрак ва жанубий Афғонистондур. Ўн бир-ўн икки лафз била Кобул вилоятида талаффуз қилурлар: арабий, форсий, туркий, мўғулий, ҳиндий, афғоний, пашойи, парожий, габрий, баракий, ламғоний. Мунча мухталиф ақвом ва муғойир алфоз маълум эмаским, ҳеч вилоятда бўлғай».

Бундан кейин Бобир Кобул вилоятидаги барча туманларни ҳар томонлама тасвирлаб беради.

Айниқса Бобир жойларнинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини, табиий бойлигини, хўжалик имкониятларини, у ёки бу ҳайвон ва ўсимликнинг ҳаёти ва хусусиятини тасвирлаганда ўзининг ниҳоятда кузатувчанлигини, чуқур илмий билим (эрудиция)га эгалигини, фойдали мақсадларни амалга оширишга интилувчанлигини кўрсатади.

Бобир ўсимлик ва ҳайвонларнинг отини келтириш ва турини санаш билан чекланиб қолмайди. Бу билан бирга у ўсимлик ва ҳайвонларнинг хўжаликдаги аҳамияти, инсонларга қандай фойда келтиришларини ҳам баён қилиб беради.

Нижров тумани ҳақида Бобир шундай маълумот беради: «Яна Нижров туманидур. Кобулнинг шарқи-шимолида Кўҳистонда воқеъ бўлубтур. Орқасида тоғлар тамом кофиристондур. Тавре гўшадур. Узум ва меваси бисёр, чоғири ҳам ғалаба бўлур. Вале жўшида қилурлар. Қишлар товуқни бисёр парвори қилурлар... Тоғларида ножў ва чилғўза ва балут ва ҳанжак йиғочлари бисёр бўлур, ножў ва чилғўза ва балут дарахти мундин қуйи бўлур. Нижровдин юққори асло бўлмас. Ҳиндустон дарахтларидандур. Бу Кўҳистон элининг чароғлари тамом чилғўза йиғочидиндур, шамъдек ёнар, хили ғаробати бордур.

Нижров тоғларида рўба паррон бўлур. Рўба паррон бир жониворедур, мушукдин улуғроқ, икки қўли била икки бутининг орасида пардадур, шаппаранинг қанотидек, доим келтурурлар эди, дерларким, йиғочдин-йиғочға нишебга боқа бир газ отими учар. Мен худ учқонини кўрмадим. Йиғочқа қўйдук, чуст ёрмашиб чиқти, андин қувладилар, қанотини ёйиб, учкандек этиб, беозор тушти. Бу тоғларда навча қуши ҳам бўлур, бу қушни буқаламун дерлар, бошидин қуйруғигача беш-олти мухталиф ранги бор, кабутарнинг бўйнидек барроқтур, улуғлуғи кабки дарича

бўлғай, ғолибо Ҳиндустон кабки дарисидур. Ул эл ажаб нима ривоят қилдилар; қиш бўлғоч тоғ домонлариға тушар, агар учурсаларким, узум боғидин учса, яна асло уча олмас, тутарлар. Яна бир сичқон Нижровда бўлур эмиш, муши мушкин дерлар. Мушк иди андин келур эмиш. Ани мен кўрмайдурмен».

Бошқа бир жойда Бобир шундай хабар қилади: «Андароб ва Хос ва Бадахшонот тоғлари тамом арчалиқ, қалин чашмалиқ, юмшоқ пушталиқ тоғлардур. Ўти тоғининг ва пуштасининг ва жулгасининг бирдек бўлур ва хўб бўлур, аксар бутака ўти бўлур, отға бисёр созвор ўтпур. Андижон вилоятида бу ўтни бутка ўти дерлар, важҳи тасмияси маълум эмас эрди, бу вилоятларда маълум бўлди. Бу ўт бута-бута чиқар учун бутака дерлар эмиш.

Ҳисор ва Хатлон ва Самарқанд ва Фарғона ва Мўғулистоннинг яйлоқлари тамом ушбу вазъилик яйлоқлардур. Агарчи Фарғона била Мўғулистоннинг яйлоқларининг бу яйлоқларға ҳеч нисбати йўқтур, вале бир йўсунлиқ тоғлар ва яйлоқлардур... Нижров ва Ламғонот ва Бажур ва Савод тоғлари қалин ножу ва чилғўза ва балут ва зайтун ва ханжаклиқ тоғлардур. Ўти бу тоғларнинг ўтидек эмастур, қалин бўлур ва баланд бўлур, вале бефойда ўттур. От била қўйға созвор эмастур... Бу тоғларда Ҳиндустон қушлари, Ҳиндустон жониворлари бисёрдур, мисли тўти ва шорак ва товус ва новча ва маймун ва нилагов ва кўтоҳпой, балки бу мазкур бўлған жониворлардин дағи ўзга-ўзга жинс қушлар ва жониворлар бўлурким, Ҳиндустонда дағи андоқ жониворларни эшитилмайдур. Ғарб тарафидаги тоғлар Дараи Зиндон ва дараи Сўф ва Гарзавон ва Ғаржистон тоғлари, бир йўсунлуқ тоғлардур, ўтлоғи аксар жулгаларида бўлур, ул тоғлардек тоғи ва пуштаси якдаст ўт бўлмас, андоқ қалин йиғочи ва арчаси ҳам йўқтур, вале ўти отқа ва қўйға созвордур».

Усимлик ва ҳайвонот дунёсини ўрганиш ва тасвирлаган пайтда Бобир ҳатто масаланинг айрим деталини ҳам унутиб қўймасликка ҳаракат қилади. Қуйидаги мисол буни тасдиқлайди:

«Бу кентлардин қуйи доманада тоғ била Борон суйининг орали-ғида икки парча ҳамвор дашт воқиъ бўлубтур. Бирини Курраи Тозиён дерлар, яна бирини Дашти Шайх. Ёзлар жикин тола ўти бисёр яхши бўлур. Атрок ва аймоқ ёз мунда келурлар. Бу доманада ранга-ранга ҳар навъ лола бўлур. Бир қатла санаттим, ўттуз икки-ўттуз уч навъ ғайри мукаррар лола чиқти. Бир навъ лола бўлурким, андин андек қизил гул иди келур, лолаи гулбўй дер эдук. Дашти Шайхта бир парча ерда бўлур, ўзга ерда бўлмас, яна ушбу доманада Парвондин қуйироқ садбарг лола бўлур, ул ҳам бир порча ерда ғурбанд тангисининг чиқишида бўлур».

Юқорида келтирилган мисолдан кўриниб турибдики, тоғ, дарё, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, йўллар, об-ҳаво, масофа, аҳоли ва уларнинг машғулотлари, яшаш усуллари, одамларнинг моддий турмуш воситаларининг барчаси, умуман ижтимоий ҳаёт ва давр, табиат, уларнинг алоқалари ҳақида китобхонда яхлит ва атрофлича тасаввур қолдириш учун Бобир уларнинг барчасини биргаликда қўшиб олади.

Дадил айтиш мумкинки, умуман ўзининг «Бобирнома»сида Бобир табиат ҳақида (бу сўзнинг кенг маъносида) фаннинг бир қанча соҳаси учун шунчалик қимматли материаллар беради, бундай материалларни йиғиш учун бир неча хилма-хил экспедициялар ташкил қилиш, уларнинг узоқ вақт ичида қаттиқ тиришиб текшириш ишлари олиб боришлари талаб этилган бўлур эди. Бобир бу соҳада ҳақиқатан ғоятда зўр иш қилган. Бу иши унга, шубҳасиз, катта шараф бағишлайди. Бу хизмати билан ҳам у ўзининг номини абадийлаштиради.

Умуман айтганда, Бобирнинг тарих, этнография ва бошқа фанлар учун аҳамияти бениҳоятдир. У, ўз давридаги бир неча фанда муҳим ва алоҳида ўрин тутади. Бобир фаннинг бир қанча тармоқларини, инсон онги ва фикрини тараққиётнинг янги босқичига кўтарган асар берган сиймодир.

Шарқда Бобирга қадар ва унинг замонасида ёзилган тарихий асарларда тарихга субъектив, бир тарафлама, юзаки ёндошишлар деярлик ҳоким эди. Бутун тарихни фақат ёки деярли фақат айрим шахсларнинг ҳаётига, «амалига», айрим ҳукмдорларнинг фаолиятига, «авлиёларга» боғлаб қўяр эдилар. Ижтимоий ҳаётни, халқни, халқ оммасининг машғулотини, моддий ҳаёт воситаларини мутлақо инкор қилар ёки уни бутунлай охирги планга тушириб қўяр эдилар.

Бобир қатор ижтимоий масалаларни ёритишда бошқача, янги йўл тутди. Бобирнинг хизмати шундаки, у субъективизмга, ижтимоий турмуш ҳамда тарихга юзаки ва бир тарафлама муносабатда бўлишга ҳаракат қилмайди, балки жамиятнинг, шахсларнинг фаолиятларидаги асосий томон ва соҳаларини қамраб олишга интилади.

Ер ишларидан, деҳқончилик усулларидан, бунда ишлатиладиган қуроллардан тортиб то умуман географик шароитгача; ҳукмдорлар, олимлар, ёзувчилар ва уларнинг атрофидаги одамларнинг фаолиятларидан тортиб то айрим қабила ва халқ оммасининг турмуши, интилиши, курашигача; тоғ, дарё, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, уларнинг иқтисодий аҳамиятидан тортиб то аҳолининг маданияти, ҳуқуқи, урф-одати ҳамда тирикчилигигача, балиқчилик, ов ва ҳаётнинг бошқа манбалари, аҳолининг бошқа машғулотлари, ҳунари ва бу ҳунар восита ҳамда усулларидан то ҳарбий ҳаракатлар, урушни олиб бориш санъатигача — буларнинг барчаси Бобирни қизиқтирган ва у буларнинг барчасини комплекс равишда олиб воқеликни, ҳаётни акс эттирган.

Бобирнинг биз юқорида кўрсатиб ўтган ютуқлари фақат методологик жиҳатдангина эмас, балки бевосита илмий жиҳатдан ҳам, практик ҳамда ижтимоий аҳамият жиҳатидан ҳам жуда муҳимдир. Бобир ўз замонасини тасвирлашдаги муҳим ютуқларни тарихга худди ана шундай илмий муносабатда бўлиш натижасида қўлга киритган.

Бобир қатор объектив сабабларга кўра ўз ватанида қурилиш ишлари билан шуғуллана олмаган. Аммо Ҳиндистон ва Афғонистонда, бу мамлакатларда узоқ яшамаганлигига қарамай, турли қурилиш ишлари ва умуман муҳим ижодий фаолият билан шуғулланган. Қуйидаги мисоллар буни яққол кўрсатиб беради.

Феодал-вайронгарчилик келтирувчи ҳукмдорлардан бири Аловуддин Жаҳонсўз Ғўрий Ғазнини босиб олиб, энг катта тўғонни бутунлай вайрон қилган, Ғазни аҳолисини талаган, калтаклаган ва шаҳарнинг ўзини эса куйдириб юборган.

Бобир эса Ғазни вилоятининг деярли барча ерига сув берадиган ва Аловуддин бузиб ташлаган бу суғориш иншоотини қайта тиклаш ва вилоят хўжалигини кўтариш учун кўп маблағ ва куч сарфлаган.

Бу ҳақда унинг ўзи шундай дейди:

«Султон [Маҳмуд] замонида уч-тўрт банд бор экандур, бир банд ушбу Ғазни суйида, Ғазнидин шимол сари уч йиғоч сув юққори, султон бир улуғ банде солибтур, бу банднинг баландлиги қирқ-эллик қари бўлғай, узунлуги тахминан уч юз қари бўлғай, сувни анда захира қилиб, бақадри эҳтиёж экинга сув очарлар эркандур. Аловуддин Жаҳонсўз Ғўрий бу вилоятқа мусаллит бўлғанда бу бандни бузубтур ва султоннинг авлодининг бисёр мақобирини куйдурубтур. Ғазни шаҳрини бузубтур ва куйдурубтур, элни талабтур, ўлтурубтур, қатл ва бузуғлиқдин дақиқа номаръи қўймабтур. Андин бери бу банд бузуғдур. Ҳиндустонни фатҳ қилғон йил бу бандни ясамоқ учун Хожа Калондин ёрмоқ йиборилди. Тенгри иноятидин умид борким, бу банд ободон бўлғай. Яна бир банд Санхандур, Ғазнининг шарқида, бу ҳам Ғазнидин икки-уч йиғоч бўлғай, бу ҳам муддатлардур харобтур. Ободон қилур қобилияти ҳам йўқтур. Яна бир Саридеҳ бандидур. Бу банд маъмурдур».

Бобирнинг амрига биноан Кобул вилоятига олча кўчатлари келтирилиб ўтқазилган, шакарқамиш экилган.

Нанганҳарда Бобир буйруғи бўйича банон, шакарқамишлари экилган.

Пағмонда (Афғонистонда бир қишлоқ) айланма бўлиб оққанидан кўп миқдордаги суви йўқолиб кетадиган бир ариқни Бобир тўғри канал қаздириб, унинг сувини тартибга солган.

Юқорида айтиб ўтилган қишлоққа яқин бошқа бир жойда Бобир ариқ қаздириб катта бир булоқнинг сувини унга боғлаб, одамларга фойдаси тегадиган қилишга фармон берган. Мазкур қишлоқдан бир мун-

ча нарида катта сув манбаини кўриб қолади ва: «Бу чашманинг атрофини мен сангкорлиқ қилдурдум. Чашмани чач ва соруҳ билан даҳи дардаҳ қилдурдум. Бу чашманинг чор ҳади сиёқлик, гўниялик тахти бўлди»,— деб хабар беради Бобирнинг ўзи.

Бобир айниқса Ҳиндистонда озгина вақт ичида анчагина ишлар қилади (маҳаллий ва ташқи майда ҳамда йирик ҳокимларнинг мамлакатни парчалаб ташлашга қаратилган тўхтовсиз хуруж ва ҳарбий ҳужумларини қайтариб туриш билан машғул бўлган ҳолда!). Бу ҳақда Бобирнинг ўзи шундай дейди:

«Доим хотирға етар эдиким, Ҳиндустоннинг бир улуғ *айби* будуркким, оқар суви йўқтур. Ҳар ерда ўлтурушлуқ бўлса, чархлар ясаб, оқар сувлар қилиб, тарҳлик ва сиёқ ерлар ясаса бўлур. Оғрага келгандин бир неча кундин сўнг ушбу маслаҳатқа Жўн сувидин ўтуб, боғ ерларини мулоҳаза қилдук. Андоқ бесафо ва хароб ерлар эдиким, юз нохушлуқ била андин убур эттук. Бу ернинг макруҳлиғи ва нохушлиғидин чорбоғ хаёли хотирдин чиқти... Неча кундин сўнг зарур бўлуб, бу ерга-ўқ илик қўюлди. Улу улуғ чоҳким, ҳаммом суви андиндур, бунёд бўлди. Яна бу парча ерким, амбули дарахтлари ва мусамман ҳавз андадур, булардин сўнг улуғ ҳавз ва саҳне бўлди. Андин сўнг тош иморат олидағи ҳавз ва толор бўлди. Андин сўнг «Хилватхона» боғчаси ва уйлари бўлди. Андин сўнгра ҳаммом бўлди».

Бундай ишларни — сув иншоотларини қуриш ё тиклаш, қудуқлар қазитиш, оқар сув ариқларини ўтказиш, ҳовузлар яратиш, боғлар бунёдга келтириш, ҳаммомлар қуриш каби ишларни Бобир Ҳиндистоннинг қатор бошқа ерларида ҳам қилади. Шунинг учун ҳам унинг амалга оширган ишларини санаб келиб туриб, қилган қуйидаги хулосасининг ҳақиқатдан узоқ эмаслигига ишонмасдан бўлмайди:

«...Мундоқ бесафо ва бесиёқ Ҳиндта тавр тарроҳлиқлар ва сиёқлиқ боғчалар пайдо бўлди».

Умуман, Бобирнинг суғориш иншоотлари, ҳовузлар, ариқлар, тўғонлар, қудуқлар қурганлигига ё эски ҳамда бузилганларни тиклаганлигига, боғ ва ҳаммомлар барпо қилганлигига, ҳар хил мевалик дарахтлар ва бир неча хил ўсимликларни тарқатганлигига жуда кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Бундай ишларни у баъзи жойларда ҳатто ҳарбий юришлари пайтларида ҳам қилган.

Сўз аро бўлса-да, қайд қилиб ўтиш лозим: бу юқорида айтилганлардан Бобир ҳамма ерларни ё кўп жойларни жуда обод, гулистону бўстонга айлантирган экан, деган бемаъни хулоса чиқармаслик керак, унинг бу соҳадаги фаолияти ҳам жуда чекланганлигини, шу билан бирга ўша вақтларда кўплари вайрон қилиш ишлари билан машғул бўлганларида Бобирнинг амалга оширган айрим ижобий, яратувчилик ишлари ҳам катта аҳамиятга эга эканлигини унутмаслик лозим.

Бобир бир неча ажойиб бинолар қурганки, уларнинг баъзилари ҳинд архитектурасининг фахри ҳисобланган бинолар қаторидан ўрин олган.

Бобир ҳарбий санъатнинг машҳур арбобларидан, ўз замонасининг тадбирли лашкарбошиларидан бири бўлган.

Бобирдаги ҳарбий санъатни эгаллаш, лашкарбошилик қилиш кўпчилик бошқа ҳукмдорлар ёки тахтнинг ворислари сингари унинг бирдан-бир мақсади бўлган эмас. Бу нарса Бобирнинг дастлаб ўша замоннинг муайян шароитида илғор қарашлари ва мақсадлари натижасида, яъни мамлакатни сиёсий марказлаштириш каби интилишлари натижасида, мамлакатни майда феодал ҳокимларга парчалаб ташлашга, мазкур ҳукмдорларнинг сиёсий, иқтисодий мавқеларини мустаҳкамлашга, бинобарин, мамлакат ва унинг аҳолисини мутлақо ҳалокатга судровчи, ҳалокатли, бемаъни ўзаро урушларни кучайтиришга ҳаракат қилувчи ўта реакцион феодал тескаричи кучларни жиловлашга интилиши натижасида вужудга келган.

Бобир болалигидан бошлаб ҳарбий санъатни ўрганган. Бунинг устига у доим саройда бўлиб, бу пайтда ҳарбий иш ва ҳаракатларни кўрган, улар ҳақида эшитган. Яна унда ҳарбий санъатга табиий истеъдод бўлган. Жуда ҳам фаросатли, уқувли бўлган Бобир болалигиданоқ қўлга қилич олишга мажбур бўлган. Ниҳоят шуни ҳам қайд қилиш лозимки, у табиатдан қўрқув ва саросима нималигини билмаган. Инглиз олимларидан бири (Эдуард Холден, XIX аср) Бобирнинг энг жасоратли одам эканини кўрсатиб: «Бобир инсонлар ичида энг ботиридир»,—дейди. Бошқа бир (XIX асрдаги) рус олими, Петербург университетининг профессори Н. И. Веселовский шундай дейди: «Айтиш мумкинки, Бобир ботирлигининг чеки бўлмаган: унинг бутун ҳаёти жасорат намуналари билан тўлиб-тошиб ётибди. Фақат угина ўзининг икки юз кишилик отряди ёрдамида Шайбоний ўзининг 15 минглик аскари билан мустаҳкамланиб олган Самарқандга ҳужум қилишга журъат эта олади: фақат журъат этибгина қолмади, балки қалъадан ҳайдаб юборди. Унинг империясининг асосланишини олайлик-чи! Бобир Иброҳим Лудий кўлидан қудратли Ҳиндистонни ҳеч нарсага арзимайдиган қурол ёрдамида тортиб олган»[23].

Бобир ўзининг бундай ботирлиги ва қўрқмаслиги билан ўз атрофидаги бошқа кишиларга ҳам намуна кўрсатди.

Бир неча ибратли мисол:

Бир ҳарбий юриш пайтида қаттиқ совуқ эди. Совуқ шундай зўр эдики, ҳатто Бобир армиясидан бир неча киши совқотиб ўлади. Шунда Бобир анҳорнинг музини синдириб 16 марта шўнғийди...

[23] История Востока, Лекции. Курс III. 1888—89 уч. год, 162—163-бет.

Кунларнинг бирида Бобир ва унинг бир неча одами ўзидан бир неча марта кучи зиёд бўлган душманни таъқиб қилишарди. «Муҳаммад Али Мубашширбек,— дейди Бобир,— менинг янги риоят қилғон бекларимдин эди, хили мардона ва қобили риоят, яхши йигит эди, жибаси йўқ, илгаррак шох солғон йўлға мутаважжиҳ бўлди, биқинига ўқладилар. Ўшул замон жон таслим қилди. Илдам келилиб эди. Аксарининг жибаси йўқ эди. Бир-икки ўқ ўтуб-ўтуб тушти. Аҳмад Юсуфбек изтироблар қилиб, ҳар замон айтадурким, ялангоч мундоқ кириб борасиз, икки-уч ўқни кўрдумким, бошингиздин ўтти. Мен дедимким, сиз мардона бўлунг, менинг бошимдин мундоқлар хили ўтубтур».

Бобир ўзининг икки-уч одами билан душманнинг бутун бир тўдасига қарши жангга кириб, ғалаба қозонган вақт кўп бўлган.

Бобир моҳир лашкарбошилигини бошқа жиҳатдан ҳам намоён қилган. У уруш ҳаракатлари олиб боришдаги баъзи усулларни такомиллаштирган, ёхуд янги усуллар яратган. Бу жиҳатдан олганда айниқса, «Тўлғама» (ён томондан айланиб ўтиш) усули ажралиб туради. Бобирнинг ўзи бу усулни жангда эркин санъат деб атайди.

Ғарблик олимлардан бирининг айтишича, Бобир ўша вақтда характерли бўлган айрим ҳарбий ёки умуман қуролли гуруҳларнинг бетайин, тутуруқсиз, бетартиб ҳамлалари ўрнига турли ҳарбий қисмларнинг келишиб ҳаракат қилиш усулини ҳарбий санъатга киритган лашкарбошилардан биридир.

Бобир армияда маълум тартиб ва интизом жорий қилади ва мустаҳкамлайди. У мақсади биргина ўлдириш, чопиш, талаш, вайрон қилишдан иборат бўлган армияларга қарама-қарши ўлароқ, армиясида ўз ҳаракатида баъзи онглилик элементларини барпо қилишга интилади. У ўзининг асосий юришларини даставвал ўша замон шароити учун катта ижтимоий аҳамиятга эга бўлган маълум бир ижобий истаклар йўлидаги юриш бўлиши учун ҳаракат қилган.

Қуйидаги ҳодиса бунга мисол бўлади: унинг одамлари ўз юришларидан бирида бир жойнинг аҳолисидан ҳеч қандай асосга эга бўлмай кўп ўлжа олади. Бобир буни билиб қолиб, ўлжаларни ўз эгаларига етказиб беришга ўз одамларини мажбур қилади. Армияда интизом ана шундай эди, ҳеч нарса қолдирмай, ҳаммаси қайтариб берилди, эртаси куни эгасига қайтарилмаган бир бўлак ип-у синиқ игна ҳам қолмади,— дейди Бобир.

Бобирнинг у ёки бу ҳукмдорнинг аҳолини талаши ва золимлик билан шуғулланганлиги учун давлат тепасида кўп туролмаган ва ҳалок бўлган деб тасдиқлаши ҳам бежиз эмас, Бобир бундай ҳукмдорларни қаттиқ танқид қилади.

Юқорида ҳарбий санъат жиҳатидан Бобир ҳақида айтилган гаплар ғарблик шарқшунос олимлардан бирининг Бобирни Юлий Цезарь билан

таққослаб, ҳатто уни Юлий Цезардан юқори қўйиб, XIX асргача лашкарбошилик санъатининг муъжизаси деб ҳисоблаши бежиз эмаслигини кўрсатади.

Ўз-ўзидан англашиларлики, Бобирнинг ўша замон шароитидаги мақсад ва интилишлари қаерда, қайси масалада ва қанчалик муҳим бўлса, унинг ҳарбий салоҳияти, лашкарбошилик санъати ҳам худди ўша масалада ва ўшанчалик катта ижобий аҳамиятга эга бўлган.

«Бобирнома» Бобирнинг фалсафий позициясини, дунёқарашини белгилаш жиҳатидан ҳам катта аҳамиятга эга.

Тўғри, баъзи жойларда Бобир диндор, у ёки бу хурофий тушунчаларга ишонувчи, дин учун курашувчи, ҳатто ғозийлик унвонини олган ўз замонасининг энг оддий қолоқ кишиси сифатида кўринади. Бироқ ўз дунёқарашидаги мавжуд зиддиятдан қатъи назар, Бобирнинг «Бобирнома»сидаги бош йўллардан бири шундан иборат: ҳақиқатни излашда, ҳақиқат ҳақидаги мулоҳазаларида, у ёки бу тушунчани, фикрни тасдиқлаш ёки рад этишида, албатта, фактлардан, реалликдан келиб чиқишга ва шундай қилиб, воқеа ва ҳодисаларни ростгўйлик билан ёритишга интилади.

Шуни ҳам айтиш керакки, Бобир мазкур асарида асосий диққатини ҳаммадан кўп дунёвий ишларга жалб қилади, дин масалалари эса кейинги планга кўчирилади, умуман «нариги дунё» авторни қизиқтирмайди ёки деярли қизиқтирмайди.

Бобир кўп ҳолларда ҳоким синфнинг ўша даврдаги расмий мафкураси ва дунёқараши чегарасидан ва нормасидан чиқиб кетади. Буни қуйидаги масала ҳам тасдиқлайди.

Бобир динга бефарқ муносабатда бўлиб, уни ҳатто худони рад қилган ёки диннинг айрим догмаларига танқидий муносабатда бўлган маданият арбобларининг, айниқса ёзувчиларнинг қатор номларини келтиради. Бунда диннинг баъзи мутаассиб-маддоҳлари ва диний жаҳолат кишилари сингари уларга қарши ҳеч қандай кўп ҳамла қилмай, бу шахслардан шунчаки гинахонлик қилиш билан кифояланади. Баъзи ҳолларда эса автор бундай одамларга ҳеч қандай муносабат кўрсатмайди ёки улар ҳақида шундай фикр айтадики, буни уларга ва уларнинг диндан қайтишларига бепарволик деб англаш ва баҳолаш мумкин.

Баъзи мисоллар келтирамиз. «Бобирнома»да шундай ўқиймиз:

«Яна Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳий эди, агарчи сўфи эмас эди, мутасаввиф эди. Алишербек қошида мундоқ мутасаввифлар йиғилиб, важд ва самоъ қилурлар экандур. Аксаридин мунинг усули яхшироқ экандур. Ғолибо сабаби риояти усули бўлубтур. Ўзга дегудек ҳайсияти йўқ эди. Бир таснифи бор; «Мажлиси ушшоқ» отлиқ, Султон Ҳусайн Мирзонинг отиға боғлаб битибтур, бисёр суст ва аксар ёлғон ва бемаза, беадабона битибтур. Андоқким баъзидин таваҳҳуми куфрдур. Нечукким

хили анбиёни ва авлиёни мажозий ошиқлиққа мансуб қилиб, ҳар қайсиға маъшуқ ва маҳбубе пайдо қилибтур».

Бошқа бир жойда шундай ёзилган:

«Яна Мир Атоулло Машҳадий... арабия илмини яхши билур эди. Қофияда бир форси рисола битибтур, таври битибтур, айби будурким, амсила учун тамом ўзининг абётини келтурубтур... яна санойии шеърда «Бадойиус-санойиъ» отлиқ рисола битибтур, хили яхши битибтур. Мазҳабида инҳирофи бор экандур».

Буларнинг барчаси, яъни исломнинг энг жоҳил ва содиқ вакиллари нуқтаи назаридан Бобирнинг диндан қайтувчиларга нисбатан бундай «нормал бўлмаган» муносабати, албатта, тасодифий эмас, балки динниинг у ёки бу догмасига, жоҳил руҳонийларга нисбатан Бобир томонидан унинг поэтик асарларида айтилган антиклерикал ва танқидий фикрлари билан чамбарчас боғлиқдир.

Бобирнинг бундай фикрлари ўша давр шароити учун катта гап ҳисобланарди ва одамларни динга ва дин догмаларига холис, бетараф муносабат руҳида тарбиялашга ўзининг маълум ҳиссасини қўшиши мумкин эди.

Яна, «Бобирнома»да автор ўша даврдаги кишилар онги ва турмушида мавжуд бўлган баъзи хурофий тушунча ва урф-одатлар ҳақида шундай фикрлар айтадики, бу билан у, инсонни эмпиризмга: эшитилган, кўрилган, айтилганларнинг тўғрилигини тажриба ёрдамида текшириб кўриш лозимлигига, одамларнинг ҳамма айтган гапларини шакшубҳасиз ҳақиқат деб ишонавермасликка, барчасини тўғри деб қабул қила бермасликка ўргатади.

Бундай қоида кўп жиҳатдан, айниқса методологик жиҳатдан жуда қимматлидир. Чунки у одамларни бутун борлиққа, ўзининг атрофидаги нарсаларга танқидий ва мустақил муносабатда бўлишга, бирон нарса ё қоиданинг тўғрилигини тажриба орқали текшириб кўришга, шу йўл билан тасдиқланган нарсагагина ишонишга чақиради.

Бобир баъзи жойларда хурофий тушунча ва урф-одатларга шак келтиради. У бундай тушунча ва урф-одатларни тўғридан-тўғри ва қатъиян рад қилмаган вақтда ҳам, улар ҳақида ўйлашга мажбур этади.

Бир юртнинг одамлари ҳақида гапириб, Бобир шундай дейди: «Бу эл ажаб нима ривоят қилдилар, маҳол кўрунадур, вале бу хабар тавотурға етишти, бу туманнинг қуйи оёғиким, Ламата канди дерларким, андин қуйи Дараи Нур ва Атарға тааллуқдур. Ушбу Ламата кандидин юққори тамом бу Кўҳистондаким, Кунар ва Нургил ва Бажур ва Савод ва ул навоҳи бўлғай, бу шойиъдурким, ҳар хотунким ўлса, ани бир катқа солиб, тўрт тарафидан тўрт киши кўтарурлар, агар ёмон иш қилмағон бўлса, бу кўтарганларни бехост мутаҳаррак қилур, бу мартабаким, такаллуф қилиб, ўзларини сахласалар, ўлук каттин тушар,

агар ёмон иш қилғон бўлса, ҳаракат қилмас. Муни ёлғиз бу элдин эшитилмади. Бажур ва Савод ва жамиъ бу Кўҳистон эли муттафиқулкалима бу ҳарфни ривоят қилдилар. Ҳайдар Али Бажурийким, Бажурнинг султони эди, ул вилоятни хили яхши забт қилиб эди, онаси ўлганда йиғламас, аза тутмас, қора чирмамас. Дерким, боринг онамни катқа солинг, агар мутаҳаррик бўлмаса, куйдурғумдур. Катқа солурлар, маъҳуд ҳаракат ул ўлуктин содир бўлур. Муни эшитгач қора чирмаб, аза тутар».

Бошқа бир жойда шундай деб ёзади:

«Китобларда битибтурларким, Ғазнида бир чашма бордурким, агар нажосат ва қозуротни бу чашмаға солсалар, ўшул замон тўлғоқ ва тўфон ва ёғин ва чопғун бўлур. Яна бир тарихта кўрулубтурким, ройи ҳинд Сабуктигинни Ғазнида муҳосара қилғонда Сабуктигин буюрурким, бу чашмаға нажосат била қозурот солурлар. Тўлғоқ ва тўфон ва ёғин ва чопғун бўлур. Бу ҳийла била ул ғанимни дафъ қилур.

Мен Ғазнида ҳар неча тажассус қилдим, бу чашмадин ҳеч ким нишон бермади».

Бобир ўзининг бундай мулоҳазалари билан баъзан хурофий тушунча ва урф-одатларни тўғридан-тўғри инкор қилишгача бориб етади, оддий кишиларни алдайдиган, уларнинг онгини бузадиган ва бу билан уларни шилиб оладиган «хизматчи»ларнинг, каромат кўрсатувчилар ва бошқа муттаҳамларнинг шармандасини чиқаради.

Бу хусусда Бобирнинг ўзи тасвирлаган қуйидаги эпизод айниқса диққатга сазовордир: «Ғазнининг кентларида бир мазор бордурким, салавот айтғоч, қабр мутаҳаррик бўлур. Бориб мулоҳаза қилилди, қабрнинг тебрангани маҳсус бўлди. Сўнгра маълум бўлдиким, мужовирларнинг[24] тазвири экандур. Қабрнинг устиға бир жулъя ясабтурлар, ҳар замон жуляға тегадурлар, жуля тебрангач, тебрангандек махсус бўладур. Нечукким, кемага кирмаган эл кемага киргач соҳил мутаҳаррик махсус бўлур. Буюрдумким, мужовирлар жулядин йироқ турдилар, бир неча салавот айттилар, қабрда ҳаракате махсус бўлмади. Буюрдумким, жулни бузуб, қабрнинг устида гунбаз қилдилар. Мужовирларни[24] бу ҳаракаттин таҳдид била манъ қилилди».

* * *

XIX асрдаёқ Россия ва Ғарбий Европа олимлари (Веселовский, Илъминский, Эрскин, Эдуард Холден ва бошқалар) Бобирга юксак баҳо берганлар, у тарихда камдан-кам учрайдиган фавқулодда ҳодиса деганлар. Улар Бобирни тарихдаги ўша вақтларга қадар бўлган лашкарбоши, дипломат, давлат ва сиёсат арбобларининг энг атоқлиларидан бири деб

[24] Мужовир — қабр ёнида яшовчи дарвиш, шайх.

атаганлар. Улар Бобир томонидан адабиётга, фанга киритилган ҳақиқатан ҳам буюк ҳиссани ҳаяжон билан қайд қиладилар. Улар Бобир фаолиятини ўрганишда, унинг меросини текшириш ва эълон қилишда жуда кўп ишлар қилганлар.

Бобирнинг «Бобирнома»сини инглиз тилига таржима қилган Эрскин Бобир ҳақида шундай дейди:

«Бобир характерининг энг мислсиз белгиси унинг бошқа мулкдорларникига мос келмаслигидадир. Осиё тождорларидаги маҳобатли, ...сунъий характер ўрнига бизнинг кўз олдимизда Бобирнинг характери табиий, ҳаётий, севувчи, самимий бўлиб гавдаланади. Бобир тахтда ўтирганига қарамай, оддий турмушнинг энг яхши туйғуларини ва иштиёқини ўзида сақлаб қолган. Биз Осиёдаги ҳукмдорлар ичидан Бобир сингари гениал ва талантли кишиларни камдам-кам учратамиз... Унинг ақлининг актив фаолияти, хушчақчақ, совуққонлик ва бевафо тақдирнинг найрангларига қарамай, руҳининг тетиклиги, подшоҳлар орасида камдан-кам учрайдиган сахийлиги, мардлиги, талантлилиги, фанга, санъатга муҳаббати ва улар билан муваффақиятли шуғулланиши жиҳатидан олиб қараганда, Осиёдаги подшоҳлар ичидан Бобирга тенг келадиган биронта ҳам подшоҳ тополмаймиз».

Бошқа бир олим (Эдуард Холден, XIX аср) шундай деган эди:

Бобир соф жентельмен ва жангчи бўлган. У «олижаноблиқда қандай хосиятлар бор бўлса, уларнинг барчасини эгаллаган». «Унинг манглайига юксак фазилат битиб қўйилган». Агар вақт ва шароитнинг хилма-хиллигини назарга олинса, «у пайтда Бобир лашкарбоши — маъмур ва адабиётчи сифатида Цезарь билан бир қаторда туришга арзимаган бўлиб кўринмайди. Бобирнинг характери Цезарнинг характерига қараганда севишга арзийдиган характердир... Бобир мўғул подшоҳлари ичида энг яхшисидир».

Бобир айтган эди: донишмандлар шарафли бўлишни иккинчи ҳаёт деб билганлар.

Ҳа, ажойиб олим ва ёзувчи Бобирнинг ҳам иккинчи ҳаёти тўрт юз йилдан ортиқроқ вақтдан бери давом этиб келаётир.

Албатта, Бобирнинг аҳамияти бир қанча жиҳатдан ўтган замон билан чекланади, у ўз замонасининг мураккаб ижтимоий шароитида ва кейин узоқ вақтгача ҳазилакам ижобий роль ўйнаган эмас. Бу унга шон-шараф бағишлаган. Лекин шу билан бирга биз унинг поэтик ва сиёсий фаолияти бўйлаб қизил ип бўлиб ўтган чуқур зиддиятларни ҳисобга олишимиз лозим. Ахир биз юқорида кўриб ўтдикки, Бобир бир қарасанг, бошдан-оёқ феодал ҳукмдори, феодализмнинг мафкурачиси, бир қарасанг, ижтимоий турмуш ва маданиятда ниҳоят даражада катта ижобий роль ўйнаган атоқли ва илғор арбоб сифатида намоён бўлади. Ўзбек адабиёти ва маданиятининг ривожлантирилишида унинг самарали таъсири, шубҳа-

сиз, айниқса катта. Ажойиб ўзбек шоираси Нодира Бобирнинг номини катта фахр ва ҳурмат билан тилга олади. Абулғозихоннинг машҳур «Шажараи турк»и эса худди «Бобирнома» билан эгизакка ўхшайди деса бўлади.

Адолат юзасидан шуни ҳам қайд қилмоқ зарурки, Бобирнинг аҳамияти ёлғиз ўзбек халқи адабиёти ва маданияти тарихи рамкаси билан чекланмайди. Машҳур ҳинд ёзувчиси Мулк Раж Ананд 1958 йилда Осиё ва Африка ёзувчилари Тошкент конференцияси трибунасидан туриб айтган эди:

«... Сўнгги йиларда мен Москвадаги Шарқ музейида сақланаётган ажойиб санъат асарларини жуда синчиклаб ўрганиб чиқдим. Улуғ Бобир мемуарлар ёзганлиги сизларга маълум. У поэтик прозада ёзган эди. Бу китоб биз билан сизнинг меросимиздир. Бу Ўзбекистондаги каби бизда ҳам ғоят қадрланади. Ҳиндистоннинг баъзи рассомлари, жумладан, Бобирнинг чеварасн ушбу китобга расмлар чизган. Бу ажойиб қўлёзманинг бир нусхаси Москвада сақланмоқда. Уни бутун дунёдаги энг ажойиб санъат асари деса бўлади. Мен Москвада бир неча марта шу музейда бўлиб, мазкур ажойиб қўлёзмани ўргандим... Биз дунёдаги энг гўзал асарлардан бирини Ўзбекистон ва Ҳиндистон ўртасида баҳам кўрамиз».

Ҳеч шубҳа йўқки, биз Бобир ва бошқа тарихий титан шахсларнинг бой ва кўп қиррали меросидан давримизнинг муҳим вазифаларини бажаришда бизга ёрдам бера оладиган ҳамма яхши нарсаларни олишимиз ва фойдаланишимиз лозим, буни қилмоқдамиз ҳам.

Бошқа масалаларда бўлганидек, бунда ҳам марксизм-ленинизмнинг гениал таълимоти биз учун йўлчи юлдуз ва калитдир.

В. Зоҳидов.

НАШР ҲАҚИДА

Ўзбек классик адабиётининг XV аср охири, XVI аср бошларида яшаб ижод этган атоқли намояндаларидан Заҳириддин Муҳаммад Бобир ўзининг қарама-қаршиликли, мураккаб ва қисқа ҳаётида (1483—1530) анчагина асарлар яратган бўлса-да, у асарларнинг ҳаммаси бизгача етиб келган эмас.

Бобирнинг ҳозиргача илм хазинасига келиб қўшилган асарлари — унча тўлиқ бўлмаган бир девони, машҳур «Бобирнома» асари, ислом дини асосларини баён этувчи «Мубаййин» номли рисоласи ва «Волидия» аталган бир китобча таржимасидан иборатдир.

Бобирнинг ҳозиргача қўлга кирган асарларидан унинг лирик шеърлари (ғазал, рубоий, туюқ, қитъа, фард ва маснавийлари)нинг тексти дастлаб 1917 йилда Петроградда машҳур рус шарқшунос олими проф. А. Самойлович томонидан нашр этилган. Бу тўплам баъзи бир изоҳлар билан анчагина пухта тайёрланган бўлиб, унга Париж кутубхонасида сақланмоқда бўлган қўлёзма девон тексти ва Ҳиндистонда мавжуд бўлган девоннинг яна бир қўлёзмаси ҳамда «Бобирнома»даги шеърий парчалар асос қилиб олингандир[1].

Бобир девонидаги шеърий жанрларнинг бир қисми 1931 йилда Истамбулда чиққан «Миллий татаббуълар мажмуаси»да ҳам нашр этилган[2].

---

[1] مجموعه اشعار بابر پادشاه А. Самойлович нашри. Петроград, 1917.

[2] ملی تتبعلر مجموعهسی жилд I, № 2, 3. Истамбул, 1931.

Улуғ Октябрь революциясидан кейин Бобир асарларидан айрим намуналар Ўзбекистонда биринчи марта (1928 йилда) проф. Фитрат томонидан эълон қилинди. Проф. Фитрат тузган «Ўзбек адабиёти намуналари» номли хрестоматияда «Бобирнома»нинг Ҳиндистонга оид қисмидан турли парчалар келтириш билан бирга, 31 ғазал, икки маснавий ва 28 та рубоий берилгандир[3].

Шундан кейин Бобир шеърларидан айрим намуналар Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг корреспондент аъзоси Олим Шарафиддинов тузган «Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси»да[4], филология фанлари кандидати Ҳоди Зариф тузган «Навоий замондошлари»[5] номли тўпламда ва «Ўзбек поэзиясининг антологияси»да[6] босиб чиқарилди.

Лутфий ва Навоий каби сўз санъати улуғ арбобларининг ғазалнавислик традицияларини ривожлантирган, бу жанрни янада бойитган Заҳириддин Муҳаммад Бобир лирик шеърларининг тўлиқ текстини шоирнинг 1958 йилда ўтказилган 475 йиллиги юбилейи муносабати билан китобхонга етказилди[7]. Бу тўлиқ текст проф. А. Самойлович ва Истамбул нашрлари асосида С. Азимжонова ва А. Қаюмов томонидан тайёрланган эди.

Бобир девонининг автографига эмас, ҳатто бирорта қўлёзма нусхасига ҳам эга эмасмиз. Бинобарин, Бобирнинг ўзи шеърларини девон тузиш асосида тартибга сола олганми, йўқми экани ноаниқ. А. Самойлович тузган текст эса қоришиқ ҳолдадир. Сўнгги нашрга тайёрловчилар мазкур текстни ўз тартибида олганлар. Шу билан бирга «Мубаййин» рисоласидан ҳам намуна тариқасида айрим парчалар илова қилганлар.

Бобир шеърларидан бир қисмининг русчага таржимаси 1943 йили Тошкентда, 1957 йили Москвада ва 1959 йили Тошкентда босилиб чиқди.

Бобир асарларининг энг муҳим ва энг йириги Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон ва Эрон халқлари тарихи, географияси, этнографиясига оид жуда нодир ва қимматли маълумотларни ўз ичига олган ва ўша давр ўзбек классик адабиёти ва адабий тилининг ёрқин намунаси бўлган «Бобирнома» асаридир.

Бу асар мазмунининг ранг-баранглиги, бир жаҳон материални ўз ичига олганлиги, тил ва услубининг гўзаллиги билан XVIII, айниқса XIX аср шарқшунос олимларининг диққатини ўзига тортган ва унинг

---

[3] ئوزبيك ئەدەبياتى نمونەلرى жилд I, Ўзнашр, Т., С., 1928, 277—319-бетлар.

[4] Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси, II том, Ўздавнашр, Т., 1945, 30—52-бетлар. Бу китоб охирига «Бобирнома» асаридан ҳам катта парча илова қилинган.

[5] Навоий замондошлари, Ўздавнашр, Т., 1948, 183—195-бетлар.

[6] Ўзбек поэзиясининг антологияси, Ўздавнашр, Т., 1948, 150—155-бетлар.

[7] Заҳириддин Муҳаммад Бобир. Танланган асарлар, ЎзФА нашриёти, Т., 1958.

турли қўлёзма нусхалари излана бошлаган ва ғарб тилларига таржима қилишга киришилган эди.

Асарнинг асли номи «Бобурия» бўлса-да, кейинчалик «Воқианома», «Тузуки Бобирий», «Воқиоти Бобирий» деб атадилар, охирида «Бобирнома» деган ном машҳур бўлиб кетди[8].

Бу асарнинг мавжуд тўлиқ тексти 1857 йилда турколог Н. И. Ильминский томонидан Қозонда типография йўли билан ўзининг тўрт бетлик нашр принципларини кўрсатган русча сўзбошиси билан босилган. Асарни нашрга тайёрлаш ва дунёга чиқаришда рус олими Н. И. Ильминскийнинг зўр фаолият кўрсатганини алоҳида қайд этиш керак.

Бу нашрдан кейин 1905 йилда инглиз ориенталистларидан А. Бевериж хоним «Бобирнома»нинг Ҳайдарободда топилган бир қўлёзмасининг факсимилесини (қўлёзманинг айни ўзини) цинкография йўли билан нашр этди. Бу нусханинг қачон ва ким томонидан кўчирилгани номаълум. Бу ҳам тўлиқ текст бўлса-да, Қозон босмасига нисбатан баъзи бир тушиб қолган жойлари ва айрим нуқсонлари бордир.

Лекин умуман олганда ҳар иккала нусха ҳам айрим-айрим нуқсонлардан холи эмасдир.

Лондон нусхасининг афзаллиги шундаки, бунда А. Бевериж нусханинг айни ўзини бериб жуда яхши иш қилган, шу билан бирга асар охирида мукаммал киши, географик ва қабила, уруғ номлари кўрсаткичи берган ва инглиз тилида ўн бетлик сўзбошиси ҳам бор. Лекин кўрсаткичларни транслитерациясиз араб ёзуви билан беруви номларни тўғри ўқиш масаласини қийинлаштиради.

Мана шу икки мавжуд нусхага асосланиб, 1948—1949 йилларда «Бобирнома»нинг икки қисмдан иборат тўлиқ тексти босиб тарқатилган эди[9]. Бу нашр янги ўзбек алифбесида, киши ва географик номлар кўрсаткичи ва тўлиқ луғат, баъзи бир қисқа изоҳ ва таржималар иловаси билан босилган эди.

Лекин бу нашр, кейинги ишлаш процессида маълум бўлишича, жуда кўп нуқсонларга эга экан. Бунинг асосий сабаби, ҳаммадан илгари ҳар иккала нусхага бефарқ ёндашишдан, танқидий текширишнинг бениҳоят пассивлигидан деб қараш керак.

«Бобирнома»нинг бу тексти ана шу кейинги босманинг бошдан оёқ қайтадан ишлаб чиқилган янги нашридир. Илгариги нашри каби бунда ҳам юқоридаги иккала босма нусха асосга олинди. Шу иккала нусхага қайтадан таққосланиб, иккисига ҳам танқидий қаралди. Бирисини-

---

[8] Қаралсин: «Бобирнома», I қисм. Сўз боши, Т., 1948, 5—8 бет. (Бунда «Бобирнома» қўлёзмалари, нашри ва турли тилларга таржималари ва бошқалар ҳақида маълумот берилган).

[9] Заҳириддин Муҳаммад Бобир. Бобирнома, I—II қисм. Т., 1948—1949. *нашрга тайёрловчилар: П. Шамсиев, С. Мирзаев.*

бириси тўлдириш йўли билан тузилган бу текст анчагина мукаммаллашди ва равшанлашди. Нусхаларда маъно жиҳатидан муҳим фарқли сўзлар келганда бундайларнинг фарқ ва варнантлари бет остида кўрсатила борилди. Бу жиҳатдан бу нашрнинг бет ости изоҳлари аввалгига нисбатан кўпайиб қолдики, бу материал сифатида фойдаланувчилар учун муҳимдир.

Бу нашрни тайёрлаш давомида айрим сўз ва терминлар транскрипциясини аниқлаш масалаларида «Бобирнома»нинг Анқара (Туркия)да туркчага қилинган таржимаси[10] ва филология фанлари кандидати М. Сальенинг русчага қилган тўлиқ таржимасини[11] ҳам кўздан кечира борилди ва шулар билан мослаштиришга уринилди.

Китоб охирига илова қилинган кўрсаткичлар қайта тузилди ва таржималар ҳам янгидан қараб чиқилди. Асарнинг илгари босмасида баъзи бир тушириб қолдирилган жойлари бу босмада киритилиб, текстни мукаммаллаштирилди.

Аммо қилинган шунча жиддий ишларга қарамасдан, ҳали ҳам ишда бир мунча нуқсонлар мавжудлиги аниқ. Жумладан, айрим сўзлар, айниқса Афғонистон ва Ҳиндистонга тааллуқли бўлган жуғрофий номлар, киши исмлари, ўсимлик ва ҳайвонот отлари ва бошқа хил атамалар транскрипциясини батамом тўғри ва аниқ деб бўлмайди. Иш процессида масаланинг энг қийин томони ҳам шу бўлди. Булардан бошқа яна бир муьча текстологик камчиликлар бўлиши мумкин. «Бобирнома»нинг пухта тайёрланган танқидий тексти майдонга чиқмагунча ва «Бобирнома»да қўлланган Ўрта Осиё, Афғонистон ҳамда Ҳиндистонга оид барча тарихий номларнинг аниқ транслитерацияси ишланмагунча бу асарнинг нашрларида ноаниқлик ва нуқсонлар юз бериши табиийдир.

«Бобирнома»нинг бу нашрини қайта тайёрлаш ишларини бажариш вазифаси институт томонидан бизга ҳавола қилинди. Ишдошимиз ҳурматли Содиқ Мирзаевда юз берган хасталик у кишининг бу нашрда ишлашига имкон бермади. Текстларни солиштириш, кўрсаткичларни қайта тузишда Тил ва адабиёт институтининг илмий ходимлари Ш. Эшонхўжаев, М. Мирзаахмедова, Р. Камолова, Ҳ. Мухторова, Н. Каримова ва Т. Ғофиржонова ҳамда Шарқшунослик институтининг илмий ходими Т. Нишонбоева ўртоқларнинг берган ёрдамлари учун миннатдормиз.

Бу иш Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт ҳамда Абурайҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтлари ҳамкорлигида бажарилди.

П. Шамсиев.

---

[10] Zahiruddin Muhammed Babur. Vekayi, Babur'un hatıratı, жилт I—II, Анкара, 1944—1946.

[11] Бабур-наме, записки Бабура. Ташкент, 1958.



[САККИЗ ЮЗ ТЎҚСОН ТЎҚҚИЗИНЧИ ЙИЛ ВОҚИАЛАРИ[1]]

Тенгри таолонинг инояти билан ва ҳазрати он Сарвари коинотнинг шафоати билан ва чаҳорёри босафоларнинг ҳиммати бирлан сешанба куни рамазон ойининг бешида тарих секкиз юз тўқсон тўққузда Фарғона вилоятида ўн икки ёшта подшоҳ бўлдум.

Фарғона вилояти бешинчи иқлимдиндур. Маъмуранинг канорасида воқиъ бўлубтур. Шарқи Кошғар, ғарби Самарқанд, жануби Ба-

---

[1] Асарда ҳамма сарлавҳалардаги тарихлар арабча берилган. Сарлавҳаларнинг таржималари бет остида кўрсатила борилади. Мундарижада эса, шу таржималар берилди. Қавс орасидаги рақамлар ҳозирги йил ҳисобини билдиради. Асарнинг бошланишида сарлавҳа йўқ, сарлавҳани, шартли равишда биз қўйдик.

дахшоннинг сарҳади тоғлар, шимолида агарчи бурун шаҳрлар бор экандур, мисли: Олмолиқ ва Олмоту ва Янги ким, кутубларда Утроркент битирлар, мўғул ва ўзбак жиҳатдин бу тарихда бузулубтур, асло маъмура қолмабдур. Мухтасар вилояттур, ошлиқ ва меваси фаровон. Гирдогирди тоғ вақиъ бўлубтур. Ғарби тарафидаким, Самарқанд ва Хўжанд бўлғай, тоғ йўқтур. Ушбу жонибтин ўзга ҳеч жонибтин қиш ёғи кела олмас. Сайҳун дарёсиким, Хўжанд суйиға[2] машҳурдур, шарқ ва шимоли тарафидин келиб, бу вилоятнинг ичи бирла ўтуб, ғарб сори оқар, Хўжаднинг шимоли Фанокатнинг жануби тарафидинким, ҳоло Шоҳрухияға машҳурдур, ўтуб яна шимолға майл қилиб, Туркистон сори борур. Туркистондин хили қуйироқ бу дарё тамом қумға сингар[3], ҳеч дарёға қотилмас.

Етти пора қасабаси бор; беши Сайҳун суйининг жануб тарафида, икки шимол жонибида. Жанубий тарафидағи қасабалар бир Андижондурким, васатта воқиъ бўлубтур, Фарғоға вилоятининг пойтахтидур. Ошлиғи вофир, меваси фаровон, қовун ва узуми яхши бўлур. Қовун маҳалида полиз бошида қовун сотмоқ расм эмас. Андижоннинг ношпотисидин яхшироқ ношпоти бўлмас. Мовароуннаҳрда Самарқанд ва Кеш қўрғонидин сўнгра мундин улуғроқ қўрғон йўқтур. Уч дарвозаси бор. Арки жануб тарафида воқиъ бўлубтур. Тўққуз тарнов сув кирар. Бу ажабтурким, бир ердин ҳам чиқмас. Қалъанинг гирдо-гирди хандақнинг тош ёни сангрезалик шоҳроҳ тушубтур. Қалъанинг гирдо-гирди тамом маҳаллоттур. Бу маҳалла била қалъаға фосила ушбу хандақ[4] ёқасидоғи шоҳроҳтур. Ови қуши доғи кўп[5] бўлур, қирғовули беҳад семиз бўлур. Андоқ ривоят қилдиларким, бир қирғовулни ускунасини тўрт киши еб тугата олмайдур. Эли туркдур. Шаҳр ва бозорисида турки билмас киши йўқтур. Элининг лафзи қалам била росттур.

Ани учунким, Мир Алишер Навоийнинг мусаннафоти бовужудким Ҳирида нашъу намо топибтур, бу тил биладур.

Элининг орасида ҳусн хили бордур. Юсуф Хожаким[6] мусиқида машҳурдур, Андижонийдур. Ҳавосининг уфунати бор. Кузлар эл безгак кўп бўлур.

Яна бир Уш қасабасидур. Андижоннинг шарқи жанубий тарафидур, шарққа мойил, Андижондин тўрт йиғоч йўлдур. Ҳавоси хўб ва оқар суйи фаровондур. Баҳори бисёр яхши бўлур. Ўшнинг фазилатида хили

[2] Алишер Навоий номидаги Давлат халқ кутубхонасида сақланмоқда бўлган «Бобирнома» Лондон босмасининг биринчи варағи йўқ. I б варақ текстини Қ. б. дан олдик.

[3] Бу даврнинг бошқа манбаларида ҳам Сирдарёнинг кумда йўқолиши ҳақида маълумотлар учрайди.

[4] Қ. б — хандақтур ва.

[5] Л. б. — «кўп» сўзи йўқ

[6] Л. б. — Хожа Юсуф

аҳодис ворид бўлубтур. Қўрғонининг шарқи жанубий жонибида бир мавзун тоғ тушубтур. Барокўҳға мавсум, бу тоғнинг қулласида Султон Маҳмудхон бир ҳужра солибтур, ул ҳужрадин қуйироқ ушбу тоғнинг тумшуғида тарих тўққуз юз иккида мен бир айвонлиқ ҳужра солдим. Агарчи ул ҳужра мундин муртафиъдур, вале бу ҳужра бисёр яхшироқ воқиъ бўлубтур: тамом шаҳр ва маҳаллот оёғ остидадур. Андижон руди Ушнинг маҳаллотининг ичи била ўтуб, Андижонға борур. Бу руднинг ҳар икки жониби боғот тушубтур, тамом боғлари рудқа мушрифтур, бинафшаси бисёр латиф бўлур. Оқар сувлари бор, баҳори бисёр яхши бўлур, қалин лола ва гуллар очилур. Барокўҳ тоғи доманасида шаҳр била тоғнинг орасида бир масжид тушубтур, масжиди Жавзо отлиқ. Тоғ тарафидин бир улуғ шаҳжўй оқар. Ушбу масжиднинг ташқари саҳни нишеброқ, себаргалиқ, пурсоя, сафолиқ майдон воқиъ бўлубтур. Ҳар мусофир ва раҳгузар келса, анда истироҳат қилур. Уш авбошининг зарофати будурким, ҳар ким анда уйқуласа ул шаҳжўйдин сув қуярлар. Умаршайх мирзонинг охир замонларида қизил била оқ мавжлиқ тош ушбу тоғда пайдо бўлди: пичоқ дастаси ва такбанд ва баъзи нималар қилурлар, хили яхши тошдур. Фарғона вилоятида сафо ва ҳавода Уш чоғлиқ қасаба йўқтур.

Яна бир Марғинондур, Андижоннинг ғарбидадур, Андижондин етти йиғоч йўлдур. Яхши қасаба воқиъ бўлубтур, пур неъмат: анори ва ўруғи асру кўп хўб бўлур. Бир жинс анор бўлур, «дона калон» дерлар, чучуклугида зардолу майхушлугидин андак чошни бор. Самнон анорларига таржиҳ қилса бўлур. Яна бир жинс ўрук бўлурким, донасини олиб, ичига мағз солиб қурутурлар, «субҳоний» дерлар, бисёр лазиздур. Ови қуши яхшидур, оқ кийик ёвуқта бўлур. Эли сорттур ва муштзан ва пуршару шўр элдур. Жангаралиқ расми Мовароуннаҳрда шойиъдур, Самарқанд ва Бухорода номдор жангаралар аксар Марғинонийдур. Соҳиби «Ҳидоя» Марғиноннинг Рушдон отлиқ кентидиндур.

Яна бир Исфарадур, кўхпояда воқиъ бўлубтур. Оқар сувлари, сафолиқ боғчалари бор. Марғиноннинг ғарби жанубидадур. Марғинон била Исфара ораси тўққуз йиғоч йўлдур. Мусмир дарахтиси бисёрдур, вале боғчаларида аксар бодом дарахтидур. Эли тамом сорт ва кўҳийдур. Исфаранинг бир шаръисида жануб сори пушталарнинг орасида бир парча тош тушубдур, «Санги ойина» дерлар, узунлуғи тахминан ўн қари бўлғай, баландлиғи баъзи ери киши бўйи, пастлиғи баъзи ери кишининг белича бўлғай, ойинадек ҳарнима мунъакис бўлур.

Исфара вилояти тўрт бўлук кўҳпоядур: бир Исфара, яна бир Ворух, яна бир Сўх, яна бир Ҳушёр. Муҳаммад Шайбонийхон Султон Маҳмудхон била Олачахонға шикаст бериб, Тошканд ва Шоҳрухияни олғон махалда, ушбу Сўх била Ҳушёр кўҳпояларига келиб, бир йилга ёвуқ танқислиқ била ўткариб, Кобул азимати қилдим.

Яна бир Хўжанддур, Андижондин ғарб сориға йигирма беш йиғоч йўлдур. Хўжанддин Самарқанд ҳам йигирма беш йиғоч йўлдур, қадим шаҳрлардиндур. Шайх Муслиҳиддин[7] ва Хожа Камол Хўжандтиндурлар.

Меваси фаровон ва бисёр яхши бўлур. Анори яхшилиққа машҳурдур. Нечукким, «себи Самарқанд» дерлар, ва «анори Хўжанд» дерлар. Вале бу тарихда Марғинон анори кўп ортуқдур.

Қўрғони баланд ерда воқи бўлубтур. Сайҳун суйи шимол жонибидин оқар. Қўрғондин дарё бир ўқ отими бўлғай. Қўрғон била дарёнинг шимол тарафида бир тоғ тушубтур. Мунуғил[8] отлиқ, дерларким, бу тоғда фируза кони ва баъзи конлар топилур. Бу тоғда бисёр йилон бор.

Хўжанднинг овлоғи ва қушлоғи бисёр яхшидур. Оқ кийик, буғумарал, қирғовул ва товушқони кўп бўлур. Ҳавоси бисёр мутааффиндур, кузлар безгак кўп бўлур. Андоқ ривоят қилдиларким, чупчуқ безгак бўлғондур. Дерларким, ҳавосининг тааффуни шимолдағи тоғ жиҳатидиндур.

Мунинг тавобиидин Кандибодомдур. Агарчи қасаба эмас, яхшиғина қасабачадур. Бодоми яхши бўлур. Бу жиҳатдин бу исмға мавсумдур. Хурмуз ва Ҳиндустонға тамом мунинг бодоми борур. Хўжанддин беш-олти йиғоч шарқ тарафидадур. Хўжанд била Кандибодом орасида бир дашт тушубтур, Ҳодарвешға мавсумдур. Ҳамиша бу даштта ел борур. Марғинонғаким шарқидур, ҳамиша мундин ел борур[9]. Хўжандғаким ғарбидур, дойим мундин ел келур: тунд еллари бор. Дерларким, бир неча дарвеш бу бодияда тунд елга йўлуқуб, бир-бирини тополмай, «Ҳо, дарвеш», «Ҳо, дарвеш» де-де ҳалок бўлубтурлар, андин бери бу бодияни Ҳодарвеш дерлар.

Сайҳун суйининг шимоли тарафидағи қасабалар: бир Ахсидур. Китобларда Ахсикат битирлар. Нечукким, Асириддин шоирни Асириддин Ахсикатий дерлар. Фарғонада, Андижондин сўнгра мундин улуғроқ қасаба йўқтур. Андижондин ғарб сори тўққуз йиғоч йўлдур. Умаршайх Мирзо муни пойтахт қилиб эди. Сайҳун дарёси қўрғонининг остидин оқар. Қўрғони баланд жар устида воқиъ бўлубтур. Ҳандақининг ўрнига амиқ жарлардур. Умаршайх Мирзоким, муни пойтахт қилди, бир-икки мартаба ташқарроқдин яна жарлар солди. Фарғонада мунча берк қўрғон йўқтур. Маҳаллоти қўрғондин бир шаръий йироқроқ тушубтур. «Деҳ кужову дарахтон кужо»[10] масалини ғолибо Ахси учун айтибтурлар. Қовуни яхши бўлур. Бир навъ қовундурким, «Мир Темурий» дерлар, андоқ қовун маълум эмаским оламда бўлғай. Бухоро қовуни машҳурдур. Самарқандни олғон маҳалда Ахсидин, Бухородин қовун келтуруб бир мажлисда кестурдум, Ахси қовунининг ҳеч нисбати йўқ эрди.

[7] Л. б. Шайх Маслаҳат.

[8] Қ. б. — Мутуғил (متوغل)

[9] Л. б. — бордур.

[10] «Қишлоқ қайдаю, дарахтлар қайда».

Ови қуши бисёр яхши бўлур. Сайҳун дарёсининг Ахси тарафи даштдур. Оқ кийиги бисёр бўлур. Андижон тарафи жангалдур. Буғу-марал, қирғовул ва товушқони кўп топилур, асру семиз бўлур.

Яна бир Косондур, Ахсининг шимолида тушубтур. Кичикроқ қасабадур. Нечукким Андижон суйи Ўшдин келур, Ахси суйи Косондин келур. Яхши ҳаволиқ ердур. Сафолиқ боғчалари бор. Вале сафолиқ боғчалари тамом сой ёқасида воқиъ бўлғон учун, «пўстини пеш берра»[11] дебтурлар. Сафо ва ҳавода Ўш била Косон элининг таассуби бор.

Фарғона вилоятининг гирдо-гирди тоғларида яхши яйлоқлари бор. Тобулғу йиғочи бу тоғларда бор, ўзга ҳеч ерда бўлмас. Тобулғу бир йиғочедур, пўсти қизил, асо қилурлар, қамчи дастаси ҳам қилурлар, қушларға қафас қилурлар, тарош қилиб тиргаз қилурлар, хили яхши йиғочдур. Табарруклук била йироқ ерларга элтарлар.

Баъзи китобларда битибтурларким «ябруҳус-санам»[12] бу тоғлардадур, вале бу муддатта ҳеч эшитилмади. Бир гиёҳ эшитилдиким, Еттикентнинг тоғларида бўлур, ул эл «айиқ ўти» дерлар, меҳргиёҳ хосиятлиқ, ғолибо меҳргиёҳдур, ул эл бу от била айтурлар. Бу тоғларда фируза кони ва темур кони бўлур. Фарғона вилоятининг ҳосили била, агар адл қилсалар, уч-тўрт минг киши сахласа бўлур.

Чун Умаршайх мирзо баланд ҳиммatлиқ ва улуғ доиялиқ подшоҳ эрди. Ҳамиша мулкгирлик дағдағаси бор эрди, неча навбат Самарқанд устига черик тортти, баъзи маҳал шикаст топти, баъзи маҳал бемурод ёнди. Неча навбат қойин отаси Юнусхонниким, Ченгизхоннинг иккинчи ўғли Чиғатойхон наслидиндур, Чиғатойхоннинг юртида мўғул улусининг хони ул фурсатта ул эрдиким, менинг улуғ отам бўлғай, истидъо қилиб келтурди. Ҳар қатла келтурганда вилоятлар берур эрди. Чун Умаршайх мирзонинг муддаосидек бўлмас эрди, гоҳи Умаршайх мирзонинг бадмаошлиғидин, гоҳи мўғул улусининг мухолафатидин вилоятта тура олмай яна Мўғулистонға чиқар эрди.

Охир навбат келатургандаким, ул фурсатта Тошканд вилояти Умаршайх мирзо тасарруфида эдиким, китобларда Шош битирлар, баъзи Чоч битирларким, «камони чочий» андин ибораттур, берди. Ўшал фурсаттин тарих тўққиз юз секкизгача Тошканд ва Шоҳрухия вилояти Чиғатой хонларининг тасарруфида эди. Бу фурсатта мўғул улусининг хон ва султонлиғи Юнусхоннинг улуғ ўғли менинг тоғойим Султон Маҳмудхонда эди, Умаршайх мирзонинг оғаси Самарқанд подшоҳи Султон Аҳмад мирзо ва мўғул улусининг хони Султон Маҳмудхон чун Умаршайх мирзонинг бадамошлиғидин мутазаррир эдилар, бир-бирлари била иттифоқ қилиб, Султон Аҳмад мирзо Султон Маҳмудхонни куёв қилиб, мазкур бўлғон тарихда Хўжанд суйининг жануб жонибидин Султон Аҳмад мир-

[11] Мақташ йўли билан айтилган сўз: «олдига қоракўл тери тутилган пўстин» демак.

[12] Ябруҳус-санам — меҳргиёҳ.

зо ва шимол тарафидин Султон Маҳмудхон Умаршайх мирзонинг устиға черик торттилар.

Бу аснода ғариб воқеа даст берди, мазкур бўлуб эдиким, Ахси қўрғони баланд жар устида воқиъ бўлубтур, иморатлар жар ёқасида эрди. Ушбу тарихда душанба куни рамазон ойининг тўртида Умаршайх мирзо жардин кабутар ва кабутархона била учуб, шунқор бўлди. Уттуз тўққуз ёшар эрди.

Валодат ва насаби: секкиз юз олтмишда Самарқандда эди. Султон Абусаид мирзонинг тўртунчи ўғли эди. Султон Аҳмад мирзо, Султон Муҳаммад мирзо, Султон Маҳмуд мирзодин кичик эди. Султон Абусаид мирзо Султон Муҳаммад мирзонинг ўғли эди. Султон Муҳаммад мирзо Мироншоҳ мирзонинг ўғли эди. Мироншоҳ мирзо Темурбекнинг учунчи ўғли эди. Умаршайх мирзо била Жаҳонгир мирзодин кичик, Шоҳрух мирзодин улуғ эди.

Султон Абусаид мирзо аввал Кобулни Умаршайх мирзоға бериб, Бобои Кобулийни бек атка қилиб, рухсат бериб эди. Мирзоларни сунинат қилур тўйи жиҳатдин Дараи Газдин ёндуруб, Самарқанд элтти. Тўйдин сўнгра ул муносабат билаким, Темурбек улуғ Умаршайх мирзоға Фарғона вилоятини берғандур. Андижон вилоятини бериб, Худойберди Туғчи Темуртошни бек атка қилиб йиборди.

Шакл ва шамойили: паст бўйлуқ, тегирма[13] соқоллиқ, қўба юзлук, танбал киши эди. Тўнни бисёр тор кияр эди, андоғким, боғ боғлатурда қорнини ичига тортиб боғлатур эди, боғ боғлағондин сўнг ўзини қўя берса, бисёр бўлур эдиким, боғлари узулур эди. Киймоқта ва емокта бетакаллуф эди, дасторни дасторпеч чирмар эди. Ул замонда дасторлар тамом чорпеч эди, бечин чирмаб, алоқа қўяр эдилар. Ёзлар ғайри девонда аксар мўғулий бўрк кияр эди.

Ахлоқ ва атвори: ханафий мазҳаблиқ, покиза эътиқодлиқ киши эди, беш вақт намозни тарк қилмас эди, умрий қазоларини тамом қилиб эди, аксар тиловат қилур эди. Ҳазрат Хожа Убайдуллоға иродати бор эрди, суҳбатлариға бисёр мушарраф бўлуб эди Ҳазрат Хожа ҳам фарзанд деб эрдилар.

Равон саводи бор эди «Хамсатайн» ва маснавий китобларни ва тарихларни ўқуб эди. Аксар «Шоҳнома» ўқур эди. Табъи назми бор эди, вале шеърға парво қилмас эди.

Адолати бу мартабада эдики, Хитой корвони келадурганда Андижоннинг шарқий тарафидағи тоғларнинг тубида минг ўйлук корвонни андоғ қор бостиким, икки киши қутулди. Хабар топиб муҳассиллар йибориб, корвоннинг жамиъ жиҳотини забт қилди. Ҳар чандиким вориси ҳозир йўқ эрди, бовужуди эҳтиёж сахлаб, бир-икки йилдин сўнгра Самарқанд ва Хуросондин ворисларини тилаб келтуруб, молларини солим топшурди.

[13] Қ. б. — булма (بلما)

Бисёр саховати бор эрди. Хулқи даҳи саховатича бор эрди, хушхулқ ва ҳарроф ва фасиҳ ва ширин забон киши эрди, шужоъ ва мардона киши эди.

Икки мартаба ўзи жамиъ йигитлардин ўзуб қилич тегурди: бир мартаба Ахси эшигида, яна бир мартаба Шоҳрухия эшигида. Ўқни ўрта чоғлиқ отар эди, бисёр зарб мушти бор эди, анинг муштидин йигит йиқилмоғон йўқтур. Мулкгирлик дағдағаси жиҳатидин хили ярашлар урушқа ва дўстлуқлар душманлиққа мубаддал бўлур эди.

Бурунлар кўп ичар эди, сўнгралар ҳафтада бир-икки қатла суҳбат тутар эди, хушсуҳбат киши эди. Тақриб била хўб абёт ўқур эди. Сўнгралар маъжун кўпрок ихтиёр қилур эди. Маъжунийликда калла хушк бўлур эди, етим шиор эди, лаъби даҳи[14] бисёр эди, ҳамиша нард ўйнар эди, гоҳи қимор ҳам қилур эди.

Масоф ва урушлари яхши эди. Уч масоф уруш қилиб эди. Аввал Юнусхон била Андижоннинг шимол тарафида Сайҳун дарёсининг ёқасида Такасекретку[15] деган ерда, бу жиҳатдин ул мавзуъ бу исмға мавсумдурким, тоғ доманаси жиҳатидин бу дарё андоқ тор оқарким, ривоят қилурларким, ул ердин така секригандур, мағлуб бўлуб иликка тушти. Яна Юнусхон яхшилик қилиб вилоятиға рухсат берди. Бу ерда уруш бўлғон учун Такасекретку[16] уруши ул вилоятта тарих бўлубтур.

Яна Туркистонда Арс суйи ёқасида, Самарқанд навоҳисини чопиб борадургон ўзбак била Арс суйини муз била кечиб, яхши босиб, асир ва молни айриб, тамом эгаларига ёндура бериб, ҳечнима тамаъ қилмади.

Яна бир Султон Аҳмад мирзо била Шоҳрухия ва Ўратепа орасида Хавос деган кентта урушиб мағлуб бўлди.

Вилояти: отаси Фарғона вилоятини бериб эди. Неча маҳал Тошканд ва Сайром ҳам мирзонинг тасарруфида эдиким, оғаси Султон Аҳмад мирзо бериб эди. Шоҳрухияни фириб била олиб, неча маҳал мутасарриф бўлуб эди. Охир чоғларда Тошканд ва Шоҳрухия иликтин чиқиб эди. *Фарғона, Хўжанд ва Ўратепаким, асл буларнинг отлари китобларда Усрушнадур ва Усруш ҳам битирлар, қолдилар. Хўжандни баъзи дохили Фарғона эмас дерлар. Султон Аҳмад мирзоким, Тошкандга мўғул устига черик тортиб, Чир суйиниким, Тошкандтин икки шаръий йўл бўлғай, бу сувнинг ёқасидаким шикаст топти, Ўратепада Ҳофизбек дўлдой эди, Умаршайх мирзоға берди.[17] Андин бери Усрушна Умаршайх мирзо тасарруфида эди.

[14] Л. б. — наъл ва доғи (?).

[15], [16] Қ. б. — Такасекриган.

* [17] Л. б — Фарғона вилояти эди ва Хўжанд ва Ўратепаким, асл оти Асрушнадур ва Асруш ҳам дерлар, Хўжандни баъзи дохили Фарғона тутмаслар, Султон Аҳмад мирзоким, Тошкандга мўғул устига бориб, Чир суйи ёқасидаким шикаст топди. Ўратепада Ҳофизбек дўлдай эди, мирзоға берди.

Авлоди: уч ўғул, беш қиз мирзодин қолиб эди. Бори ўғлонларидин улуқ мен Заҳириддин Муҳаммад Бобир эдим; менинг онам Қутлуқ Нигорхоним эди. Яна бир ўғул Жаҳонгир мирзо эди, мендин икки ёш кичик эди, анинг онаси мўғулнинг туман бекларидин эди, Фотима Султон отлиқ. Яна бир ўғул Носир мирзо эди, онаси Андижонлиқ эди, ғунчачи эди, Умид отлиқ. Мендин тўрт ёш кичик эди.

Бори қизларидин улуғ Хонзодабегим эди, менинг била бир туққон эрди, мендин беш ёш улуғ эрди. Мен Самарқандни иккинчи навбат олғонда, *бовужудким, Шайбонийхондек киши бирла Сарипулда чиқиб урушуб, ончаким имкони бор эди саъй ва эҳтимомдин тақсир қилмадук, нечукким маҳаллида мазкур бўлғусидур, шикаст топиб келиб, беш ой қалъадорлиқ қилдим, қалъадорлиқ забти ва истеҳкоми ва сардорликда тақсир бўлмади[18]. Атроф ва жавонибдаги подшоҳлар ва беклардин ҳеч навъ мадад ва муованат бўлмади, маъюс бўлуб солиб чиқтим.

Ул фатаротта Хонзодабегим Муҳаммад Шайбонийхонға тушуб эди, бир ўғул бўлуб эрди, Хуррамшоҳ отлиқ, мақбул ўғлон эди. Балх вилоятини анга бериб эди, отаси ўлгандин бир-икки йил сўнгра тенгри раҳматиға борди. Шоҳ Исмоил ўзбакни Марвда босқонда Хонзодабегим Марвда эди. Менинг жиҳатимдин яхши кўруб, андин узаттилар, Қундузда келиб менга қотилдилар. Муфорақат имтидоди ўн йил бўлуб эди. Мен ва Муҳаммадий кўкалтош иков келдук, бегим ва бегимнинг ёвуғидағилар танимадилар. Бовужудким, отимни айттим ҳам, муддаттин сўнгра танидилар.

Яна бир қиз Меҳрбонубегим эрди. Носир мирзо била бир туқғон эрди, мендин икки ёш улуғ эрди.

Яна бир қиз Шаҳрбонубегим эрди, бу дағи Носир мирзо била бир туқғон эрди, мендин секкиз ёш кичик эди.

Яна* бир қиз Ёдгор Султонбегим эди, онаси Оға султон отлиқ ғунчачи эди[19]. Яна бир қиз Руқия Султонбегим эди, онаси Махдум Султонбегим эди, Қоракўзбегим дерлар эди, иккаласи мирзонинг фавтидин сўнг бўлдилар. Ёдгор Султонбегимни менинг улуғ онам Эсан Давлатбегим сахлаб эди. Андижон ва Ахсини Шайбонийхон олғонда Ёдгор Султонбегим Ҳамза Султоннинг Абдуллатиф Султон отлиқ ўғлиға тушуб эди. Мен Ҳамза Султон бошлиқ Султонларни Хатлон вилоятида босиб, Ҳисорни олғонда менга қотилди. Ўшул фатаратта Руқия Султонбегим Жонибек Султонға тушуб эди, бир-икки ўғли бўлди, турмади. Бу фурсатларда хабар келдиким, тенгри раҳматиға борибтур.

Хавотун ва сарори: Қутлуғ Нигорхоним эди, Юнусхоннинг

---

* [18] Л. б.—бовужудким Сарипулда шикаст бўлиб эди, келиб беш ой қалъадорлиқ қилдим.

* [19] Л. б. — бу ибора йўқ.

иккинчи қизи, Султон Маҳмудхон, Султон Аҳмадхоннинг эгачиси эди.

Юнусхон Ченгизхоннинг иккинчи ўғли Чиғатойхоннинг наслидиндур. Юнусхон ибн Вайсхон ибн Шерали Ўғлон ибн Муҳаммадхон ибн Хизир Хожахон ибн Туғлуқ Темурхон ибн Эсан Буғахон ибн Дўвахон ибн Бароқхон ибн Есун Тува ибн Мутугон[20] ибн Чиғатойхон ибн Ченгизхон.

Чун мунча тақриб бўлди, хонларнинг аҳволини дағи ижмол била зикр қилалинг. Юнусхон ва Эсан Буғахон Вайсхоннинг ўғлонлари эди. *Юнусхон ўғлонлари Офоқхон ва Жонбобохон эди.[21] Юнусхоннинг онаси Туркистонлиқ қипчоқ бекларидин Темурбек риоят қилғон шайх Нуриддинбекнинг қизи ё набираси бўлур.

Вайсхоннинг воқиасида мўғул улуси икки фариқ бўлур. Бир пора Юнусхон сари ва кўпроги Эсан Буғахон сари бўлур. Бурунроқ Юнусхоннинг эгачисини Улуғбек мирзо Абдулазиз мирзоға олиб эди. Ул муносабат била Эрзан борин туман бекларидин Мирак туркманким, чарос туман бекларидин эди, хонни уч-тўрт минг уйлук мўғул улуси била Улуғбек мирзоға келтурдиларким, кўмак олиб яна мўғул улусини олғайлар, мирзо мурувват қилмади, баъзисини асир қилди, баъзиларини бирин-сирин вилоятқа паришон қилди. Эрзан бузуғлуғи мўғул улусида бир тарих бўлубтур

Хонни Ироқ сари ўткариб юбордилар. Бориб бир йилдин ортуқроқ Табризда бўлди. Ул маҳалда Табриз подшоҳи Жаҳоншоҳ Бороний Қорақўйлуқ эди. Андин Шероз келди. Шерозда Шоҳрух мирзонинг иккинчи ўғли Иброҳим Султон мирзо эди. Беш-олти ойдин сўнг Иброҳим мирзо ўлуб, ўғли Абдулло мирзо анинг ерида ўлтурди. Абдулло мирзога Хон навкар эди, мулозамат қилур эди. Ўн етти, ўн секкиз йил хон Шерозда ва ул вилоятларда бўлди.

Улуғбек мирзонинг ва ўғулларининг ғавғосида Эсан Буғахон фурсат топиб келиб, Фарғона вилоятини Қандибодомғача чопиб, келиб Андижонни олиб, элини тамом асир қилди.

Султон Абусаид мирзо тахт олғонда черик тортиб бориб, Янгидин нари Испарада[22] Мўғулистонда Эсан Буғахонни яхши бости. Мунинг фитнасининг дафъиға Султон Абусаид мирзо Юнусхонни бу муносабат билаким, Абдулазиз мирзо олғон эгачиси хонимни олиб эди, Ироқ ва Хуросондин тилаб тўйлар қилиб, дўстлар бўлуб, мўғул улусида хон қилиб йиборганда Сағричи туман беклари тамом ул фурсатта Эсан Буғахондин ёмонлаб Мўғулистонға келиб эдилар, буларнинг орасиға келди. Ул фурсатта Сағричи бекларнинг улуғи Шер Ҳожибек эрди, анинг қизи Эсан Давлатбегимни олди. Мўғул тўраси била хонни ва Эсан Давлатбегимни бир оқ кийиз устига ўлтурғузуб хон кўтардилар.

[20] **Л. б.** — Мўватугон (موانو كان)

[21] **Л. б. — Бу жумла йўқ.**

[22] **Қ. б. — Янгидин бери Ашпарада.**

Хоннинг бу Эсан Давлатбегимдин уч қизи бўлди. Боридин улуғ Меҳр Нигорхоним эдиким, Султон Абусаид мирзо улуғ ўғли Султон Аҳмад мирзоға қўлуб эди. Мирзодин ҳеч ўғул ва қиз бўлмади. Сўнгра фатаратта Шайбонийхонға тушуб эди. Мен Қобулға келганда, Шоҳбегим била Самарқандтин Хуросонға келиб, Хуросондин Қобулда келдилар. Шайбонийхон Қандаҳорда Носир мирзони қабағонда мен Ламғон азимати қилдим. Хон мирзо ва Шоҳбегим ва Меҳр Нигорбегим Бадахшонға бордилар. Мирзахонни[23] Муборакшоҳ қалъаи Зафарға тилаганда Абобакр[24] Кошғарийнинг чопқуниға йўлуқуб, Шоҳбегим ва Меҳр Нигорхоним ва жамиъ элнинг аҳли ва аёли асирлиққа тушуб, ул золим бадкирдорнинг ҳабсида дунёйи фонини видоъ қилдилар.

Иккинчи қизи менинг волидам Қутлуқ Нигорхоним эди. Аксар қазоқлиқларда ва фатаратларда менинг билан бир эдилар. Кобулни олғондин беш-олти ой сўнгра тарих тўққуз юз ўн бирда тенгри раҳматиға бордилар.

Учунчи қиз Хўб Нигорхоним эди, Муҳаммад Ҳусайн Кўрагон дуғлатқа бериб эдилар, бир қизи, бир ўғли бўлуб эди. Қизни Убайдхон олиб эди. Мен Бухоро ва Самарқандни олғонда чиқмай қолиб эди. Султон Саидхондин амакиси Сайид Муҳаммад мирзо Самарқандға манга элчиликка келганда анга қўшулуб борди. Султон Саидхон олди. Ўғул Ҳайдар мирзо эди. Отасини ўзбак ўлтургандин сўнг келиб, менинг мулозиматимда уч-тўрт йил туруб, сўнгра ижозат тилаб Қошғарға хон қошиға борди.

Боз гардад баасли худ ҳама чиз,
Зарри софию нуқраву арзиз[25].

Бу тарихда дейдурларким, тойиб бўлуб яхши тариқа пайдо қилибтур. Хат ва тасвир ва ўқ ва пайкон ва зиҳгир ҳар нимага илиги часпондур. Табъи назми ҳам бордур. Манга арзадошти келиб эди, иншоси ҳам ёмон эмас.

Хоннинг яна бир хотуни Шоҳбегим эди, агарчи ўзга хотунлари ҳам бор эди, вале ўғлонлар ва қизларнинг оналари бу икки эрди. Шоҳбегим Бадахшон шоҳи Шоҳ Султон Муҳаммаднинг қизи эди. Бу Бадахшон шоҳлари насабларини Искандар Файлақусқа етар дерлар. Бу шоҳнинг яна бир қизиким, Шоҳбегимнинг эгачиси бўлғай, Султон Абусаид мирзо олиб эди. Андин Абобакр мирзо бўлуб эди.

Хоннинг бу Шоҳбегимдин икки ўғул ва икки қиз бўлуб эди. Бу учдин улуғ мазкур бўлғон уч қиздин кичик Султон Маҳмудхон эдиким, Самарқандда ул навоҳида баъзи Хоникахон[26] дерлар. Султон Маҳмудхондин кичик Султон Аҳмадхон эдиким, Олачахонға машҳурдур. Олачанинг важҳи тасмияси муни дерларким, қалмоқ ва мўғул тили била ўл-

[23] Қ. б. — Хон Мирзони.

[24] Қ. б. — Бобакр.

[25] Ҳамма нарса: хоҳ соф олтин, хоҳ кумуш ва хоҳ қўрғошин бўлсин, барибир, ўз аслига қайтади.

[26] Қ. б. — Жоникахон.

тургучини «олачи» дерлар. Қалмоқни неча қатла босиб, қалин кишисин қирғон учун Олачи де-де касрати истеъмол била Олача бўлубтур.

Бу тарихда хонларнинг зикри мукаррараи тақриб била келгусидур. Вақойиъ ва ҳолотлари анда мазкур бўлғусидур.

Ўзгалардин кичик бир қиздин улуғ Султон Нигорхоним эдиким, Султон Маҳмуд мирзоға чиқариб эдилар, Мирзодин бир ўғли бўлуб эди, Султон Вайс отлуқ, зикри бу тарихда келгусидур, Султон Маҳмуд мирзо ўлгандин сўнг ўғлини олиб, ҳеч кимга хабар қилмай, Тошкандга оғаларига бориб эди. Бир неча йилдин сўнг Адик султонғаким, Чингизхоннинг улуғ ўғли Жўжи насли қазоқ султонларидиндур, бердилар. Хонларни Шайбонийхон босиб Тошканд ва Шоҳрухияни олғонда ўн икки мўғул навкари била қочиб Адик Султонға борди. Адик Султондин икки қизи бўлди, бирини Шайбонийхон султонларига, яна бирини Султон Саидхоннинг ўғли Рашид Султонға берди.

Адик Султондин сўнг қазоқ улусининг хони Қосимхон олди. Дерларким, қазоқ хон ва султонларининг орасида ҳеч ким ул улусни Қосимхонча забт қилғон эмастур. Черикини уч юз мингга ёвуқ ченарлар эди. Қосимхон ўлгандин сўнг хоним Кошғарға Султон Саидхон қошиға келди.

Боридин кичик Давлат Султонхоним эди. Тошканд бузуғлуғида Шайбонийхоннинг ўғли Темур султонға тушуб эрди, анинг бир қизи бўлуб эди. Самарқандтин менинг билан била чиқиб эдилар. Уч-тўрт йил Бадахшон вилоятида бўлдилар.Андин сўнгра Кошғарға Султон Саидхон қошиға бордилар.

Умаршайх мирзонинг ҳарамларидин яна бир Хожа Ҳусайнбекнинг қизи Улус оға эди, андин бир қиз бўлуб эди, кичикликда ўлди. Бир йил, бир ярим йилдин сўнг ҳарамдин чиқардилар.

Яна бир Фотима Султон оға эди. Мўғул туман бекларидин эди. Мирзо боридин бурун бу Фотима Султон оғани олиб эди.

Яна бир Қоракўзбегим эрди, сўнгралар олиб эди, хили суюклук эди. Мирзонинг хушомадиға насабини Султон Абусаид мирзонинг оғаси Минучеҳр мирзоға еткуруб эди.

Ғума ва ғунчачи хили бор эди. Бир Умид оғача эди, мирзодин бурун ўлуб эди. Мирзонинг охир маҳалларида бир Тун[27] Султон эди, мўғулдин эди. Яна бири Оға Султон эди.

У м а р о с и: Худойберди Темуртош эрди. Ҳири ҳокими Оқбуғабекнинг оғасининг наслидиндур. Султон Абусаид мирза Жўги мирзони Шоҳрухияда қабағонда Фарғона вилоятини Умаршайх мирзоға бериб, эшикни бу Худойберди Темуртошға бошлатиб йибориб эрди. У маҳалда бу Худойберди Темуртош йигирма беш ёшда эрди, агарчи ёшда кичик

[27] Қ. б. — Турсун.

эрди, тузуки ва заъф ва рабти бисёр яхши эди. Бир-икки йилдин сўнгра Иброҳим Бекчик Уш навоҳисини чопқонда Худойберди Темуртош кейинича бориб, урушуб, босилиб, шаҳид бўлди. Ул фурсатта Султон Аҳмад мирзо Ўратепанинг Оққачғай[28] деган яйлоғида эдиким, Самарқандтин ўн саккиз йиғоч шарқ жонибидур, Султон Абусаид мирзо Бобохокида эрдиким, Ҳиридин ўн икки[29] йиғоч шарқ соридур, бу хабарни Абдулваҳҳоб шиғовулдин арзадошт қилиб, мирзоға чопгурдилар, бу юз йигирма олти йиғоч йўлни тўрт кунда чопар.

Яна бир ҳофиз Муҳаммадбек дўлдай эрди, Султон Малик Қошғарийнинг ўғли Аҳмад Ҳожибекнинг иниси эрди. Худойбердибек ўлгандин сўнгра муни эшик ихтиёри қилиб йибориб эрдилар. Султон Абусаид мирзонинг воқиасидан сўнгра Андижон беклари анинг била яхши чиқишмоғон жиҳатидин Самарқандға Султон Аҳмад мирзо мулозаматиға борди. Султон Аҳмад мирзоға Чир шикасти бўлғонда Ўратепада эрди. Умаршайх мирзо Самарқанд азимати била Ўратепа устига келганда Ўратепани мирзо мулозимлариға топшуруб, мирзо мулозаматида бўлди. Умаршайх мирзо ҳам Андижон ҳукуматини анга берди. Сўнгралар Султон Маҳмудхон қошиға бориб эди. Мирзо Хонни топшуруб Дизакни анга бериб эдилар. Мен Кобулни олғондин бурунроқ Макка азимати қилиб, Ҳинд йўли била мутаважжиҳ бўлди. Йўлда тенгри раҳматиға боribтур. Фақир ва камсухан ва беҳайсият киши эрди.

Яна бир Хожа Ҳусайнбек эрди, одми ва фақир киши эрди. Ул замон дастури била ичкуларда қўшуқларни яхши айтур экандур.

Яна бир Шайх Мазидбек эди, манга аввал бек атка ани қилиб эдилар. Забти ва тузуки хили яхши эди. Бобир мирзоға хизмат қилғондур. Умаршайх мирзо қошида андин улуғроқ бек йўқ эди. Фосиқ киши эрди, чуҳра сахлар эди.

Яна бир Али Мазидбек қавчин эди, икки қатла ёғи бўлди: бир мартаба Ахсида, яна бир мартаба Тошкандта. Мунофиқ ва фосиқ ва ҳаромнамак ва ярамас киши эрди.

Яна бир Ҳасан Яъқуббек эди. Кичик кўнгуллук, яхши табълиқ, чуст ва часпон киши эрди. Бу байт анингдур:

Боз ой, эй ҳумой ки бе тўтии хатат
Наздик шудки зоғ барад устухони ман[30].

Мардона киши эди. Ўқни яхши отар эди. Чавгонни яхши ўйнар эди. Хок паллани яхши сочарар эрди. Умаршайх мирзо воқиасидин сўнг менинг эшигимда соҳиб ихтиёр ул эди. Ичи тор ва кам ҳавсала ва фит-

---

[28] Қ. б. — Оққапчиғай.

[29] Қ. б. — Юз ўн икки.

[30] Қайтиб кел, эй бахт қуши, сенинг тўтидай хатларингсиз менинг суякларимни қарғалар элтишига оз қолди.

на, қисқароқ киши эди.

Яна бир Қосимбек эди қавчин эди. Қадимий Андижон қўшун бекларидин эди. Ҳасан Яъқуббекдин сўнг менинг эшигимда соҳиб ихтиёр ул эди. Охир умриғача ихтиёр ва эътибори ортти, ўксумади. Мардона киши эди. Бир мартаба Қосон навоҳисини чопқон ўзбакнинг кейинича бориб яхши бости. Умаршайх мирзо қошида қилич чопиб эди. Ясси Кечит урушида ҳам яхши чопқулашти. Қазоқликларда Масиҳо[31] кўҳистонидин Султон Маҳмудхон қошиға бормоқ азимати қилғонда Қосимбек айрилиб Хисравшоҳ қошиға борди. Тарих тўққуз юз ўндаким, Хисравшоҳни олиб Кобулда Муқимни қабадим, Қосимбек ул фурсатта келди, яна бурноғидек-ўқ риоят ва шафқат қилдим. Туркман ҳазорасини дараи Ҳушда чопқонда Қосимбек бовужуди қарилиқ йигитлардин яхшироқ юруган жиҳатидин Бангиш вилоятини жулду бердим. Сўнгра Кобулға келганда Ҳумоюнға бек атка қилдим. Замини Доварни олғон фурсатларда тенгри раҳматиға борди. Мусулмон ва мутадаййин ва муттақи киши эрди ва шубҳалиқ таомдин парҳиз қилур эрди. Ройи ва тадбири бисёр яхши эди. Хили мутояба қилур эди. Бовужудиким уммий эди, хуштабъона зарофатлар қилур эди.

Яна бир Бобоқули Бобо Алибек эди. Шайх Али Баҳодирнинг наслидин эди. Шайх Мазидбек ўлганидин сўнг ани манга бек атка қилдилар. Султон Аҳмад мирзо Андижонға черик тортқонда Султон Аҳмад мирзоға кириб Ўратепани берди. Султон Маҳмуд мирзодин сўнг Самарқандтин қочиб келадурганда Ўратепадин Султон Али мирзо чиқиб урушуб, босиб ўлтурди. Забти ва яроғи яхши эди. Навкарни яхши сахлар эди. Бенамоз эди, рўза тутмас эди. Золим ва кофирваш киши эди.

Яна бир Али Дўст тағойи эди, сағриги туман бекларидин эди. Менинг онамнинг онаси Эсан Давлатбегимга уруқ бўлур эди, Умаршайх мирзо замонидин мен кўпрок риоят қилиб эдим. Илигидин иш келур дедилар. Бу неча йилким, менинг қошимда эди, ҳеч андоқ иши зоҳир бўлмадиким, деса бўлғай. Султон Абусаид мирзоға хизмат қилғон даврида ядачилиқ даъвосини қилур эди. Қушчи эди. Ярамас ахлоқ ва атворлиқ киши эрди. Бахил ва фитна ва зумухт ва мунофиқ ва худписанд ва қаттиқ сўзлук ва совуқ юзлук киши эди.

Яна бир Вайс Лоғарий эди. Самарқандлиқ тўқчи элидин эди. Умаршайх мирзо қошида сўнгралар хили муқарраб бўлуб эрди. Менинг билан қазоқлиқларда бор эди. Раъй ва тадбири хили яхши эди. Бир нима муфаттин эди.

Яна бир Мир Ғиёс тағойи эди. Али Дўстнинг иниси эди. Мўғул мирзодалари орасида Султон Абусаид мирзо эшигида мундин илгарроқ киши йўқ эрди. Султон Абусаид мирзонинг чорсу муҳри мунда эди.

---

[31] Л. б. да مسيحا Қ. б. да مسيخا ёзилган. Масчо бўлиши керак.

Умаршайх мирзонинг охир замонларида кўп муқарраб бўлуб эди. Вайс Лоғарий била мусоҳиб эди. Косонниким, Султон Маҳмудхонға бердилар, андин сўнг охир умриғача хон хизматида-ўқ эди. Хон ҳам хили риоят қилиб эди. Кулагач ва ҳоззол киши эди. Фисқда бебок киши эди.

Яна бир Али Дарвеш эди. Хуросонлиқ эди. Султон Абусаид мирзо қошида Хуросон чуҳраси чаргасида хизмат қилур эди. Хуросон ва Самарқанд Султон Абусаид мирзонинг таҳти тасарруфиға кирганда бу икки пойтахтнинг ишга ярар йигитларини хосса тобин қилиб, Хуросон чуҳра тобини ва Самарқанд чуҳра тобини дер экандур. Менинг қошимда Самарқанд эшигида яхшилар борди. Мардона киши эди. Наср таълиқ хатини таври битир эди. Хушомад айтур эрди. Табъиға хиссат ғолиб эди.

Яна бир Қанбар Али мўғул эди, ахтачидин эди. Отаси вилоятқа кириб неча маҳал саллоҳлиқ қилғон учун Қанбар Али саллох дер эдилар. Юнусхон қошида офтобачилик қилди, сўнгра бек бўлуб эди. Менинг қошимда хили улуғ риоят топиб эди. Ишга етгунча эҳтимоми яхши эди. Ишга етилган маҳалда қолтоғайлиғи бор эди. Пургўй ва паришонгўй эди. Муқаррардур, ҳар кимки кўп айтур, паришон айтур. Ҳавсаласи кам эди. Тийра мағз киши эди.

Умаршайх мирзоға бу воқиа даст берганда мен Андижонда чаҳорбоғда эдим. Сешанба куни рамазон ойининг бешида бу хабар Андижонға келди. Изтироб била отланиб, қошимдағи навкар ва савдар била қўрғон азимати қилдим. Мирзо дарвозасиға етган маҳалда Ширим тағойи жилавимни олиб Намозгоҳ сори тебради. Хаёлиға бу кечибтурким, Султон Аҳмад мирзо улуғ подшоҳдур, қалин черик била келса, беклар мени ва вилоятни топшурғуларидур. Мени Ўзганд ва Олатоғ доманаси сори олиб борғай. Агар вилоятни берсалар мен бори иликка тушмай тағойиларим Олачахонға ё Султон Маҳмудхонға борғаймен.

Хожа Мавлонойи қозиким, Султон Аҳмад қозининг ўғли ва Шайх Бурҳониддин Қиличнинг наслидур, она тарафидин Султон Илик Мозиға етар, анинг хонводалари ул вилоятта маржиъ ва шайхулислом йўсунлуқ бўла келгандур, зикрлари мунда мукаррар келгусидур, қўрғон ичидаги беклар бу хабарни топиб, Хожа Муҳаммад Дарзийниким, Умаршайх мирзонинг бойруси ва бир қизининг аткаси эди, йибориб ул дағдағаларни буларнинг хотиридин рафъ қилиб, Намозгоҳга ёвуқ етган маҳалда мени олиб ёнди. Келиб аркка тушдум. Хожа Мавлонойи қози ва беклар менинг қошимда келиб, сўз ва кенгашни бир ерга қўюб, қўрғоннинг бурж ва борусининг забт ва рабтиға машғул бўлдилар. Ҳасан Яъқуб ва Қосим қавчин ва яна баъзи бекларким Марғинон ва ул тарафларда илғор қуюб эдилар, бир-икки кундин сўнг келиб мулозамат қилиб, борча якдил ва якжиҳат жид ва эҳтимом била қалъадорлиққа машғул бўлдилар.

Султон Аҳмад мирзо Ўратепа ва Хўжанд ва Марғинонни олиб келиб, Андижоннинг тўрт йиғочида Қубоға[32] тушти. Бу фурсатта Дарвеш Гов отлиқ Андижоннинг арбобидин номуносиб сўз айтқон учун ясоққа етти. Бу сиёсаттин тамом эл босилдилар.

Хожа қозини ва Узун Ҳасан Хожа Ҳусайнни элчиликка бу мазмун била йиборилдиким, бу вилоятта мулозимлардин бир кишини худ қўюлғусидур. Мен ҳам мулозим ва ҳам фарзанд, агар бу хизматни манга уҳда қилсалар яхшироқ ва осонроқ файсал топқусидур.

Султон Аҳмад мирзоким, камсухун ва фақир ва одми киши эди. Ҳар сўз-ун ва иш-куч бекларсиз қарор топмас эди, беклар бу сўзларга мултафит бўлмай, дурушт жавоблар айтиб, илгарига кўчтилар. Тенгри таолоким, ўз қудратли комиласи била ҳар ишимни ҳар маҳалда андоқким бояду шояд беминнати махлуқ рост келтурубдур, мунда ҳам неча ишни боис қилдиким, алар бу келмакдин ўсондилар, балки бу таважжуҳдин пушаймон бўлуб, бемурод ёндилар.

Бир буким, Қубонинг ботқоқлик қора суйи бор, кўпругидин ўзга ердин кечиб бўлмас, қалин черик келиб кўпрукда тиқилиб, қалин от ва тева бу қора сувга йиқилиб зойиъ бўлди. Уч-тўрт йил мундин бурунроқ Чир суйининг гузарида улуғ шикаст топиб эдилар, бу воқиа андин ёд бериб, черик элига ваҳми ғолиб бўлди.

Яна бир бу ким, ул фурсатга андоқ от ўлати бўлдиким, тавилатавила отлар йиқилиб ўла кириштн.

Яна бир буким, бизнинг сипоҳи ва раиятни андоқ якдил ва якжиҳат топтиларким, то жон ва танларида рамақ ва тавон бордур жон тортмоқдин қўймағайлар.

Бу жиҳатлардин зарурат бўлуб, Андижоннинг бир йиғочидин Дарвеш Муҳаммад тархонни йибордилар, ичкаридан Ҳасан Яъқуб Намозгоҳ навоҳисида чиқиб кўрушуб, сулҳгуна қилиб ёндилар.

Хўжанд суйининг шимол жонибидинким, Султон Маҳмудхон мутаважжиҳ эди, келиб Ахсини қободи, Жаҳонгир мирзо анда эди, бекларднн Али Дарвешбек, Мирзоқули кўкалтош, Муҳаммад Боқирбек, Шайх Абдулло эшикоға Ахсида эдилар. Вайс Лоғарий, Мир Ғиёс тағойи ҳам анда эди. Беклардин таваҳҳум қилиб Косонғаким, Вайс Лоғарийнинг вилояти эди, бордилар. Носир мирзоға Вайс Лоғарий бек атка эди. Бу жиҳатдин Носир мирзо Косонда бўлур эди. Хон Ахси навоҳисиға етганда бу беклар хонға кириб Косонни бердилар. Мир Ғиёс хон мулозаматида туруб, Вайс Лоғарий Носир мирзони Султон Аҳмад мирзоға олиб борди. Муҳаммад Мазид тархонға топшурдилар.

Хон Ахси ёвуғиға келиб неча қатла уруш солди, ҳеч иш қила олмади. Ахсидағи беклар ва йигитлар яхши жонлар торттилар. Бу аснода Султон

[32] Қубо — ҳозирги Қува.

Маҳмудхонға ариза бўлди, уруш солиб ҳам ўсониб эди, ўз вилоятиға мурожаат қилди.

Абобакр дуғлат Кошғарийким, ҳеч кимга бош индурмай, неча йил эдиким, Кошғар ва Хўтан ҳокими эди, ул даҳи вилоят дағдағаси била Ўзганд ёвуғиға келиб, қўрғон солиб, вилоятға бузуғлуқ қила кириштн. Хожа қози ва жамиъ беклар таъйин[33] бўлдиким, бориб Кошғарийни дафъ қилғайлар, ёвуқ етган маҳалда Кошғарий кўрдиким, бу фавжнинг ҳарифи эмастур, Хожа қозини ораға солиб, юз макр ва ҳийла била халос бўлди.

Мундоғ улуғ вақойиъ рўй берганда Умаршайх мирзодин қолган беклар ва йигитлар яхши қатланиб мардона жонлар торттилар. Ахсидин мирзонинг онаси Султонбегим ва Жаҳонгир мирзо ва аҳли ҳарам ва беклар Андижонға келдилар. Азо расмини бажо келтуруб, ош ва таом фуқаро ва масокинға тортилди. Бу муҳиммоттин фориғ бўлғондин сўнг, черик ва вилоётнинг тартиб ва насқи ва забт ва рабтиға иштиғол кўрсатилди. Андижон ҳукумати ва эшик ихтиёри Ҳасан Яъқубға муқаррар бўлди. Уш Қосим қавчинға қарор топти. Ахси ва Марғинон Узун Ҳасанға ва Али Дўст тағойиға таъйин бўлди. Умаршайх мирзонинг ўзга беклари ва йигитларига ҳар қайсиға фарохўр ҳоллари вилоят ва ер ва муча ва чарга ва важҳи истиқомат муқаррар ва муайян бўлди.

Чун Султон Аҳмад мирзо мурожаат қилди, икки-уч манзилдин сўнг мизожи эътидол наҳажидин мунҳариф бўлуб, муҳриқ иситма тори бўлди. Ўратепа навоҳиси Оқсувға етганда шаввол ойининг авоситида тарих секкиз юз тўқсон тўққузда қирқ тўрт ёшида олами фонийдин видоъ қилди.

Валодат ва насаби: валодати секкиз юз эллек бешда, Султон Абусаид мирзо тахт олғон йили эди. Султон Абусаид мирзонинг бори ўғлонларидин улуғи бу эди. Онаси Ўрда Буға тархоннинг қизи Дарвеш Муҳаммад тархоннинг эгачиси эди. Мирзонинг эътиборлиқ хотуни эди.

Шакл ва шамойили: баланд бўйлуқ, қунқор соқоллиқ, қизил юзлук, танбал киши эрди. Соқоли энгакида эди. Икки янгоқида соқоли йўқ эди. Бисёр хушмуҳовара киши эрди. Дасторни ул замон дастури била чаҳорпеч чирмаб, алоқасини илгаррак қошининг устига қўяр эди.

Ахлоқ ва атвори: ҳанафий мазҳаблиқ, покиза эътиқод киши эрди, беш вақт намозини бетарк ўтар эди, Шурб маҳалларида ҳам намози тарк бўлмас эди. Ҳазрати Хожа Убайдуллоға иродати бор эди*. Ҳазрати Хожа мураббий ва муқаввий эдилар. Бисёр муаддаб бор эди[34]. Алалхусус Хожа суҳбатида, дерларким, ҳаргиз Хожа мажлисида тизи бир-бир тизига ёвуткаган эмастур. Бир навбат ҳазрати Хожа суҳбатида бар хилофи одат оёғини ёвуткаб ўлтурубтур. Мирзо кўпқондин сўнг ҳаз-

---

[33] Қ. б. — бекларга яқин бўлдиким.

[34] Л. б. — бу жумла йўқ.

рати Хожа буюрубтурларким, мирзо ўлтурғон ерни боққайлар; бир сўнгак бор экандур.

Ҳеч нимарса ўқуғон эмас эди, оми эди. Бовужудким, шаҳрда улғайиб эди, турк ва содда эди. Табъдин баҳраси йўқ эди. Одил киши эди. Ҳазрати Хожанинг ҳам аёғлари арода эди. Аксар муҳиммот шаръ тариқи била файсал топар эди. Аҳд ва қавлиға рост ва дуруст эди. Ҳаргиз андин хилофе зоҳир бўлмади.

Шижоати бор эди. Агарчи ҳеч андоқ бўлмадиким, ўзининг илиги ишга етмиш бўлғай, вале дерларким, баъзи маъракаларда андин асари шижоат зоҳир бўлур экандур. Ўқни бисёр яхши отар эрди. Илбосунга ўқи ва тиргази аксар тегар эди. Қабақни майдоннинг ул боши, бу бошидин кириб аксар урар эрди. Охирлар танбал бўлғонларида қирғовул ва буданани биёзи била отиб кам ёзар эрди. Қушчи киши эрди, қуш ғалаба солур эди, яхши солур эди. Улуғбек мирзодин сўнг онча қушчи подшоҳ йўқ эди.

Асру кўп ҳаёси бор эрди. Дерларким, хилватларда маҳрам ва ичкиларидин ҳам оёғини ёпар экандур. Гоҳиким ичкулукка тушар эрди, йигирма-ўттиз кун паё-пай ичар эрди. Гоҳиким, чоғирдин чиқар эрди, яна йигирма-ўттиз кун ичмас эди. Бир ўлтурғон била мажлисда гоҳи бир кеча-кундуз ўлтурур эди, яхши ичар эди. Чоғир ичмас кунлари баситни гузаро еяр эрди. Табиатиға имсоқ ғолиб эди, камсухун ва одми киши эрди, ихтиёри беклари илгида эди.

Масофлари: Тўрт масоф урушти. Аввал Шайх Жамол арғуннинг иниси Неъмат арғун била, Зомин навоҳисида Оқар тузида ғолиб бўлди. Яна бир марта Умаршайх мирзо бирла Хавоста ҳам ғолиб бўлди. Яна бир мартаба Тошканд навоҳисида Чир суйининг ёқасида Султон Маҳмудхон била, агарчи масоф йўқ эди, мўғулнинг чопқунчиси бириникин черикнинг кейнидин келиб парталға илик қўйғон била, мунча қалин черик уруш йўқ, талош йўқ, бири-бириға боқмай бузулдилар. Кўпрак черик эли Чир суйида ғарқ бўлдилар. Яна бир мартаба Ҳайдар кўкалтош била Ёр яйлоқнинг навоҳисида ғолиб бўлди.

Вилоёти: Самарқанд ва Бухоро эрдиким, отаси бериб эди. Шайх Жамолни Абдулқуддус ўлтургандин сўнг Тошканд ва Шоҳрухия ва Сайромни олиб эди, неча маҳал тасарруфида эди. Сўнгра Тошканд била Сайромни иниси Умаршайх мирзоға бериб эди. Хўжанд ва Ўратепа ҳам неча маҳал Султон Аҳмад мирзода эди.

Авлоди: Икки ўғли бўлуб эди, кичиклигида қолмади. Беш қизи бор эди, тўрти Қутуқбегимдин эди. Боридин улуғ Робиа Султонбегим эди, Қоракўзбегим дерлар эди. Султон Маҳмудхонға ўзи ҳаётида чиқариб эди. Хондин бир ўғли бўлуб эди, Бобохон отлиқ, хили мақбулғина ўғлон эди. Ўзбаклар хонни Хўжандта шаҳид қилғонда ани ва яна андоқ неча

норасидани зойиъ қилдилар. Султон Маҳмудхоннинг воқиасидин сўнг Жонибек султон олди.

Иккинчи қизи Солиҳа Султонбегим эди, Оқбегим дерлар эди. Султон Аҳмад мирзодин сўнгра Султон Маҳмуд мирзо тўйлар қилиб, улуғ ўғли Султон Масъуд мирзоға олди. Сўнгра Шоҳбегим, Меҳр Нигорхоним била Кошғарға тушти. Учунчи қиз Ойиша Султонбегим эди. Беш ёшимда Самаркандға келганда манга қўлуб эдилар. Сўнгра қазоқлиқларда Хўжандқа келди, анда олиб эдим. Самарқандни иккинчи навбат олғонда биргина қизи бўлуб эди, неча кундин сўнг тенгри раҳматиға борди. Тошканд бузуғлуғудин бурунроқ эгачисининг ангизи била мендин чиқти.

Тўртунчи қизи Султонбегим эди, Султон Али мирзо олиб эди, андин сўнг Темур Султон олиб эди, андин сўнгра Маҳди Султон олиб эди.

Боридин кичик қизи Маъсума Султонбегим эди. Онаси арғундин, Султон Арғуннинг бирodарзодаси Ҳабиба Султонбегим эди. Мен Ҳуросонға борғонда кўруб, хушлаб, тилаб, Кобулға келтуруб олдим. Бир қиз бўлди. Ўшал фарсатта-ўқ «зоча» заҳмати била тенгри раҳматиға борди, қизиға онасининг отини-ўқ қўюлди.

Хаботин ва сарори: аввали, Султон Абусаид мирзо қўлғон Меҳр Нигорхоним эди. Юнусхонинг улуғ қизи, менинг онамнинг туққон эгачиси эди. Яна бир тархонлардин эди, Тархонбегим дерлар эди. Яна бир Қутуқбегим эди. Ушбу Тархонбегимнинг кўкалтоши эди, Султон Аҳмад мирзо ошиқлиқлар била олиб эди, асру кўп суюклик эди ва кўп мусаллит эди. Чоғир ичар эди. Анинг тириклигида Султон Аҳмад мирзо ўзга ҳарамға бормас эди. Охир ўлтурди ва бадномлиғидин халос бўлди. Яна бир Хонзодабегим эди, Тирмиз хонзодаларидин эди. Мен Самарқандға беш ёшимда Султон Аҳмад мирзо қошиға келган фурсатда олиб эди. Ҳануз юз ёпуғи бор эди. Туркона расм била манга буюрдилар, мен юзини очтим. Яна бир Аҳмад Хожибекнинг қиз набираси эди, Латифбегим отлиқ Мирзодин сўнг Ҳамза Султон олиб эди, Ҳамза Султондин уч ўғли бўлуб эди. Мен Ҳамза Султон ва Темур Султон бошлиқ султонларни босиб, Ҳисорни олғонда, бу султонзодалар ва яна неча султонзодалар тушуб эди, борини озод қилдим. Яна бир Ҳабиба Султонбегим эди. Султон Арғуннинг бирodарзодаси эди.

Умароси: Жонибек дўлдой эди, Султон Малик Кошғарийнинг иниси эди. Султон Абусаид мирзо Самарқанд ҳукуматини ва Султон Аҳмад мирзо ўз эшигининг ихтиёрини мунга бериб эди, муни эшик оқо қилиб эди. Ғариб ахлоқ ва атворлиқ киши экандур. Андин ғариб нималар хили ривоят қилурлар. Ул жумладин бири будурким, Самарқанд ҳокими экан фурсатлар ўзбакдин элчи келур, ўзбак улусида бу элчи зўрға машҳур экандур. Ўзбек зўр кишини бўка дер эмиш. Жонибек дерким: бўкамусен, бўка бўлсанг, кел курашалинг. Бу элчи ҳар неча музояқа қилур, қўймас, курашурлар, Жонибек йиқар. Мардона киши эрди.

Яна бир Аҳмад Хожибек эди. Султон Малик Қошғарийнинг ўғли эди. Ҳири ҳукуматини Султон Абусаид мирзо неча маҳал мунга бериб эди. Обоғаси Жонибек ўлгандин сўнг, анинг мучасини бериб, Самарқандға йиборди. Хуштабъ ва мардона киши эди, «Вафоий» тахаллус қилур эди. Соҳиб девон эрди, шеъри ёмон эмас эди, бу байт анингдурким:

Мастам, эй муҳтасиб, имрўз зи ман даст бидор,
Иҳтисобам бикун он рўз ки ёби ҳушёр[35].

Мир Алишер Навоий Ҳиридин Самарқандға келган фурсатлар Аҳмад Хожибек била бўлур эди. Султон Ҳусайн мирзо подшоҳ бўлғондин сўнгра Ҳирига келди. Асру улуғ риоят топди. Аҳмад Хожибек яхши тупчоқлар сахлаб яхши минар эди. Бу тупчоқлар аксар хоназоди эди. Агарчи мардона киши эди, сардорлиғи мардоналиғидек эмас эди. Бепарво киши эди. Иш-кучини навкар-савдари сару сомон қилур эди. Бойсунғур мирзо Султон Али мирзо била Бухородa урушуб мағлуб бўлғонда иликка тушти. Дарвеш Муҳаммад тархоннинг қонининг туҳмати била беиззатона ўлтурдилар.

Яна бир Дарвеш Муҳаммад тархон эди. Ўрда Бўға тархоннинг ўғли, Султон Аҳмад мирзо, Султон Маҳмуд мирзонинг туқғон тағойиси эди. Мирзо қошида борча беклардин улуғроқ ва муътабарроқ бу эди. Мусулмон ва одми ва дарвешваш киши эди. Ҳамиша *мусҳаф китобат қилур эди[36]. Шатранжни бисёр ўйнар эди, яхши ўйнар эди. Қуш илмини хўб билур эди, қушни хўб солур эди. Охир Бойсунғур мирзо била Султон Али мирзонинг ғавғосида улуғлуқ замонида бадномлиқ била ўлди.

Яна бир Абдул-али тархон эди. Дарвеш Муҳаммад тархонға ёвуқ уруқ бўлур эди. Синглиси ҳам мунда эди, Боқи тархоннинг онаси бўлғай. Агарчи Дарвеш Муҳаммад тархон тўра ва муча била мундин улуғ эди, вале бу фиръавн ани кўзга илмас эди. Бухоро ҳукумати неча йил мунда эди, навкари уч мингга етиб эди, навкарни яхши шафқат била сахлар эди. Бахшиш ва пурсиш ва девон ва дастгоҳ ва шилон ва мажлиси подшоҳона эди. Зобит ва золим ва фосиқ ва мудаммиъ киши эди. Шайбонийхон гарчи навкари эмас эди, вале неча маҳал мунинг била бўлур эди. Кичик кирим султонлар худ аксар навкари бўлуб эдилар, Шайбонийхоннинг мунча тараққий топмоғиға ва мунча қадим хонаводалар бузулмоғиға Абдул-али тархон сабаб бўлди.

Яна бир Сайид Юсуф ўғлоқчи эди. Улуғ отаси муғулдин келган экандур. Отасини Улуғбек мирзо риоят қилиб эди. Раъй ва тадбири хили яхши эди. Мардоналиғи ҳам бор эди. Қўбузни яхши чолур эди.

Мен аввал Қобулға келганда менинг қошимда эди, улуғ риоят қилиб эдим, филвоқиъ риоят арзандаси ҳам бор эди. Аввалғи йил Ҳин-

[35] Эй муҳтасиб, мастман, бугун мендан қўлингни торт, қачонки ҳушёр топсанг, ўша куни текшир.

[36] Қ. б. — Мусҳаф ва китоб муталла қилур эди.

дустон азимати била черик отлонғанда Сайид Юсуфбекни Кобулда қўюб эдим. Ўшул фурсатта тенгри раҳматиға борди.

Яна бир Дарвешбек эди. Темурбек риоят қилғон Эгу Темурбекнинг наслидин эди. Ҳазрати Хожағ иродоти бор эди. Мусиқий илмидин бохабар эди, соз ҳам чолур эди. Табъи назми бор эди. Султон Аҳмад мирзо Чир суйи ёқасида шикаст топқанда Чир суйиға борди.

Яна бир Муҳаммад Мазид тархон эди, Дарвеш Муҳаммад тархонинг туққон иниси эди. Неча йил Туркистон ҳокими эди. Шайбонийхон Туркистонни мундин олди. Раъй ва тадбири яхши эди. Бебок ва фосиқ эди. Самарқандни иккинчи навбат ва учунчи навбат олғонда менинг қошимға келиб эди. Мен дағи яхши риоят қилиб эдим. Кўли Малик урушида ўлди.

Яна бир Боқи тархон эди. Абдул-али тархоннинг ўғли ва Султон Аҳмад мирзонинг амакизодаси эди. Отасидин сўнгра Бухорони мунга бериб эдилар. Султон-али мирзо замонида кўп улғайиб эди, навкари бешолти мингга етиб эди. Султон-али мирзоға хили мутиъ ва мунқод эмас эди. Шайбонийхон била қалъаи Дабусида урушуб бостурди. Ўшул босқон била Шайбонийхон бориб Бухорони олди. Қушқа кўп майли бор эди. Дерларким, етти юз қуши бор экандур. Андоқ ахлоқ ва атвори йўқ эдиким, деса бўлғай. Мирзодаликта ва давлатта улғайиб эди. Отаси Шайбонийхонға яхшиликлар қилғон жиҳатидин Шайбонийхон қошиға борди. Ул ноҳақшуноси бемурувват ул яхшиликларнинг муқобаласида ҳеч навъ риоят ва шафқат қилмади. Хорлиқ ва зорлиқ била Ахси вилоятида оламдин борди.

Яна бир Султон Ҳусайин арғун эди. Неча маҳал Қоракўл ҳукумати анда учун, Султон Ҳусайн Қоракўлийға машҳур эди. Раъй ва тадбири хили яхши эди. Менинг қошимда ҳам хили бўлуб эди.

Яна бир Қули Муҳаммад Бугдо[37] эди, қавчин эди. Мардоналиғи ҳам бор экандур.

Яна бир Абдулкарим ашрит эди, уйғур эди. Султон Аҳмад мирзо қошида эшик оға эди. Сахий ва мардона киши эди.

Султон Аҳмад мирзо воқиасидин сўнг беклар иттифоқ қилиб тоғ йўли била Султон Маҳмуд мирзоға киши чоптуруб тиладилар. Султон Абусаид мирзонинг оғаси Минучеҳр мирзонинг ўғли Малик Муҳаммад мирзо салтанат дағдағаси била бирнеча лаванд ва авбошни ўзига қўшуб ўрдудин айрилди. Самарқандға келиб ҳеч иш ҳам қилаолмади. Ўзининг ва яна бирнеча бегуноҳ подшоҳзодаларнинг ўлмакига сабаб бўлди.

Султон Маҳмуд мирзоға бу хабар етгачуқ бетаваққуф Самарқандға келиб, безаҳмат ва бемашаққат тахтқа ўлтурди. Султон Маҳмуд

---

[37] Қ. б. — Қул Муҳаммад Бағдодий.

мирзонинг неча ишларидин вазиъ ва шариф ва сипоҳи ва раият мутанаффир ва гуризон бўлдилар.

Аввал буким, мазкур бўлғон Малик Муҳаммад мирзониким, обоғасининг ўғли ва ўзининг қуёви эди, яна тўрт мирзони Кўк саройға чиқариб эди, иккисини қўюб, Малик Муҳаммад мирзони ва яна бир мирзони шаҳид қилди. Буларнинг баъзисиға худ подшоҳлик ҳам тегмас эди. Бу дағдағалари ҳам асло йўқ эди. Агарчи Малик Муҳаммад мирзода андак гуноҳе бор эди, яна бирнинг ҳеч гуноҳи йўқ эди.

Яна бир буким агарчи забт ва тузуки хили яхши эди, девон шиор эрди. Сиёқ илмини билур эди, вале табъи зулм ва фисққа мойил эди. Самарқандға киргач, ўзгача тартиб ва насақ ва харж ва таҳмил бунёд қила бошлади.

Ҳазрати Хожа Убайдуллонинг мутааллиқлариға ким, бурун харж ва таҳмилларда кўп фақир ва мискин аларнинг ҳимояти била зулм ва тааддидин халос бўлурлар эди, не жой улким, аларға мундоқ таклифлар бўлғай, кўп таадди ва ташаддуд қила бошлади. Балки бу таадди ва ташаддуд Хожанинг авлодиға дағи сироят қилди.

Яна бир буким, ўзиким нечук золим ва фосиқ эди, бек ва бекча ва навкар ва савдари тамом золим ва фосиқ эдиларким, Ҳисор эли, алалхусус Хисравшоҳға тааллуқ эл ҳамиша шурб ва зиноға машғул эдилар. Бу мартабадаким, Хисравшоҳнинг навкарларидин биров бир кишининг хотунини тортиб элтар, бу хотуннинг эри Ҳисравшоҳға келиб додхоҳлиқ қилур, жавоб берурким, неча йил сенинг била эди, неча кун анинг била бўлсун.

Яна бир буким, шаҳри ва бозори, балки турк ва сипоҳининг амрад ўғлонлари чўҳра қилур қўрқунчидин уйдин чиқмас эдилар.

Самарқанд аҳликим, йигирма-йигирма беш йил Султон Аҳмад мирзонинг замонида рафоҳият ва фароғат била ўткариб эдилар, аксар муомала ҳазрати Хожа жиҳатидин адл ва шаръ тариқи била эди. Бу навъ зулм ва фисқдин бажону дил озурда ва ранжида бўлдилар. Вазиъ ва шариф, фақир ва мискин нафрин ва дуойи бадиға оғиз очиб, қўл кўтардилар.

Ҳазар кун зи дарди дарунҳои реш,
Ки реши дарун оқибат сар кунад,
Баҳам бар мазан то тавони диле,
Ки оҳе жаҳоне баҳам барзанд[38].

Ложарам зулм ва фисқнинг шоматидин Самарқандта беш-олти ой беш[39] ҳукумат қилмади.

[38] Ички яралар дардидан ҳазар қил! Чунки ички яра ахир юзага чиқади. Қўлдан, келганича ҳеч бир дилга озор берма! Дилдан чиққан бир оҳ бир жаҳонни барбод қилади.

[39] Беш — ортиқ.

ВАҚОЙИИ САНАИ ТИСЪА МИА[1]

Манга Султон Маҳмуд мирзодин Абдулқуддусбек отлиқ элчи келди. Улуғ ўғли Султон Масъуд мирзоға оғаси Султон Аҳмад мирзонинг Оқбегим отлиқ иккинчи қизини тўй ва ойин била олғон. Сочиқни келтурди: олтундин ва кумушдин бодомлар ва писталар қилиб эдилар.

Бу келган элчининг Ҳасан Яъқубқа уруқлуғи бор экандур. Ҳасан Яъқубни ваъдалар била мирзоға боқтурғали келган экандур. Нарм жавоб айтиб, балки ул сари бўлғондек қилиб элчига рухсат берди. Бешолти ойдин сўнг Ҳасан Яъқубнинг мизожи мунҳариф бўлуб, менинг ёвуғумдағи киши қаро била ёмон маош қила кириштн. Ишни мунга еткурдиким, манга рухсат бериб, Жаҳонгир мирзони подшоҳ қилғай.

---

[1] Тўққиз юзинчи (1494—1495) йил воқиалари.

Ҳасан Яъқубнинг ихтилоти сойир умаро ва сипоҳи била даҳи яхши эмас эди. Анинг бу фикридин бори эл воқиф бўлуб эдилар. Хожа қози ва Қосим қавчин ва Али Дўст тағойи ва Узун Ҳасан ва яна баъзи давлатхоҳлар менинг улуғ онам Эсан Давлатбегимнинг қошида йиғилиб сўзни бу ерга қўйдиларким, Ҳасан Яъқубни маъзул қилиб, фитнасиға таскин берилгай. Хотунлар орасида раъй ва тадбирда менинг улуғ онам Эсан Давлатбегимча кам бўлғай эди, бисёр оқила ва мудаббира эди. Кўпроқ иш-куч аларнинг машварати била бўлур эди.

Ҳасан Яъқуб аркта эди. Менинг онам ва улуғ онам — Эсан Давлатбегим тош қўрғонда чақарда[2] эдилар.

Бу азимат била отланиб аркка мутаважжиҳ бўлдум. Ҳасан Яъқуб қушқа отлонғон экандур. Хабар топиб ўшандин-ўқ Самарқанд сари мутаважжиҳ бўлди. Анинг била бор киши, бор бекларни туттурулди Тутулғон беклар Муҳаммад Боқирбек эди, Султон Маҳмуд дўлдой Султон Муҳаммад дўлдойнинг отаси эди. Яна баъзилар ҳам бор эди. Баъзисиға Самарқанд сари рухсат берилди. Эшик ихтиёри ва Андижон ҳукумати Қосим қавчинға қарор топти.

Ҳасан Яъқубким, Самарқанд азимати била Кандибодомғача бориб эди, неча кундин сўнг фосид андиша била Ахси азимати қилиб, Хўқон ўрчин навоҳисиға келди. Хабар топиб баъзи беклар била йигитларни анинг устига йиборилди. Илғор беклари ўзларидин илгаррак бир пора йигитларни қоровул йибордилар. Ҳасан Яъқуб хабар топиб, кеча била бу қоровул айирғон йигитларнинг устига юруб, ўй мунгузи қобсоб[3] шиба қўярлар. Қоронғи кечада ўз элининг ўқи-ўқ Ҳасан Яъқубнинг қочириға тегиб, қочоридин бурунроқ ўз амалиға гирифтор бўлди.

Чу бад карди мабош эмин зи офот,
Ки вожиб шуд табиатро мукофот[4].

Ушбу йил шубҳалиқ таомдин парҳиз қила бошладим. Пичоқ ва қошиқ ва дасторхонғача эҳтиёт қилур эдим. Таҳажжуд ҳам камроқ тарк бўлур эди.

Рабиулохир ойида Султон Маҳмуд мирзоға қавий ориза юзланиб олти кунда оламдин кечти. Қирқ уч ёшар эди.

Валодат ва насаби: секкиз юз эллик еттида эди. Абусаид мирзонинг учунчи ўғли эди, Султон Аҳмад мирзо била бир туққон эди.

Шакл ва шамойили: паст бўйлуқ, суюқ[5] соқоллиқ, танбал, синчисизроқ[6] киши эди.

---

[1] Қ. б. — Чиқарда.

[2] Л. б. — қобоб (قاباب)

[4] Емонлик қилганингдан кейин офатлардан эмин бўлма, чунки табиатнинг берадиган жазоси аниқдир.

[5] Қ. б. — бурма (برمه)

[6] Қ. б. — суҳансизроқ.

Ахлоқ ва атвори: яхши эди. Намозни тарк қилмас эди. Тузуки ва забти бисёр яхши эди. Сиёқ илмини хўб билур эди. Вилоётдин бир дирам ва бир динор анинг бевуқуфи харж бўлмас эди. Навкарининг улуфаси асло мункасир бўлмас эди. Мажлис ва бахшиш ва шилон ва девони бисёр яхши эди. Барчаси қоида ва тузуки била эди. Бир навъ тартиб ва насақиким қўюб эди, сипоҳи ва раият асло андин тажовуз қила олмас эди. Бурун қушқа хили қотрор экандур. Сўнгралар баҳлум овин* қалин овлар эди.

Зулм ва фисққа кўп машғул эди. Муттасил чоғир ичар эди. Чўҳра қалин сахлар эди. Қаламравида чиройлиқ амрад ўғлон бўлса, ҳар навъ била келтуруб чўҳара қилур эди. Бекларнинг ўғлонларини, балки кўкалдошларини чўҳра қилиб эди, балки ўзининг кўкалдошидин туққонға доғи бу хизматни буюруб эрди. Бу шум феъл анинг замонида андоқ шойиъ эдиким, чўҳрасиз киши асло йўқ эди. Чўҳра сахламоқлиғни ҳунар билурлар эрди. Чўҳра сахламаслиғни айб қилурлар эди. Зулм ва фисқининг шоматидин ўғлонлари тамом жувонмарг бўлдилар.

Табъи назми бор эди, девон тартиб қилиб эди, вале шеъри бисёр суст ва бемаза эди. Андоқ шеър айтқондин айтмоғон яхшироқдур.

Бад эътиқод киши эди. Ҳазрати Хожа Убайдуллоға истихфоф қилур эди. Юраксиз киши эди. Ҳаёси камроқ эди. Бир неча масхара ва бебок теграсида бор эди. Девон бошида ва халойиқ қошида зишт ва шаниъ ҳаракатлар қилурлар эди. Бадкалом эди. Сўзини филҳол англаб бўлмас эди.

Масофлари: икки қатла масоф уруштн. Ҳар икки қатла Султон Ҳусайн мирзо била, бир мартаба Астарободта мағлуб бўлди. Яна бир қатла Андихуд навоҳисида Чакман деган ерда ҳам мағлуб бўлди. Икки қатла Бадахшоннинг жануб жониби Кофиристонға бориб ғазот қилди. Бу жиҳаттин фаромининнинг тўғросида Султон Маҳмуд ғозий битирлар эди.

Вилоёти: Султон Абусаид мирзо Астарободни бериб эди. Ироқ воқасида Хуросонға келди. Ул фурсат Қанбар Алибек Ҳисор ҳокими Султон Абусаид мирзонинг ҳукми била Ҳиндустон черикини черикдаб, Ироққа мирзонинг сўнгича борадур эди, Хуросонға етиб эди, Султон Маҳмуд мирзоға мулҳақ бўлди. Султон Ҳусайн мирзонинг овозасини эшитгач, Хуросон эли ҳужум қилиб, Султон Маҳмуд мирзони Хуросондин чикордилар. Самарқандға Султон Аҳмад мирзонинг қошиға келди. Неча ойдин сўнг Аҳмад Муштоқ бошлиғ Сайид Бадр ва Хисравшох ва яна баъзи йигитлар Султон Маҳмуд мирзони олиб қочиб, Ҳисорға Қанбар Алибек қошиға келдилар. Андин бери Қаҳқа била Кўҳтан тоғининг

---

* Л. Б. – نهلم اوی‌نی
К. Б. – بهلم آونی

жануб тарафидағи вилоёт, мисли: Тирмиз ва Чағониён ва Ҳисор ва Хатлон ва Қундуз ва Бадахшон Ҳиндукуш тоғиғача Султон Маҳмуд мирзонинг тасарруфида эди. Оғаси Султон Аҳмад мирзо ўлгандин сўнг анинг вилоёти лағи мунинг тасарруфида бўлди.

Авлоди: беш ўғил, ўн бир қиз эди. Бори ўғлонларидин улуғ Султон Масъуд мирзо эди. Онаси Мир Бузург Тирмизийнинг қизи эди.

Яна бир ўғул Бойсунғур мирзо эди. Онаси Пашабегим эди.

Яна бир ўғил Султон Али мирзо эди. Онаси Зуҳрабеги оға эди, ўзбек эди, ғума эди.

Яна бир ўғул Султон Хусайн мирзо эди. Онаси Хонзодабегим, Мир Бузургнинг набираси эди. Мирзо ҳаётида ўн уч ёшида тенгри раҳматиға борди.

Яна бир ўғул Султон Вайс мирзо эди. Онаси Юнусхоннинг қизи, менинг онамнинг сингли Султон Нигорхоним эди. Бу тўрт мирзонинг ҳолоти бу тарихда йил вақойиида мазкур бўлғусидур.

Уч қиз Бойсунғур мирзо била бир туққон эди. Улуғроғини Султон Маҳмуд мирзо обағаси Минучеҳр мирзонинг ўғли Малик Муҳаммад мирзоға чиқариб эди.

Яна беш қиз Мир Бузургнинг набираси Хонзодабегимдин эди. Улуғини Султон Маҳмуд мирзодин сўнгра Абобакр Кошғарийға бердилар. Иккинчи қиз, Бикабегим эди, Султон Хусайн мирзо Ҳисорни муҳосара қилғонда Ҳайдар мирзо отлиқ ўғлиғаким, Султон Абусаид мирзонинг қизи Поянда Султонбегимдин туққондур, олиб ярашиб, Хисорнинг устидин қўпти. Учунчи қиз Окбегим эди. Тўртунчи қизи* Ойбегим эди*. Султон Хусайн мирзо Қундуз устига келганда Умаршайх мирзо ўғли Жаҳонгир мирзони Андижон черики била кўмак йиборганда Жаҳонгир Мирзоға номзад бўлуб эди. Тарих тўққуз юз ўнда Амў дарёси ёқасида Боқи Чағониёний манга келиб мулозамат қилди. Бу бегимлар оналари била Тирмизта эдилар. Булар ҳам Боқи Чағониёнийнинг кўчи била келиб қўшулдилар. Коҳмардқа келганда Жаҳонгир мирзо олди. Биргина қизи бўлди. Бу тарихда улуғ онаси Хонзодабегим била Бадахшон вилоятидадур. Бешинчи қиз Зайнаб Султонбегим эди. Кобулни олғонда онам Кутлуқ Нигорхонимнинг саъйи била олдим, хили созгорлиқ бўлмади. Икки-уч йилдин сўнг обила раҳмати била оламдин бовди. Яна бир қиз Маҳдума Султонбегим эди. Султон Али мирзонинг бир туккон эгачисидур. Ҳоло Бадахшон вилоятидадур. Ва яна икки қиз ёшчачидин бўлуб эди. Бирининг оти Ражаб Султон, яна бирининг оти Муҳиб Султондур.

Хаботин ва сарори: улуғ хотуни Мир Бузург Тирмизийнинг қизи Хонзодабегим эди. Мирзо бисёр севар эди. Султон Масъуд мирзонинг онаси эди. Ул ўлганда мирзо бисёр қаттиқ таъзият тутқондур. Ан-

* ? Л. б. — да йўқ.

дин сўнг Мир Бузургнинг набираси бу Хонзодабегимнинг биродарзодасини олди. Ани ҳам Хонзодабегим дерлар эди. Беш қиз ва бир ўғулнинг онаси эди.

Яна бир Пашабегим эди. Қорақўйлуқ Баҳорлу аймоғи туркман бекларидин Али Шукрбекнинг[8] қизи эди. Жаҳоншоҳ мирзо Бороний Қорақўйлуқнинг ўғли Муҳаммади мирзо олиб эди. Озарбойжон ва Ироқни бу Жаҳоншоҳ авлодидин Оққўйлуқ Узун Ҳасан олғонда Али Шукрбекнинг[9] ўғлонлари тўрт-беш минг уйлук қорақўйлуқ туркманлар била Султон Абусаид мирзо мулозаматиға келиб эдилар. Султон Абусаид мирзо шикаст топқонда бу вилоятларға туштилар. Султон Маҳмуд мирзо Самарқанддин Ҳисор келганда Султон Маҳмуд мирзо мулозаматиға келдилар Бу Пашабегимни мирзо ул маҳалда олиб эди. Бир ўғул, уч қизининг онаси эди. Яна бир Султон Нигорхоним эди. Насаби хонлар вақойиида машруҳ мазкур бўлубтур.

Ғума ва ғунчачиси хили бор эди. Муътабар ғумаси Зуҳрабеги оға эди. Ўзбакдин эди. *Султон Абусаид мирзонинг тириклигида йигитлигида олиб эди[10]. Бир ўғул, бир қизининг онаси эди ва ғунчачи хили бор эди. Иккисидин икки қиз бўлуб эдиким, мазкур бўлди.

Умароси: Хисравшоҳ эди. Туркистонлиқ қипчоқдиндур. Кичиклигида тархон бекларига ёвуқ хизмат қилур эди. Балки андин сўнг Мазидбек арғунға навкар бўлди. Филжумла риоят қилиб эди. Ироқ бузуғлуғида Султон Маҳмуд мирзоға қўшулуб, йўлда келурда шойиста хизматлар қилғон учун Султон Маҳмуд мирзо риоят қилиб эди. Сўнгралар асру кўп улғайиб эди. Султон Маҳмуд мирзонинг замонида-ўқ навкари беш-олти мингга етиб эди. Аму дарёсидин Ҳиндукуш тоғиғача вилоёт ғайри Бадахшон, тамом мунга тааллуқ эди. Дарбаст ер эди. Шилони ва саховати яхши эди. Бовужуди турклук маҳкам пайдокунанда эди. Нечукким пайдо қилур эди, яхши ҳам харж қилур эди.

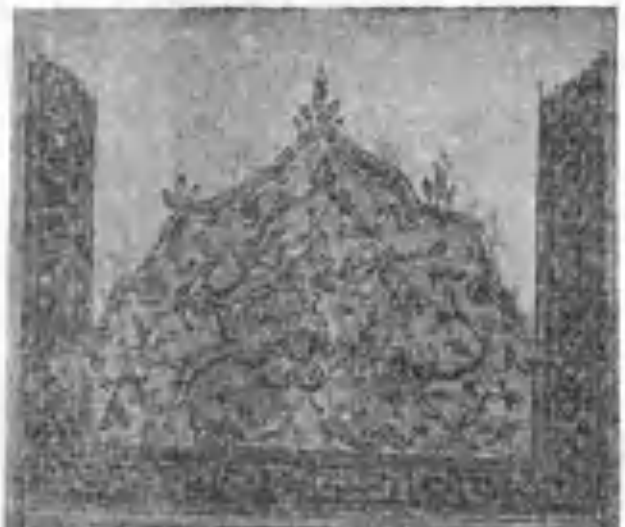
Султон Маҳмуд мирзодин сўнг ўғлонларининг замонида худ асру кўп улғойиб эди. Навкари йигирма мингга ёвушуб эди. Агарчи намоз қилур эди ва таомда парҳиз қилур эди. вале тийра ва фосиқ эди, гавдан ва бефаҳм ва бевафо ва ҳаромнамак киши эди. Беш кун ўтар дунё учун бир ўзи ўстурғон валинеъматзодасини кўр қилди. Яна бирини ўлтурди. Тенгри қошида осий ва халқ олдида мардуд бўлубдур. Домани қиёматгача лаънат ва нафрин сазовори бўлди. Бу ўтар дунё учун мундоқ ёмон ишлар қилди. Мундоқ бисёр маъмур вилоят ва мунча қалин яроқлиқ навкар била бир мокиён била ҳам тутушмади. Бу тарихда зикри келгусидур.

Яна бир Муҳаммад Элчи бўға эди. Қавчин эди. Балх эшигида ҳазо-

---

[8], [9] К. б. — Алишербекнинг.

[10] Л. б. да йўқ.



ра[11] урушида Султон Абусаид мирзо олдида даъво била мушт тегурубдур. Мардона киши эди. Мирзоға доим мулозамат қилур эди. Мирзо раъйи била амал қилур эди. Султон Ҳусайн мирзо Қундузни қобоғонда Хисравшоҳнинг таассубиға оз киши била яроқсиз беҳисоб шабихун келди. Иш ҳам қила олмади. Андоқ қалин черикка не иш қила олғай эди. Сўнггича қовғунчи борди, ўзин дарёға солди, ғарқ бўлди.

Яна бир Айюб эди. Султон Абусаид мирзо қошида Хуросон чуҳраси чарғасида хизмат қилур эди. Мардона киши эди. Бойсунғур мирзонинг бек аткаси эди. Емак ва киймаги сирфа била эди. Ҳаззол ва ҳарроф эди. Султон Маҳмуд мирзо беҳаё деб хитоб қилур экандур.

Яна бир Вали эди. Хисравшоҳнинг туққан иниси эди. Навкарини яхши сахлар эди. Султон Масъуд мирзонинг кўзига мил тортмоғиға ва Бойсунғур мирзонинг ўлтурмакига боис ул эди. Жамиъ элни ғийбат қилур эди. Бадзабон ва фаҳшгўй ва худписанд ва тийра мағз мардак эди. Ўзидан ўзга ҳеч кишини ҳеч ишта писанд тутмас эди. Қундуз вилоятидин келганда ва Душий навоҳисида Хисравшоҳни навкар, сардаридин айриб рухсат берган фурсатта ул доғи ўзбакнинг қўрқунчидин Андароб ва Серобқа[12] келиб эди. Ул навоҳидаги аймоқларни босиб талаб, бизни деб Кобулға келдилар. Вали Муҳаммад Шайбонийхон қошиға борди. Самарқанд шаҳрида бўйниға урдурди.

Яна бир Шайх Абдулло барлос эди. Шоҳ Султон Муҳаммадчинг бир қизи мунда эдиким, Абобакр мирзо била Султон Маҳмудхоннинг холаси бўлғай. Тўнни сириқ ва тор кияр эди. Одми ва асил киши эди.

Яна бир Маҳмуд барлос эди. Навандоқлиқ барлослардиндур. Султон Абусаид мирзо қошида ҳам бек эди. Султон Абусаид мирзоға Ироқ вилояти мусаххар бўлғонда Кирмонни Маҳмуд барлосға бериб эди. Абобакр мирзоға Мазидбек арғун ва қорақўйлуқ[13] туркман беклари қўшулуб, Султон Маҳмуд мирзонинг устига Ҳисорда келганда Султон Маҳмуд мирзо оғосиға Самарқандға борди. Маҳмуд барлос Ҳисорни бермай, яхши сахлади. Шоир эди, девон тартиб қилиб эди.

Султон Маҳмуд мирзонинг фавтидин сўнгра Хисравшоҳ бу воқиони элдин яшуруб хазинаға дастандозлиқ қилди. Мундоқ хабар нечук яшурун қолур[14], филҳол бори шаҳр элига бу хабар ёйилди. Самарқанд аҳлиға ул кун бир улуғ ийд эди. Сипоҳи ва раият Хисравшоҳнинг устига ҳужум қилмоқ мақомида бўлдилар. Аҳмад Ҳожибек ва Тархон беклари ғавғони босиб, Хисравшоҳни чиқариб Ҳисор узаттилар. Султон Маҳмуд мирзо ҳаётида улуғ ўғли Султон Масъуд мирзоға Ҳисорни бериб, Бойсунғур мирзоға Бухорони бериб, ўғлонлариға рухсат бериб эди. Бу

[11] Л б. — Ҳазораспий
[12] Қ б. — Сароб (اب سر)
[13] Қ б. — ва қорачўй қорақўйлуқ
[14] Қ. б. — яшуруқлуқ бўлур.

воқиада ҳеч қайси ҳозир эмас эди. Хисравшоҳни чиқорғондин сўнг Самарқанд ва Ҳисор беклари иттифоқ била Бухороға Бойсунғур мирзоға киши йибориб ва келтуруб, Самарқанд тахтиға ўлтурғуздилар. Бойсунғур мирзо подшоҳ бўлғонда ўн секкиз яшар эди.

Ушал фурсатта Султон Маҳмудхон Султон Жунайд барлоснинг ва Самарқанднинг баъзи акобирининг сўзи била Самарқанд доияси била черик тортиб, Канбой навоҳисиға келди. Самарқанддин ҳам Бойсунғур мирзо қалин ва кўчум ва яроғлиқ черик била чиқиб, Канбой навоҳисида масоф уруштилар. Ҳайдар кўкалтошким мўғул черикнинг рукни аъзами эди, иронул эди, тамом оттин тушуб, шиба қўймоққа машғул бўлди. Қалин отлиқ[15], таассублуқ Самарқанд ва Ҳисор йигитлари от солғон била Хайдарбек бошлиқ тушганлар тамом от оёғининг остиға-ўқ қолдилар. Муни олдурғон била уруша ҳам улмадилар, бостурдилар. Қалин мўғул кишиси қирилди. Бўйсунғур мирзо ўз олида ҳам қалин кишининг бўйнини урдурубтур[16].

Андоқким, ўлукнинг касратидин уч ерда хиргоҳни буюткабдурлар.

Бу фурсатта Иброҳим соруким, минглиғ элидин эди, отамнинг[17] олида кичикдин хизматлар қилиб, беклик мартабасиға етиб эди, бир жарима жиҳатидин сўнгралар мардуд эди, Исфара қўрғониға кириб Бойсунғур мирзонинг отиға хутба ўқуб, мухолафат мақомида бўлди.

Шаъбон ойи Иброҳим сорунинг фитнасининг дафъиға азимат қилиб черк отланилди. Ушбу ойнинг оёғида Исфарани қабаб туштук. Ул куни йигитлар шўхлук қилиб, етган била-ўқ қўрғонининг тошида янги том қўпориб, соладурғон қўрғонни олдилар. Сайид Қосим эшик оқа бу кун борчадин яхшироқ юруб, ўзуб қилич тепурди. Султон Аҳмад Танбал ҳам қилич тегурди. Муҳаммад Дўст тағойи ҳам қилич тепурди, вале баҳодур улушини Сайид Қосим олди. Баҳодурлуқ улуши мўғулда кадимий расмдур. Ҳар тўй ва ош бўлғонда[18] ҳар кимки элдин ўзуб қилич тепургон бўлса, ул улушни ул олур. Шоҳрухияда бориб тағойим Султон Маҳмудхонни кўрукона баҳодурлуқ улушни Сайид Қосим олди. Аввалғи кун урушда Худойберди аткамға тахш ўқи тегиб ўлди. Чун яроқсиз[19] уруш солилиб эди, баъзи йигит-яланг зойиъ бўлуб, хили киши яралиқ бўлди. Иброҳим сорунинг қошида тахшандоз бор эди, бисёр яхши отар эди. Онча тахшандоз кўрулмайдур эрди. Аксар элни ул яралиғ қилди.

---

[15] Қ. б. — яроқлиқ.

[16] Қ б. — бўйниға урур эди.

[17] Л. б. да ئاتىم шаклида ёзилиши хатодир.

[18] Халқ ичидан ўзиб чиққан кишига баҳодирлик унвони тўй ва ош бўлганда берилади, дейишини уруш, маъракада берилади деб тушуниш керак.

[19] Яроқсиз — бутунлай қуролсиз эмас, балки ўқ, қилич ўтмайдиган махсус кийим (жиба) сиз демакдир.

Қўрғон фатҳидин сўнг менинг қошимда бўлур эрди[20]. Мухосара мумтад бўлди. Буюрилдиким, икки-уч ерда саркўблар ясаб, нақблар солғайлар Қалъагирлиқ асбобиға бажид машғул бўлғайлар. Муҳосара имтидоди қирқ кунга тортти.

Охир Иброҳим сору ожиз бўлуб, Хожа Мавлонойи қозининг тавассути била қуллуқни ихтиёр қилиб, шаввол ойида қилич, соғдоғини[21] бўйниға осиб келиб, мулозамат қилиб, қўрғонни топшурди.

Хўжанд ҳам муддати мадид эдиким, Умаршайх мирзо девонига тааллуқ эди, бу фатаратга ул саркорда футур бўлғон учун Султон Аҳмад мирзоға боқиб эрди. Чун мунча тақриб бўлди, анинг устиға ҳам борилди. Хўжанд ичида Амир Мўғулнинг отаси Абдулваҳҳоб шиғовул эрди, мен етгач-ўқ қўрғонни бемузояқа топшурди.

Бу фурсатда Султон Маҳмудхон Шоҳрухияға келиб эди. Мундин бурунроқ Султон Аҳмад мирзо Андижон навоҳисиға келганда хон ҳам келиб, Ахсини қабаб эди. Нечукким, мазкур бўлди, хотирға еттиким, ора мунча ёвуқ бўлғонда хон чун ота оғадурлар, бориб мулозамат қилсам ўтган кудуратлар рафъ бўлса, ироқда-ёвуқта эшитур, кўрарга яхши бўлғай деб келиб, Шоҳрухиядан ташқари Ҳайдарбек солғон боғда хонға мулозамат қилдим. Хон боғнинг ўртасида солғон улуғ чордара уйда ўлтуруб эдилар. Уйдин киргач уч юкундум. Хон ҳам таъзим қилиб қўптилар Кўрушуб, ёниб юкунгандин сўнг ёнлариға тилаб, қалин шафқат ва меҳрибонлиқлар кўрсаттилар.

Бир-икки кундин сўнг Кандирлик добони била Ахси ва Андижон сари азимат қилдим. Ахсиға етиб отамнинг мазорини тавоф қилдим

---

[20] «Андоқким ўлукнинг касратидин уч ерда хиргоҳни буюткаблурлар» деган жумладан бошлаб бу ергача бўлган қисми Қозон босмасида форсий тилда берилган. Биз тубанда шунинг таржимасини берамизким, хар иккала текст орасида оз бўлса-да, фарқ бордир. Форсча текстнинг тушиб қолган жойлари ҳам бор. Бунбўлса-да, фарқ бордир. Форсча текстнинг тушиб колган жойлари ҳам бор Бундай жойларга нуқталар қўйилган, таржимада ҳам бу ҳол сақланди

«Улукларнинг кўплигидан чодирни тўрт ерга кўчирдилар. Шу кунларда Иброҳим сору отамнинг хизматида бўлиб, амирлик мартабасига етган эди. Бу кунларда бир гуноҳи сабабли қувинди бўлиб, Исфара қалъасига кирди ва Бойсунғур мирзо номига хутба ўқиб, душманликни бошлади Шаъбон ойида унинг фитнасини қайтариш учун лашкар отланди ва охир шу Исфарага жўнади Ўша куни ёшлар шўхлик қилиб, қалъага етиш билан ташқаридаги янги солинаётган қалъани олдилар Шу кун ҳаммадан ортиқроқ... Танбал ҳам Муҳаммад Дўст тағойи каби қилич.. Мўғул улусида қадимдан расм бўлиб келгандирки (маъракада) халқ орасидан ёлғиз чиқиб душманга қилич тортса, баҳодирлик улушини берадилар Бу жиҳатдан баҳодирлик улуши унга берилган. Аввалги куни аскам Худойбердига ўқ тегиб ўлди Сўнг, қуролсиз (жибасиз) уруш бошланган эди. Баъзи йигитлар зойиъ бўлиб, кўписи яралор бўлди. Иброҳим сору ҳузурда бир мерган бор эди, у кўп кишиларни яралор қилди. Қалъа фатҳидан сўнг у мерган менинг олдимда турар эди».

[21] Қ. б.— садоғини.

Ахсидин номоз жумъа вақтида чиқиб, Банди Солор йўли била намоз шом била намоз хуфтан орасида Андижонға келдим[23]. Бу йўлким, Банди Солор йўли бўлғай, тўққуз йиғоч йўлдир. Андижон вилоятининг саҳроишинларидин бир Чакрак элидур, қалин элдур. Беш-олти минг уйлук эл бордур. Фарғона била Кошғар орасидағи тоғларда бўлурлар. Отлари кўп ва қўйлари қалиндур. Ул тоғларда ўй ўрнига қўтос сахларлар. Қўтослари ҳам бисёр бўлур. Чун тоғлари берк ва сарҳатда воқиъ бўлубтур, мол бермакта ройиж эмастурлар. Черикни Қосимбекка бошлатиб Чакракка йиборилдиким, Чакракдин мол олиб, черикка нима тегургай. Қосимбек бориб, йигирма мингга ёвуқ қўй ва минг, минг беш юз от олиб, черик элига улашти.

Черик Чакракдин ёнғондин сўнг Ўратепанинг устигаким, муддатлар Умаршайх мирзо тасарруфида эди, мирзо ўлар йили иликдин чиқиб эди, бу фурсатта Бойсунғур мирзо жонибидин иниси Султон Али мирзо анда эди, азимат қилилди. Султон Али мирзо хабар топиб, ўзи Фалғар ва Масиҳо кўҳистонларига чиқиб, аткаси Шайх Зуннунни Ўратепада қўюб эди, Хўжанддин ўтуб ора йўлға етганда Халифани Шайх Зуннунға рисолат тариқи била йиборилди. Ул беҳуш мардак жавоби шофий бермай, Халифани тутгуруб ўлумга буюрди. Чун хост йўқ экандур, Халифа халос бўлуб, юз туман машаққат ва азоблар била икки-уч кундин сўнг яёқ ва яланғоч келди.

Ўратепанинг навоҳисиға келдук. Чун қиш ёвуқ бўлуб эди, эл ошлиқ-тўлукини тамом кўтариб эдилар, бу жиҳатлардин неча кундин сўнг Андижон сари мурожаат қилилди. Биз ёнғондин сўнг хон киши Ўратепа устига юруди. Ўратепа киши тура олмай солиб чиқди. Хон Ўратепани Муҳаммад Ҳусайн кўрагонга берди. Ўшул тарихдин тўққуз юз секкизгача Ўратепа Муҳаммад Ҳусайн кўрагонда эди.

---

[23] Қ. б. — кирдим.

ВАҚОЙИИ САНАИ ИҲДО ВА ТИСЪА МИА[1]

Султон Ҳусайн мирзо Хуросондин Ҳисор устига черик тортиб, қиш Тирмиз тўғриси келди Султон Масъуд мирзо ҳам черик йиғиб, Тирмизға муқобалада келиб ўлтурди. Хисровшоҳ ўзи Қундузни маҳкам қилиб, иниси Валини черикка йиборди. Қишнинг аксарини сув ёқасида ўткардилар, ўта олмадилар. Султон Ҳусайн мирзо кордон ва соҳиб тажриба подшоҳ эди. Қундуз сари сув юққори боқа кўчти. Ўртадағи черикни ғофил қилиб Абдулатиф бахши бошлиқ беш-олти юз ўбдон кишини Қилиф гузарига йиборди. Ул черик воқиф бўлғунча Абдулатиф бахши таъйин бўлғон эл била Килиф гузаридин ўтуб сув ёқасини мазбут қилди. Бу ҳабар

[1] Тўққиз юз биринчи (1495—1496) йил воқиалари.

Султон Маъсуд мирзоға* келгач, Вали Хисравшоҳким бу кечган кишининг[2] устига бормоқни ҳарчанд саъй қилди, Султон Масъуд мирзо бедиллиғидин ё Боқи Чағониёнийнингким, Валининг зидди эди, саъйидин бу кечган кишининг устига бормоди. Бузулғон йўсунлуқ Ҳисор сари ёндилар.

Султон Ҳусайн мирзо сув кечиб, Бадиуззамон мирзони ва Иброҳим Ҳусайн мирзо *ва Муҳаммад Валибек ва Зуннун арғунни Хисравшоҳ устига илғор йиборди. Музаффар мирзо ва Муҳаммад Бурундуқ барлосни Хатлон устига йиборди[3]. Ўзи Ҳисор устига келди. Ёвуқ етканда хабардор бўлдилар.

Султон Масъуд мирзо Ҳисорда турмоқнинг маслаҳатини топмай Камруд руди юқори Сира тоғ[4] йўли била иниси Бойсунғур мирзо қошиға Самарқандға борди. Вали ҳам Хатлон сари тортти. Ҳисор қўрғонини Боқи Чағониёний ва Маҳмуд барлос ва Султон Аҳмад Қучбекнинг отаси беркиттилар.

Ҳамза Султон ва Маҳди Султон неча йил эдиким, Шайбонийхондин айрилиб келиб, Султон Маҳмуд мирзо мулозаматида эдилар. Жамиъ ўзбаклари била Муҳаммад[5] дуғлат Султон Ҳусайн дуғлат ва жамиъ Ҳисор вилояти ўлтурушлуқ мўғуллар била бу бузуғлуқта Қоратегин сари тортгилар.

Султон Ҳусайн мирзо бу хабарларни топиб, Абулмуҳсин мирзони ва баъзи йигитларни Камруд дараси юққори, Султон Масъуд мирзо кейнига йиборди Тангига кирган маҳалда кейнидин етарлар, онча иш қила олмаслар. Мирзобек фарангибоз анда қилич тегурур.

Иброҳим тархон ва Яъқуб Айюб ва яна баъзи черикни Ҳамза Султоннинг ва мўғулларнинг устига Қоратегинга йиборди. Қоратегинда кейинидин етиб уруштилар. Султон Ҳусайн мирзонинг илғорини босиб, бу бекларнинг аксарини тушуруб яна қўя бердилар.

Ўшул чиққон била Ҳамза Султон ва Маҳди Султон ва Хамза Султоннинг ўғли Мамоқ Султон ва Муҳаммад дуғлатким, сўнгралар Муҳаммад Ҳисорийға машҳур бўлуб эди, Султон Ҳусайн дуғлат ва бу султонларға тааллуқ ўзбаклар Ҳисор вилояти ўлтурушлуқ Султон Маҳмуд мирзо навкари мўғуллар бизни деб рамазон ойи Андижонға келдилар.

Ул фурсатлар Темурия салотини дастури била тўшак устида ўлтурур эдим. Хамза Султон била Маҳди Султон ва Мамоқ Султонким келдилар, бу салотиннинг таъзимиға қўпуб тўшаклин тушуб, бу султонлар била кўруштум. Султонларни ўнг қўлда боғишда ўлтурғуздум. Муҳам-

*[2] Қ. б. — келгач. бетараққуф Хисравшоҳ ва Вали бу кечган кишиларнинг.

*[3] Қ. б. — Муҳаммад Бурундуқ барлос ва Зуннун арғунни Хисравшоҳ устига илғор йиборди Музаффар мирзони Хатлон устига йиборди.

[4] Қ. б. — Сарв тоғ.

[5] Қ. б. — Маҳмуд.

мад Ҳисорий бошлиқ борча мўғуллар келдилар. Борча мулозаматни ихтиёр қилдилар.

Султон Ҳусайн мирзо келиб Ҳисор қўрғонини қабаб тушти. Нақб солмоқ ва қўрғон олмоқ ва тош урмоқ ва қозон қурмоқнинг иш-кучида кеча ва кундуз ором ва қарори йўқ эди. Тўрт-беш ерда нақб солди. Шаҳр сари дарвозада солғон нақб хили илгари келиб эди. Қўрғон эли дағи нақб солиб, бу нақбини топтилар. Қўрғон эли юққоридин буларға дуд қилдилар. Алар тўшукни беркитган била тутун юққори қўрғон элига-ўқ ёниб, қўрғон эли ўлум ичи бўлуб, қочиб чиқтилар. Охир кўза-кўза сув кетуруб қуюб, ташқи элни нақбдин қочурдилар. Яна бир навбат бир пора илдам йигитлар чиқиб, нақб устидаги йигитларни қочурдилар. Яна мирзо тушган шимол тарафидин қозон қуруб, қалин тош уруб, бир буржни ковок қилиб эдилар. Намоз хуфтан бурж учти. Баъзи йигитлар тезлик қилиб урушға рухсат тиладилар. Кечадур деб мирзо рухсат бермади. Тонг отқунча худ қўрғон эли буржни тамом қўпариб эдилар. Тонгласи уруш ҳам солмадилар. Бу икки ой, икки ярим ойда ғайраз сиёсат ва нақб солмоқ, саркуб қўпормоқ ва тош отмоқдин ўзга яхши уруш солмади.

Бадиуззамон мирзо ва ул жамоатниким, Хисравшоҳ устига йибориб эди, Қундуздин уч-тўрт йиғоч қуйироқ тушганда Хисравшоҳ бўлғон кишиси била ясатиб Қундуздин чиқиб ора қўнуб, Бадиуззамон мирзо ва черикнинг устига босиб келди. Булар мунча мирзолар ва мунча сардор беклар бовужудким, кишилари икки Хисравшоҳнинг кишисича бўлмаса, бир яримчада худ не сўз, ҳазм риоят қилиб, хандақдин чиқмадилар. Хисравшоҳнинг яхши-ёмон, улуғ-кичик навкари тўрт-беш минг бўлғай эди.

Хисравшоҳ бу ўтар дунёйи бебақо учун ва кетар навкари бевафо учун мунча ёмонлиқ ва бадномлиқни ихтиёр қилиб ва мунча зулм ва бедод қилмоқни ўзига шиор қилиб, мунча улуғ вилоятлар олиб, мунча қалин навқар ва савдар сахламоқ тарҳини солиб, балки сўнгралар навкар ва чокари йигирма-ўттуз мингга тортиб вилоёт ва парканоти ўз подшоҳи ва мирзоларидин ортиб, умрида қилғон иши ушбу бўлди. Ушмунча била Ҳисравшоҳ ва тавобиининг оти сардорлиққа чиқиб, мардона бўлдилар.

Хандақдин чиқмағонлар қўрқоқлиққа отиқиб, бедиллик била афсона бўлдилар. Бадиуззамон мирзо андин кўчуб неча кўч била Толиқоннинг Олғу тоғиға[6] келиб тушти. Хисравшоҳ Қундуз қўрғонида эди. Иниси Валини бир пора ўбдон йигитлар била Ишкамиш ва Фулул ва ул тоғ доманаларига йибориб эдиким, яна ташқаридин хадук ва ташвиш бергай, яна Муҳиб Али қўрчи бир пора ўбдон йигитларни олиб келиб, Хат-

[6] Қ. б. — Улуғ боғиға.

лон суйининг ёқасида буларнинг кишисига учраб босиб бир пора киши турушуб, бир неча бош кесиб берди. Сунгғи навбат мунинг таассубиға Сайидим Али дарбон ва иниси Қулибек ва Баҳлул Айюб бир пора ўбдон йигитлар била келиб, Анбар кўҳ доманасида Хожа Чангол навоҳисида Хуросон черики кўчган маҳалда илик олишурлар, қалин киши етиб Сайидим Али ва Қулбобони ва яна бир пора ўбдон йигитларни тамом тушурдилар.

Бу хабар Султон Ҳусайн мирзоға етишти. Дағи Ҳисорнинг баҳор ёғинлари жиҳатидин ҳам черик холи аз ташвиш эмас эрди, яраш тарҳин ораға солиб ичкардин Маҳмуд барлос келди. Ташқаридин Хожа Пир баковул ва улуғ оғалар ва неким бўлғон созанда ва хонанда келиб, Султон Маҳмуд мирзонинг Хонзодабегимдин бўлғон улуғ қизини Хайдар мирзоғаким. Поянда Султонбегимдин бўлуб эди, Султон Абусаид мирзонинг қиз набираси эди, олиб Ҳисор устидин қўпуб Қундуз сари юзландилар Қундузға келиб ҳам бир пора сиёсат қилиб, мухосара мақомида бўлди Охир Бадиуззамон мирзо ораға тушуб ярашиб, ичкари ташқари тушган йигитларни алишиб ёндилар Хисравшохнинг мунча улғаймоғиға, мунча ҳадди етмас ишларни қилмоғиға Султон Хусайн мирзонинг икки қатла келиб ола олмай ёнмоғи сабаб бўлди. Султон Хусайн мирзо Балхға етганда Мовароуннаҳр вилояти маслаҳати учун Балхни Бадиуззамон мирзоға бериб, анинг вилоятиниким, Астробод бўлғай Музаффар Ҳусайн мирзоға берди Хар иккаласини Балхқа ва Астроболқа бир мажлиста юкундурди Бу жиҳатдин Бадиуззамон мирзо тар бўлди Мунча йил ёвликлар ва фитналарнинг сабаби ул эди.

Ушбу рамазон ойи Самарқандда тархонийларнинг фитнаси эди. Шарҳи будурким, Бойсунғур мирзо ул миқдорким, Хисор беклари ва сипохилари била ихтилот ва омизиш қилуб эди Самарқанд бек ва сипохийлари била онча қилмас эди Шайх Абдулло барлос улуғ ихтиёр бек эди Улонлари андоқ мукарраб ва ички эдиларким, ошиқлик била маъшуқлуққа нисбат қилурлар эди Тархон беклари ва баъзи Самарқанд беклари бу жихатлардин таф бўлдилар

Дарвеш Мухаммад тархон Бухородин келиб, Султон Али мирзони Каршидин келтуртуб подшох кўтариб, Боғи Навқа келтирдилар Бойсунғур мирзо Боғи Навқа эди Бойсунғур мирзони тутқун бўсунғун қилиб навкар савдосидин айириб дарҳол келтурдилар Иккала мирзони бир арда ўлтурғуздилар. Кеч намоз дигар Бойсунғур мирзони Кўк саройға чиқорув хайли қилдилар Бойсунғур мирзо таҳорат қилмоқ баҳонаси била Бўстон саройининг шарқ-шимол тарафидаги иморатлардин бир уйга кирди Эшикта тархонийлар туруб эдилар Мирзо била Мухаммад Кули қавчин Хасан шарбатчи била кирдилар. Алқазо[1] мирзо таҳоратга кир-

[1] Қ. б — Алқисса.

ган уйнинг орқа тарафида хишт била тиға қўпорғон эшиги бор эканду-рким, ҳавлидин ташқари чиқар эканду. Филҳол бу тиғани йиқиб чиқиб, аркнинг Ғотфар тарафидағи фасилдин биридин об мўри била чиқиб, дутаҳий фасилидин ташлаб Хожа Кафширга, Хожаго Хожанинг уйига бордилар. Обхонанинг эшигида турғонлар бир замондин сўнг мулоҳаза қилурлар кўрарларким мирзо кочибтур.

Тонгласи тархонийлар йиғилиб Хожаго Хожанинг эшигига борурлар. Хожа, йўқтур, деб бермас. Булар ҳам зўр била олмаслар. Хожаларнинг жаноби андин олий эдиким, зўр қила олғайлар эди. Бир-икки кундин сўнг Хожа Абулмакорим ва Аҳмад Ҳожибек ва яна баъзи бек ва бекот ва сипоҳилар ва жамиъ шаҳр эли ҳужумиом қилиб, Хожанинг уйидин мирзони келтуруб. Султон Али мирзони ва тархонийларни аркта қабадилар. Аркни бир кун ҳам сахлай олмадилар.

Муҳаммад Мазид тархон Чорраҳа дарвозаси била чиқиб Бухоро борди. Султон Али мирзо била Дарвеш Муҳаммад тархон иликкa тушти.

Бойсунғур мирзо Аҳмад Ҳожибекнинг уйида эдиким, Дарвеш Муҳаммад тархонни келтурдилар. Бир-икки сўз сўрди. Яхши жавоб бера олмади. Андоқ иш қилмайдур эдиким, жавоб бера олғай. Мирзо ўлумга буюрди. Дарвеш Муҳаммад тархон бетоқатлиқтин сутунға ёпушти, сутунға ёпушқон била қўйғайларму. Сиёсатқа еткурдилар. Султон Али мирзони буюрдиким, Кўк саройға чиқариб кўзларига мил торткайлар.

Темурбек солғон олий иморатлардин бири Кўк саройдурким, Самарқандниng аркида воқиъ бўлубтур. Ажаб хосиятлиқ иморатдур. Темурбек авлодидин ҳар ким бош кўтариб тахтқа ўлтурса ҳам мунда ўлтурур, ҳар ким тахт доираси била бош кўйса ҳам мунда кўяр. Қаттоким, кинояти бўлуб эдиким, фалон подшоҳзодани Кўк саройға чиқордилар, яъни ўлтурдилар.

Султон Али мирзони Кўк саройға чиқариб кўзларига мил торттилар. Жарроҳнинг ихтиёри била ё бехост милидин Султон Али мирзонинг кўзларига осибе етмади. Филҳол изҳор қилмади. Хожа Яхёнинг уйига борди. Икки-уч кундин сўнг қочиб Бухорога тархонларга борди. Хазрати Хожа Убайдуллонинг авлодининг орасида бу сабабдин тафаввуб тушти. Улуғи улуғига мураббий бўлди, кичиги кичкигà мукаввий.

Бир неча кундин сўнг Хожа Яхё ҳам Бухорога борди. Бойсунғур мирзо черик тортиб Бухорога Султон Али мирзонинг устига борди. Бухорога ёнуқ етган била Султон Али мирзо ва тархон беклари ясай чиқтилар. Оз-ағлоқ уруш бўлди. Фатх Султон Али мирзо сари бўлуб, Бойсунғур мирзо шикаст топти. Ахмад Хожибек ва яна бир пора ўғлон йигитлар иликка тушти, аксарини ўлтурдилар. Ахмад Хожибекни Дарвеш Муҳаммад тархоннинг қонининг туҳмати била[a] бейзатона ўлтурдилар.

Султон Али мирзо Бойсунғур мирзонинг кейнича-ўқ Самарқандға юруди. Бу хабар шаввол ойи Андижонда бизга келди. Биз ҳам Самарқанд доираси била ўшул шаввол ойи-ўқ[8] черик отландуқ. Ҳисор ва Қундуздин Султон Ҳусайн мирзо ёниб эди. Султон Масъуд мирзонинг ва Хисравшоҳнинг хотири жамъ бўлуб эди. Султон Масъуд мирзо ҳам Самарқанд дағдағаси била Шаҳрсабз устига келди. Хисравшоҳ иниси Валини мирзоға қопти[10]. Уч-тўрт ой бу уч тарафидин Самарқандни муҳосара қилдук. Хожа Яҳё Султон Али мирзо қошидин келиб иттифоқ ва якжиҳатлиқ сўзини ораға солди. Сўзни кўрушмакка қўюб, Самарқанддин икки-уч шаръий қуйироқ Суғд тарафидин мен чериким била бордим. Ул тарафдин Султон Али мирзо черики била келди. Наридин тўрт-беш киши била Султон Али мирзо, беридин тўрт-беш киши била мен Кўҳак суйининг оралиғиға кечиб, от устида-ўқ кўрушуб, сўрушуб, алар ул тараф бордилар, мен бу тараф келдим.

Мулло Биноийни ва Муҳаммад Солиҳни анда Хожа хизматида кўрдум. Муҳаммад Солиҳни ўшул бир қатла-ўқ кўрдум. Мулло Биноий худ сўнгралар хили менинг хизматимда бўлди.

Султон Али мирзо била кўрушгондин сўнг чун қиш ёвуқ келиб эди, Самарқанд элининг ҳам хили танқислиғи йўқ эди. Мен Андижонға, Султон Али мирзо Бухороға мурожаат қилдук.

Султон Масъуд мирзо Шайх Абдулло барлоснинг қизиға бисёр мойил эди. Ани олиб, мулкгирлик дағдағасини қўюб, Ҳисорға ёнди. Балки бу келмактин ғараз ушбу экандур.

Шероз ва Канбой навоҳисидин Маҳди Султон қочиб Самарқанд борди. Ҳамза Султон Зоминдин ижозат била Самарқанд борди.

---

[8] Қ. б (— «била»дан кейин «қул ва додаки чиқиб» ибораси бор. Л. б. да бу ўчирилган.

[9] Қ. б. — шаввол ойининг тўртида-ўқ.

[10] Қ. б. — Вали мирзоға қайтти.

ВАҚОЙИИ САНАИ ИСНО ВА ТИСЪА МИА[1]

Ушбу қишлиқта Бойсунғур мирзонинг иши филжумла тараққийда эди. Абдулкарим ашрит-ким, Султон Али мирзо жонибидин Кўфин ва ул навоҳиға келиб эди. Самарқанддин Маҳди Султон Бойсунғур мирзонинг илғорини бошлаб келиб, буларнинг устига юрудилар. Абдулкарим ашрит била Маҳди Султон-ўқ рўбарў бўлди. Абдулкаримнинг отини Маҳди Султон черкасий қилич била санчқоч-ўқ оти йиқилди. Ўзи қўпар ҳолатда Маҳди Султон илигини бандидин тушура чопти. Ани олиб ул илғорини яхши бостилар. Бу султонлар Самарқанд ишини ва мирзоларнинг эши-

[1] Тўққуз юз иккинчи (1496—1497) йил воқиалари.

ғини музабзаб кўруб, айрилиб ёзиға Шайбонийхон қошиға бордилар. Ушмунча била Самарқанд кишиси умоқланиб, Султон Али мирзонинг ўтрусиға черик тортиб чиқтилар. Бойсунғур мирзо Сарипул келди, Султон Али мирзо Хожаи Кордзан келди. Ушбу фурсатда Хожа Мунир Ушийнинг ангизи била Хожа Абулмакорим ва Андижон бекларидин Вайс Лоғарий ва Муҳаммад Боқир ва яна Қосим Дўлдай ва Бойсунғур мирзонинг бир пора ичкиларидин Бухоро устига илғадилар. Ёвуқ ета Бухородағилар хабардор бўлдилар, буларнинг иши юрумай ёндилар.

Султон Али мирзо била кўрушгонда андоқ муқаррар бўлуб эдиким, ёз алар Бухородин, мен Андижондин келиб, Самарқандни муҳосара қилғойбиз. Ушул миод била рамазон ойи Андижондин отланиб, Ер яйлоқ навоҳисиға етганда, мирзоларнинг рўбарў ўлтурган хабарини топиб, Тўлун Хожа мўғулни икки-уч юз қазоқ, йигитлар била илғор айирдук. Булар ёвуқ етган маҳалда Бойсунғур мирзо бизнинг хабаримизни топиб, бузулғон йўсунлуқ ёнар. Бу йигитлар ўшал кеча кўндалангдин кириб, қалин кишини ўқлаб олиб, қалин ўлжа келтурдилар.

Биз бир-икки қундин сўнг Шероз қўрғониға еттук. Шероз Қосим дўлдайда эди. Доруғаси Шерозни сақлай олмай, қўрғонни берди. Шероз Қўрғони Иброҳим соруға уҳда бўлди. Тонгласи ийди фитр намозини анда қилиб, Самарқанд устига мутаважжиҳ бўлуб, Обёр[2] қўруғиға туштук. Ушбу кун Қосим дўлдой, Вайс Лоғарий, Ҳасан набира, Султон Муҳаммад Сайфал, Султон Муҳаммад Вайс[3] уч-тўрт юз киши била келиб, мулозамат қилдилар. Сўзлари бу эдиким, Бойсунғур мирзо кўчуб, ёнғоч, биз айрилиб подшоҳ қуллуғиға келдук. Охир маълум бўлдиким, булар даъво била Бойсунғур мирзодин айрилиб, Шерозни сахлағали келган экандурлар. Шероз иши мундоқ бўлғоч, бечора бўлуб келиб-турлар.

Қорабулоқ тушганда баъзи кирган кенд-кесакка бошсизлиқ қилғон мўғулларни тутуб келтурдилар. Қосимбек сиёсат учун икки-учини пора-пора қилдурди. Тўрт-беш йилдин сўнгра қазоқлиқларда Масиҳодин хон қошиға мутаважжиҳ бўлғонда Қосимбек ушбу жиҳатдин биздин айрилиб Ҳисорға борди. Қорабулоқдин кўчуб, сув кечиб, Ем тўғрисида туштук. Ушбу кун баъзи ички беклар Хиёбон бошида Бойсунғур мирзонинг кишиси била илик олиштилар. Султон Аҳмад Танбалнинг бўғзиға найзалаб йиқтилар, вале тушмади. Хожаги Мулло Садрким, Хожа Калоннинг улуғ оғаси эди, йўғон бўйиниға ўқ тегди. Ушал замон тенгри раҳматиға борди. Хили яхши йигит эди. Отам ҳам риоят қилиб, муҳрдор қилиб эди. Толиби илмлиғи бор эди, луғатни хили билур эди, иншоси ҳам яхши эди. Қушчилиғни ва ядачилиғни ҳам билур эди.

---

[1] Қ. б. — Ийпор.

[2] Қ. б. — Султон Муҳаммад Дарвеш.

Ем навоҳисида эканда шаҳрдин қалин эл бозори ва ғайри бозори чиқиб, ўрду бозорда бўлуб, суд ва савдо қилурлар эди. Бир намози дигар ғавғойи оми бўлуб, бу мусулмонлар тамом толонға бордилар. Черик забти бу мартабада эдиким, фармон бўлдиким, жамиъ элнинг жиҳотини ҳеч ким сахламай тамом ёндура бергайлар. Тонгласи бир паҳра бўлмайдур эдиким, ип учи, игна синуғича нима черик илигида қолмади, борчасини эгаларига ёндура бердилар.

Андин кўчуб Самарқанднинг шарқ тарафи Хон юртиға тушулди. Самарқанддин уч куруҳ бўлғай. Қирқ-эллик кун бу юртта ўлтурулди. Бу юртта эканда неча навбат ташқаридин-ичкаридин кўнгуллук йигитлар Хиёбонда яхшилар чопқулаштилар. Бир мартаба Хиёбонда Иброҳим бегчик чопқулашти, юзига чоптилар. Мундин сўнг Иброҳим чопуқ дерлар эди. Яна бир навбат ҳам, Хиёбонда Пули Мағокта Абулқосим кўҳбур пиёзи[1] тегурди. Яна бир қатла ҳам Хиёвонда Тарнов навоҳисида чопқулаш бўлди. Мирзошоҳ қавчин пиёзи тегурди. Мирзошоҳ қавчинни андоқ чоптиларким, бўйнининг ярмиға ёвуқ чопилиб эди, ғойташ шаҳраги кесилмайдур эди.

Хон юртида эканда қўрғондағилар фириб била киши йибориб, дедиларким, кеча била Ғори Ошиқон тарафиға келингким, қўрғонни берурбиз. Бу хаёл била кеча отланиб Пули Мағокка келдим. Бир пора ўбдон йигитларни ва пиёдаларни миод ерига йиборилди. Ичкаридин бизнинг пиёдалардин тўрт-беш пиёдани чиқариб эдиларким, воқиф бўлдилар. Хили жалд пиёдалар эдилар. Бирисининг оти Ҳожи эди. Манга кичиктин хизмат қилиб эди. Яна бирини Маҳмуд кундури сангак дерлар эди. Борчасини ўлтурдилар.

Бу юртта эканда Самарқанддин шаҳрий ва бозорий ул миқдор чиқиб эдиким, ўрду шаҳри бўлуб эди. Ҳарне шаҳрларда тиласалар, ўрдуда топилур эди. Бу муддатта бир Самарқанддин ўзга тамом қўрғонлар ва тоғ ва туз кириб эди. Шовдор[5] тоғининг доманасида Ургут[6] отлиқ қўрғонни бир жамоат беркиттилар. Зарурат бўлуб бу юрттин кўчуб Ургут[7] устига борилди. Тоқат келтура олмай Хожа қозини ораға солиб кирдилар. Биз доғи гуноҳларини афв қиллук. Яна Самарқанд муҳосарасиға ёндук.

Ушбу йил Султон Ҳусайн мирзо била Бадиуззамон мирзо орасидағи ниқорлар урушға тортти. Тафсили будурким, ўтган йил Балхни ва Астрободни Бадиуззамон мирзоға ва Музаффар мирзоға бериб юкундуруб эдиларким, нечук мазкур бўлди, ўшул муддаттин бу муддатқача ғалаба элчилар бордилар ва келдилар.

[4] Л. б. — созн.

[5] Л. б. — Шоҳдор.

[6, 7] Қ. б. — да اركن Л. б. да اوزكت шаклида. М. Саълье таржимасида Ургут ёзилган, биз шуни олдик.

Охир Алишербек ҳам элчиликка келди. Ҳарчанд саъй қилдилар, Астрободни инисига бермакка ризо бўлмади. Дедиким, менинг ўғлум Муҳаммад Мумин мирзони хатна қилғонда мирзо анга боғишлабтур.

Бир куи Алишербек била мирзонинг орасида бир суҳбате ўттиким, мирзонинг тез фаҳмлиғиға ва Алишербекнинг риққати қалбиға долдур. Алишербек сиррий[8] сўзларни мирзоға гўшаки ғалаба[9] айтти. Дағи дедиким:— бу сўзларни унутунг. Мирзо филҳол айттиким, қайси сўзларни? Алишербек бисёр мутаассир бўлуб кўп[10] йиғлади.

Охир оталиқ, ўғуллук орасида бу гуфту-гўйлар анга мунжар бўлдиким, *отаси отасининг устига ва ўғли ўғлининг устига[11] Балх ва Астрободқа черик торттилар. Гарзавоннинг оёғида Якчироғ ўлангига қуйидин Султон Ҳусайн мирзо, юққоридин Бадиуззамон мирзо келдилар. Чаҳоршанба куни рамазон ойининг ғуррасида Абулмуҳсин мирзо Султон Ҳусайн мирзонинг бир неча беклари ва бир пора илғори била илгаррак келди. Андоқ уруш ҳам бўлмади босилди. Қалин ўбдон йигитлари иликка тушти. Султон Ҳусайн мирзо барчасининг бўйниға урдурди. Ёлғуз мунда эмас эди, қачон бир ўғликим, ёғилғи юруди, бости. Иликка тушган навкарларининг тамом бўйниға урдурди. Не қилсун, ҳақ анинг тарафи экандур.

Бу мирзолар андоқ ифрот била фисқ ва айшға машғул эдиларким, отасидек кордида ва кордон подшоҳ тушчилик йўл келиб, рамазондек мутабаррак ва азиз ойға кечалик фурсат қолиб, отасидин ийманмай, тенгридин қўрқмай, қануз иши чоғир ичмак эди нашот била, мажлис оролиқ эди инбисот била. Муқаррардурким, мундоқ бўлғон киши андоқ шикаст топқай ва бу навъ ўтган элга ҳар ким даст топқай.

Неча йилким, Астробод ҳукумати Бадиуззамон мирзода эди, ҳаволи ва ҳавошиси ва йигит-яланги бисёр пурзавқ ва пурзеб бўлуб эди. Олтун ва кумуш олот ва адавоти бисёр бўлуб эди. Ва қумошпўш йигити ва тупучоқ оти бешумор бўлуб эди. Борчасини мунда бой берди. Қочарда, тоғ йўлиға учраб, иниш ва учма ерга йўлуқуб, ўзи ташвиш била бу учмадин тушти Кўп эли бу учмада зойиъ бўлди.

Султон Ҳусайн мирзо ўғлини босқондин сўнг Балхқа келди. Бадиуззамон мирзо Балхта Шайх Али тағойини қўюб эди. Чора қила олмай, кириб Балхни топшурди. Султон Ҳусайн мирзо Балхни Иброҳим Ҳусайн мирзоға бериб, Муҳаммад Валибек ва Шоҳ Ҳусайн чуҳрани анинг била қўйди. Ўзи Хуросонға мурожаат қилди.

Бадиуззамон мирзо шикасттин сўнг таланиб, олдуруб, йигит яланги ва яёқ-ёлинги била Қундузға Хисравшоҳға тортти. Хисравшоҳ ҳам яхши

[8] Қ. б. — бори.
[9] Қ. б. — қилиб
[10] Қ. б. — «кўп» сўзи йўқ.
[11] Қ. б — отаси ўғлининг устига.

хизматлар қилди. От ва тевадин ва хайма ва хиргоҳдин, балки жамиъ сипоҳилиқ яроғидин мирзоға ва мирзо била бўлғонлариға ул миқдор хизмат ва одамигарлик қилдиким, кўрганлар дедиларким, бурунғи яроғ била бу яроғнинг орасида тафовут магар тилла олот ва нуқра олот бўлғай эди.

Султон Масъуд мирзо била Хисравшоҳнинг орасида анинг беэтидолликларидин ва мунинг улғаймоқларидин ниқорлар ва кудуратлар бўлуб эди. Валини ва Боқини Бадиуззамон мирзоға қўшуб, Султон Масъуд мирзонинг устига Ҳисорға йиборди. Қўрғонға яқин ҳам кела олмадилар. Атроф ва навоҳида бир-икки қатла ул тарафдин, бу тарафдин қилич олиштилар. Бир навбат Ҳисорнинг шимол тарафи Қушхонада Муҳиб Али қўрчи элдин айрилиб келиб, яхши чопти. Оттин йиқилиб олур маҳалда яна ул тарафидин эўрлаб халос қилдилар.

Бир неча кундин сўнгра пург оштироқ қилиб ёндилар.

Бир неча кундин сўнг Бадиуззамон мирзо тоғ йўли била Қандаҳор ва Замин доварға ва Зуннун арғун ва ўғли Шоҳ Шужоъ арғунға ўзини торти. Зуннун арғун бовужуди хиссат ва бахиллик яхши хизматлар қилди. Бир пешкаш қилғонда қирқ минг қўй пешкаш қилди.

Бу ғариб воқиоттиндурким, ўшул чаҳоршанба куниким, Султон Ҳусайн мирзо Бадиуззамон мирзони босар. Ўшул куни Астрободта Музаффар мирзо Муҳаммад Мумин мирзони босар. Яна бу ажаброқким, Чаҳоршанба отлиқ киши Муҳаммад Мумин мирзони тушуруб келтурур.

ВАҚОЙИИ САНАИ САЛОС ВА ТИСЪА МИА[1]

Боғи Майдоннинг орқаси Қўлба ўлангига тушулди. Самарқанд эли сипоҳи ва шаҳри Пули Муҳаммад Чаб навоҳисиға қалин чиқтилар. Чун бизнинг эл тайёр эмас эдилар, йигитлар мустаид бўлғунча Султонқули ва Бобоқулини тушуруб, қўрғонға элттилар. Бир неча кундин сўнг кўчуб, Кўҳакнинг орқаси Қўлбанинг бошиға тушулди. Сайид Юсуфбекни ушбу кун Самарқанддин чиқордилар. Ушбу юртта келиб мулозамат қилди.

Самарқандлағилар ул юрттин кўчуб, бу юртқа келганимизни ёнди тасаввур қилиб, кўмаки сипоҳий ва шаҳрий Мирзо кўпрутигача, Шайхзода дарвозасидин Муҳаммад Чаб кўпрутигача чиқтилар. Буюрдукким,

[1] Тўққуз юз учинчи (1497—1498) йил воқиалари.

бўлғон йигитлар яроқланиб отландилар. Икки тарафдин Пули Мирзодин ва Пули Муҳаммад Чабдин зўр келтурдилар. Тенгри рост келтурди, ёғи босилди. Ўбдон-ўбдон бекларни ва яхши-яхши йигитларни тушуруб келтурдилар. Ул жумладин бир Муҳаммад Мискин Ҳофиз дўлдай эди. Шаҳодат бармоғини тушура чопиб, олиб келтурдилар. Яна Муҳаммад Қосим набирани иниси Ҳасан набира тушуруб келтурди[2].

Мундоқ сипоҳи ва эл тонирудек йигитлардин хили бор эди. Яна шаҳр ятимларидин Девонаи жомабофни ва Кал Қошуқни келтурдиларкким, жанг-сангда ва ятимликда хира ва саромад эдилар. Ғори Ошиқонда ўлган пиёдаларнинг қасосиға буюрулдиким, азоблар била ўлтурдилар. Самарқанд элига бу куллий шикаст эди. Мундин сўнгра қўрғондин чиқмоқлари бартараф бўлди. Иш анга еттиким, бизнинг эл Хандақ ёқасиғача бориб, қул ва додак келтурурлар эди.

Офтоб мезонға таҳвил қилди, совуқ тушти. Бори кенгашға кирар бекларни тилаб, кенгашиб сўз мунга қарор топтиким, шаҳр кишиси мунча ожиз бўлубтур. Тенгри инояти била бу кун ҳам бўлса олурбиз, тонгла ҳам бўлса олурбиз. Ташқари совуқта ташвиш тортқунча шаҳрнинг ёвуғидин қўпуб, бир қўрғонда қишлоқ солмоқ керак. Кетари ҳам бўлса ул маҳалда бетараддудроқ кетар бўлур. Қишлоққа Хожа Дийдор қўрғонини маслаҳат кўруб, кўчуб Хожа Дийдорнинг олидағи ўлангга тушулди. Қўрғонға кириб уй ва капа ерларини таъйин қилиб, устакор ва муҳассил қўюб юртқа келдук. Неча кун қишлоқи уйлар тайёр бўлғунча ўлангда ўлтурулди.

Бу муддатда Бойсунғур мирзо Туркистонға Шайбонийхонға, мутавотир кишилар йибориб, Шайбонийхонни кўмак тилабдур. Қишлоқ уйлари тайёр бўлуб қўрғонға кирдук. Шайбонийхон Туркистондин илғаб ўшул саҳари бизнинг юртимиз устига келиб турди. Бизнинг черикимиз яқин эмас эди. Қишлоқ маслахатиға баъзи Работи Хожаға, баъзи Кобудға, баъзи Шерозға бориб эдилар. Бовужуд ҳозир черик кишиси била ясаб чиқилди. Шайбонийхон туруш бермай, Самарқанд сари ўзини тортти Самарқанд навоҳисиға борди. Чун Бойсунғур мирзонинг муддаосиндек бўлмади, яхши ихтилот қилмади. Неча кундин сўнг ҳеч иш қила олмай маъюс Туркистонға мурожаат қилди.

Бойсунғур мирзо етти ой қабал тортти. Бир умидворлиғи мундин эди, мундин ҳам ноумид бўлди. Икки-уч юз оч уруғи била Қундузға Хисравшоҳға ўзини тортти. Тирмиз навоҳисидин Амуни кечатурғон маҳалда Сайид Ҳусайн Акбаркким, Султон Масъуд мирзонинг ҳам уруғи ҳам муътабар кишиси эди, Тирмиз ҳокими эди, хабар топиб, Бойсунғур мирзонинг устига келди. Мирзо сувдин ўтуб эди. Мирим Тархон анда

[2] Қ. б. — Яна Муҳаммад Қосим набира иниси Ҳасан набирани тушуруб келтурдилар.

сувға борди, кейин қолғон киши-қаро партол-мартолни олди. Бойсунғур мирзонинг Тоҳир Муҳаммад отлиқ чуҳраси даги иликка тушти. Бойсунғур мирзони Хисровшоҳ дағи яхши кўрди.

Бойсунғур мирзо чиққач бизга хабар келди. Хожа Дийдордин отланиб, Самарқандға мутаважжиҳ бўлдук. Йўлда акобир ва беклар ва йигитлар мутаоқиб истиқболға келдилар. Рабиулаввал ойининг авохирида келиб аркта Бўстонсароға туштум. Тенгри таоло инояти била Самарқанд шаҳри ва вилояти муяссар ва мусаххар бўлди.

Рубъи маскунда Самарқандча латиф шаҳр камроқдур. Бешинчи иқлимдиндур. Тули ط (99°) рамзи нужумий نو (56°) даража ва дақиқадур, арзи — نو (40°) даража ва дақиқадур*. Шаҳри Самарқанддур, вилоятини Мовароуннаҳр дерлар. Ҳеч ёғи қаҳр ва ғалаба била мунга даст топмағон учун балдаи маҳфуза дерлар. Самарқанд ҳозрати амирул-муъминин Усмон замонида мусулмон бўлғондур. Саҳобадин Кусам ибн Аббос анда борғондур. Қабри Оҳанин дарвозасининг тошидадур. Ҳоло мазори Шоҳға машҳурдур. Самарқандни Искандар бино қилғондур. Мўғул ва турк улуси Семирканд[a] дерлар. Темурбек пойтахт қилиб эди. Темурбекдин бурун Темурбекдек улуғ подшоҳ Самарқандни пойтахт қилғон эмастур, Қўрғонини фасилнинг устидин буюрдумким, қадам урдилар. Ўн минг олти юз қадам чиқти.

Эли тамом сунний ва пок мазҳаб ва муташарриъ ва мутадаййин элдур. Ҳазрати рисолат замонидин бери ул миқдор аиммаи исломким, Мовароуннаҳрдин пайдо бўлубтур, ҳеч вилояттин маълум эмаским мунча пайдо бўлмуш бўлғай. Шайх Абумансурким, аиммаи каломдиндур, Самарқанднинг Мотрид отлиқ маҳалласидиндур. Аиммаи калом икки фирқадур, бирни мотридия дерлар, бирни ашъария дерлар. Мотридия Шайх Абумансурға мансубдур. Яна соҳиби «Саҳиҳи Бухорий» Хожа Исмоил Хартанак ҳам Мовароуннаҳрдиндур. Яна соҳиби «Ҳидоя»ким, Иом Абу Ҳанифа мазҳабида «Ҳидоя»дин муътабарроқ китоби фиқҳ кам бўлғой, Фарғонанинг Марғинон отлиқ вилоятидиндур, ул ҳам дохили Мовароуннаҳрдур.

Маъмуранинг канорасида воқиъ бўлубтур, Шарқи Фарғона ва Қошғар, ғарби Бухоро ва Хоразм, шимоли Тошканд ва Шоҳрухияким Шош ва Банокат битирлар, жанубн Балх ва Тирмиз. Кўҳак суйи шимолидин оқар, Самарқанддин икки қуруҳ бўлғай. Бу сув била Самарқанд орасида бир пушта тушубтур. Кўҳак дерлар. Бу руд мунинг тубидин оқар учун Кўҳак суйи дерлар. Бу сувдин бир улуғ руд айирибтурлар, балки дарёчадур, Дарғам суйи дерлар. Самарқанднинг жанубидин оқар, Самарқанддин бир шаръий бўлғой. Самарқанднинг боғот ва маҳаллоти ва яна неча тумоноти бу сув била маъмурдур. Бухоро ва Қоракўлгачакким,

* Қавс орасидаги рақамларни биз қўйдик (П. Ш.).

[a] Л. б. — Семизканд (سيمز كند)

ўттуз-қирқ йиғоч йўлға ёвуқлашур, Кўҳак суйи била маъмур ва мазруъдур. Мундоқ улуғ дарё асло зироаттин ва имораттин ортмас, балки ёзлар уч-тўрт ой Бухороға сув етмас. Узуми ва қовуни ва олмаси ва анори, балки жамиъ меваси хўб бўлур. Вале икки мева Самарқанддин машҳурдур: себи Самарқанд ва соҳибийи Самарқанд. Қиши маҳкам совуқтур, қори агарчи Кобул қорича тушмас. Ёзлар яхши ҳавоси бор, агарчи Кобулча йўқтур.

Темурбекнинг ва Улуғбек мирзонинг имороти ва боғоти Самарқанд маҳаллотида кўптур. Самарқанд аркида Темурбек бир улуғ кўшк солибтур, тўрт ошёнлиқ, Кўк саройға мавсум ва машҳур ва бисёр олий имораттур. Яна Оҳанин дарвозасиға ёвуқ қалъанинг ичида бир масжиди жумъа солибтур, сангин, аксар Ҳиндустондин элтган сангтарошлар анда иш қилибтурлар. Масжиднинг пештоқи китобасида бу оятни «Ва из ярфау Иброҳимал-қавоида (ило охириҳи)» андоқ улуғ хат била битибтурларким, бир куруҳ ёвуқ ердин ўқуса бўлур. Бу ҳам бисёр олий имораттур. Самарқанднинг шарқида икки боғ солибтур, бириким йироқроқтур, Боғи Бўлдудур, ёвуқроғи Боғи Дилкушодур. Андин Феруза дарвозасиғача хиёбон қилиб, икки тарафида терак йиғочлари эктурубтур. Дилкушода ҳам улуғ кўшк солдурубтур, ул кўшкта Темурбекнинг Ҳиндустон урушини тасвир қилибтурлар. Яна Пуштаи Кўҳакнинг доманасида Конигилнинг қора суйининг устидаким, бу сувни Обираҳмат дерлар, бир боғ солибтур. Нақши жаҳонға мавсум. Мен кўрган маҳалда бу боғ бузулуб эрди, оти беш қолмайдур эди. Яна Самарқанднинг жанубида Боғи Чанордур, қалъаға ёвуқтур. Яна Самарқанднинг қуйи ёнида Боғи Шамол ва Боғи Биҳиштдур. Темурбекнинг набираси, Жаҳонгир мирзонинг ўғли Муҳаммад Султон мирзо Самарқанднинг тош қўрғонида — чақарда бир мадраса солибтур. Темурбекнинг қабри ва авлодидин ҳар кимки Самарқандта подшоҳлиқ қилибтур аларнинг қабри ул мадрасададур.

Улуғбек мирзонинг иморатларидин Самарқанд қалъасининг ичида мадраса ва хонақоҳдур. Хонақоҳнинг гунбази бисёр улуғ гунбаздур, оламда онча улуғ гунбаз йўқ деб нишон берурлар. Яна ушбу мадраса ва хонақоҳға ёвуқ бир яхши ҳаммом солибтур, Мирзо ҳаммомиға машҳурдур, ҳар навъ тошлардин фаршлар қилибтур. Хуросон ва Самарқандта онча ҳаммом маълум эмаским, бўлғай. Яна бу мадрасанинг жанубида бир масжид солибтур, масжиди Муқаттаъ дерлар. Бу жиҳаттин Муқаттаъ дерларким, қитъа-қитъа йиғочларни тарош қилиб, ислимий ва хитоий нақшлар солибтурлар, тамом деворлари ва сақфи ушбу йўсунлуқтур. Бу масжиднинг қибласи била мадраса қибласининг орасида бисёр тафовуттур. Ғолибо бу масжид қибласининг самти мунажжим тариқи била амал қилибтурлар. Яна бир олий иморати Пуштаи Кўҳак доманасида расаддурким, зич битмакнинг олатидур. Уч ошёнликдур.

Улуғбек мирзо бу расад била Зичи кўрагонийни битибтурким, оламда ҳоло бу зич мустаъмалдур. Узга зич била кам амал қилурлар. Мундин бурун Зичи Элхоний мустаъмал эдиким, Хожа Насир Тусий Ҳалокухон замонида Мароғада расад боғлатибтур. Ҳалокухондурким, Элхон ҳам дерлар. Ғолибо оламда етти-секкиз расад беш боғламайдурлар. Ул жумладин бир, Маъмун халифа расад боғлабтурким, Зичи Маъмунийни андин битибтурлар. Бир Батлимус ҳам расад боғлабтур. Яна бир Ҳиндустонда рожа Бикраможит ҳинду замонида Ўжин ва Даҳордаким, Молва мулкидур, ҳоло Мандуға машҳурдур. Яна бир расад қилибтурлар, ҳоло ҳиндуларнинг мустаъмал Ҳиндустонда ул зичдур. Бу расадни боғлағони минг беш юз сексон тўрт йилдур. Бу ул зичларға боқа ноқисроқтур.

Яна пуштаи Кўҳакнинг доманасида ғарб сари боғе солибтур, Боғи Майдонға мавсум. Бу боғнинг ўртасида бир олий иморат қилибтур. Чилсутун дерлар, ду ошёна, сутунлари тамом тошдин. Бу иморатнинг тўрт бурчида тўрт манордек буржлар қўпорибтурларким, юққориға чиқар йўллар бу тўрт бурждиндур. Узга тамом ерларда тошдин сутунлардур. Баъзини морпеч хиёра қилибтурлар. Юққориғи ошёнининг тўрт тарафи айвондур, сутунлари тошдин. Ўртаси чордара уйдур. Иморат курсисини тамом тошдин фарш қилибтурлар. Бу имораттин пуштаи Кўҳак сари доманада яна бир боғча солибтур, анда бир улуғ айвон иморат қилибтур, айвоннинг ичида бир улуғ тош тахт қўюбтур, тули тахминан ўн тўрт-ўн беш қари бўлғой, арзи етти-секкиз қари, умқи бир қари. Мундоқ улуғ тошни хили йироқ йўлдин келтурубтурлар. Ўртасида дарз бўлубтур. Дерларким, ушбу ерда келтиргандин сўнг бу дарз бўлғондур. Ушбу боғчада яна бир чордара солибтур, изораси тамом чиний, Чинихона дерлар. Хитойдин киши йибориб келтурубтур.

Самарқанднинг қалъасининг ичида яна бир қадимий имораттур, масжиди Лақлақа дерлар. Ул гунбазнинг ўртасида ерга тепсалар тамом гунбаздин лақ-лақ ун келур, ғариб амирдур, ҳеч ким мунинг сиррини билмас.

Султон Аҳмад мирзонинг замонида ҳам бек ва бекот қалин боғ ва боғча солдилар. Ул жумладин, Дарвеш Муҳаммад тархоннинг чорбоғича сафолиқ ва ҳаволиқ ва мадди назарлиқ чорбоғ кам бўлғай. Боғи Майдондин қуйироқ, баландининг устида Қулба ўлангига муширф бир чорбоғ солибтур, тамом бу ўланг оёғ остидадур. Чорбоғда ҳам мартабамартаба ерларни сиёқ била тузатиб, яхши норвонлар ва сарв ва сафе дорлар тикибтурлар, хили саромад манзилидур. Айби будурким, улуғ суйи йўқтур.

Самарқанд шаҳри ажаб ороста шаҳредур, бу шаҳрда бир хусусияти борким, ўзга кам шаҳрда андоқ бўлғай. Ҳар ҳирфагарнинг бир бошқа бозори бор, бир-бирларига махлут эмастур, тавр расмедур. Хўб нонволиқлари ва ошпазлиқлари бордур. Оламда яхши коғаз Самарқан-

дин чиқар. Жувози коғазлар суйи тамом Конигилдин келадур. Конигил Сиёҳоб оқасидадурким, бу қора сувни Обираҳмат ҳам дерлар.

Самарқанднинг яна бир матои қирмизи маҳмалдурким, атроф ва жавонибқа элтарлар.

Гирдо-гирдида яхши ўланглари бор. Бир машҳур ўланг Конигил ўлангидур. Самарқанд шаҳридин шарқ тарафидадур, бир нима шимолға мойил, бир шаръий бўлғой. Қора сувким, Обираҳмат ҳам дерлар, Конигилнинг ўртасидин оқар, етти-секкиз тегирмон суйи бўлғой. Бу сувнинг атрофи тамом обгирдур. Баъзи дерларким, бу ўлангнинг асли оти Кони обгир экандур, вале тарихларда тамом Конигил битирлар, *хили яхши ўлангдур. Самарқанднинг салотини ҳамиша бу ўлангни қўруқ қилурлар. Ҳар йил[4] бу ўлангга чиқиб бир ой, икки ой ўлтурурлар. Бу ўлангдин юққорроқ шарқи жануб сари яна бир ўланг воқиъ бўлубтур: Хон юртиға мавсум, Самарқанднинг шарқидур, Самарқандтин бир йиғоч бўлғай. Бу қора сув анинг ораси била ўтуб, Конигил борур. Хон юртида бу қора сув андоқ юққоридин эврулуб келибтурким, ичида бир ўрду тушгунча ер бўлғай. Чиқар ери хили тор воқиъ бўлубтур. Бу ернинг сирфасини кўзлаб, Самарқанд муҳосарасида неча маҳал мунда ўлтурулуб эди. Яна бир ўланг Бўдана қўруғидур, Дилкушо боғи била Самарқанд орасида воқиъ бўлубтур. Яна бир Кўли мағок ўлангидур, Самарқанддин икки шаръиға ёвушқай, ғарб саридур, бир нима шимолға мойил. Бу ҳам тавр ўлангедур. Бир ёнида бир улуғ кўл воқиъ бўлубтур, бу жиҳаттин Кўли мағок ўланги дерлар. Самарқанд муҳосарасида мен Хон юртида ўлтурғонда бу ўлангда Султон Али мирзо ўлтуруб эди. Яна бир Қулба ўлангидур, бу мухтасарроқ ўлангдур. Шимоли Қулба кенти ва Кўҳак дарёси, жануби Боғи Майдон ва Дарвеш Муҳаммад тархоннинг чорбоғи, шарқи Пуштаи Кўҳак.

Яхши вилоёти ва тумоноти бор. Улуғ вилоятиким, Самарқанд қаринасидур, Бухородур[5]. Самарқанднинг ғарби тарафи йигирма беш йиғоч йўлдур, Бухоронинг ҳам неча тумоноти бор. Тавр шаҳре воқиъ бўлубтур. Меваси кўп бўлур ва хўб бўлур, қовуни бисёр яхши бўлур, Мовароуннаҳрда Бухоро қовунича кўп ва хуб қовун бўлмас. Агарчи Фарғона вилоятидин Ахсининг бир навъ қовуниким, «миртемурий» дерлар, мунинг қовунидин чучукроқ ва нозукроқ бўлур, вале Бухорода ҳар жинс қовундин кўп бўлур ва яхши бўлур. Яна «олуйи бухорий» машҳурдур. Бухоро олусидек ҳеч ерда бўлмас, терисини сўюб қурутуб табаррукларга била вилояттин вилоятқа элтарлар. Талйин учун бисёр яхши тадовидур. Парвори[6] товуғи ва қози бисёр бўлур. Мовароуннаҳрда Бу-

[4] Л. б. — Бу жумла: «хили яхши ўлангни қўруқ қилурлар. Бир йил» тарзида ёзилиб, сўзлар тушиб қолган ва бузилган.

[5] Қ.б. — қаряси Бухородур.

[6] Қ. б. — парвози.

хоро чоғирларидин тундроқ чоғир бўлмас. Мен Самарқандта аввал ичганда Бухоро чоғирларини ичар эдим.

Яна Кеш вилоятидур, Самарқанднинг жанубидадур, тўққуз йиғоч йўлдур. Самарқанд била Кеш орасида бир тоғ тушубтур, Итмак добони дерлар, сангтарошлиқ қилур, тошларни тамом бу тоғдин элтарлар. Баҳорлар саҳроси ва шаҳри ва боми ва томи хўб сабз бўлур учун Шаҳрсабз ҳам дерлар. Темурбекнинг эоду буди Кешдин учун, шаҳр ва пойтахт қилурига кўп саъй ва эҳтимомлар қилди, олий иморатлар Кешта бино қилди. Узига девон ўлтурур учун бир улуғ пештоқ ва яна ўнг ёнида ва сўл ёнида тавочи[7] беклари била девон беклари ўлтуруб девон сўрар учун, икки кичикрак пештоқ қилибтур. Яна савруп эли ўлтурур учун бу девонхонанинг ҳар зилъида кичик-кичик тоқчалар қилибтур, мунча олий тоқ оламда кам нишон берурлар. Дерларким, Кисро тоқидин бу бийикрактур. Яна Кешда мадраса ва мақбара қилибтур. Жаҳонгир мирзо ва яна баъзи авлодининг мақобири андадур. Чун Кешнинг қобилияти шаҳр бўлмоққа Самарқандча эмас эди, охир пойтахт учун Темурбек Самарқандни-ўқ ихтиёр қилди.

Яна Қарши вилоятидурким, Насаф ва Нахшаб ҳам дерлар, Қарши мўғулча оттур, гўрхонани мўғул тили била қ а р ш и дерлар. Ғолибо бу от Ченгизхон тасаллутидин сўнг бўлғондур. Кам оброқ ердур, баҳори хуб бўлур, экини ва қовуни яхши бўлур. Самарқанддин жануб саридур, бир нима ғарбқа мойил, ўн секкиз йиғоч йўлдур. Бағриқаро йўсунлуқ кушқина бўлурким, қилқуйруқ дерлар, Қарши вилоятида беҳад ва бениҳоят бўлур учун ул навоҳида мурғаки қарши дерлар.

Яна Хузор вилоятидур. Яна Кармина вилоятидур, Самарқанд била Бухоро орасидадур. Яна Қоракўл вилоятидур. Борчадин поён оброқдур. Бухородин етти йиғоч ғарб-шимолийдур. Яхши тумоноти бор[8]. Ул жумладин, Суғд тумани ва Суғдға пайваст туманлардур. Боши Ёр яйлоқ, оёғи Бухоро, бир йиғоч йўл йўқтурким, кент ва маъмура бўлмағай. Андоқ машҳурдурким, Темурбек дегандурким: менинг бир боғим борким, тули ўттуз йиғочтур. Бу тумонотни дегандур.

Яна Шовдор туманидур. Шаҳр ва маҳаллотқа пайвастур. Хили яхши тумандур. Бир тарафи Самарқанд била Шаҳрсабз орасидаги тоғ воқиъ бўлубтур, кентлари аксар бу тоғнинг доманасида тушубтур. Яна бир тарафи Кўҳак дарёсидур, хушҳаво ва пурсафо, суйи фаровон, неъмати арзон, хили яхши туман тушубтур. Миср ва Шом кўрган равандалар мунча чоғлиқ ер нишон бермайдурлар. Агарчи яна туманлари ҳам бор, бу мазкур бўлғонларча эмас. Ушмунча била иктифо қилилди.

---

[7] Л. б. — навоҳи.

[8] Қ. б. — Бу ерда: «ва Самарқандни ҳам яхши тумоноти бор» жумласи қўшилган.

Темурбек Самарқанднинг ҳукуматини Жаҳонгир мирзоға бериб эди. Жаҳонгир мирзонинг фавтидин сўнг, улуғ ўғли Муҳаммад Султони жаҳонгирга берди. Шоҳрух мирзо жамиъ Мовароуннаҳр вилоятини улуғ ўғли Улуғбек мирзоға бериб эди. Улуғбек мирзодин ўғли Абдуллатиф мирзо олди. Бу беш кунлук ўтар дунё учун андоқ донишманд ва қари отасини шаҳид қилди. Улуғбек мирзонинг фавтининг тарихи тавре воқиъ бўлубтур. Назм:

Улуғбек баҳри улуму хирад,
Ки дунёву динро азў буд пушт,
Зи Аббос шаҳди шаҳодат чашид,
Шудаш ҳарфи тарих Аббос кушт[9].

Агарчи ўзи ҳам беш-олти ой беш салтанат қилмади, бу байт машҳурдурким:

Падаркуш подшоҳиро нашояд,
Агар шояд ба шаш моҳаш напояд[10]

Анинг тарихи ҳам тавре воқиъ бўлубтур.

Абдуллатиф хисрави Жамшид фар ки буд
Дар силки бандагонаш Фаридуну Зардуҳушт.
Бобо Ҳусайн кушт шаби жумъааш батир,
Тариҳаш ин навис ки Бобо Ҳусайн кушт[11].

Абдуллатиф мирзодин сўнгра Шоҳрух мирзонинг набираси Иброҳим Султон мирзонинг ўғли Абдулло мирзоким, Улуғбек мирзонинг куёви эди, тахтқа ўлтурди. Бир ярим йил икки йилга ёвуқға подшоҳлиқ қилди. Андин сўнгра Султон Абусаид мирзо олди, ўз ҳаётида улуғ ўғли Султон Аҳмад мирзоға бериб эди. *Султон Абусаид мирзодин сўнг Султон Аҳмад мирзо подшоҳлиқ қилди.[12] Султон Аҳмад мирзонинг фавтидин сўнг Султон Маҳмуд мирзо Самарқанд тахтиға ўлтурди. Султон

---

[9] Илм ва ақл денгизи бўлган Улуғбек дунё ва диннинг таянчи эди. Аббос қўлидин шаҳидлик болини татиди, «Аббос кушт» ҳарфлари ўлим тарихи бўлди. عباس كشت (Аббос ўлдирди) ҳарфларини «Абжад ҳисоби» билан рақамга айлантирилса, 853 ҳижрий (1449—1450) йил чиқади.

[10] Отасини ўлдирган (падаркуш) подшо бўлолмайди, агар бўлса ҳам, олти ойга етмайди.

Л. б.—«башаш маҳош» ўрнида «бажуз шаш маҳ».

[11] Абдуллатиф Жамшиддай шукуҳли подшо эди, Фаридун билан Зардушт қуллари қатори эди. Уни Бобо Ҳусайн жума кечаси ўқ билан ўлдирди, ўлим тарихини «Бобо Ҳусайн кушт» деб ёзгин

بابا حسين كشت (Бобо Ҳусайн ўлдирди) ҳарфларини «Абжад ҳисоби» билан рақамга айлантирилса, 854 ҳижрий, (1450—1451) йил чиқади.

[12] Қ. б. — да бу жумла йўқ.

Маҳмуд мирзодин сўнг Бойсунғур мирзони подшоҳ қилдилар. Тархоннинг ғавғосида Бойсунғур мирзони тутуб, иниси Султон Али мирзони бир-икки кун ўлтурғуздилар. Яна Бойсунғур мирзо-ўқ олди. Нечукким, бу тарихида мазкур бўлди. Бойсунғур мирзодин мен олдим, мундин сўнгғи вақойиъда ўзга кайфиятлар маълум бўлғусидур.

Самарқанд тахтиға ўлтурғоч, Самарқанд бекларини бурунгудек-ўқ риоят ва иноят қилдим. Бизинг била бўлғон бекларни ҳам фарохўри ҳолларига яраша тарбият ва шафқат қилдим. Султон Аҳмад Танбалнинг борасиға риоят кўпрак воқиъ бўлди. Ички беклар чаргасида эди, улуғ беклар чаргасида риоят қилдим. Самарқандниким, етти ой муҳосара қилиб ташвишлар била олдук, аввал келганда черик элига ўлча-мўлчадек нима тушиб эди. Бир Самарқанддин ўзга жамиъ вилоятлар манга кириб эди, то Султон Али мирзоға бу кирган вилоятларни чопиб бўлмас эди. Мунча толон ва торож тортғон вилоятлардин нима олмоқ худ нечук муяссар бўлғай.

Черик элининг ўлчаси туганди. Самарқандни олғонда Самарқанд андоқ хароб эдиким, мадад ва тухм ва тақовиға эҳтиёж бор эди. Чи жойи улким, киши андин нима ола олғай. Бу жиҳатлардин черик эли кўп тэнқислиқ торттилар. Биз ҳам элга нима еткура олмадук. Уйларини ҳам соғиндилар. Бирар-иккирар қочмоқға юз қўйдилар. Аввал кишиким қочти Хонқули Баёнқули эди, яна Иброҳим Бекчик эди. Мўғуллар тамом қочтилар. Сўнгра Султон Аҳмад Танбал ҳам қочти. Бу фитнанинг таскини, учун Хожа қозини йибордукким, Узун Ҳасан Хожаға ўзини хили мухлис ва муътақид тутар эди. Узун Ҳасаннинг иттифоқи била қочқонларнинг баъзисиға сазо бергайлар, баъзисини бизнинг қошимизға йиборгайлар.

Бу фитналарни ангиз қилғучи, мундин қочиб борғонларни ёмонликқа тез қилғучи худ Узун Ҳасан ҳаромнамак экандур. Борчаси Султон Аҳмад Танбал борғон била зоҳир ва ошкоро ёмонлиқ мақомида бўлдилар. Самарқандни олмоқ доияси била неча йилким бажид черик тортар эдук, Султон Маҳмудхондин агарчи муътаддун биҳ мадад ва кўмак бўлмас эди, вале Самарқанд фатҳидин сўнг Андижонни тамаъ қилур эди. Бу фурсаттаким аксар черик эли ва мўғуллар тамом қочиб Андижон, Ахсиға бордилар, Узун Ҳасан ва Танбал ул вилоятларни Жаҳонгир мирзоға тамаъ қилдилар. Неча жиҳатдин мумкин эмас эдиким, аларға берилгай. Бири улким, агарчи хонға бу вилоятларни ваъда қилилмайдур эди, вале хон тилаб эди. Хон тилаб туруб, Жаҳонгир Мирзоға берилса, хон била тамом якрў бўлмоқ керак эди. Яна бир буким мундоқ маҳалдаким, эл қочиб ул вилоятқа борди, таҳаккум тариқи била тамаъ қиладур, агар бурунроқ бу сўз орада бўлса эди, филжумла важҳи бор эрди, аларнинг таҳаккумини ким тортор бўлғай? Мўғул ва Андижон черики ва баъзи беклардин ичкилардин ҳам Андижонға бориб эдилар.

Менинг била Самарқандта бек ва йигит, яхши ва ёмон мингга ёвуқча киши қолиб эди. Аларнинг истидъосидек чун муяссар бўлмади, қочиб борғон таваққумлуқ элларни тамом тилаб ўзларига қўштилар. Таваққумлуқ эллар худ мундоқ воқиани ўз қўрқунчидин тенгридин тилар эдилар. Ахсидин Андижон устига черик тортиб ёмонлиқ ва ёғилиқни сариқ ва ошкоро қилдилар.

Тўлун Хожа отлиқ Бориннинг мардона ва саромад ва қазоқ йигитларидин эди. Отам Умаршайх мирзо риоят қилиб эди ва ҳануз риоят қилмоқта эди. Мен худ тарбият қилиб бек қилиб эдим. Ажаб мардона ва қазоқ йигит эди. Риоят арзандаси эди. Мўғуллар ичида риоят қилғон эътимодлиқ кишимиз Тўлун Хожа учун Самарқанддин мўғул улуси қоча киришганда Тўлун Хожанинг йиборилиб эдиким, элга насиҳат қилиб таваққумни хотирларидан чиқарғой, то эл қўрқунчтин сар бабод бермағайлар. Элни худ бу муфаттинлар била ҳаромнамаклар андоқ қилиб эдиларким, ваъда ва ваид ва насиҳат ва таҳдид ҳеч фойда қилмас эди. Тўлун Хожанинг кучи икки сув орасида эдиким, бу икки сув орасини Работак Ўрчини дерлар. Узун Ҳасан била Султон Аҳмад Танбал бир пора илғор Тўлун Хожанинг устига йибордилар. Бориб ғофилликта олиб келтуруб ўлтурдилар. Узун Ҳасан ва Танбал Жаҳонгирни олиб келиб, Андижонни муҳосара қилдилар.

Черик отланурда Андижонда Али Дўст тағойини ва Ахсида Узун Ҳасанни қўюлуб эди. Сўнгра Хожа қози ҳам келиб эди. Самарқанддин борғон черик элидин ҳам хили йигитлар бор эди. Хожа қози ул қалъадорлиқта менинг давлатхоҳлиғим учун ўн секкиз минг қўйни қўрғондағи йигитларга ва бизнинг била бўлғон йигитларнинг кўчлариға улашти. Муҳосара муддатида *менинг волидаларимдин ва Хожа қозидин муттасил бу мазмун била хатлар келур эдиким, бизларни мундоқ[13] муҳосара қилибтурлар. Агар келиб фарёдимизға етмасангиз иш вубол бўлғусидур. Самарқанд Андижон кучи била олилиб эди. Агар Андижон иликта бўлса, яна тенгри фост келтурса, Самарқандни иликласа бўлур. Мутаоқиб бу мазмун била хатлар келди.

Ул фурсатта бир мартаба беҳузур бўлуб, яхши бўлуб эдим. Нақоҳат айёмини ўбдон риоят қила олмадим, узулдум. Бу навбат ёмон беҳузур бўлдум. Андоқким, тўрт кунгача тилим тутулди, оғзимға пахта била сув томизурлар эрди. Менинг била қолғон бек ва бегот ва йигит-яланг менинг тирилмагимдин маъюс бўлуб, ҳар ким ўз фикрида бўлдилар. Ушмундоқ маҳалда Узун Ҳасаннинг навкарининким, элчиликка келиб, паришон сўзлар келтуруб эди, беклар раъйида ғалат қилиб, мени кўрсатиб рухсат бердилар. Тўрт-беш кундин сўнг ул ҳолдин бир нима яхши-

---

* [13] Қ. б.— менинг волидаларим ва Хожа Қози ва ул жамоатнинг арза доштн келдиким, бу жамоатн ҳаромнамак келиб бизни.

роқ бўлдум. Вале тилимда калолат қолди. Неча кундин сўнг ўз ҳолимға келдим.

Чун оналаримдинким, онам ва онамнинг онаси Эсан Давлатбегим бўлғай, яна устод ва пиримдинким, Хожа Мавлонои қози бўлғай, бу навъ хатлар келиб, мундоқ эҳтимом била тилағайлар, не кўнгул била киши турғай.

Ражаб ойи, шанба куни Андижон азимати била Самарқанддин чиқтук. Бу навбат Самарқанд шаҳрида юз кун подшоҳлиқ қилдим. Яна шанба эдиким, Хўжандға еттим, Ушул куни Андижондин бир киши бу хабарни келтурдиким, етти кун мундин бурун ўшул шанбаким, биз Самарқанддин чиқибтурбиз, ўшул шанба Али Дўст тағойи Андижон қалъасини мухолифларға бериб тур. Тафсили будурким, Узун Ҳасаннинг навкариниким, менинг беҳузурлуғумда манга кўрсатиб ижозат бердилар, мухолифлар Андижон қўрғонини қабағонда бориб дебтурким, подшоҳнинг тили тутулуб эди, оғзиға пахта била сув томизадурлар эди. Ушбу таъриф қилғон йўсунлуқ бориб, Али Дўстнинг қошида онт ичиб айтибдур. Хакан дарвозасида Али Дўст эди. Бу сўздин бепой бўлуб, муҳолифларни тилаб аҳд ва шарт қилиб, қалъани берди. Захирадин ва урушур кишидин қўрғонда ҳеч камлик йўқ эди. Ғояташ ул мунофиқи намақҳаром мардакнинг номардлиғи эди. Бу мазкур бўлғон сўзларни ўзига баҳонаи рост қилди. Андижонни олғондин сўнг менинг Хўжанд келганимни эшитиб, Хожа Мавлонои қозини арк дарвозасида беиззатона осиб шаҳид қилдилар.

Хожа Мавлонои қозининг оти Абдуллодур. Бу от била машҳур бўлуб эди. Ота тарафидин насаби Шайх Бурҳониддин Қиличқа мунтаҳи бўлур. Она тарафидин Султон Илик Мозиға етар. Фарғона вилоятида бу табақа муқтадо ва шайхулислом ва қози бўла келгандурлар. Хожа қози ҳазрати Хожа Убайдуллонинг муриди эди. Алардин тарбият топиб эди. Хожа қозининг валилиғида менинг ҳеч шакким йўқтур. Қайси иш валоятқа мундин яхшироқ далилдурким, аларға қасд қилғонлардин оз фурсатта осор ва аломат қолмади. Хожа қози ажаб киши эди. Қўрқмоқ анда асло йўқ эрди. Онча далер киши кўрилган эмас. Бу сифат ҳам валоят далилидур. Сойир эл ҳарнеча баҳодир бўлса, андак дағдағаси ва таваҳҳуми бўлур. Хожада асло дағдаға ва таваҳҳум йўқ эди. Хожанинг воқиасидин сўнг Хожаға мансуб эллар мисли навкар ва чокар ва аймоқ ва аҳшомни тамом туттуруб талаттилар.

Андижонға бўла Самарқандни иликдин бердук. Андижон ҳам иликдин чиқмиш эди. Бизга ғофил аз инжо ронда ва аз онжо монда[14] дегандек бўлди. Бисёр шоққ ва душвор келди. Не учунким, то подшоҳ бўлуб

[14] «Ғофил бу ердан қувилган, у ердан ажралган» (аро йўлда сарсон бўлиб қолишдан киноя).

эдим, бу навъ навкардин ва вилояттин айрилмайдур эдим, то ўзумни билиб эдим, бу йўсунлуқ ранж ва машаққатни билмайдур эдим.

Хўжандқа келгач, баъзи мунофиқ шева эллар Халифани менинг эшигимда кўра олмадилар. Муҳаммад Ҳусайн мирзони ва баъзиларни барин қилдилар. Халифаға Тошканд сари рухсат берилди. Қосимбекни Тошкандга хон қошиға йибориб, Андижон устига юрмакни истидъо қилилди. Хон ҳам черик тортиб, Оҳангарон жилгаси била келиб, Қандирлик добонининг тубига тушганда мен ҳам Хўжанддин бориб, хон додамни кўрдим. Қандирлик добонини ошиб Ахси тарафиға тушулди.

Ул тарафдин мухолифлар ҳам бўлғон черикларини йиғиб, Ахси келдилар. Бу фурсатта Поп қўрғонини мени деб беркиттилар. Хоннинг бир нима ҳаял юрушидин мухолифлар Поп қўрғонини зўрлаб олдилар. Хоннинг агарчи ўзга ахлоқ ва атвори хўб эрди, вале сипоҳилиқ била сардорлиқдин бисёр бебаҳра эди. Иш бу ерга етгандаким, агар яна бир кўч юрулса эди, кўпраги бу эдиким, урушсиз-ўқ вилоят муяссар бўлғай эди. Ушмундоқ маҳалда мухолифларнинг фирибомиз сўзларини қулоққа олиб, ислоҳ ҳикоятини ораға солиб, Хожа Абулмакорим била Танбал оғаси Бек Телбаниким, ул маҳалда хоннинг эшик оғаси эди, элчиликка йибордилар. Ул жамъ ўзларининг халослиғи учун бир неча чин ва ёлғон сўзлар айтиб хонға ё орадағиларға пора ва ришва қабул қилдилар. Хон ушмунча била мурожаат қилди.

Беклар ва ичкилар ва йигитларким, менинг била қолиб эдилар, аксарининг кўчлари Андижонда эди. Чун Андижон олмоқтин маъюс бўлдилар, бек ва беготдин ва йигит-ялангдин етти-саккиз юз киши тамом мендин айрилдилар. Айрилғонлардин: беклардин Али Дарвишбек, Али Мазид қавчин, Муҳаммад Боқирбек, Шайх Абдулло эшик оға, Мирим Лоғарий, менинг била қолғонлар, ғурбат била меҳнатни ихтиёр қилғонлар, яхши ёмон, тахминан, икки юздин кўпрак, уч юздин озроқ бўлғай эди. Беклардин Қосим қавчин бек, Вайс Лоғарий бек, Иброҳим соруйи Минглиғ бек, Ширим тағойи, Сайиди Қаробек; ичкилардин Миршоҳ қавчин, Сайид Қосим эшик оға жалойир, Қосим Ажаб[15], Муҳаммад Дўст, Али Дўст тағойи, Муҳаммад Али Мубашшир[16], Худойберди Туғчи Мўғул, Ёрак тағойи, Султонқули Бобоқули, Пир Вайс, Шайх Вайс, Ер Али Билол, Қосим мирохўр, Ҳайдар рикобдор. Манга бисёр душвор келди, беихтиёр ғалаба йиғладим.

Андин Хўжандқа келдим. Менинг онамни ва улуғ онамни ва баъзи менинг била қолғонларнинг кўчлари била Хўжандқа менинг қошимға йибордилар. Ул рамазонни Хўжандта ўткарилди. Султон Маҳмудхонға киши йибориб, кўмак тилаб, Самарқанд устига отланилди. Ўғли Султон

[15] Қ. б. — Сайд Қосим, эшик оқалардин Қосим жалойир Ажаб.
[16] Қ. б. — мунши.

Муҳаммад Хоникани[17] ва Аҳмадбекни тўрт-беш минг черик била Самарқанд устига тайин қилиб, хон ҳам отланиб Ўратепагача келдилар. Анда хонни кўруб, Самарқанд устига Ер яйлоқ йўли била мутаважжиҳ бўлдум. Султон Муҳаммад Султон ва Аҳмадбек ўзга йўл била илгаррак Ер яйлоқ келибтур. Мен Бўрка яйлоқи била Сангзорғаким, Ер яйлоқнинг доруғанишини ул қўрғондур, келдим. Султон Муҳаммад Султон ва Аҳмадбек Шайбонийхоннинг келиб, Шероз ва ул навоҳийни чопқон хабарини топиб, ёнибтурлар. Зарурат бўлди, мен ҳам ёниб Хўжандқа келдим.

Чун салтанат дағдағаси ва мулкгирлик доияси бор, бир қатла, икки қатла иш юрумаган била боқиб ўлтуруб бўлмас. Андижонға уйрушмак хаёли била кўмак тилай, Тошкандга хон қошиға бордим. Шоҳ бегимни ва уруғ-қаёшни ҳам етти-секкиз йил бор эди, кўрмайдур эдим, бу баҳона била аларнинг ҳам кўрулди. Неча кундин сўнг Сайид Муҳаммад мирзо дўғлатни ва Айюб Бекчик ва Жон Ҳасан Боринни етти-секкиз юзча черик била кўмак тайин қилдилар. Бу кўмакни олиб келиб, Хўжандта тавақкуф қилмай, ўта чиқиб, илғаб Кандибодомни сўл қўлда қўюб келиб, кеча била шоту қўюб Насух қўрғонияиким, Хўжандтин ўн йиғоч йўлдур. Кандибодомдин уч йиғоч, ўғурлаб олдук.

Қовун пишиғи эди. Насухда бир навъ қовун бўлурким, «исмоил шайхий» дерлар, териси сариқ, кемухтлуқ, ооуда қовун бўлур, тухми алмача, гўшти тўрт илик, ажаб лазиз қовундур. Онча қовун ул навоҳида бўлмас.

Тонгласи мўғул беклари арзға еткурдиларким, кишимиз оз, бу бир қўрғонни олғон била не иш очилғай? Филвоқиъ андоқ эди. Анда турарнинг ё қўрғонни беркитурнинг маслаҳатини топмай, ёниб, Хўжандға келдук.

Ушбу йил Хисравшоҳ Бойсунғур мирзо била черик тортиб, Чағониён келиб, *макр ва фириб била олди, Султон Масъуд мирзоға[18] элчи йибордиким, келинг Самарқанд устига юрулинг, Самарқанд муяссар бўлса, бир мирзо Самарқандта ўлтурғай, яна бир мирзо Хисорда.

Султон Масъуд мирзонинг бек ва ичкиси ва йигит-ялангги озурда бўлуб эдилар. Бу жиҳаттинким, Шайх Абдулло барлос Бойсунғур мирзо қошидин Султон Масъуд мирзо қошиғаким борди, чун мирзоға қойин ота эди, асру улуғ риоят топти. Бовужудким, Хисор вилояти муҳаққар ва мухтасар вилоятдур, улуфасини минг туман флус қилиб, Хатлон вилоятини дардаст берди. Хатлон вилоятида Султон Масъуд мирзонинг хили бекларининг ва ичкиларининг тани бор эрди. Борчани мутасарриф

---

[17] Қ. б. — Чоникани (چانیکه‌نی)

[18] Қ. б. — макр ва фириб била Султон Масъуд мирзоға.

бўлди. Ўзи ва ўғлонлари куллий ва жузъий эшик ихтиёрини олдилар. Озурда бўлғонлар қочиб-қочиб Бойсунғур мирзоға кела бошладилар.

Фирибомиз сўзлар била Султон Масъуд мирзони ғофил қилиб, Чағониёндин илғоб, нақора вақтида Ҳисор қўрғонини қабай олдилар. Султон Масъуд мирзо қўрғондин ташқари маҳаллотта отаси солғон Давлатсаро отлиқ иморатта эрди, қўрғонға кира олмай қочиб, Шайх Абдулло барлос била[19] Хатлон сари тортти. Орада Шайх Абдулло барлосдин айрилиб. Убож[20] пузари била ўтуб, Султон Ҳусайн мирзоға борди. Ҳисор вилояти муяссар бўлғоч, Бойсунғур мирзони Ҳисорда ўлтурғузуб, Хатлонни Валиға берди. Неча кундин сўнг Балхни қабамоқ доияси била отланди. Ўзидин илгарроқ Назар баҳодир отлиқ улуғ навкарини уч-тўрт минг киши била Балх навоҳисиға йиборди, уч-тўрт кундин сўнг Бойсунғур мирзони олиб келиб, Балхни муҳосара қилди.

Балхта Иброҳим Ҳусайн мирзо эди. Яна Султон Ҳусайннинг беклариdин ҳам хили бор эди. Иниси Валиға қалин черик қўшуб, Шабурғонни қабамоққа ва ул навоҳини толон ва торож қилмоққа йиборди. Вали бориб Шабурғонни ёвуқдин ҳам қабай олмади. Бўлғон черикни Зардак чўлидағи эл ва улусни топқоли йиборди. Бориб Зардакчўлини чопиб, юз мингдин ортуқроқ қўй ва уч мингга ёвуқ тева олиб келдилар. Вали андин сўнг Сончорик вилоятини чопиб, талаб, тоғда баъзи беркилган элларни олиб келиб, Балхта оғасиға мулҳақ бўлди.

Хисравшоҳ Балхни муҳосара қилғон фурсатта бир кун мазкур бўлғон Назар баҳодир отлиқ навкарини Балхнинг ариқларини йиққоли йиборди. Ичкаридин Тенгриберди самончиким, Султон Ҳусайн мирзонинг риоят қилғон беги эди, етмиш-сексон йигит била чиқиб келиб, Назар баҳодир била рўбарў бўлуб, йиқитиб, бошини кесиб олиб, қалъаға кирди. Бисёр мардона бориб, намоён иш қилди.

Ҳам ушбу йил Султон Ҳусайн мирзо Зуннун арғуннинг ва ўғли Шоҳ Шужоънингким, Бадиуззамон мирзоға навкар бўлуб, қиз бериб, фитна ва фасод мақомида эдилар, дафъиға черик тортиб келиб, Бустқа тушти. Черикига ҳеч тарафдин ошлиғ келмади, очлиқтин батанг кела ёвушуб эдиларким, Буст доруғаси Бустнинг қўрғонини берди. Бустнинг захирасининг мадади била Хуросонға мурожаат қилди. Султон Ҳусайн мирзодек улуғ подшоҳ мунча асбоб ва тамтароқ била неча навбат Қундуз ва Ҳисор ва Қандаҳор устига черикдар тортиб ола олмай ёнғон учун, ўғлонлари ва беклари мунча далер бўлуб, ёғилиқлар ва фитналар қилдилар. Ёзиға Султон Ҳусайн мирзо ўғли Муҳаммад Ҳусайн мирзонинг дафъи зарариғаким, Астрободқа мусаллит бўлуб, ёмонлиқ мақомида эди, Муҳаммад Валибек бошлиқ бекларни қалин черик била илғор йибориб,

[19] Қ. б. — барлосқа.
[20] Л. б. — Уёж.

ўзи Нишин ўлангида ўлтуруб эдиким, Бадиуззамон мирзо ва Зуннунниинг ўғли Шоҳбек ғофиллиқта черик тортиб, мирзонинг устига келдилар. Иттифоқоти ҳасанадин Султон Масъуд мирзоким, Ҳисорни олдуруб, Султон Ҳусайн мирзоға келадур эди, ушбу кун етишти. Астрободқа борғон черик ҳам келиб, ушбу кун мирзоға мулҳақ бўлди. Рўбарў бўлғоч-ўқ уруша ҳам олмади. Бадиуззамон мирзо била Шоҳбек қочти.

Султон Ҳусайн мирзо Султон Масъуд мирзони яхши кўруб куёвлукка юкундуруб, иноят ва шафқат мақомида бўлуб эдиким, Хисравшоҳнинг иниси Боқи Чағониёнийким, мундин бурунроқ келиб Султон Ҳусайн мирзо мулозаматида бўлур эди, ангизе била Ҳуросонда турмай, бир баҳона била чиқиб, Султон Ҳусайн мирзодин берухсат Хисравшоҳға борди. Хисравшоҳ Ҳисордин Бойсунғур мирзони тилаб келтурди. Ушбу фурсатта Улуғбек мирзонинг ўғли Мироншоҳ мирзо отаси била ёғиқиб, Ҳазораға кириб Ҳазорада ҳам безътиқодликлар қилиб, ҳазорада тура олмай, ул ҳам Хисравшоҳ қошиға келиб эди.

Баъзи кўтаҳандишлар худ барин эдиларким, учала подшоҳзодани ўлтуруб, Хисравшоҳ отиға хутба ўқутғайлар. Ул шиқни маслаҳат кўрмай, Султон Масъуд мирзониким, кичиклигидин бери сахлаб улғайтиб эди, бек аткаси эди, бу беш кунлук дунё маслаҳати жиҳатидинким, не анга вафо қилди ва не ҳеч кимга вафо қилғусидур, тутуб, бу кўрнамак мардак кўзларига наштар солиб кўр қилди.

Бир неча кўкалтош, эмалдош ва бойриси Султон Масъуд мирзони олиб, Самарқандға Султон Али мирзо қошиға келтурур хаёли била Кешқа келдилар. Ул жамоат ҳам қасд мақомида бўлдилар. Кешдин қочиб, Чоржў пузори била ўтуб, Султон Ҳусайн мирзо қошиға борди. Ҳар кимким мундоғ шаниъ ҳаракатга иқдом қилғой ва ул кишигаким бу навъ ишга эҳтимом қилғай, юз минг лаънатдур қиёматқачаким, ҳар ким Хисравшоҳнинг бу афъолини эшитса, лаънат қилсун. Бу афъолини эшитиб лаънат қилмоғон ҳам сазовори лаънат бўлсун. Бу шаниъ ҳаракаттин сўнг Бойсунғур мирзони подшоҳ қилиб, Ҳисорға рухсат берди. Мироншоҳ мирзоға Сайид Комилни кўмак қўшуб, Бомиён сари йиборди.

ВАҚОЙИИ САНАИ АРБАА ВА ТИСЪА МИА

Самарқанд ва Андижонға мукарраран юрушуб, ҳеч иш очилмайа, яна ёниб Хўжандға келдук. Хўжанд мухтасар ередур. Юз-икки юз навкарлик кишининг авқоти ташвиш била ўтар. Доиялиқ киши нечук боқиб ўлтурғай. Муҳаммад Ҳусайн кўрагон дуғлатким, Ўратепада эди, Самарқандға эврушмак доияси била анга кишилар йибориб, сўзлашиб, Ёр яйлоқ кентларидин Пашоғарниким, Ҳазрат Хўжанинг мулк кентларидиндур, бу фаторотта анга тааллуқ бўлуб эди, тиладукким, бу қиш орияти бергай, то анда ўлтуруб Самарқанд вилоятиға иликдин келганча эврушгайбиз. Муҳаммад Ҳусайн мирзо ҳам рози бўлди.

---

[1] Тўққиз юз тўртинчи (1498—1499) йил воқиалари.

Хўжандтин отланиб Пашоғарға мутаважжиҳ бўлдум. Зоминға етган фурсатта иситтим. Бовужуди иситма Зоминдин отланиб илғор қилиб, тоғ йўли била ўтуб, Работи Хожанинг устига келдимким, ғофиллиқта шоту қўюб чиқиб, Работи Хожа қўрғонинликим, Шовдор туманининг доруғанишини улдур, олилғай. Субҳ вақти етилди. Эли хабардор бўлдилар. Яна ёниб, ҳеч ерда таваққуф қилмай, Пашоғарға келилди. Бовужуди иситма ўн уч-ўн тўрт йиғоч йўлни суубат ва машаққат била қатъ қилдим. Неча кундин сўнг Иброҳим соруни ва Вайс Лоғарийни ва Ширим тағойини ички беклар ва йигитлар била илғор тайин қилдукким, бориб Ёр яйлоқ қўрғонларини сўз била ё зўр била иликлагайлар.

Ул фурсатта Ёр яйлоқ Сайид Юсуфбекда эди. Мен Самарқанддин чиққонда қолиб эди, Султон Али мирзо ҳам риоят қилиб эди. Сайид Юсуфбек ини, ўғлини Ёр яйлоқ қўрғонларининг забт ва рабтиға йибориб эди. Аҳмад Юсуфким бу тарихда Сиёлкўт ҳукумати андадур, ул қўрғонларда эди. Бизнинг беклар ва йигитлар ҳам бориб тамом қиш баъзи қўрғонни сулҳ била иликладилар, баъзини урушуб зўр била олдилар, баъзини айёрлиқ ва инчкалиқ била ўғурлаб мутасарриф бўлдилар. Ул вилоятларда мўғул ва ўзбак жиҳатидин ҳеч кент йўқтурким, анинг қўрғони бўлмағай. Ушбу фурсатларда бизнинг жиҳатимиздин Сайид Юсуфбек ва ини, ўғлидин бадгумон бўлуб, Хуросонға рухсат бердилар. Бу қиш бу навъ талош ва тортиш била ўтти. Ёз бўла сулҳ учун Хожа Яҳёни йибордилар, ўзлари ҳам черик ангизи била Шероз ва Кобуд навоҳисиға келдилар. Бизнинг бўлғон сипоҳиймиз икки юздин кўпроқ ва уч юздин озроқ бўлғой эди, ҳар тарафда кучлук ғанимлар Андижонға эврушуб, толиъ ҳеч мадад қилмади. Самарқандға илик қўюб ҳеч иш очилмади. Заруратдин сулҳ гуна қилиб, Пашоғардин мурожаат қилилди.

Хўжанд бир муҳаққар ердур. Бир бекнинг авқоти анда ташвиш била ўтар. Бир ярим йилға ёвуқ[2] аҳл ва аёл била анда эдук. Ул мусулмонлар ҳам бу муддатта имкони борича харж тортмоқда ва хизмат қилмоқта тақсир қилмадилар. Яна не юз била Хўжандға борилғай, Хўжандқа бориб ҳам киши не қилғай?

Бормоққа не маскан муяссар
Турмоққа не давлат муқаррар[3].

Охир ушбу тараддуд ва тафриқа била Ўратепанинг жануб тарафидағи яйлоқларға бордук. Неча кун ул навоҳида ўз ишимизга ҳайрон, боруф тураримизни билмай, саргардон ўткарилди. Бир кун ушбу ерда эканда Хожа Абулмакоримким, бизнингдек жалойи ватан бўлуб саргардон эди, мени кўра келди. Борур, турар еримиздин ва қилур қилмас

[2] Қ. б. — Бир ярим йил, икки йилга ёвуқ.
[3] Л. б. — Бормоққа не маскане, турмоққа не маъмане.

ишимиздин истиълом ва истифсор қилиб, мутаассир бўлуб, бизинг ҳолимизға риққат қилиб, фотиҳа ўқуб борди. Манга ҳам бисёр таъсир қилди, риққат қилдим. Ушбу кун кеч намоз дигар даранинг аёғидин бир отлиқ киши пайдо бўлди, бу худ Али Дўст тағойининг навкари экандур, Йўлчуқ* отлиқ. Бу мазмун била йиборибтурким, агарчи мендин азим гуноҳлар содир бўлди, вале умидим борким, иноят қилиб гуноҳимни бағишлаб, берига мутаважжиҳ бўлсалар, Марғинонни топшуруб бир навъ қуллуқ ва хизматгорлиқ қилғаймен, гуноҳим ариб ҳижобим рафъ бўлғай.

Мундоқ мутаҳаййирлиқ ва саргардонлиқта бу хабар келган била ҳеч андиша ва таваққуф қилмай, ўшал замон-ўққим, офтоб ўлтурур чоғ эди. Марғинонға илғор тариқа била мутаважжиҳ бўлдум. Бу ер била Марғинон ораси тахминан йигирма тўрт-йигирма беш йиғоч бўлғай эди, ул кеча тонг отқунча ва ул куни намози пешингача ҳеч ерда таваққуф қилмай юрулди. Намози пешин Хўжанднинг Тангоб отлиқ кентига тушулди. От совутуб, отға бўғуз бериб, тун ярими нақора вақтида Тангобдин отланилди. Ул кеча тонг отқунча ва ул куни офтоб ботқунча ва яна кечаси тонгдин бурунроқ Марғиноннинг бир йигочиға етганда Вайсбек ва баъзилар тараддуд қилиб арзға еткурдиларким, Али Дўст не навъ ёмонлиқ қилғон кишидур,орада бир навбат, икки навбат киши бормай ва келмай, гуфтугў ва аҳду шарт бўлмай, не эътимод била борадурбиз? Филвоқиъ тараддудларининг важҳи бор эрди. Бир замон туруб кенгаш қилдуқ, охир мунга қарор топтиким, бу тараддудларнинг агарчи важҳи бор, вале мундин бурунроқ керак эрди. Уч кеча ва кундуз тинмай, таваққуф қилмай йигирма тўрт-йигирма беш йиғоч йўлни келдук, не отта мажол қолибтур ва не кишида. Бу ердин не навъ ёнилғай, ёниб ҳам қайсариға чиқилғай? Чун мунча келибтурбиз бормоқ керак. Ҳеч нима тенгрининг хостидин ўзга бўлмас.

Сўзни мунга қўюб таваккул қилиб тебрадук. Суннат вақти эдиким, Марғинон қўрғонининг эшигига келдим. Али Дўст тағойи дарвозанинг орқасида туруб, дарвозани очмай, аҳд илтимос қилди. Аҳд ва шарт қилғондин сўнг дарвозани очиб, дарвоза орасида мулозамат қилди. Али Дўстни кўргандин сўнг, қўрғон ичида бир муносиб ҳавлида тушулди. Менинг бирла бўлғон киши улуғ-кичик икки юз қирқ киши эди. Узун Ҳасан ва Султон Аҳмад Танбал вилоят элига бисёр зулмлар ўткариб, ёмон маош қилиб эдилар. Вилоят эли тамом мени тилар эдилар. Марғинонға киргандин икки-уч кун сўнг Қосимбекка Пашоғарийдин ва янги навкар бўлғонлардин ва Али Дўст бекнинг навкарларидин юздин кўпрак киши қўшуб, Андижоннинг жануб тарафидағи тоғ элларига, мисли Ашпориён ва Тўруқшорон ва Чакрак ва ул навоҳиларға йиборилдиким,

* Қ. б. — тўпғуқ.

истимолат била ё зўр била бу элларни келтургай. Иброҳим соруни ва Вайс Лоғарийни ва Сайидий Қарони Ахси тарафиға юзга ёвуқ киши била йиборилдиким, Хўжанд суйини кечиб, ул юуздаги[4] қўрғонлар била тоғ элларини ҳар тавр қилиб бизга боқтурғайлар.

Бир неча кундин сўнг Узун Ҳасан ва Султон Аҳмад Танбал Жаҳонгир мирзони олиб, неким бўлғон сипоҳий ва мўғулни йиғиб, Андижон ва Ахсининг черикка чиқор кишисини черикка чиқариб, Марғинонни қабамоқ доияси била Марғиноннинг бир шарқисида шарқ сари Сапон отлиқ кентга келиб туштилар. Бир-икки кундин сўнг ясаб, яроғланиб Марғиноннинг маҳаллотиға келдилар. Бовужудиким, Қосимбек ва Иброҳим сору ва Вайс Лоғарий бошлиқларни икки тарафға илғор йиборилиб эди, менинг била бир неча маъдуди қолиб эди, бўлғон йигитлар ясаниб чиқтилар. Маҳаллоттин илгари келгани қўймадилар. Ул куни Халил чуҳраи дасторпеч яхши юруб, илиги ишга етти, келиб ҳеч иш қила олмадилар. Яна иккилай қўрғон ёвуғиға келмадилар. Қосимбекким, Андижоннинг жанубий тоғлариға бориб эди. Ашпорён ва Тўруқшорон ва Чакрак ва ул навоҳидаги тоғ ва туздаги раият ва аймоқ тамом кирдилар. Сипоҳидин ҳам бирор-икирар бизга қочиб кела бошладилар. Иброҳим сору ва Вайс Лоғарий бошлиқларғаким, Ахси тарафиға сувдин ўтуб бориб эдилар. Поп қўрғони ва яна бир-икки қўрғон кирди.

Узун Ҳасан ва Танбал золим ва фосиқ ва кофирваш эллар эди, раият ва вилоят эллари булардин бисёр оғриб эдилар. Ахси улуғларидин Ҳасан декча жамоати била ва яна Ахсининг бир пора лаванд ва авбошни барин қилиб, қаротаёқ қилиб, Ахсининг тош қўрғонидағиларни зарби рост аркка тиқиб, Иброҳим сору ва Вайс Лоғарий ва Сайидий Қаро бошлиғларни тилаб, Ахсининг тош қўрғониға киюрдилар. Султон Маҳмудхон[5], Банда Али ва Ҳайдар кўкалтошни ва Ҳожи Ғози манғитниким, ўшул фурсатта Шайбонийхондин қочиб хон қошиға келиб эди, яна барин туман беклари била бизга кўмак тайин қилиб эди, ушбу маҳалда келдилар. Бу хабар Узун Ҳасанға етиб, бепой бўлуб, риоят қилғон навкарларини ва ўбдон йигитларини Ахсининг аркига кўмак тайин қилиб йиборди. Саҳар вақти дарё ёқасиға еттилар.

Бизинг черик ва мўғул черки хабар топиб, бир пора кишини от ялангочлантуруб, сувдин кечурдилар, кўмак келганлар олдараб[6] кемани юққори тортмай кечган еридин-ўқ қўябердилар. Қўрғонға ўта олмай қуйи туштилар. Бизинг черик ва мўғул черики туш-тушдин от ялангочлаб кира бошладилар. Кемадагилар ҳеч уруша олмадилар. Қорлуғоч бахши Мўғулбек ўғлонларидин бирни тилаб илигини тутуб чопқулаб ўлтурди. Не фойдаким, иш андин ўтуб эди. Аксар кемадагиларнинг ўлумга бор-

[4] Қ. б. — туздаги.
[5] Қ. б. — Султон Муҳаммадхон.
[6] Л. б. — Яладараб.

моғиға бу ҳаракат сабаб бўлди, бир замонда дарёдағиларни ариқ олиб, борини қирдилар.

Узун Ҳасаннинг муътабар кишиларидин Қорлуғоч бахши эди, Халил девона эди, Қози Ғулом эди. Булардин бир Қози Ғулом қуллуқ баҳонаси била халос бўлди. Яна муътабар йигитларидин Сайид Аликим, ҳоло менинг қошимда муътабардур. Яна Ҳайдарқули, яна Қулика Қошғарий етмиш-сексан ўбдон йигиттин ушбу беш-олти маъдуди беш халос бўлмади. Бу хабарларни эшитиб, Марғинон навоҳисида ўлтура олмай Андижон сариға бузулғон йўсунлуқ этиб кўчтилар. Андижонда Носирбекни қўюб эдиларким, Узун Ҳасаннинг езнаси эди. Агар сониси бўлмаса, солиси худ не сўз эдиким, бор эди. Соҳиб тажриба киши эди, мардоналиғи ҳам бор эди. Бу кайфиятларни билиб, аларнинг бебунёдлиғини маълум қилиб, Андижон қўрғонини беркитиб, манга киши йиборди. Булар Андижонға етганда қўрғон беркиганни маълум қилиб, сўзлари бир-бирига қовушолмай бузулуб Узун Ҳасан кўчига Ахси сари тортти.

Султон Аҳмад Танбал ўз вилоятиға—Ўшға борди. Жаҳонгир мирзони бир неча ичкилари ва йигитлари Узун Ҳасандин олиб[1] қочиб, Танбалға-ким, қануз Ўшға етмайдур эди, бориб қўшулдилар. Андижоннинг беркиган хабари манга келди, ҳеч таваққуф қилмай, Марғинондин офтоб чиқа отланиб, туш қайтиб эдиким, Андижонға келдим. Носирбекни ва ўғлонлариниким, Дўстбек ва Миримбек бўлғай, кўруб, сўруб иноят ва шафқатдин умидвор ва сарафроз қилдим.

Ота вилоятиким, икки йилга ёвуқлашиб эдиким, иликдин чиқиб эди, тенгри инояти била зилқаъда ойида сана 904 да яна муяссар ва мусаххар бўлди. Султон Аҳмад Танбалким, Жаҳонгир мирзо била қатилиб, Ўш сари тортиб эди, Ўшқа киргач, Ўшда ҳам қизил оёқ, қаро таёқ қилиб зарби рост ура-ура Ўшдин қовлаб, қўрғонни бизнинг учун сахлаб, бизга киши йибордилар. Жаҳонгир ва Танбал бир неча маъдуди била саросимавор бориб Ўзгандга кирдилар.

Узун Ҳасанким, Андижонға кира олмай, Ахси тарафиға бориб эди, хабар келдиким, бориб Ахсининг аркига кирмиш. Чун сардор ва сарфитна бу эди, бу хабар келгач, Андижонда тўрт-беш кундин ортуқ таваққуф қилмай, Ахси азимати қилдук. Ахсиға етгач чора қила олмай, аҳд ва амон тилаб, қўрғонини топшурди. Бир неча кун Ахсида туруб, Ахси ва Косон ва ул юртнинг иш — кучини забт ва саранжом қилиб, илғор келган мўғул бекларига рухсат бериб, Узун Ҳасанни кўч ва мутааллиқлари била олиб Андижонға келилди. Ахсида Қосим Ажабниким, ички чаргасида эди, олимда беклик мартабасиға етиб эди, орияти қўюлди. Чун аҳд қилилиб эди, жон ва молиға зарар ва нуқсон тегурмай Қора-

---

[1] Қ. б. — айириб.

тегин йўли била Ҳисор сари ижозат берилди. Бир неча маъдуди била Ҳисорға борди. Ўзга тамом навкарлари айрилиб қолдилар.

Бу фатаратларда бизга тааллуқ элни ва Хожа қози ва мутааллиқларини тутқон ва талағон булар эдилар, баъзи беклар била иттифоқ қилиб, сўзни мунга қўйдукким мунча жўғуллуқ ва бузуқчилиқ қилғон ва мунча бизга тааллуқ мўмин ва мусулмонни тутқон ва талағон бу жамоат эдилар. Ўзларининг бекларига не вафо қилдиларким, бизга вафо қилғайлар, буларни тутпурсак, не айб бўлғай? Батахсис бизинг кўзимизнинг ўтрусида бизинг отимизни миниб, бизинг тўнумизни кийиб, бизинг қўюмизни еб юругайлар, мунга худ ким таҳаммул қилғай? Агар тараххум қилиб туттурулмаса, ё талатилмаса, бизинг била қазоқликларда ва меҳнатларда бўлғон жамоатнинг ҳозир таниғон молларига бори фармон бўлсаким, иликларига кирса, ушмунча била қутулсалар, миннатлар тутсалар керак. Филвоқиъ маъқул кўрунди. Фармон бўлдиким, бизинг била бўлғонлар таниғон нималарини олсунлар, агарчи маъқул ва муважжаҳ эди, бир нима шитоб бўлмиш.

Жаҳонгир мирзодек музи[8] ёнимизда ўлтуруб, элни мундоқ ҳуркутмоқнинг ҳеч маъниси йўқ эди. Мулкгирликда ва мамлакатдорликта агарчи баъзи ишлар зоҳирда маъқул ва муважжаҳ кўрунур, вале ҳар ишнинг зимнида юз минг мулоҳаза вожиб ва лозимдур. Ушбу бир бемулоҳаза ҳукм қилғонимиздин не миқдор шўр ва фитналар қўпти. Ахир Андижондин иккинчи навбат чиқғонимизға сабаб ушбу бетааммул ҳукм қилғонимиз бўлди. Бу жиҳаттин мўғуллар ўзларига дағдаға ва таваҳҳум йўл бериб, Работак ўрчинидинким, Икки сув ароси ҳам дерлар, Ўзганд тарафиға кўчуб Танбалға киши йибордилар. Менинг онам қошида минг беш юз, икки мингга ёвуқ мўғул улусидин бор эди. Яна Ҳисордин Ҳамза Султон ва Маҳди Султон ва Муҳаммад дуғлат алар била ушмунча чоғлиқ мўғул келиб эди. Ҳамиша ёмонлиқ ва бузуқчилиқ мўғул улусидин бўла келгандур. Ушбу тарихқача беш навбат менинг била ёриқтилар. Андоқ эмаским, менинг била бемуносабатлиқ жиҳатидин ёриқмиш бўлғайлар. Мундоқ ҳаракотларни ўз хонлариға мукаррар қилдилар. Бу хабарни Султонқули чиноқким, отаси Худойберди бўқоқни мўғуллар орасида риоят қилиб эдим, отаси бурунроқ ўлуб эди, ўзи мўғуллар била бўлур эди, келтурди. Яхши борди, ўз эл ва улусидин айрилиб, бу хабарни еткурди. Агарчи мунда яхши борди, вале сўнгра андоқ қабоҳатлар қилдиким, юз мунингдек хизмат қилса ёпқай. Нечукким мазкур бўлғусидур. Сўнгги қабоҳатлари ҳам мўғуллуқнинг натижасидин эди.

Бизга хабар келгач, бекларни йиғиб машварат қилилди, беклар арзға еткурдиларким, бу жузвий ишдур, подшоҳ отлонмоқи не эҳтиёж?

[8] Қ. б. — Ғаниме.

Қосимбек жамиъ бекларни ва черикни бошлаб борсун. Сўз мунга қарор топти. Саҳл туттилар, бу раъй ғалат экандур. Букуни Қосимбек бекларини ва черикни бошлаб чиқти. Оралағунча[9] Танбал худ келиб мўғулларға қўшулғон экандур.

Тонгласи эрта била Иламиш* дарёсининг Ясси кечит отлиқ гузарини ўтгач-ўқ рўбарў бўлурлар, яхши чопқулашурлар. Қосимбек ўзи Султон Муҳаммад арғун била рўбарў бўлуб, икки-уч навбат чопқулаб бош чиқорғали қўймас. Ғалаба йигитлар чопқулашурлар, охир шикаст топарлар. Қосимбек, Али Дўст тағойи, Иброҳим сору, Вайс Лоғарий, Сайидйи Қаро яна уч-тўрт бек ва ичкидин чиқтилар. Ўзга аксар беклар ва ичкилар иликка туштилар. Иликка тушган беклар ва ичкилардин Али Дарвешбек, Мирим Лоғарий, Тўқабек, Тағойибек, Муҳаммад Дўст, Али Дўст, Миршоҳ қавчин, Мирим Девон бу урушта икки йигит таври чопқулашурлар. Бизинг соридин Иброҳим соруннинг иниларидин Самад отлиқ, алар соридин Ҳисорйи мўғуллардин Шаҳсувор отлиқ рўборў бўлурлар. Шаҳсувор андоқ чопарким, дубулғадин ўтуб, Самаднинг[10] бошиға қилич хили ўлтурур. Бовужуди бу захм Самад[11] андоқ чопарким, Шаҳсуворнинг бошидин кафи дастча парча сўнггакни қилич олиб кетар. Шаҳсуворнинг дубулғаси йўқ экандур. Шаҳсуворнинг бошини ўйдилар, яхши бўлди. Самаднинг[12] бошини ўяр киши йўқ эди. Уч-тўрт кундин кейин ўшул захм била-ўқ борди. Қазоқлиқлардин ва фалокатлардин халос бўлуб, янгла вилоят олғон маҳалда ажаб бевақт шикаст эди.

Қанбар Али мўғулким, бир рукни аъзам ул эди, Андижонни олғон чоғда вилоятиға бориб эди, йўқ эди. Ушмунча била Танбал Жаҳонгирни олиб келиб, Андижоннинг бир шаръиси Пуштаи Айшнинг олидағи ўлангга тушти. Бир-икки қатла Чилдухтарон била ясаб, Пуштаи Айшнинг доманасиға келди. Бизинг йигитлар маҳаллот ва боғоттин ташқари-ўқ ясаб чиқтилар, илгари кела олмади, доманадин-ўқ нари ёнди. Ушбу навоҳиға келганда тушган беклардин Мирим Лоғарийни ва Тўқани ўлтурди. Бир ойға ёвуқ бу теграда ўлтуруб, ҳеч иш қила олмади. Ўш сариға боқа ёнди. Ўшни Иброҳим соруға берилиб эди, анинг кишиси анда эди, Ўшни беркиттилар.

---

[9] Қ. б. — Алар боргунча.

* Таржималарда *Айламиш* ёзилган.

[10] Қ. б. — Ҳамидбек.

[11] Қ. б. — Ҳамид.

[12] Қ. б. — Ҳамиднинг.

ВАҚОИИИ САНАИ ХАМСА ВА ТИСЪА МИА[1]

Вилоётнинг отлиқ ва яёқ черикларига қадаған била тавочилар ва муҳассиллар йиборилди. Қанбар Алиға ва яна ҳарне вилоятларға борғон черикларга эҳтимом била тавочилар чоптурубтур ва кетмон ва болту ва неким бўлғон черик масолиҳ ва асбобиға эҳтимомлиқ муҳассиллар тайин қилилди. Вилояттин черикка келур отлиқ ва яёқни суруб, ул тараф, бу тараф иш — кучга борғон навкар ва сипоҳийни йиғиштуруб, тенгрига таваккул қилиб, муҳаррам ойининг ўн секкизида Ҳофизбекнинг чорбоғиға сафар қилдим. Бир-икки кун чорбоғда туруб, қолғон асбоб ва олотни тайёр ва мукаммал қилиб, Ўш сори мухолифларнинг устига бронғор

[1] Тўққуз юз бешинчи (1499—1500) йил воқеалари.

ва жвонғор ва ғул ва хировул ва отлиқ-яёқни ясаб, ясол била-ўқ мутаважжиҳ бўлдук. Ушқа яқин етган маҳалда хабар топилдиким, мухолифлар Уш навоҳисида тура олмай, Работи Сарҳанг ўрчини сариғаким, Ушнинг шимолидур тортмиш, ул ахшом Лотканд кентта тушулди.

Тонгласи ясаб Ушдин ўтганда хабар келдиким, мухолифлар Андижон сари бормиш, биз ҳам Узганд устига мутаважжиҳ бўлдук. Узумиздин илгаррак Узганд навоҳисини чопқали чопқунчи ойирдук. Мухолифларким, Андижонға борурлар, кеча била хандаққа кириб фасилға шоту қўяр чоғда қўрғондағилар туярлар. Ҳеч иш қилалмай ёндилар. Бизнинг чопқунчи ҳам бориб Узганд навоҳисиниким чопар, онча нима иликларига тушмай ёйиб келдилар.

Уш қўрғонларидин Мозу[2] қўрғонидаким, ул орада рустлиқ била машҳур қўрғондур, Танбал иниси Халилни икки юз-икки юз эллик киши била қўюб, ул қўрғонни беркитиб эди, ёниб келиб Мозу[3] қўрғониға уруш солиб эўр келтурдук. Мозу[4] қўрғони хили руст қўрғондур, шимол сариким, сойдур, хили баланд воқиъ бўлубтур. Агар сойдин ўқ отсалар шоядким, фасилға етгай. Об дузди ушбу тарафда воқиъ бўлубтур. Қўрғондин қуйиға боқа кўчадек икки тарафдин фасил қўпориб келтуруб сувға еткурубтурлар. Пушта тарафлари хандақтур. Сойға ёвуқ учун сой тошларидин улуқ-улуқ қозондек тошлар қўрғонға чиқариб эдилар. Ул миқдор улуғ тошларким, Мозу* қўрғонида оттилар, ушмунча қўрғон уруши бўлуб ҳеч қўрғондин мундоқ тошлар отмадилар. Абдулқуддус кўҳбур Каттабекнинг оғаси фасил тубиға чиқиб эди, фасилдин андоқ тош урдиларким, ҳеч ери ерга тегмай дуруст муаллақ ошиб, ўшандоқ баланд ердин қўрғоннинг хокрезининг тубигача юмалана-юмалана келди, вале ҳеч бўшмади. Ушул замон-ўқ отланиб юруди. Дутаҳи об дуздда Ер Али Билолнинг бошиға бир зарб тош урдилар, бошини учурдилар. Қалин киши тош била зойиъ бўлди. Сабоҳиким, уруш солилди, чоштгоҳдин бурунроқ об дузд олилди. Ахшомғача уруш эди. Об дуздким олилди, бўлдура олмай тонгласиға амон тилаб чиқтилар. Танбалнинг иниси Халил бошлиқ етмиш-сексон-юз кишини банд қилиб, Андижонға йиборилдиким, эҳтиёт била сахлағайлар. Бизинг ҳам бекларимиз ва ичкиларимиз ва ўбдон кишиларимиз аларнинг бандиға тушуб эди. Бу иш тавре воқиъ бўлди.

Мозуни олиб келиб Ушнинг кентларидин Унжу Тўба деган кентта тушулди. Ул тарафдин Танбал Андижондин ёниб Работи Сарҳанг ўрчини кентларидин Оби Хон деган ерга тушти. Бу икки черикнинг ораси бир йиғоч йўл бўлғай эди. Бу фурсатта Қанбар Али беҳузурлуқ жиҳатидин Ушқа борди. Бир ой-қирқ кунгача ўлтурулди, уруш бўлмади. Вале

---

[2], [3], [4] К. б. — Моду (مادو)

* К. б. — Моду.

ҳар кунда бизинг ошлиқчи ва аларнинг ошлиқчиси отқулашурлар эди. Бу муддатта кечалар ўрду гирдини маҳкам эҳтиёт қилилур эди. Хандақ қозилур эди. Хандақ бўлмағон ерда шох тутулур эди. Бўлғон сипоҳи тамом яроғланиб, хандақ ёқасиға чиқарлар эди. Бовужуди мунча эҳтиёт ҳар уч-тўрт кунда кеча била черикда бир ғавғо ва сурон чиқар эди. Бир кун ошлиқчининг илайига Саййидибек тағойи бориб эди, ғанимнинг кишиси зўрроқ келиб, баякбор уруш асносида Саййидибекни олдилар.

Ушбу йил Хисровшоҳ Балх устига черик борур хаёли била Бойсунғур мирзони тилаб, Қундузға келтуруб, Балх устига отланди. Уёчқа етган чоғда Хисравшоҳ бадбахт кофири неъмат салтанат дағдағаси билаким, салтанат андоғ нокас, беҳунарларга не навъ етгай! Не асл, не насаб, не ҳунар, не ҳасаб, не тадбир, не шужоат, не инсоф, не адолат! Бойсунғур мирзони беклари била тутуб, Бойсунғур мирзоға кериш солиб, муҳаррам ойининг ўни эдиким, мундоқ ҳуштабъ ва пурфазилат ва ҳасаб ва насаб била ороста подшоҳзодани шаҳид қилди. Беклари ва ичкиларидин ҳам бир нечани ўлтурди.

Валодат ва насаби: валодати секкиз юз сексон иккида, Ҳисор вилоятида эди. Султон Маҳмуд мирзонинг иккинчи ўғлидур, Султон Масъуд мирзодин кичик, Султон Али мирзо ва Султон Ҳусайн ва Султон Вайс мирзоким, Хон мирзо била машҳурдур, улуғ. Онаси Пашшабегим эди.

Шакл ва шамойили: улуғ кўзлук, қўба юзлук, ўрта бўйлуқ, туркман чеҳралик, малоҳатлиқ йигит эди.

Ахлоқ ва атвори: адолатпеша ва одми ва хуштабъ ва фазилатлиқ подшоҳзода эди. Устоди Сайид Маҳмуд шиий экандур. Бу жиҳаттин Бойсунғур мирзо ҳам матъун эди. Сўнгра дедиларким, Самарқандта ул ёмон ақидадин ёниб, пок эътиқод бўлубтур. Хили чоғирға ҳирси бор эди. Чоғир ичмас маҳалда намоз ўтар эди. Саховати ва бахшиши эътидол била эди. Насхтаълиқ хатини хили хўб битир эди. Наққошликда ҳам илиги ёмон эмас эди. Шеърни ҳам тавре айтур эди. «Одилий» тахаллус қилур эди. Шеъри девон тартиб қилғунча бўлмайдур эди. Бу матлаъ анингдурким:

Соявор аз нотавони жо-бажо ме ўфтам,
Гар нагирам рўйи деворе зи по ме ўфтам[5].

Самарқандта Бойсунғур мирзонинг ғазаллари онча шойиъ дурким, кам уй бўлғай эдиким мирзонинг ашъори ул уйда бўлмағай эди.

Масофлари: икки масоф урушти. Бир қатла Султон Маҳмудхон била. Аввал тахтға ўлтурғонида Султон Маҳмудхон Султон Жунайд

[5] Кучсизликдин соядай у ер-бу ерга тушаман, агар деворни ушламасам, йиқиламан.

барлос ва баъзининг иғво ва ангизи жиҳатидин Самарқанд олмоқ доияси била черик тортиб, Оққўталдин ўтуб, Работи Суғд ва Қанбой навоҳисиға келди, Бойсунғур мирзо Самарқанддин чиқти Қанбойда урушуб яхши бости. Уч-тўрт минг мўғулнинг бўйниға урдурди. Ҳайдар кўкалтошким, хоннинг ҳалл ва ақди эди, бу урушда ўлди.

Яна бир мартаба Бухорода Султон Али мирзо била урушуб мағлуб бўлди.

Вилоёти: отаси Султон Маҳмуд мирзо Бухорони бериб эди. Отасидин сўнг отасининг беклари йиғилиб, иттифоқ била Самарқандта подшоҳ қилдилар. Бухоро ҳам неча маҳалғача мунинг девониға дохил эди. Тархонлар ёғилиғидин сўнг анинг тасарруфидин чиқти. Мен Самарқандни олғонда Хисравшоҳқа тортор борди. Хисравшоҳ Ҳисорни олиб берди.

Андин ҳеч авлод қолмади. Хисравшоҳқа келган маҳалда обоғаси Султон Халил мирзонинг қизини олди. Ўзга хотун ва ғумаси йўқ эди. Андоқ истиқбол била салтанат қилмадиким, бир кишини ўз алидин улғайтиб муътабар бек қилмиш бўлғай. Беклари ота-обоғасининг-ўқ беклари эди.

Бойсунғур мирзонинг воқиасидин сўнг Султон Аҳмад қоровул Қучбекнинг отаси, оға-иниси ва кўч ва мутааллиқлари била Қоратегин вилоятидин чиқиб, бизни деб келди. Қанбар Аликим, Ўшда беҳузур эди, беҳузурлуқдин қўлуб ул ҳам келди. Мундоқ маҳалда ғайб кўмаги Султон Аҳмад қоровул жамоати била келиб, қотилғонни шугун тутуб, сабоҳи-ўқ ғаним устига ясаб юрудук. Оби Хонда туруш бермай, юртидин кўчти. Баъзи чодир ва гилем ва партолдек нималари черик элига тушти. Келиб анинг юртиға тушгук. Ушбу ахшоми Танбал Жаҳонгирни олиб, ўнг ёнимиздин эврулуб Хўбон деган кентгаким, Андижон сари ёнимизда биздин уч йиғоч бўлғай эди, келиб кирди. Эртасига биз ҳам бронғор, жвонғор, ғул, ҳировулни тартиб қилиб, кечим кийиб, яроғланиб, ясол ясаб, тўра кўтарган яёқларни олимизға солиб, ғаним устига юрудук. Бизнинг бронғор Али Дўст тағойи эди, тавобии била. Жвонғор Иброҳим сору ва Вайс Лоғарий, Саййидий Қаро, Муҳаммад Али Мубашшир, Хожа Калонбекнинг оғаси Кичикбек, яна баъзи ичкилар; Султон Аҳмад қоровулни ва Қучбекни оға-инилари била жвонғорға битилди. Қосимбек ғулда менинг қошимда эди. Ировул Қанбар Али ва яна баъзи ичкилар эди.

Хўбоннинг шарқ-жануб тарафидан Сақо отлиқ кентдаким, Хўбондин бир шаръий бўлғай, етишиб эдукким, ғаним киши Хўбон кентидин ясаб чиқти. Биз ҳам илдамроқ-ўқ юрудук: Ҳазм ва эҳтиётни маръи тутуб, тўра ва сиёқким, тартиб қилилиб эди, муқобала бўлур маҳалда кейин-ўқ қолдилар. Тенгри инояти била аларға ҳеч эҳтиёж бўлмади. Етган била бурунроқ бизинг жвонғор киши анинг бронғори била илик олишти. Хожа Калоннинг оғаси Кичикбек анда яхши чопқулашти. Му-

ҳаммад Али Мубашшир ҳам Қичикбектин сўнгра чопқулашти. Ушмунча била тоб келтура олмай, ёғи қочти. Бронғор била ировулга пешо-пеш уруш етмади. Қалин йигитларни келтурдилар. Бўюнларига буюрдикким, урдилар. Бизинг беклар Қосимбек ва Али Дўстбек кўпраги Али Дўст ҳазм ва сардорлигини риоят қилиб, қовғунчини йироқ йиборгали маслаҳат кўрмадилар. Бу жиҳаттин қалин кишиси иликка тушмади.

Хўбон кентига-ўқ туштук. Менинг аввал масоф уруши урушқоним ушбу эди. Тенгри таоло ўз фазл ва карами била фатҳ ва зафар рўзи қилди. Шугун туттук.

Тонгласига-ўқ отамнинг онаси менинг улуғ онам Шоҳ Султон бегим Андижондин келди. Бу хабар билаким, Жаҳонгир агар иликка тушган бўлса, дархост қилғай. Чун қиш ёвуқлашиб эди, ёзида ошлиқ-тўлук қолмайдур эди, Ўзганд устига борурни маслаҳат кўрмай, Андижонға мурожаат қилилди. Неча кундин сўнг кенгашиб, сўзни мунга қарор берилдиким, Андижонда қишламоқдин ғаним кишисига ҳеч зарар ва осиби етмас, балки ўғурлуқ ва қазоқлиқ била кучланмагининг эҳтимоли бордур. Бир ерда қишламоқ керакким, черик эли ошлиқсизлиқдин ожиз бўлмағай ва ғаним кишисига ҳам қабал йўсунлуқ ожизлиғи бўлғай. Бу маслаҳат учун Работак ўрчинидаким, бу Работак ўрчинини Икки сув ораси ҳам дерлар, Армиён ва Нўшоб навоҳисида қишламоқ хаёли била Андижондин кўчуб, мазкур бўлгон кентларнинг навоҳисиға келиб қишлоқ солдук.

Бу навоҳи яхши овлоқ ерлар бўлур. Иламиш[6] дарёсининг яқинидағи қалин чангалларда бўғу, марал ва тунқуз кўп бўлур. Ушоқ-ушоқ чангалларида қирғовул ва товушқон қалин бўлур. Пуштасида тулкуси бисёр бўлур, даркамин[7] бўлур, тулкуси ўзга ернинг тулкусига боқа юпурук бўлур. Бу қишлоқда эканда ҳар икки-уч кунда овға отланур эдим. Улуғ чангалларни ўртаб, бўғу-марал овлар эдук. Ушоқ чангалларига чарга солиб, қирғовулға қуш солиб кезлар эдук. Қирғовуллари беҳад семиз бўлур. То ул қишлоқта эдук, қирғовул эти фаровон эди. Ушбу қишлоқта эканда Худойберди туғчиким, риоят қилиб бек қилиб эдим, икки-уч қатла тушуб, Танбалнинг қазоғини босиб, бошлар кесиб келтурди. Андижон ва Ўш навоҳисидин ҳам қазоқ йигитлар айёрлиқ била тинмай бориб, илқиларин суруб, *кишиларни ўлтуруб[8], бисёр ожиз қилдилар. Агар ул қишни ўшул қишлоқта ўткарилса эди, кўпроқ эҳтимоли бу эдиким, ёзғача урушсиз-ўқ бузулғайлар эди. Ушмундоқ ғанимни забун ва ожиз қилғон маҳалда Қанбар Али вилоятиға бормоққа ижозат тилади. Ҳар неча бу ҳисобларни хотир нишон қилиб, манъ қилилди, кўпрак жаҳл қилди. Ажаб енгил ва бемоска мардак эди. Зару-

[6] Қ. б — Ирамиш. (ایرمیش)

[7] Қ. б. — рангин.

[8] Л. б. — бу ибора йўқ.

рат бўлди, вилоятиға ижозат берилди. Бурун вилояти Хўжанд эди. Бу навбат Андижонни олғонда Исфара ва Кандибодомни ҳам анга берилди. Бизинг беклар орасида қалин вилоятлиқ ва кўп навкарлик Қанбар Али эди. Ҳеч кимнинг навкари ва вилояти онча эмас эди. Кирқ-эллик кун ул қишлоқта эдук. Қанбар Алининг тақриби била баъзи черик элига ҳам рухсат берилди.

Ўзумиз ҳам Андижонға келдук. Бу муддатта ким қишлоқта ва Андижонда эдук, Танбалнинг киши тинмай хон қошиға Тошкандга борур эди ва келур эди. Аҳмадбекким, хоннинг ўғли Султон Муҳаммаднинг бек аткаси ва хоннинг улуғ риоят қилғон беги эди, Танбалнинг туққан обоғаси эди, Бек Телбаким, хоннинг эшик оғаси эди, Танбалнинг туққон оғаси эди, бора-кела хонни барин қилдиларким, Танбалға кўмак йиборғай, кўмакдин бурунроқ Бек Телбаким, то туғуб эди, Мўғулистонда эди, мўғул орасида улғайиб эди, вилоятқа кирмайдур эди, вилоят подшоҳлариға хизмат қилмайдур эди, хонларға-ўқ хизмат қилиб эди, кўч ва аҳл ва аёлини Тошкандта қўюб, ўзи келиб иниси Танбалға қўшулди.

Бу фурсатта ажаб ҳодиса даст берди. Қосим Ажабниким, Ахсида орияти қўюлуб эди, оз-оғлоқ, қазоқ кейинича чиқиб, қавлаб Бичрота[9] била Хўжанд суйидин ўтарда Танбалнинг қалин кишисига учраб, иликка тушти. Танбал чун черикимизнинг тарқоғон хабарини топти ва оғаси Бек Телба хон била сўзлашиб келиб эди, кўмак келмакка мутааййин мутаяққин эди, Ўзгандтин отланиб, Икки сув орасиға келди. Ушбу аснода Косондин таҳқиқ хабар келдиким, хон Танбалнинг кўмагига ўғли Султон Муҳаммад Хониканиким, Султонимға машҳур эди, Аҳмадбек била тайин қилиб, беш-олти минг черик қўшубтур. Арчакент йўли била ошиб келиб, Косонни қабадилар. Биз дағи йироқдағи кишимизға боқмай, ҳозир кишимиз била бетаваққуф қишнинг зарб совуғида тенгрита таваккул қилиб, Андижондин Банди Солор йўли била Султоним била Аҳмадбекнинг устига отландуқ. Кечаси ҳеч ерда турмай, тун қотиб сабоҳи Ахсига туштук. Ул ахшом маҳкам қаттиқ совуқ эди. Андоққим, баъзининг илик-оёғин совуқ олди. Кўп кишининг қулоқлари олмадек-олмадек қабарчуғланиб эди. Ахсида таваққуф қилмай, Қосим Ажабнинг ўруниға Ерак тағойини ҳам орияти қўюб, Косон устига ўттук. Косонға бир шаръи қолғонда хабар келдиким, Аҳмадбек хабар топиб, Султоним била бузулғон йўсунлуқ илдам ёнди.

Танбал бизнинг отланғонимизни билиб, оғасиға кўмак илғаб келадур экандур. Кун икки намоз ораси бўлғай эдиким, Танбалнинг қароси Навканд соридин пайдо бўлди. Оғасининг мундоқ енгил келганидин ва бизнинг мундоқ илдам етканимиздин донг ва мутаҳаййир бўлуб тура қолди. Биз дедукким, худой муни мундоқ келтурди, отининг бўйни қотиб

[9] Қ. б. — Бихрота.

келибтур, юруб илик қўшғондин кейин тенгри рост келтирса бириси чиқмас, Вайс Лоғарий ва яна баъзилар дедиларким, кун кеч бўлубтур, бу кун бўлмаса тонгла қаёнға борғусидур. Сабоқ ҳар қанда бўлса, учратурбиз, деб филҳол илик қўшмоқни салоқ кўрмайдилар. Ушмундоқ қопуда келган ғаним ҳеч навъ мутазаррир бўлмай ажрашти. Масал боркким, «Қопудағини қопмаса, қариғунча қайғурур».

Байт:

Корҳоро бавақт бояд жуст,
Кори бевақт суст бошад, суст[10].

Тонглағача фурсатни ғанимат тутуб, кечасига ҳеч ерда тушмай бориб, Архиён қўрғониға кирдилар. Эртасига ғанимнинг устига юруб, топмай, сўнгича келиб, Архиён қўрғонини ёвуқ қабамоқнинг салоҳин топмай, бир шаръисида Ғазнаи Намангонга тушулди. Ўттуз-қирқ кун биз бу юртта эдук. Танбал Архиён қўрғонида эди. Оз-оз киши беридин бориб, наридин келиб, ора йўлда отқулашиб ёнар эди. Бир кеча шабихун келдилар. Ўрдунинг ташқарисидин бир пора ўқ қўюб ёндилар. Ўрду гирдни хандақ қилиб, шоҳ тутуб, эҳтиётлар қилилиб эди, ҳеч иш қила олмадилар. Ушбу юртта эканда Қанбар Али икки-уч қатла ёмонлаб вилоятиға бормоқчи бўлди. Бир қатла худ отланиб, тебраб эди, баъзи бекларни йибориб ташвишлар била ёндурдук.

Бу аснода Сайид Юсуф Мажамий[11] Султон Аҳмад Танбалға киши йибориб, анга боқти. Андижон кўҳ пояларидин Уйғур Мажам[12] дерлар, икки кўҳ поядур, Сайид Юсуф Мажам[13] анинг улуғи эди, сўнгралар эшикда танимони[14] бўлуб эди. Иши улуғлуқтин ўтуб эди. Беклик дағдаға ва даъвоси бор эди. Агарчи ҳеч ким бек қилмайдур эди, ажаб мунофиқ ва бепошна мардак эди. Мен ушбу навбат Андижонни олғондин ушбу тарихқача шоядким, икки-уч қатла манга кириб Танбалға ёғиқти экин. Яна икки-уч қатла Танбалға кириб, манга ёғиқти экин. Охир ёғи бўлғони ушбу эди. Анинг била эл ва улус ва аймоқ хили бор эди. Танбалға қўшулмасун деб оралай отландук. Ора қўнуб, Пишхорон навоҳисиға келдик. Пишхорон[15] қўрғониға Танбалнинг кишиси келиб кирган экандур. Бизнинг илғор беклари Али Дарвешбек ва Қучбек оға-иниси била Пишхорон эшигига бориб, яхшилар чопқулаштилар. Қучбек оға иниси била яхшилар бордилар. Иликлари аксари ишга тегди.

---

[10] Ишлар ўз вақтида бажарилиши керак; вақтида бажарилмаган иш суст бўлади, суст.

[11] Қ. б. — Манжамий ёки Мунажжимий. (منجمی)

[12] Қ. б. — Уйғу Манжам ёки мунажжим اویغو منجم

[13] Қ. б. — Мунажжим ёки Манжам.

[14] Қ. б. — танимол.

[15] Қ. б. — Бишхорон

Пишхороннинг бир шаръисида бир баланди устида туштук. Танбал Жаҳонгирни олиб Пишхорон қўрғонини орқай тушти. Уч-тўрт кундин сўнг бизинг мухолиф бекларким, Али Дўст ва Қанбар Али Саллох тавобиъ ва лавоҳиқи била бўлғайлар, яраш сўзини ораға сола кириштилар. Менинг ва менинг давлатхонларимнинг бу ярашдин асло илм ва хабарлари йўқ эди ва бизлар бу суратқа асло ризо бермас эрдук. Чун икки улуғ бек бу икки мардак эди, агар буларнинг сўзига қулоқ солмай сулҳ бўлмаса, ўзга эҳтимоллари ҳам бор эди. Зарурат бўлди, бу йўсунлуқ сулҳ бўлдиким, Хўжанд сувининг Ахси тарафи вилоятлар Жаҳонгир мирзоға тааллуқ бўлғай, Андижон тарафи вилоятлар манга тааллуқ бўлғай. Ўзгандни ҳам кўчларини чиқорғондин сўнг бизнинг девонға қўйғайлар. Вилоятлар қарор топғондин сўнг мен ва Жаҳонгир мирзо иттифоқ қилиб, Самарқанд устига юругайбиз. Самарқанд тахти муяссар ва мусаххар бўлғоч, Андижонни Жаҳонгир мирзоға берилгай. Сўзни мунга қарор берилди.

Жаҳонгир мирзо ва Танбал тонгласиға келиб, ражаб ойининг авохирида мулозамат қилдилар. Ушбу муқаррар бўлғон йўсунлуқ аҳд ва шартлар бўлди. Жаҳонгир мирзоға Ахси сари рухсат бериб, ўзум Андижонға мурожаат қилдим. Андижонға келгач, Танбалнинг иниси Халил ва жамъиким, бандта эдилар, банддин чиқариб, хилъатлар кийдуруб рухсат берилди. Алар дағи банддағи бекларни ва ичкиларниким, Тағойи бек ва Муҳаммад Дўст ва Миршоҳ қавчин ва Сайидийбек ва Қосим Ажаб ва Мир Вайс ва Мирим Девон бошлиғлар бўлғай, бандтин чиқариб йибордилар.

Андижонға келгандин сўнг Али Дўстнинг атвори тамом ўзгача бўлди. Менинг била қазоқлиқларда ва меҳнатларда бўлғон кишилар била ёмон маош қила кириштн. Аввал, Халифаға рухсат берди. Андин сўнг Иброҳим соруни ва Вайс Лоғарийни бегуноҳ ва бежиҳат туттуруб, талатиб, вилоятларидин айириб рухсат берди. Қосимбек била чирмашиб юрар эди. Зоҳирда муни санад қилдиким, Халифа ва Иброҳим Хожа қозининг ҳаводорларидур. Мендин интиқом олғуларидур. Ўғли Муҳаммад Дўст худ подшоҳона бунёдлар қўйди. Суҳбат ва шилон ва девон ва дастгоҳ борчани салотин дастури била бошлади, Бу оталиқ, ўғуллуқ Танбалға орқаланиб, мундоқ ҳаракатлар бунёд қилдилар.

Менда ҳам онча ихтиёр ва иқтидор қолмадиким, бу навъ номаъқул ҳаракатлардин буларни манъ қила олғаймен. Не жиҳатдинким, Танбалдек душман мунинг орқа ва ҳимояти, ҳар не кўнгуллари тилар эди, андоқ қилурлар эди. Ажаб нозук маҳалли эди. Ҳечнима деб бўлмас эди. Бу оталиқ, ўғуллуқтин ул муддатда ғалаба хорлиқлар тортилди.

Султон Аҳмад мирзонинг Ойша Султонбегим отлиқ қизиниким, ота, обоға тирик эканда манга қалинлиқ қилиб эдилар, Хўжандта келиб эди, шаъбон ойида олдим Аввал олғонда агарчи меҳрим ёмон эмас эди, вале

аввали кадхудолиқ эди, ҳаё ва ҳижоб жиҳатидин ҳар ўн, ўн беш-йигирма кунда бир навбат борур эдим. Сўнгралар худ ул меҳр ҳам қолмади, вале ҳижоб ҳануз кўпрак бўлди, бир ойда ва қирқ кунда онам хоним муҳассиллиқлар била сура-сура ташвишлар била йиборур эди.

Бу фурсатларда бир ўрду бозорийнинг ўғли бор эди, Бобурий отлиқ. Оти ҳам тавре муносиб тушуб эди. Мен анга ғариб майл пайдо қилдим, балким анга ўзни зору шайдо қилдим. Андин бурун ҳеч кишига мойил бўлғон эмас эдим, балки меҳру муҳаббат гуфту шунудин эшитмас эдим. Ул маҳаллар бирор байт, иккирор байт форсидин айтур эдим. Бу байтни анда айтиб эдим.

Байт:

Ҳеч кас чун ман харобу ошиқу расво мабод,
Ҳеч маҳбубе чу ту бераҳму бепарво мабод.

Аҳёнан Бобурий менинг қошимға келур эди, вале мен ҳаё ва ҳижоб жиҳатидин Бобурий сори тўз боқа олмас эдим, чи жойи улким, ихтилот ва ҳикоят қила олғаймен, ва нашъа ва изтироб сабабидин шукр қила олмас эдим, не имкони улким, кетганидин шикоят қила олғаймен. Мулозамат таклифи қилмоқлиққа худ кимга тоқат бор эди.

Бир кун ўшул меҳр ва муҳаббат авонида жамъэ ҳамроҳ эдилар, бир кўчада келадур эдим, баякбор Бобурий рўбарў учрай тушти. Манга инфиолдин андоқ ҳол бўлдиким, яқин эдиким, эригаймен. Тўз боқмоқлиқ ё сўз қотмоқлиқнинг худ имкони йўқ эди. Юз ҳижоб ва ташвиш била ўтулди. Муҳаммад Солиҳнинг бу байта хотирға келди.

Байт:

Шавам шарманда ҳаргаҳ ёри худро дар назар бинам,
Рафиқон сўйи ман бинанду ман сўйи дигар бинам.

Бу байт ажаб ҳасби ҳол воқиъ бўлди. Ишқ ва муҳаббат туғёнидин, шабоб ва жунун ғалаботидин бош яланг, оёқ яланг кўй ва кўчада ва боғ ва боғчада сайр қилур эдим. Не илтифоти ошнову бегона ва не парвойи ўзу ғайр қилур эдим.

Ошиқ ўлғоч беҳуду девона бўлдум — билмадим,
Ким пари рухсоралар ишқиға бу эрмиш хавос.

Гоҳи телбалардек ёлғуз пушта ва даштқа борур эдим. Гоҳи боғот ва маҳаллотни кўча-бакўча ахтарур эдим. Не юрумокта ихтиёрим бор эди, не ўлтурмоқта, не бормоқта қарорим бор эди, не турмоқта.

Шеър:

Не борурға қувватим бор, не турарга тоқатим,
Бизни бу ҳолатқа сен қилдинг гирифтор, эй кўнгул.

Ушбу йил Султон Али мирзо била Муҳаммад Мазид тархоннинг орасида мухолафат тушти. Сабаби бу эдиким, тархонийлар асру кўп эътибор ва ихтиёр бўлуб эдилар. Бухорони дарбаст[16] Боқи олиб эди. Бухоро саркоридин донге кишига бермас эди. Муҳаммад Мазид тархон ҳам Самарқандта соҳиб ихтиёр тамом вилоятни ўғлонлариға ва тавобиъ ва лавоҳиқиға олиб эди. Шаҳрдин ҳар нима ротибаким, тайин қилиб эдилар, андин ўзга бир флус ҳеч мамардин[17] Султон Али мирзоға тегмас эди. Султон Али мирзо улуғ йигит бўлуб эди. Буларнинг мундоқ маошиға неча таҳаммул қилсун? Бир неча ичкилари била Муҳаммад Мазид тархоннинг қасди мақомида бўлди. Муҳаммад Мазид тархон туюб, навкар-савдари тавобиъ ва лаваҳиқи била яна анинг била бор киши бори беклар била, мисли: Султон Ҳусайн арғун, Пир Аҳмад арғун[18], Хожа Ҳусайн, Узун Ҳасаннинг иниси Қаро барлос, Солиҳ Муҳаммад яна баъзи беклар ва йигитлар била шаҳрдин чиқди.

Ул фурсатларда Хон мирзоға Хон Муҳаммад Ҳусайн дўғлатни ва Аҳмадбекни ва яна қалин мўғул бекларини қўшуб Самарқанд устига тайин қилиб эди. Ҳофизбек дўлдай ва ўғли Тоҳирбек худ Хон мирзонинг бек аткаси эдилар, Ҳасан набира ва Ҳиндубек ва баъзи йигитлар Ҳофизбек ва Тоҳирбек муносабати жиҳатидан Султон Али мирзодин қочиб, Мирзо хон қошиға бориб эдилар, Муҳаммад Мазид тархон кишилар йибориб, Хон мирзони ва мўғул черикини тилаб, Шовдор навоҳисида келиб, Мирзо хонни кўруб, мўғул беклари била мулоқат қилди.

Мўғул бекларининг Муҳаммад Мазид беклар била яхшиғина ихтилоти чиқмади. Балки Муҳаммад Мазид тархонни тутар хаёл ҳам қилғондурлар. Бу беклар англаб мўғул черикидин бир баҳона била айрилдилар. Булар айрилғоч мўғул черики ҳам тура олмади, ёниб Ёр яйлоқ тушганда, Султон Али мирзо оз киши била Самарқанддин илғоб Хон мирзо била мўғул черики устига етар, уруша ҳам олмаслар, бузулуб қочарлар. Охир чоғда Султон Али мирзонинг бир яхшиғина иши бу бўлдиким, Муҳаммад Мазид тархон ва алар бу мирзолардин маъюс бўлуб, мўғул Абдулваҳҳобниким, мундин бурнароқ ҳам менинг қошимда бор эди, Андижон қабалида ҳам Хожа қози била яхши якжиҳатлиқлар қилиб, жонлар тортиб эди, манга йибориб мени тилабдурлар. Биз худ хароби бу муомала эдук.

Ушбу маслаҳат учун сулҳ қилиб Самарқанд устига юрумакка жозим эдук. Филҳол Мир Мўғулни Ахсиға Жаҳонгир мирзо қошиға булжор била йибориб, Самарқанд устига отланмоқ бўлдук. Зулқаъда ойида Самарқанд устига черик отланиб, ора икки қўнуб, Қубоға келиб тушдук. Намози дигар хабар келдиким, Султон Аҳмад Танбалнинг иниси

[16] Қ. б. — дардаст.
[17] Қ. б. — ҳеч нимадин
[18] Л. б. — «арғун» сўзи йўқ

Халил келиб Ўш қўрғонини ўғурлаб олибдур. Тафсили будурким[19], сулҳ бўлғонда Танбалнинг иниси Халил бошлиқ бандиларни қўюлуб эди. Нечукким мазкур бўлди Танбал Халилни Ўзгандаги кўч ва уруқини чиқормоқ учун йибориб эди, кўч чиқормоқ баҳонаси била бориб, Ўзгандга кириб бу кун чиқай, тонгла чиқай деб хиял қилиб, чиқмайдур эди. Биз черик отланғонда фурсат топиб, Ўш холи қолғонда кеча била келиб, Ўш қўрғонини ўғурлаб олибтур.

Бу хабар бизга келгач, турмокнинг ва яна булар била чирмашмоқнинг маслаҳатини неча жиҳаттин топмай, Самарқанд сари-ўқ мутаважжиҳ бўлдуқ. Бир буким, бизнинг сипоҳий отоғлиқ тамом черик яроғини қилмоқ учун уйлук уйига ҳар сариға тарқаб эди. Сулҳқа эътимод қилиб буларнинг бу макр ва ғадридин бехабар ва ғофил эдук. Яна бир буким, Али Дўст ва Қанбар Алидек улуғ бекларимиздин неча навбат ҳаракатлар зоҳир бўлдиким, аларға эътимод қолмади, нечукким мазкур бўлди. Яна бир буким, Муҳаммад Мазид тархон бошлиғ жамиъ Самарқанд беклари мени тилай Мир Мўғулни йибориб эдилар. Самарқанддек пойтахт турғунча, не киройи ул қилғайким, Андижондек ер учун киши авқот зойиъ қилғай.

Қубодин Марғинонға келилди. Қучбекнинг отаси Султон Аҳмадбекка Марғинонни берилиб эди. Алойиқ ва авойиқ жиҳатидин менинг била эргаша олмай Марғинонда қолди. Ўғли Қучбек бир-икки оға-иниси била менинг била бордилар.

Испара йўлиға мутаважжиҳ бўлдук. Испаранинг тавобии Маҳан[20] отлиқ кентга келиб туштук. Иттифоқоти ҳасанадин Қосимбек жамоати била, Али Дўст жамоати била Сайид Қосим яна бир пора қалин йигитлар била ушбу ахшом Маҳанда[21] эканда булжор қилғондек, борча келиб қотилдилар. Андин отланиб дашти Хасбон[22] била юруб, Чўпон кўпругидин ўтуб, Ўратепа келдим. Қанбар Али ўз вилояти Хўжандтин Танбалға эътимод қилиб черик маслаҳатини сўзлаша Ахсиға келур. Бу воқиа бўлғоч, Танбал ани банд қилиб олиб вилоятларининг устига юрур. Ул бир турки масал бордурким, «Инонмағил дўстунгға, сомон тиқар пўстунгға». Йўлда келадургонда яёқ қочиб юз ташвишлар била Ўратепага келди. Ўратепада эканда хабар келдиким, Шайбонийхон қалъаи Дабусида Боқи тархонни босиб, Бухоро устига борибтур. Ўратепадин Бўрка яйлоқи йўли била Сангзорға келдук. Сангзор доруғаси қўрғонни берди. Қанбар Али чун туттуруб, олдуруб келиб эди, ани Сангзорда қўюб ўттук. Келиб Хон юртиға тушганда Муҳаммад Мазид тархон бошлиқ Самарқанд беклари келиб мулозамат қилдилар. Самарқанд тасхирининг кайфиятини булар била машварат қилилди. Дедиларким, Хожа Яҳё ҳам подшоҳ-

[19] Л. б. — олиб, тўрт фасили будурким (?)

[20,21] Қ. б. — Муҳсин (محسن)

[22] Қ. б. — Ҳасон — (حسان)

нинг хоҳонидур. Агар Хожа барин бўлса, Самарқанд бежангу жидол осонлиқ била муяссар бўлур. Бу жиҳаттин неча навбат Хожа Яҳёға кишилар йибориб сўзлашилди. Хожа Яҳё бизни Самарқандға киюрмакни жазм айтиб йибормади, вале маъюс бўлғудек сўз ҳам айтмади. Хон юртидин кўчуб, Дарғам ёқасиға келдук. Дарғам ёқасидин Хожа Яҳёға Хожа Муҳаммад Али китобдорни йиборилди. Хабар келтурдиким, келсунлар, шахрни берурбиз. Дарғамдин кечга ёвуқ отланиб, шахрға мутаважжиҳ бўлдук.

Султон Маҳмуд дўлдай Султон Муҳаммад дўлдайнинг отаси юрттинўқ қочиб бориб, бу иттифоқдин аларни хабардор қилибтур, чун хабар топтилар, ул қилғон хаёл муяссар бўлмади, ёниб Дарғам ёқасиға туштук. Иброҳим соруйи минглиғким, менинг бир яхши риоят қилғон бегим эди, Али Дўст туттуруб қовлатиб эди, мен Ер яйлоққа келган фурсатда Сайид Юсуфбекнинг улуғ ўғли Муҳаммад Юсуф била келиб мулозамат қилди. Бизнинг бойири бекларимиз ва ичкиларимизким, Али Дўстнинг зидди эдилар, буларнинг баъзисини қовлаб, баъзисини талаб, баъзисини туттуруб эди, бирор-бирор йиғилиб келдилар.

Али Дўст заиф бўлуб эди. Не учунким, Танбални орқаланиб манга ва менинг давлатхоҳларимға жафо ва азоблар қилур эди. Менинг ҳам табъим бу мардак била ёмон эди, ҳам инфиолдин ва ҳам таваҳҳумдин тура олмади, рухсат тилади. Мен даҳи миннат туттум рухсат бердим. Али Дўст *ва Муҳаммад Дўст[23] ўшул рухсат олғон била Танбал қошиға бордилар. Танбалға муқарраб бўлуб, ғалаба ёғиллиқлар ва ёмонлиқлар бу оталиқ, ўғуллуқтин зуҳурга келди. Бир-икки йилдин сўнг Али Дўстнинг илигига қорт чиқиб ўлди. Муҳаммад Дўст ўзбакка кириб эди. Филжумла ёмон эмас эди. Андин ҳам кўрнамаклик қилиб, қочиб, Андижоннинг кўҳ пояларига бориб, ёғилиқлар ва фитналар ангиз қилди. Охир ўзбак илигига тушти. Кўзларини кўр қилдилар. «Кўзларини туз тутти»нинг бу маъниси бор эмиш.

Буларға рухсат бергандин сўнг Ғури барлосни бир неча йигитлар била хабар учун Бухоро сари йиборилиб эди. Хабар келдиким, Шайбонийхон Бухорони олиб, Самарқанд устига мутаважжиҳ бўлди. Ул навоҳида бўлмоқни маслаҳат кўрмай Кеш сари азимат қилдук. Бу Самарқанд бекларининг аксар кўчлари ҳам Кешда эди. Кешга келганлин бир-икки ҳафтадин сўнг хабар келдиким, Султон Али мирзо Самарқандни Шайбонийхонға берди. Тафсили будурким, Султон Али мирзонинг онаси Зуҳрабеги оға билмаслигидин ва беақллиғидин махфи Шайбонийхонға киши йиборур, бу мазмун билаким, Шайбонийхон ани олур бўлса, ўғли Шайбонийхонға Самарқандни бергай. Отасининг вилоятини олғондин сўнг Султон Али мирзоға бергай.

Бу раъйдин Абуюсуф арғуннинг хабари бор экандур, балки бу раъйни кўрсатгучи ўшул ғаддор экандур.

[23] Қ. б. — бу ном йўқ.

ВАҚОЙИИ САНАИ СИТТА ВА ТИСЪА МИА

Шайбонийхон ушбу хотуннинг ваъдаси била келиб, Боғи Майдонға тушти. Туш вақтида Султон Али мирзо бек, бекотиға, йигит-ялангига, ҳеч кимга хабар қилмай, ҳеч ким била кенгашмай, бир неча ёвуғидағи кичик-кирим била Чорраҳа дарвозасидин Боғи Майдонға Шайбонийхон қошиға борди. Шайбонийхон хили яхши ҳам кўрмади. Кўрушгандин сўнг қуйи ёнда ўлтурғузди. Хожа Яҳё мирзонинг чиққонини хабар топиб, изтиробда бўлди, ҳеч чора топа олмай, Хожа ҳам чиқти, Шайбонийхон қўпмай-ўқ кўрушти. Бир пора шикоятомиз сўзлар айтти. Хожа Яҳё қўпқонда Шайбонийхон таъзим қилиб қўпти. Жон Али Хожа Али бойнинг

---

[1] Тўққиз юз олтинчи (1500 — 1501) йил воқиалари.

ўғли работи Хожада эди. Мирзосининг чиқғон хабарини эшитиб, ул ҳам Шайбонийхон қошиға келди. Бу бедавлат хотун чун ноқиси ақл эди, эрга тегар ҳавоси била ўғлининг хону монин барбод берди. Шайбонийхон бир зарра парво ҳам қилмади, балки ғума-ғунчачича ҳам кўзга илмади.

Султон Али мирзо ҳам ўз ишига ҳайрон ва чиққонидин беҳад пушаймон эди. Баъзи ёвуқлари кайфиятни англаб, мирзони олиб қочмоқ хаёл қилдилар. Султон Али мирзо рози бўлмади, чун ажал етиб эди, қутулмади. Темур Султон била тушар эди, тўрт-беш кундин сўнг Қўлба ўлангида ўлтурдилар. Бу беш кунлук ўлар жон учун ёмон от била борди. Хотун сўзига кириб, ўзини некномлар чаргасидин чиқарди. Мундоқ кишининг вақойини мундин ортуқ битиб бўлмас. Бу йўсунлуқ шаниъ ҳаракотни мундин ортуқ эшитиб бўлмас.

Султон Али мирзони ўлтургандин сўнг Жон Алини ҳам мирзоси қошиға йиборди.

Хожа Яҳёдин чун Шайбонийхон мутаваҳҳим эди, икки ўғли Хожа Муҳаммад Зикриё ва Хожа Боқи била Хуросон сари рухсат берди. Кейин бир неча ўзбак бориб, ҳазрати Хожани ики йигит ўғли била Хожа Кордзан[2] навоҳисида шаҳид қилдилар. Шайбонийхоннинг сўзи бу экандурким, Хожанинг иши мендин эмас эди, Қанбар бий ва Кўпак бий қилдилар. Бу андин ёмонроқ, масал борким: «Узраш батар аз гуноҳ»[3]. Мундоқ ишларни беклар ўз боши била хонидин ва подшоҳидин бевуқуф қила бошласа, бас хонлиғиға ва подшоҳлиғиға не эътибор?

Самарқандни ўзбак олғоч, Қешдин Ҳисор сари мутаважжиҳ бўлдук. Муҳаммад Мазид тархон бошлиқ Самарқанд беклари кўч ва аҳлу аёллари била бизнинг била тебрадилар. Чағониённинг Чилту[4] ўлангига тушганда, Муҳаммад Мазид тархон бошлиқ Самарқанд беклари айрилиб бориб, Хисравшоҳқа навкар бўлдилар.

Биз шаҳр ва вилояттин махрум, бордур тураримиз номаълум. Бовужудиким, Хисравшоҳ не миқдор бизнинг хонводаға ҳайфлар ўткариб эди, чора тополмай, заруратдин анинг вилоятининг ичи била-ўқ ўттук. Бир хаёл қилилиб эдиким, Қоратегин ва Алай била ўтуб, кичик хон додамғаким, Олачахон бўлғай борилғай, ул муяссар бўлмади. Камруд била юққори юруб, Сира тоқ[5] добонидин ошмоқ бўлдук. Навандок навоҳисиға етганда, Хисравшоҳнинг навкари бир тўққуз от ва бир тўққуз парча келтурди. Камруд оғзиға тушганда, Шерали чўҳра қочиб Хисравшоҳ қошиға борди. Тонгласиға Қўчбек айрилиб Ҳисор борди. Камруд дарасиға[6] кириб юққори боқа юрудук. Танги ва учма йўлларда тунд ва

[2] Қ. ва Л. б. Корузан (كاروزن)

[3] «Узри гуноҳидин ёмонроқ».

[4] Қ. б. — Ҳилту (حلتو)

[5] Қ. б. — Сарв тоғ.

[6] Қ. б. — дарёсиға.

тез кўталларда қалин от ва тева қолди. Уч-тўрт ора қўнуб, Сира тоқ кўталига еттук, кўтал ва не навъ кўтал, ҳаргиз мундоқ баланд ва танг кўтал кўрулган эмас, ҳеч вақт мундоқ танги ва учма йўллар била юрулган эмас. Кўп ташвиш ва суубат била мухотара танги ва учмалардин ўтуб, юз ранж ва машаққат била муҳлиқ баланд ва танг кўталлардин ошиб, Фон навоҳисиға келдук. Фон тоғларининг орасида бир улуғ кўл тушубдур, муҳити тахминан бир шаръий бўлғой, тавр кўлидур, ғаробаттин холи эмас.

Хабар топилдиким, Иброҳим тархон Шероз қўрғонини беркитиб ўлтурубтур. Ёр яйлоқ қўрғонларида ҳам Қанбар Али ва Абулқосим кўҳбурким, Хожа Дийдорда эди, ўзбак Самарқандни олғонда Хожа Дийдорда тура олмай, Ёр яйлоққа келиб қуйиғи қўрғонларда эди, беркитиб ўлтурубтурлар. Фонни ўнг қўлда қўюб Қаштуд[7] сари юрудук. Фон малики карам ва саховат ва хизматгорлиқ ва инсоният била машҳур ва маъруф эди, Султон Масъуд мирзо, Султон Ҳусайн мирзо Ҳисор устига келганда, иниси Бойсунғур мирзоға Самарқандға бу йўл била бориб эди. Фон малики етмиш-сексон от пешкаш қилди. Ўзга хизматгорлиқларни ушбу юсунлуқ қилди. Манга бир фурудроқ от йибориб, ўзи ҳам келмади. Бизга етганда саховат била машҳур бўлғон эл хасис бўлур. Мурувват била мазкур бўлғон элнинг мурувати унутулур. Хисравшоҳким, саховат ва карам била маъруф ва машҳур эди, Бадиуззамон мирзоға не навъ хизматгорлиқлар қилғони мазкур бўлди.

Яна Боқи тархонға ва ўзга бекларга асру кўп инсоният ва бахшишлар кўрсатти. Икки навбат анинг вилоятидин урурумиз воқиъ бўлди. Бизнинг абнойи жинсимиз демайки, адно навкаримизга қилғон инсониятни бизга қилмади, балки навкаримизча бизни кўзга илмади.

Байт:

Ким кўрубтур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яхшилиқ,
Кимки андин яхши йўқ, кўз тутма андин яхшилиқ.

Фондин ўтгач Қаштуд қўрғонида ўзбак кишиси бор хаёл қилиб, Каштуд устига илғадук. Каштуд қўрғони худ бузуқ экандур. Бу муддатта анда киши ўлтурғон эмас экандур. Андин ўтуб Кўҳак суйининг ёқасиға келиб туштук, Ёрининг тўғрисидин Кўҳак суйидин кўпрук била кечтук. Қосимбек бошлиғ бекларни йиборилдиким, Работи Хожа қўрғонини ўғурлаб олғайлар. Биз Ёридин ўтуб Шунқорхона тоғидин ошиб, Ёр яйлоққа келдук. Работи Хожаға борғон беклар шоту қўяр маҳалда туюбтурлар, ёндурубтурлар, ола олмай ёниб келдилар.

Қанбар Али Сангзорда эди, келиб кўрди. Абулқосим кўхбур ва Иброҳим тархон ўбдон кишиларини мулозаматқа йибориб, қуллуқ ва

[7] Қ. б. — Киштут.

ихлос изҳорини қилдилар. Ер яйлоқ кентларидин Асфидак қўрғониға келдук.

Ул фурсатта Шайбонийхон Хожа Дийдор навоҳисида ўлтуруб эди. Уч-тўрт минг ўзбаки бор эди. Яна ерлик сипоҳийдин ҳам мунча чоғлиқ киши йиғилиб эди. Самарқанд доруғалиғини Жонвафо мирзоға бериб эди. Беш-олти юз киши била Самарқанд қўрғонининг ичида эди. Ҳамза Султон била Маҳди султон тавобиъ ва лавоҳиқи била Самарқанднинг ёвуғида Будана қўруғида ўлтуруб эди.

Бизнинг кишимиз яхши ва ёмон икки юз қирқ киши эди. Бори беклар ва йигит-яланг била сўзлашиб, сўзни мунга қўйдукким, Шайбонийхон Самарқандни яқинда олиб, ҳануз эл анга ва ул элга кўнгул тўхтатмайдурлар, ушбу фурсатта бир иш қила олсак худ қилғайбиз. Агар Самарқанд қўрғонини шошу қўюб ўғурлуқ била олсак, Самарқанд эли худ бизнингдур. Не чораси бор? Агар бизга мадад қилмасалар, ўзбак учун худ урушмағуларидур. Самарқандни иликлагандин сўнг ҳар не тенгрининг хости бўлса ул бўлғусидур.

Бу қарор била намози пешиндин сўнг Ер яйлоқдин отланиб, кеча тун қотиб ярим кеча Хон юртиға еттук. Ул охшом эл хабардор бўлубтур деб қўрғоннинг ёвуғиға келмай, Хон юртидин-ўқ ёнилди. Тонг отиб эдиким, Работи Хожадин қуйироқ Кўҳак суйини кечиб яна Ер яйлоқ келдук. Бир кун Асфидак қўрғонида жамиъ ичкилар, мисли Дўст Носир, Нуён кўкалтош[8], Хонқули, Каримдод, Шайх Дарвеш, Хисрав кўкалтош, Мирим Носир бори ҳозир эдилар, менинг қошимда ўлтуруб эдилар. Ҳар тарафдин сўз ўтар эди. Дедимким: «Келинг, айтингким, тенгри рост келтурса, Самарқандни қачон олғайбиз?» Баъзи дедиларким: «Ёзға олғайбиз». Ул маҳал кеч куз эди. Баъзи «бир ой-қирқ кун», баъзи «йигирма кун» дедилар. Нуён кўкалтош дедиким: «Ўн тўрт кунда олурбиз». Тенгри рост келтурди, рост ўн тўрт кунда-ўқ Самарқандни олдук.

Ўшул фурсатта ажаб туш кўрдум. Туш кўрарманким, ҳазрати Хожа Убайдулло келмишлар, мен истиқболлариға чиқмишмен, Хожа келиб ўлтурдилар. Хожанинг олиға ғолибо бетакаллуфроқ дастурхон солмишлар. Бу жиҳаттин ҳазрат хотириға нима келмиш. Мулло Бобо менинг сари боқиб ишорат қиладур. Мен ҳам имо била дедимким, мендин эмастур. Дастурхон солғучи тақсир қилибтур. Хожа фаҳм қилиб, бу узр масмуъ тушти. Қўптилар. Узата чиқтим. Ушбу уйнинг долонида ўнг қўлумдин ё сўл қўлумдин тутуб андоқ кўтардиларким, бир оёғим ердин қўпти. Турки дедиларким, Шайх маслаҳат берди. Ўшул неча кунда-ўқ Самарқандни олдим.

Бир икки кундин сўнг Асфидак қўрғонидин Васманд қўрғониға келилди. Бовужудиким, бир қатла Самарқанд навоҳисиға бориб, туйду-

[8] Қ. б. — «Қосим кўкалтош» бор.

руб келиб эдук, яна тенгрига таваккул қилиб, ўшул хаёл била Васмандтин намози пешиндин сўнг Самарқанд устига илғадук. Хожа Абулмакорим ҳам ҳамроҳ эди. Ярим кеча хиёвоннинг Пули Мағокиға етиб, етмиш-сексон ўбдон йигитларни илгари айирдукким, Ғори Ошиқон тўғрисидин шоту қўюб чиқиб келиб, Фируза[9] дарвозасидағиларнинг устига юруб, дарвозани иликлаб бизга киши йиборгайлар.

Бу йигитлар бориб Ғори Ошиқон тўғрисидин шоту қўюб чиқибтурлар. Ҳеч ким туймайдур. Андин Фируза дарвозасиға келиб Фозил тархонким, ул бек тархонлардин эмас, Туркистоний савдогар тархонлардин бўлур. Шайбонийхонға Туркистонда хизмат қилиб, риоят топиб эди, устига юрурлар. Фозил тархонни бир неча навкари била чопқулаб ўлтуруб, дарвозанинг қуфлини болту била чопиб, дарвозани очтилар.

Ушбу фурсатта мен етган била-ўқ Фируза дарвозасидин кирдим. Абулқосим кўхбур ўзи келмайдур эди. Иниси Аҳмад Қосимни ўттузқириқча навкари била йиборибэди. Иброҳим тархоннинг кишиси худ йўқ эди. Шаҳрға кириб хонақоҳда ўлтурғонда Аҳмад тархон отлиқ иниси бир неча навкари била келди. Шаҳр эди ҳануз уйқуда эрдилар. Дўкондорлар дўконларидин боқиб таниб дуо қилурлар эди. Андак фурсаттин сўнг шаҳр эли хабардор бўлдилар. Бизнинг элга ва шаҳр элига ғариб башошат ва нашъа эди. Телба итлардек ўзбакларни кўча сойиларда тош ва таёқ била ўлтурдилар. Тахминан тўрт-беш юз ўзбакни ушбу дастур била ўлтурдилар эркин.

Шаҳр доруғаси Жонвафо Хожа Яҳёнинг уйларида эди, қочиб чиқиб Шайбоқхон қошиға борди. Дарвозадин кириб мадраса ва хонақоҳ сари ўқ юрудум. Келиб хонақоҳнинг тоқининг устида ўлтурдум. Тонг отқунча тўш-тўшдин сурон эди ва ғавғо эди. Баъзи хабардор бўлғон арбоб ва дўкондорлар келиб, нашъа ва башошатлар била кўруб, моҳазари келтуруб дуолар қилдилар.

Тонг отқондин сўнг хабар келдиким, Оҳанин дарвозасида икки дарвозанинг орасини ўзбаклар беркитиб урушадурлар. Филҳол отланиб Оҳанин дарвозасиға мутаважжиҳ бўлдум. Менинг била ўн-ўн беш, йигирма киши бўлғай эди, эл қаллош, янги шаҳр иликка тушубтур. Ҳар ким кунжковлиққа бир гўшада машғул. Мен етгунча Оҳанин дарвозасидин ўзбакларни* шаҳр эли уруб[10] чиқарибтурлар. Шайбоқхон бу хабарни топиб, изтироб била офтоб чиққанда юз-юз эллик киши била Оҳанин дарвозасиға етиб келди. Ғариб қопуда келиб эди. Вале менинг била киши кўп оз эди, нечукким мазкур бўлди. Шайбоқхон кўрдиким, ҳеч иш қила олмас, турмади, бот-ўқ ёнди.

---

[9] Л. б. — ҳамма жойда «Пируза» шаклида.

[10] Л. б. — бу сўзлар йўқ.

Андин ёниб келиб, аркта Бўстонсароға туштим. Акобир ва ашроф ва шаҳр улуғлари мени келиб кўруб, муборакбодлиғлар қилдилар. Юз қирқ йилға ёвуқ Самарқанд пойтахти бизнинг хонаводада эди. Қандағи ёт ёғи ўзбак келиб мутасарриф бўлуб эди. Иликдин кетган мулкни яна тенгри берди. Ғорат ва торож топган вилоят тасарруфумизға кирди.

Султон Ҳусайн мирзо ҳам Ҳирини ушбу йўсунлуқ ғофиллиқта олибтур. Вале иш билур киши олида равшан ва инсофлиқ эл қошида мубайяндурким, бу иш била ул иш орасида кўп фарқ бордур. Аввал буким, Султон Ҳусайн мирзо кўп ишлар кўрган, бисёр тажрибалар кечурган улуғ ёшлиқ подшоҳ эди. Иккинчи буким, ғаними Ёдгор Муҳаммад Носир мирзо эди, ўн етти-ўн секкиз ёшлиқ бетажриба ўғлон эди. Учунчи буким, ғанимнинг ичидин кайфиёт ва ҳолотни билган киши Мир Али мирохўр мирзоға кишилар йибориб, ғофиллиқта ғаним устига келтурди. Тўртунчи буким, ғаними қўрғонда эмас эди. Боғи Зоғонда эди. Султон Ҳусайн мирзо олғон маҳалда Ёдгор Муҳаммад мирзо ва тавобии андоқ ичкулукка тушган экандурларким, ул кеча Ёдгор Муҳаммад мирзонинг эшигида уч киши экандур, алар ҳам маст. Бешинчи буким, ул мартаба ғофиллиқта-ўқ келди ва олди.

Мен Самарқанд олғонда, ўн тўққуз ёшта эдим. Не кўп иш кўруб эдим, не тажриба бўлуб эди. Иккинчи буким, менинг ғанимим Шайбоқхондек пуртажриба ва кўп иш кўрган ва улуғ ёшлиқ киши эди. Учинчи буким, бизга Самарқанддин ҳеч киши келмайдур эди. Агарчи шаҳр эли манга кўнгуллук эди, вале Шайбоқхоннинг қўрқунчидин ҳеч киши бу хаёлни қила олмас эди. Тўртунчи буким, менинг ғанимим қўрғонда эди, ҳам қўрғонни олилди, ҳам ғанимни қочурулди. Бешинчи буким, бир мартаба Самарқанд қасдиға келиб, ғанимға туйдуруб, иккинчи мартаба келганда тенгри рост келтурди, Самарқанд фатҳ бўлди.

Бу дегтонлардин ғараз элга санги кам урмоқ эмас, баёни воқий бу эдиким, мазкур бўлди. Бу битилганлардин мақсуд ўзини орттурмоқ эмас, рости бу эдиким, мастур бўлди. Бу фатҳда шуаро тарихлар айтиб эдилар. Ул жумладин бир байт хотирда қолибтур.

Байт:

Боз гуфто хирад ки тарихаш
Фатҳи Бобур баҳодураст, бидон[11].

Самарқанд фатҳидин сўнг Шовдор ва Суғд ва тумонот ёвуғи қўрғонлар бирар-бирар манга ружуъ қила бошладилар. Баъзи қўрғонлардин ўзбак доруғалари таваҳҳум қилиб, солиб чиқтилар ва баъзи қўрғонлар ўзбак кишисини қовлаб бизга кирдилар. Баъзи доруғаларни тутуб

[11] Ақл яна айтдики, билгил: унинг тарихи «фатҳи Бобур баҳодур» бўлур (906 йил).

қўрғонларни беркиттилар. Ушбу фурсатта Шайбоқхоннинг ва ўзбакларининг кўч ва уруқлари Туркистондин келдилар. Шайбоқхон Хожа Дийдор ва Алиобод навоҳисида эди. Қўрғонларнинг мундоқ кирганларини ва элнинг бу навъ ружуини кўруб, ўлтурғон еридин Бухоро сари кўчти. Тенгри инояти била Суғд ва Миёнкол қўрғонлари уч-тўрт ойда аксар бизга ружуъ қилдилар. Боқи тархон ҳам фурсат топиб келиб, Қарши қўрғониға кирди. Хузор ва Қарши ҳам ўзбак тасарруфидин чиқти. Қоракўлни ҳам Марвдин Абулмуҳсин мирзонинг кишиси келиб олди. Ишимиз бисёр тараққий устида бўлди.

Менинг волидаларим ва кўч ва уруқларим мен Андижондин чиққандин сўнгра юз ташвиш ва машаққатлар била Ўратепа келиб эдилар, киши йибориб Самарқандға келтурдук. Ўшул неча кунда Султон Аҳмад мирзонинг қизи Ойиша Султон бегимдинким, аввал менинг ақди никоҳимға кирган бу эди, бир қиз бўлди, Фахрунисоға мавсум бўлди. Менинг тўнғуч[12] фарзандим бу эди, ул тарихда мен ўн тўққуз ёшта эдим. Ўшул бир ой қирқ кунда-ўқ тенгри рахматиға борди.

Самарқанд фатҳидин сўнг каррот ва маррот атроф ва жавонибдағи хавонин ва салотин ва умаро ва сарҳаднишинларға истимдод ва истионат учун мутавотир ва мутаоқиб элчилар ва тавочилар бордилар ва келдилар. Баъзи бовужуди тажрибалар саҳл инкорлиқ қилдилар. Баъзидинким, нисбат бу табақаға беадаблиқлар ва нохушлуқлар воқиъ бўлуб эди, ўз таваққумларидин тағофул қилдилар. Баъзиларким, кўмак йибордилар, муътаддунбиҳ кўмак эмас эди. Нечукким, ҳар қайси ўз ерида мазкур бўлғусидур.

Бу иккинчи навбат Самарқадни олғонда, Алишербек тирик эди. Бир навбат манга китобати ҳам келиб эди.

Мен ҳам бир китобат йибориб эдим, орқасида турки байт айтиб, битиб йибориб эдим. Жавоб келгунча тафриқа ва ғавғо бўлди. Шайбоқхон Самарқандни олғонда, Мулло Бинойини мулозим қилиб эди. Шайбоқхон била эди. Самарқанд фатҳидин неча кундин сўнгра Самарқандға келди. Қосимбек андин бадгумон бўлуб, Шаҳрсабз сари рухсат берди. Неча кундин сўнг чун фазилатлиқ киши эди, гуноҳе содир бўлмайдур эди, Самарқандға келтурдук. Доим қасида ва ғазал ўқирур эди. Навода бир амал менинг отимға боғлаб ўткарди. Ўшул аснода бир рубои айтиб ўткарди. Рубои:

Не ғалла маро казў тавонам нўшид
Не муҳмали ғалла то тавонам пўшид
Онроки на хўрданасту не пўшидан,
Дар илму ҳунар кужо тавонад кўшид[13].

[12] Қ. б. — тўнғух; Л. б. — тун (?).

[13] На егулик ғаллам бор ва на кийинишга асраган кийимим бор. Ейдигани, киядигани бўлмаган киши илм ва ҳунарга қандай урина олсин?

Ул фурсатларда бирар, иккирар байт айтур эдим. Вале ғазал тугатмайдур эдим. Биргина турки рубон айтиб йибордим.

Рубои:

Ишлар бори кўнглунгдағидек бўлғусидур,
Инъому вазифа бори буйрулғусидур.
Ул ғаллау муҳмалки деб эрдинг, бердим,
Муҳмалға бўю ғалладин уй тўлғусидур.

Мулло Биноий бу рубоининг сўнгғи мисраининг қофиясини радиф қилиб, ўзга қофия била бир рубои айтиб ўткарди:

Мирзомки шоҳи баҳру бар бўлғусидур,
Оламда ҳунар бирла сар бўлғусидур
Бир муҳмал учун мунча иноят бўлди,
Мустаъмал[14] агар десам, нелар бўлғусидур.

Ул фурсатта Хожа Абулбарака Фироқий Шаҳрсабздин Самарқандға келиб эди. Дедиким, ўшул радиф ва қофияда айтмоқ керак эди. Бу рубоини Хожа Абулбарака айтди.

Рубои:

Бу жаврки қилди давр сўрулғусидур,
Султони карам бу узрни қўлғусидур.
Тўкулган агарчи тўлмас, эй соқи,
Тўкулгонимиз бу даврда тўлғусидур.

Бу қишлиқта ишимиз бисёр тараққийда эди. Шайбоқхоннинг иши таназзулда эди. Бу аснода бир-икки иш ярамасроқ бўлди. Марвдин келиб Қоракўлни олғонлар тўхтата[15] олмадилар. Қоракўл яна ўзбаклар тасарруфиға кирди. Қалъаи Дабусида Иброҳим тархоннинг Аҳмад тархон отлиқ иниси эди. Шайбоқхон келиб қабади. Биз черик йиғиб истиъдод тайёр қилғунча, зўрлаб олди. Элни тамом қатлиом қилди.

Мен Самарқандни олғонда саноғлиқ икки юз қирқ кишим бор эди. Беш-олти ойнинг орасида тенгри таолонинг инояти била онча бўлдиким, Шайбоқхондек киши била Сарипулда масоф уруштук. Нечукким, мазкур бўлғусидур.

Атроф ва жавонибдағилардин: хондин Айюб Бекчик ва Қашқа Маҳмуд ва боринлар тўрт-беш юз киши кўмакка келиб эди. Жаҳонгир мирзодин Танбалнинг иниси Халил юз-икки юз киши била кўмакка келиб эди. Султон Ҳусайн мирзодек соҳиб тажрибалик подшоҳдинким, Шайбоқхоннинг афъол ва атворини мирзодин яхшироқ киши билмас эди,

[14] Л. б. — Маъқул.
[15] Қ. б. — тўхтай.

ҳеч киши кўмакка келмади. Бадиуззамон мирзодин ҳам киши келмади. Хисрэвшоҳ худ ўзининг таваҳҳумидин киши йибормади. Чун бемиқдор ёмонлиқлар андин нисбат бу хонаводаға воқиъ бўлуб эди, нечукким, мазкур бўлди, биздин қўрқунчи кўпрак эди.

Шаввол ойида Шайбоқхон била урушмоқ доияси била сафар қилиб, Боғи Навға чиқтим. Беш-олти кун Боғи Навда черик йиғилмоқ ва истиъдод тайёр бўлмоқ маслаҳати учун ўлтурулди. Боғи Навдин отланиб кўчбаркўч мутаважжиҳ бўлдук. Сарипулдин ўтуб туштук, ўрду гирдини тамом шох, хандақ била эҳтимом ва эҳтиёт қилиб мазбут қилдук. Шайбоқхон наридин келиб Хожа Кордзан навоҳисиға тушти. Ора тахминан бир йиғоч бўлғай эди. Тўрт-беш кун бу юртта ўлтурулди. Бизнинг кишимиз ва ёғи кишиси кунда наридин келиб, беридин бориб, отқулашиб урушурлар эди. Бир кун ғаним кишиси кўпрак келди. Хили уруш бўлди. Ҳеч тарафдин ортуқсилиқ бўлмади. Бизнинг бир туғлуқ киши енгилрак ёниб хандаққа кирибтур. Баъзи Сайидий Қаробекнинг туғи эди дедилар. Сайидий Қаро агарчи сўзига ўз эди, қиличиға забунроқ[16] эди.

Ушбу авқотта бир кеча Шайбоқхон шабихун келди. Черик гирдини шох[17] ва хандақ била мустаҳкам ва мазбут қилилиб эди, келиб ҳеч иш қила олмади. Хандақнинг тошидин сурон солиб, бир пора ўқ қўюб ёндилар. Уруш ишига мен саъй ва эҳтимом қилдим. Қанбар Али ҳам соий эди. Боқи тархон минг-икки минг яроғлиқ киши била Кешга тушубтур, икки кунда бизга қўшулур. Сайид Муҳаммад мирзо дўғлат ҳам хон додам қошидин кўмак келиб, минг-минг беш юз киши била Диюл тушубтур, ора тўрт йиғоч йўлдур. Сабоҳиға бизга қўшулур. Ушмундоқ маҳалда таъжил қилдук, уруштук.

Ба тунди сабук даст буррад ба тиғ,
Ба дандон газад пушти дасти дариғ[18].

Менинг эҳтимомимнинг жиҳати бу эдиким, уруш куни секкиз юлдуз оралиқта эди, агар ул кундин ўтса ўн уч-ўн тўрт кунгача секкиз юлдуз ғаним орқаси сари бўлур эди. Ул мулоҳазалар ҳеч экандур. Бетакриб таъжил қилибтурбиз. Сабоҳи уруш доияси била жибаланиб, отларға кечим солиб, бронғор, жвонғор, ғул, ировул ясол ясаб мутаважжиҳ бўлдук. Бронғор Иброҳим сору, Иброҳим жоний, Абулқосим кўҳбур яна баъзи беклар эди. Жвонғор Муҳаммад Мазид, Иброҳим тархон яна Самарқанд бекларидин Султон Ҳусайн арғун, Қаро барлос, Пир Аҳмад, Хожа Ҳусайн эди. Ғулда Қосимбек ва яна баъзи ёвуқ ичкилар эди. Ировул Қанбар Али саллох, Банда Али, Хожа Али, Миршоҳ қавчин, Сайид

[16] Л. б. — ҳулё (حوليا)

[17] Қ. б. — шохбанд.

[18] Енгилтак аччиғланганда тиғ билан қўлин кесар, сўнгра афсус қўли орқасин тиш билан чайнар.

Қосим эшик оға, Холдор, Банда Алининг иниси Қўч Ҳайдар Қосимбекнинг ўғли; бўлғон ўбдон йигитларни ва ичкиларни тамом ировулға битилиб эди.

Бизким ясоб чиқтук, ғаним ҳам ўтрудин ясоб пайдо бўлди. Бронғор Маҳмуд Султон, Жонибек Султон, Темур султон, жвонғор Ҳамза султон, Маҳди султон, яна баъзи султонлар эди. Ясоллар ёвуқ етгач, ғанимнинг бронғорининг учи бизнинг орқамиз сари бурулди. Мен ҳам юзумни алар сари қилдим. Бизнинг ировулким, неким бўлғай, иш кўрган, қилич чопқон йигитларни тамом ировулға битилиб эди, ўнг қўл сари қолди. Олимизда ҳеч киши қолмади. Бовужудким, илгари келган кишиларни уруб, ёндуруб, ғулға тиқдук. Анга еттиким, Шайбоқхоннинг баъзи қари улуғлари Шайбоқхонға дебтурларким, юрумак керак, турмоқдин иш ўтти. Ўзи тўхтаб турубтур.

Ғанимнинг бронғори бизнинг жвонғоримизни босиб орқаға эврулди, ировул ҳам ўнг қўл сари қолиб, олимиз яланг бўлди. Кейиндин ва илгаридин ғаним кишиси зўрлаб ўқ қўя кириштн.

Мўғул черикиким, кўмакка келиб эди, урушқа худ тоқатлари йўқ эди. Урушмоқни қўюб, бизнинг элни-ўқ талаб, оттин тушура кириштилар. Бир бу эмас, ҳамиша бадбахт мўғулнинг одати ушмундоқтур. Босса ҳам ўлжа олур, бостурса ҳам ўз элини талаб тушуруб ўлжа олур.

Олимиздағиларни неча навбат зўрлаб келганда уруб ёндурдук. Илгаримиз ҳам зўрлади, кейин эврулган киши ҳам келиб бизнинг туғқа ўқ қўя кириштилар. Илгаридин, кейиндин зўрладилар. Бизнинг элни тебраттилар.

Ўзбакнинг урушта бир улуқ ҳунари ушбу тўлғамадур, ҳеч уруши тўлғамасиз бўлмас. Яна бир будурким, илгари ва кейин бек ва навкар тамом ўқ қўюб жиловлуқ келадурлар, ёнғонда ҳам паришон ёнмай жиловлуқ[19] ёнадурлар.

Менинг била ўн-ўн икки киши қолиб эди. Кўҳак дарёси яқин эди. Бронғорнинг учи дарёға тўқунуб эди. Дарё сари-ўқ тортгук. Кўҳак дарёсининг кирган маҳалли эди, дарёға етган била жибалик, кечимлик-ўқ сувға кирдук. Яримидин кўпрак яяб-ўқ келилди. Андин сўнгра уздурма[20] эди. Бир тиргаз отими ер жибалик кечимлик от уздуруб ўттук. Сувдин ўтгач кечимни кесиб ташладук. Сувдин шимол сариғаким ўтулди, ёғидин ажраштук. Вале якка-ярнмни талаб тушургучи, ялонгочлағучи тамом бу шум мўғул эди. Иброҳим тархонни ва яна хили ўбдон-ўбдон йигитларни мўғул талаб оттин тушуруб зойиъ қилдилар. Кўҳак дарёсининг шимол тарафи била Қулба навоҳисидин Кўҳак дарёсини кечтук.

---

[19] Қ. б. — паришон ямон жиловсиз (?).

[20] Уздурма (суздурма) — яъни сузиб ўтиладиган чуқур ер.

Икки намоз ораси бор эдиким, Шайхзода дарвозасидин кириб аркка келдим. Улуғ-улуғ беклар ва яхши-яхши йигитлар, қалин киши бу урушта талаф бўлди. Иброҳим тархон ва Иброҳим сору ва Иброҳим жоний, бу ғарибтуркким, бир урушта уч Иброҳим отлиқ улуғ беклар талаф бўлди. Яна Абулқосим кўҳбур, Ҳайдар Қосимбекнинг улуғ ўғли Худойберди туғчи ва Худойберди барлос ва Султон Аҳмад Танбалнинг иниси Халилким, бурунроқ неча қатла мазкур бўлуб эди, бу урушта талаф бўлдилар. Яна баъзилар ҳар сариға қочтилар. Ул жумладин Муҳаммад Мазид тархон Хисравшоҳға Ҳисор ва Қундуз сари борди. Яна Қанбар Али саллох мўғулким, улуғ риоят қилғон бегимиз ул эди, мунча риоят топиб эди, мундоқ маҳалда хамжиҳатлиқ қилмай, келиб Самарқандтин кўчини олиб, бу ҳам Хисравшоҳға борди. Яна баъзи ичкилар ва йигитлар, мисли Каримдод, Худойдод туркман ва Жоника кўкалтош ва Мулло Бобойи Пашоғарий Ўратепа сари чиқтилар. Ул фурсатта Мулло Бобо навкар эмас эди, меҳмон йўсунлуқ юрур эди. Яна баъзилар, мисли Ширим тағойи жамоати била бовужудким, бизнинг била била Самарқандға кирди, машварат қилиб ўлук-тирикни Самарқанд қўрғонининг ичида кўрўб, қўрғонни беркитмак бўлдук. Менинг онам эгачиси, сингли қўрғонда туруб, бўлғон кўч ва уруқ ва киши-қаросини Ўратепага чиқориб йиғориб, ўзи бир неча киши-қароси била жарида қўрғонда турди. Бир бу эмас, доим мундоқ қаттиқ ишлар тушганда мундоқ юпқалиқ ва ноҳамжиҳатлиқлар андин содир бўлғондур.

Тонгласиға Хожа Абулмакорим ва Қосимбек ва жамиъ беклар ва ичкилар ва сўз тегар йигитларни чарлаб машварат қилиб, сўзни қўрғонни беркитмакка ва ўлук-тирикни қўрғон ичида кўрмакка қўйдук. Мен ва Қосимбек ва ёвуғумдағи ичкилар ва йигитлар била кўмак бўлдук. Бу маслаҳат учун шаҳрнинг ўртасида Улуғбек мирзонинг мадрасасининг томининг устида оқ уй тикиб ўлтурдим. Ўзга бекларга ва йигитларга дарвозаларда ва гирдо-гирд қалъанинг фасилида булжорлар улашилди.

Икки-уч кундин сўнг Шайбоқхон келиб қўрғондин йироқроқ тушти. Самарқанднинг маҳалла-маҳалла, кўй-кўй авбош ва ятимлари фавж-фавж йиғилиб, ятимона салавотлар чекиб, мадраса эшигига келиб, урушға чиқарлар эди. Шайбоқхон урушқаким отланур эди, қўрғоннинг ёвуғиға ҳам кела олмас эди. Неча кун бу ватира била ўтти. Ўқ ва қилич захм зарбини ва масоф ва майдон қитол ва ҳарбини кўрмаган авбош ва айтом бу муомаладин далир бўлуб йироқ-йироқ чиқа кириштилар. Иш кўрган йигитлар мундоқ бесирфа чиқишларидин манъ қилсалар, таъи қила кириштилар.

Бир кун Шайбоқхон Оҳанин дарвозаси сари уруш келтурди. Ятимлар чун далир бўлуб эрдилар, доимғидек далир ва йироқ чиқтилар. Буларнинг орқасиға баъзи йигитларни отлиқ чиқорилди. Уштургардан

тарафида кўкалтошлар ва ёвуқ ичкилар чиқиб эрдилар, мисли Ширим, Нуён кўкалтош, Қулназар тағойи ва Мазид ва баъзилар андин бир-иккиуч ўзбак буларға от солди. Қулназар била қилич олиштилар. Бўлғон ўзбаклар яёқлаб зўр келтурдилар. Шаҳр ятимларини тебраттилар. Оҳанин дарвозасиға тиқтилар. Қўчбек ва Миршоҳ қавчин Хожа Хизр масжидининг ёнида тушуб қолдилар. Яёқларни тебратган била илгариги отлиқлари Хожа Хизрнинг масжидига йиғилиб келдилар. Қўчбек чиқиб, ушбу илгари келган ўзбаклар била яхши чопқулашиб намоён иш қилди. Бори эл боқиб туруб эди, қуйиғи қочқонлар худ қочмоқлари била ўқ бўлуб эдилар. Ўқ отардин ва урушқа турардин иш ўтуб эди. Мен дарвозанинг устидин новак отадур эдим. Яна баъзи ёвуғумдағилар ўқ отадур эдилар. Юққориғи ўқнинг зарбидин Хожа Хизр масжидидин илгари ўта олмадилар. Ўшандин-ўқ ёндилар. Муҳосара овонида қўрғон фасилининг устида ҳар кеча юрур эдук. Гоҳи мен, гоҳи Қосимбек, гоҳи яна беклардин ва ичкилардин эврулурлар эди. Фируза дарвозасидин Шайхзода дарвозасиғача фасил устидин от била юруса бўлур эди. Ўзга ерларда яёқ юрулур эди. Баъзиларким, яёқ юруб эврулурлар эди, бир эврулгунча тонг отар эди.

Бир кун Шайбоқхон Оҳанин дарвозаси била Шайхзода дарвозаси орасида уруш келтурди, менким кўмак эдим, уруш мунда бўлғоч мунда келдим. Гозуристон дарвозаси била Сўзангарон дарвозаси тарафидин парво қилмадук. Ул куни Шайхзода дарвозасининг устидин ўқ учида бир бўз отлиқнинг отини новак ўқи била яхши оттим. Ўқ била-ўқ борди. Бу оралиқта онча эўр келтурдиларким, Уштургардан навоҳисида фасилнинг тубигача келдилар. Биз мунда ҳарбу зарбқа машғул, ул тарафдин тамом ғофил; йигирма беш-йигирма олти киши шоту тайёр қилғон экандурларким, ҳар шотунинг кенглиги ончаким уч киши, икки киши ёндаша чиқа олғай. Етти-секкиз юз ўбдон йигитларни бу шотулар била Гозуристон дарвозаси била Сўзангарон дарвозасининг оралиғи тўғриси пустура[21] қўюб, ўзи ул тарафдин уруш солғон экандур. Эли тамом бу тараф урушқа машғул бўлуб, булжор холи бўлғон маҳалда пусқон ердин чиқиб, илдам келиб, бу шотуларни икки дарвозанинг оралиғи Муҳаммад Мазид тарҳоннинг ҳавлисининг *тўғрисидин бир йўли ўқ фасилға қўярлар.

Қўчбекнинг[22], Муҳаммадқули қавчиннинг яна бир бўлак йигитларнинг булжори бу ер эди. Бу йигитлар Муҳаммад Мазид тарҳоннинг ҳавлисида бўлурлар эди. Сўзангарон дарвозаси Қаро барлоснинг булжори эди. Гозуристон дарвозаси Ширим тағойининг ва оға-инисининг ва Қутлуқ Хожа кўкалтошнинг булжори эди.

---

[21] Л. б. — бўсаға.

*[22] Л. б. — бу жойлари тушган.

Уруш ул тараф бўлғон учун булжор эли ғофил бўлуб қул ва қуллуқчи иш-куч учун уйига, бозорға бориб тарқашиб эдилар. Булжор беклари бир-икки ятим-есир била қолиб эдилар.

Қўчбек, Муҳаммадқули қавчин, Шох Сўфи, яна бир йигит яхшилар бориб мардоналиқлар қилдилар. Фасил устига ёғи кишиси баъзи чиқиб эдилар, баъзи чиқмоқта эдилар. Бу мазкур бўлғон тўрт киши югуруб етиб чопқулаша зарб рост ура юруб, тушуруб қочурдилар. Боридин Қўчбек яхшироқ борди. Қўчбекнинг бир писандида ва намоён иши бу эди. Бу муҳосарада икки қатла хўблар илиги ишга тегди. Қаро барлос ҳам Сўзангарон дарвозаси булжорида ёлғуз қолиб эди, ул ҳам яхши тўхтади. Қутлуқ Хожа кўкалтош ва Қулназар мирзо ҳам булжорларида Гозуристон дарвозасида эдилар. Алар ҳам оз киши била яхши тўхтаб, кўндалангдин яхшилар отқуладилар. Яна бир навбат Қосимбек йигитларни бошлаб Сўзангарон дарвозасидин чиқиб, ўзбакларни Хожа Кафширгача қавлаб, бир неча киши тушуруб бош кесиб келди. Ошлиқ эмди пишган чоғ эди, ҳеч ким янги ошлиқ киюрмайдур эди.

Муҳосара айёми мумтад бўлди. Элга бисёр танқислиқ бўлди. Анга етгиким, фақир ва мискин ит этини, эшак этини йия кириштилар. Отқа бўғуз кам ёфт бўлди. Дарахтларнинг баргини отқа берурлар эди. Анда тажриба бўлдиким, бори яфроқлардин тут яфроғи ва қаро йиғоч яфроғи отқа созворроқ эмиш. Баъзи қуруқ йиғочларни ранда қилиб, тарошасини сувға ибитиб отға берурлар эди. Уч-тўрт ойғача Шайбоқхон қўрғонининг ёвуғиға келмай, ироқроқдин қўрғонни эврулуб кўчуб юрур эди.

Бир охшом эл ғофил ярим кечаға ёвуқ Фируза дарвозаси тарафида келиб, нақора чолиб сурон солдилар. Мен мадрасада элим. Бисёр тараддуд ва дағдаға бўлди. Мундин сўнг ҳар кеча келиб, нақора чолиб сурон солиб, ғавғо қилур эдилар.

Ҳар неча атроф ва жавонибқа элчилар ва кишилар йиборилди, ҳеч кимдин кўмак ва мададе етишмади. Ул маҳалдаким, зўр ва қувватимиз бор эди, ҳеч навъ шикаст ва нуқсоне бўлмайдур эди. Кўмак ва мадад қилмадилар ва мундоқ маҳалда худ не ҳисоб била мадад қилғайлар. Буларнинг умиди била қабалда қалъадорлиқ қилмоқ бетақриб экандур.

Бурунғилар дебтурларким, қўрғон беркитмакликка бош керак, икки қўл керак, икки бут керак: бош сардор бўлғай. Икки қўл икки тарафтин келур кўмак ва мадад бўлғай. Икки бут қўрғоннинг суйи била захираси бўлғай. Биз бу атроф ва жавонибдағилардин кўмак ва мадад кўз тутарбиз, булар худ ҳар қайси бир ўзга хаёлда.

Султон Ҳусайн мирзодек мардона ва соҳиб тажриба подшоҳ бизга мадад қилмай ва кўмаклар бериб, элчи йибормай, Шайбоқхонға Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳийни муҳосара овонида элчиликка йиборди.

Танбал Андижондин Пискет[23] навоҳисиға келди. Хонни ҳам Аҳмад-

[23] Қ. б. — Бешкент (بشكنت)

бек ва жамиъ Танбалнинг муқобаласиға чиқордилар. Лак-лакон ва Турак[24] чорбоғи навоҳисида рўбарў бўлдилар. Уруш, туруш бўлмай, ажраштилар, Султон Маҳмудхон уруш кишиси эмас эди. Сипоҳийликдин бисёр орий эди. Танбал била ўтру бўлғон чоғ хондин бедилона ақвол ва афъол зоҳир бўлур. Аҳмадбек турк киши эди, вале мардона ва давлатхоҳ эди. Ғариб дурушт айтур, дерким, бу Танбал не миқдор кишидурким, мунча дағдаға ва тараддуд тортарсиз. Агар кўзунгиз қўрқса, кўзингизни боғлаб юруб рўбарў бўлалинг.

---

[24] Қ. б. — Тўлак (تولاك)

ВАҚОЙИИ САНАИ САБЪ ВА ТИСЪА МИА[1]

Муҳосара имтидоди узоққа тортти. Захира ва озуқ ҳеч тарафдин келмади. Кўмак ва мадад ҳеч жонибдин етишмади. Сипоҳи ва раият навмид бўлуб, бирар, иккирар қўрғондин ташлаб қоча кириштилар. Шайбоқхон қўрғон элининг ожизлиғини англаб, келиб Ғори Ошиқон навоҳисида тушти. Мен ҳам Шайбоқхоннинг рўбарўйиға Кўйи Поёнда Малик Муҳаммад мирзонинг уйларига келдим. Ушбу кунларда Узун Ҳасан Хожа Ҳусайнким, *Жаҳонгир мирзонинг ёғилғиға ва Самарқанддин чиқмоғимизға ул боис бўлуб эди, нечукким бурун мазкур бўлди[2], ўн-ўн беш нав-

[1] Тўққиз юз еттинчи (1501 — 1502) йил воқиалари.

*[2] Қ. б.—Жаҳонгир мирзо ёғлиғида ул боис бўлуб, бизни Самарқанддин чиқориб эрди ва яна нечоғлиқ фитна ва фасод андин зоҳир бўлуб эрдики, мундин бурун мазкур бўлубтур, ҳоло

кари била келиб қўрғонга кирди. Бу кириши хили мардона кириш эди. Сипоҳи ва шаҳрийға усрат ва танқис кўпрак бўлди. Ёвуқ кишилар ва муътабар кишилар фасилдин ташлаб қоча кириштилар. Бек отоғлиқдин бир Вайс Шайх, Вайс Лоғарий бойри эдилар, қочиб туштилар. Атроф ва жавонибтин билкул маъюс бўлдук. Ҳеч тарафдин умидворлиқ қолмади. Озуқ ва захира кам эди. Бўлғони ҳам туганди. Ҳеч тарафдин озуқ ва заҳира келмади.

Бу маҳалда Шайбоқхон сулҳ сўзини ораға солди. Агар бир тарафдин умидворлиғ бўлса эди, ё захира бўлса, сулҳ сўзига ким қулоқ солур эрди. Зарурат бўлди, сулҳгуна қилиб, кечадин икки паҳр бўла ёвушуб эдиким, Шайхзода дарвозасидин чиқилди. Волидам хонимни олиб чиқтим. Яна икки хотун киши чиқти: бири Бичка халифа эди, яна бири Минглик кўкалтош эди. Менинг эгачим Хонзода бегим ушбу чиққонда Шайбоқхоннинг илигига тушти. Суғднинг улуғ шохжўйлариға қоронғу кечада урунуб, йўл итуруб юз ташвиш била тонг отқонда Хожа Дидордин ўтуб, суннат вақтида Қорбуғ[3] пуштасиға ёрмоштук. Қорбуғ пуштасининг шимолидин Худак кентининг[4] оёғи била Илон Ўтини туслаб тебрадук. Йўлда борурда Қанбар Али ва Қосимбек била от тортиштук. Менинг отим ўтти. *Анинг отининг қолғонини боқар хаёл қилиб қайрилдим. Танг бўшаб экандур, эгар эврулди[5]. Бошим била ерга йиқилдим, агарчи ушул замон қўпуб отландим, вале ақлим охшомғача қарориға келмади. Бу оламда ўтган вақойиъ туш ва хаёлдек кўзумга ва кўнглумга кўрунур ва кечар эди.

Кеч намози дигар Илон Ўтида тушуб, от ўлтуруб этини шишлаб, кабоб қилиб, отни лаҳза тиндуруб отландук. Тонгдин бурунроқ Халилия кентига[6] келиб туштук. Халилиядан Дизак[7] келилди, ул фурсатта Дизакта Ҳофиз Муҳаммадбек дўлдойнинг ўғли Тоҳир дўлдой эди. Семиз этлар ва майда этмаклар арзон, чучук қовунлар ва яхши узумлар фаровон. Андоқ усраттин мундоқ арзонлиқ ва андоқ балияттин мундоқ амонлиққа келдук.

Ваҳму[8] усраттин амоне топтуқ,
Янги жон, тоза жаҳоне топтуқ.

Ўлум дағдағаси хотирдин рафъ бўлуб, очлиқ шиддати элдин дафъ бўлди. Умрумизда мунча фароғат қилмайдур эдук. Муддатул-умр

---

[3] Қ. б. — Қорпуқ.

[4] Қ. б. — Хубкант (Л. б. да جودك ёзилган хато бўлса керак).

[5] Қ. б. — орқамға қайтиб боқтимки, уларнинг оти начоғлиқ кейин қолиб экин, қийшайиб боқаримда отимнинг оили узулуб, эгари ўргулди.

[6] Қ. б. — Улуғ Халил.

[7] Қ. б. — Дизақ.

[8] Қ. б. — Фуруд

амонлиғ ва арзонлиғ қадрини мунча билмайдур эдук. Ишрат усраттин сўнг, фароғат машаққаттин кейин лаззатлиқроқ ва яхшироқ кўринур. Тўрт-беш навбат ушмундоқ шиддаттин роҳатқа ва машаққаттин фароғатқа мунтақил бўлубтур. Аввалғи навбат бу эди. Мундоқ душман балосидин ва очлиқ ибтилосидин халос бўлуб, амонлиғ роҳатиға ва арзонлиғ фароғатиға етуштук. Уч-тўрт кун Дизакта истироҳат қилдук. Андин сўнг Ўратепа сари азимат қилдук. Пашоғар бир нима йўлдин қақасроқтур, чун муддати анда бўлуб эдим, ўтуб борурда бориб ани сайр қилдим.

Пашоғарнинг қўрғонида отун ким, муддати мадид менинг онам хонимға мулозамат қилур эди, бу навбат улоқсизлиқтин Самарқандта қолиб эди, учрай тушти, кўруштум, сўрдум. Самарқанддин бу ерга яёқ келибтур. Менинг онам хонимнинг сингли Хўб Нигорхоним олами фонийни видоъ қилғон экандур. Ўратепада хонимға ва менга эшиттурдилар. Менинг отамнинг онаси ҳам Андижонда вафот қилғон экандур, ани ҳам мунда эшиттурдилар.

Хоним хон бобом шунқор бўлғоли оналари, инилари, сингилларинким, Шоҳбегим ва Султон Маҳмудхон ва Султон Нигор хоним ва Давлат Султон хоним бўлғайлар, кўрмайдурлар эди. Муфорақат имтидоди ўн уч-ўн тўрт йилга тортиб эди, туққонларни кўргали Тошкандға мутаважжиҳ бўлдилар.

Мен Муҳаммад Ҳусайн мирзо била сўзлашиб, Ўратепанинг кентларидин Дахкат[9] деган ерда қишламоқ бўлдум. Бориб уруқни Дахкатда қўюб, бир неча кундин сўнг Шоҳбегимни ва хон додамни ва уруғ-қаяшни кўргали мен ҳам Тошканд азимати қилдим. Бориб Шоҳбегим ва хон додамға мулозамат қилиб, бир неча кун анда бўлдум. Менинг онамнинг туққон эгачиси Меҳр Нигор хоним ҳам Самарқанддин келдилар. Менинг онам хоним беҳузур бўлдилар, хили ёмон беҳузурлуқ эди. Маҳкам мухотара ўткардилар.

Ҳазрати Хожаго Хожа Самарқанддин чиқиб келиб, Фаркатта ўлтуруб эдилар. Фаркатқа бориб Хожани кўрдум. Умидвор эдимки, хон додам риоят ва иноят мақомида бўлуб, вилоят ва паргана бергайлар. Ўратепани ваъда қилдилар. Муҳаммад Ҳусайн мирзо бермади. Билмон ўзлукидин бермадиму, ё юққоридин ишорат бўлдиму?

Неча кундин кейин Дахкат Ўратепанинг кўҳпоя кентларидиндур, улуғ тоғнинг тубида тушубтур, бу тоғдин ўтгач Масчо[10] бўлур. Эли агарчи сорт ва деҳнишиндур, вале атрокдек гала ва рамалиқ эллардур. Дахкатнинг қўйини қирқ минг чинарлар эди. Бу кентта раоёнинг уйларига туштук. Мен бир калонтарининг уйига туштим, қари киши эди, олтмиш-

---

[9] Қ. б. — Деҳкат (دهكت).

[10] Қ. б. — Масихой вилояти.

етмишда[11] бор эди, вале онаси ҳануз бор эди. Хили умр топқон хотун эди, юз ўн бир ёшта эди. Темурбек Ҳиндустонға кирганда бу хотуннинг уруқ-қаяшидин бири ул черикка бориб экандур. Ул хотирида бор эди, ҳикоят қилур эди. Бир Дахкатда ушбу хотуннинг ўзидин туққон ва набира ва қиз набира ва набираи набира тўқсон олти киши ҳозир эди. Ўлганлари била икки юз ҳисоб қилурлар эди. Набирасининг набираси бир йигит йигирма беш-йигирма олти ёшлар, қопқора сақоллиқ йигит эди.

Дахкатда эканда Дахкатнинг гирд ва навоҳисидаги тоғларни ҳамиша яёқ юруб, сайр қилур эдим. Аксар яланг оёқ юрур эдим. Яланг оёқ кўп юргандин оёқларим андоқ бўлуб эдиким, тоғ ва тош тафовут[12] қилмас эди. Ушул сайр асносида бир кун намози дигар била намози шом орасида* бир иничка номушаххас йўл била бир ўй тушуб борадур эди. Мен дедимким, бу йўл қаёнға борур экин? Ўйға кўз солинг, ўйни итурманг, то йўлнинг қайсари чиқари малум бўлғай. Хожа Асадулло зарофати қилди, дедиким [13]: «Гов гум шавад, чикор кунем»?[14]

Ушбу қиш сипоҳилардин баъзиси бизнинг била қазоқлиқларда юруй олмай, Андижонға бормоққа рухсат тиладилар. Қосимбек муболағалар била арзға еткурдиким, чун бу киши борадур, Жаҳонгир мирзоға махсусона ўз кийганингизни йиборинг. Бир ос бўркумни[15] йибордим. Қосимбек яна муболағa қилдиким, Танбалға ҳам бир нима йиборсангиз не бўлғай? Агарчи рози эмас эдим, Қосимбекнинг муболағаси жиҳатидин Нўён кўкалтошнинг бир ўғуқ ясси қиличини ким Самарқандта ўзи учун ясатиб эди, Танбалға йиборилди. Менинг бошимға теккан қилич ушбу қилич-ўқ эди, нечукким келур йилнинг вақойиида мазкур бўлғусидур.

Неча кундин сўнг менинг улуғ онам Эсан Давлат бегимким, мен Самарқанддин чиққонда қолиб эдилар, Самарқандта қолғон кўч-уруғ ва оч ва оруқ била келдилар. Ушбу қиш ўртасида Шайбонийхон[16] Хўжанд сўйини муз била кечиб, Шоҳруҳия ва Пискент[17] навоҳисини чопти.

---

[11] Қ. б. — етмиш-сексон.

[12] Қ. б. — таъсир.

*[13] Қ. б. — бир иничка йўл била бир киши бир ўкуз олиб борадур эди. Мен сўрдумки, бу йўл қайда борур? Айттиким, ўкузға қораланг, дев турманг, то қайда борғай. Бу сўзни эшитиб, Хожа Асадулло зарофат қилди, дедиким, агар ўкуз итса, на қилурбиз?

[14] Агар ҳўкиз йўқолса, нима қиламиз? Ёки говгум бўлса, яъни қоронғу бўлса нима қиламиз? Бу ерда «говгум»нинг иккала маъносига ҳам ишорат қилиб лутф қилган.

[15] Қ. б. — Бир кийган тақиямни.

[16] Л. б. — Шобиққон.

[17] Л. б. — Пискент (پیسکنت) Қ. б. да Бешкент. (بیشکنت، بیش کینت). Таржималарда *Бишкент*.

Хабар келгач кишимизнинг озлиғиға боқмай, чопа отландуқ. Хўжанднинг қуйиғи кентлари Ҳаштияк тўғриси била мутаважжиҳ бўлдук. Маҳкам зарб совуқ эди. Бу навоҳида Ҳодараеш ели ўксумас, ҳамиша тунд қўпар. Ул мартабада совуқ эдиким, ушул икки-уч кунда икки-уч киши бу орада совуқнинг шиддатидин ўлуб эди. Манга ғуслға эҳтиёж эди. Бир ариқ суйида ким ёқалари қалин муз тўнгуб эди, ўртаси сувнинг тезлиги жиҳатидин ях боғламайдур эди, бу сувға кириб ғусл қилдим. Ўн олти қатла сувға чўмдум. Сувнинг совуқлуғи хили таъсир қилди.

Тонгласи Хўжанд суйини Хослар тўғрисидин муз устидин ўттук. Сувдин ўтуб тунқатиб, Пискентга келдук.

Шайбоқхон худ Шоҳрухия навоҳисини-ўқ чопиб ёнғондур. Ул фурсатта Пискент Мулла Ҳайдарнинг ўғли Абдулманнонда эди. Абдулманнондин кичикрак Мумин отлиқ бир ярамас ва паришон ўғли мен Самарқандда эканда менинг қошимға келиб эди, филжумла риоят қилиб эдим. Билмон Нўён кўкалтош Самарқандда анинг била нетавр ёмон маош қилур, бу...[18] кийна сахлаб экандур. Ўзбак чопғунчисининг ёнилғон хабари келгач, хон қошиға кетти.

Пискенттин кўчуб Оҳангарон кентларида уч-тўрт кун таваққуф қилдук. Самарқанддағи ошнолик била Мулла Ҳайдарнинг ўғли Мумин Нўён кўкалтошни ва Аҳмад Қосимни, яна баъзиларни оғизлағони[19] чорлар, мен ким Пискенттин кўчтум, бу жамъ Пискентта қолдилар. Бу жамоатқа бир жар ёқасида суҳбат берур. Биз келиб Оҳангарон кентларидин Сом-сийрак[20] деган кентга туштук. Тонгласи хабар келадиким, Нўён кўкалтош жардин мастлиқта йиқилиб ўлибтур. Ҳақназарни ким, Нўённинг туққан тағойиси эди, яна бир жамъ била йиборилди, бориб Нўённинг йиқилғон еридин топиб, эҳтиёт қилиб, Нўённи Пискентта туфроққа топшуруб келдилар. Булар суҳбат тутқон ердин бир ўқ отими бир баланд жарнинг остида Нўённинг ўлугини топибдурлар. Баъзиға гумон бўлдиким, Самарқанддағи кийнани сахлаб, Мумин Нўёнға қасд қилди, Таҳқиқини киши билмади. Манга ғариб таъсир қилди, кам кишининг фавтиға мунча мутаассир бўлуб эдим. Бир ҳафта-ўн кунгача ҳамиша йиғлардим. Фавтининг тарихи «фавт шуд Нўён»[21] топилди.

Неча кундин сўнг ёниб Дахкатга келдим. Ёз бўла Шайбоқхоннинг Ўратепа устига келур хабари бўлди. Дахкат туз ер учун Оббурдан до-

---

[18] Л. б. — Нуқталар ўрнида уят сўкиш сўз ишлатилган. Қ. б. — «муҳлиқ» дейилган.

[19] Л. б. — оғирлағони (тўғриси оғизлағони бўлиши керак) Қ. б. — тамом егали.

[20] Қ. б. — Сом-сарак (ҳама ерда).

[21] «Фавт шуд Нўён» (вафот қилди Нўён) فوت شد نویان — «Абжад ҳисобида 907 ҳижрий йил.

бони била Масчо[22] кўҳистониға оштук. Масчонинг қуйиғи кенти Оббурдандур. Бу Оббурдандин қуйироқ бир чашма тушубтур, бу чашма бошида мазоредур. Ушбу чашмадин юққори Масчо дохилидур. Қуйи Палғарға тааллуқдур. Ушбу чашма бошида, чашма ёқасидағи тошида қазиб, бу уч байтни сабт эттим:

Шунидамки, Жамшеди фаррух сиришт
Ба сарчашмае бар санге навишт:

Бафин чашма чун мо басе дам заданд,
Бирафтанд то чашм барҳам заданд.

Гирифтем олам ба мардию зўр,
Ва лекин набурдем бохуд багур[23].

Ул кўҳистонда бу расмдурким, тошқа қазиб абёт ва нималар битирлар. Ушбу Масчода эканда Мулло Ҳижрий шоир Ҳисор тарафидин келиб мулозамат қилди. Бу матлаъни ушул айёмда айтиб эдим:

Такаллуф ҳар неча сурат тутулса андин ортуқсен,
Сени жон дерлар, аммо бетакаллуф жондин ортуқсен.

Шайбоқхон Ўратепанинг гирд ва навоҳисиға келиб, бир пора бузуқчилиқ қилиб ёнди. Шайбоқхон Ўратепанинг устида эканда кишимизнинг озлиғиға ва яроқсизлиғиға боқмай, Масчода уруқни қўюб, Оббурдан добонидин ошиб Дахкат навоҳисиға келдукким, кеча эрта ёвуқ сиғинниб қопуға келган ишни тақсир қилмағайбиз. Шайбоқхон бот-ўқ ёнди.

Яна добон ошиб Масчоға келдук. Хотирға кечтиким, мундоғ тоғдин тоғқа алохон ва аломон, вилоятимиз йўқ, еримиз йўқ, турмақ бетақрибдур, хон қошиға Тошкандга-ўқ боралинг. Қосимбек бу юрумоққа ризо бўлмади. Қорабулоқда уч-тўрт мўғулни забт ва сиёсат учун ўлтуруб эди, нечукким мазкур бўлди. Ғолибо ушул жиҳатидин бормоққа тараддуд қилди. Ҳар неча муболаға қилдук, бўлмади. Оға-ини ва тавобиъ ва лавоҳиқи била Ҳисорға тортти.

Биз Оббурдан кўтали била ошиб, хон қошиға Тошкандга мутаважжиҳ бўлдук. Ушбу айёмда Танбал черик тортиб Оҳангарон жулгасига келди. Черик устида Муҳаммад дўғлатким, Муҳаммад Ҳисорийға машҳур эди, яна иниси Султон Ҳусайн дўғлат, Қанбар Али саллох муттафиқ бўлуб Танбалға қасд қилурлар. Бу муҳимни Танбалға сезиргач, тура олмадилар, хон қошиға қочиб келдилар.

[22] Қ. б. — ҳама ерда Масихой.

[23] Эшиттимки, қутлуқ табиатли Жамшид бир булоғ бошида тош устига шундай деб ёзган экан: бу булоғ тепасида бизлар сингари кўп кишилар келиб ўлтурдилар, кетдилар ва йўқ бўлдилар. Оламни мардлик ва эўрлик билан олдик, лекин ўзимиз билан гўрга элтмадик.

Бизга қурбон ийди Шоҳрухияда бўлди. Бетаваққуф ўтуб, хон қошиға Тошкандга бордим. Бу рубоийни айтиб эдим, маъмул қофиясида тараддудим бор эди, ул маҳалда шеър мусталаҳотиға мунча татаббуъ қилмайдур эдим, хон ҳуштабъ киши эди, шеър айтур эди, агарчи сарў сомонлиқ ғазали камроқ эди, бу рубоийни хонға ўткариб, тараддудимни арз қилдим. Кўнгул тинғудек шофий жавоб топмадим. Ғолибо шеър мусталаҳотиға камроқ татаббуъ қилғондурлар. Рубоий будур:

Ёд этмас эмиш кишини меҳнатта киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни ғурбатта киши.
Қўнглум бу ғариблиқта шод ўлмади ҳеч,
Ғурбатта севунмас эмиш, албатта, киши.

Сўнгра маълум бўлдиким, турки лафзида маҳал иқтизоси била то ва дол, яна ғайн ва қоф ва коф бир-бирлари била мубаддал бўлурлар эмиш.

Бир неча кундин сўнг Танбал Ўратепанинг устига келди. Бу хабар келгач хон Тошканддин черик отланди. Пискент била Сом-сийракнинг орасида бронғор ва жвонғорни ясол ясаб эдим, кўрдилар. Мўғул дастури била туғ[24] боғладилар. Хон оттин тушти. Тўққуз туғни хоннинг олида турғузуб, бир мўғул* бир ўйнинг ўрта илигига[25] бир узун оқ бўзни боғлаб, илигига тутубдур. Яна уч парча узун бўзни уч туғнинг тутасидин қуйироқ боғлаб, туғнинг йиғочининг остидин олиб келтуруб, бир бўзнинг учини хон босиб турди. Яна бир туққа боғлаған бўзнинг учини мен босиб турдум. Яна бир бўзнинг учини Султон Муҳаммад Хоника. Ул мўғул бўз боғлаған ўйнинг ўрта илигини илигига олиб, мўғулча нималар деб туққа боқиб ишорат қиладур, хон ва тамом турғонлар туғ сориға қимизлар сочадурлар. Нафирларни ва нақораларни бир йўли чаладурлар. Бўлғон ясолда турғон черик эли бир йўли сурон соладурлар. Уч навбат ушмундоқ қиладурлар. Андин сўнг отланиб, сурон солиб ушмунча черик даврин чопадурлар. Мўғул орасида Ченгизхоннинг тузуки холоғача Ченгизхон ясаб қўйгандек-ўқтур.

Бронғор бронғорда, жвонғар жвонғарда, ғул ғулда, ҳар ким ота-отасидин қолған ерида-ўқ турар, бронғор била жвонғорда ҳар кимнинг эътибори кўпрактур, уч сариоқ турарлар. Бронғорда чароси била бекичик уруғининг ҳамиша учқа чиқмоқ талашлари бор. Ул фурсатта чароснинг туман бегиси Қашқа Маҳмуд эди, хили мардона йигит эди. Бекичик туманинингким, туманга-ўқ машҳурдур, туман бегиси Айюб Яъқуб эди, учқа чиқмоқ учун уруштилар. Бир-бирларига қиличлар суғуруштилар. Охир ғолибо мундоқ қарор топтиким, чаргада бириси

[24] Қ. б. — дамдама.
[25] Қ. б. — Бир ўкузни илик сўнгагига

юққори турғай, ясолда яна бири учқа чиққай. Тонгласиға Сомсийрак[26] навоҳисини чарга солиб овладилар. Келиб Турок[27] чорбоғиға тушулди. Ул ғазаликим тугаттим, ушбу кун ушбу юртта тугаттим. Ул туганган ғазал будур:

Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим,
Кўнглумдин ўзга маҳрами асрор топмадим.

Бу ғазал етти[28] байт турур. Мундин сўнг ҳар ғазалким туганди, ушул тартиб била-ўқ битилди.

Мундин кўч-бакўч Хўжанд дарёсининг ёқасиға келдилар. Бир кун сайр тариқи била сувдин ўтуб, ош пишуруб, йигитларни ва чуҳраларни шўхлуққа солдук. Ушбу кун менинг такбандимнинг олтун қуллобини ўғурладилар. Тонгласиға-ўқ Хонқули Баёнқули била Султон Муҳаммад Вайс қочиб Танбалға бордилар. Барчаға гумон бўлдиким, бу ҳаракат булардин содир бўлубтур, агарчи таҳқиқ бўлмади. Аҳмад Қосим кўҳбур ҳам ижозат тилаб Ўратепага борди. Ул ҳам ушбу борғон била келмади, Танбалға борди.

---

[26] Қ. б. — Сом-Сорак.
[27] Қ. б. — Бурк (بورك).
[28] Л. б. — олти.

ВАҚОЙИИ САНАИ САМОН ВА ТИСЪА МИА[1]

Хоннинг бу юруши бефойдароқ юруш эди: қўрғон олмоқ ва ёғи босмоқ йўқ: бордилар, келдилар. Бу муддаттаким, Тошкандта эдим, хили қаллошлиқ ва хорлик тортилди: вилоят йўқ, вилоят умидворлиғи йўқ, навкар аксар тарқади; маъдудиким, қолиб эди, қаллошлиқтин менинг била юруй олмас эдилар. Хон додамнинг эшигига борсам, гоҳи бир киши била, гоҳи икки киши била борур эдим, вале яхшилиғи бу эдиким, ёт эмас эдилар, туққон эдилар. Хон додамға кўрунуш қилиб, Шоҳбегим қошиға келур эдим. Ўз уйимдек бош яланг, оёқ яланг кирар эдим. Охир мундоқ саргардонлиқтин ва бу навъ бехонумонлиқтин жонға еттим.

[1] Тўққиз юз саккизинчи (1502 — 1503) йил воқиалари.

Дедимким, мундоқ душворлиқ била тирилгунча, бош олиб итсам яхши. Бу навъ хорлиқ ва зорлиқ била эл билгунча оёғим етганча кетсам яхши. Хитойға бормоқни жазм қилиб, бош олиб кетмакка азм қилдим. Кичикликдин бери Хитой сариға ҳавасим бор эди. Вале салтанат ва алойиқ жиҳатидин муяссар бўлмас эди. Салтанат ҳуд борди. Онам оналариға, иниларига қўшулдилар. Мавониъ рафъ бўлди, ул дағдағалар дафъ бўлди. Хожа Абулмакоримнинг тавассути била бу сўзни ораға солдимким, Шайбоқхондек ғаним пайдо бўлубтур, мунинг зарари туркка ва мўғулға мусовидур. Мунинг фикрини ҳололиқтаким, улусни яхши босмайдур ва кўп улғаймайдур, қилмоқлик вожибдур. Нечукким дебтурлар:

Имрўз бикуш чу метавон кушт,
Оташ чу баланд шуд жаҳон сўхт.
Магзорки зиҳ кунад камонро,
Душман чу батийр метавон дўхт[2].

Қичик хондодам ҳам йигирма тўрт-йигирма беш йилдурким, мулоқот қилмайдурлар, мен ҳам уларни кўрган эмасман. Бўла олғаймуким, мен борсам, ҳам кичик хондодамни кўрсам, ҳам мулоқот қилмоққа восита ва сойиъ бўлсам. Ғаразим бу эдиким, бу баҳона била бу орадин чиқсам, Мўғулистон ва Турфонға борғонда ҳуд ҳеч монии ва дағдаға қолмас, ўз жиловим ўзумнинг илигимда бўлур. Бу хаёлимдин ҳеч киши соҳиб вуқуф эмас эди, кишини соҳиб вуқуф ҳам қилиб бўлмас эди. Не жиҳаттинким, онамға ҳуд мумкин эмас эдиким, мундоқ сўзларни айта бўлғай. Яна бир неча улуғ-кичик гирд ва гўшамда бўлурлар эди. Ўзга умидворлиқлар била манга ирашиб саргардонлиқ тортиб юрурлар, аларға ҳам мундоқ сўзларни айтмоқнинг ҳеч лутфи йўқ эди. Хожа Абулмакорим Шоҳбегимга ва хондодамга бу сўзни айтқоч, алардин ризо не фаҳм бўлур. Яна хотирларига кечарким, риоят топмоғондин магар рухсат тилайдурман. Бу жиҳаттин номус қилиб рухсатта андак тааммул қилдилар.

Ушбу фурсатта кичик додамдин бир киши келдиким, таҳқиқ кичик хон келадур. Бу хаёл ҳам бўлмади. Яна бир киши келиб, кичик хоннинг яқин етганининг хабарини айтқоч, Шоҳбегм ва кичик хондодамнинг сингиллари Султон Нигорхоним ва Давлат Султонхоним ва мен ва Султон Муҳаммад Хоника ва Мирзохон, борча кичик хон додамға ўтру чиқтук. Тошканд била Сайромнинг орасида Яғо[3] деган кент ва яна бир неча кентгиналар бор. Иброҳим ота ва Исҳоқ отанинг қабри

[2] Кучинг етар экан, оловни шу он ўчир. Агар аланга олса, жаҳонни куйдиради. Душманни ўқ билан уришга қодир экансан, унинг камон керишига қўйма.

[3] Қ. б. — Яғмон.

андадур, бу кентларгача борилди. Кичик хон додамнинг бу замон келурини таҳқиқ билмай ҳолидин суръат била отланиб эдим. Баякбор хон учрай-ўқ туштилар. Илгари юрудум, мен тушганда-ўқ кичик хон додам воқиф бўлди, хили изтиробта, бўлди. Ғолибо андоқ хаёли бор эканлурким, бир ерда тушуб ўлтуруб, менинг била таъзим била кўрушгайлар. Ёвуқ етишиб туштум, маҳал ул тақозо қилмади, юкунгуча фурсат ҳам бўлмади, букулуб бориб кўруштум. Изтироб ва инфиолда бўлуб, филҳол Султон Саидхон била Бобохон Султонни буюрдиларким, тушуб менинг била юкунуб кўрушгайлар. Хоннинг ўғлонларидин ушбу икки султон-ўқ келиб эди, ўн уч-ўн тўрт ёшда бўлғойлар эди. Бу султонлар била кўрушуб отланиб, Шоҳбегим қошиға келдук. Ўлтуруб ўтган-кечган кайфият ва ҳолоттин ярим кечагача ўлтуруб айтиштилар. Тонгласи кичик хон додам манга мўғулча расмлиқ бош-оёқ ва қўрини ва эгарлик хосса отини иноят қилди. Мафтуллуқ мўғули бўрк ва сончма тиккан хитойи атлас тўн ва хитойи қўр, бурунғи расмлиқ тоши чиноти била хитойини сўл сари, яна уч-тўрт нима хотун кишининг ёқосиға осар анбардон ва харитасидек нималар осибтурлар, ўнг сарида ҳам ушмундоқ уч-тўрт нима осибтурлар. Ул ердин Тошканд сори мутаважжиҳ бўлдилар.

Улуғ хон додам ҳам Тошканддин уч-тўрт йиғоч йўл ўтру чиқиб келди. Бир ерда шомиёналар тикиб, улуғ хон ўлтурди. Кичик хон рўбарўдин келадур эди. Ёвуқ етгач хоннинг сўл қўли била кейиндин эврулуб келиб, хоннинг олида тушуб келди. Кўрушур ерга етишиб, тўққуз қатла юкунуб келиб кўрушти. Улуғ хон ҳам кичик яқин етгач, қўпуб кўруштилар, ғалаба кучушуб турдилар. Ёнғонда ҳам кичик хон тўққуз қатла юкунди. Тортиқ тортқонда ҳам қалин юкунди. Андин сўнг келиб ўлтурдилар. Кичик хоннинг кишилари тамом мўғулча ясаниб эдилар: мўғулча бўрклар, хитойи атлас ва сончма тиккан тўнлар ва мўғулча яшил сағрилиқ соқдоқлар ва эгарлар ва мўғулий отлар ва таври ғайри мукаррар зеб била келди.

Кичик хон озроқ киши била келиб эди: мингдин кўпроқ, икки мингдин озроқ бўлғай эди. Кичик хон додам ғариб атворлиқ киши эди, қиличиға маҳкам эрклик ва мардона киши эди. Бу аслиҳадин қиличқа кўпрак муътақид эди. Дер эдиким, шашпар ва пиёзий ва кистан ва табарзин ва болтуким бор, тегса бир ери коргардур, қилич агар тегса, бошдин-оёғи коргардур, кесар. Қиличини харгиз ўзидин айирмас эди: ё белида эди ё илигида. Ёқа ерда улғонғон учун бир нима рустойироқ, дуруштгўйироқ эди. Ушбу мўғулча зеб билаким, мазкур бўлди, кичик хон додам била келдим. Хожа Абулмакорим улуғ хон додам била эди, мени тонимайдур, сўрубтурким, булар қайси султондур? Айтқондин сўнг танибтур.

Тошкандга келиб бот-ўқ Султон Аҳмад Танбалнинг устига Андижонға черик торттилар. *Қандирлик добонининг йўли била мутаважжиҳ бўлдилар. Оҳангарон жулгаси ета кичик хонни ва мени илгаррак айирдилар. Добондин ошиб Зирқон ва Қарнон навоҳисида бир кун дим кўрдилар, черикларини ўттуз минг ченадилар[4].

Илгаридин хабар кела бошладиким, Танбал ҳам черикини йиғиб Ахсиға келибтур. Хонлар машварат қилиб, раъйлари мунга қарор топтиким, манга бир пора черик қўшқайлар, Хўжанд суйини ўтуб, Ўш ва Ўзганд сори бориб, орқасиға эврулгаймен. Сўзни мунга қўюб, Айюб бекчикни тумани била, Жон Ҳасан норинни норинлари била, Муҳаммад Ҳисорній дўғлатни, Султон Ҳусайн дўғлатни, Султон Аҳмад мирзо дўғлатни ўзларини, дўғлат тумани буларда эмас эди, Қанбар Алини ва Сориғбош мирзо итарчини черик доруғаси қилиб манга қўштилар. *Қарнондин хонлардин айрилиб, Сакон навоҳисидин Хўжанд суйини сол била кечиб, Хўқон ўрчини била ўтуб, Қубони бостуруб, Олайлуқ ўрчини била Ўш ўстига илғадук[5]. Саҳар вақти Ўш қўрғониға ғофиллиқта етиштук. Ўш эли чора қила олмадилар, Ўшни топшурдилар. Биттабъ вилоят эли бизни кўп тилар эрдилар. Танбалнинг қўрқунчидин ва бизнинг йироқлиғимиздин чораларин топа олмаслар эди. Ўшқа келиб киргач, Андижоннинг шарқ ва жанубидағи тоғ ва туз эл ва улуслари тамом кирдилар. Ўзганднингким бурун Фарғонанинг пойтахти ул экондур, яхши қўрғони бор, сарҳадта воқиъ бўлубтур. Эли бизнинг қуллуғимизни қабул қилиб, киши йибориб, манга кирдилар. Неча кундин сўнг Марғинон эли ҳам доруғасини уруб қаалаб, манга кирдилар. Хўжанд суйининг Андижон тарафидағи қўрғонлардин бир Андижондин ўзга тамом кирдилар.

Бу айёмда бовужудким мундоқ шўр ва фитна қойим бўлди, Танбал ҳануз ўзига келтурмай, Ахси била Қарнон оралиғида отлиқ-яёғ черики била хонлар била рўбарў бўлуб, ўзини шох ва хандақ била беркитиб ўлтуруб эди. Бир неча навбат ул тарафдин оз-оғлоқ урушмуруш бўлур, вале ҳеч жонибтин ғолибият ва мағлубият мушаххас ва маълум бўлмас, чун Андижон тарафидағи эл ва улус ва қўрғон ва вилоят аксар манга кирдилар, Андижоннинг эли ҳам биттабъ мени тилар эдилар, вале чораларин топа олмаслар эди, хотирға еттиким, бир кеча Андижоннинг ёвуғиға бориб, киши киюруб, хожа ва арбоблари била сўзлашсак, эҳтимоли борким, бизни бир тарафдин киюргайлар. Бу хаёл била Ўшдин отланиб, ярим кеча Андижоннинг бир куруҳида Чилдухта-

*4 Қ. б. Абон кўталидан ўтуб Зирмон ва Кирмон кўтали икки хон яна қўшулуштилар. Ўшал манзилда черикни сон кўрдилар. Ўттуз минг киши тахмин қилдилар.

*5 Қ. б.—Кирмонда хондин айрилиб, Манган навоҳисида Хўжанд дарёсини сол била ўтуб, работи Чўбон йўли бирла Кабол босиб ўтуб. Олмалиқ йўли била Ўш устига келдук.

рон рўбарўйиға келдук, Қанбар Алибек ва яна баъзи бекларни илгаррак йиборилдиким, инчкалик била қўрғонға киши киюруб, хожа ва арбоб била сўзлашғайлар. Биз йиборғон бекларнинг интизорида от устида-ўқ туруб эдик, баъзи ургудамоқта, баъзи хоболуд, кечанинг уч паҳри бўлғой эди, баякбор таблбоз уни ва сурон чиқти. Ёғининг кўпини, озини билмай, ғофил ва уйкулуқ эл бир йўли-ўқ бир-бирига боқмай дувурлаб қоча бердилар. Мен элни тийгунча фурсат ҳам бўлмади. Ёғи сори-ўқ юрудум. Миршоҳ қавчин, Бобо Шерзод ва Дўст Носир менинг била-ўқ тебрадилар. Биз тўрт кишидин ўзга жамиъ эл қочмоққа-ўқ юз қўйдилар. Озроқча ёниб эдимким, бу доринғонлар ўқ қўюб, сурон солиб, етишиб келдилар. Бир қашқа отлиқ киши манга яқин сиғиниб келди. Отини ўқладим, юмоланиб борди. Бир нима босилғондек бўлдилар.

Менинг била бўлғон уч киши дедиларким, қоронғу кеча боғийнинг кўпи-ози маълум ва мушаххас эмас. Бўлғон черик эли тамом кеттилар, биз тўрт кишидин не миқдор мутазаррир бўлғайлар, бориб бу дурамаган элга етиб, урушмоқ керак. Қатраб элга етиб, уруб, қамчилаб, ҳар чанд қилиб, эл тийилмади. Яна бу тўрт киши била ёниб, ўқ қўйдук, озроқча тўхтадилар. Чун бир-икки навбат кўрдилар, биз уч-тўрт киши, беш эмасбиз. Яна элни қўлға тушурмакка машғул бўлдилар. Ушбу дастур била уч-тўрт қатла бориб элни тийдим. Эл тийилмоғоч, яна ушбу уч киши била ёниб-ўқ қўпуб, ғанимни ёндурдум. Икки уч курухгача элни Харобук ва Пашомуннинг* рўбарўйидаги пуштағача қувлай келдилар. Пуштаға етганда Муҳаммад Али мубашшир учради. Мен дедимким, бу оз кишидур, туруб от солалинг. Туруб от солдук, ириша туруб қолдилар. Паришон бўлғон эл ул тарафдин-бу тарафдин йиғилиб келдилар. Баъзи ўбдон-ўбдон йигитлар ушбу доритқон била рост Ўшқа борибтурлар.

Бу кайфият мундоқ экандурким Айюб бекчикнинг туманидин бир неча мўғул Ўшдин биздин айрилиб қазоқлиққа Андижоннинг гирдиға келган экандурлар. Бизнинг черикнинг ғавғосин эшитиб, инчалик била илгаррак келиб ўрон адашурлар. Бу ўрон икки навъ бўлур: бир улким, ҳар қавмнинг ўрони бор, нечукким, баъзи қавмнинг ўрони «дурдона»дур ва баъзининг «туққай», баъзининг «лулу»; яна бир тамом черикка иш маҳалида икки лафзни ўрон қўярларким, иш вақтида учрашқонда, бири бир лафзни айтқонда яна бири ул маъҳуд лафзни айтқай, то бу тариқ била эл ёғидин айрилгай ва ўз кишини ётдин фарқ қилғай. Ул юрушта маъҳуд ўрон алфази «Тошканд» била «Сайрам» эди. Тошқанд деса, Сайрам дейилгай, Сайрам деса Тошканд. Бу орада—шўрда Хожа Муҳаммад Али илгаррак экандур. Мўғуллар: Тошканд, Тошканд деб келурлар. Хожа Муҳаммад Али сирт киши изтиробта бўлур, муқобалада ул

* Қ. б.—Жаробук ва Шибомун.

ҳам, Тошканд, Тошканд дер. Мўғуллар ёғи киши хаёл қилиб сурон солиб, таблбоз чолиб ўқ қўярлар. Ушбу тариқи ғалат ғавғо била турмаб паришон бўлдук.

Ул қилғон хаёл бўлмади. Яна ёниб Ўшқа келдук. Беш-олти кундин сўнг тоғ ва туз ва қўрғон манга ружуъ қилғонидин Танбал ва тавобии бедил ва бепой бўлуб, чериги ва эли учар-тўртар тоққа ва тузга қоча кириштилар. Баъзи анинг ичиндин келганлар дедиларким, Танбалнинг иши бузулмоқға етибдур. Ушбу уч-тўрт кунда таҳқиқ бузулуб ёнғусидур. Бу хабарлар келгач Андижон устига отландук.

Андижон қўрғонида Танбалнинг кичик иниси Султон Муҳаммад Калпўк[6] эди, Тутлуқ[7] йўли била келиб, Андижоннинг жануб тарафиға Хоконға намоз пешинда чопқун қўюлди Ўзум ҳам чопқунчининг кейинича юруб, пуштаи Айшнинг Хокон тарафидағи доманасига келдим. Қоровулдин хабар келдиким, Султон Муҳаммад Калпук бўлғон киши била маҳалла ва боғоттин тошқари пуштаи Айшнинг доманасиға чиқибтур. Чопқунчи ҳануз йиғилмайдур эди. Чопқунчининг йиғилуриға боқмай бетаваққуф ёғи сари тез-ўқ тебрадим. Калпўкнинг киши беш юздин кўпроқ бўлғай эди. Агарчи бизнинг кишимиз андин кўпрак эди, вале черик эли чопқунға тарқаб эди. Рўбарў бўлғон маҳалда ўшанча-ўқ бўлғай эдук. Ясол ва тартибни мулоҳаза қилмай, жилаврез-ўқ ғаним сари мутавважжиҳ бўлдук. Ёвуқ етгач, тўхтай олмади. Бир-икки қилич олишгунча ҳам бўлмади, қоча берди. Кишисини Хокон дарвозасининг ёвуғиғача тушара бордилар. Ёғини босиб маҳалланинг ёқаси Хожа Каттаға етганда намоз шом бўлуб эди, тез-ўқ дарвозаға етар хаёлим бор эди.

Улуғ-қари тажрибалиқ беклар Носирбек Дўстбекнинг отаси, Қанбар Алибек арзға тегурдиларким, кеч бўлубтур, қоронғуда қўрғонға яқин сиғиниб бормоқ беҳисобдур, кейинрак тортиб тушалинг, тонгла не чоралари бордур, қўрғонни берурлар. Бу тажрибалиқ бекларнинг сўзига кириб, маҳаллотнинг ёқасидин-ўқ ёндуқ. Агар қўрғон эшигига борсоқ эканлур, бешак ва шубҳа қўрғон иликка кирар эканлур. Намоз хуфтан эди, келиб Хокон ариғидин ўтуб, Работи Рўзақ кентининг ёниға тушулди.

Бовужудким Танбалнинг бузулуб, ёниб Андижонға келур хабари бор эди, бетажрибалиқдин ғафлате бўлди. Хокон ариғидек берк ариғнинг ёқаси беркилиб тушмай ариғдин ўтуб келиб Работи Рўзақ кентининг ёниға тубтуз ерга тушулди. Қоровул йўқ, жангдовул йўқ, ғофил ётилиб эди. Тонг бошида эл чучук уйқуда эдиким, Қанбар Алибек қатраб қичқириб айттиким, ёғи етти, қўпунг. Ушмунча деб, лаҳзаи тавақ-

---

[6] Қ. б. — Гулбек (گلبيك)

[7] Қ. б. — Тулуқ

қуф қилмай ўта чиқти, ёнмади. Мен ҳамиша, омонлиқда ҳам, тўн, ўқуввоқ чиғормой-ўқ такия қилур эдим. Қўпқоч-ўқ қилич, соқдоғни боғлаб филҳол отландим. Туғчи туғ боғлағуча фурсат бўлмади, туғни илигига олиб-ўқ отланди. Ёғи келадурган сори-ўқ мутаважжиҳ бўлдуқ. Ул отланғонда ўн-ўн беш киши ҳамроҳ эди. Бир ўқ отими келиб эдукким, ёғининг чопқунчисиға еттук. Бу ҳолатта менинг била ўнча киши бўлғай эди. Илдам юруб етиб ўқ қўюб, илгариги кишисини олғон била тебрадук. Яна бир ўқ отими қавлаб бориб эдукким, ғулиға еттук.

Султон Аҳмад Танбал юзча чоғлиқ киши била тўхтаб турубдур. Танбал ўзи яна бир киши била ясолидин эшиклик, тувурлук илгаррак ур-ур деб турубдур, вале эли аксар ёнларини бериб, қочай-қочмай дегандек этиб турубдурлар.

Ушбу замонда менинг била уч киши қолиб эди: бир Дўст Носир, яна Мирзо Али кўкалтош, яна Каримдод Худойдод туркман, бир ўқим шастимда эди, Танбалнинг дувулғасиға ўқ оттим, яна соғдоққа илик элиттим, хон додам бир сарсабз гўшагир бериб эди, ул чиқди, тошлағали ҳайфим келди, яна соғдоққа солғуча икки ўқ отқунча фурсат бўлди экин. Яна бир ўқни ҳавлилаб илгаррак юрудум. Бу уч киши ҳам кейинрак қолди. Ўтрумдағи икки кишидин бириким Танбал экандур, ул ҳам илгаррак юруди, орада бир шоҳроҳ эди, мен бу саридин, ул ул саридин йўлға кириб, йўлда рўбарў бўлдук, андоқким, менинг ўнг қўлум ёғи сари, Танбалнинг ўнг қўли бизнинг сари бўлди. Танбалнинг бир кечимдин ўзга борча яроғи бор эди. Менинг соғдоқ, қиличдин ўзга ҳеч яроғим йўқ эди. Илигимдағи ўқ била қолқонини ғарбичисиға кўклай оттим.

Ушбу ҳолатта ўнг бутумға шеба ўқи била ўткара оттилар. Бошимда дувулға бўрки эди, Танбал бошимға чопти, бошим қилич зарбидин карахт бўлди. Бовужудким дувулға бўркининг бир тори кесилмади, бошимға хили яра бўлди. Қилични болдоғламайдур эдим, қинида эди, қилич суғурғуча фурсат бўлмади. Қалин душман ичида якка ва ёлғуз қолдим. Турар маҳал эмас эди, жилавни ёндурдум, яна бир қилич ҳам ўқларимға тушубтур. Етти-секкиз қадам ёниб эдимким, яёғ уч киши манга қотилди. Мендин сўнгра Танбал Дўст Носирға ҳам қилич солғондур; бир нишона отими кейинимизча келдилар.

Хокон ариғи улуғ шоҳжўйдур ва чуқур оқар, ҳар еридин кечиб бўлмас, тенгри рост келтурди, бу ариғнинг бир гузариға тўп-тўғри-ўқ келдук. Ариғдин кечгач, Дўст Носирнинг оти заифроқ эди, йиқилди, туруб они отлантуруб Харобук била Фароғинанинг оралиғидағи пушта била Ўш сори бурдук. Пуштаға чиққон маҳалда Мазид тағойи келиб қотилди. Анинг ҳам ўнг оёғиға тизидин қуйироқ ўқ тегибдур. Агарчи ўта чиқмайдур эди, вале Ўшқа бисёр ташвиш била келди. Менинг ўбдон кишиларимни тушурдилар: Носирбек, Муҳаммад Али мубашшир, Ҳожа

Муҳаммад Али, Хисров кўкалтош, Нуъмон чўҳра мунда туштилар. Яна ҳам йигит-ялангдин хили киши тушти.

Хонлар Танбалнинг сўнгича-ўқ келиб Андижоннинг навоҳисиға туштилар. Улуғ хон қўруқнинг ёнида менинг улуғ онам—Эсан Давлатбегимнинг боғиғаким, Қўш тегирмонга мавсумдур, тушти. Кичик хон Бобо Таваккул Лангарининг ёвуғига тушти. Икки кундин сўнг Ўшдин келдим. Улуғ хонни Қўш тегирмонда кўрдум. Хоннинг кўрган замон-ўқ манга кирган ерларни кичик хонға бердилар. Манга мундоқ узр айттиларким, Шайбоқхондек ғаним Самарқанддек шаҳрни олиб, улғайиб борадур, ушбу маслаҳат учун кичик хонни не ердин келтурубтурлар, мунда ери йўқ, ул вилоятлари йироқ. Хўжанд дарёсининг жануби Андижон бошлиқ вилоятларни кичик хонға бермак керакким, анда юртланғай. Хўжанд дарёсининг шимоли Ахси бошлиқ вилоятларни манга ваъда қилдилар. Дедиларким, мунда тўхтоғондин сўнг, юруб Самарқанд вилоятини олиб манга бергайлар. Андин сўнг Фарғона тамом кичик хонға бўлғай. Ғолибо манга бу сўзлар фириб экандур. Муяссар бўлғондин сўнг вуқуи маълум эмас эди. Чора йўқ эди, хоҳи-нохоҳи рози бўлдум.

Улуғ хоннинг қошидин отланиб, кичик хонни кўра борадурғонда Қанбар Алибекким саллохқа машҳур эди, манга ёндошиб келиб, айттиким, кўрдингизму, филҳол бўлғон вилоятларни олдилар, сизга булардин иш очилмас, ҳолоким Ўш ва Марғинон ва Ўзганд ва кирган вилоят ва эл ва улус илигингиздадур, филҳол бориб, Ўшқа кириб, қўрғонларни беркитиб Султон Аҳмад Танбалға киши йибориб, ярашиб, мўғулни уруб чиқориб вилоятларни оға-ини ҳисса қилишинг. Мен дедимким, раво бўлмағой, хонлар туққонларим, буларға навкарлик қилғоним, Танбалға подшоҳлиқ қилғондин ортиқроқдур. Кўрдиким, сўзи таъсир қилмади, айтқонидин пушаймон бўлуб ёнди.

Мен бориб кичик хон додамни кўрдум. Бурун кўрушганда бехабар етиб бордим, кичик хон тушгунча фурсат бўлмади. Бетаъзимроқ кўрушуб эди. Бу навбат ёвуқроқ келдим, эрса чодирнинг танобининг учиға югуруб чиқти. Оёғимда ўқ яраси жиҳатидин асо тутуб ташвиш била юрур эдим. Етиб кўрушуб, «Иним баҳодур эмишсиз», деб илигимдин қўлдаб, чодирға келтурди. Кичикрак чодир тикибтурлар. Ёқа ерда улғайғон учун чодир ва ўлтурур ери бетакаллуфона ва қазоқона эди. Қовун ва узум ва рикобхона ашёси тамом ўзи ўлтурур чодирда-ўқ эди.

Кичик хоннинг қошидин қўпуб ўзумнинг ўрдумға келдим. Ярамни боққали Атика[8] бахши отлиқ мўғул жарроҳини йибориб турлар. Мўғул эли жарроҳни ҳам бахши дер. Жарроҳликда бисёр ҳозиқ эди. Кишининг мағзи чиқса, дору берур эди. Илдиздин ҳар турлук яра бўлса эди, осон муолажа қилур эди. Баъзи жароҳатқа марҳамдек дору қўяр

[8] Қ. б. — Абика.

эди, баъзиға егали дору берур эди. Менинг бутумнинг ярасиға бучқоқ ёқмоқни буюрди, фатила қўймади. Илдиздек нимани ҳам бир қатла едурди. Ўзи дер эдиким, бировнинг инчка пойчаси синиб, бир тутамча ери реза-реза бўлуб эди, этини ёриб, оёқ сўнгакларини тамом олиб, сўнгак ўрниға доруни ун қилиб солдим. Ул дору сўнгак ўрниға сўнгакдек-ўқ бутти. Мундоқ ажиб ва ғариб нима хили дедиким, вилоят жарроҳлари андоқ мудоводин ожиздурлар.

Уч-тўрт кундин кейин Қанбар Али айтқон сўзларидин мутаваҳҳим бўлуб, қочиб Андижонға кирди. Бир неча кундин сўнг хонлар иттифоқ қилиб, Айюб бекчикни туман била Жон Ҳасан Норинни Норин тумани била Сариғбош мирзони черик беги қилиб, минг-икки мингча киши манга қўшуб, Ахси тарафиға йибордилар. Ахсида Танбалнинг иниси Боязид эди. Косонда Шаҳбоз қорлуқ эди. Ул фурсатта Шаҳбоз келиб, Навкандниng қўрғонининг олида ўлтуруб эди. Хўжанд дарёсидин Бичротанинг олидин кечиб, Навкандга Шаҳбознинг устига илғадук. Тонгдин бурунроқ Навкандга ёвуқ етилган маҳалда беклар арзға еткурдиларким, бу киши худ жазм туюбтур. Ясолни бузмай ёруқта-ўқ етиб борсак муносибдур. Оҳистароқ юрулди. Шаҳбоз худ ғофил экандур. Биз Навканд яқиниға етган маҳалда туюб, тошқаридин қочиб киribтур. Ушбу йўсунлуқ бисёр воқиъ бўлубтур: ғаним не туюбтур, деб саҳл инкорлиқ қилибтур, иш маҳалли фавт бўлубтур, тажриба уш мундоқ нималардур. Ғаразким, иш қопуға келган маҳалда жид ва эҳтимомни тақсир қилмамоқ керак. Сўнгра пушаймонлиқ бефойдадур.

Тонг отқонда қўрғон гирдида оз-оғлоқ уруш бўлди. Бажид уруш солмадук. Навканддин тоғ сари Бишхорон[9] тарафиға чопқун маслаҳатиға борилди. Шаҳбоз қорлуқ фурсатни ғанимат тутуб, Навкандни ташлаб қочиб, Косонға борди. Биз ёниб келиб Навкандта ўлтурдук.

Бу айёмда атроф ва жавонибни неча қатла черик бориб чоптилар. Бир навбат Ахсининг кентларини чоптилар. Яна бир қатла бориб Косонни чоптилар. Шаҳбоз била Узун Ҳасаннинг Мирим отлиқ сахлағон ўғли урушға чиқтилар. Уруштилар, босилдилар, анда ўлди.

Ахсининг берк қўрғонларидин бири Поп қўрғонидур. Попли[қлар] Поп қўрғонини беркитиб бизга киши йибоpибтурлар. Сайид Қосимни[10] бир неча йигитлар била йиборилди. Ахсининг юққориғи кентларининг тўғрисидин дарёни ўтуб бориб Поп қўрғониға кирдилар.

Бир неча кундин кейин ғариб амре воқиъ бўлди. Ул маҳал Иброҳим Чопуқ тағойи, Аҳмад Қосим кўҳбур, Қосим Хатика арғун, Шайх Боязид била Ахсида эдилар. Бу мазкур бўлғонларға икки юзча ўбдон йигитларни қўшуб ғофиллиқта бир кеча Поп қўрғонининг устига йиборур. Сайид

[9] Қ. б. — Сихойрон (سحايران)

[10] Қ. б. — Сайд Қосим ва Қўҳбурни ва Хушика арғунни.

Қосим эҳтиёт қилмай ғофил ётқон экандур. Қўрғонға етиб, шоту қўюб чиқиб дарвозани олиб, пули равон солилиб, етмиш-сексанча ўбдон яроқлиқ йигитлар кирганда Сайд Қосимга хабар бўлур. Уйқулуқ, кўнглакчан қўпуб беш-олти киши била отқулаб, ура-ура буларни чиқарур. Бир неча бош кесиб йиборди. Агарчи мундоқ ғафлат била ётмоқлиғи кўп бесардорона эди, вале оз киши била мундоқ ёрилиқ ўбдон қалин йигитларни зарбирост уруб чиқармоғи хили мардона эди.

Бу муддатта хонлар Андижон қўрғонининг муҳосарасиға машғул эдилар. Қўрғон эли қўрғоннинг яқиниға келгали қўймаслар эди. Йигитлар отлиқ чиқиб, тошқари отқулашурлар эди. Ахсидин Шайх Боязид давлатхоҳлик изҳор қилиб, киши йибора бошлади. Бизни бажид тилади. Бу тиламоқтин ғарази бу эдиким, ҳар ҳийла била мени хонлардин айирғай. Мен хонлардин айрилғондин сўнг хонлар тура олмаслар эди. Бу тиламоги оғаси Танбалнинг иттифоқи била экандур. Хонлардин айрилиб, булар била иттифоқ қилмоғлиқ бизнинг қошимизда маҳол эди. Мунинг тиларини хонларға имо қилдук. Хонлар дебтурларким, борсун, ҳар тавр қилиб Шайх Боязидин тутсун. Бу макру фириб бизнинг даъбмиз ва тариқимиз эмас эди. Алалхусуским, орада аҳд бўлғай, бу навъбад аҳдлиқ худ нечук бўлғай.

Хотирға бу кечтиким, ҳар тавр қилиб ўзумизни Ахсиға солсак, ё Шайх Боязид Танбалдин қатъ қилиб бизнинг сари бўлғай, ё бир нақши навъбад аҳдлиқ худ нечук бўлғай.

Биз ҳам киши йибордук, аҳд ва шарт қилиб, бизни Ахсиға тилади, бордук. Ўтру чиқиб, иним Носир Мирзони ҳам келтуруб бизни Ахси қўрғониға олиб борди. Тош қўрғонда отамнинг иморатларида манга юрт ва мақом таъйин қилибтур. Бориб анда туштум.

Танбал Шайбоқхонға оғаси Бек Телбани йибориб, итоат изҳори қилиб, тилаб эди. Бу фурсатта Шайбоқхоннинг нишонлари келди: юруймен, деб битибдур.

Бу хабар хонларға етгач, бепой бўлуб, ўлтуролмай, Андижон устидин қўптилар. Кичик хоннинг адл ва мусулмонлиқ била шуҳрати бор эди. Уш ва Марғинон бу кирган қўрғонларда қўйғон мўғуллари элнинг чашмдоштининг хилофи, зулм ва бад маошлиқ қила бошладилар. Хонлар Андижондин қўпқоч, Уш ва Марғинон эли ҳужум қилиб, қўрғондағи мўғулларни тутуб, талаб уруб қавлаб чиқордилар. Хонлар Хўжанд дарёсини кечмай, Марғинон ва Кандибодом била ёниб, Хўжанддин дарёни кечтилар. Танбал хонларнинг кейнича Марғинонға келди.

Биз бу ҳолатта мутараддид эдук, турмоққа буларға хили эътимод йўқ эди. Бежиҳат солиб чиқмоқ хуш ёқмайдур эди. Бир сабоҳи Марғинондин Жаҳонгир мирзо Танбалдин айрилиб қочиб келди. Мен ҳаммомда эдимким, мирзо келди, кўруштум. Ушбу замон Шайх Боязид ҳам изтироб била келди, олдорабтур. Мирзо ва Иброҳимбек алар дедилар-

ким, Шайх Боязидни тутмоқ керак, аркни иликламак керак. Филвоқиъ ишнинг ҳисоби бу эди. Мен дедимким, аҳд қилибтур. Биз нечук нақзи аҳд қилғайбиз. Шайх Боязид аркка борди. Кўпрукка киши қўймоқ керак эди, кўпрукка ҳам киши қўймадук. Бетажрибаликдин мундоқ ўсаллар бўлди.

Тонг бошида Танбал етти: уч минг яроғлиқ киши била келиб кўпрукдин ўтуб аркка кирди. Менинг аслда кишим озроқ эди. Ахсиға киргач, яна баъзини қўрғонларға ва баъзини доруғалиқ ва таҳсилға ҳар тараф ҳар тараф йиборилиб эди. Менинг била Ахсида юздин кўпрак киши бўлғай эди. Бўлғон киши била отланиб кўча-кўчанинг бошида йигитларни таъйин қилмоққа ва уруш яроғида эдукким, Шайх Боязид ва Қанбар Али ва Муҳаммад Дўст Танбал қошидин ислоҳ учун қотроб келдилар. Урушқа таъйин бўлғонларни ерлик-ерига турғузуб, машварат қилмоққа отамнинг гўрхонасиға[11] қилиб тушуб, Жаҳонгир мирзони ҳам тиладим. Муҳаммад Дўст ёнди. Шайх Боязид била Қанбар Алибек келдилар. Мақбаранинг жануб айвонида ўлтуруб машварат қилмоқда эдукким, Жаҳонгир мирзо Иброҳим чопуқ била сўзни буларни тутмоқ·қа қўйғон экондурлар. Жаҳонгир мирзо менинг қулоғимға айттиким, буларни тутмоқ керак. Мен дедимким, изтироб қилманг, ҳоло иш тутмоқдин ўтти, кўралинг, шоядким ислоҳ била иш бир нимага ўхшағай Не учунким, алар асру қалин, биз кўп оз, ўзга бу қавийлиқ била алар аркта ва бу заифлиқ била биз тош қўрғонда.

Шайх Боязид ва Қанбар Али ҳам бу кенгашта ҳозир эдилар. Жаҳонгир мирзо Иброҳимбек сори ёндошиб, бу ишдин манъ қила ишорат қилди. Билмон, акс фаҳмладиму, ёхуд тағофул қилиб бу ҳаракатни қилдиму, филҳол Шайх Боязидни тутти. Турғон йигитлар тўш-тўшидин ёпишиб, бу икки кишини тирт-пирт қилдилар. Иш сулҳ ва ислоҳдин ўтти. Бу икки кишини топшуруб, урушқа отландуқ. Шаҳрнинг бир тарафини Жаҳонгир мирзонинг уҳдасиға қилилди. Мирзонинг кишиси оз эди. Бир пора ўз кишимдин ҳам мирзоға кўмак таъйин қилдим. Аввал анда етиб, бир ерда урушқа элни таъйин қилиб яна бир тарафқа келдим. Шаҳрнинг ўртасида тузрак ер бор эди. Анда бир пора йигитларни қўюб борилиб эди. Бу жамоатни қалин отлиқ-яёқ келиб, ул ердин кўтариб кўчага тиқибтурлар.

Ушбу ҳолатта мен етиб бордим. Етгач-ўқ от югурттум. Туруш бермай дуркураб қоча бердилар. Кўчадин қочуруб тузга чиқориб, қилич тегурур маҳалда отимнинг оёғиға ўқладилар. Отим букулуб, ёғининг ўртасиға мени ерга урди. Чуст қўпуб бир ўқ оттим, Соҳибқадам Комилнинг[12] бир забунғина оти бор эди, тушуб манга тортти, миндим. Мунда

[11] Қ. б. — қўрхона.

[12] Қ. б. — Комил сўзи йўқ (текстда Кобулми, Комилми, Коҳилми экани аниқланмади).

киши таъйин қилиб яна бир кўча бошиға мутаважжиҳ бўлдум. Султон Муҳаммад Вайс отимнинг забунлиғини кўруб тушуб, отини манга тортти, ул отға миндим.

Ушбу фурсатта Қанбар Алибек Қосимбекнинг ўғли яралиқ Жаҳонгир мирзо қошидин келди. Айттиким, муддате бўлдиким, Жаҳонгир мирзони зўрлаб тебраттилар, Жаҳонгир мирзо чиқиб кетти. Биз мутаҳаййир бўлдук.

Ушбу фурсатта Сайид Қосимким, Поп қўрғонида эди, етиб келди. Ажаб бемаҳал келиш эди. Мундоқ маҳалда андоқ берк қўрғон иликта бўлса эди, тавре эди. Мен Иброҳимбекка дедимкин, не қилмоқ керак. *Озроқ яраси бор эди. Андинму эди, ё олдорағонидинму эди, ободон жавоб бера олмади.

Бир хаёл қилдимким, кўпрукдин ўтуб, кўпрукни бузуб, Андижон сари мутаважжиҳ бўлғайбиз. Бобо Шерзод анда хили яхши борди. Дедиким, дарвозадин-ўқ зўрлаб чиқарбиз. Бобо Шерзоднинг сўзи била дарвозо сари-ўқ мутаважжиҳ бўлдук[13]. Хожа Мир Мирон ҳам ул ҳолда мардона сўзлар айтти. Кўча орасида келадургонда Сайид Қосим, Дўст Носир Боқи Ҳез била чопқулашурлар.

Мен ва Иброҳимбек ва Мирзоқули кўкалтош илгарроқ эдук. Дарвозаға рўбарў бўлғоч-ўқ кўрдумким, Шайх Боязид кўйлак устида фаражий кийиб, уч-тўрт отлиқ била дарвозадин кириб келадур. Шастимдағи ўқни тўлдуруб оттим. Бўйидин ёздим, хили яхши оттим. Изтироб била дарвозадин киргач, ўнг қўл сари борур. Кўча била қоча берди. Биз ҳам анинг кейнича-ўқ юрудук. Мирзақули кўкалтош бир яёққа пиёзий тегурди. Яна бир яёқ Мирзақули ўтгач, Иброҳимбекка ўқ тўлдурди. Ибраҳимбек ҳе, ҳе деб ўта бергач, эшиклик тувурлук ердин менинг қўлтуғумға ўқ отти, қалмоқи жибанинг икки қад ёфроғини кесибтур. Қоча берди. Орқасиға оттим.

Ушбу ҳолатта бир яёқ фасил устидин қочиб борадур. Бўркини фасилнинг кунгурасига кўклай оттим. Бўрки кунгурага қадоғлиқ-ўқ қолди. Дастори илгига чуюлуб борди. Яна бир отлиқ менинг ёнимдин Шайх Боязид қочқон кўча сари қочиб борадур, қилич била чўққусиға сончтим. Оттин эгилиб эдиким, кўча томиға таянди, йиқилмади, ташвиш била қочиб қутулди. Дарвозаға бўлғон отлиқ-яёқни қавлаб, дарвозани олдук. Иш тадбирдин ўтуб эди. Нечукким, икки-уч минг яроқлиқ киши аркта, бир юз-икки юз киши тош қўрғонда. Яна Жаҳонгир мирзони бир сут пишими бурунроқ қавлаб чиқарибтурлар. Кишимизнинг ярими анинг била чиқибтур. Бовужуди бу ҳол бетажрибалиқтин дарвозада туруб, Жаҳонгир мирзоға киши йиборилдиким, ёвуқ бўлса келсун, яна эўрлалинг. Иш андин ўтуб эди.

---

*[13] Қ. б. — бу иборалар йўқ.

Иброҳимбекнинг оти заиф эдиму ё яралиқму эди, манга дедиким, отим харобтур. Муҳаммад Али Мубашширнинг Сулаймон отлиқ навкари бор эди, ушбу ҳолатта ҳеч киши таклиф қилмай тушти. Отини Иброҳимбекка берди, хили мардона иш қилди. Ўшул дарвозада турғонда *Қичик Аликим, Кўли Гил шиқдоридур, мардоналиқ изҳори қилди[14]. Ул маҳалда Султон Муҳаммад Вайс навкари эди. Ушда икки бор ҳам яхши борди. Мирзоға борғон киши келгунча дарвозада даранг қилдук. Борғон киши келиб дедиким, муддатидурким, Жаҳонгир мирзо чиқиб кетибтур. Турардин ўтти, биз ҳам тебрадук. Мунча ҳамким турулди, беҳисоб эди. Йигирма-ўттузча киши бизнинг била қолиб эди.

Биз тебратгач, қалин ўпчинлиқ киши етиб-ўқ келди. Биз пули равондин ўтуб эдукким, пули равоннинг шаҳр тарафиға ёғи кишиси етти. Қосимбекнинг ўғли Ҳамзанинг онасининг отаси Банда Алибек Иброҳимбекка қичқириб айтадурким, дойим таассуб ва лафоинг бор эрди, тур, қилич олишалинг. Иброҳимбек менинг ёнимда эди. Дедиким, кел не мониъдур. Беҳуш киши мундоқ шикаст маҳалида таассуб қиладур, бемаҳал таассубдур. Даранг ва таваққуф чоғи эмас эрди, илдам-ўқ юрудук. Ёғи кишиси бизнинг сўнгимизча жиловрез кишимизни тушура келадур. Ахсининг бир шаръисида Гунбази Чаман деган ер бор. Гунбази Чамандин ўта Иброҳимбек мени чарлайдур. Кейин боқсам Шайх Боязиднинг бир чўҳраси Иброҳимбекка тепурубтур. Жиловимни ёндурдум. Хонқули Баёнқули менинг ёнимда эди. Бемаҳал ёнмоқдур, деди. Жиловимни олиб тебради. Сангга етгунча аксар кишимизни тушурдилар.

Санг Ахсидин икки шаръийдур. Сангдин ўтгач, кейнимизда ёғи кишиси кўрунмай, Санг суйи юққори-ўқ юрурдук. Ушбу ҳолатта секкиз киши қолиб эдук: Дўст Носир, Қанбар Али Қосимбек, Хонқули Баёнқули, Мирзоқули кўкалтош, Шоҳим Носир, Абдулқуддус Сайидий Қаро, Хожа Ҳусайний,[15], секкизинчи мен эдим. Бу сув юққори тавр йўлғина учради. Қўлнинг ичи киши мамарридин йироқ хилват йўл, қўл юққори-ўқ юруб, сувни ўнг қўлға қўюб, яна бир қуруқ қўлға кирдук. Эрта намоз дигар бор эдиким, қўлдин тузга чиқилди. Тузда йироқдин бир қаро кўрунди. Элни паноҳда турғузуб, ўзум яёқ бир пуштаға чиқиб қаровуллуқ қиладур эдимким, қалин отлиқ орқамиздин бир пуштанинг устига қотроб чиқтилар, кўп ва озини таҳқиқ қилғунча бўлмади, отланиб юруй бердик.

Қовғунчи йигирма-йигирма беш киши экандур, биз секкиз киши эдук, нечукким мазкур бўлди. Агар ул ваҳлада мунча киши эканини таҳқиқ билсак эди, яхши урушур эдук. Хаёлға кечтиким, қовғунчи буларнинг кейнида пайваст бўлғусидур, бу жиҳатдин юруй бердук. Қочғон ёғи кўп

---

[14] Қ. б. — Кичик Али ва Вайсбек хўб мардона ишлар қилдилар.
[15] Қ. б. — Хожа Ҳусайний, Л. б. — Хожа Хасий.

бўлса ҳам оз қовғунчи била чеҳра бўла олмас. Нечукким, дебтурлар: «Сафи мағлубро ҳўе басандаст»[16].

Хонқули дедиким, мундоқ била бўлмас, борчамизни олур. Икки яхши отни бу орадин олиб, сиз ва Мирзоқули кўкалтош от қўшлаб, илдам юрунг, шояд чиқа олғайсиз. Ёмон айтмайдур эди. Чун уруш иши бўлмади, бу бўлса имкони халослиқ бор эрди. Филҳол бировни ёғи орасида тушуруб қўймоқлиқ хуш ёқмади. Охир худ бирор-бирор тамом қолдилар: Бу минган отим бир нима сустроқ эди, Хонқули тушуб отини берди, от устидин-ўқ сачраб миндим. Хонқули менинг отимға минди. Ушбу ҳолатта Шоҳим Носир била Абдулқуддус Сайидий Қароним, кейин қолиб эдилар, тушурдилар, Хонқули ҳам қолди, маҳалли ҳимоят ва мадад эмас эди. Отнинг ўзиға-ўқ елдуруб бориладур эди, оти бормағон қоладур эди. Дўст бекнинг оти ҳам бўлдурди, қолди. Бу минган отим ҳам сустлиқ қила бошлади. Қанбар Али тушуб отини берди, миндим, Қанбар Али ҳам отимға минди ва қолди. Хожа Ҳусайний оқсоқ киши эди[17], пушталар сари ўзини тортти, мен қолдим ва Мирзоқули кўкалтош отнинг қўш оёқ олурға мақдури қолмайдур эди. Қатраб-ўқ борадур эрдук. Мирзоқулининг оти ҳам сустлиқ қила бошлади. Мен дедимким, сени ташлаб қаён борай, юр, ўлук-тирик била-ўқ бўлали. Неча навбат Мирзоқулиға боқа юрудум. Охир Мирзо қули дедиким, менинг отим бўлдурубтур, бора олмассиз, манга боқа олдурманг, юрунг, шояд чиқа олғайсиз. Манга ғариб ҳолати бўлди, Мирзоқули ҳам қолди. Мен ёлғуз қолдим. Ёғидин икки киши пайдо бўлди: бирининг оти Бобо Сайромий, яна бири Банда Али. Манга ёвуқроқ келдилар. Отим бўлдуруб эди ва тоғ ҳам бир куруҳға ёвуқ бор эди, бир санг тўда учради. Бир хаёл қилдимким, от ҳорибтур ва тоғ ҳам йироқроқ, қаён борай. Соғдоғимда ҳам йигирмача ўқ бор эди, тушай, бу санг тўдада ўқум борича отқулашай, яна хотирға еттиким, шояд тоғқа етиша олғаймен. Тоғқа етгандин сўнгра бир пора ўқни белимға сончиб, тоғқа ёрмошой, зарби пойимға хили эътимодим бор эди. Бу хаёл била юруй бердим. Отимнинг илдам қотрор мажоли қолмайдур эди. Булар ҳам ўқ етар ерга еттилар. Мен ҳам ўқумни аяб отмадим. Булар ҳам эҳтироз қилиб ёвуқроқ келмадилар. Ўшул дастур била ирашиб келадурлар эди. Офтоб ўлтура тоғқа ёвуқ еттим. Бардаст айттилар, мундоқ этиб қаён борасиз? Жаҳонгир мирзони тутуб келтурдилар. Носир мирзо худ аларнинг илгида эди. Манга бу сўзларидин хили дағдаға бўлди. Бу жиҳатдинким, борчамиз анинг илигида бўлсак, хатар эҳтимоли кўптур. Жавоб бермадим, тоғ сари юрудум. Яна хили йўл борилиб эдиким, яна сўз айта киришдилар. Бу навбат аввал-

[16] «Енгилган сафга бир «ҳой» кифоядир». Қ. б. — ўзбекча; «мағлуб ҳарифқа ҳўй басдур», — дейилган.

[17] Л. б. — Хожа Хасий барлиқ киши эди.

ғидин мулойимроқ ҳикоят қиллилар. Оттин тушуб сўз айта кириштилар. Буларнинг сўзига қулоқ солмай юруй бердим. Дара юққори-ўқ борадурмен. Намоз хуфтанғача бордим. Охир бир уйча тошқа еттим, тошдин эврулдум. Секиртмалар бўлди, от бора олмади.

Алар ҳам туштилар, ҳурмат ва таъзим била ҳануз мулойимроқ айта кириштилар. Дедиларким, мундоқ этиб қаронғу кеча йўл йўқ, қаёнға борасиз? Онтлар ичадурларким, сизни Султон Аҳмадбек подшоҳ кўтарур.

Мен дедимким, менинг кўнглум тўхтамайдур, анда бормоқ худ мумкин эмас. Агар сизларнинг хизмат қилур хаёлингиз бордур, худ мундоқ хизмат қопуси йилларда топилмас. Мени бир йўлға бошлангким, хонлар қошиға борай. Сизларга кўнгулларингиз тилагандин ортуқроқ риоят ва шафқат қилай. Йўқ, агар муни қилмасангиз, келган йўлунгиз била ёнинг. Менинг оллим—отиғим. Бу ҳам бир яхши хизматдур.

Дедиларким, кошки келмасак эди, чун келдук, сизни мундоқ солиб, не тавр ёнолинг. Чун бормайсиз, ҳар қаён борсангиз, хизматта бўлғумиздур.

Мен дедим, бас сидқи қавлунгизға аҳд қилинг.

Мусҳафдин муғаллаз онтлар ичтилар. Манга филҳол итмийноне бўлди.

Дедимким, ушбу даранинг яқинида кенг қўл йўлини нишон бериб эдилар, ўшул йўлға бошланг. Агарчи аҳд қилдилар, вале итмийнони тамом бўлмайдур эди, аларни илгари юрутуб, кейинларича юрудум.

Бир-икки куруҳ йўл борилиб эди, бир сой суйиға еттук. Дедимким, кенг қўл йўли ушбу бўлмағай. Булар истибъод қилдилар. Дедиларким, ул йўл хили илгаридур. Кенг қўл йўли худ ушул экандур. Булар ғадр мақомида бўлуб, ёшурубтурлар. Ярим кечагача бориб, яна бир сувға еттук. Булар бу замон айттиларким, ғофил бўлубтурбиз. Кенг қўл йўли кейин қолмиш.

Дедимким, бас на қилмоқ керак?

Дедиларким, олимизда Ғаво йўли яқиндур. Ул йўл била Фаркатқа ошарлар. Ул йўлға бошладилар.

Кечанинг уч посиғача йўл келдук. Қарнон сойиғаким Ғаводин чиқиб келур, еттук. Бобо Сайромий дедиким, сиз мунда турунг, мен бориб, Ғаво йўлини эҳтиёт қилиб келай. Муддатидин сўнгра келди.

Дедиким, Бўрка бошлиқ бир неча киши йўлға келибтур. Мундин ўтуб бўлмас. Бу сўзни эшитиб, мутаҳаййир бўлдум. Вилоят ораси, тонг ёвуқ ва мақсад йироқ.

Мен дедимким, бир ерга бошлангким, кундуз анда буқуб, кеча бўлғоч от-мот иликлаб, Хўжанд суйини кечиб, ул юз била Хўжанд сари боролинг.

Дедиларким, мунда бир пушта бордур, анда буқса бўлур: Қарнон[18] доруғаси Банда Али эди. Дедиким, отимизға ва ўзумизға бўғуздин гузар йўқтур. Мен Қарнонға борай, ҳар нима муяссар бўлса, келтурай. Ул ердин ёниб Қарнонға юзландук: Қарноннинг бир куруҳида турдук. Банда Али борди, муддати мадид қолди. Субҳ узлаб келадур, бу ҳеч келмайдур. Хили изтироб бўлди. Тонг отиб эдиким, Банда Али қотроб келди. От бўғузи келтурмади. Уч нон келтурди. Ҳар биримиз бир нонни қўюнға солиб, изтироб била ёниб, юқор пуштанинг устига чиқиб, бир қўлда[19] отларни боғлаб, ҳар қайсимиз ҳар тарафға бир баландиға чиқиб, қаровуллуқ қилиб ўлтурдик.

Тушга ёвушуб эдикким, Аҳмад қўшчи[20] тўрт отлиқ била Ғаводин Ахси сариға борудур. Бир хаёл қилдимким, Аҳмад қўшчини чорлаб, ъаъда ва истимолат бериб, отларни олалингким, отларимиз бир кечакундуз ҳарбу зарбда эди, бўғуз ҳам топмайдур эди, хароб бўлиб эди. Яна кўнгул тўхтамай буларға инона олмадук. Қошимдағилар била сўзни мунга қўйдукким, булар бу ахшом Қарнонда бўлғуларидур. Кеча инчкалик била кириб, отларини чиқоралингким, ўзимизни бир ерга еткура олғайбиз.

Кун туш бор эдиким, кўз етар ерда бир отнинг устида бир нима илтираб кўрунадур. Ҳеч билмадукким, не нимадур? Бу худ Муҳаммад Боқирбек экандур. Ахсида бизнинг била эди. Ахсидин чиққонда ҳар ким бир тараф тушуб эди. Муҳаммад Боқирбек бу сори тушуб, ёшунуб юруйдур экандур. Банда Али била Бобо Сайромий айттиларким, отлар икки кундурким, бўғуз топмади, жулга тушуб, отларни ўтға қўёлинг. Ул ердин отланиб жулгага тушуб, отларни ўтға қўйдук. Намоз дигар эдиким, бир отлиқ киши биз буққон пуштаға чиқиб борадур, тонидим: Ғавонинг улуғи—Қодирберди. Буларға дедим: Қодирбердини чорланг. Чорладилар. Келди. Кўруб, сўруб, иноят шафқат сўзлар айтиб, ваъдалар қилиб, истимолатлар бериб йибордимким, арғамчи ва ўрғоқ ва болту ва сув кечмак асбоби ва от бўғузи ва егулук ва агар муяссар бўлса от ҳам келтургай. Намоз хуфтанға миод қилдукким, ушбу ерда-ўқ келгай.

Кеч намоз шом эдиким, бир отлиқ Қарнон тарафидин Ғаво сари ўтуб борадур. Кимсен?—деб сўрдук. Жавоб берди. Бу худ Муҳаммад Боқирбек экандур. Боё кун туште кўрган ердин яна бир ерга ёшунғали борадур экандир. Андоқ унини тағйир бердиким, бовужудким, йиллар менинг била эди, асло тоний олмадим. Агар ани тониб, ўзимизга қўшсак хўб эди. Мунинг ўтганидин хили дағдаға бўлди. Қодирберди Ғавоийға қилғон миодқа тура олмадук. Банда Али дедиким, Қарноннинг

[18] Қ. б. — Кирмон (کرمان)

[19] Қ. б. — сув қозғон жарларда.

[20] Қ. б. — қавчин.

маҳаллотида хилват боғчалар борким, анда ҳеч киши гумон элтмас, анда бориб, Қодирбердига киши йиборалинг, анда келсун. Бу хаёл била отланиб, Қарноннинг маҳаллатиға келдим, қиш эди, хили совуқ эди. Бир эски кавал пўстин топиб келтурди, кийдим. Бир аёғ юмдон оши келтурди, ичтим. Ажаб ҳузур қилдим. Банда Алиға дедимким;—Қодирбердиға киши йибордингми?

Дедиким: «Йибордим». Бу бесаодат рустоий мардаклар худ бу кишини иттифоқ била Ахсиға Танбал қошиға йибормишлар. Бир том уйга кириб, ўт ёқиб, бир замон кўзум уйқуға борди. Бу мардаклар пуркорлиқ қилиб, яна манга айтадурким, Қодирбердидин хабар олмағунча худ бу ердин тебраб бўлмас, бу ер маҳаллотни орасидур, ёқада холи боғлар бор, онда борсак, ҳеч ким гумон элтмас.

Ярим кечада отланиб ёқа боғқа бордим. Бобо Сайромий том устидин ул сари, бу сари қаролайдур эди. Кун тушга ёвуқ томдин тушуб, менинг қошимға келиб айтадурким, Юсуф доруға келадур.

Манга ғариб дағдаға бўлди. Дедимким, англағилким, мени билиб келамудур.

Чиқиб сўзлашиб келди. Дедиким Юсуф доруға айтадур:—Ахси дарвозасида бир яёқ учради, дедиким, подшоҳ Карнонда фалон ердарур. Мен кишига билдурмай, бу яёқни Вали хизоначи билаким, урушта манга тушуб эди, бир ерда сахлаб, ўзум сизга чопа келдим. Бекларнинг бу иштин хабари йўқтур.

Дедимкин:—Сенинг хотирингға не етадур?

Айттиким:—Борча навкарларингиздур, не чоралари бор, бормоқ керак. Сизни подшоҳ кўтарадурлар.

Дедимким, мунча ғавғо ва уруш бўлуб, не эътимод била борай. Ушбу муколамада эдукким, Юсуф икки тизи била олимда букулуб айттики, не яшурай, Султон Аҳмадбекнинг хабари йўқтур. Шайх Боязидбек сизнинг хабарингизни топиб мени йиборди.

Муни дегач, манга ғариб ҳолате бўлди. Оламда жон ваҳмидин ёмонроқ нима бўлмас эмиш. Мен дедимким, ростлиғини айт. Агар иш ўзгачарак бўлғудектур, худ вузу қилай. Юсуф онтлар ичти, вале анинг онтиға ким инонадур. Ўзумда бетоқотлиге фаҳм қилдим. Қўптум, боғ гўшасиға бордим. Ўзум била андиша қилдим. Дедимким, киши агар юз, агар минг яшаса охир ўлмак керак.

Агар сад сол мони вар яке рўз
Бибояд рафт азин кохи дилафрўз[21].

[21] Агар юз йил ва агар биргина кун яшасанг ҳам, кўнгул очувчи бу қасрдан кетиш керак бўлур.

Ўзумни ўлумга қарор бердим. Ушал боғда бир сув оқиб келадур эди, вузу қилдим, икки ракъат намоз ўқудум, бошимни муножотқа қўюб, тилак тилайдур эдимким, кўзум уйқуға боритур. Кўрадурменким, Хожа Яъқуб Хожа Яҳёнинг ўғли ҳазрати Хожа Убайдулонинг набиралари рўбарўймға аблақ от миниб кўп жамоати аблақ сувор билан келдилар. Дедиларким, ғам емангиз. Хожа Аҳрор мени сизга йибордилар. Дедиларким, биз аларға истионат тегуруб, подшоҳлиқ маснадиға ўлтурғузуббиз. Ҳар ерда мушкул иш тушса, бизни назариға келтуруб ёд этсун, биз анда ҳозир бўлурбиз. Ҳоло ушбу соат фатҳ ва нусрат сизнинг соридур. Бош кўтаринг, уйғонинг.

Ушал ҳолда хушҳол бўлуб уйғондимким, Юсуф доруға ва ҳамроҳлари бир-бирига маслаҳат қиладурларким, баҳона қилиб ҳаял қиладур, тутуб боғламоқ керак.

Бу сўзни мен эшитиб дедимким, сизлар бу йўсунлуқ сўзларсиз, аммо кўрайинким, қайсингиз меннинг қошимға кела олурсиз? Ушбу сўзнинг устида эдиким, боғнинг деворидин ташқари қалин отлиқнинг келур овози келди. Юсуф доруға дедиким, биз агар сизни олиб Танбал қошиға борсак эди, бизнинг ишимиз илгари борур эди. Ҳоло яна кўп киши йиборибтур, сизни тутғали. Ул яқин қилдиким, бу овоз Танбалнинг йиборган кишиларининг отини товуши бўлғай. Бу сўзни эшитгач, манга изтироб кўпроғ бўлуб, қилур ишимни билмадим.

Ушал ҳинда бу отлиқлар боғнинг эшигини топарға фурсат қилмай, деворниким, эски бўлғон еридин рахна қилиб кирдилар. Кўрсамким, Қутлуқ Муҳаммад барлос ва Бобои Парғарийким, менинг жон тортқон навкарларим ўн-ўн беш, йигирма киши бўлғай, етиб келдилар. Булар ёвуқ келиб, оттин ўзларини ташлаб, йироғдин юкунуб, таъзим қилиб, менинг оёғимға йиқилдилар. Ушал ҳолда манга андоқ ҳолат бўлдиким, гўё манга янги боштин худой жон берди. Мен дедимким, ул Юсуф доруғани ва бу турғон муздур мардакларни тутуб боғланг. Ушал мардаклар қоча бериб эдиким, бир ерда бировни тутуб боғлаб келтурдилар.

Мен дедимким, сизлар қайдин келасиз, нечук ҳабар топдингиз.

Қутлуқ Муҳаммад барлос дедиким, Ахсидин қочиб чиққанда сиздин айрила тушганда Андижон келдимким, хонлар ҳам Андижон келибтурлар. Мен туш кўрдумким, Хожа Убайдулло дедиларким, Бобир подшоҳ Қарнон деган кенттадур, бориб ани олиб келингким, подшоҳлиқ маснади анга тааллуқ бўлубтур. Мен бу тушни кўруб, хушҳол бўлуб, улуғ хон, кичик хонға арз қилдим, хонларға дедимким, менинг беш-олти иниўғлум бор, яна бир неча йигит қўшунгиз, Қарнон тарафидин бориб хабар олайин.

Хонлар дедиларким, бизнинг хотиримизға ҳам етадурким, ўшал йўлға борғон бўлғой. Ун киши тайин қилдилар, дедиларким, ўшал сари бориб, хўб тахқиқ қилиб, хабар олинг, боримким, зоҳирон хабар топ-

қайсиз. Ўшул сўзда эдукким, Бобои Парғарий дедиким, мен ҳам бориб истармен, ул ҳам икки йигит иниси билан итиффоқ қилиб отландук. Бу кун уч кундурким йўл келабиз. Алҳамдулиллоҳ сизни топтук, дедилар. Айттиларким, юрунг, отланинг, бу боғланғанларни ҳам олиб боралинг; мунда турмоқ яхши эмастур. Танбал сизни мунда келган хабарингизни топибтур. Ҳар тавр қилиб бориб, хонларға қўшулалинг. Ўшал замон отланиб, Андижон тарафиға юруй бердук.

Икки кун бўлуб эрдиким, ҳеч таом емайдур эдим. Намози пешин бўлуб эдиким, бир қўйни топиб келиб, бир ерда тушуб, ўлтуруб, кабоб қилдилар. Ўшал кабобдин туйғунча едим. Андин сўнгра отланиб беш кунлук йўлни икки кеча ва кундуз илғор қилиб келиб, Андижонға кириб улуғ хон додам ва кичик хон додамни кўрунуш қилдим, ва ўткан кунларни тамом баён қилдим. Хонлар билан тўрт ой бирга бўлинди.

Ҳар ерда борғон-кўрган навкарларим йиғилдилар. Уч юздин кўпрак киши бор эди. Хотиримға келдиким, токай бу Фарғона вилоятида саргардон бўлуб турмоқ керак, бир тарафға талаб қилойин деб.

ВАҚОИИИ САНАИ ТИСЪА ВА ТИСЪА МИА

Муҳаррам ойида Фарғона вилоятидин Хуросон азимати била Илок яйлоғигаким, Ҳисор вилоятининг яйлоқлардиндур, келиб туштум. Ушбу юртта йигирма уч ёшнинг ибтидосида юзумга устара қўйдум. Улуғ-кичик мени умидворлик била ирашиб юруйдурганлар икки юздин кўпрак, уч юздин озроқ бўлғай эди. Аксар яёқ ва иликларида таёқ ва оёқларида чоруқ ва эгинларида чопон эрди. Усрат бу мартабада эдиким, бизнинг орада икки чодир эди. Менинг чодирим волидамға тикилур эди. Манга ҳар юртта олачўқ ясар эдилар, олачўқда ўлтурур эдим.

[1] Тўққиз юз тўққизинчи (1503 — 1504) йил воқиалари. (Сарлавҳа Қ. б. дан олинди, Л. б. да сарлавҳанинг ўрни очиқ қолган. Таржималарда «Тўққиз юз ўн...» дейилган)

Агарчи Хуросон азимати қилилиб эди, вале ушбу ҳол била бу вилояттин ва Хисравшоҳнинг навкарларидин умидворлиқ бор эди. Ҳар неча кунда бир киши келиб, вилояттин ва эл ва улусдин сўзлар тақрир қилур эдиким, мужиби умидворлиқ бўлур эди. Бу фурсатта Мулло Бобои Пашоғарийниким, Хисравшоҳқа элчиликка юборилиб эди, келди Хисравшоҳдин кўнгулга ёққудек сўз келтурмади, вале эл ва улусдин сўзлар келтурди.

Илоктин уч-тўрт кўч била Ҳисор навоҳисига Хожа Имод деган ерга келиб тушулди. Бу юртта Муҳиб Али қўрчи Хисравшоҳдин элчиликка келди. Хисравшоҳким, карам ва саховат била машҳур эди, икки навбат муруримиз анинг вилоятидин воқиъ бўлди, адно кишиларга қилғон инсониятни бизга қилмади. Чун эл ва вилояттин умидворлиқ бор эди, бирор манзилда даранг бўлур эди. Ширим тағойиким, ул фурсатта андин улуғроқ кишимиз йўқ эди, Хуросон борурға тоб келтурмай, ёнар хаёли бор эди. Сарипулдин шикаст топиб келганда дағи кўч-уруғини йибориб, ўзи жарида қалъадорлиқда туруб эди, номардроқ киши эди. Неча навбат мундоқ ҳаракатлар қилур эди.

Қабодёнға етганда Хисравшоҳнинг иниси Боқи Чағониёнийким, Чағониён ва Шаҳрисафо ва Тирмиз анда эди, Хатиб Қаршийни йибориб давлатхоҳлиқ изҳори қилиб, бизга қўшулмоқ бўлди. Аму суйини Уёч[2] пузаридин ўтганда келиб мулозамат қилди. Боқининг истидъосидин Тирмиз тўғрисиға келиб кўчларини Амудин бебоқи кечуруб, ўзумизга қўшуб, Коҳмард ва Бомиён сариғаким, ул фурсатта бу ерлар ўғли Аҳмад Қосимғаким, Хисравшоҳнинг хоҳарзодасидур, тааллуқ эди, мутаважжиҳ бўлдуқким, Коҳмарднинг Ажар отлиқ дара қўрғонида уй-элни беркитиб, яна бир маслаҳат рўй берса, анга кўра амал қилғайбиз.

Айбакка етганда, Ёр Али Билолким, бурунроқ менинг қошимда эди, яхши қиличлар чопиб эди, бу фатаратларда мендин айрилиб эди, Хисравшоҳ қошида бўлур эди, бир неча йигитлар била қочиб келди. Хисравшоҳнинг мўғулларидин давлатхоҳона сўзлар арз қилди.

Дараи Зиндонға етганда Қанбар Алибекким, Қанбар Али саллоҳ ҳам дерлар, қочиб келди. Уч-тўрт кўч била Коҳмард келиб Ажар қўрғонида уй элни қўйдук.

Ажарда эканда Султон Маҳмуд мирзонинг Хонзода бегимдин бўлган қизиниким, бурун Жаҳонгир мирзоға мирзолар тиригида қўлуб эдилар, Жаҳонгир мирзоға никоҳ бўлди. Ушбу аснода Боқибек манга каррот ва маррот айтур эдиким: «Бир вилоятқа икки подшоҳ ва бир черикка икки мирсипоҳ мужиби тафриқа ва вайронлиқ ва сабаби фитна ва паришонлиқдур. Нечукким, дебтурлар:

---

[2] Л. б. — Уёв.

Даҳ дарвеш дар гилиме бихусбанд,
Ду подшоҳ дар иқлиме нагунжанд.
Ним ноне гар хурад марди худой,
Базли дарвешон кунад ними дигар.
Мулки иқлиме бигирад подшоҳ
Ҳамчунон дарбанди иқлими дигар[3].

Умид андоқтурким, ушбу кун тонгла Хисравшоҳнинг жамъи навкар ва савдари келиб, подшоҳ қуллуғини қабул қилғайлар. Анда бисёр муфаттин эллар бор, мисли Айюббекнинг ўғлонлари ва яна ҳам баъзилар борким, бизнинг мирзоларнинг орасида ҳамиша ёмонлиқ ва фитнаға боис ва муҳаррик эдилар. Ҳоло ушбу фурсатта Жаҳонгир мирзоға Хуросон сари хайр ва хўблуқ била рухсат берилсаким, тонглалиқта мужиби надомат ва пушаймонлиқ бўлмағай». Чун менинг шаънимда бу эмас эдиким, оға-ини ва уруқ-қаёштин ҳар неча изойлиқ[4] воқиъ бўлса, мендин мутанаффир бўлғайлар. Агарчи Жаҳонгир мирзо била бизнинг орамизда бурун мулк ва навкар жиҳатидин кудуратлар ва ниқорлар хили бўлуб эди, вале бу навбат ул вилояттин менинг била ҳамроҳ бўлуб келиб эди. Туқғонлиқ ва хизматгорлиқ мақомида эди. Бу замон ҳам андин ҳеч нима зоҳир бўлмайдур эдиким, сабаби кудурат бўлғай. Ҳар неча такрор била арз қилди, мен қабул қилмадим. Охир Боқибек айтқондек, ўшул муфаттинларким, Юсуф Айюб ва Баҳлул Айюб бўлғай, менинг қошимдин Жаҳонгир мирзоға қочиб бориб шар ва фитна мақомида бўлуб Жаҳонгир мирзони мендин айириб, Хуросон элттилар.

Ушбу фурсатлар Султон Ҳусайн мирзодин Бадиуззамон мирзоға ва манга ва Хисравшоҳға ва Зуннунға бир мазмун била узун-узоқ нишонлар келди, ул нишонлар бу тарихқача мендадур. Мазмуни бу эрдиким, «Султон Аҳмад мирзо ва Султон Маҳмуд мирзо ва Улуғбек мирзо ул оға-инилар иттифоқ қилиб юруганда мен Мурғоб ёқасини беркиттим. Мирзолар ёвуқ етиб ҳеч иш қила олмай ёндилар. Ҳоло ҳам агар ўзбак мутаважжиҳ бўлса, мен Мурғоб ёқасини беркитай, Бадиуззамон мирзо Балх ва Шабурғон ва Андхуд қўрғонларига мазбут кишиларини қўюб, ўзи Гурзвон ва Дараи Зангда ул кўҳистонни беркитсун.

Менинг бу навоҳиға келган хабарим бориб эди. Манга ҳам етиб эдиким, сен Қоҳмард ва Ажарда ул кўҳпояни беркитиб, Хисравшоҳ Ҳисор ва Қундуз қўрғонларида эътимодий кишиларини қўюб, ўзи ва иниси Вали Бадахшон ва Хатлон тоғларини беркитсунлар. Ўзбак иш қила олмай ёнғусидур».

---

[3] Ўн дарвеш бир гиламда ётади, аммо икки подшоҳ бир иқлимга сиғмайди. Мардихудо бир ноннинг ярмини еса, қолган ярмини дарвешларга беради; подшоҳ эса, бир иқлим мулкини олса, яна бошқа иқлимни ҳам олиш фикрига тушади.

[4] Л. б. — беадолиқ (بی ادالیق)

Султон Ҳусайн мирзонинг бу хатлари мужиби ноумидлик бўлди. Не учунким, Темурбекнинг юртида бу тарихда андин улуқроқ подшоҳ ҳам ёш ва ҳам вилоят ва ҳам черик била йўқ эди. Андоқ кўз тутулур эдиким, паёпай элчилар ва тавочилар жалд ва қадоға била келиб, мундоқ ҳукмлар келтургай эдиким: «Тирмиз ва Килиф ва Карки гузарларида кема мунча ясанг, кўпрук асбоби бу миқдор тайёр қилинг, юққори Тўққиз ўлум гузарларни яхши эҳтиёт қилинг», то бу неча йил ўзбак тафриқасидин дилшикаста бўлған элларнинг кўнгли қавий бўлуб, умидвор бўлғайлар эди.

Султон Хусайн мирзодек Темурбек ўруниға ўлтурғон улуғ подшоҳ ғанимнинг устига юрумакни демай, ер беркитмакни деса, эл ва улусқа не умидворлиқ қолғай? Бизнинг била келган неким бўлған оч уруқ, уйэлни ва Боқи Чағонёнийни ва ўғли Муҳаммад Қосимнинг бўлғон сипоҳиларининг ва аймоқларининг кўч ва молларини тамом Ажарда қўюб, черикни олиб чиқтук. Ҳисравшоҳнинг мўғулларидин мутавотир киши кела бошладиким, Толиқондин подшоҳнинг давлатхоҳлиғини тилаб, бўлган мўғул улуси кўчуб Ишкамиш ва Фулул сари торттук. Подшоҳ жаҳд қилиб ботроқ ета келсунларким, Хисравшоҳнинг аксар кишиси бузулуб, подшоҳ қуллуғиға келгусидир.

Бу маҳалда Шайбоқхоннинг Андижонни олиб Ҳисор ва Қундуз устига черик отланғон хабари келди. Бу хабарни эшитиб, Хисравшоҳ Қундузда тўхтай олмай, бўлған кишисини кўчуруб, Кобул азимати қилди. Хисравшоҳ Қундуздин кўчиб чиққоч-ўқ Қундузни Мулло Муҳаммад туркистоний отлиқ ўбдон эътимодлиқ бойири кишиси Шайбоқхон учун беркитти.

Биз Самту[6] йўли била Қизил сув сари инган маҳалда уч-тўрт минг уйлукким, Хисравшоҳға тааллуқ ва Ҳисор, Қундузда бўлур мўғул улуси кўчлари била келиб қўшулдилар.

Қанбар Али мўғулким, зикри мукаррар келибтур, паришонгўй киши эди, анинг атвори Боқибекка ёқмади. Боқибекнинг хотири жиҳатидин рухсат берилди. Ўғли Абдушакур андин бери Жаҳонгир мирзо мулозаматида бўлди.

Хисравшоҳ мўғул улусининг бизга қўшулғонини эшитиб, хили бепой бўлуб, чорасини топмай куёви Яъқуб Айюбни элчиликка йибориб, қуллуқ ва давлатхоҳлиқ изҳор қилиб истидъо қилибтурким, агар аҳд қилсалар, қуллуққа келгумдур. Чун Боқи Чағониёний ихтиёр эди, ҳар нечаким, ўзини давлатхоҳ тутар эди, оғасининг тарафини ҳам қўймас эрди. Ул барин бўлди. Бу йўсунлуқ аҳд бўлдиким, анинг жони амонда бўлғай. Молиға ҳам не миқдорким, ўзи ихтиёр қилса, музояқа бўлмағай.

---

[6] «Шамту» деб ҳам ўқилган.

Яъқубга ижозат бергандин сўнг Қизил сув қуйи кўчиб, Андароб суйининг қотилишиға ёвуқ тушулди. Тонгласи фабиулаввал ойининг авоситида жарида Андароб суйини ўтиб, Души навоҳисида бир улуғ чинор тубида ўлтурдум. Ул тарафдин Хисравшоҳ ҳашамат ва тажаммули била қалин киши била келди. Қоида ва дастур била йироқтин тушуб келди. Кўрушурда уч қатла юкунуб, ёнғонда ҳам уч қатла, сўрғонда ва тортуқ тортқонда бирор юкунди. Жаҳонгир мирзоға ва хон мирзоға дағи ушбу дастур била юкунди. Қари танбал мардак неча йиллар ўз муродича юруб салтанаттин тек бир хутба ўз отиға ўқумайдур эди. Йигирма беш, йигирма олти қатла паё-пай юкунди ва борди ва келди. Толиқиб тамом йиқила ёзди. Неча йил қилғон беклиги ва салтанати тамом бурунидин чиқти. Кўрушуб тортиқ тортгандин сўнгра буюрдумким, ўлтурди. Бир гари, икки гари ўлтуруб, ул тарафдин-бу тарафдин сўз ва ҳикоят айтилди. Бовужуди номардлиқ ва намакҳаромлиқ ковок ва бемазагўй ҳам бор экандур.

Мундоқ маҳалдаким, эътибор ва эътимод навкарлари кўзининг олида хайл-хайл келиб манга навкар бўладурлар, ўзининг иши бу ерга етибдурким, подшоҳлиқ қилиб юруйдурган мардак мундоқ хор ва зор ва хоҳи но хоҳи келиб не таврлар била кўрушти.

Икки ғариб ҳарфе андин содир бўлди. Бири буким, навкарлари айрилғон жиҳатдин анга кўнгул бериладур эрди. Муқобалада мундоқ дедиким, навкарлар тўрт қатла ушмундоқ мендин айрилибтур, яна келибтур. Яна бир буким, иниси Валини сўрдумким, ул қачон келгусидур? Аму дарёсидин қайси гузар била ўтгусидур? Дедиким, агар гузар топилса, худ бот келгусидур, вале гузарлар сув улғайгач тағайюр топар. Ул масал борким, «Он гузарро об бурд»[6]. Анинг давлатининг ва навкарининг интиқолида бу ҳарфни анинг тилига тенгри солди. Бир-икки гаридин сўнг мен отланиб ўрдуға келдим; ул дағи тушган ерига борди. Ушбу кундин улуғ-кичик, яхши-ёмон ва бек ва бек навкарлари хайл-хайл кўч ва моллари била андин айрилиб, бизга кела бошладилар. Тонгласи намози пешин, намози дигаргача ҳеч киши анинг қошида қолмади. «Қулиллаҳумма моликал-мулки туътил-мулка ман ташоу ва тунзиул-мулка мимман ташоу в туиззу ман ташоу ва тузиллу ман ташоъ, би ядикал-хайр, иннака ало кулли шайин қадир»[7].

Ажаб қодиредур, бир кишиким, йигирма-ўттуз минг навкарнинг эгаси эди, Қаҳлуғдинким[8] Дарбанди Оҳанин ҳам дерлар, Ҳиндукуш тоғи-

---

[6] «Ул кечуваларни сув олиб кетди».

[7] «Айт, мулк эгаси, эй худойим, сен кимни хоҳласанг, шунга мулк берасан, сен кимдан хоҳласанг, мулкни оласан; кимни хоҳласанг, азиз қиласан; кимни хоҳласанг, хор қиласан; яхшилик ўз қўлингда; сен ҳар бир нарсага қодирсан».

[8] Қ. б. — Қағлуғадинким.

гача Султон Маҳмуд мирзоға тааллуқ вилоёт тамом анинг таҳти тасарруфида эрди. *Ҳукумат бил-истиқлол қилур эрди[9]. Бир муҳассили Ҳасан барлос отлиқ қари мардак Илоктин Уёжғача дуруштлуқлар била муҳассиллиқ қилиб, бизни кўчуруб тушурур эди. Хисравшоҳни бир ярим кунда уруш йўқ, талош йўқ бизнингдек қаллош ва муғлуқ икки юз-икки юз эллик кишининг қошида андоқ хору зор ва забун ва ожиз қилдиким, не навкариға ихтиёри қолди, не молиға, не жониға.

Хисравшоҳни кўруб ёнғон ахшоми Мирзо хон менинг қошимға келиб, оғаларининг қонини даъво қилди. Бизнинг орада баъзилар ҳам барин эдилар. Филвоқиъ шаръ ва урф била ҳам муносиб андоқ эдиким, мундоқ кишилар сазосиға етгай.

Чун аҳд бўлуб эди, Хисравшоҳин ирода қилиб, фармон бўлдиким, элта олғонча нимасини элтгай. Уч-тўрт қатор хачир ва тевада бўлғон жавоҳир ва олтун ва кумуш ва нафис нималарини юклаб элтти. Ширим тағойини қўшуб узаттукким, Хисравшоҳни Ғури ва Даҳона йўли била Хуросон сари йибориб, ўзи Коҳмард бориб кўчни сўнгимизча Қобул келтургай.

Ул юрттин Қобул азимати била кўчуб, Хожа Зайд келиб туштук. Ушбу куни ўзбакнинг чопқунчисини Ҳамза бий мангғит бошлаб келиб, Души навоҳисини чопти. Сайид Қосим эшик оғани ва Аҳмад Қосим кўҳбурни баъзи йигитлар била йиборилди. Бориб чопқунчини яхши босиб, бир неча бош кесиб келтурдилар. Ушбу юртта Хисравшоҳнинг жебахонасидағи жебаларни улашилди. Етти-секкиз юзча жавшан ва кўҳа бўлғай эди. Хисравшоҳдин қолғон нималардин бир бу эди. Яна чинийлари даҳи хили тушти. Ўзга кўзга кўрунгудек нима йўқ эди.

Хожа Зайдтин тўрт-беш кўч била Ғурбанд келдук. Уштур шаҳрға тушганда хабар топтукким, Шерак арғунким, Муқим арғуннинг ихтиёр беги эди, биздин бехабар чериклаб келиб, Борон[10] ёқасида ўлтурубтуркким, Панжҳир[11] йўли била ўтган кишини Абдурраззоқ мирзоғаким, ул маҳалда Қобулдин қочиб бориб, таркалоний афғон орасида Ламғон навоҳисида эди, борғоли қўймағай. Бу хабар топғач, икки намоз орасида андин кўчуб, кеча тун қотиб субҳ вақтида Ҳубён[12] кўтали била оштук.

Суҳайлни ҳаргиз кўрган эмас эдим. Кўталға чиқғоч-ўқ жануб тарафи паст ёруғ юлдуз кўрунди, дедимким, Суҳайл бўлмағай. Дедиларкким, Суҳайлдур. Боқи Чағониёний бу байтни ўқудиким:

---

[9] Қ. б. — Бу ибора йўқ.
[10] Қ. б. — Оби Борон.
[11] Қ. б. — Паншер.
[12] Қ. б. — Хупиён.

Ту Суҳайли то кужо тобию кужо толиъ шави,
Чашми ту бар ҳар ки меафтад нишони давлатаст[13].

Офтоб бир найза бўйи чиқиб эдиким, Санжид дара оёғида келиб тушулди. Бизнинг илгари борғон қоровул йигитлари ва баъзи йигитлар Қорабоғнинг оёғи Эгриёр навоҳисида Шеракка етган била-ўқ илик қўшарлар, оз-оглоқ урушқондек қилур. Бот-ўқ илғор била тебрарлар. Шеракни ва яна етмиш-сексон-юз ўбдон йигитларни тушуруб келтурдилар. Шерак[14]нинг қонини бағишлаб мулозим қилилди.

Хисравшоҳким, Қундуздин эл-кунига боқмай, Кобул азимати била чиқар, анга тааллуқ эл ва улус беш-олти бўлак бўлурлар. Бадахшондағилар бир бўлак: Сайидим Али дарбонким, Русто[15] ҳазорасида эди, Панжҳир била ошиб ушбу юртга бизга мулозамат қилди; яна бир бўлак: Юсуф Айюб ва Баҳлул Айюб эди, алар даҳи бу юртга мулозаматқа келдилар. Яна бир бўлак: Баҳлул Айюб иниси Вали Хатлондин; яна бир бўлак: Йилончиқ ва Накдарий ва Қоқшол ва Қундуз вилоятида ўлтурушлуқ аймоқлар бу ҳар икки бўлак Андароб ва Сароб келиб, Панжҳир ошар хаёлда эдилар.

Аймоқлар илгарроқ Саробта эдиларким, кейиндин Вали келди. Аймоқ йўлини тўсуб, урушуб бостилар. Ўзи қочиб ўзбакка кетди. Шайбоқхон Самарқанднинг чорсуйида бўйниға урдурди. Бўлғон навкар-савдари таланиб олдуруб, аймоқлари била ушбу юртта қуллуққа келдилар. Сайид Юсуфбек ўғлоқчи ҳам аймоқлар била келди.

Бу юрттин кўчуб, Қорабоғ ёнидағи Оқсарой ўлангига тушулди Хисравшоҳнинг эл куни зулм ва бесарлиққа ўрганган эл, элга зулм қила бошладилар. Охир Сайидим Али Дарбоннинг бир ўбдон навкари бировнинг бир кўза ёғини тортиб олған учун эшикка келтуруб таёқлаттим, таёқ остида-ўқ жони чиқди. Эл бу сиёсаттин тамом босилдилар.

Ушбу юртта эканда, Кобулнинг устига филҳол борурни-бормасни кенгашилди. Сайид Юсуфбек ва баъзининг раъйи барин эдиким, қиш ёвуқтур, филҳол Ламғон борилғай. Андин яна на маслаҳат рўй берса, анга яраша амал қилилғой. Боқи Чағониёний ва баъзи Кобул устига бормоққа сўзни қўюб, андин кўчуб келиб Або[16] қўруқиға тушулди. Ушбу юртта менинг волидам хоним ва Қоҳмардта қолған уруқ саъб мухотара ўткариб, келиб қўшулдилар.

---

[13] Сен Суҳайл юлдузсен, қаерга тобланиб, қаердан чиқсанг ва кўзинг кимга тушса, давлат нишонаси бўлур.

[14] Нусхаларда Шерак деган ном شبر، شبرك كا، شبر كه шаклида кетган, биринчиси тўғридир.

[15] Қ. б. — Рустох.

[16] Қ. б. — Аё

Тафсили будурким, Ширим тағойини Хисравшоҳқа қўшуб йиборилиб эдиким, Хисравшоҳни Хуросон узатиб ўзи бориб уруқни келтургай. Даҳонаға етганда Ширим беихтиёр бўлур. Хисравшоҳ Ширим билаўқ Коҳмард борур. Хоҳарзодаси Аҳмад Қосим Коҳмардта эди. Хисравшоҳ Аҳмад Қосимни барин қилиб, уруққа ёмонлиқ мақомида бўлурлар. Боқи Чағониёнийнинг қалин мўғул навкарлари уруқ била Коҳмардта эдилар. Махфий Ширим била сўзни бир ерга қўюб, Хисравшоҳ ва Аҳмад Қосимни тутмоқ бўлурлар. Хисравшоҳ била Аҳмад Қосим Ажар дарасининг ёнидағи йўл била қочиб, Хуросон борурлар. Мўғулларнинг бу якжиҳатлиғидин ғараз ўзларини алардин айирмоғлиқ эканлур.

Уруқ била бўлғон эл Хисравшоҳнинг дағдағасидин халос бўлуб, Ажардин чиқиб, Коҳмардқа етган маҳалда Исиқончи[17] эли ёғиқиб йўлини тўсарлар, Аксар уруқни Боқибекка тааллуқ эл ва улусини алар таладилар. Қул Боязиднинг ўғли—Тезак кичик эди, анда ясир тушти. Уч-тўрт йилдин сўнгра Кобулда келди. Уруқ талатиб, олдуруб, биз ўтган Қипчоқ йўли била ошиб, Або қўруғида келиб бизга қўшулдилар.

Андин кўчган била орада бир қўнуб, Чолок ўлангига тушулди. Чолок ўлангида кенгашиб, сўзни муҳосара қилмоққа қўюб, кўчуб, мен ўзум неким бўлғон ғул кишиси била Ҳайдар Тақининг боғи била Қул Боязид бакавулнинг гўрхонасининг оралиғида туштум. Жаҳонгир мирзо бронғор одами била бизнинг улуғ чаҳорбоғ тушти. Носир мирзо жвонғор эли била Қутлуқ қадамнинг гўрхонасининг орқасидаги ўлангга тушти. Доим кишимиз бориб Муқим била сўзлашурлар эди. Гоҳи узр келтуруб, гоҳи юмшоқ сўз айтур эди. Мунинг учун эдиким, биз Шеракни олғоч-ўқ отасиға, оғасиға киши чоптурғондур. Ота-оғасидин умидворлиғи бор жиҳатдин даранг қилур эди.

Бир куп фармон бўлдиким, ғул, бронғор, жвонғор тамом жеба кийиб, отлариға кежим солиб, ёвуқроқ бориб ҳам яроқ кўрулгай, ҳам ичкариги элга сиёсати бўлғай. Жаҳонғир мирзо бронғор тўғрисидин Кўча боғ била илгаррак келдилар. Ғулнинг олли чун сув эди. Мен ғул кишиси била Қутлуқ қадамнинг гўрхонаси тарафидин келиб, пуштадин илгариги тепа устига чиқтим. Ировул кишиси Қутлуқ қадамнинг кўпругининг устига тиқилиб бордилар. Ул маҳал кўпрук йўқ эди. Йигитлар шўхлуқ қилиб, Чармгарон дарвозасиғача чоптилар. Оз-оғлоқ чиқғон кишиси урушқа турмай қочқон била қўрғонға кирдилар.

Аркнинг хокрези баландида қалин Кобул эли тафарружқа чиқиб эдилар. Қочқон била қалин гардлашиб индилар. Кўпрук била дарвоза орасидағи баландлиқ пуштанинг устида йўл ўртасида қалин чуқурчоқ-

[17] Қ. б. — Сиқовчи.

лар қазиб, хаспўш қилиб эдилар. Султонқули чиноқ ва баъзи йигитлар чопқонда тикилиб йиқилиб эдилар. Бронғор тарафидин бир-икки йигит Кўча-боғ ора чиққонлар била бир-икки қилич солишиб олишурлар. Чун урушқа фармон йўқ эди, ушмунча била ёндилар.

Қўрғон эли бисёр олдарадилар. Муқим бекларни ораға солиб, қуллуққа келиб, Кобулни топширмоқ бўлди. Боқи Чағониёнийнинг тавассути била келиб мулозамат қилди. Биз дағи иноят ва шафқат мақомида бўлуб, дағдаға ва таваҳҳумни анинг хотиридин рафъ қилдук. Муқаррар бўлдиким, тонгласи бўлғон навкар ва савдар ва мол ва жиҳоти била чиқиб, қўрғонни топширғай, Хисравшоҳқа тааллуқ эллар басарлиқ ва даст андозлиққа ўрганган эллар эди. Муқимнинг кўчини чиқармасалар, Жаҳонгир мирзони ва Носир мирзони ва улуғ бекларни ва ичкиларни тайин қилдукким, Муқимни ва Муқимға тааллуқ эл-кунни мол ва жиҳотлари била Кобулдин чиқарғайлар. Муқимға юрт Тебани[18] тайин қилдук.

Сабоҳи мирзолар ва беклар дарвозаларға бориб халойиқнинг ҳужум ва ғавғосини кўп кўруб манга киши йибордиларким, сиз келмагунча бу элни киши манъ қилиб бўлмас. Охир ўзум отландим. Тўрт-беш кишини ўқлаб, бир-икки кишини пора-пора қилдурдум. Ғавғо босилди. Муқим мутааллақлари била солим ва саломат бориб Тебаға тушти.

Рабиул-аввал ойининг авохирида тенгри таоло фазл ва карами била Кобул ва Ғазни мулк ва вилоятини бежанг ва жидол муяссар ва мусаххар қилди.

Кобул вилояти тўртунчи иқлимдиндур. Маъмуранинг ўртасида тушубтур. Шарқи Ламғонот ва Пуршовар[19] ва Ҳашанғар ва баъзи Ҳинд вилоятидур. Ғарби кўҳистонлардурким, Карнуд[20] ва Ғўр ул кўҳистондадур. Бу тарихда ҳазора ва накдарий қавмнинг маъман ва маскани бу тоғлардур.

Шимоли Қундуз ва Андароб вилоятидур. Ҳиндукуш тоғи воситадур.

Жанубн Фармул ва Нагар ва Банну ва Афғонистондур.

Мухтасар вилоятдур. Тулоний воқиъ бўлубтур. Тули машриқдин мағрибқа боқадур. Атроф ва жавониби тамом тоғдур. Қалъаси тоғқа пайвастдур. Қалъанинг ғарб-жануб тарафи кичикрак парча тоғ тушубтур. Ул тоғнинг қулласида Шоҳи Кобул иморат қилгани учун бу тоғни Шоҳи Кобул дерлар. Бу тоғнинг ибтидоси Деврин тангисидиндур. Деҳи Яъқуб тангисида туганур. Гирдо-гирди икки шаръий бўлғай. Бу тоғнинг доманаси тамом боғоттур. Менинг аммим Улуғбек мирзо замонида Вайс атка мирзонинг аткаси бу тоғнинг доманасида бир ариқ чиқарибтур.

[18] Қ. б. — Тепа.

[19] Қ. б. — Пушовар (پشاور).

[20] Л. б. — Казев (کزبو).

Доманадағи боғот тамом бу ариқ била маъмурдур. Поёни об Гулкина отлиқ маҳалладур, хилват гўшадур. Ғалаба лавандликлар анда қилилиб эди. Гоҳи мутояба йўсунлуқ Хожа Ҳофизнинг бу байтини тағйир била ўқулур эдиким:

Эй хуш он вақт ки бе пову сар айёме чанд
Сокини Гулкина будем бабадномийе чанд[21].

Қалъанинг жанубида Шоҳи Кобулнинг шарқида бир улуғ кўл тушубтур. Гирдо-гирди бир шаръий ёвушур. Шоҳи Кобул тоғидин Кобул сари боқа уч кичикрак чашма чиқар, иккиси Гулкина навоҳисидадур. Бир чашма бошида Хожа Шаму[22] отлиқ мазордур; яна бирида Хожа Хизрнинг қадамгоҳидур. Бу икки ер Кобул элининг гаштгоҳидур. Яна бир чашма Хожа Абдусамад тўғрисидадур, Хожа Рўшнойи дерлар.

Шоҳи Кобул тоғидин бир тумшуқ айрилиб келибтур, Уқобайн дерлар. Уқобайндин бошқа яна парчағина тоғ тушубтур. Кобул қалъасининг арки бу тоғнинг устидадур. Улуғ қўрғон аркнинг шимолидадур. Бу арк ғариб муртафеъ ва яхши ҳаволиқ ер воқиъ бўлубтур. Бу улуғ кўл ва уч ўлангаким, Сияҳсанг ва Сунак қўрғон ва Чолок бўлғай, мушрифтур. Борча оёқ остидадур. Ўланглар сабзалиқ маҳалида бисёр яхши кўрунур. Ёзлар Кобулда шимолий ели кам эсадур. Паравон ели дерлар. Аркта шимол сари даричалиқ уйлар асру хушҳаводур.

Мулло Муҳаммад Толиб муаммойи Кобул аркининг таърифида бир байтни Бадиуззамон мирзо отиға боғлаб ўқур эди. Байт будурким:

Бихўр дар арки Кобул май, бигардон коса пайдарпай,
Ки ҳам кўҳасту ҳам дарёу ҳам шаҳрасту ҳам саҳро[23].

Ҳиндустоний ғайри Ҳиндустонни Хуросон дер. Нечукким араб ғайри арабни ажам дер. Ҳиндустон била Хуросон орасида хушки йўлдин икки бандардур. Бир Кобул, яна бир Қандаҳор. Кошғар ва Фарғона ва Туркистон ва Самарқанд ва Бухоро ва Балх ва Ҳисор ва Бадахшондин корвон Кобулға келурлар. Хуросондин корвон Қандаҳорға келур. Ҳиндустон била Хуросонға восита бу вилояттур. Бисёр яхши савдохонадур. Савдогарлар Хитойға ё Румға борсалар, ушмунча-ўқ савдо қилғайлар. Ҳар йил етти-секкиз-ўн минг от Кобулға келур. Қуйи Ҳиндустондин

---

[21] Қандай яхши вақтлар эдики, неча кунлар бош-оёқсиз бир қанча ёмон отлиқлар билан бирга Гулкинада турар эдик.

[22] Қ. б. — Хожа Шамс. Л. б. — варақ четига форсча: «Асл Хожа Шамсиддин Жонбоз мегуфтаанд, басабабн ихтисор авом Хожа Шаму мегуфтаанд», — деб ёзиб қўйилган.

[23] Кобул аркида май ич, косани кетма-кет айлантирки, бу ер ҳам тоғ, ҳам дарё, ҳам шаҳр, ҳам саҳродир.

ўн-ўн беш-йигирма минг ўйлуқ корвон Кобулға келур. Ҳиндустон[дин][24] оқ рахт ва қанд ва набот[25] ва шакар ва ақоқир келтурурлар. Кўп савдогар бўлғайким, даҳ си, даҳ чилға[26] рози бўлмағай.

Хуросон ва Ироқ ва Рум ва Чин матои Кобулда топилур: Ҳиндустоннинг худ бандаридур.

Гармсер ва сардсери ёвуқтур. Кобулдин бир кунда андоқ ерга борса бўлурким, ҳаргиз қор ёғмас. Икки соати нужумийда андоқ ерга борса бўлурким, ҳаргиз қори ўкоумас, магар аҳёнан андоқ ёз келгайким, қор қолмағай. Гармсерий ва сардсерий мевалар Кобул тавобиида кўптур ва ёвуқтур. Кобул ва кентларида сардсерий мевалардин узум ва анор ва ўрук ва олма ва биҳи ва амруд ва шафтолу ва олу ва санжид ва бодом ва янғоқ кўптур. Мен олу-болу ниҳоли келтуруб эктурубмен, яхши олу-болулар бўлди ва ҳануз тараққийда эди.

Гармсерий мевалар мисли норунж ва турунж ва амлук ва найшакар Ламғоноттин келтурурлар. Найшакарни келтуруб эктуруб эдим. Чилғўзани Нижровдин[27] келтурурлар. Кобул атрофидағи Кўҳистондин асал бисёр келур. Шаҳдхоналари бордур. Бир Ғазни тарафидағи Кўҳистондин асал келмас. Кобулнинг ривочи хўб бўлур, биҳи била олуси ҳам яхшидур. Бодринги дағи яхши бўлур.

Бир навъ узум бўлур, оби ангур дерлар, хили яхши узумдир. Маст чоғирлари бўлур. Хожа Хованд Саид Домани кўҳийнинг чоғири тундлуқ била машҳурдур. Агарчи ҳоло тақлид бирла андин таъриф қиладурларки, «лаззати май маст донад, ҳушёронро чи ҳаз»[28].

Экини яхши бўлмас[29]. Агар Хуросон тухуми бўлса, филжумла ёмон бўлмас. Бисёр латиф ҳавоси бор. Кобул ҳавосидек, ҳаволиқ ер оламда маълум эмаским, бўлғай. Ёзларда кечалари пўстинсиз ётиб бўлмас. Қишлар агарчи қори аксар улуғ тушар, вале муфрит совуғи йўқтур. Самарқанд ва Табриз ҳам хушҳаволиққа машҳурдур, вале муфрит совуқлари бордур.

Атрофида тўрт хўб ўланг воқиъ бўлубтур. Шарқ-шимолий тарафи Сўнак қўрғон ўлангидур. Кобулдин икки куруҳ бўлғай, яхши ўлангдур. Ўти отқа созвордур, чибини кам бўлур.

Ғарби-шимоли Чолок ўлангидур, Кобулдин бир куруҳдур, кенг ўлангдур, ёзлар чибини отқа ташвиш берур.

---

[24] Қ. б. — «Ҳиндустон» сўзидан кейин تاغی بردہ сўзи бор, Л. б. — тўрт ҳарфлик бошқа сўз бор, ўқилмади.

[25] Қ. б. — «ва набот».

[26] Даҳ си, даҳ чил — учдан бир, тўртдан бир маъносида.

[27] Қ. б. — Бухородин.

[28] «Майнинг лаззатини маст билади; ҳушёрларга мундан нима баҳра бор?»

[29] Қ. б — Шу ибора бор: «Зироати жоруйи пажди (?) дур. Қовуни ҳам яхши бўлмас».

Ғарби Деврин ўлангидур. Агарчи мунда икки ўланг, бир тепанинг ўлангидур. Яна бир Қўш Нодир ўлангидур. Бу ҳисоб била беш ўланг бўлғай, ҳар икки ўланг Кобулдин бирор шаръий бўлғай, мухтасар ўланглардур. Вале ўти отқа бисёр созвордур, чибини бўлмас. Кобул ўланларида бу ўлангларча ўланг йўқтур.

Шарқи Сияҳсанг ўлангидур. Чармғарон[30] дарвозаси била бу ўланг орасида восита Қутлуқ қадамнинг гўрхонасидур. Ёзлар чибини кўп бўлур учун, бу ўлангни кам қўрурлар. Бу ўлангга пайваст Қамарий ўланги ҳам бор. Бу эътибор била Кобул гирдида олти ўланг бўлғай, вале тўрт ўланг машҳурдур.

Кобул вилояти берк вилояттур, ёт ёғи бу вилоятқа кирмаги мушкулдур. Балх ва Қундуз ва Бадахшон била Кобул орасида Ҳиндукуш тоғи тушубтур. Бу тоғдин етти йўл ошар, уч йўл Панжҳирдадур[31]. Юқорироқ Жавак кўталидур, андин қуйироқ Тул, андин қуйироқ Бозорак. Бу уч кўталдин яхшироғи Тулдур. Вале йўли бир нима узунроқдур. Ғолибо бу жиҳаттин Тул дерлар. Тўғрироғи Бозоракдур. Тул ва Бозорак Саробқа тушар. Бозорак кўталини Сароб эли Порандий отлиқ кентига инар учун Порандий кўтали дерлар.

Яна бир Парвон йўлидур, улуғ кўтал била Парвон орасида яна етти кўтал бор учун Ҳафтбача дерлар. Андароб тарафидин икки йўл келиб, улуғ кўталда қотилиб Ҳафтбача била Парвонға келур. Бисёр пур машаққат йўлдур. Уч йўл Ғўрбандтадур. Парвон йўлиға ёвуқроқ йўл. Янги йўл кўталидур. Валиён ва Ҳинжонға инар. Яна бир йўл Қипчоқ кўталидур. Андароб суйи била Қизил сувнинг қотилишиға инар. Бу йўл дағи яхшидур.

Яна бир йўл Шибарту кўталидур[32]. Ёзлар сув улғайса, Шибарту кўталидин ошиб, Бомиён ва Сайғон[33] била юрурлар. Қишлар Обдара била юрушурлар. Қишлар тўрт-беш ой жамиъ йўллар боғланур, бир Шибарту йўлидин ўзга. Бу кўталдин ошиб, Обдара била юрурлар. Ёзлар сувлар кирганда ҳам бу йўлларнинг қишқи ҳукми бор. Не учунким, Такоб[34] йўллари сув улуғ бўлғондин ўтуб бўлмас. Такоб била юрумай, тоғ била юрур хаёл қилсалар, убур мутааззирдур. Кузлар уч-тўрт ойким, қор камдур ва сувлар кичик бўлғонда, бу йўлларнинг убури маҳаллидур. Тоғлардин ва тангилардин қуттоут-тариқ кофир кам эмастур. Хуросон тарафидин келур йўл Қандаҳор била келур. Бу йўл туп-туз йўлдур. Бу йўлда кўтал йўқтур.

---

[30] Л. б. — Чармгарлар.
[31] Қ. б. — Панжшер.
[32] Қ. б. — «Яна бир йўл Панжшер кўталидур» ибораси бор.
[33] Қ. б. — Сайқон.
[34] Қ. б. — Обдара.

Ҳиндустон тарафидин тўрт йўл чиқар, бир йўл Ламғонот била. Бу йилда Хайбар тоғларида озроқча кўтал бор. Яна бир йўл Бангаш била, яна бир йўл Нағар била, яна бир йўл Фармул била. Бу йўлларда ҳам озроқча кўталлар бор. Синд суйининг уч гузаридин ўтуб, бу йўллар била келурлар. Нилоб гузаридин ўтганлар Ламғонот била келурлар. Қишлар Кобул суйи била Синд суйининг қотилишидин юққорроқ Синд суйини[35] ва Кобул суйини гузар била ўтарлар. Мен аксар Ҳиндустон черикларигаким келдим, гузарлар била ўттим. Бу навбатким, келиб, Султон Иброҳимни босиб олиб, Ҳиндустонни фатҳ қилдим, Нилоб гузаридин кема била ўттим. Ушмундин ўзга Синд суйидин ҳеч ердин кемасиз ўтса бўлмас. Динкут гузари била ўтганлар Бангаш била келурлар. Чупора гузари била ўтганлар агар Фармул била келсалар, Ғазни келурлар ва агар Дашт била борсалар, Қандаҳор борурлар.

Мухталиф ақвом Кобул вилоятида бордур. Жулгасида ва тузларида атрок ва аймоқ ва аъробдур. Шаҳрида ва баъзи кентларида сортлардур. Яна баъзи кентларида ва вилоётида пашойи ва парожи ва тожик ва бараки ва афғондур. Ғазни тоғларида ҳазора ва накдаридур. Буларнинг орасида баъзи мўғулий тил била ҳикоят қилурлар. Шарқи шимолий тарафидағи тоғлар кофиристондур, мисли, Катур ва Габрак ва жануби Афғонистондур.

Ўн бир-ўн икки лафз била Кобул вилоятида талаффуз қилурлар: арабий, форсий, туркий, мўғулий, ҳиндий, афғоний, пашойи, парожий, габрий, баракий, ламғоний. Мунча мухталиф ақвом ва муғойир алфоз маълум эмаским, ҳеч вилоятта бўлғай.

Вилоёти ўн тўрт тумандур. Самарқанд ва Бухоро ва яна бу навоҳида вилоятчаларниким, бир улуғ вилоят таҳтида бўлғай, туман дерлар. Ва Андижон ва Кошғар ва ул орада ўрчин ва Ҳиндустонда паргана дерлар. Агарчи Бажур[36] ва Савод ва Паршовар[37] ва Ҳашанғар бурун Кобул тавобиидин экандур, бу тарихда афғон қавми жиҳатидин баъзи бузулуб, баъзиси афғонға кирибтур. Вилоятлиғи қолмабтур.

Шарқи Ламғоноттур. Бу вилоят беш туман ва икки бўлуктур. Ламғон туманларидин улуғроғи Нингнаҳор, баъзи тарихларда Нагарҳор битибтурлар. Доруғанишин ери Одинапурдур. Кобулдин шарқ сари ўн уч йиғоч йўлдур. Нингнаҳор била Кобул ораси асру қаттиқ ёмон йўлдур. Уч-тўрт ерда кичикрак-кичикрак кўталлари, икки-уч ерда тангилари бор. Хирилжи[38] ва жамиъ қуттоут-тариқ афғонлардур. Бу йўлни урарлар

[35] Қ. б. — «Ва Савод суйини» бор.
[36] Қ. б. — Бижовур.
[37] Қ. б. — Пашовар.
[38] Қ. б. — Кархжи.

эрди. Бу орада маъмура йўқ эрди. Қўруқ сойнинг оёғи Қора тупи мен маъмура қилдурдум. Бу жиҳаттин йўл амин бўлди.

Гармсер била сардсер орасида фосила Бодом чашма кўталидур. Бу кўталнинг Кобул тарафида қор ёғар. Қўруқ сой ва Ламғонот тарафида қор ёғмас. Бу кўталдин ингач, киши ўзга оламе мулоҳаза қилур: Йиғочлар ўзгача, ўтлар ўзгача, жониворлар ўзгача, элининг роҳу расми ўзгача.

Нингнаҳор тўққиз рудтур. Шолиси ва буғдойи яхши бўлур ва норунжи ва турунжи ва анори бисёр бўлур, яхши бўлур.

Одинапур қўрғонининг олида, жанубий тарафида бир баландида тарихи тўққуз юз ўн тўртта бир чаҳорбоғ солдим. Боғи Вафоға мавсум, рудқа мушриф, руд қўрғон била боғнинг орасидадур, норунжи ва турунжи ва анори бисёр бўлур. Паҳор хонни босиб Лоҳур ва Диболпурни фатҳ қилған йили кила келтуруб, эктуруб эдим, сабз бўлуб эди. Андин бурунғи йили найшакар дағи экиб эдилар, яхши найшакарлар бўлуб эди. Бадахшон ва Бухороға ул найшакарлардин йиборилиб эрди. Ери муртафиъ, оқар суйи муттасил, ҳавоси қишлар муътадил, боғнинг ўртасида бир кичикрак пушта воқиъ бўлубтур, бир тегирмон суйи бу боғнинг ўртасидин ва боғнинг ичидаги пуштанинг устидин ҳамиша жорийдур. Боғ ўртасидаги чорчаман бу пуштанинг устида воқиъ бўлубтур. Боғнинг ғарби жанубий тарафида даҳи дардаҳ ҳавзедур, атрофи тамом норунж дарахтларидур, анор дарахтлари ҳам бор. Бу ҳавзнинг гирдогирди тамом себаргазордур. Бу боғнинг айн ери ушбудур. Норунжлар сарғарғон маҳалда бисёр яхши кўрунур, хили яхши боғ воқиъ бўлубтур.

Кўҳи Сафид Нингнаҳорнинг жанубида воқиъ бўлубтур, Бангаш била Нингнаҳорға восита ушбу тоғдур. Отлиққа йўл йўқтур. Тўққуз руд ушбу тоғдин чиқар, бу тоғдин қор ҳаргиз ўксумас. Бу жиҳаттин юлибо Кўҳи Сафид дерлар. Қуйи жулгада ҳаргиз қор тушмас. Фосила тушчилик йўлдур. Бу тоғ доманасида яхши ҳаволиқ ерлар бор. Сувлари совуқ, яхга анда ҳеч эҳтиёж бўлмас.

Одинапур қўрғонининг жануб тарафи Сурх рудтур. Қўрғон баландида воқиъ бўлубтур. Руд тарафи қирқ-эллик қари якандоз тоғдур. Шимолида бир парча тоғ тушубтур, хили берк қўрғондур. Бу тоғ Нингнаҳор била Ламғонотнинг орасидадир. Ҳар қачон Кобулда қор ёғса, бу тоғнинг қулласиға қор тушар. Ламғон эли Кобулда қор ёқғонини мундин билурлар. Бу Ламғонотқа Кобулдин келур йўл агар Қўруқсой била келсалар, бир йўл Дири[39] кўталидин ошиб бориб, Булондин Борон суйидин ўтуб Ламғонот сори борур. Яна бир йўл Қўруқсой қуйи Қўратудин[40]

---

[39] Қ. б. — Дибри.
[40] Қ.б. — Қуробуқ.

ўтуб[41] Ламғон борур. Агар Нижров била келсалар, Бадровдин ўтуб Қарангриқдин[42] ўтуб Бодич кўталиға борур.

Агарчи Ламғоннинг беш туманидин бир тумани Нингнаҳордур, вале Ламғонотни ул уч туманга итлоқ қилурлар. Ул уч тумандин бири Алишанг туманидур, шимолида Ҳиндукуш тоғиға пайваста қорлиқ улуғ берк тоғлардур. Бу тоғ тамом кофиристондур. Алишангға ёвуқроқ кофиристон Милдур. Алишанг руди Милдин чиқар. Хазрати Нуҳ пайғамбарнинг отаси Меҳтар Ломнинг қабри Алишанг туманидадур. Баъзи тарихта Меҳтар Ломни Ламак Ламкон дебтурлар. Ул элни хили мулоҳаза қилилибтурким, баъзи маҳал «коф» ўруниға «ғайн» талаффуз қилурлар, бу жиҳаттин ғолибо бу вилоятни Ламғон дебтурлар.

Яна бир тумани Алингордур. Алингорға ёвуқроқ кофиристон Кавардур. Алингор руди Кавардин чиқар. Бу икки руд Алишанг била Алингордин ўтуб, бир-бирига қотилиб, яна бир тумандинким Мандровардур, қуйироқ Борон суйига қотилур.

Ул икки бўлукдин бир Дараи Нурдур, ғайри мукаррар ере воқиъ бўлубтур. Даранинг пешгоҳида қўрғони бир тумшуқнинг устида тушубтурким, икки тарафидин рудтур. Шолипояси бисёрдур, йўлсиз юруб бўлмас. Норунж ва турунж ва гармсерий мевалари бордур. Озроқча ҳурмо йиғочи ҳам бордур. Қўрғоннинг икки тарафидаги руд ёқлари тамом дарахтлур, кўпраги эмлук йиғочидур. Бу мевани баъзи турклар қора емиш дерлар. Дараи Нурда бисёр бўлур, ўзга ерда бу мевани кўрулмади. Узуми ҳам бўлур, узуми тамом дарахт устидадур. Ламғонотда Дараи Нур чоғири машҳурдур, икки навъ чоғир бўлур: арра тоши ва суҳон тоши дерлар. Арра тоши зардчадур, суҳон тоши хушранг қипқизил бўлур, вале арра тоши кайфиятлиқроқтур. Агарчи иккаласининг кайфияти шуҳратича йўқтур.

Юққори бир дараларида маймун бўлур, мундин қуйи Ҳиндустон сари ҳам маймун бўлур, мундин юққари бўлмас. Бу эл бурун тўнгуз сахлар эдилар, бизнинг замонда бартараф қилдилар.

Яна бир туман Кунар ва Нургилдур. Бу туман Ламғоноттин бошқароқ воқиъ бўлубтур. Кофиристоннинг ичида вилоят сарҳадидур. Агарчи улуғлуғи Ламғон туманларича бордур, вале бу жиҳаттин моли камдур, озроқ берурлар. Чағонсарой суйи шарқ-шимолий тарафидин кофиристоннинг ичи била келиб, бу вилоятнинг ораси била ўтуб, Кома бўлукида Борон суйиға қўшулуб, шарққа боқа оқар. Нургил бу сувнинг ғарб тарафидур, Кунар шарқ тарафи. Мир Сайид Али Ҳамадоний раҳматуллоҳ саёҳат қилиб келиб, Кунардин бир шаръи юққорроқ нақл

---

[41] Қ. б. — «Ўтуб»дан кейин «Улуқ Нурдин Борон суйини кечиб, Бодиж кўталидин ўтуб» ибораси бор.

[42] Қ. б. — Қаронойкириқ.

қилибтурлар. Муридлари мундин Хатлонға элтибтурлар. Нақл қилғон ерлари ҳоло мазоре бўлубтур. Тарих санаи 925 даким, Чағонсаройни-ким, келиб олдим, тавоф қилиб эдим. Норунж ва турунж ва гурунжи бисёр бўлур. Тунд чоғирлар ҳам кофиристондин келтурурлар.

Бу эл ажаб нима ривоят қилдилар, маҳол кўрунадур, вале бу хабар тавотурға етишти, бу туманнинг қуйи оёғиким, Ламата канди[43] дерлар-ким, андин қуйи Дараи Нур ва Атарға тааллуқдур. Ушбу Ламата кан-дидин[44] юққори тамом бу Кўҳистондаким, Кунар ва Нургил ва Бажур ва Савод ва ул навоҳи бўлғай, бу шойиъдурким, ҳар хотунким ўлса, ани бир катқа солиб, тўрт тарафидин тўрт киши кўтарурлар, агар ёмон иш қилмағон бўлса, бу кўтарганларни бехост мутаҳаррак қилур, бу марта-баким, такаллуф қилиб, ўзларини сахласалар, ўлук каттин тушар, агар ёмон иш қилғон бўлса, ҳаракат қилмас. Муни ёлғуз бу элдин эшитил-мади. Бажур ва Савод ва жамиъ бу Кўҳистон эли муттафиқул-калима бу ҳарфни ривоят қилдилар. Ҳайдар Али Бажурийким, Бажурнинг сул-тони эди, ул вилоятни хили яхши забт қилиб эди, онаси ўлганда йиғла-мас, аза тутмас, қора чирмамас. Дерким, боринг онамни катқа солинг, агар мутаҳаррик бўлмаса, куйдургумдур. Катқа солурлар, маъҳуд ҳара-кат ул ўлукдин содир бўлур. Муни эшитгач, қора чирмаб аза тутар.

Яна бир бўлук Чағонсаройдур, бир кенттур, муҳаққар ередур, кофиристоннинг оғзидадур. Эли кофирлар била омихта учун агарчи му-сулмондур, вале куффор русумини бажой келтурурлар. Улуғ рудким, Чағонсарой суйиға машҳурдур, Чағонсаройнинг шарқ-шимолидин ва Бажурнинг орқасидин келур. Ғарб тарафида Пич отлиқ кофиристондин яна бир кичикрак руд келиб, бу сувға қотилур. Чағонсаройнинг зардча тунд чоғирлари бўлур. Дараи Нур чоғириға ҳеч нисбати йўқтур, ўзи-нинг узуми ва боғи бўлмас. Сув юққориғи кофиристондин ва Пич ко-фиристонидин келтурурлар. Мен Чағонсаройни олғонда Пич кофирлари бу элга кўмак келиб эди. Чоғир анда андоқ шойиъдурким, ҳар кофир-нинг бўйнида бир хик чоғир эди, сув ўруниға чоғир ичиб юрурлар эди.

Кома агарчи бошқа ер эмас. Нингнаҳор тавобиидиндур, вале муни ҳам бўлук дерлар.

Яна Нижров туманидур. Кобулнинг шарқи-шимолида Кўҳистонда воқиъ бўлубтур. Орқасида тоғлар тамом кофиристондур. Тавре гўша-дур. Узум ва меваси бисёр, чоғири ҳам ғалаба бўлур. Вале жўшида қилурлар. Қишлар товуқни бисёр парвори қилурлар. Эли шаробхўр ва бенамоз ва новаҳм ва кофирваш элдур. Тоғларида ножу[45] ва чилғўза ва балут ва ҳанжак йиғочлари бисёр бўлур, ножў ва чилғўза ва балут дарахти мундин қуйи бўлур. Нижровдин юққори асло бўлмас.

[43], [44] Қ. б. — Мулата канди ملته كندى

[45] ناجو

Ҳиндустон дарахтларидиндур. Бу Кўҳистон элининг чироғлари тамом ғилғўза йиғочиндиндур, шамъдек ёнар, хили ғаробати бордур.

Нижров тоғларида рўбаи паррон бўлур. Рўбаи паррон бир жониворедур, мушукдин улуғроқ, икки қўли била икки бутининг орасида пардадур, шаппаранинг қанотидек, доим келтурурлар эди. Дерларким, йиғочдин-йиғочға нишебга боқа бир газ отими учар. Мен худ учқонини кўрмадим. Йиғочқа қўйдук, чуст ёрмашиб чиқти, андин қувладилар, қанотини ёйиб, учқандек этиб, беозор тушти. Бу тоғларда луча[46] қуши ҳам бўлур, бу қушни буқаламун дерлар, бошидин қуйруғиғача беш-олти мухталиф ранги бор, кабутарнинг бўйнидек, барроқтур, улуғлуғи кабки дарича бўлғай, ғолибо Ҳиндустон кабки дарисидур. Ул эл ажаб нима ривоят қилдилар; қиш бўлғоч тоғ доманлариға тушар, агар учурсаларкким, узум боғидин ўтса, яна асло уча олмас, тутарлар. Яна бир сичқон Нижровда бўлур эмиш, муши мушкин дерлар. Мушк иди андин келур эмиш. Ани мен кўрмайдурмен.

Яна Панжҳир туманидур. Йўл устида воқиъ бўлубтур. Кофиристон анга бисёр ёвуқтур, қуттоут-тариқ куффорнинг мурури Панжҳирдиндур. Куффорға ёвуқ учун мундин ҳам кесим[47] олурлар, мен бу навбат келиб Ҳиндустонни фатҳ қилғонда, кофирлар келиб Панжҳирдин қалин киши ўлтуруб, кўп хароблиқлар қилибтурлар.

Яна бир Ғурбанд туманидур. Ул вилоятларда кўталларни банд дерлар. Ғўр[48] сари бу кўтал била борурлар, ғолибо ул жиҳатдин Ғурбанд дебтурлар. Сардарраларини ҳазоралар шуғл қилибтур, бир неча кенттурким, камҳосилроқ ердур. Дерларким, Ғурбанд тоғларида кумуш кони ва ложувард кони бўлур.

Яна кўҳ домана кентларидур, боши Митакача ва Парвон ва оёғи Дурнома, ўн икки-ўн уч кенттур, мевалик кентлардур, чоғирлари боридин тундроқдур. Бу кентлар тамом тоғ этагида воқиъ бўлғон учун, агарчи молларини адо қилурлар, вале харжда ройиж эмастурлар.

Бу кентлардин қуйи доманада тоғ била Борон суйининг оралиғида икки парча ҳамвор дашт воқиъ бўлубтур. Бирини Курраи Тозиён дерлар, яна бирини Дашти Шайх. Ёзлар жикин тола ўти бисёр яхши бўлур. Атрок ва аймоқ ёз мунда келурлар. Бу доманада ранго-ранга ҳар навъ лола бўлур. Бир қатла санаттим, ўттуз икки-ўттуз уч навъ ғайри мукаррар лола чиқти. Бир навъ лола бўлурким, андин андак қизил гул иди келур, лолаи гулбўй дер эдук. Дашти Шайхта бир парча ерда бўлур, ўзга ерда бўлмас. Яна ушбу доманада Парвондин қуйироқ сад-

---

[46] Биз «луча» шаклида ёздик. Л. б.—نوچ Қ. б. — نوحه

[47] Қ. б. — Ким.

[48] Қ. б. — Ғўри.

барг лола бўлур, ул ҳам бир порча ерда Ғурбанд тангисининг чиқишда бўлур.

Бу икки даштнинг орасида бир кичикрак тоғ тушубтур, бу тоғда бир парча қум тушубтур, тоғ бошидин тубигача Хожа Ригиравон дерлар. Ёзлар дерларким, нақора ва дуҳул уни бу қумдин келур.

Яна Кобул тавобии кентлардур, Кобулнинг ғарби-жанубида улуғ қорлиқ тоғ тушубтур, қори қорға етар, кам йил бўлғайким, қорға етмагай. Кобулда яхдонлар яхи туганса, бу тоғдин қор келтуруб яхоб қилиб ичарлар. Кобулдин уч шаръи бўлғай.

Яна Бомиён тоғидур бу тоғ берк тоғ воқиъ бўлубтур. Ҳарманд ва Синд ва Дуғоба, Қундуз ва Балхоб суйи бу тоғдин чиқар. Дерларким, бир кунда ҳар тўрт дарё суйидин ичса бўлур.

Бу кентлар аксар бу тоғнинг доманасида воқиъ бўлубтур. Боғда узуми қалин бўлур. Ҳар жинс меваси ҳам бисёр бўлур. Бу кентлар орасида Исталиф ва Истарғинча кент йўқтур. Улуғбек мирзо бу кентларни Хуросон ва Самарқанд дер экандур. Ламғон ҳам бу кентларнинг ватирасидур. Агарчи узуми ва меваси ул кентларча бўлмас, вале ҳавосининг ҳеч нисбати йўқтур. Қорлиқ тоғ Ламғон[49] тоғидур.

Исталифча кент маълум эмаским хили ерларда бўлғай. Улуғ руд кентнинг ичидин оқар. Руднинг ҳар икки тарафи боғоттур, сабзалиқ, сафолиққина боғчалари бордур, суйи совуқтур, яхобқа эҳтиёж бўлмас, аксар софтур. Бу кентта Боғи Қалон отлиқ Улуғбек мирзонинг бир мағсуб боғи бор эди. Мен эгаларига баҳо бериб олдим. Боғдин ташқари улуғ чинорлар бор, чинорларининг туби сабзалиқ, сафолиқ манзиледур. Боғнинг ўртасидин бир тегирмон суйи ҳамиша жорийдур. Бу ариқ ёқасида чинорлар ва дарахтлардур, бурун бу ариқ эгри-букри ва бесиёқ эди. Мен буюрдумким, бу ариқни ғажа ва сиёқ била қилдилар. Бисёр яхши ер бўлди.

Бу кентлардин қуйироқ даштдин бир куруҳ-бир ярим қуруҳ юқори боқа доманада тоғнинг[50] тубида чашма воқиъ бўлубтур. Хожа Сеёрон дерлар. Бу чашмада ва бу чашманинг атрофида уч навъ дарахтлардур. Чашманинг ўртасида қалин чинор дарахтларидур, латиф сояси бордур. Чашманинг икки тарафида тоғ тубидаги пушталарда қалин балут дарахтидур. Ушбу икки парча балутистондин ўзга Кобулнинг ғарбий тоғида балут дарахти асло бўлмас. Чашманинг олидаким, дашт тарафи бўлғай, қалин арғувонзор воқиъ бўлубтур. Бу вилоятта ушбу арғувонзордин ўзга арғувонзор асло йўқтур. Дерларким, бу уч жинс дарахт уч азизнинг карометидур. Сеёронга важҳи тасмия муни дерлар. Бу чашманинг атрофини мен сангкорлиқ қилдурдум. Чашмани гач ва соружа[51]

[49] Қ. б. — Памғон, Л. б. — Ламғон.

[50] Қ. б — боғнинг (?)

[51] Л. б. — Соруҳ.

била даҳи дардаҳ қилдурдум. Бу чашманинг чор ҳади сиёқлиқ, гўнияликъ тахти бўлди, тамом арғувонзорға мушриф, арғувон гули очилған маҳалда мунча ер маълум эмаским, оламда бўлғай. Сариқ арғувони ҳам бисёр бўлур. Сариқ арғувон била қизил арғувон доманада дарҳам очилур. Бу чашманинг ғарби-жанубий тарафида бир дарадин ҳамиша ирим тегирмон суйи жорийдур. Бу сувни мен ариқ қаздуруб, дашти Сеёроннинг ғарби-жануб тарафидағи пуштанинг устига келтурттум. Пуштанинг устида улуғ гирд суфа солдурдум. Суфанинг гирдида тамом тол дарахтлари экилди. Хили яхши манзил бўлди. Бу суфадин, юққорироқ пуштанинг ёнида узум боғи солдурдум. Бу ариқнинг тарихи «жўйи хуш»[52] топилди.

Яна, Лаҳугар туманидур. Улуғ кенти Чархдур. Ҳазрати Мулло Яъқуб бу Чархдиндур. Муллозодаи Мулло Усмон ҳам Чархийдур. Сижованд ҳам Лаҳугар кентларидиндур. Хожа Аҳмад ва Хожа Юнус бу Сижованддиндурлар. Чархнинг боғоти қалиндур. Лаҳугарнинг ўзга кентларида боғ бўлмас. Авғоншол элдур. Кобулда бу лафз шойиъдур. Ғолибо авғон[53] шиордурким, Авоншол дерлар.

Яна бир Ғазни вилоятидур. Баъзи туман ҳам дерлар. Сабуктигин бирла Султон Маҳмуднинг ва авлодининг пойтахти Ғазни экандур. Баъзи Ғазнин ҳам битибдурлар. Султон Шиҳобиддин Ғурийнинг ҳам пойтахти бу экандур. Бу Султон Шиҳобиддинни Табақоти Носирийда ва баъзи Ҳинд тарихида Муиззиддин битибтурлар.

Учунчи иқлимдиндур. Зобул ҳам дерлар, Зобулистон бу вилояттин ибораттур. Баъзи Қандаҳорни ҳам Зобулистон дохили тутубтурлар. Кобулдин ғарбқа боқа ўн тўрт йиғоч йўлдур. Бу йўлни борлар тонг бошида Ғазнидин тебраб икки намоз ораси ва намози дигар Кобулға борилибтур. Одинапурким, ўн уч йиғоч йўлдур, йўлининг ёмонлиғидин ҳаргиз бир кунда келилган эмас. Муҳаққар вилояттур. Руди тўрт-беш тегирмон суйи бўлғай. Ғазнининг шаҳри яна тўрт-беш кенти ушбу сув била маъмурдур. Яна уч-тўрт кенти кориз била маъмурдур. Кобул узумидин Ғазни узуми яхшироқ бўлур. Қовуни ҳам Кобул қовунидин ортуқроқтур. Олмаси ҳам яхши бўлур. Ҳиндустонға элтарлар. Экини бисёр пурмашаққаттур. Ҳар миқдор ерким, экарлар, юзига тамом янги туфроқ ҳар йил киюрурлар. Вале Кобул экинидин мунинг экинининг ҳосили ортуғроқдур. Рўян экарлар. Тамом Ҳиндустонға борур. Бу элнинг яхши маҳсули рўяндур.

Саҳро нишини ҳазора ва афғондур. Кобулға боқа Ғазни ҳамиша арзонликтур. Эли ҳанафий мазҳаблиқ, покиза эътиқодлиқ мусулмон элдур. Семоҳадор эли хили бордур. Аҳли ва аёллари бисёр маҳфуз ва мастурдур.

---

[52] Жўйи хуш — جوی خوش рақам билан 925.

[53] Қ. б. — афғон.

Мулло Абдураҳмон Ғазнининг акобиридин эди. Донишманд киши эди, ҳамиша дарс айтур эди. Бисёр мутадаййин ва муттақий ва парҳизгор киши эди. Носир Мирзо ўлган йили оламдин нақл қилди.

Султон Маҳмуднинг қабри Ғазнининг маҳаллотидадурким, султон қабри анда учун Равза дерлар, Ғазнининг яхши узуми Равзадиндур, Авлоди: Султон Масъуд била Султон Иброҳимнинг қабри ҳам Ғазнидадур. Мутабаррак мазорот Ғазнида бисёрдур.

Кобул ва Ғазнини олғон йиликим, Кўҳат ва Банну ва Дашт ва Афғонистонни чопиб ғалаба қатл қилиб, Дуки била ўтуб, Оби истоданинг ёни била Ғазниға келдим. Дедиларким, Ғазнининг кентларида бир мазор бордурким, салавот айтғоч, қабр мутаҳарриқ бўлур. Бориб мулоҳаза қилилди, қабрнинг тебрангани маҳсус бўлди. Сўнгра маълум бўлдиким, мужовирларнинг тазвири экандур. Қабрнинг устиға бир жулъя ясабтурлар, ҳар замон жулъяға тегадурлар, жулъя тебрангач, қабр тебрангандек маҳсус бўладур. Нечукким, кемага кирмаган эл кемага киргач соҳил мутаҳарриқ маҳсус бўлур. Буюрдумким, мужовирлар жулъядин йироқ турдилар, бир неча салавот айттилар, қабрда ҳаракате маҳсус бўлмади. Буюрдумким, жулъяни бузуб, қабрнинг устида гунбаз қилдилар. Мужовирларни бу ҳаракаттин таҳдид била манъ қилилди.

Асру муҳаққар ердур. Подшоҳларким, Ҳиндустон ва Хуросон аларнинг таҳти забтида экандур, бовужуди Хуросонот нечук мундоқ муҳаққар ерни пойтахт қилдилар экин, ҳамиша таажжуб қилилур.

Султон [Маҳмуд] замонида уч-тўрт банд бор экандур, бир банд ушбу Ғазни суйида, Ғазнидин шимол сари уч йиғоч сув юққори, султон бир улуғ банде солибтур, бу бандниг баландлиғи қирқ-эллик қари бўлғай, узунлуги тахминан уч юз қари бўлғай, сувни анда захира қилиб, бақадри эҳтиёж экинга сув очарлар эркандур.

Алоуддин Жаҳонсўз Ғўрий бу вилоятқа мусаллат бўлғанда бу бандни бузубтур ва султоннинг авлодининг бисёр мақобирини куйдурубтур. Ғазни шаҳрини бузубтур ва куйдурубтур, элни талабтур, ўлтурубтур, қатл ва бузуғлиқдин дақиқа номаръи қўймабдур. Андин бери бу банд бузуғдур. Ҳиндустонни фатҳ қилғон йил бу бандни ясамоқ учун Хожа Калондин ёрмоқ йиборилди. Тенгри иноятидин умид борким бу банд ободон бўлғай.

Яна бир банд Сихан[54]дур. Ғазнининг шарқида, бу ҳам Ғазнидин икки-уч йиғоч бўлғай, бу ҳам муддатлардур харобтур. Ободон қилур қобилияти ҳам йўқтур. Яна бир Саридеҳ бандидур. Бу банд маъмурдур.

Китобларда битибтурларким, Ғазнида бир чашма бордурким, агар нажосат ва қозуротни бу чашмаға солсалар, ўшул замон тўлғоқ ва тў-

[54] Қ. б. — Сихон

фон ва ёғин ва чопғун бўлур. Яна бир тарихда кўрулбтурким, ройи ҳинд Сабуктигинни Ғазнида муҳосара қилғонда Сабуктигин буюрурким, бу чашмаға нажосат била қозурот солурлар. Тўлғоқ ва тўфон ва ёғин ва чопқун бўлур. Бу ҳийла била ул ғанимни дафъ қилур. Мен Ғазнида ҳар неча тажассус қилдим, бу чашмадин ҳеч ким нишон бермади.

Бу вилоятларда Ғазни ва Хоразм совуқлуқ била машҳурдур, нечукким, Ироқайн ва Озарбайжонда Султония била Табрез совуқлуқ била шуҳрати бор.

Яна бир Зурмат туманидур. Қобулнинг жанубидур. Ғазнининг шарқи жануби Кобулдин ўн икки-ўн уч йиғоч ва Ғазнидин етти-секкиз йиғоч бўлғай, секкиз кенттур. Доруғанишин ери Гардиздур. Гардиз қўрғонининг ичида аксар се табақа ва чор табақа уйлардур. Гардиз холи аз истиҳкоме эмастур. Носир Мирзо била ёғиқиб мирзоға хили ташвиш берди. Зурмат эли авғоншол элдур. Экин ва зироат қилурлар, дарахт ва боғ ва богот бўлмас. Бу туманнинг жанубида тоғдур. Баракстон тоғи дерлар. Бу тоғнинг доманасида муртафеъ ерда чашма чиқибтур. Шайх Муҳаммад Мусулмоннинг қабри бу ердадур.

Яна бир Фармул туманидур. Муҳаққар ередур. Олмаси ёмон бўлмас. Мултон ва Ҳиндустонға элтарлар. Ҳиндустонда афғон замонида риоят топқан Шайх Муҳаммад Мусулмоннинг авлоди шайхзодалар Фармулдиндурлар.

Яна бир Бангаш туманидур. Гирдо-гирди тамом қуттоут-тариқ афғонийдур, мисли Хугиёний ва Хирилчи ва Тўрий[55] ва Ландар бу ёқада тушубтур. Бу жиҳатлардин хотирхоҳ мол бермаслар. Манга ҳам улуғ ишлар ораға тушти, мисли Қандаҳор ва Балх ва Бадахшон ва Ҳиндустон фатҳи, бу сабаблардин Бангашнинг забтиға фурсат бўлмади. Тенгри рост келтуруб фурсат топқач, Бангашнинг қуттоут-тариқи била забтиға мутаайиндурмен.

Кобул бўлукотидин бир бўлук Аласой бўлукидур. Нижровдин икки-уч шаръи бўлғай, шарқ сари Нижров тарафидин туптуз келур. Кўра деган ерга етгач-ўқ Аласой сари кичикрак кўтал инар. Бу тараф гармсер била сардсер орасида фосила Кўра кўталидур. Ушбу Кўра кўталида эрта ёзлар қушларнинг гузаридур. Нижров тавобиидин Пичғон[56] эли бу кўталда қалин қуш тутарлар. Кўталнинг чиқишида ҳар ерда тошдин паноҳлар ясабтурлар, қуш тутар кишилар бу паноҳларда ўлтуруб, тўрнинг бир учини беш-олти қари йироқроқ беркитурлар, тўрнинг бир тарафини ерда тошқа бостурурлар. Яна бир тарафида тўрнинг ярмиғача уч-тўрт қари йиғоч боғларлар. Йиғочнинг бир учи паноҳда ўлтурғон кишининг илигидадур. Ясағон паноҳнинг тушукларидин мунтазирдур.

---

[55] Қ. б. — Бурий.
[56] Қ. б. — Жийғон.

Қушлар ёвуқ келгач-ўқ тўрин кўтарурлар. Қушлар ўзи-ўқ тўрга кирар. Бу тадбир била ғалаба қуш тутарлар. *Андоқ муболаға қилурларким, тоҳи андоқ қалин қуш тутарларким[57], бўғузлариға фурсат бўлмас. Ул вилоятта *Аласой анори машҳурдур. Агарчи аъло анор эмас, вале ул вилоятта[58] Аласой аноридин яхшироқ анор бўлмас. Мунинг анорларини тамом Ҳиндустонға элтарлар. Узуми ҳам ёмон бўлмас. Нижров чоғирларидин Аласой чоғирлари тундроқ ва хушранғроқтур.

Яна бир Бадров бўлукидур, Аласойнинг ёнидадур. Мунда мева бўлмас, корандаси кофирдур, ошлиқ олурлар. Нечукким, Хуросон ва Самарқандта атроқ ва аймоқ саҳро нишиндур. Бу вилоятнинг саҳронишини ҳазора ва афғондур. Ҳазоралардин куллийроғи Султон Масъудий ҳазорадур, афғонлардин куллийроғи Маҳманд[59] афғонийдур.

Кобулнинг жамъини вилоят ва тамғо ва саҳро нишини била секкиз лак шоҳрухий жамъ қилдилар.

Қобул вилоятининг шарқ тарафидағи тоғлари икки турлукдур; ғарб тарафидағи тоғлари икки турлукдур. Андароб ва Хост ва Бадахшонот тоғлари тамом арчалиқ, қалин чашмалиқ, юмшоқ пушталиқ тоғлардур. Ўти тоғининг ва пуштасининг ва жулгасининг бирдек бўлур ва хўб бўлур, аксар бутака ўти бўлур, отға бисёр созвор ўттур. Андижон вилоятида бу ўтни бутка ўти дерлар, важҳи тасмияси маълум эмас эрди, бу вилоятларда маълум бўлди. Бу ўт бута-бута чиқар учун бутака дерлар эмиш.

Ҳисор ва Хатлон ва Самарқанд ва Фарғона ва Мўғулистоннинг яйлоқлари тамом ушбу вазъилик яйлоқлардур. Агарчи Фарғона била Мўғулистоннинг яйлоқларининг бу яйлоқларға ҳеч нисбати йўқтур, вале бир йўсунлуқ тоғлар ва яйлоқлардур.

Яна бир Нижров ва Ламғонот ва Бажур ва Савод тоғлари қалин ножу[60] ва чилғўза ва балут ва зайтун ва ханжаклиқ[61] тоғлардур. Ўти бу тоғларнинг ўтидек эмастур, қалин бўлур ва баланд бўлур, вале бефойда ўттур. От била қўйға созвор эмастур. Агарчи ул тоғларча баланд эмастур, кўзга ҳақир кўрунур, вале ғариб берк тоғлардур, ҳамвор-ҳамвор пушталар кўрунур, вале тамом пуштаси ва тоғи йирик тошлиқ пушта ва тоғдур, ҳар ердин от била юруб бўлмас. Бу тоғларда Ҳиндустон қушлари, Ҳиндустон жониворлари бисёрдур, мисли тўти ва шорак ва товус ва луча[62] ва маймун ва нилагов ва кўтаҳпой, балки бу

---

*57 Л. б. — бу жойлар тушган.

*58 Л. б. — бу жойи тушган.

59 Қ. б. — меҳманд.

60 ناژو

61 Қ. б. — чанжаклиқ.

62 Қ. б. — навҳа نوحه Л. б. — نوجه

یینه حجاج برله غازی لار	برزکاة اولسه لار فقیرا کر
بیل غریب اولدورور که غربت ده	کون کیچور کار عذاب شدت ده
وطنی ده نیچه که بولسه غنی	مستحق زکاة بیلکسل انی
زکاة برماق درست	ایرماس کیشیرلاره بیانی
جائز ایرماس نیچه کیشیغه زکاة	ایتامین برچه سیغه هر برآت
بری اصل اولدرینه بر فرع	توت قولاق اوشبولاردا ندیر شرع
شرع دیر اصلینی اتا و انا	هرنیچه بوقاریغه بارسه یا
اتا نینگ آینه سین انا انا سین	قیل قیاس اوشبولارغه سین بابا سین
کرنسب بارسه نیچه بوقاریغه	جائز ایرماس زکاة الار بابریغه
قیسه دور شرع ایچره فرع دیرینگ	اوغول قیزدورور نبیره لارینگ
بونسب بارسه قویغه هرچند	جائز ایرماس دورور چوبار فرزند
ایرکا خاتون وایری خاتون غم	برماسون بوانکا واول مونغه
کیم که برکای زکاة حق یولیغه	برسه جائز ایمستور اوزقلیغه
هاشمی وغنی وبنده لاری	آلماسونلار زکاة اوشبوبری
کفایلیکا زکاة ایماس جائز	اوشبولارغه زکاة برمانگ سیز

мазкур бўлгон жониворлардин дағи ўзга-ўзга жинс қушлар ва жониворлар бўлурким, Ҳиндустонда дағи андоқ жониворларни эшитилмайдур.

Ғарб тарафидағи тоғлар Дараи Зиндон ва Дараи Сўф ва Гарзавон ва Ғаржистон тоғлари, бир йўсунлуқ тоғлардур. Ўтлоғи аксар жулгаларида бўлур, ул тоғлардек тоғи ва пуштаси якдаст ўт бўлмас, андоқ қалин йиғочи ва арчаси ҳам йўқтур, вале ўти отқа ва қўйға созвордур.

Бу тоғларнинг усти тамом от чопқудек ҳамвордур, экинлари тамом анда бўлур. Бу тоғларнинг кийиги қалин бўлур. Такоблари берк[63] даралардур, аксар ерлари якандоздур. Ҳар ердин тушуб бўлмас; бу ажабтур, жамиъ тоғларнинг берк ерлари баландилар бўлса, бу тоғларнинг берк ерлари пастиларда воқиъ бўлубтур. Ғўр ва Газю[64] ва Ҳазора тоғлари ҳам бу йўсунлуқ тоғлардур, ўтлоғи жулгасида бўлур. Тоғларида йиғочи ҳам камдур. Арча йиғочи худ йўқтур, ўти отқа ва қўйға созвордур. Кийиги қалин бўлур. Мазкур бўлғон тоғларнинг берк ерлари қуйиларида бўлур, бу тоғлар андоқ эмастур.

Яна Хожа Исмоил ва Дашт, Дуки ва Афғонистон тоғлари бир йўсунлуқ тоғлардур. Паст-паст, ўти оз, суйи танқис, йиғочсиз, бадномой, ярамас тоғлардур. Тоғлари элларига муносиб тушубтур, нечукким, «тенг бўлмагунча, тўш бўлмас» дебтурлар. Оламда мундоқ ярамас вазълиқ тоғлар кам бўлғай.

Кобулнинг агарчи қиш қори улуғ тушар, вале яхши ўтунлари бордур ва ёвуқтур, бир кунда бориб келтурса бўлур. Ўтунлари ханжак[65] ва балут ва бодомча ва қарқанддур. Булардин яхшироғи жанжакдур[66], ёруғ куяр, (тутунининг яхши иди бўлур, чўғи ҳам ғалаба турар), ўли ҳам куяр. Балут ҳам яхши ўтундур, агарчи тийрароқ куяр, вале тоблиқ куяр, чўғи қалин турар. Балут йиғочида яна бир ажаб хосиятдур: сабзбарглиқ шохларига ўт қўйсалар, ғариб шарфа била куяр. Оёғидин бошиғача шарфа била бир замонда куяр. Бу йиғочнинг куймаги хили яхши тафарруждур. Бодомча борчадин кўпроқ ва шойиъроқтур, чўғи турмас. Қарқанд паст-паст тиканлар бўлур, ўли-қуруғи тенг куяр, тамом Ғазни элининг ўтуни будур.

Кобул вилояти тоғ ораларида воқиъ бўлубтур. Йўрунчқа палларидек тоғлар тушубтур, оралари тузтур, жилғалар воқиъ бўлубтур, аксар кентларида ободонлиқлари бу оралиқдадур, кийиги ва ови озроқдур. Куз ва ёз фаслларида қизил кийикким, орқорғалча бўлғай қишлоққа, яйлоқға ўтарда муайян тутқовуллари бордур, қушлиқ ва итлиқ йигит-

---

[63] Қ. б. — теранг.

[64] Қ. б. — Карбу. كربو

[65,66] Қ. б. — Ганжак.

лар бориб, тутқовоулни сахлаб, кийик олдурурлар. Хурд Кобул ва Сурхоб тарафи қулони ҳам бўлур. Оқ кийик худ асло йўқтур. Ғазнининг оқ кийиги ва қулони бўлур. Ғазнининг оқ кийигича семиз кийик кам ерда бўлғай. Ёзлар Кобул қушлоғи қалиндур. Аксар қушининг гузари Борон ёқасидур, не учунким, шарқи тоғлардур. Ғарб тарафи ҳам тоғлардур. Ушбу ернинг тўғрисидинким, Борон ёқаси бўлғай, бир улуғ Ҳиндукуш кўталидур ва бас ўзга кўтал йўқдур. Бу жиҳаттин тамом қушлар мунинг била ўтарлар, агар ел бўлса ё Ҳиндукуш кўтали устида андак булут бўлса, қушлар ўта олмас. Тамом Борон тузига тушар, бу маҳал ул навоҳидағи эллар қалин қуш олурлар.

Борон ёқасида қишнинг охирларида ўрдак қалин келур, бисёр семиз бўлур, андин сўнгра турна ва қарқара, улуғ қушлар қалин ва беҳад бўлур. Борон ёқасида турнаға таноб отиб, таноб била қалин тутарлар. Уқор ва қарқара ва қўтонни ҳам таноб била қалин тутарлар, бу навъ қуш тутмоқ ғайри муқаррардур.

Тутмоғининг кайфияти бу турлукдурким, бир газ отими инчка таноб эшарлар, бу танобнинг бир учида газни беркитурлар, яна бир учида шохдин билдурга ясабтурлар, бу билдургани беркитурлар, яна бир билакча ёғочтур, узунлуғи бир қариш бўлғай, газ тарафидин бу танобни бу йиғочқа тугангуча чирмарлар, таноб тугангандин сўнг билдургани беркитурлар, андин сўнг билакча йиғочни таноб ичидин чиқарурлар, таноб чирмоғлиқ ковок-ўқ турар. Билдургани иликка солиб, келадурган қушнинг оли сари газни отарлар. Қушнинг қанотиға ё бўйниға туша чирмашиб, қуш йиқилур. Тамом Борон эли бу тариқ била қалин қуш тутарлар, вале бу қуш тутмоқнинг хили машаққати бор. Ёмғурлуқ ва қоронғу кечалари керак, бу кечаларда бу қушлар сибоъ ва дарандалар жиҳатидин тонг отгунча тинмаслар ва муттасил учарлар ва паст учарлар, қоронғу кечаларда қушларнинг йўли оқар сувдур, қоронғуда оқариб кўрунур. Қўрқунчдин сув юққори, сув қуйи тонг отгунча борурлар ва келурлар. Танобни бу маҳалда отарлар. Мен бир қатла кеча таноб оттим, таноб узулди, қуш ҳам топилмади. Тонгласиға қушни узулган таноб била топиб келтурдилар.

Бу тариқ била Борон эли қалин уқор тутарлар. Соч ўтағаси уқордин бўлур. Ироқға ва Хуросонға Кобулдин бир матоъ ким борур, соч ўтағасидур. Яна жамъи сайёд қуллардур, икки юз-уч юз уйлук бўлғайлар. Темурбек авлодидин бириси бу қулларни Мўлтон навоҳисидин кўчуруб келгандур. Ишлари, кучлари қуш тутмоқтур. Қўллар ясаб, қалин милвоҳлар тикиб, кўл ўртасида тўр қўйиб, ҳар жинс қуш тутарлар. Не ёлғуз сайёд қуш тутар. Борон ўлтурушлуқ эллар таноб отиб, тузоқ қўюб, ҳар тадбир била қалин қуш ва ҳар анвоъ қушлар тутарлар. Ушбу

мавсумда Борон суйида балиғнинг гузари бўлур. Тўр била яна жах[67] боғлаб, қалин балиқ тутарлар. Яна куз маҳалларидаким, қулон қуйруғи деган ўт чиқиб камолға етиб, гул қилиб, дона боғлар, бу қулон қуйруғидин ўн-ўн икки пуштвора яна кўк шибоқдин йигирма-ўттуз пуштвора сув бошиға келтуруб янчиб, сувға солурлар, солғон замон-ўқ сувға кириб маст бўлғон балиқни тута киришурлар. Қуйироқ бир муносиб ерда жах боғларлар, жах боғламоқ андоқдурким, тол хунчаларидин бармоқча-бармоқча хунчаларни чиғдек тўқурлар, бу чиғни сувнинг тўкулур ерида ковок қўюб, атрофиға тош қаларлар. Андоққим, сув бу чиғқа шариллаб тушгай, тушган била қуйи-ўқ борғай, сув қуйи борур, балиғ чиғнинг устида қолур, маст бўлғон балиқни юққоридин тута-тута келурлар. Бу жахта қалин тутарлар. Гулбаҳор суйида, Парвон суйида, Истолиф суйида бу тариқа била тутарлар.

Яна қиш Ламғонотда ғариб тавр балиғ тутарлар. Сув тўкулур ерларда уй ўрунича-уй ўрунича ерни чуқурроқ қилиб, ўчоқ пойгидек тошларни бу чуқурларда қўюб, устига тош қаларлар. Бу ерга сув қуйидин бир эшик қўярлар, тошни андоқ қаларларким, ушбу бир эшикдин ўзга ҳеч ердин балиғ кириб-чиқа олмас, бу қолғон тошнинг устидин сув оқар, моҳихона амали қилурлар. Қишлар ҳар қачон балиғ керак бўлса, бу чуқурларнинг бирини очиб, қирқ-эллик балиғни бир замонда келтурурлар. Бу тариқ очарларким, ул чуқурни муайян белгулук ерда қилурлар, ул чуқурнинг бир эшигидин бошқа тамом атрофиға гуруч пилали қўюб, устига тош қўярлар. Эшигига чиғдек нима тўқуб, икки бошини бир ерга қатиб боғларлар. Яна мунинг ичида яна бир нима чиғдек тўқуб беркитурлар. Андоқким, оғзи бу чиғ била баробар бўлғай, узунлуғи бурунғи чиғнинг ярмича бўлғай, ичкариги оғзини тор қилурлар, бу ичкариги чиғнинг ичкариги оғзидинким, кирар улуқ чиғнинг ичига кирар, улуғ чиғнинг қуйиғи оғзини андоқ қилибтурларким, балиғ чиқа олмас, ичкариги чиғнинг қуйиғи ичкариги оғзини андоқ қилибтурлар, юққориғи оғзидин балиғким, кирар, ичкариги оғзидин бирар-бирар ўтар. Бу ичкариги оғзининг йиғочларининг учини бир қилибтурлар, бу оғиздин ўтуб, улуқ чиғнинг ичигаким, кирар-чиқар оғзини худ беркитибтурлар, балиғ чиқа олмас, ёнса бу кичик чиғнинг ичкариги оғзининг гишлар[68] жиҳатидин ўта олмас. Бу чиғни ул қўйғон эшиккаким беркитурлар, моҳихонанинг устунини очарлар, гирдо-гирди худ гуруч пилали била мазбутлур, ҳар не иликка келса, бу чуқурда тутарлар. Ҳар балиғким, қочса эшик худ бир-ўқтур, ўшул мазкур бўлғон чиғқа тушар, анда тутарлар. Бу навъ балиғ тутмоқ ўзга ерда кўрулган эмас.

---

[67] Қ. б. — хаж حج

[68] Л. б. — шишлар.

Кобул олғондин бир неча кун сўнг Муқим Қандаҳор сариға рухсат тилади, чун аҳд ва шарт била келиб эди, тамом киши-қора ва рахт ва матои била солим ва саломат ота-оғаси сари рухсат берилди. Муқимға рухсат бергандин сўнг Кобул вилоятини мирзоларға ва тамом меҳмон бекларга-ўқ тақсим қилилди. Ғазнини тавобии ва лавоҳиқи била Жаҳонгир мирзоға берилди. Нингнаҳор туманини ва Мандровир ва Дараи Нур ва Кунру, Нургил ва Жиғонсаройни Носир мирзоға берилди. Ўзум била қазоқлиқларда била бўлуб келган бекларга ва йигитларга баъзисига кент ва ятулдек берилди. Вилоят худ ҳеч берилмади. Ёлғиз бу эмас, ҳар қачонким, тенгри таоло давлати берди, меҳмон ва ғариб бекларни ва йигитларни бойрилардин ва Андижонийлардин ортуқроқ ва яхшироқ кўрдум. Бовужуд ажаб балоедурким, ҳамиша эл мени ғайбат қилурларким, бойиридин ва Андижонийдин ўзгани риоят қилмас. Масал борким, «душман не демас, тушга не кирмас». «Дарвозаи шаҳрро тавон баст, натвон даҳани мухолифон баст»[60].

Чун Самарқанд ва Ҳисор ва Қундуздин қалин эл ва улус Кобул вилоятиға келиб эдилар, маслаҳат андоқ кўрулдиким, Кобул муҳаққар ердур, сайфийдур, қаламий эмас. Борча элга ёрмоқ худ еткуруб бўлмас, бу эл ва улуснинг кўчлариға бирор нима ошлиқ бериб черик ва чопқунға отланилғай, сўз мунга қарор топиб, Кобул ва Ғазни вилоят ва тавобииға, ўттуз минг харвор ошлиқ таҳмил бўлди, Кобулнинг даромад ва ҳосилини билмай мундоқ куллий таҳмил бўлғони учун вилоят хили хароб бўлди.

Ушбу маҳалларда Бобирий хатни ихтироъ қилдим. Султон Масъудий ҳазорасиға қалин қўй ва от солилди. Таҳсилдорлар йиборилди. Неча кундин сўнг таҳсилдорлардин хабар келдиким, ҳазоралар молни бермай саркашлик мақомидадурлар, мундин бурунроқ ҳам неча навбат Гардиз ва Ғазни йўлларини уруб эдилар, бу жиҳатлардин Султон Масъудий ҳазорани чопа отланилди. Майдон йўли била келиб, Нирх кўталидин тунлаб ўтуб, фарз вақтида Чату навоҳисида ҳазораларни чопилди. Хотирхоҳ чопилмади, андин сўнг Сурох йўли била ёниб, Жаҳонгир мирзоға Ғазниға рухсат берилди.

Кобулға тушганда Дарё хоннинг ўғли Ёр Ҳусайн Баҳра тарафидин қуллуққа келди. Неча кундин сўнг черик тарҳини солиб, ер-сув билур кишиларни чарлаб, атроф ва жавонибни таҳқиқ қилилди. Баъзи Даштни дедилар, баъзи Бангашни муносиб кўрдилар, баъзи Ҳиндустонни маслаҳат кўрдилар. Кенгаш Ҳиндустон юрушига қарор топти.

Шаъбон ойида офтоб далв буржида эдиким, Кобулдин Ҳиндустон азимати била отланилди. Бодом чашма Жигдалик йўли била ора олти қўнуб Одинапур келилди. Гармсер вилоятларини ва Ҳиндустон наво-

[60] «Шаҳар дарвозасини ёпиб бўлади-ю, душман оғзини ёпиб бўлмайди».

ҳисини ҳаргиз кўрулган эмас эрди. Нингнаҳорға етгач, ўзга оламе назарға келди: гиёҳлар ўзгача ва йиғочлар ўзгача ва вуҳуш ўзгача ва туюр ўзгача, эл ва улусининг роҳ ва расми ўзгача; ҳайрате бўлди, филвоқиъ жойи ҳайраттур.

Носир Мирзоким, илгаррак вилоятига келиб эди, Одинапурда келиб, мулозамат қилди. Ул юздин келган аймоқ ва ахшом қишлоқ маслаҳатиға тамом кўчуб, Ламғонот келиб эдилар. Аларнинг черикларини ва кейин қолғон черикаларни бир-икки кун ул навоҳида туруб, ўзумизга қўшиб келиб, Жўйи Шоҳийдин ўтуб, қуйи Қўшгунбазга тушулди. Носир мирзо навкар-савдарига вилоятидин бирор нима еткуруб, иккиуч кун кейинракдин келай деб Қўшгунбаздин рухсат тилаб қолди. Қўшгунбаздин кўчуб Гарм чашмаға тушганда, Кокиёнийнинг улуқларидин Пихиким, корвони била экандур, келтурдилар. Йўл-айир маслаҳати жиҳатидин Пихини ҳамроҳ қилилди. Бир-икки кўч била Хайбардин ўтуб Жомға[70] тушулди.

Гўрактарининг таърифин эшитилиб эди, жўгиларнинг ва ҳиндуларнинг бир маъбади бу эмиш, йироқ ерлардин келиб Кўракатрида соч ва соқол қирқар эрмишлар. Жомға тушгач, Бикромни сайр қила отландим. Улуғ бир йиғочни кўруб Бикромнинг навоҳисини сайр қилдим. Бошчи Малик Бусаид Камарий эди. Ҳар неча Гўрактарини сўрдук, айтмади. Ёниб ўрдуға ёвуқ етганда Хожа Муҳаммад Аминға айтурким, Кўракатри Бикромнинг қошида эди. Тор ғор ва мухотара ер учун айтмадим. Хожа филҳол хабосат қилиб, анинг деганин айтди. Кун кеч бўлуб эди ва йўл ҳам йироқ эди, бора олмадук, бу юртда Синд суйи кечарни ва қай сари мутаважжиҳ бўлурни машварат қилилди.

Боқи Чағониёний арзға еткурдиким, сув кечмай ушбу ердин ора қўнуб Куҳат отлуқ ерга борса бўлур эмишким, қалин жамъиятлиқ ва моллиқ эллар эмиш. Бир неча Кобулийни келтурдиким, ўзининг сўзига мувофиқ сўзлар арзға еткурдилар, бу ерларни ҳаргиз эшитилган эмас эрди. Улуқ ихтиёр киши Куҳат сарини маслаҳат кўруб, ўзининг муддаосининг исботиға неча тонуқ ҳам ўткарди эса, сув ўтмакни ва Ҳиндустон азиматини фасх қилиб, Жомдин кўчуб, Бора суйини ўтуб, Муҳаммад Пих добониға ёвуқроқ келиб тушулди. Ул маҳалда Кокиёний афғоний Паршовар[71]да эди. Черик ваҳмидин бу тоғ доманаларига тортиб эдилар. Кокиёнийнинг улуғларидин Хисрав Кокиёний бу юртта келиб мулозамат қилди, ани ҳам Пихи била йўлайир маслаҳати жиҳатидин ҳамроҳ қилилди.

Бу юрттин ярим неча кўчуб, кун чиқа Муҳаммад Пихни ўтуб, чоштқоҳда Куҳатни чопилди. Қалин гов[72] ва говмиш тушти. Афғонлардин

[70] Қ. б. — Жанруд.
[71] Қ. б. — Пиштовар.
[72] Қ. б. — ўй.

дағи қалин асир тушти, асирни тамом айириб озод қилилди. Уйларида ошлиқ худ бениҳоят эди. Чопқунчи Синд дарёси ёқасиғача чопиб, ора қўнуб келиб, бизга қўшулдилар. Боқи Чағониёний арзга еткургандек нима черик элига тушмади. Боқибек бу саъйдин шармандароқ бўлди. Куҳатта икки қўнуб, чопқунчини йиғиб, қай сари юрур маслаҳатини кенгашилди. Сўз мунга қарор топтиким, Бангаш ва Банну навоҳисидағи афғонларни чопиб, Нағар йўли била ё Фармул йўли била ёнилғай.

Ёр Ҳусайн Дарё хоннинг ўғликим, Кобулда келиб мулозамат қилиб эрди, истидъо қилдиким, Дилазок ва Юсуф Зайи ва Кокиёнийға фармонлар бўлсаким, менинг сўзумдин чиқмасалар. Синд суйининг ул юзида подшоҳ қиличин чопсам. Муддаосидек фармонлар бериб, Қўҳатдин рухсат берилди. Кўҳаттин кўчуб, юққори Бангаш сари Ҳангу йўли билан мутаважжиҳ бўлдук. Кўҳат била Ҳангунинг орасида бир дара тушубтур, икки тарафи тоғ йўл. Бу дара била борур кўчуб, бу дараға кирганда, Кўҳатнинг ва ул навоҳининг афғонлари тамом йиғилиб даранинг икки тарафидағи тоғ устига чиқиб, сурон солиб, ғавғо қила бошладилар. Малик Бусаид Камарийким жамиъ Афғонистонни яхши билур эди, бу юрушда бошчи ул эди. Арзға тегурдиким, илгаррак йўлнинг рост тарафида парча тоғ тушубтур, агар бу афғонлар бу тоғдин ул тоғқа ўтсалар, бошқа тоғдур. Чирмаб олса бўлур.

Тенгри рост келтуруб, бу афғонлар эришиб келиб ушул парча тоғқа чиқтилар. Бир пора йигитларни йиборилдики, филҳол икки тоғнинг орасидағи гарданани олғайлар. Узга черик элига фармон бўлдиким, ул юздин, бу юздин тўшлуқ-тўшидин юруб, бу афғонларни жазосиға еткургайлар. Тўшлуқ-тўшидин юруган била уруша ҳам олмадилар. Бир замонда юз-юз эллик афғонни чопқулаб олиб, баъзисини тирик, аксарининг бошини келтурдилар. Афғонлар урушмоқдин ожиз бўлсалар, ғанимларининг олида ўт тишлаб келур эмиш. Яъни мен сенинг ўюнгдурмен деган эмиш. Бу расмни анда кўрдук. Ожиз бўлғон афғонлар ўт тишлаб келдилар. Тирик келтурганларни ҳам бўюнларини урдуруб, тушган юртта калла минора қўпорилди.

Тонгласи андин кўчуб, Ҳангуға тушулди, бу навоҳидағи афғонлар бир парча тоғни сингир қилдилар. Сингир лафзини Кобулға келганда эшитилди. Бу эл тоғни беркитканни сингир дерлар эмиш. Черик эли етган била-ўқ афғонларнинг сингирини ушатиб, юз-икки юз мутамаррид афғонларнинг бошларини кесиб келтурдилар. Мунда ҳам калла минора қўпорилди. Ҳангудин кўчуб, ора қўнуб, юққори Бангашнинг оёғи Тил деган ерга тушулди. Мунда ҳам черик эли бу гирд ва навоҳидағи афғонларни чопа бориб эдилар. Бир сингирдин баъзи чопқунчи енгилрак ёнибтур, мундин кўчуб йўлсиз юруб орада бир қўнуб тонгласи бир тепадек иништдин иниб, узун-узок тангилин ўтуб, Банғуға тушулди. Черик

эли ва тева ва от бу инишда ва тангида асру кўп эмгандилар. Тушган ўлжа ўйлар худ аксари қолди.

Омма йўл ўнг қўлимизда бир-икки куруҳ экандур, бу йўл отлиқ йўли эмас экандур. Қўйчи ва чўпон гоҳи гала ва рамани бу йўл ва танги била индурур учун бу йўлни, Гўспандлиёр дер эмишлар. Йўлни афғон тили била лиёр дерлар. Бошчи Малик Бусаид Камарий эди, аксар черик эли йўл чап тушганини Малик Бусаиддин кўрдилар.

Бангаш ва Нағар тоғларидин ўтгач-ўқ Банну туп-туз ерда воқиъ бўлубтур. Шимоли Бангаш ва Нағарнинг тоғларидур. Бангаш руди Баннуға чиқар, Банну бу сув била маъмурдур. Жануби Чупора ва Синд суйидур, шарқи Динкут, ғарби Даштким, Бозор ва Ток ҳам дерлар. Афғон қабойилидин куроний, кивий, сур, исо хайл, ниёзий бу вилоятни эгарлар. Баннуға тушгач-ўқ хабар топилдиким, туздаги қабойили шимолидаги тоғларда сингирлаб турурлар, черикни Жаҳонгир мирзоға бошлатиб йиборилди, кивининг сингири экандур, бориб бир замонда олиб қатлиом қилиб, қалин бош кесиб келтурдилар. Оқ рахттин черик элига хили тушти, Баннуда ҳам калла минора қўпорилди. Бу сингир олғандин сўнг кивининг улуғларидин Шодихон отлиқ мулозаматқа ўт тишлаб келди. Асирларни бағишладуқ.

Куҳатни чопқанда мундоқ муқаррар бўлуб эдиким, Бангаш ва Банну навоҳисидаги афғонларни чопиб, Нағар йўли била ё Фармул йўли била ёнилғай, Баннуни чопғондин сўнг ер-сувни билур кишилар арзға еткурдиларким, Дашт ёвуқтур, эли ҳам жамъиятлиқ элдур, йўли ҳам яхшидур, Фармулға чиқар, сўзни Даштни чопиб, ул йўл била чиқарға қўюб, тонгласи андин кўчуб, ушбу руднинг ёқасида Исохайлнинг кентига тушулди. Исохайл хабар топиб Чўпора тоғларига ўзларини тортибтурлар. Исохайлнинг кентидин кўчуб, Чўпора тоғларининг доманасига тушулди, чопқунчи тоғларга бориб, Исохайлнинг бир сингирини ушатиб, қўй ва гала ва рахт келтурдилар. Ушбу ахшом Исохайл афғонлари шабхун келтурдилар.

Ул юрушда бисёр эҳтиёт қилилур эди, ҳеч иш қила олмадилар. Мундоқ эҳтиёт қилилур эдиким, бронғор, жванғор, ғул, ировул ҳар қайси бўдаллиқ бўдалида тушуб, ҳар қўл ўз тўшидин яроғланиб яёв ўрдунинг гирдиға чодирлардин бир ўқ отими йироқроқ чиқиб, кеча ўшанда-ўқ бўлурлар эрди. Ҳар кеча бу дастур била тамом черик элини чиқарилур эди. Ичкилардин уч-тўрти машъал била ҳар ахшом навбат билан эврулур эдилар. Мен ҳам бирор навбат эврулур эрдим. Чиқмағон кишининг бурнини тешиб, черикдин эврутур эрдук. Бронғор Жаҳонгир мирзо, Боқи Чағониён, Ширим тағойи, Сайид Ҳусайн Акбар ва яна баъзи беклар эди. Жвонғор Мирзо хон, Абдурраззоқ мирзо, Қосимбек ва яна баъзи беклар эрди. Ғулда улуғ беклардин киши йўқ эди, тамом ички беклар эди. Ировулда Сайид Қосим эшик оға Бобо ўғли, Аллоқу-

ли Беран ва яна баъзи беклар эди. Черикни олти бўлак қилилиб эди. Ҳар бўлакка бир кеча-кундуз чоғдовуллуқ навбати эди.

Ул доманадин кўчуб, ғарбқа боқа юруб, Дашт била Баннунинг орасида бир сувсиз қўлда тушулди. Черик эли сойни қазиб, ўзлари ва тала қораларға сув олдилар. Бу сойдин бир қари-бир ярим қари қазса, сув чиқар эрди. Не ёлғуз бу сойдин мундоқ сув чиқар. Ҳиндустоннинг жамъи рудларининг бу хосияти бор, бир ярим қари қазса, албатта сув чиқар. Ажаб қодиредур, Ҳиндустондаким, дарёлардин ўзга оқар сув бўлмас, рудлари мундоқ сувға ёвуқ воқиъ бўлубтур. Ушбу қўруқ рудтин саҳар кўчуб, намоз дийгар Даштнинг кентларига чарида отлиқ черик эли етишти. Чопқунчи бир неча кентни чопиб, гала ва рахт ва савдо отлари келтурдилар.

Бу ахшом тонғача, тонгласи тушгача кейин қолған юклук гала ва тева, яёқ-яланг кела қолди. Бу кунким, мунда турулди, чопқунчи бориб Даштнинг кентларидин қалин ўй ва қўй келтурдилар. Афғонларнинг савдогарларини йўлуқтуруб қалин оқ рахт ва ақоқир ва қанд ва набот, тупчоқ отлар ва савдо отлари келтурдилар. Хожа Хизр Нуҳонийким, афғонлар орасида машҳур ва муътабар савдогарларидин эди, Ҳинди мўғул тушуруб, бошини кесиб келтурди. Ширим тағойи чопқунчининг кейинича бориб эди, бир яёқ афғон Ширим тағойи била рўбарў бўлуб, Ширим тағойининг шаҳодат бармоғини тушура чопти.

Тонгласиға кўчуб Даштнинг кентларининг орасида ёвуқроқ тушулди, андин кўчуб, Гўмал суйи ёқасиға тушулди. Даштдин ғарбий тарафи икки йўл чиқар эрмиш, бири Санг-сўрох йўликим, Баркдин ўтуб Фармул келур. Яна бир Гўмал рудини ёқалаб Баркга етмай бу ҳам Фармул келур. Гўмал йўлини баъзи хушладилар. Даштда эканда икки-уч кун паё-пай ёмғурлар ёғди. Гўмал руди хила улғайиб эди. Андоқким, ташлиш била гузар топиб, ўттук. Йўл билур кишилар арз қилдиларким, Гўмал йўлида бу рудни неча қатла кечмак керак. Агар сув мундоқ улуғ бўлса мушкилдур. Бу йўлда ҳам тараддуд бўлди, ҳануз сўзни бир ерга қўйюлмайдур эрди.

Тонгласи табли кўч чолдуруб от устида-ўқ сўзлашиб, қайси йўл била юрурни қарор берур хаёлда эдим. Ийди фитр эди. Мен ийд ғуслиға машғул бўлдум. Жаҳонгир мирзо ва беклар сўзлашибтурлар, баъзилар дебтурларким, Даштнинг ғарби тоғининғким, Кўҳи Меҳтар Сулаймон дерлар, ушбу тоғ Дашт била Дукининг орасида тушубтур, тумшуғидин эврулса, йўл туздур. Агарчи бир-икки кўч тафовут қилур, ройлари мунга қарор топиб тумшуқ йўлиға бўлубтурлар. Ғуслдин фориғ бўлғунча черик эли тамом тумшуқ йўлиға туз олиб, аксар Гўмал рудидин ҳам кечибтурлар, чун кўрулган йўллар эмас эди, йўлнинг йироқ-ёвуғини билмай, арожиф сўз била бу йўлға кирдук. Ийд намозини Гў-

мал рудининг ёқасида ўталди. Навруз ул ийдқа ёвуқ келиб эди. Тафовут бир-икки кун эди, ул тақриб била бу ғазални айтиб эрдим:

Янги ой ёр юзи бирла кўруб эл шод байрамлар,
Манга юзу қошингдин айру байрам ойида ғамлар.
Юзи наврўзи васли ийдини Бобир ғанимат тут,
Ки мундин яхши бўлмас бўлса юз наврўз байрамлар.

Гўмал рудини ўтуб, жануб сари боқа тоғ доманаси била юрудук. Бир-икки куруҳ борилиб эдиким, қони тутулғон бир неча афғон тоғ этагидаги пушталарда пайдо бўлдилар. Жилаврез ул сари мутаважжиҳ бўлдук, аксари қочтилар, баъзиси жаҳл қилиб доманадағи ушоқ тоғларда ва камардарда беркидилар. Бир афғон бир парча тоғнинг устида туруб эди. Ғолибо нари ёни учма эди, кетар ери ҳам йўқ эди. Султон Қули чиноқ жибалик чиқиб чопқулоб олди. Менинг қошимда бир қилғон иши ушбу эди. Ушбу иши сабаби риояти ва тараққиси бўлди. Яна бир камарда Қутлуқ қадам бир афғон била чопқулашиб, тутоғлашиб, ўн-ўн икки қари ердин била-ўқ учтилар, бошини кесиб келтурди. *Яна бир тоғнинг устида Кепа бир афғон била дасту тирибон бўлуб тоғ* устида тоғнинг ярмисиғача юмаланиб келдилар, анинг ҳам бошини келтурди. Бу афғонларни дағи асири хили тушуб эди, тамом озод қилилди.

Даштдин кўчуб Меҳтар Сулаймон тоғини доманалаб жануб сари боқа юруб, уч орада қўнуб, Синд суйининг ёқасидағи Мултон тавобии кентларидин *Била деган қасабачаға етишилди. Эли кемаларга кириб* сув ўттилар, баъзи ўзларини сувға солиб ўттилар. Ушбу кент тўғрисида бир орол бор эди. Кейин қолған эллар оролда кўрундилар. Аксар черик эли от ва яроқ била ўзларини солиб ўттилар, бир неча киши сувға борди. Менинг навкарларимдин бир Қул Аҳмад оруқ эди, бир Меҳтар Фаррош эди. Жаҳонгир мирзо навкарларидин бир Қайтмас туркман эди. Бу оролда баъзи рахт ва партолдек нималар черик элига тушти. Бу наҳоҳининг эли кемалар била тамом Синд суйининг ул юзига ўттилар.

Ушбу орол тўғрисидин ўтганлар бир параси сувнинг улуғлуғиға эътимод қилиб қиличлар иликларига олиб шамширбозлиқ қилиб, тикка қила бошладилар. Оролға ўтганлардин Қул Боязид бакавул ёлғуз ялангоч от била аларнинг муқобаласидин ўзини сувға солди. Оролнинг ул юзидаги сув икки-уч ҳисса бўлғай эди, бу юздаги сув бир ҳисса. От ўздуруб ул юздагиларнинг муқобаласида бир ўқ отими ерда пойобқа чиқти, сув отнинг қаптолида бўлғай эди. Бир сут пишимиға ёвуқ даранг қилди. Ғолибо ҳамлини тузди экин, кейиндин ҳеч ким кўмак келмади ва кўмак келур эҳтимоли ҳам йўқ эрди. Ўшандин буларнинг устига илдам юруди. Бир-икки ўқ оттилар, бўлдура олмадилар, қоча бердилар. Ёлғуз яйдоқ от била кўмаксиз Синд суйидек дарёдин ўздуруб кечиб, ғанимларни қочуруб, ерларини олди. Маҳкам мардона иш қилди. Ёғини

қочурғондин сўнгра черик эли ўтуб рахт ва гала қора ўлжа келтурдилар Агарчи мундин бурун ҳам хизматидин ва мардоналиқларидинким, неча навбат зоҳир бўлуб эди, риояти ва шафқати мақомида бўлуб, бовурчилиқ мартабасидин хосса бакавуллуқ мартабасиға еткуруб эрдим. Бу ишидин ҳуд анинг борасида куллий иноят ва тарбият мақомида бўлдум ва кулмий иноят ва тарбият ҳам қилдим. Нечукким, мазкур бўлғусидур Воқиъ иноят ва тарбият арзандаси ҳам бор эди.

Яна икки куч Синд суйини ёқалаб, сув қуйиға боқа кўчулди. Черик эли чопқун чопа-чопа, отларини хароб қилдилар. Моли ҳам арзандайи чопқун эмас, тамом ўйдур. Даштда ҳуд қўй ва баъзи ерда рахтдек нималар ҳам черик элига тушар эди. Даштдин ўтгач, ўйдин ўзга нима йўқ эди. Синд суйи ёқасидағи кўчларда ҳуд андоқ бўлдиким, бир қуллуқчи уч юз ўй-тўрт юз ўй келтурур эди. Нечукким, келтурур эдилар, кўплугидин ҳар кўчта яна ўшандоқ қолур эди. Уч кўч Синд ёқаси била-ўқ келдук. Уч кўчтин сўнг Пир Кону мазори тўғрисидин Синд дарёсидин айрилиб, Пир Кону мазориға келиб туштук. Черик элидин баъзи мазорнинг мужовирлариға мазоҳим бўлғон учун бирини сиёсат учун пора-пора қилдурдим. Бу мазор Ҳиндустонда бисёр муътабар мазордур. Меҳтар Сулаймон тоғининг пайвасти тоғларининг доманасида воқиъ бўлубтур, бу мазордин кўчуб кўтал устида тушулди.

Андин кўчуб Дукки вилоятиға тааллуқ рудға тушулди. Ул юрттин кўчганда Шоҳбек навкари Фозил кўкалтошнингким, Сивининг доруғаси эди, йигирмача қоровуллуқға келган кишисини тутуб келтурдилар. Ул маҳалда чун кудурати йўқ эди, от ва яроқлари била-ўқ қўя бердук. Ора кўнуб Дуккийнинг кентларидин Чутоли деган кентнинг ёвуғиға туштук. Синд суйидин нарроқ ва Синд суйининг ёқасида агарчи тинмай чопқун қилур эдилар, вале от бўғузи ва кўк хавид бисёр эди. От қолмас эди. Синд дарёсидинким, Пир Кону сари боқа чиқайди, кўк хавид ҳуд йўқ эди. Аҳёнан икки-уч кўчта оз-оғлоқ хавидзор топилур эди. От бўғузи ҳуд топилмас эди. Ушбу юртлардин черик элининг отлари қола бошлади. Чутолидин ўтуб тушган юртта улоқсизликдин менинг хиргоҳим ҳам қолди.

Ушбу юртта охшоми андоқ ёмғур бўлдиким, чодир ичида сув инчка пойчадин эди, гилемларни бир ерда еғиштуруб, баланд қилиб устида ўлтурдум. Бу кеча ушмундоқ усрат била тонг отти, яна икки кўчдин сўнг Жаҳонгир мирзо келиб, қулоғимға дедиким, хилват сўзум бор. Хилват қилилди. Арз қилдиким, Боқи Чағониёний манга келиб дедиким, подшоҳни етти-секкиз-ўн киши била рухсат бериб Синд суйини ўткариб сизни подшоҳ кўтаралинг. Мен айттимким, яна кимлар эмиш бу кенгашда? Айттиким, манга филҳол Боқибек айтти, ўзгасини билмадим. Мен дедим: яна ўзгаларини дағи таққиқ қилинг. Ғолибо Сайид Ҳусайн Акбар ва Султон Али чуҳра яна баъзи Ҳисравшоҳий бек, бекот, йигит-яланг

ҳам бор эди экин. Филвоқиъ Жаҳонгир мирзо мунда асру хўб борди. Туқғонлиқни бажо келтурди.

Жаҳонгир мирзонинг бу иши менинг ул ишимнинг муқобаласида эдиким, Коҳмардда ул ҳам бу бадбахт мардакнинг иғво ва ифсоди била эди. Ул юрттин кўчуб яна бир юртқа тушганда, черик элидин оти ярар кишини Жаҳонгир мирзоға бошлатиб, ул навоҳида ўлтуруруб афғонларни чопқали йиборилди. Ушбу юртларда черик элининг отлари кўп қола бошлади. Куни бўлур эдиким, икки юз от, уч юз от қолур эди Ўбдон-ўбдон кишилар яёқладилар. Шоҳ Маҳмуд ўғлоқчиким, менинг ўбдон ичкиларимдин эди, отлари тамом қолиб яёқ келди. Ғазниғача черик элининг отларига бу ҳол эди, уч-тўрт кўчтин сўнгра Жаҳонгир мирзо бир пора афғонларни чопиб, бир пора қўй келтурди. Бир икки-уч кўчдин сўнг Оби Истодаға етдук. Ғариб улуғ сув назарға келди. Ул юздаги даштлар худ асло кўрунмайдур Сув осмон била пайваст кўрунадур, ул юздаги тоғлар ва пушталар нетаврким, Серобнинг ул юзидаги тоғ ва пушталар муаллақ кўрунур. Бу тоғлар ва пушталар ҳам ер била кўкнинг орасида муаллақ кўрунадур. Мунда йиғилур сувлар Катта воз водисининг ва Зурмат жулгасининг ва Ғазни рудининг, Қорабоғ ўлангининг, баҳор ёмғурларининг селлари ва ёзлар сув улғайғанда зироатдин ортқон сувлари эмиш. Оби Истодға бир куруҳ етганда ажаб нима мулоҳаза қилдук. Ҳар замон бу сув била осмоннинг орасида шафақдек нима қипқизил кўрунадур, яна бартараф бўладур. Ёвуқ етгунча бу ҳол эди, ёвуқ етганда маълум бўлдиким, тоғлон қоз экандур. Не ўн минг ва не йигирма минг асру кўп тоғлон қоз, қалин тоғлон қоз учуб қанот уруғонда қизил парлари гоҳ кўрунуб, гоҳ кўрунмас экандур. Не ёлғуз бу қуш, ҳар қушдин беҳадду ҳаср, бу сув ёқасида қалин қушнинг юмуртқаси. Сув қироғидин бу қушларнинг юмуртқаларини олғали келган икки афғон бизни кўрган била ўзини сувға солди. Бир неча киши ярим куруҳқа ёвуқ бориб келтурдилар.

Ғаразким, мунча йўлким бордилар, сув бир қоида била отнинг қорнида эди. Туз ер учун ғолибо суйи чуқур эмастур. Катта воз даштининг Оби Истодға келур рудининг ёқасиға келиб туштук. Бу руд қуруқ рудтур, мунда ҳаргиз сув оқмас, неча навбатким, мундин ўтубтурбиз, ҳаргиз бу рудда оқар сув кўрулмабтур. Бу навбат ёз ёғинлари жиҳатидин бу рудқа андоқ сув келибтурким, асло гузар тополмадук. Агарчи хили ариз эмас, вале бисёр амиқ эди. Тамом от ва тевани уздуруб кечилди. Баъзи партолдек нимани арғамчиға боғлаб, ул юздин тортиб олдилар. Бу сувдин ўтуб Кўҳнаноний била Саридеҳ бандидин ўтуб, Ғазниға келдук. Жаҳонгир мирзо бир-икки кун меҳмондорлиқ қилиб, ошлар тортиб, пешкашлар қилди. Ул йил аксар сувлар улуқ кириб эрди. Андоқким деҳи Яъқуб суйидин гузар топилмас эди.

Мен кўлда ясатқан кемани келтуруб Камарий тўғрисида деҳи Яъқуб суйиға солиб, эл кема била ўтар эрдилар Бу жиҳаттин Сижованд кўталидин ўтуб, якруя келиб Камаридин кема била сувни кечиб, зилҳижжа ойида Кобулға келдук. Сайид Юсуфбек бир неча кун бурунроқ қулунж заҳмати била тенгри раҳматиға боribтур. Носир мирзо навкар-савдарига вилоятларидин бирор нима тегуруб икки-уч кун кейинроқдин келай деб Қўшгумбаздин рухсат тилаб қолиб эди. Биздин айрилғач Дараи Нур эли бир нима саркашлик қилғон жиҳатидин черикини Дараи Нур устига йиборур. Дараи Нурнинг қўрғонининг берклиги ва ерларининг шолизор жиҳатидин бўртоғлиғи бурун мазкур бўлуб эди, бу черикнинг сардори Фазли черикни эҳтиёт қилмай мундоқ якраҳа йўл ва бўртоғ ерда паришон чопқунға қўяр. Дараи Нур кишиси чиқиб паришон борғон чопқунчини тебратган била ўзгалар ҳам тура олмаслар, қочарлар. Бир пора кишини ўлтуруб қалин от ва яроқ олдилар. Ул черикдаким, Фазлидек киши сардор бўлғай, ҳоли ушмундоқ-ўқ бўлғусидур. Бу жиҳатдинму ё Носир мирзонинг кўнглида эгрилиги бор эди, ул жиҳатдинму бизнинг сўнгимизча келмай қолди. Яна Айюбнинг ўғлонлари Юсуф ва Баҳлулким, буларча шарир, муфаттин ва мудаммиъ ва мутакаббир киши бўлмағай эди. Алингорни Юсуфқа ва Алишангни Баҳлулға берилиб эди, булар ҳам вилоятлардин бирор нима олиб, Носир мирзо била келмоқчи эдилар. Чун Носир мирзо келмади, булар ҳам келмадилар. Бу қиш Носир мирзонинг ҳамкоса ва ҳамсуҳбати булар эдилар. Бу қиш бир қатла бориб Таркалоний афғонини чопарлар, ёз бўла тамом аймоқот ва ташқи эл ва улуснинг кўч ва моллариким, Нингнаҳор ва Ламғонот келиб эдилар, кўчуруб суруб Борон ёқасиға келди.

Носир мирзо Борон ва ул навоҳида эканда Бадахшонийларнинг ўзбакларни ўлтуруб ўзбак била якрўй бўлғон хабари келди. Тафсили будурким, Шайбонийхон Қундузни Қанбарбийга[73] бериб, ўзи Хоразм борди. Қанбар Бадахшон элига истимолат берур жиҳатидин Муҳаммад Маҳдумийнинг Маҳмуд отлиқ ўғлини Бадахшонға йиборди. Муборакшоҳким, оталари Бадахшон шоҳларининг бекларидин экандур, бош кўтариб Маҳдумийнинг ўғлининг яна неча ўзбакнинг бошини кести. Қалъаи Зафаркким, бурун Шофтевараға[74] машҳур экандур, қўрғон қилиб беркитти. Қалъаи Зафар отини ул қўйди. Яна Муҳаммад[75] қўрчиким, Хисравшоҳнинг бир қўрчиси эди, ул вақт Хамлангон анинг иликида эди. Рустоқда Шайбонийхоннинг садрини бир неча ўзбак била ўлтуруб Хамлангонни мустаҳкам қилди. Зубайр Роғий ҳам оталари шоҳларнинг

[73] Қ. б. — Қамбар Алибек.
[74] Л. б. — Шоф танвар.
[75] Қ. б. — Маҳмуд.

бекларидин экандур, Роғда ёғиқти. Жаҳонгир туркманким, Вали Хисравшоҳнинг навкари эди, бу бузуғлуғда бегидин айрилиб бир неча қолғонқочғон сипоҳи ва аймоқни йиғиб, ўзини беркка тортти. Носир мирзо бу хабарларни топиб, Бадахшон ҳаваси била бир неча беақл ва кўтаҳ андешнинг ангиз ва иғвосидин жамиъ ул юздин келган ташқи эллариинг кўч ва молларин кўчуруб, суруб Шибарту ва Оби дара йўли била ул юзга ўтти.

Хисравшоҳ Аҳмад Қосим била Ажардин қочиб, Хуросон сариким, бордилар, йўлда Бадиуззамон мирзоға ва Зуннунбекка мулоқий бўлуб, борчалари бориб Ҳиримда Султон Ҳусайн мирзоға мулозамат қилдилар. Буларким неча йиллар мирзоға ёғилиқлар қилиб, анвоъ беадаблиқлар булардин зоҳир бўлуб эди, булардин мирзонинг кўнглида не доғларким йўқ эди, барчалари менинг сабабимдин мундоқ хорлиқ ва зорлиқлар била бориб мирзони кўрдилар. Хисравшоҳни навкар-савдаридин айириб мундоқ забун қилмасам эди, Кобулни Зуннуннинг ўғли Муқимдин олмасам эди, бориб мирзони кўрмаклари мумкин эмас эди. Бадиуззамон мирзо худ буларнинг илгида хамир эди, буларнинг сўзларидин тажовуз қила олмас эди.

Султон Ҳусайн мирзо бориға эҳсон мақомида бўлуб, ёмонлиқларни юзларига келтурмай, инъомлар ҳам қилди. Хисравшоҳ неча маҳалдин сўнг ўз вилоятлари сари рухсат тиладиким, мен борсам, ул вилоятларни тамом олурман. Чун бу келмаги яроқсиз ва беҳисоб эди, рухсатиға ҳаял қилдилар. Алар ҳаял қилған сойин бу рухсатни такрор қилди. Чун ибром кўп қилди, Муҳаммад Бурундуқ тавр жавоб берди. Айттиким, ўттуз минг навкаринг била тамом вилоятларнингким, илигингда эди, не қилдингким, ҳоло беш юз кишинг била ўзбак тасарруфидағи вилоятларға не қилғайсен? Бир неча насиҳатлар қилиб, маъқул сўзлар дедилар, чун ажал етиб эди, таъсир қилмади. Ибром кўпрак қилди, охир ижозат бердилар.

Уч-тўрт юз кишиси била рост Даҳона ҳадиға кириб келди, ўшал фурсатта Носир мирзо ул юзга ўтуб эди, келиб Носир мирзони Даҳона навоҳисида кўрди. Бадахшон сардорлари Носир мирзони ёлғуз тилар эдилар. Хисравшоҳни тиламас эдилар. Носир мирзо ҳар неча саъй қилди. Хисравшоҳ ҳам англаб кўҳистон борурға рози бўлмади. Хисравшоҳ хаёли бу эдиким, мирзони таъбиядек[78] олиб юруб вилоятни иликлагай. Охир суҳбат чиқмай, Ишкамиш навоҳисида ясашиб, жибалар кийишиб, урушаёзиб айрилиб, Носир мирзо Балахшон сари тортти. Хисравшоҳ бўлак ланг ва лавандни йиғиб яхши-ёмон мингча киши била Қундузни қабамоқ доияси била келиб, бир-икки йиғоч Хожа Чортоққа тушти. Муҳаммад Шайбонийхонким, Андижонда Султон Аҳмад Танбални

[78] Қ. б. — Носир мирзони нақибадек.

олиб Ҳисор устига мутуважиҳ бўлғон била урушсиз ва талошсиз вилоятларни ташлаб чиқтилар. Шайбонийхон Ҳисор келди, Ҳисорда Ширим чуҳра ва бир пора ўбдон йигитлар эди, бовужудким, беклари вилоятларини ташлаб кеттилар, булар Ҳисор қўрғонини бермай, беркиттилар.

Шайбонийхон Ҳисорнинг муҳосарасини Ҳамза Султон била Маҳди Султонға уҳда қилиб, ўзи Қундуз келиб, иниси Маҳмуд Султонға Қундуз вилоятини бериб, ўзи бетаваққуф Хоразмға Чин сўфининг устига мутаважжиҳ бўлди. Ҳануз Самарқандға етмайдур эдиким, иниси Маҳмуд Султон Қундузда ўлди. Қундузни Қанбарбий Марвийға берди. Хисравшоҳ келган маҳал Қундузда Қанбарбий эди. Қанбарбий мутаоқиб Ҳамза Султонға ва ўзга султонларға кишилар чоптуруб тилади. Ҳамза султон Аму ёқасида Саройға келиб черикини ўғлонлари ва бекларига бошлатиб, Қундуз йиборди, булар еткан била-ўқ чиқтилар. Уруша ҳам олмади. Танбал мардак қоча ҳам олмади. Ўшал замон-ўқ Ҳамза Султоннинг кишилари тушурдилар. Хоҳарзодаси Аҳмад Қосимни, Ширим чуҳрани яна баъзи ўбдон йигитларни ўлтурдилар. Қундузға келтуруб Хисравшоҳнинг бўйниға уруб, бошини Хоразмға Шайбонийхон қошиға йибордилар. Хисравшоҳ айткандек Хисравшоҳ Қундуз навоҳисида келган била менинг қошимдағи навкар-савдарининг турлари ўзгачарак бўлди. Аксар кўчуб, Хожа Ривож ва ул тарафлар ўзларини тортгилар. Менинг қошимда кўпраги анинг навкар-савдари эди. Мўғуллар яхши бордилар. Якжаҳатлиқ маҳомида эдилар. Бу хабар келган била ўтқа сув урғондек босила қолдилар.

ВАҚОЙИИ САНАИ ИХДО АШАРА ВА ТИСЬА МИА[1]

Муҳаррам ойида менинг онам Қутлуқ Нигор хонимга ҳасба марази ориз бўлди, фасд қилдилар, нақис воқиъ бўлди. Бир хуросонлиқ табиб бор эди, Сайид табиб дерлар эди. Хуросон дастури била ҳиндувона берди, чун ажал етиб экандур, олти кундин сўнг шанба куни тенгри раҳматиға борди. Улуғбек мирзо тоғ доманасида боғ иморат қилиб эди, Боғи Наврузий отлиқ. Варасасининг рухсати била якшанба куни бу боққа келтуруб, мен ва Қосим кўкалтош туфроққа топшурдук. Бу азода кичик хон додам Олача хонни ва улуғ онам Эсан Давлатбегимни манга эшиттурдилар. Хонимнинг қирқи ёвушуб эдиким, Хуросондин хонларнинг волидаси

[1] Тўққиз юз ўн биринчи (1505 — 1506) йил воқиалари.

Шоҳбегим, менинг холам Султон Аҳмад мирзонинг ҳарами Меҳр Нигор хоним, Муҳаммад Ҳасан кўрагон дўғлат келдилар. Азолар тоза бўлуб, фироқлар ўти беандоза бўлди. Азо расмини бажо келтургандин сўнг, ош ва таом фақир ва масокинға тортилиб, хатм ва дуолар боргонларнинг арвоҳиға қилиб, кўнгулларини олиб, қароларини солиб, бу муҳиммоттин фориғ бўлғондин сўнг, Боқи Чағониёнийнинг саъйи била Қандаҳор устига черик отландук. Сафар қилиб келиб, Қуш Нодир ўлангига тушуб эдимким, мен иситгим, ажаб тавр беҳузурлуқ эди. Мени ҳар неча саъй қилиб уйғотсалар, яна ўшал замон кўзум уйқуға борур эди. Тўрт-беш кундин сўнг филжумла яхшироқ бўлдум.

Бу аснода андоқ зилзила бўлдиким, қўрғоннинг фасиллари ва боғларнинг томлари аксар йиқилиб, шаҳрда ва кенгларда кўп уйлар ҳамвор бўлуб, уй ва том остиға қолиб, ўлган бисёр бўлди. Памғон кентининг уйлари тамом йиқилди. Етмиш-сексон ўбдон кадхудолар том остиға колиб ўлдилар. Памғон била Бектут орасида бир парча ерким арзи бир-гина тош отими бўлғай учуб, бир ўқ отими қуйи борди. Учқан ернинг ўрунидин чашмалар пайдо бўлди. Истарғичтин Майдонғача тахминан олти-етти йиғоч йўл бўлғай, ер андоқ ёрилиб эдиким, баъзи тарафи белча баланд бўлур эди, баъзи тарафи белча паст, ёрилған ерга баъзи ерда киши сиғар эди. Зилзила бўлғон замон жамиъ тоғларнинг бошидин гардлар қўпти. Нурулло танбурчи қошимда соз чаладур эди яна бир соз ҳам бор эди, ўшал замон ҳар икки созини илигига олди, андоқ беихтиёр бўлдиким, созлар бир-бирига урундилар. Жаҳонгир мирзо тепада. Улуғбек мирзо солғон иморатлардин бир болохонанинг айвонида эди, зилзила бўлғоч, ўзини ташлади, осиби етмади. Жаҳонгир мирзонинг ёвуқларидин бири ушбу болохонада экандур, болохона томи устига йиқилибтур, тенгри сахлади, ҳеч ерига озоре етмади. Тепадаги уйлар аксар туп-туз бўлди. Ўшал кун ўттуз уч қатла ер тебранди. Бир ойғача ҳар кеча-кундузда икки ва уч қатла ер тебранур эди. Қўрғоннинг бурж ва борусини шикаст ва рихтини бекларга ва сипоҳиларга фармон бўлдиким, ислоҳ ва мараммат қилғайлар. Йигирма кун-бир ойда жид ва иҳтимом била қўрғоннинг синуқ-бузуғини буткариб қўпарилди.

Бурун Қандаҳор тарафи қилғон азимат беҳузурлуқ ва зилзила жиҳатидин кейинрак қолиб эди, беҳузурлуқни ўткариб, қўрғонни буткариб, бурунғи азимат мусаммам бўлди. Ҳануз Қандаҳор тарафи бормоқни ё чопқун учун тоғ ва тузни ахтармоқни жазм қилмайдур эдук. Шанизнинг[2] оёғиға тушганда Жаҳонгир мирзони ва бекларни йиғиб кенгашилди. Сўз Калотнинг устига бормоққа қарор топти. Жаҳонгир мирзо ва Боқи Чағониёний бу юрушга кўпрак саъй қилдилар. Ёриға[3] етган ма-

[2] Л. б. — Шерининг.
[3] К. б. — Тозиға.

ҳалда хабар топтукким Шерали чуҳра ва Кичик Боқи девона ва яна бир неча кишининг қочар хаёллари бор эмиш. Буларни туттуруб, Шерали чуҳрадинким, анвои фитналар ва ёмонлиқлар менинг қошимда эканда ва ғайри менинг қошимда эканда, ул вилоятта ва бу вилоятта зоҳир ва воқиъ бўлуб эди, ясоқға еткурулди. Узгаларини от ва яроғидин айриб қўйдук. Қалотқа етганда беяроқ ва беасбоб етган била-ўқ ҳар тарафтин уруш солдук, хили уруш бўлди.

Хожа Қалонининг оғаси Кичикбек хили мардона йигит эди, неча навбат менинг олимда қиличлар чопиб эди, нечукким бу тарихта мазкур бўлубтур. Қалотнинг ғарб-жануб тарафи буржидин ёпишиб чиқа ёвушқон маҳалда кўзига найза била санчтилар, бир-икки кундин Қалотни олғондин сўнг ушбу яра била борди. Кичик Боқи девонаким Шерали била қочадурғанида туттурулуб эди, мунда ул қабоҳатининг тадорукига дарвозада фасил тубига кирганда, тош захми била ўлди. Яна бир-икки киши ҳам ўлди. Намози дийгаргача ушбу дастур урушилди, йигитлар урушуб, зўрлаб, суст бўлғон маҳалда ичкаригилар амон тилаб қўрғонни топшурдилар. Қалотни Зуннун арғун Муқимға бериб эди. Муқимнинг навкарларидин Фаррух арғун ва Қора Булут Қалотта эдилар. Соғдоқ қиличларини бўйинларига осиб келдилар, гуноҳларини афв қилдук. Бу табақаға музоҳим бўлмоқ менинг ғаразим эмас эди, не жиҳаттинким ўзбакдек ғаним ёнимизда туруб экин, орада мундоқлар бўлса йироқтин-ёвуқтин эшитган-кўрганлар не дегайлар?

Бу юруш чун Жаҳонгир мирзонинг ва Боқибекнинг саъйи била бўлуб эди, Қалотни сахламоқни мирзоға уҳда қилдук, қабул қилмади. Боқибек ҳам бу бобта яхши жавоб топа олмади. Қалотни мунча урушуб зўрлаб олғанимиз бефойда бўлди. Қалоттин жануб сари боқа Саво санг ва Олатоғ ва ул навоҳидаги афғонларни чопиб Кобул келдук. Кобул тушган ахшоми мен қўрғонға бордим. Чодир ва тавила чорбоғда эди. Хирилжи ўғриси келиб, менинг бир жибалар чарда отимни ва яна бир хосса хачиримни чорбоғдин чиқариб элтти.

Боқи Чағониёний Аму ёқасида келиб, бизга қўшилғали андин эътиборроқ ва ихтиёрроқ киши йўқ эди, ҳар сўз деса, ҳар иш қилса сўз анинг сўзи эди, иш анинг иши эди. Агарчи андин хизматиким, шойиста бўлғай ва инсониятиким бойиста бўлғай, ҳаргиз зуҳурға келмади, балки анвои беадаблиқлар ва ёмонлиқлар андин воқиъ бўлди. Хасис ва замухт ва ҳасуд ва бад ан дарун ва нотавонбин ва кажхулқ киши эди, хиссати бу мартабада эдиким, Тирмизни солиб, кўч ва моли билаким бизга қўшулди, ўзининг хосса қўйи шоядким, ўттуз-қирқ минг бўлғай эди, ҳар юртта қалин қўйлар бизнинг олимиздин ўтар эди, бизнинг йигит-яланг очлиқтин азоб тортар эдилар, бир қўй бермади. Охир Қоҳмартда борғонда эллик қўй берди, бовужудким мени подшоҳ кўтариб эди, нақорасини ўзининг эшигида чолдурур эди. Ҳеч ким била соф эмас эди, ҳеч

кимни кўра олмас эди. Кобулнинг ҳосиликим бор тамғадиндур, тамғани олиб ва Кобулнинг доруғалиғи ва Панчҳир ва Қадий Ҳазора ва Кўшкак[4] ва эшик ихтиёри тамом анда эди. Ушмунча риоят топиб асло рози ва шокир эмас эди. Бовужудким, не навъ фосид хаёллар қилиб эди, нечукким мазкур бўлди, асло ўзумизга олмадук, юзига солмадук, ҳамиша ноз қилиб рухсат тилар эди. Нозини тортиб, узрхоҳликлар била манъ қилур эдук. Бир-икки кун босилиб, яна рухсат мақомида бўлур эди. Нози ва рухсати ҳаддин ошти, биз ҳам анинг ахлоқ ва афъолидин жонға еттук, рухсат бердук. Рухсат тилагандин сўнг пушаймон бўлди, изтироблар қила кириштн, фойда қилмади. Манга айттуруб йибоpибтуркким, шарт қилиб эдиларким, тўққуз гуноҳ мендин содир бўлмағунча сўрмағайлар. Мен Мулло Бободин ўн бир гуноҳини бирар-бирар хотирнишон қилиб айтиб йибордим. Мулзам бўлди. Кўч ва моли била Ҳиндустон тарафиға рухсат берилди. Ўзининг бир неча навкарлари Хайбардин ўткариб келдилар.

Боқи Гогиёнийнинг карвониға қотилиб, Нилобни кечти. Ул маҳалда Ёр Ҳусайн Дарёхон Қачакутта эди, Куҳаттин олиб борғон фармонларини санад қилиб, Дилазок била Юсуф зайн бир пора афғонларни ва яна бир пора жат гужурни ўзига ёр ва навкар қилиб, иш-кучи эл таламоқ, йўл урмоқ эди. Боқининг хабарини эшитиб, йўлини тўсуб, Боқи била борғонларни ариқ олди, Боқини ўлтуруб хотунини олди. Агарчи биз Боқиға ҳеч ёмонлиқ қилмай қўя бердук, вале ўз ёмонлиғи олиға келиб, ўз амалиға гирифтор бўлди. Байт:

Ту бад кунандаи худро барўзгор сипор
Ки рўзгор туро чокарест кийна гузор[5].

Бу қиш бир-икки қатла қор ёғқунча чорбоғда-ўқ ўлтуруб эдук, биз Кобул келгали туркман ҳазораси анвоъ беадаблиқлар ва раҳзанлиқлар қилиб эдилар. Аларни чопмоқ хаёл қилиб, шаҳрда Улуғбек мирзонинг Бўстонсарой отлиқ иморатиға кириб, андин шаъбон ойида туркман ҳазорасини чопа отландук. Дараи Хуш оғзида Жинглакта чопқун қўйдук. Оз-оғлоқ ҳазора чопилди. Дараи Хуш ёвуғида бир сумжда бир пора ҳазора яшунғон экандур. Шайх Дарвиш кўкалтошким аксар қазоқликларда менинг била эди, қўрбегилик мансаби анда эди, ёйни кучлук тортар эди, ўқни хўб отар эди, бу сумжнинг оғзиға ғофил ёвуқ-ўқ кириб борур ичкаридин бир ҳазора эмчагига ўқ ўқлар, ўшал кун-ўқ ўлди. Туркман ҳазорасининг кўпраги Дараи Хушта қишлағон экандур, аларнинг устига мутаважжиҳ бўлдук.

---

[4] Қ. б. — Кўшлак

[5] Сен ўзингга ёмонлик қилувчини турмуш ҳукмига ҳавола қил. Турмуш сенга ўч олиб берувчи хизматкордир.

Дараи Хуш тавр дара тушубтур, ярим куруҳға ёвуқ дара оғзида танги тушубтур, йўл тоғнинг камарида воқиъ бўлибтур, йўлдин қуйи ҳам эллик-олтмиш қари якандоздур. Йўлдин юққори ҳам йўл жирутмадур. Отлиқ бирар-бирар ўтар, бу тангидин ўтуб, ул кун икки намоз орасиғача бориб элга етмай бир ерда қўндук.

Ҳазоранинг бир семиз лўк тевасини топиб келтурдилар, ани ўлтуруб гўштидин бир пора кабоб қилдук, бир порасини офтобда пишируб едук, онча лазиз тева эти ҳаргиз ейилган эмас эди, баъзи қўй этидин фарқ қила олмадилар. Андин эрта кўчуб, ҳазораларнинг қишлағон юртлари устига мутаважжиҳ бўлдук. Бир паҳр бор эдиким, илгаридин киши келди, дедиким, бир тангида ҳазоралар сув гузарини шохлар била беркитиб, элни тўсуб[6] урушадурлар, муни эшитгач тез-ўқ тебрадук. Бир пора йўл бордук, ҳазоралар тўсуб[7] урушадурғон ерга еттук.

Ул қиш қор бисёр улуғ тушуб эди, йўлсиз юрумакнинг ишколи бор эди. Тагоб сувларининг ёқалари тамом муз боғлаб эди. Бу сувдин ях ва қор жиҳатидин йўлсиз ердин ўтуб бўлмас эди, ҳазоралар бу сувнинг чиқар ерида қалин шох кесиб солиб эдилар. Ўзлари тагобларда ва ёнларда *отлиқ ва яёқ ўқ қўюб урушадурлар эди.*

Муҳаммад Али Мубашширбек менинг янги риоят қилғон бекларимдин эди, хили мардона ва қобили риоят, яхши йигит эди, жибаси йўқ, илгаррак шох солғон йўлға мутаважжиҳ бўлди, биқиниға ўқладилар, ўшул замон жон таслим қилди. Илдам келилиб эди. Аксарнинг жибаси йўқ эди. Бир-икки ўқ ўтуб-ўтуб тушти. Аҳмад Юсуфбек изтироблар қилиб, ҳар замон айтадурким, ялангоч мундоқ кириб борасиз, икки-уч ўқни кўрдумким, бошингиздин ўтти. Мен дедимким, сиз мардона бўлунг, менинг бошимдин мундоқлар хили ўтубтур. Ушмунча эдиким, ўнг қўл тарафидин Қосимбек ўпчини[8] била бу сувдин гузар топиб кечиб, от солғон била ҳазоралар тўхтай олмай қоча бердилар. Илик олишиб турғонлар тушура-тушура кейинича тебрадилар. Қосимбекка бу иш учун Бангашни жулду берилди. Ҳотам қўрбеги ҳам бу юрушта ёмон эмас эди, бу жиҳаттин Шайх Дарвиш кўкалтошнинг мучаси қўрбегиликни Ҳотамға иноят бўлди. Кепакқули Бобо ҳам бу юрушта яхши юруган учун бир кентни Кепакка иноятт қилдик. Султонқули чиноқ буларнинг сўнгича эди. Қор улуғ жиҳатидин чиғирдин чиқиб бўлмас эди. Мен ҳам бу йигитлар била-ўқ келдим.

Ҳазораларнинг қишлоғларининг ёвуғида қўй ва илқиларига етуштук. Мен ўзум тўрт-беш юзча қўй, йигирма беш от йиғдим. Султонқули яна икки-уч киши ёвуқ эдилар чий бўлдук. Икки навбат ўзум чопқун чопиптурмен, бир будур, яна бир қатла ушбу туркман *ҳазорасини* Хуросондин келадурганда чопқунчи бориб қалин қўй ва от келтурдилар.

[6,7] Қ. б. — тушуб.
[8] Қ. б. — Тўпчиқи.

Ҳазораларнинг кўч ва ўғлон-ушоқлари яёқлаб қорлиқ пушталарға чиқиб турдилар. Бир нима коҳиллиқ қилдук, кун ҳам кеч бўлуб эди, ёниб ҳазораларнинг уйларига-ўқ тушулди, бу қиш қор хили улуғ тушуб эди. Ушбу ерда йўлдин ташқари қор рост отнинг қоптолида эди. Кеча чоғдовуллуққа чиқғонлар қор улуғ жиҳатидин тонг отқунча от устида-ўқ эдилар. Тонгласи ёниб, Дараи Хушнинг ичида ҳазораларнинг қишлоғида қўнуб, андин кўчуб, Жингалакка тушулди. Ёрак тағойи ва баъзилар кейинрактин келиб эди, аларға буюрулдиким Шайх Дарвишни ўқлағон ҳазораларни бориб олингиз. Қони тутулғон бадбахтлар сумжта экандур, булар бориб тутун қўюб етмиш-сексон ҳазорани олдилар, кўпраки қиличқа борди.

Ҳазора юрушидин ёниб, Нижровдин мол олур маслаҳатиға Боронниng оёғи Ой туғди навоҳисиға келдук. Жаҳонгир мирзо Ғазнидин Ой туғди навоҳисида эканда мулозаматқа келди, бу аснода рамазон ойининг ўн учида манга саъб қуёнг ташвиши бўлди, андоқким қирқ кунгача мени буёндин-ул ёнға киши эвурур эди. Нижров дараларидин Пижғон дараси алалхусус бу дарада Ғайн кентининг улуғи Ҳусайн Ғайний оға-иниси била саркашлик ва новаҳмлиқ била машҳур ва маъруф эдилар. Черикни Жаҳонгир мирзоға бошлатиб йиборилди. Қосимбек ҳам борди. Черик бориб саркўбга чиқиб сингирлағон ерни эўрлаб олиб, бир порасини сиёсатқа еткурдилар. Қуёнг ташвиши жиҳатидин миҳфадек нима ясаб, Борон ёқасидан шаҳрғача мени кўтариб, Бўстонсароға келтурдиларким, ўшул қиш-ўқ бир неча кун Бўстонсарода ўлтурдум, бу беҳузурлиқ ҳануз яхши бўлмайдур эдиким, ўнг юзумга добғули чиқти, ништар солдилар, бу мараз учун мусҳил ҳам ичтим. Сеҳҳат топиб, чорбоқға чиқтим. Жаҳонгир мирзо мулозаматқа келди. Айюб ўғлонлари Юсуф ва Баҳлул мирзо қошиға борғали фитна ва шар ангизлиқ мақомида эдилар, бу навбат Жаҳонгир мирзони бурунғидек топилмади. Неча кундин сўнг Тепадан кўчуб жибаланиб, илдам Ғазниға борди. Нони қўрғонини олиб, бир неча кишисини ўлтуруб, элини тамом талади. Бўлғон киши-қорасини кўчуруб ҳазора ораси била Бомён тарафи юзланди.

Тенгриға равшандурким, мендин ва менга тааллуқ элдин ҳеч иш ва сўзе воқеъ бўлмадиким, сабаби мунча кудурат ва ниқор бўлғай. Сўнгра эшитилдиким, бу сўзни кетмагининг сабаби қилмиш, Жаҳонгир мирзо Ғазнидин келадурганда Қосимбек ва беклар ўтру бориб эдилар, мирзо буданага қуш солур, етиб қуш оёғин солур маҳалда будана ўзини ерга урар, қичқирушурларким, олдиму, олдиму? Қосимбек дерким ғанимни мундоқ забун қилғонда қачон қўяр—олур. Бу сўз аларға балойи бўлур. Бир кетмакларининг жиҳати бу эди, яна бир-икки мундин-хароброқ ва сустроқ бир сўзни ҳам санад қилдилар. Дағи Ғазнини ул ҳол қилиб, ҳазора ораси била ўзларини аймоққа торттилар. Ул фурсатта аймоқлар

Носир мирзодин айрилиб эдилар, вале ўзбакка кирмайдур эдилар. Ей ға Астароб ва ул навоҳининг яйлоқларида эдилар. Ушбу маҳалларда Султон Ҳусайн мирзо Муҳаммад Шайбонийхоннинг дафъиға азм-жазм қилиб, тамом ўғлонларини тилатти, мени даҳи Сайид Султон Али хоббиннинг ўғли Сайид Афзални йибориб тилаб эди. Хуросон жонибини азимат қилмоқ бизга неча жихаттин лозим бўлди. Бир буким, Султон Ҳусайн мирзодек Темурбек ўруниға ўлтурғон улуғ подшоҳ йиғноқ қилиб, атроф ва жавонибдин ўғлонларини ва бекларини тилатиб, Шайбонийхондек ғанимнинг устига озим бўлғонда, эл оёқ била борғонда, биз бош била борғайбиз, эл таёқ била борғонда—биз тош била борғойбиз.

Яна буким Жаҳонгир мирзо мундоқ мукаддар ва ёмонлик билаким борди, ё кудуратини рафъ қилғайбиз, ё мазарратини дафъ. Ушбу йил Шайбонийхон Чин сўфини[9] Хоразмда ўн ой муҳосара қилиб олди, бу муҳосарада қалин урушлар бўлди. Хоразм йигитлари бисёр мардоналиқлар қилдилар, ҳеч тақсир қилмадилар, андоқ тийрандозлиқ қилдиларким, борлар қалқондин, жибадин, баъзи маҳалда икки жибадин ўткара-ўткара отибтурлар. Ун ой қабалдорлиқ торттилар, ҳеч ердин умидворлиқ бўлмади. Баъзи йигит-ялангги бедиллиқ қилиб ўзбак била сўзлашиб, ўзбакни қўрғонға чиқордилар. Чин сўфи хабардор бўлуб, ўзи келиб қўрғонға чиққонларни уруб тушурур маҳалда шиба ўқи тегиб ўзининг чуҳраси кейиндин ўқ била урди, ўлди. Урушур киши қолмади, қўрғонни олдилар. Раҳмат Чин сўфиға: мардоналиқ била жон тортмоқда дақиқаи номаъри қўймади, Шайбонийхон Хоразмни Кўпак бийга бериб, ўзи Самарқанд келди. Бу йилнинг охири зилҳижжа ойида Султон Ҳусайн мирзо Шайбонийхоннинг устига черик тортиб, Бобо Илоҳийға етганда тенгри раҳматиға борди.

Валодат ва насаби: валодати секкиз юз қирқ иккида Ҳирида Шоҳрух мирзо замонида эди. Султон Ҳусайн мирзо бинни Мансур бинни Бойқаро бинни Умаршайх бинни Амир Темур. Мансур мирзо била Бойқаро мирзо подшоҳлиқ қилғон эмас. Онаси Фирузабегим эди, Темурбекнинг набираси. Султон Хусайн мирзо Мироншоҳ мирзонинг ҳам набираси бўлур эди. Султон Ҳусайн мирзо каримут-тарафайн эди, асил подшоҳ эди. Бир туқғон икки ўғул икки қиз эдилар. Бойқаро мирзо, Султон Ҳусайн мирзо, Окобегим ва яна Аҳмадхон олғон қиз Бадакабегим. Бойқаро мирзо Султон Ҳусайн мирзодин улуғ эди ва навкари эди, вале девон бошида ҳозир бўлмас эди, ғайри девонда бир тўшакта ўлтурурлар эди. Иниси Балх вилоятини бериб эди. Неча йил Балхда ҳукумат қилди. Уч ўғли бор эди: Султон Муҳаммад мирзо ва Султон Вайс мирзо ва Султон Искандар мирзо, Окобегим мирзонинг эгачиси ҳам набираси бўлур эди. Султон Ҳусайн мирзо каримут-тарафайн эди,

[9] Қ. б. — Ҳусайн сўфи.

бир ўғли бор эди, Кичик мирзо отлиқ. Бурунлари тағойисиға мулозамат қилур эди, сўнгра сипоҳийлиқни тарк қилиб, мутолаға машғул бўлди. Дерларким, дошишманд бўлуб экандур. Табъи назми ҳам бор экандур. Бу рубои анингдур:

Умре басалоҳ местудам худро,
Дар шеваи зуҳд менамудам худро,
Чун ишқ омад кадом зуҳду, чи салоҳ,
Алминнату лиллоҳ озмудам худро[10].

Муллонинг рубоиси била таворуд бўлубтур. Охирлар ҳаж тавофи ҳам қилди. Бадакабегим ҳам мирзонинг эгачиси эди. Қазоқлиқларида Аҳмадхон Ҳожи Тархонйиға бериб эди, ўғли бўлуб эди. Ҳирида келиб хили муддат мирзо мулозаматида бўлдилар.

Шакл ва шамойили: қийиқ кўзлук, шер андом бўйлуқ киши эди. Белидин куйи инчка эди. Бовужудким, улуғ ёш яшаб, оқ соқоллиқ бўлуб эди, хушранг, қизил яшил абришимни кияр эди. Қора қўзи бўрк кияр эди ё қалпоқ. Аҳёнан ийдларда кичик сепеч дасторни яп-ясси ёмон чирмон чирмаб, қарқаро ўтағаси санчиб, намозға борур эди.

Ахлоқ ва атвори: Аввал тахт олғонда хаёли бор экандурким, лувоздаҳ имомни хутбада ўқутғай. Алишербек ва баъзилар манъ қилибтурлар. Сўнгралар худ жамиъ иш-кучи суннат ва жамоат мазҳаби била мувофиқ эди. Мафосил заҳмати жиҳатидин намоз қила олмас эди, рўза ҳам тутмас эди. Ҳарроф ва хуш хулқ киши эди. Хулқи бир нима гўзаророк воқиъ бўлуб эди, сўзи ҳам хулқидек эди. Баъзи муомалотта шаръни бисёр риоят қилур эди. Бир қатла бир ўғли бир кишини ўлтурган учун қонлиқлариға топшуруб, дорулқазоға йиборди.

Аввал тахт олғон маҳалда олти-етти йил тоиб эди. Андин сўнгра ичкуга тушти, қирқ йилға ёвуқким Хуросонда подшоҳ эди, ҳеч кун йўқ эдиким, намоз пешиндин сўнг ичмагай, вале ҳаргиз сабуҳий қилмас эди, ўғлонлари ва жамиъ сипоҳиға ва шаҳриға бу ҳол эди. Ифрот била айш ва фисқ қилурлар эди.

Шужоъ ва мардона киши эди. Борлар ўзи қилич тегурубтур, балки хар маъракада борлар килич тегурубтур. Темурбек наслидин ҳеч ким маълум эмаским, Султон Ҳусайн мирзоча қилич чопмиш бўлғай. Табъи назми бор эди. Девон ҳам тартиб қилиб эди. Туркий айтур эди. Тахаллуси «Хусайний» эди. Баъзи байтлари ёмон эмастур, вале мирзонинг девони тамом бир вазндадур, бовужудким, ҳам ёш ва ҳам салтанат била

[10] Умр бўйича ўзимни яхшилик билан мақтадим, ўзимни зоҳид ва тақводор қилиб кўрсатдим. Ишқ келгач, зоҳидлик қайда қолдию, яхшилик нима бўлди? Худога шукрки, ўзимни синадим.

улуғ подшоҳ эди, кичиклардек қўчқор сахлаб, кабутар сахлаб, кабутар ўйнар эди, товуқ ҳам урушқа солур эди.

Масоф ва урушлари: ғазоқлиқларида бир мартаба Гургон суйини ўздуруб кечиб, бир пора ўзбакни яхши бости. Яна бир қатла Султон Абу Саид мирзо Муҳаммад Али бахши бошлиқ уч минг кишини илғор йибориб эди, султон Ҳусайн мирзо олтмиш йигит била келиб, тегиб зарби рост бости. Султон Ҳусайн мирзонинг бир яхши иши ва намоён иши будур. Яна бир мартаба Астрободта Султон Маҳмуд мирзо била урушуб бости. Яна бир мартаба Астрободта Суғдлиқ Саъд бинни Ҳусайн туркманни урушуб бости. Яна тахт олғондин сўнг Чиноронда Едгор Муҳаммад мирзо била урушуб бости. Яна Сарипули Мурғобдин илғаб келиб, Боғи Зоғонда Едгор Муҳаммад мирзо ичиб ётиб эди, олди. Ўшул олғон била Хуросонни тўхтатти. Яна Андхуд ва Шабурғон навоҳисида Чекмонда Султон Маҳмуд мирзо била урушиб ғолиб бўлди. Яна Абобакр мирзониким, Ироқдин келган қароқўйлуқ туркманларға қўшулуб келиб, Улуғбек мирзони Такона ва Хуморда босиб, Кобулни олди. Ироқ дағдағаси била Кобулни ташлаб, Хайбардин ўтуб, Хушоб била Мўлтон навоҳисидин ўтуб, Сиви[11] чиқти, андин бориб Кирмонни олиб, тўхтатаолмай Хуросон вилоятиға кирганда Султон Ҳусайн мирзо илғаб бориб олди.

Яна бир Пулчирофда бир ўғли Бадиуззамон мирзони бости. Яна Ҳалво чашмада икки ўғли Абулмуҳсин мирзо ва Кепак мирзони бости. Яна бир мартаба черик тортиб келиб, Қундузни қабаб ололмай ёнди. Яна бир мартаба ҳам Хисорни қабаб ола олмай ёнди. Яна бир мартаба Зуннуннинг вилоятининг устига келди. Буст доруғаси Бустни берди, ўзга ҳеч иш қилмади, Бустни ҳам ташлаб ёнди. Султон Ҳусайн мирзодек мардона ва улуғ подшоҳ бу икки-уч юрушта подшоҳона азмини бажо келтурмай, ҳеч ишни буткармай, ёнди Яна Нишин ўлангида ўғли Бадиуззамон мирзоким, Зуннуннинг ўғли Шоҳбек била келиб эди, урушуб, бости. Мунда ажаб умури иттифоқий воқиъ бўлур, Султон Ҳусайн мирзо била черик оз экандур, аксар черикни Астробод навоҳисиға йиборган экандур. Ўшул уруш куни Астрободқа борғон черик келиб қўшулур. Бу саридин Султон Масъуд мирзоким, Ҳисорни Бойсунғур мирзоға олдуруб, Султон Ҳусайн мирзоға келадур эди, ул ҳам ушбу кун келур. Ҳайлар мирзоким, Сабзаворда[12] Бадиуззамон мирзо ўтрусида бориб эди, ул ҳам ушбу кунда келди.

[Мирзонинг (Султон Ҳусайннинг) ўн тўрт минг якка йигити бор экандур ва қирқ минг ясоқлиқ йигитлари ғул экандур. Ва ясоқлиққа тааллуқ ишлар ҳандақ тўлдирмоқ ку (?) қозмоқ ва йўл ясамоқ ва ўтун

[11] Л. б. — Сибви

[12] Л. б. — Сезор, Қ. б. — Себзор

самон хоссага еткурмоқдур. Ва хар бирига саксон жериб (ер) берурлар: мундин қирқ танобни мазруъ қилиб ҳосили худ бари ўзлари тасарруф қилурлар ва яхшилар аларнинг улуфасиға ҳисоб қилурлар ва қолғон қирқ танобдин ортуқ эксалар мол берурлар[13].

Вилоёти: Хуросон вилояти эди, шарқи Балх, ғарби Бистом ва Домғон, шимоли Хоразм, жануби Қандаҳор ва Систон, Чун Ҳиридек шаҳр илгига тушти, туну кун айшу ишраттин ўзга иши йўқ эди, балки тавобиъ ва лавоҳиқида айшу ишрат қилмас киши йўқ эди. Жаҳонгирлиқ ва лашкаркашлиқ ранж ва таабин тортмади, ложарам борғон сайи навкар ва вилояти кам бўлди ва ортмади.

Авлоди: ўн тўрт ўғул, ўн бир қиз қолиб эди. Бори ўғлонларидин улуғ Бадиуззамон мирзо эди. Онаси Санжар мирзо Марвийнинг қизи эди. Яна Шоҳғариб мирзо эди, букри эди. Агарчи ҳайъати ёмон эди, табъи хўб эди. Агарчи бадани нотавон эди, каломи марғуб эди. «Ғарибий» тахаллус қилур эди, девон ҳам тартиб қилиб эди, туркий ва форсий шеър айтур эди. Бу байт анингдурким:

Дар гузар дидам парирўе шудам девонааш,
Чист номи ў, кужо бошад надонам хонааш[14].

Неча маҳал Ҳири ҳукумэтини Султон Ҳусайн мирзо Шоҳғариб мирзоға бериб эди. Отасининг замонида-ўқ нақл қилди. Андин ўғул, қиз қолмади. Яна бир Музаффар мирзо эди. Султон Ҳусайн мирзонинг суюклук ўғли бу эди. Агарчи хили суйгудек ахлоқ ва афъоли ҳам йўқ эди, ўғлонлари муни кўп отруқ кўргани учун аксар ёғиқтилар. Иккаласининг онаси Хадичабегим эдиким, Султон Абусаид мирзонинг ғунчачиси эди. Мирзодин Оқбегим отлиқ бир қизи ҳам бор эди. Яна Абулмуҳсин мирзо эди ва Кепак мирзо эдиким, оти Муҳаммад Муҳсин эди. Бу иккининг онаси Латиф Султон оғача эди. Яна бир Абуттуроб мирзо эди. Бурунлар андин хили рушде ривоят қилурлар эди. Отасининг беҳузурлуғи ортконда ўзгача хабар эшитиб, иниси Муҳаммад Хусайн мирзо била қочиб Ироққа борди. Ироқда сипоҳиликни тарк қилиб, дарвешлиқ ихтиёр қилибтур. Яна андин хабаре топилмади. Бир ўғли бор эди. Суҳроб мирзо отлиқ. Мен Ҳамза Султон била Маҳди Султон бошлиғ султонларни босиб, Ҳисорни олғонда, менинг қошимда эди. Бир кўзи кўр эди. Ғариб бадҳайъат эди. Ахлоқи ҳам ҳайъатидек эди. Бир беиътидоллиқ қилди, тура олмади, кетти. Астробод навоҳисида бир беъити-

---

[13] Бу қавс ичига олинган парча ҳар иккала босма нусхада йўқ. Буни СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг № Ф—685 қўлёзма нусхасидан олинди.

[14] Гузарда бир пари юзни кўриб, девона бўлдим, унинг исми нима, уйи қаерда эканини билмадим.

доллиғидин Нажм Соний азоб била ўлтурди. Яна бир Муҳаммад Ҳусайн мирзо эди. Ироқта муни ва Шоҳ Исмоилни бир ерда банд қилғон экандурлар. Ул вақт анга мурид бўлуб экандур, сўнгра ғализ рофизий бўлуб эди. Бовужудким, ота-оға-иниси бори сунний, бу мундоқ рофизий. Астрободта ўшул гумроҳлиқ ва батолат била ўлди. Ани хили мардона ва баҳодир дерлар эди. Ҳеч андоқ иши зоҳир бўлмадиким, битимакка лойиқ бўлғай. Табъи назми бор экандур. Бу байт анингдурким:

Олудаи гарди зи пайи сайд ки гашти,
Ғарқи арақи дар дили гарм ки гузашти[15].

Яна бир Фаридун Ҳусайн мирзо эди. Ёйни кучлук тортиб, ўқни яхши отар эди. Камон гуруҳасини дерларким, қирқ ботман экандур. Ўзи хили мардона эди, вале ферузжанг эмас эди. Ҳар ердаким, урушти мағлуб бўлди. Работи Дударда Фаридун Ҳусайн мирзо ва иниси Ибни Ҳусайн мирзо Темур Султон ва Убайд Султон Шойбақхоннинг илғори била уруштилар, мағлуб бўлдилар. Анда Фаридун Ҳусайн мирзо хили яхшилар боритбур. Домғонда Фаридун Ҳусайн мирзо ва Муҳаммад Замон мирзо Шайбонийхон илгига тушти, ҳар иккисини ўлтурмади, қўя берди. Сўнгра Шоҳ Муҳаммад девона Қалотни беркитганда анда бориб эди, Қалотни ўзбак олғонда иликка тушти, ўлтурдилар. Бу учаласи Мингли бий оғача отлиқ мирзонинг ўзбак ғунчачисидин бўлуб эдилар.

Яна Ҳайдар мирзо эди. Онаси Поянда Султонбегим эди. Султон Абусаид мирзонинг қизи эди. Отаси замонида Машҳад ва Балхта неча маҳал ҳукумат қилди, Султон Ҳусайн мирзо Ҳисорни қабағонда Султон Маҳмуд мирзонинг Хонзодабегимдин бўлғон қизини мунга олиб яраширб, Ҳисор устидин қўптилар. Биргина қизи қолиб эди, Шодбегим отлиқ. Сўнгра Қобулға келди, Одил Султонға берилди. Ҳайдар мирзо отаси замонида-ўқ оламдин борди.

Яна Муҳаммад Маъсум мирзо эди. Қандаҳорни анга бериб эди. Бу муносабат била Улуғбек мирзонинг бир қизини бу ўғлиға қилди. Ҳиригa келтурганда улуғ тўй қилиб, яхши чортоқ боғлади. Агарчи Қандаҳорни бериб эди, вале оқ қилса, қаро қилса, Шоҳбег арғун қилур эди. Бу мирзода ихтиёр ва эътиборе йўқ эди. Бу жиҳаттин Қандаҳорда турмай, Хуросон борди. Отасининг ҳаётида-ўқ кечти.

Яна Фаррух Ҳусайн мирзо эди, ул худ зиёда умре топмади. Иниси Иброҳим Ҳусайн[16] мирзодин бурунроқ бу дунёдин риҳлат қилди.

Яна Иброҳим Ҳусайн мирзо эди. Табъи ёмон эмас экандур. Ҳири чоғирини ифрот била ича-ича-ўқ отаси замонида ўлди.

---

[15] Ов кетидан юришинг билан чангга ботдинг, қизғин юракка таъсиринг билан терга ботдинг.

[16] Л. б. — бу иборалар тушган.

Яна Ибни Ҳусайн мирзо била Муҳаммад Қосим мирзо эди. Зикрлари келгусидур. Бу беш мирзонинг онаси Бобо[17] оғача эди, ғунчачи эди.

Боридин улуғ қиз Султоним бегим эди. Ёлғуз туғуб эди, онаси Чўлибегим отлиқ, озоқ бекларининг қизи бўлур. Хили сўз билур эди. Сўзга мунгги йўқ эди. Оғаси Бойқаро мирзонинг ўртанчи ўғли Султон Вайс мирзоға чиқариб эди. Бир қиз, бир ўғул бўлуб эди. Қизини Шайбон Султонларидин Йилиборс Султоннинг иниси Эсанқули Султонға чиқариб эди, ўғли Муҳаммад Султон мирзодурким, бу тарихта Қануж вилоятини анга берибтурмен. Султоним бегим Қобулдин ушбу тарихта набирасини олиб, Ҳиндустонға келадурганда Нилобта тенгри ҳукмини буткарубтур. Сўнгагини киши қораси олиб ёндилар, набираси келди.

Яна Поянда Султонбегимдин туққон тўрт қизи: борчадин улуғ Оқбегим эди. Бобир мирзонинг сингли Бекабегимнинг набираси; Муҳаммад Қосим Арлотқа чиқариб эди. Биргина қиз бўлуб эди, Қаро кўзбегим отлиқ, Носир мирзо олиб эди. Иккинчи қиз Кичикбегим эди. Султон Масъуд мирзо бисёр мойил эди, ҳар неча саъй қилди, Поянда Султонбегим қисқа мулоҳаза қилиб бермади. Сўнгра Саид отанинг насли мулло Хожаға чиқариб эди. Учунчи қизи Бекабегимни ва тўртинчи қизи Оғабегимни сингли Робиа Султон бегимнинг ўғлонлари Бобир мирзо била Султон Мурод мирзоға бериб эди.

Мингли бий оғачадин икки қиз бўлуб эди, улуғининг оти Байрам Султон эди. Андхуд сайидларидин Сайид Абдулло мирзоғаким Бойқаро мирзонинг қиз набираси бўлғай, бериб эдилар. Бир ўғли бор эди. Сайид Барака отлиқ. Мен Самарқандни олғонда мулозамат қилур эди, сўнгра Урганч сори тушуб салтанат даъвоси қилди. Астрободта қизилбошлар ўлтурдилар.

Яна бир қизининг оти Фотима Султон эди, Темурбек наслидин, Ёдгор мирзоға бериб эдилар. Попо оғачадин уч қиз бўлуб эди. Улуғи Султон Нажод бегим эди. Султон Ҳусайн мирзо оғасининг кичик ўғли Искандар мирзоға чиқариб эди.

Иккинчи қизи Бегим Султон эди. Султон Масъуд мирзоға кўзи маъюб бўлғонидин сўнг бериб эдилар. Бир қиз, бир ўғул бўлуб эди. Қизини Султон Ҳусайн мирзонинг ҳарами Опоқбегим сақлаб эди, Ҳиридин Қобулға келди. Сайд мирзо Опоққа берилди. Бегим Султон, Султон Масъуд мирзони ўзбак ўлтургондин сўнг ўғлини олиб, Каъба сари борди. Бу фурсатта хабар келдиким, ўзи ва ўғли Маккада эмиш. Ўғли улуққина бўлғон эмиш. Учунчи қизи Сайид мирзо деган Андхуд сайидларига бериб эдилар. Ортуқси Сайид мирзоға машҳур эди.

Яна бир ғунчачидин бир қиз бўлуб эди. Ойша Султон отлиқ, онаси Зубайда оға эди, Ҳасаншайх Темурнинг набираси эди. Шайбон султон-

---

[17] Қ. б. — Попо.

БАБЕРЪ-НАМЭ

или

ЗАПИСКИ СУЛТАНА БАБЕРА.

ИЗДАННЫЕ

ВЪ ПОДЛИННОМЪ ТЕКСТѢ



КАЗАНЬ.

1857.

وقایع سنه احدی و تسعمایه

سلطان حسین میرزا خراسان‌دین مصار اوستیکا چریك تاریب قیلن ترمه
توغری‌سی کیلدی سلطان مسعود میرزا چریك بیغیب ترمدکا مقابله‌دا کیلدی
و اولتوردی خسرو شاه اوزی قندوزنی محکم قیلیب اینی‌سی ولی‌نی چریك‌کا
بیماردی قبش‌نینك اکثری‌نی سو یقاسیدا اوتکاردیلار اوتالمادیلار سلطان حسین
میرزا کاردان وتجربه‌لیق پادشاه ابدی قندوز ساری سو یوقاری باقه کوپنی
اورته‌داغی چریك‌نی غافل قیلیب عبداللطیفنی بخشی یاخلیق بیش التی یوز
ایدان کیشی‌نی کلف کذری‌کا بیماردی اول چریك واقف بولغونچه عبداللطیف
بخشی تعیین بولغان ایل بیله کلف کذری‌دین اوتوب سو یقاسینی مضبوط قیلدی
بو خبر سلطان مسعود میرزاغه کیلکاچ ی توقی خسرو شاه و ولی بو کیچکن
کیشی‌لارینك اوستیکا یارماق‌نی هرچند سعی قیلدی سلطان مسعود میرزا
بیدل‌لیغی‌دین باقی مغانیانی‌نینك کیم ولی بیك هدی ابدی سعی‌دین کیچکن
کیشی‌لارنینك اوستیکا یارمدی یوزولغان یوسونلوق مصار ساری یاندیلار
سلطان حسین میرزا کیجیب تدبع الزمان میرزانی ابرهیم حسین و محمد
بروندوق برلاس وذوالنون ارغون‌نی خسرو شاه اوستیکا اباطر بیماردی مظفر
میرزانی خنلان اوستیکا بیماردی اوزی مصار اوستیکا کیلدی باوق بیتکاندا
خبردار بولدیلار سلطان مسعود میرزا مصاردا تورغان‌نینك مصاحتی‌نی نابای
کم رودی بوقاری سروتاغ بولی بیله اینی‌سی عبدالمؤمن میرزا قاشیغه سمرقندقه
باردی ولی هم خنلان ساری تارتی مصار قورغانینی باقی مغانیانی ومحمود برلاس
وسلطان احمد قوچ بیك‌نینك اتاسی بورکیش‌لار حمزه ومهدی سلطان بچه

ларидин Қосим Султонға бериб эдилар. Андин бир ўғул бўлуб эди, Қосим Ҳусайн Султон отлиқ. Ҳиндустонда менинг мулозаматимга келдилар. Роно Сангонинг ғазвида бор эди. Бадовунни анга берилди. Қосим Султондин сўнг Бўрон Султон отлиқ уруқларидин олди, андин бир ўғли бор: Абдулло Султон отлиқ, бу тарихта менинг мулозаматимдадур. Бовужуд ким, кичик ёшлуқтур, хизмати ёмон эмас.

Хавотин ва сарори: аввал олғон хотуни Бека Султонбегим эди, Санжар мирзо Марвийнинг қизи эди. Бадиуззамон мирзо мундин туғуб эди. Кўп кажхулқ эди. Султон Ҳусайн мирзони кўп оғритур эди. Кажхулқлиғидин мирзо батанг келди, охир қўйди ва халос бўлди, не қилсун ҳақ мирзо жониби эди.

Зани бад дар саройи марди накў,
Ҳам дарин оламаст дўзахи у[18].

Тенгри ҳеч мусулмонға бу балони солмағай. Ёмон хўйлуқ, кажхулқ хотун илоҳий оламда қолмағай.

Яна бир Чўлибегим эди, Озоқ бекларининг қизи эди, Султоним бегим андин туғуб эди. Яна Шаҳрибону бегим эди, Султон Абусаид мирзонинг қизи эди, тахт олғондин сўнг олиб эди. Чекмон урушида мирзонинг жамиъ ҳарамлари миҳаффадин чиқиб отка минганда, бу иянисининг эътимодиға миҳаффадин чиқмас, отқа минмас. Муни мирзоға еткурурлар, бу жиҳаттин Шаҳрибону бегимни қўйди ва сингли Поянда Султонбегимни олди. Ўзбак Хуросонни олғондин сўнг, Поянда Султонбегим Ироққа борди. Ироқта фариблиқта нақл қилди.

Яна Хадичабегим эди, Султон Абусаид мирзонинг ғунчачиси эди, мирзодин бир қизи бор эди, Оқбегим отлиқ. Ироқта Султон Абусаид мирзонинг шикастидин сўнг Ҳиратга келди. Ҳиратда Султон Ҳусайн мирзо олди ва севди, ғунчачилиқ мартабасидин бегимлик мартабасиға тараққий қилди. Сўнгралар худ асру ихтиёр бўлуб эди. Муҳаммад Мўмин мирзони анинг саъйи била ўлтурдилар. Султон Ҳусайн мирзонинг ўғлонлари ёғиқтилар, кўпраки мунинг жиҳатидин эди, ўзини оқила тутар эди, вале беақл ва пургўй хотун эди, рофизия ҳам экандур. Шоҳғариб мирзо била Музаффар Ҳусайн мирзо мундин туғуб эди.

Яна Опоқбегим эди, андин ҳеч ўғул, қиз бўлмади. Попо оғачаким, мунча суюклук эди, мунинг кўкалтоши эди, чун ўғул-қизи йўқ эди, Попо оғачанинг ўғлонларини ўғлидек сахлар эди. Мирзонинг беҳузурлуқларида бисёр яхши хизмат қилур эди, ҳарамларидин ҳеч ким мунча хизмат қила олмас эди. Мен Ҳиндустонға келур йил Ҳиридин келди. Мен ҳам

[18] Яхши кишининг хонасидаги ёмон хотин шу дунёнинг ўзидаёқ унинг дўзохидир.

таъзим ва иҳтиромларин иликдин келганча қилдим. Чандирини муҳосора қилғонда хабар келди, Кобулда темпри ҳукмини буткармуш.

Ғумаларидин бир Латиф Султон оғача эди, чоршанбиҳийлардиндурким, Абулмуҳсин мирзо била Кепак мирзо андин туғуб эди. Яна Минглибий оғача эди, ўзбак эди, Шаҳрибону бегимнинг киши-қорасидин бўлур эди. Абутуроб мирзо, Муҳаммад Ҳусайн мирзо ва Фаридун Ҳусайн мирзонинг онаси эди. Яна икки қиз ҳам бор эди.

Яна Попо оғача эди. Опоқбегимнинг кўкалтоши бўлур эди, мирзо кўруб севиб олди. Беш ўғул, тўрт қизнинг онаси эди, нечукким, мазкур бўлди.

Яна бир Беги Султон оғача эди, андин ўғул, қиз бўлмади. Яна кичик-кирим ғума, ғунчачи бисёр эди. Хотунлардин ва ғумалардин муътабар булар эдиким, мазкур бўлди. Султон Ҳусайн мирзодек улуғ подшоҳ Ҳиридек ислом шаҳрининг подшоҳи бу ажабтурким, бу ўн тўрт ўғлидин учи валаддуз-зино эмас эди. Фисқ ва фужур ўзида, ўғлонларида ва элулусида асру шойиъ эди. Ушбуларнинг шоматидин эдиким, мундоқ хонводадин етти-секкиз йилда бир Муҳаммад Замон мирзодин ўзга осор ва аломат қолмади.

Умароси: бир Муҳаммад Бурундуқ барлос эди. Чоку барлос наслидиндур. Муҳаммад Бурундуқ ибн Али ибн Бурундуқ ибн Жаҳоншоҳ ибн Чоку барлос. Бобир мирзо қошида бек эди, андин сўнг Султон Абусаид мирзо ҳам риоят қилиб, мунга Жаҳонгир барлос била Кобулни бериб, Улуғбек мирзоға атка қилиб эди. Султон Абусаид мирзодин сўнг Улуғбек мирзо барлосларға қасд қилур мақомида бўлди. Булар туюб, мирзони тутуб, эл ва улусини кўчуруб, Қундуз сари кўчтилар. Ҳиндукушнинг устидин мирзони одамиёна Кобул сари узатиб, ўзлари Хуросонга Султон Ҳусайн мирзоға бордилар. Мирзо ҳам яхши риоятларин қилди. Муҳаммад Бурундуқ асру билимлик киши эди. Бисёр сардор киши эди. Қушқа асру кўп майли бор эрди. Андоқким, бир қуши ўлса ё итса ўғлонларининг отини тутуб айтур эканурким, бу қуш ўлгунча ё иткунча фалони ўлса не эди, ё фалонининг бўйни синса не эди?

Яна Музаффар барлос эди. Мирзонинг қазоқлиқларида бор эди. Билмон, мирзоға қайси таври хушёқиб асру улуғ риоят қилиб эди. Эътибори бу мартабада эдиким, Султон Ҳусайн мирзо қазоқлиғида анинг била мундоқ шарт қилиб эдиким, ҳар вилоятким мусаххар бўлса, чаҳор донг мирзонинг бўлғай, ду донг анинг. Бу ажаб шартедур, подшоҳлиқта қачон рост келгайким, бир қарожў кишини ўзи била шарик қилғай. Ини ўғул била мундоқ шарт муяссар бўлмас. Бек киши била худ нечук муяссар бўлур? Тахт олғондин сўнг бу шарттин пушаймон бўлди, вале суд қилмади. Бу тийрамағз мардак ҳам мунча риоят топиб мирзоға зиёда сурлиқлар қилур эди. Мирзо ройи била амал қилмас эди. Охир дедиларким, масмум бўлди, валлоҳу аълам би ҳақиқатил-ҳол.

Яна Алишербек Навоий эди, беги эмас эди, балки мусоҳиби эди, кичиклигида ҳаммактаб экандурлар. Хусусият бисёр экандур. Билмон, не жарима била Султон Абусаид мирзо Ҳиридин ихрож қилди. Самарқандға борди, неча йилким, Самарқандта эди, Аҳмад Ҳожибек мураббий ва муқаввийси эди. Алишербекнинг мизожи нозук била машҳурдур. Эл назокатини давлатининг ғуруридин тасаввур қилур эрдилар. Андоқ эмас экандур, бу сифат анга жибиллий экандур. Самарқандта эканда ҳам ушмундоқ нозук мизож экандур.

Алишербек назири йўқ киши эди. Туркий тил била то шеър айтубтурлар, ҳеч ким онча кўп ва хўб айтқон эмас. Олти маснавий китоб назм қилибтур, беши «Хамса» жавобида, яна бир «Мантиқут-тайр» вазнида «Лисо-нут-тайр» отлиқ. Тўрт ғазалиёт девони тартиб қилибтур: «Ғаройибус-сиғар», «Наводируш-шабоб», «Бадойиул-васат», «Фавоидул-кибар» отлиқ. Яхши рубоиёти ҳам бор. Яна баъзи мусаннафоти борким, бу мазкур бўлғонларға боқа пастроқ ва сустроқ воқиъ бўлубтур. Ул жумладин иншоларини Мавлоно Абдурраҳмон Жомийға тақлид қилиб жамъ қилибтур. Ҳосили калом, ҳар кимга ҳар иш учун ҳар хатким битибтур, йиғиштурубтур. Яна «Мизонул-авзон» отлиқ аруз битибтур, бисёр мадхулдур: Йигирма тўрт рубоий вазнида тўрт вазнда ғалат қилибтур. Баъзи баҳурнинг авзонида ҳам янгилибтур, арузға мутаважжиҳ бўлғон кишига маълум бўлғусидур. Форсий девон ҳам тартиб қилибтур. Форсий назмда «Фоний» тахаллус қилибтур, баъзи абёти ёмон эмастур, вале аксар суст ва фурудтур. Яна мусиқида яхши нималар боғлабтур. Яхши нақшлари ва яхши пешравлари бордур.

Аҳли фазл ва аҳли ҳунарға Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай. Устоз Қулмуҳаммад ва Шайхи Нойи ва Ҳусайн Удийким, созда саромад эдилар, бекнинг тарбият ва тақвияти била мунча тараққий ва шуҳрат қилдилар. Устоз Беҳзод ва Шоҳ Музаффар тасвирда бекнинг саъй ва эҳтимоми била мундоқ машҳур ва маъруф бўлдилар. Мунча бинойи хайр ким, ул қилди, кам киши мундоққа муваффақ бўлмиш бўлғай.

Ўғул ва қиз ва аҳлу аёл йўқ, оламни тавре фард ва жарийда ўткарди. Авойил муҳрдор эди, авосит бек бўлуб, неча маҳал Астрободта ҳукумат қилди, авохир сипоҳилиқни тарк қилди. Мирзодин нима олмас, балки йилда мирзоға куллий маблағлар пешкаш қилур эди. Султон Ҳусайн мирзо Астробод черикидин ёнғонда истиқболға келди, мирзо била кўрушуб қўпқунча, бир ҳолати бўлди, қўполмади, кўтариб элтдилар. Табиблар асло ташхис қила олмадилар. Тонгласиға-ўқ тенгри раҳматиға борди. Бир байти ҳасби ҳол воқиъ бўлубтур:

Бу дард илаки ўлармен, мараз чу зоҳир эмас,
Табиблар бу балоға не чора қилғойлар.

Яна Аҳмад Таваккул барлос эди. Бурунлар муддати Қандаҳор ҳукумати мунда эди.

Яна Валибек эди, Ҳожи Сайфиддинбекнинг наслидиндур, никуздур[19], Мирзонинг улуғ беги эди. Султон Ҳусайн мирзо тахт олғондин сўнг хили умр топмади, бот-ўқ ўлди. Мусулмон ва намозгузор ва турк ва содиқ киши эди.

Яна Ҳасан Шайх Темур эди, буни Бобир мирзо риоят қилиб, беклик мартабасиға еткуруб эди.

Яна Нуёнбек эди, отаси Тирмиз сайидларидиндур, она тарафидин ҳам Султон Абусаид мирзо, ҳам Султон Ҳусайн мирзоға уруқ бўлур. Султон Абусаид мирзо ҳам риоят қилиб эди. Султон Аҳмад мирзо қошида муътабар бек эди. Султон Ҳусайн мирзо қошиға ҳам борди, яхши риоят топти, Лаванд ва хушбош ва шаробхўр ва айёш киши эди. Ҳасан Яъқуб анинг хизматида бўлғон учун Ҳасан Нуён ҳам дерлар.

Яна Жаҳонгир барлос эди. Қобулда неча маҳал Муҳаммад Бурундуқ била шариклик ҳукумати қилибтурлар, сўнгра Султон Ҳусайн мирзо қошиға борди. Яхши риоятини қилди. Ҳаракот ва саканоти зарофат ва латофат била эди. Хушмаош киши эди. Ов ва қушнинг роҳ ва равишини яхши билур учун Султон Ҳусайн мирзо аксар бу ишларни анга ружуъ қилур эди. Бадиуззамон мирзонинг мусоҳиби эди. Мирзо мусоҳиблиғин ёд қилиб таъриф қилур эди.

Яна Мирзо Аҳмад Али Форсий барлос эди. Агарчи шеър айтмас эди, хуштабъ ва шеършунос ва зариф ва ятимча киши эди.

Яна Абдулхолиқбек эди, Фирузшоҳ бекким, Шоҳрух мирзонинг улуғ риоят қилғон беги эди, мунинг улуғ отасидур. Бу жиҳаттин Абдулхолиқ Фирузшоҳ дерлар, бир неча маҳал Хоразм мунда эди.

Яна Иброҳим дўлдай эди. Иш ҳисобини ва мулкдорлиқ тариқини яхши билур эди. Муҳаммад Бурундуқнинг сонийи иснайни эди.

Яна Зуннун арғун эди. Мардона киши эди. Султон Абусаид мирзо қошида эгаликларида яхши қиличлар чопқондур. Андин сўнгра ҳам ҳар ерда[20] илиги ишга етибдур. Мардоналиғида сўз йўқ эди. Бир нима телбарак киши эди. Бизнинг мирзоларнинг қошидин Султон Ҳусайн мирзо қошиға борди. Ғўрни ва Накдарийни берди. Етмиш-сексон киши била ул навоҳида яхшилар қилич чопти. Оз-оз киши била қалин-қалин ҳазора ва накдарийни яхшилар бости. Ҳазорани ва накдарийни онча киши забт қилғон эмас. Неча маҳалдин сўнг Замини Доварни ҳам бердилар.

Ўғли Шоҳ Шужоъ арғун ҳам отаси била била кичикларида юруб, қиличлар чопти. Султон Ҳусайн мирзо отасининг рағмиға риоят қилиб, Қандаҳорни отаси била шариклик берди. Сўнгра бу ота-ўғул, ул ўғул

---

[19] Қ. б. — навкардир.

[20] Қ. б. — Ҳиридя.

била ота орасида ёғилиқлар солиб, фитналар қилдилар[21]. Охир мен Хисравшоҳни тутуб навкар-савдаридин айириб, Қобулни *Зуннуннинг кичик ўғли Муқимдин олғон йили[22] Зуннун, Хисравшоҳ менинг жиҳатимдин бечора бўлуб бориб, Султон Ҳусайн мирзони кўрдилар. Султон Ҳусайн мирзодин сўнгра (Зуннун) кўпрак улғайди. Ҳирининг домани кўҳ вилоятларини, мисли Ўба ва Чахчарон мунга бердилар.

Бадиуззамон мирзо ва Музаффар мирзоким шариклик подшоҳ бўлдилар, Бадиуззамон мирзо эшигида бу соҳиб ихтиёр эди ва Музаффар мирзо эшигида Муҳаммад Бурундуқ барлос соҳиб ихтиёр эди. Агарчи мардоналиғи бор эди, вале бир нима телбарак ва ғўл киши эди. Телба ва ғўл бўлмаса, мундоқ хушомадни қабул қилиб, ўзини расво қилурму?

Тафсили будурким, Ҳирида мундоқким эътибор ва ихтиёр бўлди, бир неча шайх ва мулло анга келиб дерларким, Қутб бизнинг била ихтилот қиладур, санга «ҳизабрулло» лақаб бўлди, сен ўзбакни олғунгдур. Бу хушомадни инониб, бўйниға фўта солиб, шукрлар қилибтур.

Бодиғис навоҳисида Шайбонийхонким, мирзоларнинг устига келиб, бирини бирга қўшқали қўймай бости, Зуннун юз-юз элликча киши била Қаро Работта Шайбоннйхон рўбарўсида ушбу сўзга чин бўлуб турди. Қалин киши етган била олиб-ўқ тебрардилар. Зуннунни олиб ўлтурдилар.

Пок мазҳаб киши эди, намозини тарк қилмас эди, ортуқси намозлар ҳам хили ўтар эди. Шатранжға кўп машъуф эди. Эл бир илик ила ўйнаса, ул икки илик била ўйнар эди. Ҳар неча кўнгли тилар ўйнар эди. Имсок ва хиссат табиатида ғолиб эди.

Яна Дарвеш Алибек эди. Алишербекнинг туқған иниси эди. Неча маҳал Балхнинг ҳукумати мунда эди. Балхда яхши бекликлар қилди. Тийра мағз ва беҳунарроқ киши эди. Султон Хусайн мирзо аввал Қундуз ва Ҳисор устига келганда тийра мағзлиғидин туттурдилар. Балх ҳукуматидин маъзул бўлди. Тарих тўққуз юз ўн олтида[23] мен Қундуз келганда, менинг қошимға келиб эди, масх ва мабҳут эди. Беклик қобилиятидин дур ва ичкилик салоҳиятидин маҳжур. Ғолибо Алишербек воситасидин мунча риоят топқандур.

Яна Мўғулбек эди, неча маҳал Ҳири ҳукумати анда эди. Сўнгра Астрободни бердилар. Астрободтин Ироққа Яъқуббек қошиға қочиб борди. Ятимча киши эрди, ҳамиша қимор қилур эди.

Яна Сайид Бадр эди. Бисёр зўр ва асру ширин ҳаракот киши эди, Ажаб соҳиб усул киши эди. Ғариб хўб рақс қилур эди. Ғайри мукаррар рақс қилур эди. Ғолибо ул рақс анинг ихтироидур. Ҳамиша мирзо мулозаматида бўлур эди. Доим ҳарифи шароб ва ҳамсуҳбати эди.

---

[21] Султон Ҳусайн билан Бадиуззамон орасидаги душманликни ёзади.

[*22] Л. б. — бу ибора тушган.

[23] Қ. б. — тўққиз юз олти.

Яна Ислим барлос эди. Турк киши эди. Қушчилиқни яхши билур эди, баъзи ишларни тавр қилур эди. Ўттуз-қирқ ботмон ёй куч била отиб, тахтадин ўткарур эди. Қабоқ майдонида майдон бошидин чопиб, ёйни тушуруб қўруб отиб қабоқни урар эди. Яна зиҳгирни бир қарибир ярим қари риштаға боғлаб, риштанинг яна бир учини бир йиғочқа боғлаб, эврурлур эди. Эврулур ҳолатда ўқни отиб, зиҳгирдин ўткарур эди. Мундоқ ғариб ишлари хили бор эди. Ҳамиша мулозамат қилур эди, ҳар суҳбатта бор эди.

Яна Султон Жунайд барлос эди. Сўнгралар Султон Аҳмад мирзо қошиға келиб эди. Бу Султон Жунайд барлоснингким, бу тарихта Жўнапур ҳукумати ширкат била анга тааллуқтур, отасидур.

Яна Шайх Абусаидхон дармиён эди. Билмон, бир урушта мирзоға от келтурубмудур ё мирзоға қасд қилған ғанимни дафъ қилибмудур, ул жиҳаттин бу лақаб била мулаққаб бўлубтур.

Яна Беҳбудбек эди. Бурунлар чуҳра чаргасида хизмат қилур эди. Мирзонинг қазоқлиқларида хизмати ёқиб, Беҳбудбекка бу иноятни қилиб эдиким, тамғада ва сиккада анинг оти эди.

Яна Шайхимбек эди. «Суҳайлий» тахаллус қилур учун Шайхим Суҳайлий дерлар эди. Бир тавр шеър айтур эди. Қўрққудик алфоз ва маоний дарж қилур эди. Анинг абётидин бир будур:

Шаби ғам гирд-боди оҳам аз жо бурд гардунро,
Фурў бурд аждаҳои сайли ашкам рубъи маскунро[24].

Машҳурдурким, бир қатла бу байтни Мавлоно Абдурраҳмон Жомий хизматида ўқубтур. Мавлоно айтибтурким: «Мирзо, шеър айтасиз ё одам қўрқутасиз»? Девон тартиб қилиб эди. Маснавиёти ҳам бор.

Яна Муҳаммад Валибек эди. Валибекнингким, мазкур бўлди, анинг ўғли эди. Охирлар мирзо қошида улуғ бек бўлуб эди. Бовужудким, улуғ бек эди, ҳаргиз хизматини тарк қилмас эди. Кеча ва кундуз эшикта ястаниб эди. Андоқким, оши ва шилони доим эшикта-ўқ тортилур эди. Мундоқ мулозамат қилур киши, муқаррардурким, андоқ риоят топғай.

Ажаб балойидур бу замонда, бировким бек атанди, кейинида бешолти кал ва кўрни кўрди, таклифлар била эшикка келтурмак керак. Ул навъ мулозамат худ қандадур, ўзларининг бедавлатлиғи экин. Муҳаммад Валибекнинг оши ва шилони яхши эди. Навкарни бир шиқ ва рангға сахлар эди. Фақир ва мискинга ўз илиги била ғалаба хайр қилур эди. Фаҳшгўй ва бадзабон киши эди. Тарих тўққуз юз ўн еттида мен Самарқандни олғонда, Муҳаммад Валибек ва Дарвеш Али китобдор менинг қошимда эдилар. Ул вақт афлиж бўлуб эди. Не сўзида маза бор

[24] Ғамли кечаларда оҳимнинг қуюни осмонни ўрнидан қўзғатди, кўз ёшим селининг аждаҳоси ер юзини ютиб юборди

эди, не ўзида. Мунча риоят қобили эмас эди. Ғолибо хизмат ани ул мартабаға еткургандур.

Яна Бобо Али эшик оға эди. Аввал Алишербек риоят қилиб *эди, сўнгра мардоналиғидин мирзо олиб, эшик оғаси қилиб[25] беклиқ мартабасиға еткуруб эди. Юнус Аликим, бу тарихта менинг қошимда бек ва муқарраб ва ичкидур, зикри мукаррар келгусидур, мунинг ўғлидур.

Яна Бадриддин эди, бурун Султон Абусаид мирзонинг садри Мирак Абдураҳим қошида эди. Хили чуст ва часпон экандур. Дерларким, етти оттин сачрағандур. Бу ва Бобо Али мусоҳиблар эдилар.

Яна Ҳасан Али жалойир эди, асли оти Ҳусайн жалойирдур, вале Ҳасан Алиға машҳурдур. Отаси Али жалойирни Бобир мирзо риоят қилиб, бек қилғондур, сўнгра Ёдгор Муҳаммад мирзо Ҳиринн олғонда, Али жалойирдин улуғроқ кишиси йўқ эди. Ҳасан Али жалойир Султон Ҳусайн мирзо қошида қушбеги эди, шоир эди, «Туфайлий» тахаллус қилур эди, қасидани бисёр яхши айтур эди. Ўз замонида қасидада саромад эди. Тарих тўққуз юз ўн еттидаким, Самарқандни олдим, менинг қошимға келди. Беш-олти йил менинг қошимда бўлди. Менинг отимға ҳам яхши қасидалар айтди. Бебок ва мутлиф киши эди. Чуҳра сохлар эди. Ҳамиша нард ўйнар эди, қимор қилур эди.

Яна Хожа Абдулло Марворий эди, бурун садр эди, сўнгра ички ва муқарраб бек бўлуб эди. Пурфазойил киши эди, қонунни онча киши чалмайдур, қонунда гирифт қилмоқ мунинг ихтироидур. Хутутни хўб битир, таълиқни хўброқ битир эди, иншони хўб қилур эди, хушсуҳбат киши эди, шеър айтур эди. «Баёний» тахаллус қилур эди. Шеъри ўзга ҳайсиётға боқа кўп фурудтар эди, вале шеърни хўб танир эди. Фосиқ ва бебок эди, фисқнинг шоматидин обила маразиға гирифтор бўлуб, иликсёғидин қолиб, неча йил турлук-турлук азоб ва машаққатлар тортиб, ушбу балийя била-ўқ оламдин нақл қилди.

Яна Муҳаммад Саид Урус эди, Урус арғунким, Султон Абусаид мирзо тахт олғонда улуғ ва ихтиёр бек ул эди, мунинг отасидур. Ул замонда яхши отишлиқ йигитлар бор эди. Ул саромадлардин бири будур: ёйи қаттиқ, ўқи узун, берк отишлиқ ва яхши отишлиқ[26] экандур. Андхуд ҳукумати неча маҳал анда эди.

Яна Мир Али мирохўр эди. Бу улдурким, Султон Ҳусайн мирзоға киши йибориб, Ёдгор Муҳаммад мирзонинг ғофиллиғида устига келтурди.

Яна Сайид Ҳасан ўғлоқчи эди. Сайид ўғлоқчининг ўғли Сайид Юсуфбекнинг иниси эди, ва мирзо Фаррух отлиқ ҳайсиятлиқ ва қобилиятлиқ ўғли бор эди. Тарих тўққуз юз ўн еттида мен Самарқандни

---

*25 Л. б. — бу ибора тушган.

26 Қ. б. — берк ишлиқ ва яхши отишлиқ.

олғонда менинг қошимға келиб эди. Шеърни агарчи кам айтиб эди, вале тавре айтур эди. Устурлоб ва нужумни яхши билур эди. Суҳбати ва ихтилоти ҳам яхши эди. Бир нима бадшароб эди, Ғиждувон урушида ўлди.

Яна Тенгриберди самончи эди. Турк ва мардона ва қиличлиқ йигит эди[27]. Балх эшигида Назар Баҳодир отлиқ Хисравшоҳнинг улуғ навкарини яхши чопқулаб эди, нечукким мазкур бўлди.

Яна бир неча туркман беклари эдиким, мирзо қошиға келиб риоят топиб эдилар. Бурун келган бир Алихон[28] Бояндур эди.

Яна Асадбек ва Таҳмтанбек эди, булар оға-ини эдилар. Таҳмтанбекнинг қизини Бадиуззамон мирзо олиб эдиким, Муҳаммад Замон мирзо андиндур.

Яна Иброҳим чиғатой эди.

Яна Амир Умарбек эди. Сўнгралар Бадиуззамон Мирзо қошида бўлур эди. Мардона ва турк ва яхши киши эди. Абулфатҳ отлиқ бир ўғли Ироқдин менинг қошимға келди, бу тарихта ҳам бордур. Бисёр сусг ва бежуръат ва бўлумсиздур, анингдек отадин мунингдек ўғул.

Сўнгра келганлардинким, Шоҳ Исмоил Ироқ ва Озарбайжонга мутасарриф бўлғонда андин Хуросон келиб эдилар. Бир Абдулбоқи мирзо эди, Темурбек наслидиндур, Мироншоҳийдур, бурундин буларнинг насли ул вилоятларға бориб, салтанат доиясини бошларидин чиқариб, ул подшоҳларга мулозамат қилиб, риоят топа келгандурлар. Бу Абдулбоқи мирзонинг амми (амакиси) Темур Усмон Яъқуббек қошида улуғ ва муътабар бек эканлур. Бир навбат Хуросон устига қалин черик қўшуб йибормак ҳаёл ҳам қилғондур. Абдулбоқи мирзо келгач, Султон Ҳусайн мирзо ҳам яхши риоятини қилиб, куёв қилиб, Султоним бегимниким, Муҳаммад Султон мирзонинг онаси эди, берди.

Яна сўнгра келганлардин Муродбек Бояндурйи эди.

Судур: бир Мир Сарбараҳна эди. Андижоннинг кентларидиндур. Ғолибо мутасаййиддур, бисёр хушсуҳбат ва хуштабъ ва ширинкалом киши эди. Хуросон фузалоси ва шуароси қошида анинг дахли ва сўзи муътабар ва санад эди. Амир Ҳамза қиссасининг муқобаласида умри зойиъ қилиб, узун-узоқ ёлғон қисса боғлабтур; бу амр мухолифи табъ ва ақлдур.

Яна Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳий эди, агарчи сўфи эмас эди, мутасаввиф эди. Алишербек қошида мундоқ мутасаввифлар йиғилиб, важд ва самоъ қилурлар экандур. Аксаридин мунинг усули яхшироқ экандур. Ғолибо сабаби риояти усули бўлубтур. Ўзга дегудек ҳайсияти йўқ эди. Бир таснифи бор; «Мажлисул-ушшоқ» отлиқ, Султон Ҳусайн

[27] Л. б. — қиличлик бек эди.
[28] Қ. б. — Алижон.

мирзонинг отиға боғлаб битибтур, бисёр суст ва аксар ёлғон ва бемаза беадабона ҳарфлар битибтур. Андоқким баъзидин таваҳҳуми куфрдур. Нечук ким хили анбиёни ва авлиёни мажозий ошиқлиққа мансуб қилиб, ҳар қайсиға маъшуқ ва маҳбубе пайдо қилибтур. Яна бу ажаб гўлона амридурким, дебочада Султон Ҳусайн мирзо, ўзумнинг таҳрир ва таснифидур, деб битибдур. Китоб орасида келтурулган Камолиддин Ҳусайнининг ашъор ва ғазалиётининг бошида тамом «лимуҳарририҳи» битилибдур. Ушбу Камолиддин Ҳусайннинг хушомадидин Зуннун арғун «Ҳизабрулло» ға мулаққаб бўлди.

В у з а р о: бир Маждиддин Муҳаммад эди, Шоҳрух мирзонинг якқалама девони, Хожа Пир Аҳмад[29] Хонийнинг ўғли эди, бурунлар Султон Ҳусайн мирзонинг девонида хотирхоҳ тартиб ва насақе йўқ эди. Исроф ва итлоф бисёр бўлур эди: не раият маъмур эди, не сипоҳи шокир. Ул фурсатта Маждиддин Муҳаммад парвоначи эди, Мирак дерлар эди. Мирзоға озроқ ёрмоқ муҳим бўлуб девонийлардин тилаганда, девонийлар, йўқтур, ҳосил бўлмас, деб жавоб берурлар. Маждиддин Муҳаммад ҳозир экандур, табассум қилур. Мирзо жиҳат сўрса, хилват қилиб, кўнглидагини арз қилиб дерким, мирзо шарт қилсаларким, менинг илигимни қавий қилиб, сўзумдин тажовуз қилмасалар, оз фурсатта андоқ қилайким, вилоят маъмур ва раият шокир ва хизона мавфур ва сипоҳи вофир бўлгай. Мирзо ҳам анинг дилхоҳи аҳд ва шарт қилиб, тамом Хуросон мамоликида ани ихтиёр қилиб, жамиъ муҳиммотни анинг уҳдасиға қилди.

Бу ҳам имкони борича саъй ва эҳтимом қилиб, оз фурсатта сипоҳи ва раиятни рози ва шокир қилди. Хизонаға ҳам вофир ёрмоқлар тушурди, вилоятни маъмур ва ободон қилди. Вале Алишербек бошлиқ жамиъ беклар ва аҳли мансаб била зиддона маош қилди, бу жиҳаттин борча анинг била ёмон бўлдилар. Саъй ва иғво қилиб, Маждиддин Муҳаммадни туттуруб, маъзул қилдилар. Анинг ўрниға Низомулмулк девон бўлди. Неча маҳалдин сўнг Низомулмулкни ҳам туттуруб ўлтуруб, Хожа Афзални Ироқтин келтуруб девон қилдилар. Мен Қобул келган фурсатда Хожа Афзални бек қилиб эдилар, девонда ҳам муҳр босар эди.

Яна Хожа Ато эди. Агарчи алардек соҳиб мансаби девон эмас эди, вале жамиъ Хуросонотта Хожа Атонинг бемашварати ҳеч муҳим файсал топмас эди. Муттақий ва намозгузор ва мутадаййин киши эди. Машғуллуғи ҳам бор экандур.

Султон Ҳусайн мирзонинг тавобиъ ва лавоҳиқи булар эдиким, мазкур бўлди.

Султон Ҳусайн мирзонинг замони ажаб замоне эди, аҳли фазл ва беназир элдин Хуросон, батахсис Ҳирот шаҳри мамлу эди. Ҳар кишининг-

[29] Қ. б. — Хожа Аҳмад.

ким бир ишга машғуллуғи бор эди, ҳиммати ва ғарази ул эдиким, ул ишни камолға тегургай.

Бу жумладин бир Мавлоно Абдурраҳмон Жомий эдиким, зоҳир ва ботин улумида ул замонда ул миқдор киши йўқ эди. Шеъри худ маълумдур. Муллонинг жаноби андин олийроқдурким, таърифқа эҳтиёжи бўлғай. Ғояташ хотирға кечтиким, бу муҳаққар ажзода таяммун ва табаррук жиҳатидин аларнинг отлари мазкур ва шамман сифатларидин мастур бўлғай.

Яна шайхулислом Сайфиддин Аҳмад эди, Мавлоно Саъдиддин Тафтозонийнинг наслидиндур, андин бери Хуросон мамоликида шайхулислом бўла келгандурлар. Бисёр донишманд киши эди. Арабия улумини ва нақлия улумини хўб билур эди. Бисёр муттақий ва мутаддайин киши эди, агарчи шофиий мазҳаб эди, ҳар мазҳабни риоят қилур эди. Дерларким, етмиш йилға ёвуқ жамоат намозини тарк қилмайдур. Шоҳ Исмоил Ҳиринн олғонда шаҳид қилди. Аларнинг наслидин киши қолмади.

Яна Мавлоно Шайх Ҳусайн эди, агарчи Мулло Шайх Ҳусайннинг зуҳур ва тараққийси Султон Абусаид мирзонинг замонида экандур, чун Султон Ҳусайн мирзо замонида ҳам бор экандурлар, ул жиҳаттин мазкур бўлди. Ҳикамиёт ва ақлиёт ва калом илмини хўб билур эди. Оз алфозда кўп сўз топиб, диққат била гуфту-гў қилмоқ анинг ихтироидур. Султон Абусаид мирзонинг замонида бисёр муқарраб ва ихтиёр эди. Жамиъ мамолик муҳиммотида анинг дахли бор эди. Эҳтисоб худ андин яхшироқ киши қилғон эмастур. Ушбу жиҳаттинким, Султон Абусаид мирзо қошида муқарраб экандур, Султон Ҳусайн мирзонинг замонида мундоқ беназир кишига иҳонатлар тегурдилар.

Яна Муллозодаи Мулло Усмон эди. Кобул туманларидин Лаҳугар туманининг Чарх отлиқ кентидиндур. Улуғбек мирзо замонида ўн тўрт ёшида дарс айтқон учун, Мулло Модарзод дерлар экандурлар. Самарқанддин бориб Каъбани тавоф қилиб, Ҳирига келганда Султон Ҳусайн мирзо манъ қилиб сахлади. Бисёр донишманд киши эди. Ул замонда анча донишманд киши йўқ эди. Дерларким, ижтиҳод мартабасига еткандур, вале ижтиҳод қилмайдур. Андин манқулдур: дер эмиш, киши бир ниманиким эшитти, яна нечук унутур. Қавий ҳофизаси бор экандур.

Яна Мир Муртоз эди, ҳикамиёт ва маъқулотни яхши булур эди, анинг учун бу лақаб била мулаққаб бўлубтурким, бисёр рўза тутар экандур. Шатранжға кўп шағафи бор экандур, бу мартабадаким, агар икки ҳариф учраса, бири била шатранж ўйнаб, яна бирининг этагини тутуб ўлтурур экандурким кетмагай деб.

Яна Мулло Масъуд Шервоний эди. Яна Мулло Абдулғафур Лорий эди. Мавлоно Абдурраҳмон Жомийнинг ҳам муриди, ҳам шогирди эди. Муллонинг аксар мусаннафотини мулло қошида ўткариб эди. «Нафаҳот» ка шарқ йўсунлуқ бир нима битибтур. Улуми зоҳирияға бисёр мустаҳзар эди. Бовужуд улуми зоҳирий, улуми ботинийдин ҳам баҳраманд эди. Ажаб бетаайюн ва бетакаллуф киши эди. Ҳар кимни мулло десалар, анинг олида жузв тортмоқтин ори йўқ эди. Ҳар ерда дарвише нишон берсалар, анинг қошиға етмагунча қарори йўқ эди. Мен Хуросон борғонда Мулло Абдулғафур мариз эди. Муллонинг мазорини тавоф қилганда, Мулло Абдулғафурнинг иёдатиға бориб эдим, муллонинг мадрасасида эди. Неча кундин сўнг ўшул мараз била-ўқ нақл қилди.

Яна Мир Жамолиддин муҳаддис эди. Ҳадис *илмини* Хуросонда онча билур киши йўқ эди, хили муаммардур. Бу тарихқача тирик эди.

Яна Мир Атоулло Машҳадий эди. Арабий илмини яхши билур эди. Қофияда бир форси рисола битибдур, тавре битибдур, айби будурким, амсила учун тамом ўзининг абётини келтурубтур. Яна ҳар байтидин бурун, «чунонки, дарин байти банда»[30] лафзини лозим тутубтур. Қофия рисоласида баъзи муоризлари муважжаҳ дахллар қилибтурлар. Яна санойии шеърда «Бадойиус-санойиъ» отлиқ рисола битибтур, хили яхши битибтур. Мазҳабида инҳирофи бор экандур.

Яна Қози Ихтиёр эди, қозилиқни хўб қилди. Фиқҳда бир форси рисола битибтур, тавр рисоладур. Яна бир мазмун била иқтибос учун оёти каломийни жамъ қилибтур. Мурғобта мирзолар била мулоқот қилганда, Қози Ихтиёр ва Муҳаммад Мир Юсуф била келиб мени кўрдилар. Бобирий хаттидин сўз чиқти, муфрадотни тилади, битидим. Ушал мажлисда муфрадотни ўқуб қавоидини битиб, нималар битиди.

Яна Мир Муҳаммад Юсуф эди, *Шайхулисломнинг шогирди* эди. Сўнгра Шайхулислом ўзининг ерида ани насб қилди. Баъзи мажлисда Қози Ихтиёр юққори ўлтурур эди, баъзи мажлиста бу. Сўнгрлар сипоҳилиқ била сардорлиқ ишига андоқ мафтун ва машъуф эдики, бу икки ишдин ўзга анинг алфозидин не илм маълум бўлур эди ва анинг каломидин не фаҳм мафҳум. Агарчи ҳар иккаласидин насиб ва баҳраси йўқ эди, оқибат ушбу дағдағалардин мол ва жони ва хонумони барбод борди. Шиий экандур.

Шуародин: бу жамънинг саромад ва сардафтари Мавлоно Абдурраҳмон Жомий эди. Яна Шайхим Суҳайлий ва Ҳусайн Али Туфайлий жалойир эдиким, отлари ва сифатлари Султон Ҳусайн мирзонинг беклари ва ичкилари чаргасида мазкур ва мастур бўлди.

Яна Осафий эди, вазирзода учун Осафий тахаллус қилибтур. Шеъри ранг ва маънидин ҳоли эмастур. Агарчи ишқ ва ҳолдин бебаҳ-

[30] «Масалан, бандаиинг бу байтида».

радур. Ўзининг даъвоси бу эдиким, мен ҳаргиз ҳеч ғазалимни йиғиштурмоқ водисида бўлмадим. Ғолибо такаллуф бўлғай. Бу ғазалиётини иниси ё қаробати жамъ қилибтур. Ғазалдин ўзга навъ шеър кам айтибтур. Мен Хуросон борғонда мулозамат қилиб эди.

Яна Биноий эди, Ҳириликтур, отаси устод Муҳаммад Сабз банно учун мундоқ тахаллус қилибтур. Ғазалида ранг ва ҳол бордур, девон тартиб қилибтур, маснавийлари ҳам бор. Бир маснавийси бор, мевалар бобида, мутақориб баҳрида, бемуҳассал нима дебтур, бекоре қилибтур. Яна бир мухтасар маснавийси бор, хафиф баҳрида. Яна бир улуғроқ маснавийси бор, ул ҳам хафиф баҳрида, бу маснавийни сўнгралар тугатиб эди. Бурунлар мусиқийдин бехабар экандур, бу жиҳаттин Алишербек таън қилур экандур. Бир йил мирзо Марвға қишлай борғанда—Алишербек ҳам борур. Биноий Ҳирида қолур. Ул қиш мусиқий машқ қилур, ёзгача онча бўлурким, ишлар боғлар. Ез мирзо Ҳири келганда савт ва нақш ўткарур. Алишербек таажжуб қилиб таҳсин қилур. Мусиқийда тавр ишлар боғлабтур, ул жумладин бир нақши бор, нуҳрангға мавсум. Бу тўққуз рангнинг туганиши ва нақшнинг майлоси росттадур.

Алишербекка хили мутаарриз экандур. Бу жиҳаттин хили жафолар тортти. Охир тура олмай Ироқ ва Озарбайжонға Яъқуббек қошиға борди. Яъқуббек қошида ёмон эмас эди. Ҳарифи мажлис бўлуб эди, Яъқуббек ўлгандин сўнг ул вилоятларда турмай, Ҳирига келди. Ҳануз зарофат ва тааррузи бор эди. Ул жумладин бири будурким бир кун шатранж мажлисида Алишербек оёғини узатур. Биноийнинг (орқаси)га тегар, Алишербек мутояба била дерки, «ажаб балоест дар Ҳири агар пой дароз мекуни ба (пушти) шоир мерасад»[31]. Биноий дерким, «агар жамъ мекуни ҳам ба (пушти) шоир мерасад»[32]. Охир бу зарофатлардин яна Ҳиридин Самарқанд азимати қилди.

Алишербекки қалин нималар ихтироъ қилиб эди ва яхши нималар ихтироъ қилиб эди, ҳар кишиким, ҳар ишта бир нима пайдо қилди, ул ниманинг ривож ва равнақи учун «Алишерий» дер эди. Баъзи зарофат била Алишербекка иснод қилурлар эди. Нечукким Алишербек қулоқ оғриғида ёғлиқ боғлағон учун хотунлар кўк ёғлиқни қийиқ боғлағонни «нози Алишерий» от қўйдилар[33]. Бу жумладин Биноий Ҳиридин азимат қилур вақт эшаги учун полондўзға ғайри мукаррар полоне буюрур, отини «Алишерий» дер, «полони Алишерий» машҳур бўлди.

Яна Сайфий Бухорий эди, филжумла муллолиғи бор эди. Ўқуғон китобларининг мафсалини элга кўрсатиб, муллолиғини исбот қилур эди. Девон тартиб қилибтур, яна бир девони ҳам борки, жамиъ ҳирфагарлар

---

[31] «Ажаб бир балодирки, Ҳиротда оёғингни узатсанг, шоирнинг орқасига тегади».

[32] «Ийғсанг ҳам, шоирнинг орқасига тегади».

[33] Қ. б. — нори.

учун айтибтур, масални кўп айтибтур. Маснавийси йўқтур. Нечукким, бу қитъа анга долдур:

Маснавй гарчи суннати шеъраст,
Ман ғазал фарзи айн медонам.
Панж байтеки дилпазир бувад,
Беҳтар аз хамсатайн медонам[34].

Бир форсий арузи бор. Бисёр камсухандур, бир ҳисоб била асру пурсухандур. Камсухан бу маъни билаким, кераклик нималарни битимайдур. Пурсухан бу маъний билаким, равшан ва зоҳир калималарни пуқта ва иъробиғача битибтур. Чоғирни ёмон ичар экандур, бадшароб экандур. Маҳкам зарб мушти бор экандур.

Яна Абдуллоҳи маснавийгўй эди, Жомдиндур. Муллонинг хоҳарзодаси бўлур, тахаллуси «Ҳотифий» эди. «Хамса» муқобаласида маснавийлар айтибтур. «Ҳафт пайкар» муқобаласида айтқон маснавийсиға «Ҳафт манзар» от қўюбтур. «Искандарнома» муқобаласида «Темурнома» айтибтур. Бу маснавийлардин «Лайли ва Мажнун» машҳурроқтур. Агарчи латофати шуҳратича йўқтур.

Яна Мир Ҳусайн Муаммоий эди. Ғолибо муаммони онча ҳеч ким айтғон эмас. Ҳамиша авқоти муаммо фикриға масруф экандур. Ажаб фақир ва номурод ва бебахт киши экандур.

Яна Мулло Муҳаммад Бадахший эди. Ишкамиштиндур. Ишкамиш Бадахшон дохили эмастур. Ажабтурким, «Бадахший» тахаллус қилибтур. Шеъри бу мазкур бўлғон шоирларнинг шеърича йўқтур. Муаммода рисола битибтур, муаммоси ҳам хили яхши эмас. Хушсуҳбат киши эди. Самарқандда манга мулозамат қилиб эди.

Яна Юсуф Бадиий эди, Фарғона вилоятидиндур, қасидани ёмон айтмас экандур.

Яна Оҳий эди, ғазални тавре айтур эди, сўнғралар Ибн Ҳусайн мирзо қошида бўлур эди, соҳиб девондур.

Яна Муҳаммад Солиҳ эди, чошнилиқ ғазаллари бор, агарчи ҳамворлиғи чошнисича йўқтур, туркий шеъри ҳам бор, ёмон айтмайдур. Сўнгра Шайбонийхон қошиға келиб эди, филжумла риоят қилиб эди. Шайбонийхоннинг отиға бир туркий маснавий битибтур. «Рамали мусаддаси махбун» вазнидаким «Субҳа» вазни бўлғай, бисёр суст ва фурудтур, ани ўқуғон киши Муҳаммад Солиҳнинг шеъридин безътиқод бўлур. Бир яхши байти будур:

Бўлди Танбалға ватан Фарғона,
Қилди Фарғонани танбалхона.

---

[34] Маснавий шеърнинг суннати бўлса ҳам, мен ғазални фарзи айн деб биламан. Дилга ёққон беш байтни икки «Хамса»дан яхшироқ деб биламан.

Андижон вилоятини Ташбалхона ҳам дерлар, ул маснавийда мунча байт маълум эмаским, бўлғой. Шарир ва золим табъ ва бераҳм киши эди.

Яна, Шоҳ Ҳусайн Комий эди, мунинг шеърлари ҳам ёмон эмас, ғазалғўйдур, ғолибо девони ҳам бордур.

Яна Ҳилолий эди. Бу тарихда ҳам бордур. Ғазаллари ҳамвор ва рангин ва кам хадшадур. Девони ҳам бордур. Бир маснавийси бор, «ҳафиф» баҳрида «Шоҳ ва Дарвиш»қа мавсум, агарчи баъзи байтлари тавре воқиъ бўлубтур, вале бу маснавийнинг мазмун ва устухонбандлиғи бисёр ковок ва харобтур. Шуаройи мотақаддам ишқ ва ошиқлиқ учун маснавийларким айтубдурлар, ошиқлиқни эрга ва маъшуқлуқни хотунға нисбат қилибтурлар. Ҳилолий дарвишни ошиқ қилибтур. Шоҳни маъшуқ. Абётеким шоҳнинг афъол ва ақволида дебтур, ҳосилким шоҳни жалбий ва фоҳиша қилибтур. Ўз маснавийсининг маслаҳатиға бир йигитни ва яна шоҳ йигитини бисёр бесураттурким, жалаблар ва фоҳишалардек таъриф қилғай.

Бисёр қавий ҳофизаси бор эмиш, ўттуз-қирк минг байт ёдида бор эмиш. Дерларким, «хамсатайн»нинг аксар абёти ёдида бор. Аруз ва қофия ва шеър илмиға хили мустаҳзардур.

Яна Аҳлийдур, омийдур. Шеърлари ёмон эмас, девони ҳам бордур.

Хушнавислардин агарчи хили киши бор эди, вале борининг саромади насх таълиқда Султон Али Машҳадий эди. Мирзо учун, Алишербек учун қалин китобатлар қилди. Ҳар кунда ўттуз байт мирзо учун ва йигирма байт Алишербек учун битир эди.

Мусаввирлардин Беҳзод эди, мусаввирлиқ ишини бисёр нозук қилди. Вале сақолсиз элнинг чеҳрасини ёмон ,очадур. Ғабғабини кўп улуғ тортадур. Сақоллиқ кишини яхши чеҳрали кушойлиқ қиладур.

Яна Шоҳ Музаффар эди, тасвирни кўп нозук қилур эди. Ташъирни[35] худ гузаро нозук қилур эди. Хили умр топмади. *Яна бир таснифи бор, ул таснифи тасаввуфтадур, ёмон эмас, ғолибо агар сўз анинг эмас[36]. Тараққий маҳалида-ўқ оламдин борди.

Аҳли нағмадин қонунни Хожа Абдулло Марворийча киши чолмас эди, нечукким мазкур бўлди.

Яна Қул Муҳаммад Удий эди, ғижжакни ҳам хўб чолур эди. Ғижжакка бу уч қил тақти. Аҳли нағмадин ва аҳли созидин ҳеч ким мунча кўп ва хўб пешрав боғлағон эмастур. Пешравдин ўзга ишларда мунча эмастур.

Яна Шайхий Нойи эди, удни ва ғижжакни ҳам хўб чолур экандур. Ўн икки-ўн уч ёшидин бери найни хўб чолур экандур. Бир навбат Ба-

---

[35] Қ. б — шаърни.
[36] Л. б — бу ибора йўқ

диуззамон мирзонинг суҳбатида бир ишни найдин хўб чиқарур, Қул Муҳаммад ғижжакта ул ишни чиқара олмас. Дерким, ғижжак ноқис создур. Шайхий филҳол Қул Муҳаммаднинг илигидин ғижжакни олиб, ул ишни ғижжакта хўб ва покиза чолур. Шайхийдин яна бир нима ривоят қилдилар: нағамотқа андоқ мустаҳзор экандурким, ҳар нағмаким, эшитса, дер экандурким, фалонининг фалон пардаси мунга оҳангдур, вале хили иш боғламайдур. Бир-икки нақш андин дерлар.

Яна Шоҳқулий ғижжакий эди, Ироқийдур. Хуросонға келиб соз машқ қилиб, тараққий қилди. Хили нақш ва пешрав ва ишлар боғлабтур.

Яна Ҳусайн Удий эди. Удни мазалиқ чолиб, мазалиқ нималар айтур эди. Уднинг торларини якка[37] қилиб бу чолибтур. Айби бу эдики, бисёр ноз била чолур эди. Шайбонийхон бир навбат соз буюрур, такаллуф қилиб ҳам ёмон чолур, ҳам ўз созини келтурмай, ярамас соз келтурур. Шайбонийхон фаҳмлар. Буюрурким, суҳбатда-ўқ ғалаба гарданилар урурлар. Шайбонийхоннинг оламда бир яхши ишиким бор будур, филвоқиъ хўб бордур. Ушмундоқ нозук мардакларга мундин кўпрак сазо керак.

Яна мусаннифлардин Ғулом Шодий эди, Шодий хонандаининг ўғли эди, агарчи соз чолур эди, вале бу созандалар чоргасида чолмас эди. Яхши савтлари ва хўб нақшлари бор. Ул замонда онча нақш ва савт боғлар киши йўқ эди. Охир Шайбонийхон Қозон хони Муҳаммад Аминхонға йиборди, яна хабари келмади.

Яна Мир Азу[38] эди, бу соз чолмас эди, мусаннif эди, агарчи оз иш боғлабтур, вале мазалиқ ишлари бор.

Биноий ҳам мусанниф эди. Яхши савт ва нақшлари бордур.

Яна беназир элдин бир Паҳлавон Муҳаммад Бусаид эди. Куштигирлиқта худ саромад эди, шеър ҳам айтур эди. Савт ва нақшлар боғлар эди: «Чоргоҳ»да бир яхши нақши бор, хушсуҳбат киши эди. Куштигирлиқ била мунча ҳайсиятни жамъ қилмоқ ғаробати бор.

Султон Ҳусайн мирзо оламдин нақл қилғонда, мирзолардин Бадиуззамон мирзо ва Музаффар Ҳусайн мирзо ҳозир эдилар, чун суюклук ўғул Музаффар Ҳусайн мирзо эди ва Муҳаммад Бурундуқ барлос соҳиб ихтиёр бек эди, аткаси эди, онаси Хадичабегим эди, мирзонинг ғамхўрлиқ хотуни эди. Мирзонинг эли ҳам Музаффар мирзоға ружу хили бор эди. Бу жиҳатлардин Бадиуззамон мирзо тараддуд қилиб келмас хаёлда эди. Музаффар мирзо ва Муҳаммадбек ўзлари отланиб бориб тараддудни мирзонинг кўнглидин рафъ қилиб, Бадиуззамон мирзони келтурдилар. Султон Ҳусайн мирзони Ҳиротға келтуруб, подшоҳона расм

---

[37] Қ. б. — икки.

[38] К. б. — Ғазу

ва ойин била бардошт қилиб, мадрасасида дафн қилдилар. Бу фурсатта Зуннунбек ҳам ҳозир бўлди. Муҳаммад Бурундуқбек ва Зуннунбек ва яна Султон Ҳусайн мирзодин қолғон ва бу мирзолар била бўлғон беклар йиғилиб, иттифоқ қилиб, Бадиуззамон мирзо била Музаффар Ҳусайн мирзони Ҳири тахтида баширкат подшоҳ қилдилар. Бадиуззамон мирзо эшигида соҳиб ихтиёр Зуннунбек, Музаффар Ҳусайн мирзо эшигида соҳиб ихтиёр Муҳаммад Бурундуқбек. Бадиуззамон мирзо жонибидин шаҳр доруғаси Шайх Али тағойи, Музаффар мирзо тарафидин Юсуф Али кўкалтош. Бу ғариб амре эди, ҳаргиз подшоҳлиқта ширкат эшитилган эмас. Шайх Саъдий сўзининг мазмунининг хилофи воқиъ бўлди: Нечукким, «Гулистон»да келтурубтур:

«Даҳ дарвеш дар гилеме бихусбанд ва ду подшоҳ дар иқлиме нагунжанд»[39].

---

[39] Ун дарвиш бир гиламга сиғиб ётарлар, икки подшоҳ бир иқлимга сиғмайди.

ВАҚОЙИЙ САНАИ ИСНО АШАРА ВА ТИСЪА МИА

Муҳаррам ойи ўзбак дафъи жиҳатидин Хуросон азимати қилилди. Ғўрбанд ва Шибарту йўли била мутаважжиҳ бўлдук. Жаҳонгир мирзо ул вилоятдин чун нохушлуқ била чиқиб эди, аймоқни ўзига қўшса баъзи шарир ва муфаттинлар яна не ангизлар қилур экин деб, Уштур шаҳридин, уруқдин айрилиб, уруқта Вали Хозинни ва Давлатқадам қоровулни қўюб, аймоқни бстроқ иликлалинг деб жарида тез тебрадук. Ул кун Заҳҳок қалъасиға келдук. Андин Гунбазак кўтали била ошиб Сойқонни бостуруб, Дандоншикан кўталидин ўтуб, Қоҳмард ўлангига тушулди.

---

[1] Тўққиз юз ўн иккинчи (1506 — 1507) йил воқиалари.

Сайид Афзал хоббинга Султон Муҳаммад дўлдайин қўшуб Қобулдин мутаважжиҳ бўлғонимизнинг кайфиятини арзадошт қилиб, Султон Ҳусайн мирзоға йиборилди. Жаҳонгир мирзо кейинрак қолғон экандур. Бомён тўғрисиға етганда йигирма-ўттуз киши била Бомённинг сариға келадур экандур. Бомёнға ёвуқ етганда бизнинг кейин қолғон уруқнинг чодирларини кўрарлар. Бизни хаёл қилиб тез-ўқ ёнарлар. Урдуларига етгач, ҳеч нимага боқмай кўчарлар. Кейинларига боқмай Яка ўланг навоҳисиға тортарлар.

Шайбонийхон Балхни муҳосара қилиб эди. Балхта Султон Қуличоқ эди. Шайбонийхон икки-уч султонни уч-тўрт минг киши била Бадахшонни чопқали йиборди. Ул фурсат Муборакшоҳ ва Зубайр яна Носир мирзоға келиб қўшулуб эдилар. Агарчи бурунроқ ниқор ва кудуратлари бор эди. Кишмнинг оёғида Шоҳидонда Кишм суйининг шарқий тарафида чериклаб ўлтуруб эдиларким, бу ўзбаклар тонг бошида шабхун келиб, Кишм суйини ўтуб, Носир мирзонинг устига юруди. Носир мирзо филҳол ўзини пуштаға тортти, пуштадин элини йиғуштуруб, нафир чолдуруб юруган била ўзбакларни олғон била-ўқ тебради. Кишм суйи улуқ эди, бу сувдин кечиб келиб эдилар. Қалин киши ўққа, қиличқа бориб, ғалаба киши иликка тушти, сувда ҳам кўп киши ўлди.

Муборакшоҳ ва Зубайр мирзодин юққорроқ Кишм сари эдилар. Аларнинг устига айрилғон ўзбаклар аларни пуштаға қочурди. Носир мирзо ёғисини қочурғонда муни хабар топиб, бу жамоатнинг устига юруди. Юққоридин Кўҳистон беклари ҳам отлиқ-яёғини йиғиб юруган била туруш бера олмадилар, қочтилар. Бу жамоаттин ҳам қалин киши иликка тушуб, кўп киши ўққа, қиличқа ва сувға борди. Шоядки, минг-минг беш юз ўзбак ўлди экин. Носир мирзонинг бир яхши фатҳи бу эди, бу хабарни Коҳмард жулгасида эканда Носир мирзонинг киши келтурди.

Бу навоҳида эканда бизнинг черик бориб, Ғўри ва Даҳонадин ошлиқ келтурдилар. Бу навоҳида Сайид Афзал била Султон Муҳаммад дўлдайдинким, Хуросонға йиборилиб эди, хатлар келди. Султон Ҳусайн мирзонинг фавтининг хабари эди. Бовужуд бу хонаводанинг номусини қоралаб Хуросон жонибиға мутаважжиҳ бўлдук, агарчи бу таважжуҳда ўзга ғаразлар ҳам бор эди. Ажар дарасининг ичи била ўтуб Тўп ва Мандағон била Балхоб била иниб, Кўҳи Софқа чиқилди. Ўзбакнинг Сон ва Чаҳоряк чопғонини хабар топиб, Қосимбекни черик била чопқунчининг устига йибордук. Бориб учратиб яхши босиб, қалин бош кесиб келтурдилар. Жаҳонгир мирзоға ва аймоқларға кишилар йибордук, алардин хабар олғунча неча кун Кўҳи Соф яйлоғида ўлтурдук.

Бу навоҳи кийиги асру қалин бўлур, бир мартаба овладук. Бир-икки кундин сўнг тамом аймоқлар келиб мулозамат қилдилар. Аймоқларға Жаҳонгир сирзо бир неча қатла кишилар йиборди, бир навбат Имодид-

дин Масъудни йиборди, бормадилар, менинг қошимға келдилар, охир мирзоға зарурат бўлди. Кўҳи Софдин дараи Бойға тушганда мени келиб кўрди, чун бизга Хуросон дағдағаси эди, мирзоға боқмай, аймоққа парвой қилмай, Гарзавон ва Алмор ва Қайсор, Чечакту била юруб, Фахриддин ўлумидин ўтуб, Бодиғис тавобиидин Дараи Бом деган ерга келдук.

Чун бир тафриқа олами эди, ҳар ким дастандозлиқ қилиб, вилоятдин ва элдин нима олур эдилар. Биз ҳам бир ёқадин ул навоҳидағи аймоқ ва атракка таҳмил қилиб, нима ола кириштук. Бу бир ой-икки ойнинг ичида шоядким уч юз туман кепакий олилди экин. Биздин бир неча кун бурунроқ ўзбакнинг чопқунчисини Хуросон илғори ва Зуннунбекнинг кишилари Пандда ва Марвчоқда яхши босиб, қалин ўзбак ўлтурубтурлар. Бадиуззамон мирзо, Музаффар мирзо, Бурундуқ Муҳаммад барлос, Зуннун арғун ўғли Шоҳбек Шайбонийхоннинг устигаким, Балхда Султон Қуличақни муҳосара қилиб эрди, юрумакни жазм қилиб, жамиъ Султон Ҳусайн мирзонинг ўғлонларига кишилар йибориб тилаттилар, доғи бу азимат била Ҳиридин чиқтилар. Бодғисға етганда Чилдухтаронда Абулмуҳсин мирзо Марвдин келиб қўшулди, Ибни Ҳусайн мирзо ҳам андин сўнг Тўн ва Қойиндин келди, Кепак мирзоким, Машҳатда эди, ҳар неча кишилар йибордилар, номаъқул сўзлар айтиб, «номардлиқ қилиб келмади, анинг таассуби Музаффар мирзо била эди, яъни ул подшоҳ бўлғонда мен нечук анинг қошиға борғоймен деб мундоқ маҳалдаким жамиъ оғо-ини бир ерда йиғилиб, иттифоқ қилиб, Шайбонийхондек ғаним устига азм жазм қилиб юруйдургонда мундоғ бемаза таассуб қилиб келмади. Анинг бу келмамагини ҳолоким таассубқа ҳамл қилур, барча номардликка ҳамл қилғуларидур.

Ғаразким, бу дунёда кишидин ушмундоғ нималар қолур, ҳар ким ақлдин баҳравар бўлса, нега андоғ ҳаракатга иқдом қилғайким, андин сўнг ёмон дегайлар ва ҳар кишига ҳушдин асар бўлса, нега андоғ амрга эҳтимом қилмағайким, қилғондин сўнг мустаҳсан дегайлар. «Зикри номеро ҳакимон умри соний гуфтаанд»[2].

Манга доғи элчилар келдилар. Сўнгра Муҳаммад Бурундуқ барлос ҳам келди, мен худ нега бормағаймен. Юз-икки юз йиғоч йўлни бу маслаҳат учун тай қилибтурмен. Мен Муҳаммадбек била-ўқ мутавважжиҳ бўлдум, ул фурсатта мирзолар Мурғобға келиб эдилар. Душанба куни жумодил-охир ойининг секкизида мирзолар била мулоқот бўлди. Абулмуҳсин мирзо ярим куруҳ истиқбол қилиб келиб эди, етушдук. Мен бу тарафдин отдин тушдум, Абулмуҳсин мирзо ул тарафтин отдин тушти, юруб кўрушуб отланилди, илгаррак кела ўрдунинг ёвуғида Музаффар

[2] «Шуҳрат билан ёдланишни ҳакимлар иккинчи умр демишлар»

мирзо ва Ибни Ҳусайн мирзо келдилар. Булар Абулмуҳсин мирзодин ёшқа кичик эдилар, керакким бурунроқ истиқболға келсалар эди, ғолибо бу таъхир хумор жиҳатидин экандур, не такаббурдин ва бу тақсир айш ва ишрат сабабидин экандур, не такаддурдин.

Музаффар мирзо муболаға қилди, от устида кўруштук, Ибн Ҳусайн мирзо била ҳам ушбу навъ кўрушулди. Келиб Бадиуззамон мирзонинг эшигига туштук. Ғариб издиҳом ва жамият эди. Андоғ ғулув эдиким, тиқилишда баъзининг уч-тўрт қадам йўл оёғи ерга тегмас эди, баъзиким иш-қуч учун ёнмоқ хаёл қилса эди, тўрт-беш қадам кейинга боқа беихтиёр олиб борурлар эди. Бадиуззамон мирзонинг девонхона уйига еттук, муқаррар андоқ эдиким, мен уйдин киргач юкунғаймен, Бадиуззамон мирзо қўпуб араққа келгай, доғи кўрушулгай, мен уйдин киргач, бир юкундум, доғи бедаранг мутаважжиҳ бўлдум, Бадиуззамон мирзо оҳистароқ қўпуб, систроқ юруди.

Қосимбек чун давлатхоҳ эди ва менинг номусим анинг номуси эди, белбоғимдин бир тортти, воқиф бўлдум. Таанни била юруб, муқаррар бўлғон ерда кўрушулди, бу улуғ оқ уйда тўрт тўшак солиб эрдилар. Бадиуззамон мирзонинг оқ уйлари албатта ён эшиклик бўлур эди. Мирзо доим бу эшикнинг ёнида ўлтурур эди, бир тўшакни бу эшикнинг ёнида солиб эрдилар. Бадиуззамон мирзо ва Музаффар мирзо бу тўшакда ўлтурдилар, яна бир тўшак рост қўлда солиб эрдилар, Абулмуҳсин мирзо ва мен бу тўшакда ўлтурдук. Бадиуззамон мирзонинг тўшакидин қуйи чап ёнда яна бир тўшак солиб эдилар. Қосим Султон ўзбак Шайбоний султонларидинким, мирзонинг куёви бўлур эди, Қосим Ҳусайн Султоннинг отаси бўлғай, яна Ибни Ҳусайн мирзо бу тўшакда ўлтурдилар, манга солғон тўшакдин қўйи ўнг қўлумда яна бир тўшак солиб эрдилар, Жаҳонгир мирзо била Абдураззоқ мирзо ул тўшакда ўтурдилар. Муҳаммад Бурундуқбек ва Зуннунбек ва Қосимбек ўнг ёнда Қосим Султон била Ибни Ҳусайн мирзодин хили қуйироқ ўтурдилар.

Ош тортилди, бовужудким, суҳбат йўқ эди, ош тортатурғон ерда шира қўюб олтун ва кумуш суроҳиларни шира устига тердилар. Бурунлар бизнинг ота-оға Чингиз тўрасини ғариб риоят қилурлар эди, мажлисда ва девонда, тўй ва ошда, ўтурмоқда ва қўпмоқда хилофи тўра иш қилмаслар эди. Чингизхоннинг тўраси насси қотиғ эмастурким, албатта киши анинг била амал қилғай. Ҳар кимдин яхши қоида қолғон бўлса анинг била амал қилмоқ керак, агар ота ёмон иш қилғон бўлса, яхши иш била бадал қилмоқ керак.

Ошдин сўнг отланиб, тушган ерга келдим. Бизнинг ўрду била мирзоларнинг ўрдусининг ораси бир шаръий бўлғай эди. Иккинчи навбат келганда Бадиуззамон мирзо бурунгидек таъзим қилмади, Муҳаммад Бурундуқбекка ва Зуннунбекка айттурдимким, агарчи ёшим кичиктур, сале тўрум улуғдур, ота тахтидаким, Самарқанд бўлғай, икки навбат

зарби рост олиб ўлтурубдурмен бу хонавода учун ёт-ёғи билаким мунча жанг ва жадал қилибтурмен, менинг таъзимимда таъхир беважҳдур, бу сўз мазкур бўлғоч, чун маъқул эди, муътариф бўлуб, таъзимни хотирхоҳ қилдилар.

Яна бир навбат Бадиуззамон мирзо қошиға борғонда намози пешиндин сўнг чоғир мажлиси бўлди, мен ул маҳаллар ичмас эдим, тавр ороста мажлисе эди, хонларда ҳар навъ газаклар ясаб эдилар: товуқ кабоби ва қоз кабоби ва ҳар жинс атъимадин торттилар. Бадиуззамон мирзонинг мажлисини хили таъриф қилурлар эди, филвоқиъ беғилу ғаш оромида мажлис эди. Мурғоб ёқасида эканда икки-уч қатла мирзонинг чоғир мажлисида ҳозир бўлдум. Ичмасимни чун билурлар эди, таклиф қилмадилар.

Музаффар мирзонинг мажлисида ҳам бир навбат бордим. Ҳусайн[1] Али Жалойир ва Мир Бадр Музаффар мирзо қошида эдилар. Ул мажлисда бор эдилар, кайфият бўлғонда Мир Бадр рақс қилди, хўб рақс қилди. Ғолибо ул навъ рақс Мир Бадрнинг ихтироидур. Мирзолар Ҳиридни чиқиб, иттифоқ қилиб, йиғилиб Мурғобға келгунча уч-тўрт ой бўлди.

Султон Қуличоқ танг келиб Балх қалъасини ўзбакка берди. Ўзбак Балхни олғондин сўнг бу жамъиятнинг истимоидин Самарқандға мурожаат қилди. Бу мирзолар агарчи суҳбат ва суҳбаторолиқда ва ихтилот ва омизишта тавре эдилар, вале сипоҳилик рев ва рангидин йироқ ва мардоналик жадал ва жангидин қироқ эдилар. Мурғобда ўлтурғон маҳалларда хабар келдиким, Ҳақназар чапани тўрт юз-беш юз киши била келиб Чечакту навоҳисини чопти. Барча мирзолар ҳозир бўлуб ҳар неча қилиб, бу чопқунчининг устига илғор йибора олмадилар. Мурғоб била Чечактунинг ораси ўн йиғоч йўлдур, бу ишни мен тиладим. Номус қилиб манга ҳам рухсат бермадилар. Чун Шайбонийхон ёнди, йил ҳам кеч бўлуб эди. Андоқ қарор топтиким, бу қиш мирзолар ҳар қайси бир муносиб ерда қишлаб, эрта ёз жамъият қилиб ғаним дафъиға мутаважжиҳ бўлғайлар, манга ҳам Хуросон навоҳисида қишламоқ таклифи қилдилар.

Чун Кобул ва Ғазни пуршар ва шўр ерлар эди, турк ва мўғулдин ва аймоқ ахшомдин ва афғон ва ҳазорадин муҳталиф эл ва улус анда йиғилиб эдилар. Яна Хуросон била Кобул ораси ёвуқроқ йўлдинким тоғ йўли бўлғай, агар қор ва ях нима мониъ бўлмаса, бир ойчилиқ йўл эди. Туз била қирқ-эллик кунлик йўл эди, вилоят ҳам ҳануз яхши кўнгул босмайдур эди. Давлатхоҳлардин ҳеч ким бизнинг анда қишларимизни салоҳ кўрмадилар. Мирзоларға узр айттук. Қабул қилмадилар, кўпрак таклиф қилдилар, ҳар неча узр дедук, таклифни бажидроқ

[1] Қ. б. — Ҳасан.

қилдилар. Охир Бадиуззамон мирзо ва Абулмуҳсин мирзо ва Музаффар мирзо отланиб, менинг уюмга келиб, қиш турмоқ таклифини қилдилар. Мирзолар юзига йўқ деёлмадук, мундоқ подшоҳлар ўзлари келиб, турмоқ таклифини қилдилар. Яна Ҳириниким рубъи маскунда андоқ шаҳр йўқтур ва Султон Ҳусайн мирзонинг замонида мирзонинг тасарруфидин ва такаллуфидин Ҳирининг зеб ва зийнати бирга ўн, балки йигирма тараққий қилиб эди, кўрмак орзуси хили бор эди. Бу жиҳатлардин турмоқни қабул қилдук.

Абулмуҳсин мирзо вилоятиға Марвға борди. Ибни Ҳусайн мирзо ҳам Тўн ва Қойинға борди. Бадиуззамон ва Музаффар мирзо Ҳирига азимат қилдилар, икки-уч кундин кейинроқдин Чилдухтарон ва Тошработ йўли била мен ҳам Ҳирига мутаважжиҳ бўлдум.

Барча бегимлар, Поянда Султонбегим, менинг аммам Хадичабегим, Офоқбегим, яна Султон Абусаид мирзонинг қизлари амма бегимлар барча Султон Ҳусайн мирзонинг мадрасасида йиғилдилар. Барча бегимлар мирзонинг мақбарасида эдиларким, бориб кўрдум. Аввал Поянда Султонбеги била юкунуб кўруштум, андин сўнг Офоқбегим била юкунмай кўруштум, андин кейин Хадичабегим била юкунуб кўруштум. Бир замон мунда ўлтуруб ҳофизлар қуръон ўқуғондин сўнг жанубий мадрасадаким, Хадичабегимнинг уйини тикиб эдилар бордуқ. Хадичабегимнинг ошини торттилар. Ош тортилғондин кейин Поянда Султонбегимнинг уйига бордим. Ул кеча анда бўлдум, аввал манга Боғи Навда юрт тайин қилиб эдилар. Тонгласи келиб Боғи Навда туштум. Боғи Навда бир кеча бўлдум, ани муносиб кўрмай Алишербекнинг уйларини тайин қилдилар. Ҳиридин чиққунча Алишербекнинг уйларида эдим.

Ҳар икки-уч кунда бориб, Боғи Жаҳонорода Бадиуззамон мирзоға кўрунуш қилур эдим. Неча кундин сўнг Музаффар мирзо уйига чорлади, Музаффар мирзо Боғи Сафидда ўлтурур эди. Хадичабегим ҳам анда эди, Жаҳонгир мирзо менинг била борди, Хадичабегим қошида ош ва таом тортилгандин кейин Музаффар мирзо бизни Бобир мирзо солғон Тарабхона отлиқ иморатқа олиб борди, Тарабхонада чоғир мажлиси бўлди.

Тарабхона боғчанинг ўртасида воқиъ бўлубтур, мухтасарроқ иммораттур, икки ошёналиқ, вале ширинғина иммораттур, юққориғи ошёнида такаллуф кўпрак қилибтурлар. Тўрт кунжида тўрт ҳужрадур. Ўзга бу тўрт ҳужранинг ўртаси ва мобайнлари тамом бир уй дохилидур, бир уйдурким, ҳужраларнинг мобайни тўрт шаҳнишин йўсунлуқ бўлубтур. Бу уйнинг ҳар зилъи мусаввардур, агарчи бу иморатни Бобир мирзо қилгандур, вале бу тасвирларни Султон Абусаид мирзо буюрғондур, масоф ва урушларини тасвир қилибтурлар, шимолий сариға шаҳнишинда икки тўшак солдилар, бир-бирига рўбарў, тўшакларнинг ёнлари шимол сари эди, бир тўшакда Музаффар мирзо ва мен ўлтурдук, яна бир

тўшакда Султон Масъуд мирзо ва Жаҳонгир мирзо ўлтурдилар. Музаффар мирзонинг уйида чун меҳмон эдук, мени Музаффар мирзо ўзидин юққори олди.

Ишрат паймоналарин тўлдуруб, соқийлар юруб мажлис аҳлиға тута кириштилар. Мураввақ чоғирларни мажлис аҳли ҳам ҳайвон суйидек юта кириштилар, мажлис қизиқти, чоғирлар бошқа чиқти, бу хаёлда эдиларким манга ичиргайлар, мени ҳам бу доираға киюргайлар, мен агарчи бу чоққача нашъа бўлгунча чоғир иртикоб қилмайдур эдим, мастлиқ ва сархушлуқ кайфияти ва ҳолатини камоқаққуҳу билмайдур эдим, вале чоғир ичмоққа майлим бор эди ва бу водини тай қилмоққа кўнглум тортар эди. Қичикликта бемайл эдим, чоғирнинг нашъа ва кайфиятин билмас эдим. Отам гоҳиким чоғир таклифи қилсалар ҳам узрлар айтиб, иртикоб қилмас эдим. Отамдин сўнг Хожа қозининг юмни қадамидин зоҳид ва муттақи эдим. Шубҳалиқ таомдин ижтиноб қилур эдим. Не жой улким чоғир иртикоб қилғайман, сўнгралар йигитлик ҳавасидин ва нафс тақозосидинким чоғирға майл пайдо бўлди, таклиф қилур киши йўқ эрди, балки чоғирға майлимни билур киши йўқ эди. Кўнглум агарчи мойил эди, мундоқ қилмағон амрни ўзлук била қилмоқ мушкил эди. Хотирға кечтиким, чун мунча таклиф қиладурлар, яна Ҳиридек ороста шаҳриға келиб турбизким, жамиъ айш-ишрат асбоб ва олоти мукаммал ва муҳайё ва бори такаллуф ва танаъум ашё ва адавоти омода ва пайдо, ҳоло ичмасам қачон ичармен деб, ичмакка азм қилдим ва бу водийни тай қилмоқни жазм қилдим.

Вале хотирға кечтиким, Бадиуззамон мирзо оғадур, анинг илигидин ва анинг уйида ичмай, инисининг илигидин ва инисининг уйида ичсам, хотириға нима келгай деб, бу тарддудимни айттим. Бу узрумни маъқул деб, бу суҳбатта чоғир таклифи қилмадилар. Муқаррар андоқ бўлдиким, Бадиуззамон мирзо била Музаффар мирзо бир ерда бўлғонда иккала мирзонинг таклифи била ичилгай.

Мажлисда нағма аҳлидин Ҳофиз Ҳожи эди, Жалолиддин Маҳмуд нойи эди. Ғулом Шодининг иниси Шоди бача эди. Чанг чолур эди, Ҳофиз Ҳожи хўб ўқур эди Ҳири эли паст ва нозук ва ҳамвор ўқурлар. Жаҳонгир мирзонинг бир хонандаси бор эди, Миржон отлиқ, Самарқандий эди. Баланд ва дурушт ва ноҳамвор ўқур эди. Жаҳонгир мирзо кайфият маҳалда буюрдиким ўқуғай, ғариб, баланд ва дурушт ва бемаза ўқуди. Хуросон эли пур зарофат тирилур эл.

Мунинг бу ўқушидин бириси қулоғин тутамудур, яна бири чиройин читамудур, мирзо жиҳатидин ҳеч ким манъ қилаолмайдур Намоз шомдин сўнг Тарабхонадин Музаффар мирзо солғон янги қишлоқи уйга

келдук. Ушбу уйга келганда охир мастлиғларда Юсуф Али кўкалтош қўпуб раққослиқ қилди. Соҳиб усул киши эди, яхши рақс қилди. Бу уйга келганда суҳбат хили гарм бўлди. Музаффар мирзо бир камар шамшир, бир қўзи жубба, бир бўз тупчоқ манга берди. Бу уйга келганда Жонак туркий айтти. Музаффар мирзонинг Катта Моҳ ва Кичик Моҳ отлиқ қуллари бор эди, мастлиқ маҳалларда бир пора бемаза гармхўлуқлар қилдилар. Кечгача гарм суҳбат эди, мажлис тарқади. Мен бу оқшом ушбу уйда-ўқ бўлдум. Манга чоғир таклифи қилур хабарини Қосимбек эшитиб, Зуннунбекка киши йибоpибтур. Зуннунбек мирзоларға насиҳат йўсунлуқ қаттиқ-қаттиқ айтиб, чоғир таклифини тамом бартараф қилибтурлар.

Бадиуззамон мирзо Музаффар мирзонинг меҳмондорлиғини эшитиб, Боғи Жаҳонорода Муқаввийхонада мажлис тартиб қилиб, мени тилади. Бизнинг баъзи ичкиларни ва йигитларни ҳам тиладилар, менинг ёвуқтағиларим менинг жиҳатимдан ича олмаслар эди. Агар ичарлари ҳам бўлса, бир ой-қирқ кунда эшик-элини боғлаб юз дағдаға била ичарлар эди. Андоқ кишиларни чарладилар. Мунда ҳамки келдилар, гоҳи мени ғофил қилиб, гоҳи иликларини паноҳ қилиб, юз ташвишлар била ичар эдилар. Агарчи мендин суҳбаттағи кишига рухсати ом бўлғон йўсунлуқ бўлуб эди, не жиҳаттинким, бу суҳбат ота-оғамиздек кишининг суҳбати эди, муаллиҳларни келтурдилар, билмон, сочларининг ё амалий сочларининг ораларига кимсонни сочнинг узунлуғи била иничка-иничка кесиб, қўюбтурлар, тавре кўрунадур. Бу суҳбатта менинг олимға қоз кабоби қўйдилар, чун қуш бузмоғини ва тўрғамоғини қилғон эмас эрдим, илик элтмадим.

Бадиуззамон мирзо дедиким, нега майл қилмассиз. Мен дедим, тўрғамоқтин ожиздурмен. Филҳол Бадиуззамон мирзо менинг олимдағи қозни бузуб, тўрғаб олимда қўюр. Мундоқ ишларда Бадиуззамон мирзо беназир киши эди. Охир суҳбатта бир мурассаъ камар, ханжар, бир чорқаб, бир тупчоқ манга берди.

Йигирма кунким, Ҳирида эдим, ҳар кунда кўрмаган ерларни отланиб сайр қилур эдим. Ажзчимиз бу сайрларда Юсуф Али кўкалтош эди. Ҳар қайси сайргоҳқа тушулса эди, Юсуф Али кўкалтош бир навъ ош тортар эди. Бу йигирма кунда машҳур сайргоҳлардин бир Султон Ҳусайн мирзонинг хопақоҳидин ўзга ер кўрулмаган шояд қолмади экин, Гозургоҳ ва Алишербекнинг боғчаси ва жувози коғоз ва Тахти остона ва Пуликоҳ ва Каҳдистон ва боғи Назаргоҳ ва Неъматобод ва Гозургоҳнинг хиёбони ва Султон Аҳмад мирзонинг ҳазираси ва Тахти Сафар ва Тахти Навоий ва Тахти Баргар ва Тахти Ҳожибек ва Шайхи Баҳоуддин Умар ва Шайх Зайниддин ва Мавлоно Абдурраҳмон Жомийнинг мазорот ва мақобирини ва намозгоҳи Мухтор ва ҳавзи Моҳиён ва Со-

қи Салмон ва Биллурийким, асли Абулвалид эканду̀р, Имом Фахр ва Боғи Хиёбон ва мирзонинг мадорис ва мақобирини ва Гавҳаршодбегимнинг мадраса ва мақбарасини ва масжиди жомиъни ва Боғи Зоғон ва Боғи Нав ва Боғи Зубайда ва Султон Абусаид мирзо солғон дарвозаи Ироқнинг тошида Оқсарой ва Пўрон ва Суфаи Тирандозон ва Чарғолонг ва Мирвоҳид ва Пулимолон ва Ҳожа Тоқ ва Боғи Сафид ва Тарабхона ва Боғи Жаҳоноро ва Кўшк ва Муқаввийхона ва Савсанихона ва дувоздаҳ бурж ва Жаҳононинг шимол тарафидағи улуғ ҳавз ва тўрт тарафидағи тўрт иморат ва қалъанинг беш дарвозаси: Дарвозаи Малик ва Дарвозаи Ироқ ва Дарвозаи Фирузобод ва Дарвозаи Хуш ва Дарвозаи Қипчоқ ва Бозори Малик ва Чорсув ва Шайхулисломнинг мадрасаси ва Маликларнинг масжиди жомии ва Боғи шаҳр ва Бадиузсамон мирзонинг Жўйи Инжил ёқасидағи мадрасаси ва Алишербекнинг ўлтурур уйлариким, «Унсия» дерлар, мақбара ва масжиди жомииниким, «Қудсия» дерлар, мадрасаси ва хонақоҳиниким, «Халосия» ва «Ихлосия» дерлар, ҳаммом ва доруш-шифосиниким «Сафоия» ва «Шифоия» дерлар, борини андак фурсатта сайр қилдим.

Султон Аҳмад мирзонинг кичик қизи Муъсуама Султонбегимни, онаси Ҳабиба Султонбегим бу фатаратлардин бурунроқ Хуросон олиб келгон эканду̀р, бир кун мен окамни кўра келганда онаси била келиб, мени кўрди. Қўргач-ўқ манга хили майл пайдо бўлди. Махфий кишилар бориб окам била янга била, Поянда Султонбегимни ока дер эдим, Ҳабиба Султонбегимни янга дер эдим, сўзлашиб андоқ муқаррар қилдиким, менинг кейинимча янга қизини олиб Кобулға келгай.

Мени қишланг деб, Муҳаммад Бурундуқбек ва Зуннунбек бажид саъй қиладурлар эди, вале қишлоқ ери ва қишламоқ асбобини яхши сомон бермайдурлар эди. Қиш бўлди ва орадағи тоғларда қорлар ёғди. Кобул тарафидин ҳануз дағдаға кўпрак бўлди. Булар не қишлоқлиқ ерни сомон берадур, не сомонлиқ ерда қишлоқ. Охир зарурат бўлди, сариҳ айта олмадук. Қишлоқ баҳонаси била Ҳиридин шаъбон ойининг еттисида чиқиб, Бодғис навоҳисида ҳар юртта бирар кун, иккирар кун тавақкуф қила-қила кўч қилур эдук, то вилоятларға таҳсил ва иш-куч учун борғонлар келиб қўшулғайлар. Ул миқдор макс ва даранг бўлдиким, Лангари Мир Ғиёсдин икки-уч кўч ўтганда рамазон ойи кўрулди. Вилоятларға иш—куч учун борғон йигит-ялангдин баъзиси келиб қотилди, баъзиси йигирма кун, бир ойдин сўнг Кобулда келдилар, баъзиси қолиб мирзоларга навкар бўлдилар. Бу жумладан бир Сайидим Али дарбон эди, қолиб Бадиуззамон мирзоға навкар бўлди.

Хисравшоҳ навкарларидин ҳеч кимни онча риоят қилмайдур эдим, Жаҳонгир мирзо Ғазнини ташлаб чиққанда, Ғазнини Сайидимга берилиб эди. Ўзининг қайн иниси Дўст Ангу шайхни Ғазниға қўюб, ўзи черикка келиб эди. Филвоқиъ Хисравшоҳ навкарларининг орасида бу

икки кишидинким, Сайидим Али дарбон била Муҳиб Али қўрчи бўлғай, яхшироқ киши йўқ эди. Сайидим яхши ахлоқ ва атворлиқ киши эди. Қиличға мардона киши эди. Уйида бемажлис ва бесуҳбат эмас эди, хили саховати бор эди, ажаб кифоялиқ ва сомонлиқ киши эди, зарофат ва латофати рангин, ихтилот ва ҳикояти ширин хушхулқ ва ҳарроф ва ҳаззол киши эди, айби бу эдиким гузаро фосиқ ва мўғлим эди, мазҳабида инҳирофи бор экандур. Бир нима мунофиқ шевароқ эди. Баъзи нифоқини ҳазлға ҳамл қилурлар эди, вале бечизе эмас экандур. Бадиуззамон мирзо Ҳирини Шайбоққа олдуруб Шоҳбекка келганда, мирзо била Шоҳбекнинг орасида нифоқ омиз сўз айтқон учун ўлтуруб, Хирманд суйиға ташлатур. Муҳиб Алининг ҳикояти вақойиъ зайлида келгусидур.

Лангари Мир Ғиёсдин ўтуб, Ғаржистоннинг яқа кентларини бостуруб Чахчаронға келилди. Лангардин ўтуб, Ғаржистон навоҳисида етганда, пайваста қор эди. Борғон сойи қор улуғроқ бўлур эди. Чахчарон навоҳисида худ қор отнинг тизидин юқорироқ эди. Чахчарон Зуннунбекка тааллуқ эди. Миракжон Ирди отлиқ навкари анда эди. Зуннунбекнинг ошлиқларини тамом баҳо бериб олдук. Чахчарондин икки-уч кўч ўтгач, қор асру улуғ бўлди: узангудин юққорроқ эди, балки аксар ерда отнинг аёғи ерга етмас эди, яна қор доим ёғар эди. Чароқдондин ўтгач ҳам қор кўп улуғ бўлди, ҳам йўл номаълум бўлди. Лангари Мир Ғиёс навоҳисида Кобулға не йўл била боруримизни кенгаштук. Мен ва аксар барин эдукким, қишдур, тоғ йўлида кўп дағдаға ва тараддудтур, Қандаҳор йўли агарчи бир нима йироқроқдур вале бетараддуд ва бедағдаға борилур. Қосимбек ул йўлни йироқдур, бу йўл била борурбиз, деб кўп жаҳл қилди, бу йўлға бўлдук. Бир Султон отлиқ пешойи бошчи эди, қарилиғидинму ё олдорағонидинму, ё қорнинг улуғлиғидинму, йўлни йўқотти, бошлай олмади.

Чунки Қосимбек саъйи била бу йўлға бўлуб эдук, Қосимбек номусқа тушуб, ўзи ва ўғлонлари-ўқ қор тепиб, йўл топиб, илгари юрурлар эди. Бир кун ҳам қор асру улуғ бўлди, ҳам йўл номушаххас. Ҳар неча саъйлар қилдук боролмадук. Чора топа олмай ёниб, бир ўтунлуқ ерга тушуб, етмиш-сексон ўбдон йигитларни таъйин қилдукким, изимиз била ёниб, қўл қуйи қишлағон ҳазора-мазорадин топиб, йўл бошлағали келтургайлар. Ул борғонлар келгунча уч-тўрт кун бу юрттин кўчулмади. Борғонлар ҳам ўбдон йўл бошлар киши келтурмадилар. Таваккул қилиб, Султон Пешойини илгари солиб, ушбу йўлға-ўқ ким топа олмай ёнилиб эди, бўлдук. Ул неча кун бисёр ташвишлар ва машаққатлар тортилди, андоққим муддатул-умр мунча машаққат камроқ тортилиб эди. Бу матлаъни ўшал фурсатта айтилди:

Чархнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдиму,
Хаста кўнглум чекмаган дарду балоси қолдиму.

Бир ҳафтаға ёвуқ қор тепиб, кунда бир шаръий-бир ярим шаръийдин ортуқ кўчулмас эди. Қор тепар киши мен эдим, ўн-ўн беш ички била ва Қосимбек эди, икки ўғли Тенгриберди ва Қанбар Али била яна икки-уч навкари ҳам бор эди. Ушбу мазкур бўлғонлар яёқ юруб, қор тепар эдук, ҳар киши етти-секкиз ўн қари илгари юруб қор тепар эди. Ҳар қадам қўйғонида белигача, кўксигача бота-бота қор тепар эди. Бир неча қадам борғондин сўнг илгариги кишининг ҳамли қуюб турар эди, яна бир киши илгари ўтар эди, бу ўн-ўн беш-йигирма киши яёқ қорним тепар эди, онча бўлур эдиким, бўш отни тортса бўлур эди. Бўш отни тортилур эди, узангусиғача, қоптолиғача кўп-кўп, бота-бота бу бўш от ҳам ўн-ўн беш қадамча йўл юруб толиқур эди. Бу отни ёқаға тортиб, яна бир бўш отни илгари тортилур эди. Ушбу дастур била биз ўн-ўн беш-йигирма киши-ўқ қор тептук. Ушбу ўн-ўн беш-йигирма кишининг отлари-ўқ илгари тортилди, ўзга тамом ўбдон-ўбдон йигитлар ва бек отонғонлар отларидин ҳам тушмай, тайёр тепилган ва босилғон йўлға кириб, бошларин қуйи солиб келурлар эли. Маҳал ул эмас эдиким, кишиға таклиф ва зўре қилилғай, ҳар кимнинг ҳиммат ва журъати бўлса бундоқ ишларни ўзи тилаб қилур.

Ушбу тариқ била қор тепиб, йўл қилиб, Инжукон ердин уч-тўрт кунда кўтали Зарриннинг тубига ҳаволи Қутий деган ҳаволға келдук. Ушбу кун ғариб чопқун била қор ёғар эди. Андоқким, борчаға ўлум ваҳми бўлди. Ул эл тоғдағи ғор ва ковокларни ҳавол дерлар; бу ҳаволға етганда чопқун беҳад тез бўлди. Ушбу ҳавол қошида-ўқ тушулди. Қор улуқ, йўл якраҳа, тепилган-босилган йўл била ҳам от ба ҳийла борадур. Кунлар ғоят қисқалиққа илгариги киши ёруғ чоқта ҳавол олиға келдилар, намози шом, намози хуфтанғача эл кела қолди. Андин сўнгра турғон ерда-ўқ тушти. Кўп эл от устида-ўқ тонг оттурди, ҳавол торроқ кўрунди. Мен ҳаволнинг оғзида курак олиб, қор кураб, ўзумға бир такия миқдори ер ясадим, қорни кўкусгача қоздим, ҳануз ерга етмайдур эди. Бир нима елга паноҳ бўлди, ўшанда-ўқ ўлтурдим. Ҳар неча дедиларким, ҳаволға боринг, бормадим. Кўнгулга кечтиким, борча эл қорда ва чопқунда, мен иссиқ уйда ва истироҳат била, мунда борча улус ташвиш била машаққатта, мен мунда уйқу била фароғатда. Мурувваттин йироқ ва ҳамжиҳатликдин қироқ ишдур. Мен ҳам ҳар ташвиш ва машаққат бўлса кўрайин, ҳар нечук эл тоқат қилиб турса турайин, бир форси масал бор: «Марг боёрон сураст»[4]. Ўшандоқ чопқунда қозғон ясағон чуқурда ўлтурдум, намози хуфтанғача қор онча чопқулаб ёғдиким, мен энгашиб ўлтуруб эдим, орқамға ва бошимға ва қулоқларимнинг устига тўрт эллик қор бор эди.

---

[4] «Дўстлар билан бирга бўлган ўлим тўйдир».

Ўшул кеча қулоғимға совуқ таъсир қилди. Намози хуфтанда ғорни яхши мулоҳаза қилғонлар қичқириштиларким, ҳавол асру кенг ҳаволдур, бу элга тамом ер бор, муники эшиттим, устумдаги қор-борни силкиб ҳаволға келдим, ҳавол навоҳисидаги йигитларни ҳам тиладим, қирқ-эллик кишига фароғат била ер пайдо бўлди, озуқ ва яхни ва қовурдоқ ва ҳар нимаким ҳозир эди, ҳар кимнингким бор эди, келтурдилар. Мундоқ совуқ ва қор ва чопқунда ажаб иссиқ ва амин ва фароғатлиқ ерга келдук.

Тонгласиға қор ва чопқун турди. Эрта кўчуб ўшул дастур била қор тепиб, йўл ясаб, добон устиға чиқтук. Йўл худ қирлаб юққори чиқар экандур. Кўтали Заррин дер эмишлар. Биз юққори чиқмай дара қуйиўқ индук, добондин тубига етгунча кун кеч бўлди, дара оғзида-ўқ қўндук. Ул ақшом кўп қаттиқ совуқ эди, асру кўп машаққат ва суубат била ул ақшомни ўткардук. Кўп кишининг илик-оёғин совуқ элтти. Кепакнинг аёғин, Суюндук туркман илигин, яна Ахийнинг аёғин ўшул кеча совуқ элтти. Эртасига дара қуйиға-ўқ юрудук, бовужуд йўл бу эмас эканини билиб, кўруб таваккул қилиб, дара қуйи-ўқ юрулди, ёмон учма, секиртма ерлардин тушулди. Кеча намози шом эдиким, даранинг оғзиға чиқтук.

Ҳеч қари-улуқ ёд билмаским, бу кўталнинг мундоқ улуқ қори бор эрконда киши убур этмиш бўлғай, балки бу фаслда маълум эмаским, бу кўталдин убур этмак кишининг кўнглига етмиш бўлғай. Агарчи улуғ қордин неча кун хили ташвиш кўрдук, вале охир ушбу улуғ қор сабабидин ўзумизни манзилға еткурдук. Нечунким агар мундоқ улуғ қор бўлмаса, андоқ бераҳ учма ва секритмадин ким ўта олғай эди, балки агар улуғ қор бўлмаса аввалғи учмада-ўқ элнинг от ва теваси тамом қолғай эди.

Ҳар неку бадеки дар шумораст,
То дар нигари салоҳи кораст[5].

Намози хуфтан бўлуб эдиким, Якка ўлангга келиб туштук. Якка ўланг эли биз келиб тушганда-ўқ хабар топтилар. Иссиқ уйлар, семиз қўйлар, отқа ўт ва бўрсу бениҳоят, ўт ёқмоққа ўтун ва тезакка не ҳад ва не ғоят, андоқ совуқ ва қордин қутулуб, мундоқ кенг ва иссиқ уйлар топмоқ, андоқ машаққат ва балодин халос бўлуб, мундоқ қалин нон ва семиз қўйлар топмоқ ҳузуредурким, мундоқ машоққатларни кўрганлар билур, фароғатедурким, мундоқ балолар кечурганлар. Хотиржамъ ва кўнгул тинч бир кун Якка ўлангда таваққуф қилдук. Якка ўлангдин кўчуб, икки йиғоч йўл келиб тушулди. Тонгласи рамазон ийди бўлди. Бомиён била юруб, Шибарту кўталидин ошиб, Жинглак етмай тушулди. Туркман ҳазораси кўчлари ва моллари била йўлумизнинг ус-

[5] Ҳар бир юзага келган яхши-ёмонликни текшириб қарасанг, турмуш учун ҳайриятлидир.

тида-ўқ қишлағон экандур. Биздин асло хабарлари йўқ, тонгласи кўчуб келурда буларнинг оғил ва олачуқларининг орасиға кела туштук. Иккиуч бўлак оғил толон ва торожға борди, ўзгалари уй ва рўзгорин солиб ўғлон-ушоғин олиб, тоққа торттилар. Илгаридин хабар келдиким, бир неча ҳазора черик элини олини тўсуб, ўқлашиб кишини ўтгали қўймайдурлар, бу хабар келгач, илдам-ўқ юрудум, етиб кўрдум эрса, танги ҳам эмас, бир неча ҳазора бир тумшуқдин келиб ўқ қўядурлар, пул тир йиғилиб турубтур ўбдон-ўбдон йигитлардек.

Шеър:

Қаросин ёғининг кўрубтурлар,
Дангу ҳайрон боқиб турубтурлар.
Мен етиб тез ул сари юрудум,
Юру-юру деб илгари юрудум.
Ғаразим элни тез қилмоқ эди,
Ёғи била ситеза қилмоқ эди.
Тез этиб элни торттим ўзни,
Ҳеч ким ҳам эшитмади сўзни,
Йўқ эди жибау кежиму яроқ,
Менда бор эрди минг ўқу садоқ,
Турдум эрса тамом эл турди,
Ёғи гўё буларни ўлтурди,
Сен навкарким қилурсен онинг учун,
Яроғи бир маҳалда жонинг учун,
Йўққи навкар туруб беги юругай,
Навкар осудаву беги чуругай.
Навкареким, бу таврдур не осиқ,
Не ишингга ярар не ошқа қотиқ,
Охир от солдим илгари юрудум,
Сурубон тоғқа юққори юрудум,
Мени кўруб юруди эл доғи,
Қолди элдин кейинга қўрқоғи.
Етибон тез тоққа тормоштук,
Ўқиға боқмайин юруб оштук.
Гаҳи оттин тушуб, гаҳи отлиқ,
Юрубон илгарига журъатлиқ.
Ёғи ҳам тоғдин ўқ қўяр эди,
Зўр кўргач солиб юруберди,
Тоққа чиқтук ҳазорани қовлаб,
Қийру қўлда кийик киби овлаб.
Дориғонни кийикдек отқуладук,
Талабон молу қўйини бўладук.

Қирибон туркман ҳазорасини,
Айладук банд киши қорасини
Эр атоғлиқни дастигир эттук,
Аҳлу авлодини асир эттук.

Ҳазора молидин мен ҳам бир пора қўй йиғиштурдум. Ёрак тағойиға топшуруб, ўзум илгари ўтуб, қирлар била қўллар била юруб, ҳазораларнинг от ва қўйларини суруб, Темурбек лангариға келтуруб туштук. Туркман ҳазорасининг ўн тўрт-ўн беш саркаши ва раҳзан улуғларидин иликка тушуб эди, хаёлимда бу эдиким, тушган юртта турлук-турлук азоб ва уқубат била ўлтургайларким, жамиъ раҳзан ва саркашларға ибрат бўлғай. Йўлда Қосимбекка йўлуқуб, бемавқиъ тараҳҳум қилиб, халос қилибтур.

Замини шўра сунбул бар наёрад,
Дарў тухми амал зойиъ магардон.
Накўи бобадон кардан чунонаст,
Ки банд кардан бажои некмардон[6].

Асирларни ҳам тараҳҳум қилиб, озод қилилди. Ушбу туркман ҳазорасини чопқонда эшитилдиким, Муҳаммад Ҳусайн мирзо дўғлат яна Султон Санжар барлос ва жамъи Кобулда қолғон мўғулларни ўзларига тортиб, Мирзохонни подшоҳ қилиб, Кобулни қабабтурлар. Эл орасида бу хабарни солибтурларким, Бадиуззамон ва Музаффар Мирзо подшоҳни тутуб, Ҳирининг қалъаи Ихтиёриддинига-ким, ҳоло Олақўрғонға машҳурдур, чиқорибтурлар. Кобул қўрғонида Мулло Бобойи Пашоғарий ҳалифа ва Муҳиб Али Қўрчи ва Аҳмад Юсуф ва Аҳмад Қосим бошлиқлар эди, булар яхши бордилар. Қўрғонни мазбут ва мустаҳкам қилиб асрадилар.

Темурбек лангаридин Муҳаммад Андижоний отлиқ Қосимбекнинг навкари Тўқбойдин Кобулдоғи бекларга бу ерга келганимизнинг кайфиятин битиб йибордук. Андоқ муқаррар бўлдиким, Ғурбанд тангасидин чиқиб, аларнинг устига илғағумиздур. Нишона бу бўлсунким, Манор тоғидин ўтгач-ўқ, улуғ ўт ёндурғумиздур. Сизлар ҳам аркта эски кўшкнинг устидаким, ҳоло хазинадур, улуғ ўт ёндурунгиз, то билгайбизким, бизнинг келганимизни билибсизлар. Биз бу соридин етгач, сиз ичкаридин чиқиб, илигингиздин келурини тақсир қилманг. Бу сўзларни буттуруб, Муҳаммад Андижонийни йиборилди.

Тонгласи Лангардин отланиб, Уштур шаҳр тўғрисиға тушулди, андин эрта отланиб, тушқа ёвуқ Ғурбанд тангисидин чиқиб, кўпрук бошида тушдук. От суғориб, отни тиндуруб, намоз пешин кўпрук бошидин от-

[6] Шўр тупроқ ерда сунбул битмайди, ундай ерда умид уруғини нобуд қилма. Шунга ўхшаш, ёмонларга яхшилик қилиш ва яхшиларга ёмонлик қилиш ҳам ўрнида бўлмайди.

ландук, Тутқовулғача қор йўқ эди. Тутқовуллдин ўта борғон сари қор улуғроқ бўлди. Замма яхши била Манор орасида андоқ совуқ эдиким, муддатул-умр онча совуқ кам кўрулуб эди. Аҳмад ясовул била Қора Аҳмад юртчини дағи Кобулдағи бекларга йиборилдиким, ўшул миод била келдук, воқиф ва мардона бўлунг. Манор тоғидин ўтуб, доманада тушуб, совуқдин бетоқат бўлуб, ўтлар ёндуруб исиндук.

Агарчи ўт ёндурур маҳал эмас эди, совуқ зарбидин бетоқат бўлуб, ўт ёндурулди. Тонг ота ёвушуб эдиким, Манор тоғининг доманасидин, отландук. Манор била Кобулнинг орасида қор отнинг тизида бор эди. Қотқон бўлуб эди, йўлдин чиққон киши ташвиш била юрур эди. Бу оралиқни тамом чубуруб келдук, бу жиҳаттин фарз вақтида Кобулға баҳила еттук. Бибимоҳрўйға етардин бурунроқ арктин улуғ ўт чиқти, маълум бўлдиким хабардор бўлмишлар. Сайид Қосимнинг кўпругига ета Ширим тағойи била бронғор кишисини Мулло Бобонинг кўпруги сари йибарилди. Жвонғор ва ғул Бобо Лўли йўли била бўлдук. Ул маҳалда Халифанинг боғининг ўрунида бир кичикроқ боқча эди. Улуғбек мирзо солиб эди. Лангар йўсунлуқ. Агарчи дарахт ва йиғочи қолмайдур эди, вале муҳавватаси бор эди, Мирзохон анда ўлтурўб эди.

Муҳаммад Ҳусайн мирзо Улуғбек мирзо солғон Боғи Биҳиштта эди. Мен Мулло Бобо боғининг кўча тарафидаги гўристонға етиб эдимким, тезлик қилиб илгари борғонларни уруб, ёндуруб бизга тиқтилар. Илгари бориб Мирзохон ўлтурғон ҳавлиға кирганлар тўрт киши эди: бир Сайид Қосим эшик оқо эди, яна бир Қанбар Али Қосимбек эди, яна бир Шерқули қоровул мўғул эди, яна бир Султон Аҳмад мўғул эди, Шерқулининг жамоатидин эди.

Бу тўрт киши етган била бетаҳоши-ўқ Мирзохон ўлтурғон ҳавлиға кирарлар, ғавғо бўлур. Мирзохон бир отқа миниб қочиб чиқар, Абулҳасан қулбегининг иниси Муҳаммад Ҳусайн ҳам Мирзохонға навкар бўлуб эди, бу тўрт кишидин Шерқўлини чопиб йиқор, бошини кесар маҳалда халос бўлур, бу тўрт киши қилич еб, ўқ еб, яралуқ бўлуб, мазкур бўлғон ерда бизга тиқилиб келдилар. Тор кўчада отлиқ эл тиқилдилар, турдилар, не илгари юруй оладурлар, не кейинга ёна оладурлар. Мен ёвуғумдағи йигитларга дедимким: тушуб зўрланг. Дўст Носир, Хожа Муҳаммад Али китобдор, Бобо Шерзод, Шоҳ Муҳаммад[7] ва яна бир неча йигит тушуб юруб ўқ қўйдилар. Ёғи қоча берди, қўрғондағиларни кўз туттук, иш вақтида етиша олмадилар, ёғини тебратгандин сўнг бирин-икин чопишиб кела бошладилар. Ҳануз Мирзохон ўлтурғон чорбоғқа кирмайдур эдимким, қўрғондағи элдин Аҳмад Юсуф, Сайид Юсуф келди, менинг била ҳамроҳ-ўқ Мирзохон ўлтурғон боққа кирдук. Кўрдум, Мирзохон йўқтур, қочиб чиқибтур, тез-ўқ ёндим. Аҳмад Юсуф менинг сўнгимча эди,

[7] Л. б. — Шоҳ Маҳмуд.

чорбоғнинг эшигидин Дўст Сарипулий пиёдаким, Кобулда мардоналиги жиҳатидин риоят қилиб, кутволлиқ мансабини бериб, Кобулда қўюлуб эди, яланғоч қилич иликда кириб келди, манга-ўқ тикилиб келадур, мен жиба кийиб эдим, ғарбичи боғламайдур эдим, дубулға ҳам киймайдур эдим. Бир неча қичқирар эдим, «ҳай дўст, ҳай дўст»,—деб, Аҳмад Юсуф ҳам қичқирди. Мен совуққа ва қорға кўнганимдинму, мени танимади ё уруш изтиробидинму эди, бетаҳоши яланг бозумға-ўқ қилич солди, тенгри инояти эди, сари мўйи кор қилмади.

Агар тиғи олам бичунбад зи чой,
Набуррад раге то нахоҳад худой[8].

Мен бу дуони ўқуб эдим, анинг хосиятидин эдиким, тенгри таоло бу мазарратни дафъ қилди ва бу мутаважжиҳ бўлғон балони рафъ қилли. Ул дуо бу дуодур:

«Бисмиллаҳир-раҳманир-раҳим. Аллаҳумма анта раббий, ла илаҳа илла анта, алайка таваккалту ва анта раббул-аршил-азим. Машааллаҳу кана ва ма лам яшаъ лам якун ва ла ҳавла ва ла қуввата илла биллаҳил-алийил-азим. Ва иълам инналлаҳа ала кулли шайин қадир. Ва инналлаҳа қад аҳата бикулли шайин илман ва аҳсо куллу шайин ададан.

Аллаҳумма инни аузу бика мин шарри нафси ва мин шарри ғайри ва мин шарри кулли зи шаррин ва мин шарри кулли даббатин, анта охаз, бинасиятиҳа, иннака раббил-аршил-азим».

Андин чиқиб Муҳаммад Ҳусайн мирзо ўлтурғон Боғи Биҳиштға келдим, Муҳаммад Ҳусайн мирзо қочиб чиқиб, ёшинғондур. Муҳаммад Ҳусайн мирзо ўлтурғон боғчанинг рахнасида етти-секкиз ўқлуқ, ёйлиқ киши турубтур, мен бу кишиларнинг устиға отимни пошна қилиб еттим, тўхтай олмадилар, қоча бердилар, мен етиб, бирига қилич солдиим, андоқ юмаланиб бордиким, тасаввур қилдимким, магар боши учуб кетти, ўта чиқтим, мен қилич солғон киши Мирзохоннинг кўкалтоши Тулак кўкалтош эканлур. Қилич эгнига тушган эканлур. Муҳаммад Ҳусайн Мирзо ўлтурғон уйларнинг эшигига етганда том устидин бир мўғулким, менинг навкарим эди, мен ани танир эдим, эшиклик, тувурлук ердин тортти ўқни юзумга, ул тарафдин, бу тарафдин ҳай-ҳай, подшоҳдур дейиштилар, ўқни ёндуруб солиб қочти, ўқ отмоқтин ҳам иш ўтуб эди, Мирзоси, сардорлари қочти, гирифтор бўлди, ким учун ўқ отар ушбу ерда. Султон Санжар барлосникиким, риоят қилиб Нингнаҳор туманини анга иноят қилиб эдим, ул ҳам бу фитнада булар била шарик эди, тутуб бўйнини боғлаб келтурдилар, музтариб бўлуб қичқирадурким, ҳай менда не гуноҳ. Гуноҳ мундин ортуқ бўлурмуким, бу жамиъ била ҳамжиҳат ва ҳаммашваратлардин бир улуғроғи сен. Чун хон додамнинг волидаси

[8] Агар олам тиғи ўз жойидан қўзғолса, худо хоҳламаса бирор томирни ҳам қирқолмайди.

Шоҳбегим хоҳарзодаси бўлур эди, буюрдумким, мундоқ беиззатона кездурманг, ўлум йўқтур.

Мундин чиқиб Аҳмад Қосим қўқбурни ва неким қўрғондағи беклардин бири ул эди, бир пора йигитлар била Мирзохоннинг сўнгича йибордим. Ушбу Боғи Биҳишт ёнида Шоҳбегим ва хоним уйлар ясаб ўлтуруб эдилар, бу боғдин чиқиб, Шоҳбегимни ва хонимни кўра бордим, шаҳр эли ва қора таёқ ҳужум қилибтурлар. Гўша ва канорда эл тутмоққа, мол таламоққа илик қўюбтурлар, кишилар қўюб барча элни урубсуруб чиқорилди.

Шоҳбегим ва хоним бир уйда ўлтуруб эдилар. Дойимғи ерда тушуб, келиб бурунғидек адаб ва таъзим била юруб кўруштум, Шоҳбегим ва хоним беҳад ва беқиёс музтариб ва мунфаил ва сарафганда ва хижил бўлубтурлар, не маъқул узр айта оладурлар, не мушфиқона сўрмоқ тарҳин сола оладурлар, булардин тамаим мундоқ эмас эди. Бу жамъ бир бадбахтлиқ мақомида бўлсалар эди, андоқ эмас эдиким, бегимнинг, хонимнинг сўзларига қулоқ солмағайлар эди. Мирзохон худ Шоҳбегимнинг туққон набираси, кеча ва кундуз бегим қошида бўлур, сўзларига кирмаса, Мирзохонни қўймай ўзларининг қошида сақласа худ бўлур эди.

Неча қатла ҳам ким, замона ноҳамворлиғдин ва даврон носозкорлиғидин ва тахт ва мулк ва навкар ва савдардин айрилиб, аларға илтижо этдим, онам ҳам борди, ҳеч навъ риояте ва шафқате кўрмадук. Менинг иним Мирзохоннинг ва онаси Султон Нигорхонимнинг айн ва маъмур вилоятлари бор эди, мен ва онам вилоят худ турсун, бир кент ва бир неча қуш эгаси бўла олмадук. Менинг онам Юнусхон қизи ва мен набираси эмасму эдим. Ул табақадин ҳар кимки менинг сар вақтимға тушти, илигимдин келганча туққонлиқни ва яхшилиқни бажо келтурдум, нечукким Шоҳбегим келдилар. Памғонникам, Кобулнинг аъло ерларидиндур, бердим. Яна ҳар навъ фарзандлиқ ва хизматгорлиқта тақсире қилмадим.

Султон Саидхон Кошғар хони беш-олти яёқ-яланг била келди, туққон иниларимдек кўруб Ламғон туманларидин Мандровар туманини бердим. Шоҳ Исмоил Шайбонийхонни Марвда олғонда Қундузғаким ўттум, Андижон вилояти менинг сори боқиб, баъзи доруғаларини қавлаб, баъзи ерларини беркитиб, манга киши йибордилар. Мен Султон Саидхонға бори навкарларимни топшуруб, кўмак қўшуб, зоду буд Андижон вилоятини бағишлаб, хон қилиб йибордим.

Бу тарихгача ҳам ул табақадин ҳар кимки келди, ўз туққонларимдин ўзга кўрмадим. Нечукким Чин Темур султон ва Эсан Темур султон ва Тўхта[9] султон ва Бобо султон бу тарихда менинг қошимдадурлар, барчани ўз туққонларимдин яхшироқ кўруб, риоят ва шафқатлар қилибтурмен.

[9] Қ. б. — Тўхта Буға.

Бу битилганлардин ғараз шикоят эмас, рост ҳикояттурким, битибтурмен. Бу мастур бўлғонлардин мақсуд ўзнинг таърифи эмас, баёни воқии бу эдиким, таҳрир этибтурмен. Чун бу тарихда андоқ илтизом қилибтурким, ҳар сўзнинг ростини битилгай ва ҳар ишнинг баёни воқиини таҳрир этилгай. Ложарам ота-оғадин[10] ҳар яхшилиқ ва ёмонлиғким шойиъ эди, тақрир қилдим ва қариндош ва бегонадин ҳар айб ва ҳунаркким баёни воқиъ эди, таҳрир айладим. Ўқуғувчи маъзур тутсун, эшитгувчи таарруз мақомидин ўтсун.

Мундин кўпуб Мирзохон ўлтурғон чорбоғқа келиб, вилоятларға ва аймоқ ва аҳшомға фатҳномалар йиборилди, андин сўнг отланиб аркка келдим, Муҳаммад Ҳусайн мирзо хонимнинг тўшакхонасиға қўрқунчдин қочиб кириб, тўшакнинг бўғжамасиға ўзини боғлатибтур. Қўрғондағилардин Мирим девонни ва яна баъзини қўйдукким, бу уйларни ахтариб, Муҳаммад Ҳусайн мирзони топиб келтургайлар, хонимнинг эшигига келиб, дуруштроқ, беадабонароқ сўзлар айтибтур. Боре баҳарҳол Муҳаммад Ҳусайн мирзони хонимнинг тўшакхонасидин топиб, аркта менинг қошимға келтурдилар. Мен бурунғидек-ўқ таъзим қилиб қўптум, хили ҳам дурушт юзга келмадим. Муҳаммад Ҳусайн мирзоким мундоқ зишт ва шаниъ ҳаракотга иқдом қилди ва бу навъ шўр ва фитна ангиз ва бунёдиға эҳтимом айлади, агар пора-пора қилсам, ери бор эди, турлук-турлук азобу уқубат била ўлмакка сазовор эди, чун орада бир навъ уруғлуқ бўлуб эди, менинг туққон холам Хўб Нигорхонимдин ўғлонлари ва қизлари бор эди, бу ҳуқуқни ёд қилиб, Муҳаммад Ҳусайн мирзони озод қилдим. Хуросон сари рухсат берилди, бу бемурувват ва ҳақношунос киши менинг мундоқ яхшилиғимниким, жонини бағишладим, билкул унутуб, Шайбонийхон қошида мендин ғайбатлар ва шикоятлар қилибтур. Оз фурсат ўтмадиким, Шайбонийхон-ўқ ўлтуруб, жазосиға еткурди.

Ту бад кунандаи худро барўзгор супор,
Ки рўзгор туро чокарест кийна гузор[11].

Аҳмад Қосим кўхбур ва яна баъзи бир неча йигитниким, Мирзохоннинг сўнгича йиборилиб эди, Қарға булоқ пушталарида Мирзохонға етарлар, қоча ҳам олмас, илик тебратгунча қувват ва журъати ҳам йўқ эди, олиб келдилар. Мен эски девонхонанинг шарқи шимолий сориғи айвонида ўлтуруб эдим, мен дедимки, кел кўрушалинг. Олдарағондин юкунуб келгунча икки қатла йиқилди, кўрушгандин сўнг, ёнимда ўлтурғузуб, кўнгул бердим. Шарбат келтурдилар, Мирзохоннинг дафъи тавахҳумиға шарбатни аввал ўзум ичиб, анга бердим. Чун Мирзохонға кир-

[10] Қ. б. — ини-оғадин

[11] Сен ўзингга ёмонлик қилганни турмушга топшир, турмуш сенинг ўч олувчи хизматкорингдир.

ган синоҳи ва раият ва мўғул ва чиғатой мутаваҳҳим ва музабзаб эдилар. Неча кун эҳтиётни маръи тутуб, Мирзохоннинг эгачисининг уйидаўқ буюрдукким, бўлғой. Бу мазкур бўлғон эл ва улусдин чун ҳануз дағдаға ва тараддуд бор эди. Мирзохоннинг Кобулда бўлмоғини салоҳ кўрмай, бир неча кундин сўнг Хуросон сари рухсат берилди.

Буларға рухсат бергандин сўнг Борон ва Чоштуба ва Гулбаҳор доманаси сайриға бордук. Баҳорлар Борон ёзиси ва Чоштуба дашти ва Гулбаҳор доманаси бисёр хўб бўлур. Сабзаси Кобул вилоятининг ўзга ерлариға боқа, хили яхши бўлур, турлук-турлук лолалар очилур, бир қатла лола анвоини буюрдумким санадилар, ўттуз тўрт навъ лола чиқти, нечукким бу ерларни таърифида бир байте айтилиб эди:

Сабзау гуллар била жаннат бўлур Кобул баҳор,
Хосса бу мавсумда Борон ёзисию Гулбаҳор.

Ушбу сайр келганда бу ғазални тугаттим.

Менинг кўнглумки гулнинг ғунчасидек таҳ-батаҳ қондур.
Агар юз минг баҳор ўлса очилмоғи не имкондур.

Филвоқиъ баҳорлар сайр қилмоққа ва қуш солмоққа ва қуш отмоққа бу ерларгача ер кам-ўқ бўлғай, нечукким, Кобул ва Ғазни вилоятининг таъриф ва тавсифида шаммаи мазкур ва мастур бўлди.

Ушбу йил Носир мирзонинг ва тарбияткардаларининг ихтилот ва маошидин Бадахшон беклариким, Муҳаммад қўрчи ва Муборакшоҳ ва Зубайр ва Жаҳонгир бўлғай, ранжида, балки ёғи бўлдилар. Барча иттифоқ қилиб, черик тортиб, Кўкча суйининг Яфтал ва Роғ сори тузи била отлиқ-яёқни йиғиб, ясоб пушталар била Хамчоннинг ёвуғиға келдилар Носир мирзо ва қошидағи бетажриба йигитлар андиша ва мулоҳаза қилмай, булар била урушқа пушталарда келиб урушурлар. Ери буртоғ, яёғи қалин бир-икки қатла от солғонда тўхтаб урубки ёндурурлар, бўлдура олмаслар, қоча берурлар. Бадахшонийлар Носир мирзони босиб, бўлғон тавобиъ ва лавоҳиқини толон-торож қилдилар.

Носир мирзо ёвуғидағилари била бостуруб, талатиб, Ишкамиш ва Норин била Келогой[12] келиб, Қизил сув юққори-ўқ юруб, Обдара йўли била кириб, Шибарту кўталидин ошиб, Кобулға етмиш-сексон талатғон, олдурғон, оч-яланғоч навкар-савдари била келди. Ажаб қодиредур, иккиуч йил мундин бурун Носир мирзо тамом эл ва улусни кўчуруб суруб, Кобулдин ёғиқиб чиқиб, Бадахшонға етиб, дара ва қўрғонларини беркитиб, не хаёллар била юрур эди, бурунғи қилғонларидин сарафганда ва хижил ул навъ айрилғонларидин шарманда ва мунфаил бўлубтур. Мен доғи ҳеч навъ юзига келмадим. Яхши сўруб-истаб инфиолдин чиқордим.

[12] Килогоҳий.

ВАҚОЙИИ САНАИ САЛОСА АШАРА ВА ТИСЪА МИА[1]

Ғилжини чопмоқ дағдағаси била Қобулдин отланилди. Саридеҳга тушганда хабар келтурдиларким, Машт ва Секонадаким, Саридеҳдин бир йиғоч бўлғай, қалин Маҳманд ғофил ўлтурубтур. Бўлғон беклар ва йигитлар барин бўлдиларким, Маҳмандни чопмоқ керак. Мен дедимким, раво бўлғайму, не азимат била отланғайбиз, мақсадқа етмай ўз раиятимизни-ўқ чопиб ёнғайбиз. Бу иш мумкин эмас. Саридеҳдин отланиб, Қаттавоз тузини кеча била қоронғуда тай қилдук. Қоп-қоронғу кеча, туп-туз ер, не тоғ ва пушта кўрунадур, не йўл ва из маълум бўладур, ҳеч ким бошлай олмади. Охир мен-ўқ бошладим, бир-икки қатла бу навоҳиға етиб эдим,

---

[1] Тўққиз юз ўн учинчи (1507—1508) йил воқиалари.

ушул қиёс била кутбий ўнг ёғринимға олиб тебрадим, тенгри рост келтурди. Рост Қаёқту ва Улобату рудиға-ўқ келилдиким. Ғилжи ўлтурғон ерғаким, Хожа Исмоил сарияти бўлғай, ушбу рудтин йўл чиқар. Ул рўдта тушуб, ўзумиз ва отимиз бир замон уюхлаб, дам олиб, тонг отқонда андин тебрадук.

Офтоб чиқиб эдиким, бу пушталардин ва қўллардин тузга чиққоч, Ғилжининг қорасиму ё тутунему кўрунди. Ёхуд черик эли тамом чопқун қўйдилар, бир икки куруҳгача чопиб, кишини, отни ўқлаб, элни тийдим. Мундоқ жилаврез беш-олти минг чопқун қўйғон черикнинг тиймоғининг хили ашколи[2] бор, тенгри рост келтурди, черик тийилди. Яна бир шаръийға ёвуқ йўл келиб, афғоннинг қорасини кўруб, чопқун қўюлди, қалин қўй бу чопқунда тушти. Ҳеч чопқунда мунча қалин қўй тушган эмас эди.

Молни ёндуруб тушгандин сўнг, ҳар тарафдин бўлак-бўлак келиб, тузга тушуб, уруш ангизи қилдилар. Бир бўлакни баъзи беклар ва ичкилар бориб, ариқ олиб, тамом ўлтурдилар. Яна бир бўлагини Носир мирзо отланиб, борисини қирди. Улган афғонларнинг бошидин калла манора қўпорилди. Дўст пиёдаи қутволнингким оти мазкур бўлуб эди, оёғиға ўқ тегиб, Кобулға келганда ўлди. Хожа Исмоилдин кўчуб, Улобатуға келиб тушдук. Мунда фармон бўлдиким, баъзи беклар ва ичкилар юруб, эҳтимом қилиб, бу ғаноймнинг ҳумсини олғайлар. Қосимбек ва баъзилардин риоят қилиб, хумсин олмадук. Қаламға келган ҳумс ўн олти минг қўй чиқтиким, сексон мингнинг хумси бўлғай. Талаф бўлғон ва риоят қилғон била бир лак қўйда ҳеч сўз йўқ эди.

Ул юрттин эрта била отланиб, Каттавоз[3] тузида ов *учун чарга қўюлди. Бу даштнинг ҳамеша кийик ва қулони семиз бўлур ва кўп бўлур[4]. чарга орасиға қулон ва кийик қалин кирди. Қалин қулон ва кийик ўлтурдилар. Ов асносида бир қулоннинг сўнгича чоптим, ёвуқроқ етиб, бир ўқ урдум, яна бир ўқ ҳам урдум, вале бу захмлар йиқилғуча кори эмас эди. Бу икки захмнинг зарбидин бурунғи югуришидин оҳистароқ бўлди. Пошна қилдим, яқин сиғиниб келиб, икки қулоғидин кейинги чаккасига-ўқ чоптим, кекиртаки-ўқ илиниб қолди. Муаллақ ошиб борди, кейинги оёғи узангумга тега ёзиб қолди, қиличим хили яхши кести. Ғариб семиз қулон эди, қазиси кишининг бир қаришидин жузъи камрак бўлғай эди. Ширим тағойи ва баъзи Мўғулистон кийигини кўрганлар таажжуб қилиб, дедиларким, Мўғулистонда ҳам мунча семиз кийик кам кўрубтурбиз. Букун ҳам яна бир қулон оттим, ушбу овда тушган қулон ва кийик аксари семиз эди, вале ҳеч қайсиси мен ўлтурғон қулонча семиз эмас эди.

[2] Қ. б. — эмгаги.
[3] Л. б. — Каттавод.
[4] Л. б. — бу ибора тушган.

Бу чопқундин ёниб келиб, Кобул туштук. Ўтган йилнинг оёғида Шайбоқхон Самарқанддин Хуросон доияси била черик отланди. Шоҳ Мансур бахши... намак ҳаромким, Андхуд анда эди, Шайбоқхонға кишилар йибориб, Шайбоқхонни отланмоққа тезрак қилибтур, Андхуд навоҳисиға келгонда бу... ўзбакка кишн йибоpибтурмен деб, эътимод қилиб, ясаниб, бошиға ўтаға санчиб, пешкаш тортиқ олиб чиқорда бошсиз ўзбак тўш-тўшидин рез қилиб[5], бу гандани ва тортиқ ва пешкаш ва кишикорасини тирт-пирт қилибтурлар.

Бадиуззамон мирзо ва Музаффар мирзо ва Муҳаммад Бурундуқ барлос ва Зуннун арғун бори Бобохоки навоҳисида черик била ўлтуруб эдилар, не урушмоққа озим эдилар, не қўрғон беркитмакка жозим, ҳеч ишни мушаххас қилмай, ҳеч ишнинг қилурин муҳаққақ билмай саросимавор ўлтуруб эдилар. Муҳаммад Бурундуқбек ҳисоб билур киши эди, ул дегандурким, Музаффар мирзо ва мен Ҳирининг қўрғонини беркиталинг[6]. Бадиуззамон мирзо била Зуннунбек Ҳирининг атроф ва навоҳисидаги тоғларға бориб, Систондин Султон Али арғунни, Қандиҳор ва Замин Довардин Шоҳбекни ва Муқимни чериклари била келтуруб ўзларига қўшсунлар. Неким бўлғон ҳазора ва накдарий чериклариии йиғиб мустаид ва мукаммал юрсунлар[7]. Ғанимнинг худ тоққа бормоғи мушкилдур. Ташқариғи черикнинг дағдағасидин қўрғон устига ҳам кела олмас, хўб этибтур. Ҳисоблиқ раъй хотиригға етибтур. Зуннун арғун агарчи мардона киши эрди, вале хасис ва молдўст ва раъй ва ҳисобдин йироқроқ ва кавокрак ва телбарак киши эди. Бу фурсатлардаким, Ҳирида оға-ини ширкат била подшоҳ эдилар, Бадиуззамон мирзо қошида бу соҳиб иҳтиёр эди, нечукким мазкур бўлди, молдўстлиғи жиҳатидин Муҳаммад Бурундуқнинг шаҳрда турмоғиға рози бўлмади, ўзи шаҳрда турар хаёл қилди, ани ҳам ўхшата олмади. Анинг гўллук ва телбалиғиға ҳеч нима мундин яхшироқ далил бўлурмиким, зарроқ ва таммоъ элнинг ёлғон ва хушомадин қабул қилиб, ўзини фазиҳат ва расво қилди.

Тафсили будурким, Ҳирида мундоқким ихтиёр ва эътибор бўлди, бир неча шайх ва мулло анга келиб дерларким, Қутб бизнинг била ихтилот қиладур, санга «Ҳизабруллоҳ» лақаб бўлди, сен ўзбакни олғунгдур. Бу сўзга иноиб, бўйниға фўта солиб, шукрлар қилибтур. Ушбу жиҳатлардин Муҳаммад Бурундуқнинг маъқул раъйи била амал қилмай, не қўрғон ишини мазбут қилибтур, не уруш яроғини марбут, не қоровул, не чиғдовулким ёғи келуридин огоҳ қилғай, не ясолда тартиб ва насақким ёғи келса уруш хотирхоҳ қилғай.

---

[5] Қ. б. — тиғилишиб.

[6] Қ. б — Ҳири қалъасини мазбут қилурмиз.

[7] Қ. б. — чериклари бўлса йиғиштуруб, Кўҳистонда мустаид ва мукаммал бўлуб турсунлар.

Шайбоқхон муҳаррам ойида Мурғобдин ўтуб, Серкой[8] навоҳисиға ёвуқ етганда-ўқ хабардор бўлурлар, саросима бўлуб, ҳеч иш қила олмаслар, не элни йиға олурлар, не ясолни қила олурлар, тўшлук-тўшидин юруй берурлар. Зуннун арғун ушбу хушомадға ғарра бўлуб, қирқ-эллик минг ўзбакнинг ўтрусида юз-юз элликча кишиси била Қораработта турар. Қалин қиш етган била-ўқ олиб тебрарлар. Зуннунни олиб, ўлтуруб бошини кестилар.

Мирзоларнинг она ва эгачи-сингил ва ҳарамлари ва хавотинлари тамом қалъаи Ихтиёриддинда эдиким, Олақўрғонға машҳурдур, мирзолар кеч шаҳрға етарлар, ярим кечагача отларини тиндуруб уюхларлар, саҳар вақти солиб тебрарлар. Қўрғон беркутурни худ хаёл қила олмаслар. Мунча фурсат ва фуржада она ва эгачи-сингилни ва кўч ва ўғлон-ушоқни ҳам олиб чиқмай, ўзбакнинг асирлигига ташлаб қочарлар.

Поянда Султонбегим, Хадичабегим бошлиқ Султон Ҳусайн мирзонинг ҳарамлари ва Бадиуззамон мирзонинг ва Музаффар мирзонинг ҳарамлари ва ўғлон-ушоқлари неким бўлғай, мирзоларнинг хазойин ва байтутоти тамом Олақўрғоннинг ичида эди, қўрғонни хотирхоҳ мазбут ва саранжом қилмайдурлар эди. Қўрғон кўмаги(га) йигитлар ҳам етмайдурлар эди. Ошиқ Муҳаммад арғун Мазидбекнинг иниси яёқ черикдин қочиб келиб қўрғонға кирди. *Яна Алихон Амир Умарнинг ўғли эди[9] ва яна шайх Муҳаммад Абдулло бакавул эди, яна Мирзобек Кайхисравий эди, яна Мираки кўр девон эди. Шайбоқхон келгач, икки-уч кундин сўнг шайхулислом ва акобир аҳд ва шарт қилиб, тош қўрғоннинг калидларини олиб бордилар. Қўрғонни бу Ошиқ Муҳаммад ўн олти-ўн етти кун сахлади, ташқаридин От бозори тарафидин нақб солиб, ўт уруб бир буржини учурдилар. Қўрғон эли даст-поча бўлуб, қўрғонни сахлай олмадилар, олдурдилар.

Шайбоқхон Ҳиринни олғондин сўнг, бу подшоҳларнинг зоҳ ва зоди била ёмон маош қилди, не ёлғуз бу жамъ била, бори халойиқ била. Рустойи ва нодида киши, беш кунлук ўтар дунё учун мундоқ ёмон от қозғонди. Шайбоқхондин ношойист ҳаракот ва афъолеким Ҳирида содир бўлди, аввал буким, черик лунё учун Хадичабегимни Шоҳ Мансур бахши кўтаргучига туттуруб, турлук-турлук қийинлар қилдурди. Яна Шайх Пурондек вали азиз кишини мўғул Абдулваҳҳобға туттурди, бир ўғлини яна бир кишига туттурди, яна жамъи аҳли шеър ва аҳли табъни Мулло Биноийга туттурди.

Хуросон зурафосидин бу моддада бир қитъа машҳур бўлди:

Бажуз Абдуллоҳи кери хар имрўз
Надида ҳеч шоир рўйи зарро

[8] Қ. б. — Сароқат.
[9] Қ. б. — Яна Алихон Кўҳбурнинг ўғли Умарбек эди.

Биноий зар тамаъ дорад зи шоир,
Магар хоҳад гирифтан кери харро[10].

Яна Музаффар мирзонинг Хонзодахоним отлиқ ҳарамини Ҳирини олғоч-ўқ иддат чиқориға боқмай, никоҳ қилиб олди. Яна Қози Ихтиёр била Муҳаммад Мир Юсуфғаким, Ҳирининг машҳур ва хуштабъ муллоларидин эдилар, бовужуди омилиқ тафсирдин сабақ айтти, яна Мулло Султон Али Машҳадий била Беҳзод мусаввирнинг тасвир ва хаттиға қалам киюруб, ислоҳ қилди. Яна ҳар неча кунда бир бемаза байт айтур эди ва минбарда ўқутуб, Чорсуда остуруб, шаҳр элидин сила олур эди. Агарчи саҳархез эди ва беш вақт намозни тарк қилмас эди, қироат илмини тавре билур эди, вале мундоқ гўлона ва аблаҳона ва кофирона ақвол ва афъол андин бисёр содир бўлур эди.

Ҳирини олғондин ўн-ўн беш кундин сўнг Қаҳдистондин Пули Солорға келиб, бўлғон черигини Темур султон била Убайд султонға бошлатиб, Абулмуҳсин мирзо била Кепак мирзонинг устиғаким, Машҳадта ғофил ўлтуруб эдилар, йиборди. Бир мартаба қалъани беркитмак хаёл қилибтурлар. Яна бир мартаба бу черикнинг келадурғанини эшитиб, ўзга йўл била Шайбоқхоннинг устиға илғамоқ бўлурлар, бу ажаб яхши хаёл экандур, аммо ҳеч ишга сўзини қарор бера олмай, ўлтурғонда Темур султон била Убайд султон черик била илғаб етишур. Мирзолар ҳам ясоб чиқарлар, Абулмуҳсин мирзони бот-ўқ олиб тебрарлар. Кепак мирзо озроқ-озроқ киши била оғасининг ғанимиға чопар, ани ҳам кўтарурлар. Иккала оға-инини тушурурлар. Бир ерда ўлтурғузғонда ога-ини бир-бирини қучушуб, ўпушуб, видоъ қилурлар. Абулмуҳсин мирзодин бедиллиқ зоҳир бўлур. Кепак мирзоға чандони тафовут қилмас. Иккала мирзонинг бошларини Шайбоқхон Пули Солорда эканда йиборурлар.

Бу айёмда Шоҳбек ва инниси Муҳаммад Муқим Шайбоқхоннинг тавваҳумидин мукаррар элчилар ва арзадоштлар йибориб, изҳори як жиҳатлиқ ва давлатхоҳлиқлар қилдилар. Муқим худ бир арзадоштида сариҳ мени тилаб эди. Ўзбак вилоятни мундоқ янгли олғон маҳалда бизнинг боқиб турмоғимиз муносиб кўрунмади, чун мунча элчилар ва арзадоштлар йибориб бизни тиладилар, аларнинг келиб мулозамат қилмоқларида тараддуд камроқ қолди. Бори беклар ва соҳиб рай кишилар била машварат қилиб, сўзни мунга қўюлдуким, черик отланилғай, бу арғун беклари қотилғондин сўнг Ҳуросон устига юрумакни ё ҳар маслаҳат бўлса, буларнинг салоҳ ва савобдийди била қарор берилғай. Бу азимат била Қандиҳор сари мутаважжиҳ бўлдук.

---

[10] Букун эшак олати Абдуллодан бошқа ҳеч шоир олтин бетини кўрмаган. Биноий шоирдан олтин тама қилади, бироқ улардан эшак олатини олади, холос.

Ҳабиба Султонбегимким, ани янга дер эдим, нечукким мазкур бўлди, қизи Маъсума[11] Султонбегимни Ҳирида муқаррар бўлғон йўсунлуқ олиб келди. Ғазнида мулоқот қилдук. Хисрав кўкалтош ва Султонқули чиноқ ва Гадой Билол Ҳиридин қочиб Ибни Ҳусайн мирзонинг қошиға борур эдилар. Андин Абулмуҳсин мирзо қошиға борурлар. Анда ҳам тура олмай, бизнинг қошимизға алар била келдилар.

Қалотға етганда қалин Ҳиндустон савдогариким, Қалотға савдо қилғали келган экандурлар, қоча олмадилар, черик эли алар устиға-ўқ етиб борди. Аксар барин бўлдиларким, мундоқ ёғилиқ маҳалда ёғи вилоятиға келадурганни таламоқ керак, мен ризо бўлмадим. Дедимким, савдогарнинг не гуноҳи бор, мундоқ жузъий-жузъий фойдадин тенгри ризосини арода кўруб кечсак, мунинг муқобаласида куллий-куллий фавоид тенгри таоло рўзи қилғусидур. Нечукким, ушбу неча кунда Ғилжини чопа отланғонда Маҳманд афғоний қўй ва мол ва аҳл ва аёл била черикнинг бир йиғочда эканда аксар ани чопмоққа барин бўлдунгиз, ушбуни мулоҳаза қилиб мен рози бўлмадим. Тонгласиға-ўқ тенгри таоло ёғи афғонийнинг молидинким, ёғиким Ғилжи бўлғай, онча черик элига рўзи қилдиким, ҳеч чопқунда мунча қўй тушмабтур эди. Қалоттин ўтуб тушуб, бу савдогарлардин пешкан расми била бирор нима олилди.

Мирзохонниким Қобулни олғондин сўнгра Хуросон сари рухсат берилиб эди, яна Абдураззоқ мирзоким, биз Хуросондин чиққонда анда қолиб эди, Қалоттин ўтганда бу икки мирзо Қандиҳордин қочиб келдилар. Баҳор мирзонинг набираси Жаҳонгир мирзонинг ўғли Пирмуҳаммад мирзо, бу Пирмуҳаммад мирзонинг онаси мирзолар била келиб мулозамат қилди. Шоҳбек била Муқимға кишилар ва хатлар йиборилдиким, сизларнинг сўзунгиз била келдук, ўзбакдек ёт ёғи Хуросонни олди, келинг! Не таврким салоҳи давлат бўлса сизларнинг иттифоқ ва савобдийдингиз била қарор берали. Хат битимоқдин ва бизни тиламоқдин мункир бўлуб, рустоиёна ва дурушт жавоблар йибордилар. Ул рустоиликларидин бири бу эдиким, Шоҳбек манга битилган хатнинг орқасида беклар бекларга, балки улуғроқ мартабалиқ беклар кичикрак чоргалик бекларга муҳр босар ерда қоғознинг ўртасида муҳр босиб йибоибтур. Агар мундоқ рустоиёна харакотлар қилмаса эрди ва бу навъ дурушт жавоблар йибормаса эди, иш мунга етмас эди. Нечукким:

Ситеза бажои расонад суҳан,
Ки вайрон кунад хонадони куҳан[12].

Ушбу ситезаларидин ва рустоиликларидин эдиким, хонумонларини ва ўттуз-қирқ йил қозғонларини барбод бердилар.

[11] Қ. б. — Хадича.

[12] Зуғм билан айтилган сўз шу даражага етказадики, қадимий хонадонларни вайрон қилиб юборади.

Шаҳри Сафо навоҳисида эрканда бир кун ўрду ичида ғалат ғавғое тушти. Борча черик эли яроғланиб отландилар, мен ғусл ва таҳоратга машғул эдим. Беклар ғалаба изтироблар қилдилар, фориғ бўлуб отландим. Чун ғавғо ғалат эди, бир замондин сўнг босилди. Андин кўчбаркўч юруб келиб Гузарға туштук, мунда ҳам бир неча сўзлашмоқ тарҳини солдук, парво қилмай инод ва саркашлик мақомида-ўқ эдилар. Муни билур давлатхоҳлар арз қилдиларким, Қандиҳорга келур рудларнинг боши Бобо Хусайн Абдол ва Халишак тарафидур. Ул юзга ўтуб Қандиҳорға келур рўдларни тамом йиқмоқ керак. Сўзни мунга қўюб, сабоҳи жибаланиб, бронғор, жвонғор, ясол ясаб, Халишак кўчулди. Шоҳбек ва Муқим Қандиҳор тоғининг мен тош иморат қоздурғон тумшуғининг олида шомиёна тикиб ўлтуруб эдилар. Муқимнинг кишиси тезлик қилиб йиғоч орасида яқинроқ келдилар. Тўфон арғунким, Шаҳри Сафо навоҳисида эканда қочиб келиб эди, ёлғуз арғунларнинг ясоли сарироқ сиғинибтур. Ишқулло отлиқ етти-секкиз киши била айрилиб беррак келур. Ишқулло етти-секкиз кишидин илгаррак айрилур. Тўфон арғун ёлғуз бориб рўбарў бўлуб, қилич олишиб, отдин йиқиб, бошини кесиб, мен Санги Лаҳшак тўғрисидин ўтганда келтурди, шугун туттук.

Чун бу ер маҳаллот ва йиғоч ораси эди, мундоқ урушмоқни салоҳ кўрмай, домана била ўтуб, Халишакнинг олида руднинг Қандиҳор тарафидағи ўлангда юрт таъйин қилиб тушадур эдукким, Шерқули қоровул илдам келиб, арз қилдиким, ёғи ясоб етишти. Қалоттин ўтгали черик эли хили очлиқ, танқислиқ тортиб эди. Халишак навоҳисиға келгач, юққори-қуйи қўй ва ўй ва ошлиқ ва сомон жиҳатидин черик элининг кўпраги бутраб тарқаб эди. Черикни йиғилуриға боқмай чопа отланилди. Бизнинг неким бўлғон кишимиз икки мингга ёвушқай эди, мунда тушар маҳалда, нечукким мазкур бўлди, юққор-қуйи черик элидин хили киши бориб эди, уруш вақти алар қўшула олмадилар. Урушта ҳозир кишимиз минг чоғлиқ бўлғай эди. Агарчи кишимиз оз эди, вале хили яхши тузук ва мазбут ясол таъбия ва тартиб қилиб эдим. Ҳеч маҳал онча тартиб ва насақ била ясамайдур эдим. Хосса тобиндаким тамом иликдин иш келур йигитларни айрилиб эди, тамом ўн-ўн ва эллик-эллик битилиб, битилиб ўн улуғи ва эллик улуғи таъйин этиб эдим. Ҳар ўн ва ҳар эллик ўнг қўлда ва сўл қўлда турар ерларини билиб, уруш чоғи қилур ишларини маълум қилиб, ҳозир ва нозир эдилар. Бронғор, жвонғор ва ўнг қўл ва сўл қўл, ўнг ён ва сўл ён ўнг ва сўл чопа отланғоч бекулфат ясамоқ ва беминнат тавочи черик эли ерлик ери била-ўқ мутаважжиҳ бўлдилар.

Агарчи бронғор ва ўнг қўл ва ўнг ён бир маъниси бор, вале алфоз тағйири била ташхис мухталиф маонийға мен итлоқ қилдим. Нечукким, маймана ва майсараким, бронғор ва жвонғор дерлар, ясолда қалбнингким, ғул дерлар, дохили эмас. Мунда бу навъ ясолни ўшул сарофате била бронғор ва жвонғор дейилди. Яна ғулким, бошқа ясолдур, му-

нинг ямин ва ясорини имтиёз учун ўнг қўл, сўл қўл битилди. Яна ғулдаким, хосса тобиндур, мунинг ямин ва ясорини ўнг ён ва сўл ён айтилди. Яна хосса тобиндаким, бўй тенгидур, турки лафзида мужаррадни ҳам бўй дерлар, мунда ул бўй мурод эмасдур, яқин муродтур, мунинг ямин ва ясорини ўнг ва сўл оталди.

Бронғор: Мирзохон, Ширим тағойи, Ёрак тағойи оға-инилари била, Чалма мўғул, Айюббек, Муҳаммадбек, Иброҳимбек, Али Сайид мўғул мўғуллари била, Султонқули чуҳра, Худобахш ва Абулҳасан оға-инилари била.

Жвонғор: Абдурраззоқ Мирзо, Қосимбек, Тенгриберди, Қанбар Али, Аҳмад элчи Бўға, Ғўри барлос, Сайид Ҳусайн Акбар, Миршоҳ қавчин. Эровул: Носир мирзо, Сайид Қосим эшик оқо, Муҳиб Али қўрчи, Бобо ўғли Олловеран туркман, Шерқули қоровул мўғул оға-иниси била, Муҳаммад Али.

Ғулда менинг ўнг қўлумда Қосим кўкалтош, Хисрав кўкалтош, Султон Муҳаммад дўлдай, Шоҳ Маҳмуд[13] парвоначи, Қул Боязид баковул, Камол шарбатчи; сўл қўлумда Хожа Муҳаммад Али, Дўст Носир, Мирим Носир, Бобо Шерзод, Хонқули[14], Вали хизоначи, Қутлуқ қадам қоровул, Мақсуд сувчи, Бобо Шайх; ғулда тамом ичкилар эди, улуғ беклардин киши йўқ эди.

Бу мазкур бўлғонлардин ҳануз ҳеч ким беклик мартабасиға етмайдур эди. Бу бўйда битилган Шербек, Ҳотам қўрбеги, Кепак, Қулбобо, Абулҳасан қўрчи, мўғуллардин Урус Али Сайид, Дарвеш Али Сайид, Хушкелди Чалма, Дўсткелди Чалма тоғчи[15] ва Амачи Минди, туркманлардин Мансур ва Рустам Али оға-иниси била, Шоҳназар, Суюндук.

Ғаним кишиси икки бўлак бўлди: бир бўлак Шоҳ Шужоъ арғунким, Шоҳбек-ўқ битилгусидур; яна бир бўлак иниси Муқим. Бу арғунларнинг қаросини олти-етти минг чинорлар эди, тўрт-беш минг яроғлиқ кишисида худ ҳеч сўз йўқ эди. Ғул била ва бронғор била ўзи рўбарў бўлди. Муқим жвонғор била рўбарў бўлди. Муқимнинг чериги оғасининг черигидин чизи камроқ бўлғай эди. Бизнинг жвонғорғаким Қосимбек ва ҳамроҳлари бўлғайлар, маҳкам зўр келди. Уруш вақтиғача икки-уч киши Қосимбекдин келиб кўмак тилади. Чун олимизда бизнинг ғанимибиз ҳам зўр эди, киши айира олмадук. Ғаним тарафиға бедаранг мутаважжиҳ бўлдук. Ўқ кела бошлағон фурсатта бир даст бизнинг эровулимизни уруб ёндуруб ғулға чиқтилар. Ўқ қўюбким, юрудук, андак фурсат ўқ қўюб, тўхтағондек қилдилар. Ўтрумда бир киши элни чақириб, оттин тушуб-ўқ қўяр хаёл қилди, биз бетавақкуф юруб келга-

[13] Қ. б. — Шоҳ Муҳаммад.
[14] Қ. б. — Жон Али.
[15] Қ. б. — боғчи.

нимиз била бўлдура олмади, отланиб юруй берди. Бу яёқ тушган Шоҳбек ўзи экандур.

Уруш асносида Пирибек туркман тўрт-беш оға-иниси била дасторларин олиб, ёғидин юз эвруб бизга кирдилар. Бу Пирибек ул туркманлардиндурким, Шоҳ Исмоил Бояндур салотиниға мусаллит бўлуб, Ироқ мамоликиға мутасарриф бўлғонда Абдулбоқи мирзо ва Муродбек Бояндур бошлиқ туркман беклари била келиб эдилар.

Бронғоримизни ёғи бурунроқ олиб тебради. Бронғоримизнинг учи мен ясағон боғқа санчилиб борди. Бронғоримиз Бобо Ҳасан Абдолдин хили қуйироқ улуқ ахмил ариқларға етиб борди. Бизнинг жвонғорнинг ўтрусида Муқим эди—тавобиъ ва лавоҳиқи била. Жвонғор кишиси ғаними Муқимға боқа асру оз эди. Тенгри рост келтурди, Қандаҳор ва кентлариға борур уч-тўрт улуғ ахмил ариқлар бизнинг жвонғор била ғаним орасида воқиъ бўлди. Гузар бошини тутуб, ўтгали қўймадилар.

Жвонғор кишиси бовужуди озлиқ яхшилар тўхтаб оёқ беркитти. Арғунлар тарафидин Ҳалвочи тархон сув ичида Қанбар Али ва Тенгриберди била чопқулаштилар, Қанбар Али яралиқ бўлди. Қосимбекнинг яғриниға[16] ўқ тегди. Ғўри барлоснинг қошининг устига ўқ тегди. Қочорининг устида чиқди. Ушбу фурсатта ёғини қочуруб, бу ариқлардин Мурғон тоғининг тумшуғи сари ўттук. Ариқлардин ўтар фурсатта бир бўз тўпчоқ отлиқ киши тоғ доманасида ул сори бу сори бормоққа мутараддид бўлуб, охир бир сори боқа тебради. Шоҳбекка ўхшаттим. Ғолибо, Шоҳбек экандур. Ёғини босқоч, тамоми черик киши тушурмоққа ва ёғини қувламоққа бордилар. Менинг била саноғлиқ ўн бир киши қолиб эди. Ул ўн бир кишидан дурусти Абдулло китобдор эди. Муқим ҳануз туруб урушадур эди. Кишимизнинг озиға боқмай, тенгрига таваккул қилиб, нақораларни қоқиб, ғаним сори боқиб юрудук.

Кўпу озға тенгридур бергучи,
Бу даргоҳда йўқтур кишининг кучи.

«Қам мин фиатин қалилатин ғалабат фиатан касиратан биизнилоҳ»[17].

Нақора унини эшитиб, бизнинг мутаважжиҳ бўлғонимизни билиб, қарор тариқин унутуб, фирор йўлин тутти. Тенгри рост келтуруб, ёғини қочуруб, Қандаҳор сори юруб, Фаррухзодбекнинг чаҳорбоғиғаким, бу тарихта андин асари қолмайдур, келиб туштук, Шоҳбек ва Муқимким қочтилар, Қандаҳор қалъасиға кира олмадилар. Шоҳбек Шол ва Мастунг сори чиқти. Муқим Замини Довар тарафи борди. Қўрғон беркитгунча киши қўймайдур эди.

[16] Л. б. — пешонасиға.

[17] Бу арабча жумланинг мазмуни: «Худонинг амри билан қичик тўданинг катта тўда устидан ғалаба қилгани озмунча эмас».

Қулибек арғуннинг оға-инисидин Аҳмад Али тархон ва баъзилар-ким, манга ихлос ва ақидалари маълум бўлуб эди, қўрғонда эдилар, сўзлашиб, оға-иниларининг жониға амон тиладилар. Мазкур бўлғонлар иноят била машмул бўлуб, қилғон истидъолари мабзул бўлди. Қўрғоннинг Мошур дарвозасини очтилар, элнинг бошсизлиғини мулоҳаза қилиб, ўзга дарвозаларни очилмади. Ушбу очилғон дарвозада Ширимбекни ва Ёракбекни тайин қилилди. Ўзум бир неча ичкилар била кириб, бошсиз элни отқулаб, сиёсат учун бир-икки кишини ҳам буюрдумким, ўлтурдилар. Аввал Муқимнинг хазинасиға еттимким, Тош қўрғонда эди. *Абдурраззоқ мендин илгаррак келиб тушуб экандур[18]. Абдурраззоқ мирзоға бирор нима хазинадин иноят қилиб, бу хазинанинг устига Дўст Носирбекни ва Қул Боязид баковулни ва бахшилардин Муҳаммад бахшини муқаррар қилилди.

Мундин ўтуб аркка бордим. Хазина устига Шоҳбек, Хожа Муҳаммад Алини ва Шоҳ Маҳмудни ва бахшилардин Тағойи Шоҳ бахшини муқаррар қилдук. *Мирхон деган Зуннуннинг девонининг уйига Мирим Носирни ва Мақсуд сувчини йиборилди, Носир мирзоға туттурулди. Мирзохонға Шайх Бусаид тархонни туттурулди[19]. Ул вилоятларда мундоқ қалин оқ ёрмоқни ҳаргиз кўрунган эмас эди. Балки мунча ёрмоқ кўрган кишидин ҳам эшитилган эмас эди. Ул кечаси аркта-ўқ бўлдум. Шоҳбекнинг Сунбул қулини тутуб кетурдилар. Аввал маҳалда агарчи маҳрами эди, онча риоят топмайдур эди. Бировга топшурдим, яхши эҳтиёт қилмай қочурубтур.

Тонгласи Фаррухзоднинг чахорбоғиғаким, ўрду анда эди, келдим. Қандаҳор вилоятини Носир мирзоға бердим. Хизоналарни забт қилиб, юклаб чиқар маҳалда, арктағи хизонадин бир қатор тева юки оқ танга Носир мирзо олиб қолибтур. Ани тиламай, Носир мирзоға-ўқ иноят қилдим. Андин кўчуб Қушхона ўлангига тушулди. Ўрдуни кўчуруб, ўзум сайр қилиб, кечрак ўрдуға келдим. Бурунғи ўрду эмас, таниғусиз ўрдуе бўлубтур: яхши тупчоқ отлар ва қатор-қатор нар ва моя тевалар ва хачирлар ва қумош рахтлиқ хар, зинлиқ моялар ва сақарлот ва махмал чодирлар ва шомиёналар ва ҳар уйда харвор-харвор сандуқлар. Бу икки оға-ининг жиҳотини бошқа-бошқа хазина қилиб эди. Ҳар хазинада сандуқ-сандуқ ва танг-танг рахтлар ва ортмоқ-ортмоқ ва қоп-қоп оқ тангалар, ҳар кимнинг ўтоғида ва чодирида ҳар жинс ўлжадин бисёр эди, қўй ҳам бисёр эди, қўйға чандон ҳам парво қилмадилар.

Қосимбекка Қалотнинг ичидагиларниким, Муқимнинг навкарлари анда эди, бошлиғи Қўч арғун ва Тожиддин Маҳмуд эди, мол ва жиҳот-

[18] Л. б. — Бу ибора йўқ.

[19] Қ. б. — Бу жумла қуйидагича: «Ва Миржон отлиқ девоннинг уйига Мирзохон шайхга Абусаид мирзони туттурулди.

Зуннунбек ва Мирим Носир ва Мақсуд сувчини йибориб, Носир мирзога туттурдук.

лари била иноят қилдим. Қосимбек чун хисоб билур киши эди, Қандаҳор навоҳисида кўп тураримизни салоҳ кўрмай, айта-айта муҳассиллиқлари била кўчтурди. Нечукким мазкур бўлди, Қандаҳорни Носир Мирзоға иноят қилиб, Носир мирзоға рухсат бериб, Кобул азимати қилилди. Қандаҳор навоҳисида хизона улашгуча фурсат бўлмади, Қаробоғда тўрт-беш кун туруб, хазинани улашилди. Санамоғнинг ишколи бор эди, тарозу била тортилиб улашилди. Бек ва бегот, навкар ва тобин харвор-харвор ва қоп-қоп оқ тангани важҳ ва улуфаларига юклаб, кўтариб элтарлар эди. Қалин ўлжа ва мол, улуғ обрў ва номус била Кобулға келилди.

Султон Аҳмад мирзонинг қизи Маъсума Султонбегимнингким, Хуросондин тилаб келтуруб эдим, ушбу келганимда ақд қилдим. Олтиетти кундин сўнг Носир мирзонинг навкарларидин бир киши Шайбоқхон келиб Қандаҳорнинг қабағонининг хабарини келтурди. Бурун мазкур бўлуб эдиким, Муқим Замини Довар тарафи қочти, бориб Шайбоқхонни кўрар, Шоҳбекдин ҳам мутавотир кишилар борур. Буларнинг иғво ва ангизидин Шайбоқхон Ҳиридин тоғ йўли била мени Қандаҳорда хаёл қилиб, Қандаҳор устига илғар, ушмуни мулоҳаза қилиб, Қосимбек тажрибалиқ киши муҳассиллиқлар била Қандаҳордин бизни кўчурди.

Ҳарчи дар ойина жавон бинад,
Пир дар хишт пухта он бинад[20].

Келиб Носир мирзони Қандаҳорда муҳосара қилур. Бу хабар келгач бекларни тилаб машварат қилилди. Бу сўзлар ораға туштиким, ўзбак ва Шайбоқхондек ёт эл ва қари душман жамиъ Темурбекнинг авлодининг илигидаги вилоятқа мутасарриф бўлдилар. Турк ва чиғатойдин ҳар гўша ва канорда ҳам ким қолиб эдилар, баъзи рағбат била, баъзи *карҳ* била ўзбакка *пайваста* бўлдилар. Бир мен Кобулда қолиб эдим. Душман бисёр қавий, биз кўп заиф, не маслаҳат қилмоққа эҳтимол, не муқовамат қилмоққа мажол. Мунча қувват ва қудрат. Ўзумизга бир ер фикрини қилғулуқдур ва бу миқдор фуржа ва фурсатта қавий душмандин йироқроқ *айрилғулуқтур*, ё *Бадахшон жониби*, ё Ҳиндустон *сори* жазм қилмоқ керак. Бу икки тарафдин бир тарафға бормоқни жазм қилмоқ керак. Қосимбек ва Ширимбек тавобии била Бадахшон бормоққа барин эдилар. Ул фурсатта Бадахшонда бош кўтарганлар бадахшонийлардин Муборакшоҳ вазир эди. Яна Жаҳонгир туркман ва Муҳаммад қўрчи эди, Носир мирзони чиқариб эдилар, ўзбакка ҳам кирмайдурлар эди.

Мен ва баъзи ички беклар Ҳиндустон тарафи бормоқни таржиҳ қилиб, Ламғонға мутаважжиҳ бўлдук. Қандаҳор фатҳидин сўнг Қалот ва

[20] Ёш киши ойнага қараб нима кўрса, кекса одам хиштга қараб, ундан ҳам яхшироқ кўради.

Тарнук вилоятини Абдураззоқ мирзоға иноят қилиб, Абдураззоқ мирзони Қалотда қўюлуб эди. Ўзбак Қандаҳорни келиб қабағоч Абдураззоқ мирзо Қалотта тура олмай Қалотни солиб чиқти. Биз Кобулдин кўчган фурсатта келди. Кобулда Абдураззоқ мирзони қўюлди. Бадахшонда чун подшоҳ ва подшоҳзодалардин киши йўқ эди[21], Шоҳбегимнинг муносабати била ё савобдийди била Мирзохон Бадахшон жонибиға майл қилди. Мирзохонға Бадахшон сори рухсат берилди. Шоҳбегим ҳам Мирзохон била мутаважжиҳ бўлдилар. Менинг холам Меҳр Нигорхоним ҳам Бадахшон бормоқ бўлдилар. Менинг била бўлмоғларининг муносабати кўпрак эди, туққонлари эдим, ҳар неча манъ қилилди, мамнуъ бўлмадилар. Улар ҳам тебрадилар.

Жумодил-аввал ойи Кобулдин Ҳиндустон азимати била кўчулди. Хурд Кобул била юруб Сурх работ била Қўруқсойга инилди. Кобул била Ламғон орасидағи афғонлар амонлиқта ҳам дузд ва дузд афшордурлар, мундоқ вақойиъни худ тилаб топа олмаслар. Мени Қобулни ташлаб Ҳиндустонға борадур деб, бир ёмонлиқлари ўн бўлди, яхшилари ҳам ёмонлиққа эврулди. Анга еттиким, Жигдаликдин кўчган сабоҳи оралиқдағи (хизр хайл, хирилжи ва хугиён) афғонлари Жигдалик кўталини тўсмак хаёл қилиб, шимол тарафидағи тоғқа ясоб келиб, дабллар чолиб, қиличлар ўйнаб *тика қила бошладилар[22]. Отланғон била буюрдумким, черик эли тўшлуқ-тўшидин тоққа юругайлар. Черик эли ҳар қўл ва ҳар қонгсор била чопқон била мутаважжиҳ бўлдилар. Афғонлар бир замон тўхтаб, бир ўқ ҳам қўя олмадилар, қоча бердилар. Афғонларни қавлаб тоққа чиқтим, бир афғон қуйи ёнимдин ёнлаб, қочиб борадур, қўлиға ўқладим. Бу ўқ теккан афғонни, яна бир неча афғонни тутуб келтурдилар. Сиёсат учун баъзисини сихқа ўлтурғузулди.

Нингнаҳор туманига Одинапур қўрғонининг олиға тушулди. Бурунроқдин дур андешлик қилиб, ҳеч бир юрт фикрини қилилмайдур эди. Не бормоққа ере муқаррар, не турмоққа юрте муайян, юққори-қуйи яна бир хабар олғунча юрттин кўч қилиб кўчулур эди. Кеч куз эди. Шолини тузларда аксар кўтариб эдилар. Бир сув билур кишилар арзга тегурдиларким, Алишанг туманининг руди юққори Мил канори шолини қалин экарлар. Черикка қишлиқ ошлиқ эҳтимоли борким, андин ҳосил бўлғай. Нингнаҳор жулгасидин отланиб, илдам келиб, Сойгилдин ўтуб, Пуромин дарасиғача борилди, қалин шоли черик эли олдилар. Шолизорлари тоғнинг тубида эди, эли қочиб чиқти. Бир неча кофир қатлға борди. Пуромин дарасининг тумшуғидин бир неча йигитни саркўбқа чиқарилиб эди, ёнар маҳалда кофирлар тоғ устига илдам келиб ўқ қўйдилар. Қосимбекнинг куёви Пуронни етиб, болту била чопиб олур

---

[21] Қ. б. — «Хонмирзанн» сўзи бор.

[22] Қ. б. — тика қила ёздилар.

маҳалда, яна йигитлар ёниб зўрлаб қочуруб, Пуронни айриб олдилар. Куффорнинг шолизорида бир кеча қўнуб, қалин ошлиқ олиб ўрдуға келилди.

Ушбу айёмда Мандровар тумани навоҳисида Муқимнинг қизи Мохчучукниким, ҳоло бу тарихда Шоҳ Ҳасаннинг никоҳидадур, Қосим кўкалтошқа ақд қилилди.

Чун Ҳиндустон жониби бормоқ салоҳи топилмади, Мулло Бобойи Пашоғарийни бир неча йигитлар била Кобулға йиборилди. Мандровар навоҳисидин кўчуб, Атар ва Севаға[23] келдук. Бир неча кун ул навоҳида ўлтурулди. Атардин Кунар ва Нургилни бориб сайр қилдим. Кунардин жолаға ўлтуруб ўрдуға келдим. Андин бурун жолаға ўлтурғон эмас эдим. Хили хуш ёқти, мундин сўнг жола шойиъ бўлди.

Ушбу айёмда Мулло Мирак Фаркатий Носир мирзо қошидин келди. Шайбоқхон Қандаҳорнинг тош қўрғонини олиб, аркини ола олмай ёнғонини ва Шайбоқхон ёнғонидин сўнг баъзи жиҳатлардин Носир мирзо Қандаҳорни солиб, Ғазниға келганининг хабарини машруҳ арз қилди. Бир кундин сўнг Шайбоқхон Қандаҳор устиға ғофиллиқта келур, тош қўрғонни беркита олмаслар, қўярлар, аркнинг гирдида неча ерда нақб солурлар, неча қатла уруш келтурурлар.Ушмундоқ изтирор ҳолатида Хожа Муҳаммад Амин, Хожа Дўст Ҳованд, Муҳаммад Али пиёда, Шомий[24] қўрғондин ташлаб чиқарлар. Қўрғон эли маъюс бўлуб олдурур маҳалда Шайбоқхон сулҳ сўзини ораға солиб, Қандаҳор устидин кўпар.

Қўпмоғининг жиҳати бу бўлурким, Қандаҳор устига келурда ҳарамларини Нератуга йибориб экандур, Нератуда бир киши бош кўтариб, қўрғоиға мутасарриф бўлур, бу жиҳатдин сулҳ гуна қилиб ёнар.

Бовужудким, қиш ўртаси эди, Бодиж йўли била Кобулға келдук. Бодижнинг устида бир тошда буюрдимким, бу келур ва борурнинг тарихини қозғайлар. Ҳофиз Мирак битиди, Устод Шоҳ Муҳаммад сангтарошлиқ қилди. Шитоб учун ободон қозимади. Ғазнини Носир мирзоға иноят қилдим, Абдураззоқ мирзоға Ниганҳор тумони ва Мандровар ва Дараи Нур ва Кунар ва Нургилни берилди. Ушбу тариҳқача Темурбекнинг авлодини бовужуди салтанат мирзо дерлар эди, ушбу навбат буюрдумким, мени подшоҳ дегайлар.

Ушбу йилнинг охирида сешанба кечаси зилқаъда ойининг тўртида офтоб ҳут буржида эди, Кобулнинг аркида Ҳумоюн[25] мутаввалид бўлди. Тарихи валодатини Мавлоно Сайидий шоир «Султон Ҳумоюнхон»

---

[23] Қ. б. — Атар ва Шева.

[24] Л. б. — Соқий

[25] Ҳумоюн — Бобирнинг биринчи ўғли, ҳижрий ҳисоби билан 913 йилда туғилганлигини шоирлар «Султон Ҳумоюнхон» ёки «шоҳи феруз қадр» сўзларида «абжад» ҳисоби билан чиқарганлар. Қайси ой ва қайси кунда туғилганини Бобирнинг ўзи айтиб ўтади.

топиб эди. Қобул шоирчаларидин бирови «шоҳи феруз қадр» топиб эди, уч-тўрт кундин сўнг Ҳумоюн исми била мавсум бўлди. Ҳумоюннинг валодатидин беш-олти кундин сўнг Чорбоққа чиқиб, Ҳумоюннинг валодатининг тўйи бўлди. Бек ва бегот улуғ-кичик сочиқ келтурдилар, қалин оқ танга ўкулди, ондин бурун онча қалин оқ ёрмоқни бир ерда кўрулмайдур эди, хили яхши тўй бўлди.

ВАҚОЙИИ САНАИ АРБАА АШАРА ВА ТИСЪА МИА

Бу ёз Муқур навоҳисида Маҳманд афғоннинг бир бўлагини чопилди. Чопқундин келиб тушгандин неча кундин кейин Қўчбек ва Фақир Али, Каримдод ва Бобочуҳра қочар хаёли қилибтурлар. Хабар топиб, киши йиборилди. Истарғичнинг аёғидин олиб келдилар. Жаҳонгир мирзонинг тиригида ҳам булардин баъзи ярамас сўзлар арзға етиб эди, буюрдумким, барчани бозорбошида ясоққа еткургайлар. Дарвозаға элтиб, ип солиб осар маҳалда Халифани Қосимбек йибориб, муболағалар била гуноҳларини тилади. Бекнинг хотири жиҳатидин қонларин бағишладим, зиндонга буюрдумки, солғайлар.

---

[1] Тўққиз юз ўн тўртинчи (1508 — 1509) йил воқиалари.

Ҳисорий Қундузийниким, Хисравшоҳ навкари мўғуллар улуғлари Чалма, Али Сайид Шакма, Шерқули, Эгу Солим, яна Хисравшоҳнинг чиғатойдин риоят қилғон навкарлари Султон Али чуҳра, Худобахш бошлиғ, яна туркмандин Суюндук ва Шоҳназар бошлиғ икки-уч минг ўбдон йигитлар бу муддатда бир-бирлари била сўзлашиб, сўзни бир ерда қўюб, ёмонлиқ мақомида бўлубтурлар. Бу мазкур бўлғонлар Хожа Ривожнинг олида Сўнг қўрғон ўлангидин Чолок ўлангигача ўлтуруб эдилар. Абдураззоқ мирзо Ниганҳордин келиб, деҳи Афғонда ўлтурур эди. Бир-икки навбат буларнинг мундоқ терсанганини Муҳиб Али қўрчи Халифа била Мулло Бобоға айтур, манга ҳам имое қилдилар. Инонғудек сўз эмас эди, парво қилилмади.

Бир оқшом чорбоғда девонхонада ўлтуруб эдимким, кеч намоз хуфтанда ёндин Мусо Хожа яна бир киши била илдам келиб, қулоғимға айттиким, мўғуллар таққиқ ёғиқмоқчи бўлдилар. Абдураззоқ мирзони ўзларига қўшарни таққиқ билмадук. Буларнинг ҳам бу оқшом ёғиғури жазм эмас эди. Тағофул қилиб, бир лаҳзадин сўнг ҳарам сари мутаважжиҳ бўлдум. Ул маҳалда, ҳарамлар Боғи Хилватда ва Боғи Юрунчқада ўлтурурлар эди, ҳарамға ёвуқ етганда чуҳра-чурпа ва ятиш эли ёндилар. Эл ёнғондин сўнг мен ва Сарварқул шаҳр сари юрудук. Хандақ йўли била Оҳанин дарвозасиға етиб эдимким, ул тарафдин бозор йўли била Хожа Муҳаммад Али келди, била келиб мен ҳаммомнинг тоқининг...[2].

қорроқ воқиъ бўлубтур, бир куруҳқа ёвуқ добон чиқмоқ керак. Тоганда узилиб, тамомланмай қолади. Шундан кейинги 10 — 11 йиллик воқиалар ҳам йўқ.

[2] Асарнинг бу боби бизнинг қўлимиздаги ҳар иккала нусхада ҳам шу ерга ет-

ВАҚОЙИИ БИСТ ПАНЖУМ

Душанба[2] куни муҳаррам ойининг ғуррасида Чандовал жулгасининг оёғида қаттиқ зилзила бўлди. Андоқким, имтидоди ярим соати нужумийға яқинлашти. Тонгласиға бу юрттин кўчуб, Бажур қўрғониға зўрламоқ доияси била Бажур қўрғонининг яқиниға тушуб, дилазок афғонийдин бир муътабар кишини Бажурға йибордукким, Бажур султониға ва элиға насиҳат қилғайким, қуллуқ мақомида бўлуб, қалъани топшурғайлар. Ул жамъи бесаодати жоҳил насиҳатни қабул қилмай, паришон жавоблар йибордилар. Фармон бўлдиким, черик эли тўра ва шоту ва қўрғон

[1] Йигирма бешинчи йил воқиалари.
[2] Қ. б. — Шанба.

олмоқ асбоби тайёр қилғайлар. Бу маслаҳат учун бир кун ўшул юртта ўлтурулди.

Панжшанба куни муҳаррам ойининг тўртида буюрулдиким, черик эли жиба кийиб, яроғланиб, отланғайлар. Жвонғор илгари юруб, Бажур қўрғонининг юққори ёнида сув киришида сувдин ўтуб, қўрғоннинг шимол тарафида тушгай. Ғул киши қўрғоннинг ғарби шимолида сувни кечмай, ноҳамвор баландлиқ ва пастлиқ ерда тушгай. Бронғор қуйиғи дарвозанинг ғарбида тушгай. Дўстбек бошлиғ жвонғор беклари сувдин ўтуб, тушар маҳалда қўрғондин юз-юз элликча яёқ чиқиб, ўқ қўйдилар. Бу беклар дағи илгари юруб, отқулашиб, яёқларни қўрғонға тиқиб, фасил тубиға еткурдилар. Мулло Абдулмалик Хостий девонавор от била фасилнинг тубиға кириб юрур эрди. Агар шоту ва тўра тайёр бўлуб, кун кеч бўлмаса эди, ўшал соат қўрғон олилур эрди.

Мулло Турк Али ва Тенгрибердининг навкарлари ёғи била чопқулашиб, ғанимни олиб, бошини кесиб келтурдилар. Ҳар қайсисиға жулду ваъда бўлди. Бажур эли, чун *туфангни кўрмайдур эдилар[3], туфанг унидин ҳеч парво қилмадилар, балки туфанг унини эшитгач, тамасхур қилиб, муқобалада шаниъ ҳаракатлар қилурлар эди. Ўшал куни Устод Алиқули беш кишини туфанг била отиб йиқди. Вали хозин ҳам икки кишини туфанг била йиқди. Ўзга туфангандозлар ҳам туфанг отмоқта бисёр жалодат кўрсатиб яхшилар оттилар. Қалқондин, жибадин, говсардин ўткара-ўткара, йиқита-йиқита оттилар. Оқшомғача шоядким, етти-секкиз-ўн бажурий туфанг зарби била йиқилди экин. Андин сўнгра, андоқ бўлдиким, туфангнинг зарбидин бош чиқара олмаслар эди. Фармон бўлдиким, оқшом бўлубтур, черик асбобни тайёр қилиб, саҳар қўрғонға ёпушсунлар.

Одина куни муҳаррам ойининг бешида фарз вақтида фармон бўлдиким, уруш нақораси чалиниб, ҳар қайси ерлик-еридин юруб, қўрғонға ёпушқайлар. Жвонғор била ғул ўз булжорларидин якдаст тўра киюруб, шоту қўюб ёпуштилар. Халифа Шоҳ Ҳасан[4] арғун ва Аҳмад Юсуф бошлуғ тамом ғулнинг сўл қўлиға фармон бўлдиким, жвонғорға кўмак бўлғайлар. Қўрғоннинг шарқи шимолий буржининг тубиға Дўстбек кишиси кириб, қазмоқ-йиқмоққа машғул бўлдилар. Устод Алиқули ҳам анда эди, ул кун ҳам яхшилар туфанг отти, икки қатла фаранги оттв. Вали хозин ҳам бир кишини туфанг била йиқти. Ғулнинг сўл қўлидин Малик Али қавчин шотуға бурун чиқиб, муддате ҳарб ва зарбқа машғул эди, ғул булжорида Муҳаммад Али жанг-жанг ва иниси Наврўз ҳар қайсиси бирор шотуға чиқиб, найза ва қилич тегурдилар. Яна бир шотуға Бобо ясавул чиқиб, болту била қўрғоннинг томини йиқмоққа ва бузмоққа

[3] — Л. б. — бу уч сўз йўқ.
[4] Қ. б. — Ҳусайн.

машғул эди, аксар йигитлар анда яхши юруб, қалин шиба уруб, ғанимни бош чиқарғали қўймадилар. Яна баъзи йигитлар ёғининг ҳарб ва зарбидин ҳеч парвой қилмай, ўқи била тошини зарра кўзга илмай, қўрғон тешмак била бузмоққа машғул ва машъуф эдилар. Чошт бор эдиким, шарқи шимолий буржиким, Дўстбекнинг кишиси қозадур эди, тешилиб, Дўстбекнинг кишиси ғанимни қочуруб, бурж устиға чиқтилар. Ушал замон ғул кишиси ҳам шотудин қалъаға чиқтилар, ғулдин ул қўрғонға чиқти. Тенгри таолонинг лутфи ва иноятн била мундоқ мазбут ва мустаҳкам қўрғон икки-уч соати нужумийда фатҳ бўлди. Йигит-яланг улча имкони жид ва эҳтимом эди, зоҳир эттилар ва баҳодирлиқ оти ва некном ҳосил айладилар.

Бажур эли чун боғи эдилар, ислом эли била ёғи эдилар, бовужуди бағй ва душманлиқ куффор русуми бу эл ичида шойиъ эди ва ислом ойини ул хайл арасида зойиъ бўлуб, қатли омға бориб, аҳл ва аёллари тамом асир бўлди. Тахминан уч мингдин кўпрак киши қатлға боритур. Чун шарқ сари уруш тушмайдур эди, озроқча киши шарқ тарафидин қочиб чиқтилар.

Қўрғон фатҳ бўлғондин сўнг, кириб қўрғонни сайр қилилди. Томларда ва уй ва кўчаларда ва кўйларда бениҳоят ўлук ётиб эди, ўтувчи-кечувчи ўлукларнинг устидин убур ва мурур қилурлар эди. Сайрдин ёниб, султонларининг уйида ўлтуруб, Бажур вилоятини Хожа Калонға иноят қилдук. Кўмак учун ўбдон йигитлардин қалин киши таъйин қилиб, намоз шом ўрдуға келилди.

Тонгласи кўчуб, Бажурнинг жулгасида Бобоқаро чашмасиға тушулди. Ҳар неча бандиким қолиб эди, Хожа Калоннинг шафоати била гуноҳларин бағишлаб, аҳл ва аёлларини аларға қайтиб рухсат берилди. Баъзи султонлари ва саркашлариким, иликка тушуб эди, ясоққа етди.

Султонларининг боши била бир неча бош бу фатҳ хабари била Кобулға йиборилди. Бадахшон ва Қундуз ва Балхқа ҳам фатҳномалар била бошлар йиборилди. Шоҳ Мансур Юсуф Зайиким, Юсуф Зайидин келиб эди, бу фатҳда ва бу қатли омда бор эди, тўн кийдуруб. Юсуф Зайига сиёсатлар била фармонлар битиб, рухсат берилди.

Бажур қўрғонининг муҳиммотидин хотиржам қилиб, сешанба куни муҳаррам ойининг тўққузида кўчуб, бирор куруҳ қуйироқ ушбу Бажур жулгасида-ўқ тушуб, бир баландида калла манора буюрулди.

Чоршанба куни, муҳаррам ойининг ўнида сайр қила отланиб, Бажур қалъасига бориб, Хожа Калоннинг уйида шурб мажлиси бўлди. Бажур навоҳисидағи кофирлар бир неча тулунда чоғирлар келтурдилар. Бажурнинг чоғири ва меваси тамом навоҳисидағи кофиристондин келур. Кеча анда бўлуб, сабоҳи қўрғоннинг бурж ва борусини мулоҳаза қилиб, отланиб, ўрдуға келдим.

Тонгласи кўчуб, Хожа Хизр рўди ёқасиға тушулди, андин кўчуб,

Чандовал рўди ёқасиға туштук. Фармон бўлдиким, Бажур қўрғониға *кўмак битилган эл бебоқий Бажурға борғайлар.

Якшанба куни ойнинг ўн тўртида[5] Хожа Қалонға туғ иноят қилиб, Бажур қўрғониға рухсат берилди. Хожа Қалонға рухсат бергондин бир-икки кун сўнг буғина қитъа хотирға келди. Хожа Қалонға битилиб йиборилди.

Қарору аҳд баёр инчунин набуд маро,
Газид ҳажру маро кард беқарор охир,
Ба ишваҳойи замона чи чора созад кас,
Бажур кард жудо ёрро зи ёр охир[6].

Чоршанба куни муҳаррам ойининг ўн еттисида Султон Алоуддин Саводий Султон Вайс Саводийнинг муоризи келиб, мулозамат қилди. Панжшанба куни Бажур била Чандовал орасидағи тоғни овладук. Бу тоғнинг буғу, марали қопқора ранглик бўладур. Қуюруғи яна бир ўзгача ранглик, ғолибо мундин қуйи Ҳиндустон буғу, марали тамом қопқора бўлур. Ушбу кун яна бир сариқ қуш тушти, ул дағи қора эди. Кўзлари ҳам қора эди. Ушбу кун бургут бир кийик олди.

Черик элида ошлиқ камроқ бўлуб эди, Каҳрож дарасиға бориб, ошлиқ олиб, Саводқа Юсуф зай афғонийнинг устиға юрумак азимати била одина куни кўчуб, Чандовал суви била Бажур суйининг қотилиши била Панжкўра суйининг оралиғиға тушулди.

Шоҳ Мансур Юсуф зай бир неча хушхўр ва кайфиятлик камоли келтуруб эди. Бир камолини уч бўлуб, бир ҳиссани мен едим, бирини Гадойи тағойи яна бирини Абдулло китобдор; ғарийб гузаро кайфият қилди, ул мартабадаким, намоз шомда беклар йиғилғонда кенгашга чиқа олмадим. Ажаб нимадур, эмдилар ўшал жинс камолидин бирни дуруст ейилса маълум эмаским, анинг ярмича кайфият қилғай.

Андин кўчуб, Каҳрож дарасининг ва Пешгром дарасининг оғзиға ёвуқ Панжкўранинг олиға тушулди. Ушбу юртта эканда қор ўшуқтин ёғди. Бу орада аҳёнан қор ёғар экандур, эл таажжуб қилдилар.

Султон Вайс Саводийнинг иттифоқи била черик маслаҳати жиҳатидин Каҳрож элига тўрт минг харвор ошлиқ таҳмил бўлди. Бу ошлиқ тахсилиға Султон Вайс йиборилди. Рустойи кўҳий эл ҳаргиз мундоқ таҳмилларни тортғон эмаслар. Ошлиқ бера олмай, бузулдилар.

Сешанба куни ойнинг йигирма учида черикни Ҳиндубекка бошлатиб, Панжкўраға чопқун йиборилди. Панжкўра тоғнинг ўртасидин юқ-қорроқ воқиъ бўлубтур, бир қуруҳқа ёвуқ добон чиқмоқ керак, то

[5] Л.б.—бу иборалар йўқ.

[6] Менинг ёр билан аҳд ва қарорим бундай эмас эди-ку? Охирда ҳажри чақиб, беқарор қилди мени. Замона чшваларига киши нима чора қилади? Охирда Бажур ёрни ёрдан жудо қилди.

Панжкўранинг кентларига киши етгай. Эл қочиб чиқиб эдилар, бир пора гала қараларини ва уйларидин қалин ошлиқларини келтурдилар. Тонгласи черикни Қўчбекка бошлатиб чопқун йиборилди.

Панжшанба куни ойнинг йигирма бешида черик эли ошлиқ олур маслаҳати жиҳатидин, Каҳрожнинг дарасининг ичига Мондиш кентлариға тушулди.

Ҳумоюндин сўнгра Ҳумоюн била бир туққон неча фарзанд бўлди, турмади. Ҳиндол ҳануз туғмайдур эди. Бу навоҳиларда эканда Моҳимдин хат келди, битибдурким, хоҳи ўғул бўлсун, хоҳи қиз, менинг бахту толим—манга беринг, мен фарзандчилай сахлай.

Одина куни ойнинг йигирма олтисида ушбу юртта эканда Ҳиндолни Моҳимға бериб, хатлар битиб, Юсуф Али рикобдорни Кобулға йиборилди. Ҳануз Ҳиндол туғмайдур эди, ушбу юртта эканда, Мондиш вилоятида даранинг ўртасида бир баланди устида бир улуғ суфа тош била ясалдиким, оқ уй пешхонаси била сиғди. Бу суфанинг тошларини тамом ичкилар ва сипоҳилар ташидилар. *Бу сўзнинг тафсили будурким, чун анинг била туққонлардин ул замонғача бир ўғулким бор эди, андин кичик, ўзга боридин улуғ яна уч қиз: бири Меҳржон, яна иккиси кичикликда турмадилар. Ва бир туққон ҳаваси хили бор эди. Ул замонда Дилдор оғачанинг бўйи оғир эрди. Мен дер эдимким, не бўлғай эди, анга бир туққон бўлса эди. Ҳазрат волида дедиларким, агар Дилдор оғача ўғул туқса, олиб асрасам нечукдур? Мен дедим: бисёр хўбтур.

Ғолибо зуафо орасида фоле расмдурким, ўғул бўлурму, ё қиз бўлурму экин деб икки коғазда бирида Али ё Ҳасан битиб, яна бирида Фотима битиб, икки кулула балчиқ ичида қўюб, ул балчиқларни бир аёғ сув ичиға қўярлар. Ҳар қайси бурна очилса андин истидлол қилурлар; эр келса, эр бўлур, қиз келса, қиз бўлур дерлар, фол қилдилар, эр келди. Чуп мужда бўлди, анинг юзидин-ўқ хат битиб йиборлик.

Неча кундин сўнгра эр ўғул тенгри карам қилди, хабардин бурна уч кун туққондин сўнгра онаси олидин хоҳи ва нахоҳи олиб, уйимизга келтуруб сахлабтурлар. Чун валодатининг хабарини йибордук, Баҳрани олғонда бу хабар етар, таяммунан ва тафаъулан отини Ҳиндол қўйдилар. Бу муносабатлардин манга ҳам инидур ва ҳам фарзанд[7]. Юсуф зайи афғондин Малик Шоҳ Мансур Малик Сулаймон шоҳнинг ўғли келиб эди. Давлатхоҳлиқ мақомида эди. Юсуф зайи улусининг маслаҳатиға анинг қизини тилалиб эди. Бу юртда хабар келдиким, Шоҳ Мансурнинг қизи била Юсуф зайининг моли келадур. Намоз шомда чоғир суҳбати бўлди, суҳбатта Султон Алоуддинни чорлаб ўлтурғузуб, хосса хилъат иноят бўлди.

Якшанба куни, ойнинг йигирма секкизида кўчуб, Каҳрож дарасидин чиқиб туштук. Товусхон Юсуф зайи Шоҳ Мансурнинг иниси, мазкур

*[7] Л. б. — бу жойлар тушган.

бўлғон биродарзодасини бу юртта келтурди. Бисут[8] элининг Бажур қўрғонида муносабати бор жиҳатидин бу юрттин Юсуф Али баковулни йиборилдиким, кўчуруб Бажур қўрғонига келтургай. Кобулда қолғон черикка фармонлар битиб йиборилдиким, келгайлар.

Одина куни сафар ойининг учида Панжкўра суйи била Бажур суйининг қотилишига тушулди.

Якшанба куни ойнинг бешида бу юрттин Бажур бориб, Хожа Қалон уйида чоғир суҳбати бўлди.

Сешанба куни ойнинг еттисида бекларни ва дилазок афғонлари улуғларини тилаб, кенгашиб, сўзни мунга қўюлдиким, йил охир бўлубтур, ҳутға бир-икки кун қолибдур, туздаги ошлиқни тамом кўтарибтурлар. Бу фурсатда Саводқа борсак, черик эли ошлиқ топмай танқислиқ бўлғусидур. Анбоҳар ва Пони Ели[9] йўли била юруб, Ҳашнағарнинг юққори ёни била Савод суйини ўтуб, Юсуф зайининг сингири Моҳура[10] тўғриси туздаги ўлтурғон афғонларникиким, Юсуф зийи ва Муҳаммад зайи бўлғай, илғоб чопмоқ керак.

Яна йил эртароқ ошлиқ вақтида келиб, бу афғонларнинг фикрини бар асл қилмоқ керак. Сўзни мунга қўюб тонгласи чоршанба куни Султон Вайс ва Султон Алоуддинға отлар ва хилъатлар иноят қилиб, истимолатлар била рухсат бериб, кўчуб, Бажур тўғриси тушулди. Шоҳ Мансурнинг қизини черикдин мурожаат қилғунча Бажур қўрғонида қўюлди.

Тонгласи кўчуб, Хожа Хизрдин ўтуб тушдук. Хожа Қалонға бу юрттин рухсат берилди. Уруғ отлуғ била ортуқси черик масолиҳини ва оғир партолни Кунар йўли била Ламғонға йиборилди.

Тонгласи кўчуб, оғир партол ва тевани Хожа Мир Миронға бошлатиб, Жарғоту ва Дарвоза йўли била ва Қаро кўба кўтали била йибориб, ўзимиз жарида отлиқ била илғоб, Анбоҳар кўтали била ошиб,* яна бир улуғ кўталдин ҳам ошиб, намоз шомдин[11] эртарак Пони Елиға тушулди. Ўғонбердини бир неча киши била тил олғали илгаррак йиборилди. Чун афғонлар била орамиз ёвуқ эди, эрта кўчмадук. Чошт бор эдиким, Ўғонберди келди. Бир афғонни олиб, бошини кесибтур, келурда бошни йўлда тушурубтур, кўнгул тилагудек таҳқиқ хабар келтурмади.

Туш била кўчуб, Савод суйини ўтуб, намоз дигардин эртароқ тушулди. Намоз хуфтанда отланиб, илдам юрудук. Офтоб бир найза бўйи чиққанда Рустам туркманникиким, қоровуллуққа йиборилиб эди, хабар келтурдиким, афғонлар хабардор бўлуб, қўзғолишибтурлар. Бир пора афғон тоғ йўли била борадур. Муни эшитгач илдамроқ юруб, чопқунчини илгарироқ айирдук, бориб, бир неча афғонни ўлтуруб, бошларини

[8] Қ. б. — Биқсут — بقسوت

[9] Қ. б. — Пони мол.

[10] Қ. б. — Мамура.

*[11] Л. б. — бу ибора йўқ.

кесиб, бир пора асир ва ўй ва галаларини келтурдилар. Дилазок афғонлари ҳам бир неча бош кесиб келтурдилар.

Ёниб, Котланг навоҳисиға тушулди. Уруғниким, Хожа Мир Миров бошлаб келадур эди, ўтрусиға бошчи йиборилдиким, Мақомда келиб, бизга қўшулғай.

Тонгласи кўчуб, Котланг била Мақомнинг орасиға тушулди. Шоҳ Мансурнинг кишиси келди. Хисрав кўкалтош ва Аҳмадий парвоначини бир пора киши била уруқ ўтрусиға йиборилди.

Сешанба куни ойнинг ўн тўртида Мақомға тушганда уруқ келиб қўшулди. Ушбу ўттуз-қирқ йилда Шаҳбоз қаландар отлиқ бир мулҳид бор экандур, Юсуф зайининг бир жамоатини ва дилазокнинг бир жамоатини мулҳид қилғон ушбу қаландар экандур. Мақомнинг тоғининг тумшуғида бир парча пастроқ тоғ воқиъ бўлубтур, тамом даштларға мушриф, хили пурфазо ва мадди назарлиқ баланди воқиъ бўлубтур. Шахбоз қаландарни қабри анда эди, сайр қилиб келиб, мулоҳаза қилилди. Хотирға кечтиким, мундоғ ҳаволиғ ерда мулҳид қаландарнинг қабри бетақрибдур; буюрдукким, бузуб, ер била ҳамвор қилдилар. Чун хили сафолиқ ва ҳаволиқ ер эди, маъжун ихтиёр қилиб, бир замон анда ўлтурулди.

Бажурдинким ёнилди, Беҳра хаёли била ёнилиб эди, то Кобулға келиб эдук, ҳамиша Ҳиндустон юруши хаёлида эдук, баъзи мавониъ жиҳатидин муяссар бўлмас эди. Бажур черикиниким, уч-тўрт ой черикладук, черик элининг илгига муътамад нима тушмади.

Чун Ҳиндустоннинг сарҳади Беҳра ёвуқ эди, хотирға кечтиким, филҳол жарида кирсак, черик элининг илигига бир нима тушса, бу хаёл била ёниб, афғонларни чопиб, Мақомға тушганда, баъзи давлатхоҳлар арзға еткурдиларким, Ҳиндустонға кирилур бўлса, бар-бунёдлиқ кирилса: баъзи черик Кобулда қолди. Бир пора ўбдон йигитларни Бажурда қўюлди. Ламғонға ҳам отлари ориғлиғидин қалин черик ёнди. Мунда келганларнинг ҳам отлари андоқ харобтурким, бир кун қатрар мажоли қолмайдур.

Агарчи бу сўзлар маъқул эди, чун бу азимат қилилиб эди, бу ҳисобларға боқмай, эрта била кўчуб, Синд сувининг гузари сари мутаважжиҳ бўлдук. Синд дарёсининг гузарини кўрган Мир Муҳаммад жолабонни оға-иниси била яна бир неча йигитларни буларға қўшуб, юққори-қуйи гузар кўргали йиборилди.

Ўрдуни дарё сари юрутуб, мен Савоти тарафиким, Каргхона ҳам дерлар, карг овлоғали бордим, бир неча карг пайдо бўлди. Вале Жангали қалин эди, жангалдин чиқмади. Бир бузовлиқ карг тузга чиқиб, қоча берди, хили ўқ урулди, жангал ёвуқ эди, ўзини жангалға солди. Жангалға ўт солдилар, ул карг худ топилмади. Яна бир карг бузови ўтга

куюб, типрачилаб ётадур эди, бўғузлаб, ҳар киши шибронға[12] олди. Саводитидин ёниб, хили саргардонлиқ тортиб, намоз хуфтанда ўрдуға келдук. Гузар кўра борғонлар, гузар кўруб келибтурлар.

Тонгласи панжшанба куни ойнинг ўн олтисида от ва тева била ва партол била кечиттин кечилди. Ўрду бозори ва яёқ ва эшакни жолабонлар била кечурдилар. Ушбу кун гузар бошида эканда Нилобийлар келиб, тўққуз от[13] ва уч юз шоҳрухий пешкаш қилиб кўрдилар.

Эл тамом кечгач, ўшал намоз пешин-ўқ кўчуб, кечанинг бир посиғача юруб, Қачакут сувининг ёвуғиға тушулди. Андин эрта кўчуб, Қачакут сувини ўтуб, туш қотила Сангдаки кўталини ошиб тушулди. Сайид Қосим эшик оғо чоғдовул эди. Кейиндин кўч кейинча келадурган гужурларни тутуб, бир неча бош кесиб келтурди.

Сангдакидин саҳар кўчуб, кеч намоз пешин Суҳон сувини ўтуб тушулди. Ўрдунинг кейини тун ярмиғача кела қолди, маҳкам узоқ кўч эди. Отнинг бемажоллиғи ва ориқлиғи маҳалли бисёр эўр бўлди, хили от қолди.

Беҳрадин етти куруҳ шимол сари бир тоғ тушубтур. Бу тоғни «Зафарнома»да ва баъзи китобларда «Кўҳи Жуд» битибтурлар, важҳи тасмияси маълум эмас эди, сўнгралар маълум бўлди: бу тоғда бир ота наслидин икки хил эл бор. Бирини жуд ва бирини жанжуҳа дерлар. Бу тоғдағи ва Нилоб била Беҳра орасидағи эл ва улусқа булар қадимдин ҳоким ва фармонраво бўла келгандурлар. Вале ёрона ва биродарона ҳукумат қилурлар, ҳарне хотиралари тиласа ола олмаслар. Бир кесим йўсунлуқ қадимдин ҳар нимаким муқаррар қилибтурлар, буларнинг олиши ва уларнинг бериши бу муқаррардин ортуқ ва ўксук бўлмас. Муқаррарлари будурким, қўш бошидин бир шоҳрухий берурлар. Кадхудолиқда етти шоҳрухий берурлар, черикларига ҳам борурлар. Жуд ҳам неча шуъба бўлубтур, жанжуҳа ҳам.

Бу тоғким Беҳранинг етти куруҳида воқиъ бўлубтур, Кашмир тоғларидинким, Ҳиндукуш тоғи ушбу тоғлар била пайваст тоғлардур, айрилиб, ғарби-жануб сари тортиб бориб, Динкутнинг аёғида Синд дарёсиға мунтаҳи бўлубтур. Ушбу тоғнинг ярмида жуддур, ярмида жанжуҳа. Бу тоғни жудқа мансуб қилиб, Кўҳи Жуд дебтурлар. Булардин бир муътабар улуғи рой хитоб топар. Ўзга ини-ўғлини малик дерлар. Бу жанжуҳа Лангарҳоннинг тағойилари бўлур. Суҳон суйининг навоҳисидағи эл ва улуснинг ҳокимининг оти малик Ҳаст эди, асли оти Асаддур. Ҳиндустонийлар мундоқ ҳаракатларни гоҳи сокин ўқурлар, нечукким, «хабар» ни, «хабр» дерлар, «асад»ни «асд» дептурлар, бора-бора «ҳаст» бўлубтур.

---

[12] Қ. б. — широлға.

[13] Л. б. — бир кечимлик от.

Лангархонни малик Ҳаст Жанжуҳаға тушгач-ўқ йиборилди. Қатроб бориб, иноят ва шафқатимиздин умидвор қилиб, намоз ҳуфтанда олиб келди. Бир кежимлик от пешкаш келтуруб, мулозамат қилди. Йигирма икки-йигирма уч ёшида бўлғай эди. Буларнинг гала-қоралари ўрдунинг гирд ва навоҳисида бисёр эди. Чун ҳамиша Ҳиндустон олмоқ хотирда эди, бу бир неча вилоятларким, Беҳра ва Хушоб ва Чаноб ва Чанут бўлғай, неча маҳал турк тасарруфида эди, буларни худ мулкимиздек тасаввур қилур эдук. Зўр била ё сулҳ била ўзимизнинг мутасарриф бўлуримизға мутаяққин эдук. Бу жиҳаттин бу тоғ эли била яхши маош қилмоқ вожиб ва лозим эди. Фармон бўлдиким, ҳеч ким буларнинг гала-қорарларига, балки ип учи, игна синуғларига атроф ва навоҳида зарар ва нуқсон еткурмасун.

Андин эрта кўчуб, намоз пешин Қалдакахорға келиб туштук. Атроф ва навоҳида қалин хавидзор эди. Бу Қалдакахор тавр ери воқиъ бўлубтур, Беҳранинг ўн куруҳида, Жуд тоғининг орасида ҳамвор ере тушубтур, бу ҳамвор ернинг ўртасида бир улуғ кўлдур, атрофдағи тоғлардин ёмғур сувлари йиғилиб, бу кўл бўлубтур, гирдо-гирди уч куруҳға ёвушғай. Шимолида яхши ўланг воқиъ бўлубтур. Ғарбида тоғ доманасида чашмадур, бу чашма суви баландиларғаким, бу кўлға мушрифдур, ўлтурур учун қобил ер эди, боғе солдим. Боғи Сафоға мавсум, хили хушҳаво ва босафо ер воқиъ бўлубтур. Нечукким шарҳи келгусидур.

Қалдакахордин саҳар отланилди. Ҳамтоту[14] кўталининг бошида бир неча ерлик эл муҳаққар пешкаш била келиб, мулозамат қилдилар. Абдураҳим шиғовулға келган кишини қўшуб, Беҳра йиборилдиким, Беҳра элиға истимолат бериб дегайким, бу вилоятлар қадимдин туркка таалллуқ бўла келгандур, зинҳор таваҳҳум ва дағдаға ўзлариға йўл бериб, элни бузулғали қўймасунларким, бу вилоят ва эл била ёқимиз[15] бордур, толон ва торож бўлмағусидур.

Чошт кўтал тубиға тушуб, Қурбон Чархий, Абдулмулук Ҳастий[16] бошлиғ етти-секкиз кишини илгари хабар олғали йиборилди. Илгари борғонлардин Мир Муҳаммад Маҳди Хожа бир киши келтурди. Бу аснода афғонларнинг улуғларидин бир неча киши пешкаш била келиб, мулозамат қилди. Лангархонға қўшуб, истимолат жиҳатидин Беҳра элиға йиборилди. Кўталдин ошиб, жангалдин чиқиб, бронғор, жвонғор, ғул, ясол била Беҳра сари мутаважжиҳ бўлдук. Беҳраға ёвуқ етган маҳалда Давлатхон Юсуф хайлнинг ўғли Алихоннинг навкарларидин Дева ҳинду яна Сактунинг ўғли Беҳранинг арбоблари била келиб, бир от пешкаш қилиб, мулозамат қилдилар. Намоз пешин бўла Беҳра элиға зарар ва

[14] Қ. б. — Ҳамботу
[15] «Яқинлигимиз» бўлса керак.
[16] Қ. б. — Қастин.

заҳмат тегурмай, Беҳранинг шарқида Бахат суйининг ёқасида бир зорда[17] тушулди.

Темурбек Ҳиндустонға кириб чиққани(дин) бери бу неча вилоятким, Беҳра ва Хушоб ва Чоноб[18] ва Чанут бўлғай, Темурбекнинг авлодининг тавобиъ ва лавоҳиқи тасарруфида эди. Шоҳрух мирзонинг набираси Суюрғитимиш мирзонинг ўғли Султон Масъуд мирзонингким, Кобул ва Зобул аёлат ҳукумати ул фурсатта анга тааллуқ учун, Султон Масъуд Кобулий дерлар эди. Тарбияткардаларидин Мир Алибекнинг ўғлонлари Бобои Кобулий ва Дарёхон ва Опоқхонким, сўнгра Ғозихон дерлар эди, Султон Масъуд мирзо ва ўғли Али Асғар мирзодин сўнг мутағаллиблиқ била Кобул ва Зобул ва бу мазкур бўлғон Ҳиндустондағи вилоят ва парганаларға мутасарриф бўлуб эдилар. Султон Абусаид мирзо замонида Кобул ва Ғазни буларнинг тасарруфидин чиқти. Ҳиндустондағи вилоятлар буларнинг тасарруфида эди.

Тарих тўққуз юз ўнда[19] Кобулға аввал келган йиликим, Ҳиндустонға кирмоқ доияси била Хайбардин ўтуб, Паршовар[20] келганда Боқи Чағониёнийнинг саъйи била қуйиғи Бангаш сариким Кўҳат бўлғай, юруб, қалин Афғонистонни чопиб, қириб Банну ва Даштни толон-торож қилиб, Дуки била чиқилди.

Ул фурсат Беҳра ва Хушоб ва Жоноб ҳукумати Мир Алининг набираси Ғозихоннинг ўғли Сайид Алихонға тааллуқ эди. Искандар Баҳлулнинг отиға хутба ўқуб, анинг итоатида эди. Ул черик черикланганидин мутаввақҳим бўлуб, Беҳрани ташлаб, Бахат сувидин ўтуб, Беҳра кентларидин Ширкутни ўлгурур ери ясаб эди. Бир-икки йилдин сўнг бизнинг жиҳатимиздин Сайд Алихон била Афғон бадгумон бўлди. Ул ҳам бу сабабтин дағдаға ва таваҳҳум ўзиға йўл бериб, бу вилоятларни Давлатхон Тоторхон Юсуф хайлғаким, Лоҳур ҳокими ул вақт ул эди, топшурди. Давлатхон улуғ ўғли Алихонга Беҳрани бериб эди, ул чоқ Беҳра Алихоннинг тасарруфида эди. Давлатхоннинг отаси Тоторхон олтиетти сардордин бирисидурким, хуруж қилиб, Ҳиндустонға мутасарриф бўлуб, Баҳлулни подшоҳ қилдилар. Сиҳрин ва Сатлуж дарёсининг шимоли вилоятлари тамом бу Тоторхонда эди. Бу вилоятларнинг жамъи уч куруҳдин кўпроқ бўлур. Тоторхон ўлгандин сўнг, Султон Искандар подшоҳлиғида бу вилоятни Тоторхоннинг авлодидин олиб эди. Мен Кобул вилоятиға келган тарихдин бир-икки йил бурунроқ бир Лоҳурни-ўқ Давлатхонға бериб эди.

Тонгласи баъзи муносиб ерларға чопқунчи йиборилди. Ушбу кун

---

[17] «Сабзазорда» бўлса керак.
[18] Қ. б. — Жонот.
[19] Милодий 1504 — 1505 йил.
[20] Қ. б. — Пашовар.

Беҳрани сайр қилдим. Сангархон Жанжуҳа ушбу кун келиб, от пешкаш қилиб, мулозамат қилди.

Чоршанба[21] куни ойнинг йигирма иккисида Беҳранинг улуғларини ва чавдариларини тилаб, бу юртта тўрт юз минг шоҳрухий[22] моли амон қарор берилиб, муҳассиллар таъйин қилилди. Дағи, отланиб сайр қилиб, кемага кириб, маъжун едук. Беҳра ва Хушоб ўлтурушлуқ булужларға Ҳайдар аламдорни йиборилиб эди. Панжшанба сабоҳи бир гулбодом тупчоқ пешкаш қилиб, мулозамат қилдилар. Арзға еттиким, черик эли Беҳра элиға бесарлиқ ва дастандозлиқлар қиладурлар. Кишилар йибориб, бесарлиқ қилғон элнинг баъзисини ясоққа еткуруб, баъзисини бурнини тешиб, ўрдудин эврурдилар.

Одина куни Хушоб элидин арзадошт келди. Шоҳ Ҳасан ва Шоҳ Шужоъ арғун таъйин бўлдиким, Хушобға борғай.

Шанба куни ойнинг йигирма бешида Шоҳ Ҳасанни Хушобға йиборилди.

Якшанба куни андоқ ёмғур ёғдиким, тамом тузларни сув тутти. Беҳра била ўрду тушган боғлар орасида озғина сув эрди. Намоз пешингача арзи бир улуғ дарёча бўлди. Беҳранинг ёвуғида бир тиргаз отими ердин кўпроқ гузар йўқ эди, уздуруб ўтар эдилар, икки намоз орасида кирган сувларни сайр қила отландим. Ёғин ва чопқун андоқ бўлдиким, яна ёниб ўрдуға келмакка таваққум бўлди. Икки намоз орасида ўшул кирган сувни уздуруб ўттум. Черик элига ҳам бисёр таваққум бўлди. Аксар эл ўтоқларини ва оғир партолларини ташлаб, жиба ва кийим-яроғларини эгниларига олиб, от яланғочлаб, уздуруб ўттилар. Тузларини *тамом аксар сув туюб эди. Сабоҳи дарёдин кемаларни[23] келтуруб, аксар черик эли чодирларни, партолларни кема била ўткардилар. Тушга ёвуқ Қўчбекнинг кишиси бир шаръий сув юққори бориб, гузар топтилар. Қолғон эл гузар била ўттилар.

Беҳранинг қўрғонининг ичидаким, Жаҳоннамо дерлар, бир кун туруб, сешанба сабоҳи кўчуб, ёмғур ва сел тараддудидин Беҳранинг шимол сари ёнидағи баландиларнинг остиға тушулди. Тақаббул ёрмоғида эҳмол қиладурлар эди, тўрт саркор қилиб, бекларга буюрулдиким, эҳтимом қилиб, буткаргайлар. Бир саркор Халифаға таъйин бўлди, яна бир саркор Қўчқа, яна бир саркор Дўст Носирға, яна бир саркор Сайид Қосим била Муҳиб Алиға.

Чун турк ўлтурушлуқ вилоятларни ўзумизнинг тасаввур қилиб эдук. Ул жиҳаттин толон-торож бўлмади. Ҳамиша элнинг сўзи бу эдиким,

---

[21] Қ. б. — Панжшанба куни.

[22] Қ. б. — минг шоҳруҳий.

*[23] Л. б. — бу жойлари тушган.

агар мусолаҳа жиҳатидин элчи борса, туркка тааллуқ вилоятларға музояқа қилмоғуларидур.

Панжшанба куни рабиул-аввал ойининг ғуррасида бу жиҳаттин Мулло Муршидни Султон Иброҳимғаким, отаси Султон Искандар ўшул беш-олти ойда ўлуб, Ҳинд салтанати мунга тегиб эди, элчиликка таъйин қилиб бир қарчиғай йибориб, қадимий туркка тааллуқ вилоятларни тиладук. Давлатхонға битилган хатларни ва Султон Иброҳимға битилган хатларни топшуруб, оғиз сўзларни доғи айтиб, Мулло Муршидға рухсат берилди. Бу Ҳиндустон эли, алалхусус афғонлар ажаб ҳуш ва хираддин йироқ ва раъй ва тадбирдин қироқ эллар бўлур эрмиш, не ёғилиқ юруш ва турушин қила олдилар, не дўстлуқ роҳ ва равишин била олдилар. Борғон кишимизни Давлатхон неча кун Лоҳурда сахлатиб, не ўзи кўрди ва не китобатни Иброҳимға йиборди. Неча ойдин сўнг борғон кишимиз ҳеч жавоб топмай Кобулға келди.

Одина куни ойнинг иккисида Шайбоқ пиёда била Дарвеш Али пиёдаким, ҳоло туфангандоздур Кобулдин арзадоштлар келтуруб, Ҳиндолнинг туққон хабарини ҳам келтурдилар. Ҳиндниг тасхири замонида бу хабар келгани учун, шугун тутуб, Ҳиндол от қўйдум. Қанбарбек ҳам Балхдин Муҳаммад Замон мирзонинг арзадоштларини келтурди.

Тонгласи девон тарқағондин сўнг сайрға отланиб, кемага кириб, арақ ичилди. Мажлис аҳли Хожа Дўст Хованд, Хисров Мирим, Мирзоқули, Муҳаммадий, Аҳмад Гадойи, Нуъмон, Лангархон, Руҳдам, Қосим Али тарёқий; Юсуф Али, Тенгриқули кеманинг боши сари толор бор эди, усти ҳамвор, мен бир неча киши била мунда ўлтуруб эдим. Яна бир неча киши толорнинг остида ўлтуруб эдилар, кеманинг қуйруғи сари ҳам ўлтурур ер бор эди, Муҳаммадий ва Гадойи, Нуъмон анда ўлтуруб эдилар. Намоз дигаргача арақ ичилди. Арақнинг бадхўрлиғидин мутанаффир бўлуб, бу юздагиларнинг иттифоқи била маъжун ихтиёр қилдук. Кеманинг ул учидагилар маъжун еганимизни билмадилар, арақ-ўқ ичтилар[24].

Кемадин намоз хуфтанда отланиб, кеч ўрдуға келдук. Муҳаммадий била Гадойи мени арақ ичадургон хаёл қилиб, шойиста хизмате қилалинг деб, арақ кўзасини от устида навбат била кўтаришиб, ғарийб нашъа ва башошат била кириб келдилар. Дедиларким, мундоқ қоронғу кечада кўзани ўзумиз навбат била кўтариб келдук. Сўнгра маълум қилдиларким, суҳбат ўзгача эмиш ва кайфият ўзгача. Жамиъ маъжуний ва жамиъ чоғирмаст. Чун ҳаргиз маъжун суҳбати била чоғир суҳбати рост келмас, бисёр мунфаил бўлдилар. Мен дедимким, суҳбатни барҳам урманг, арақ ичарға кўнгулли киши арақ ичсун, маъжун ерга кўнгулли киши маъжун есун. Ҳеч ким бир-бирига таъарруз била гуфту гў қилмасун. Баъзи арақ

[24] Қ. б. — «ичтилар»дан сўнг «хаёл қилдилар» бор.

ичтилар, баъзи маъжун едилар. Бир замон такаллуф била суҳбате тутулди. Бобожон[25] Қанбузийким, суҳбатда йўқ эди, оқ уйга келганда ани тиладук, арақ ичмак истидъо қилди, Турди Муҳаммад қипчоқни ҳам тилаб, мастлар била ҳамсуҳбат қилдук. Чун маъжун суҳбати била ҳаргиз арақ ва чоғир суҳбати рост келмас, мастлар ҳар тарафдин паришон гуфту гў қила кириштилар, аксар тааррузлари маъжун ва маъжунийлар била эди. Бобожон ҳам маст бўлуб, ғалаба паришонлар айтти. Турди Муҳаммадқа ҳам мастлар тўла-тўла аёқларини пай-дарпай бериб, оз фурсатда масти лояъқил қилдилар. Ҳар неча саъй ва ислоҳ мақомида бўлдук, баҳам етмади. Шалойинлиқ хили бўлди. Суҳбат бемаза бўлди, ҳар сариға тарқаштилар.

Душанба куни ойнинг бешида Беҳра вилоятини Ҳиндубекка берилди.

Сешанба куни Жоноб вилоятини Ҳусайн икракка иноят қилиб, Ҳусайн икракка ва Жоноб элига рухсат бердук. Бу фурсатларда Сайид Алихоннинг Минучеҳрхон отлиқ ўғликим, Ҳиндустондин бизни деб юққориғи йўл била келадиганда, Тотор какарга йўлуқур. Муни қўймай сахлаб, қизини бериб, куёв қилур. Неча маҳал анинг била эди, келиб мулозамат қилди.

Нилоб била Беҳра тоғлари оралиғида Жуд ва Жанжуҳнинг халойиқидин бошқа Кашмир тоғлариға пайваст Жат ва Гужур ва ул тавойифдин яна қалин эллардурким, ҳар қўлда ва ҳар пуштада кентлар ясаб ўлтурубтурлар, буларнинг ҳокими ва улуғи какар қабиласидур. Буларнинг улуғлуғи ҳам Жуд ва Жанжуҳнинг улуғлуғидектур. Бу тоғларнинг доманасидағи халойиқнинг улуғлуғи ул тарихда бир ота ўғли Тотор какар била Ҳотий какарда эди, эммзода эди. Буларнинг берк ерлари обканлар ва жарлар бўладур. Тоторнинг ерининг оти Парола эди, қорлуқ тоғдин хили қуюроқ эди. Ҳотийнинг вилояти тоққа пайвастдур. Қолан-жарниким, Бобухон Бисутқа тааллуқ эди, ани ҳам Ҳотий ўзига боқтуруб эди. Тотор какар Давлатхонни кўруб эди. Филжумла итоатгуна қилур эди, Ҳотийни кўрмайдур эди. Фитна ва фасод мақомида эди. Тотор Ҳиндустон бекларининг иттифоқи ва сўзлари била келиб, ироқроқтин Ҳотийни қабағон йўсунлуқ қилиб, ўлтуруб эди.

Ушбу фурсатлардаким, Беҳрада эдук, ов баҳонаси била ғофиллиқта Ҳотий Тоторнинг устига юруб ўлтуруб, вилоятини ва ҳарамларини бўлғонини иликладук. Намоз пешин сайрға отланиб, кемага кириб, арақ ичилди, аҳли мажлис Дўстбек ва Мирзоқули, Аҳмадий, Гадойи, Муҳаммад Али жанг-жанг асас, Ўғонберди мўғул, аҳли нағма, Рухдам, Бобожон, Қосим Али, Юсуф Али, Тенгриқули, Абулқосим, Рамазон лўли намоз хуфтангача кемада ичиб, намоз хуфтан кемадин маст тофиҳ чиқиб,

[25] Л. б. — Бобохон.

отланиб, машъални илгимга олиб, дарё ёқасидин ўрдуғача отнинг бу юзиға эгилиб, гаҳ ул юзиға эгилиб, якжилов чопиб келибтурмен, ғарийб маст экандурмен. Тонгласиға мундоқ машъал олиб, ўрдуғача якжилов келганимни шарҳ қилдилар. Асло хотиримға келмади. Уйга келганимда хили истифроғ қилибтурмен.

Одина куни сайр қила отланиб, кема била сувдин ўттук. Ул юздағи боғот ва шугуфаларни ва найшакар экилган ерларни тафарруж қилиб, далв ва чархларини кўруб, сув тортиб чиқармоқ кайфиятини сўруб, балки муқаррар сувлар торттурдук. Сайр асносида маъжун ихтиёр қилилди. Андин ёниб келиб, кемага кирилди. Минучеҳрхонға даҳи маъжун берилиб эди, андоқ маъжуний бўлуб эдиким, икки киши қўлдаб, турғузуб эдилар. Бир замон сувнинг ўртасида кемага лангар солиб турулди. Андин сўнг сув қуйи хили борилди. Муддаттин сўнг яна кемани юққори боқа торттурдук. Ул оқшом кемада-ўқ уйхулаб, саҳарга ёвуқ ўрдуға келдук.

Шанба куни рабиул-аввал ойининг ўнида офтоб ҳамалга таҳвил қилди. Ушбу кун намоз пешин сайр қила отланиб, кемага кириб арақ ичилди. Аҳли мажлис Хожа Дўст, Хованд, Дўст, Бек, Мирим, Мирзо Қули, Муҳаммадий, Аҳмадий, Юнус Али, Муҳаммад Али жанг-жанг, Гадойи тағойи, Мир Хурдд асас, аҳли нағма Рухдам, Бобожон, Қосим, Юсуф Али, Тенгриқули, Рамазон. Бир шохобға кириб, муддате сув *қуйи йиборилди, Беҳра тўғрисидин хили[26] қуйироқдин чиқиб, кеч намоз вақтида ўрдуға келдук.

Ушбу кун Шоҳ Ҳусайн Ҳушобдин келди. Чун элчи йибориб, қадимдин туркка тааллуқ вилоятларни тилаб, мусолаҳа ораға солилиб эди, тавжиҳ қилғон ярмоқлар аксар иликка тушти. Иссиқ ҳам ёвушти. Ҳиндубекка кўмак Шоҳмуҳаммад муҳрдорни, яна баъзи муносабатлиқ йигитларни тайин қилиб, ҳар қайсиға фарохўр ҳолларига яраша важҳи истиқомат муқаррар ва муайян бўлди. Лангархонғаким, бу юрушларга сойиъ ва боис ул эди, Хушобни иноят қилиб, туғ бериб, муни ҳам Ҳиндубекка кўмак муқаррар қилдук. Беҳрада бўлғон турк ва ерлик сипоҳиларнинг даҳи важҳ ва улуфаларини орттуруб, Ҳиндубекка кўмак қўйдук. Бу жумладин бир Минучеҳрхон эдиким, оти мазкур бўлди, яна Назар Али турк Минучеҳрхоннинг уруғ-қаёши бўлур эди, яна Сангархон Жанжуҳа ва Малик Ҳаст Жанжуҳа эди.

Вилоят ишини мусолаҳа умиди била бир навъ қарор бериб, якшанба куни рабиул-аввал ойининг ўн бирида Беҳрадин кўчуб, Кобулға мурожаат қилдук. Қалдакахорға келиб тушулди. Ул кун ҳам ғарийб ёмғур эди. Кепанаклик, кепанаксиз баробар эди. Ўрдунинг кейини кеч намоз хуфтанғача кела қолди. Бу ер ва мулкнинг обутобини билур кишилар

[26] Л. б. — бу жойи тушган.

алалхусус, жанжўҳким, какарнинг қадимий душмани эди, арз қилдиким, Ҳотий какар ораликта ёмон киши воқиъ бўлубтур. Йўлни ул урар, элини ул бузар. Андоқ қилмоқ керакким, бу орадин кетгай, ё анга гўшмоли янбағи етгай.

Бу иттифоқ била тонгласиға Хожа Мир Миронни ва Мирим Носирни ўрду била таъйин қилиб, улуғ чоштга ўрдудин айрилиб, Ҳотий какарнинг устиғаким, ўшул неча кунда Тоторни ўлтуруб, вилояти Паролаға мутасарриф бўлуб, Паролада эди, нечукким мазкур бўлди, илғадук.

Намоз дигарда тушуб, отқа бўғиз бериб, намоз хуфтанда ул ердин отланилди. Бошчи Малик Ҳастнинг Сурпо отлиқ гужур навкари эди. Кеча йўлни озиқиб, саҳарға ёвуқ тушулди. Бек Муҳаммад мўғулни ўрдуға ёндурулди. Ёруғ бўлғонда отланилди. Чошт жиба кийиб, илдам юрдук, бир шаръий қолғонда Пароланинг *саводи кўрунди. Чопқунчи қўюлди. Бронғор Пароланинг[27] шарқий тарафи борди, Кўчбекким, бронғор эди, бронғорнинг орқасиға кўмак йиборилди. Жвонғор кишиси, ғул кишиси, Пароланинг устига-ўқ тиқилиб борди. Дўстбекни жвонғорнинг Пароланинг устига борғон кишининг орқасиға кўмак йиборилди.

Парола жарларнинг[28] орасида воқиъ бўлубтур. Икки йўли бор бири шарқи-жануб йўлидурким, биз бу йўл била келдук, жарлар усти била келур. Икки тарафида обкан жарлар воқиъ бўлубтур. Пароланинг ярим қуруҳидин йўл андоқ бўлурким, дарвозасиға етгунча тўрт-беш ерда икки тарафтин жар қилиб, якраҳа бўлубтурким, бир тиргаз отими чевуруб бормоқ керак. Яна бир йўли ғарби-шимолий тарафидиндурким, бир кенг қўлнинг ичи била келиб, Паролаға чиқар, бу ҳам якраҳадур. Ўзга ҳеч тарафдин йўли йўқтур. Агарчи фасили ва кунгураси йўқдур, вале зўр келтургудек ери ҳам йўқтур. Атрофи етти-секкиз-ўн қари якандоз жардир.

Жвонғор кишиси тангилардин ўтуб, дарвозаға тиқилиб борди. Ҳотн ўттуз-қирқча отлуқ жибалиқ, кежимлик киши била қалин яёғи била чопқунчини ёндуруб солди. Дўстбекким, чопқунчининг орқасиға кўмак эрди, етишиб, яхши зўрлаб, кўп кишисини тушуруб ёғини бости. Ҳотий какар ул орада мардоналиқ била машҳурдур. Ҳар неча жадал қилди, бўлдура олмай қочти. Чун бу тангиларда тўхтай олмади, қўрғонига етгач, қўрғонини ҳам беркита олмади. Чопқунчи кенича-ўқ қўрғонға кирдилар. Бу Парола қўрғонининг тангиси ва жаридин ғарби-шимоли саридин югурдилар, Ҳоти жарида қочиб чиқти. Мунда ҳам Дўстбек яхши борди. Жулду Дўстбекнинг отиға бўлди.

Мен ўшул замон Парола қўрғонига кириб, Тоторнинг уйлариға туштум. Чопқун қўяр маҳалда менинг била турарға муқаррар бўлғон киши-

[27] Л. б. — бу жойи тушган.
[28] Л. б. — «жарларнинг» тушган.

лардин баъзи чопқунға борур эдилар, ул жумладин, Амин Муҳаммад тархон арғунни ва Қорачани бу журмона жиҳатидин Сурпо отлиқ гужурни бошчи қўшуб, ўрдунинг рўбарўсиға бесарупо саҳро ва биёбонға йиборилди. Тонгласиға ғарби шимоли жардин ўтуб, хавидзорға тушулди. Вали хизоначиға бир неча ўбдон йигитни қўшуб, ўрду олиға йиборилди.

Панжшанба куни ойнинг ўн бешида кўчуб, Андаробағаким[29], Суҳон суйининг ёқасидадур, тушулди. Бу Андароба қўрғони Малик Ҳастнинг отасиға қадимдин тааллуқ экандур, Ҳотий какар Ҳастнинг отасини ўлтурғондин сўнг, бузулубтур, ул фурсатға бузуқ эди.

Намоз хуфтанда Қалдакахордин айрилғон ўрду кишиси келиб қўшулди. Ҳоти Тоторни олғонда Парбат отлуқ уруғини кежимлик от ва пешкаш била манга йиборгандур, учрамай, кейин қолғон ўрду элиға йўлуқуб, уруқ била келиб, пешкашларини бериб, мулозамат қилди. Лангархонким, баъзи муҳимлар учун Беҳрадин кейин қолғон уруқ била келиб эди, муҳимларни рост қилиб, баъзи ерлик эл била Беҳраға рухсат берилди.

Доғи кўчуб Суҳон сувидин ўтуб, бир пушта устиға тушулди. Ҳотийнинг уруғи Парбатға хилъат кийдуруб, Ҳотийға истимолат фармонлар битиб, Муҳаммад Али жанг-жангнинг навкарини йиборилди. Бобо Дўст ва Ҳалоҳил бошлиғ Ҳумоюннинг неча навкарини Нилобқа ва Қорлуқ ҳазорасиғаким, Ҳумоюнға берилиб эди, доруғалиққа келиб эдилар, Сангар қорлуқ ва Мирза Малвий қорлуқ бошлиқ ўттуз қирқча киши қорлуқ улуқларни олиб келдилар. Бир кежимлик от пешкаш қилиб, мулозамат қилдилар. Дилазок афғонийнинг ҳам чериги келди.

Эртаси андин кўчуб, икки шаърий келиб тушулди. Бир баландиға чиқиб, ўрдуни мулоҳаза қилиб, буюрдукким, ўрду тевасини санағайлар, беш юз етмиш тева чиқти.

Сунбул дарахтининг таърифи эшитилиб эди, бу юртта кўрдук. Бу тоғ доманасида сунбул дарахти озроқтур. Бирор-бирор бўладур. Илгарроқ Ҳиндустон кўҳ доманасида сунбул дарахти қалин бўладур, улуқ бўладур. Ҳиндустоннинг ҳайвонот ва набототини зикр қилғонда мазкур бўлғусидур.

Бу юрттин нақора вақти кўчуб, чошт бўла Сангдоки кўталининг тубиға тушуб, намоз пешин андин кўчуб, кўтал ва рўдтин ўтуб, бир баландиға тушулди. Андин ярим кеча кўчуб, Беҳра борурда ўтган гузарни сайр қила борилиб эди. Ушул ўтган гузарда бир улуғ ошлиқ жоласи лойлабдур, эгалари ҳар неча қилиб жолани тебрата олмайдурлар. Бу ошлиқни олиб, бизнинг била бўлғонларға улашилди. Асру дармаҳал ошлиқ эди.

---

[29] Л. б. — Андзор, Андазона.

Тушга ёвуқ келиб, Кобул суви била Синд сувининг қотилишидин қуйироқ қўҳна Нилобдин юққорроқ икки сувнинг орасиға тушулди. Нилобдин олти кема келтуруб, бронғор, жвонғор, ғулға қисмат қилилди. Бажид сув ўтмакка машғул бўлдилар. Биз келган душанба куни, сешанба охшоми, сешанба куни ва чаҳоршанба кунигача сув кеча қолдилар. Панжшанба куни ҳам оз-оғлоқ киши сув кечти. *Нилобдин кечгондин сўнг[30] Ҳотийнинг Парбат отлуқ уруғиниким, Андароба навоҳийсидин Муҳаммад Али жанг-жангнинг навкарини қўшуб, Ҳотийға йиборилиб эди, сув ёқасида келиб, Ҳотийдин бир кежимлик от пешкаш келтурди. Нилоб эли ҳам бир кежимлик от пешкаш келтуруб, мулозамат қилдилар.

Муҳаммад Али жанг-жангнинг Беҳрада турмоққа ҳаваси бор эди, Беҳра чун Ҳиндубекға иноят бўлди, Беҳра била Синд дарёсининг орасидағи вилоятларни ва элларни, масалан, Қорлуқ, Ҳазора ва Ҳотий ва Ғаёсвол ва Қитиб Муҳаммад Али жанг-жангга иноят бўлди. Раиятлиққа бўюн қўйғон раиятлиқ қилғай. Ҳар ерда ҳар кимки, бўюн қўймаса:

Ҳар кимки бўюнни қўймаса они тийгай,
Чопқой, талағай, мутиу мунқод этгай.

Бу иноятлардин сўнг Муҳаммад Али жанг-жангға хосса қора маҳмаллик бошлиқ, *қалмоқи жиба бериб, туғ ҳам иноят бўлди. Ҳотийнинг уруғиға рухсат бериб, Ҳотийға қилич ва бош-оёқ ва истимолат фармонларини йиборилди.

Панжшанба куни офтоб чиққонда сув ёқасидин кўчулди. Бу кун маъжун ейилди. Ғарийб гулзорлар маъжунийлиқта тафарруж қилдук. Сариқ арғувоний парча-парча ерларда якдаст сариқ гуллар очилибтур[31], Яна баъзи ерларда афшон қилғандек дарҳам очилбтур. Ўрду ёвуғида бир баланди устида ўлтуруб, гулзор тафарруж қилдук. Тарроҳлиқ қилғандек бу тепанинг олти тарафида бир дафъа сариқ ва бир дафъа арғувоний гул хат-хат мусаддас шаклда очилибтур. Икки тарафда гул озроқ эди, кўз кор қилгунча ушмундоқ гулзор эди. Паршоварнинг[32] навоҳисида баҳор вақти яхши гулзорлар бўладур.

Саҳар ул юрттин кўчдук, келурда дарё ёқасидин бир шер ғирқираб чиқти, отлар шер унини эшиттач, беихтиёр ҳар сариға элни олиб, титраб, жар ва чуқурға ўзини ташлади. Ёниб, яна жангалға кирди. Буюрдукким, говмиш келтуруб, жангалға солиб, шерни чиқарғайлар. Яна ғирқираб чиқти, ҳар тарафтин ўқладилар, мен ҳам ўқладим. Холвий[33] пиёда найза била санчарда найзанинг синонин ушата тишалди. Шер қалин ўқ еб, бутаға сиқиниб туруб эди, Бобо ясовул қилич суғуриб, яқин

*30 Л. б. — да бу жойлари чалкашиб кетган. Қ. б. дан олинди.
*31 Л. б. — Бу иборалар йўқ.
32 Қ. б. — Пашовар.
33 Қ. б. — Нухой.

юруб эди, шер ҳамла қилурда, бошиға чопти. Андин сўнг Али Сийстоний белиға чопти, шер ўзини дарёға солди, сув ичида-ўқ ўлтурдилар. Сувдин чиқариб, терисини буюрдукким, олғайлар[34].

Эртасиға кўчуб, Бигромға етиб, Кўракатрийни тафарруж қилдук. Бир савмаа йўсунлуқ торроқ ва қоронғу уйгинадур. Эшикдин киргач, икки-уч зина қуйи тушгач, узалиб ётиб кирмак керак, шамъсиз кириб бўлмас. Бу уйнинг гирд ва навоҳисида соч ва соқолким қирқибтурлар, бениҳоят ётибдур. Бу Кўракатрийнинг атрофида мадраса ҳужраларидек хили ҳужралар бордур. Қобулға аввал келган йиликим, Кўҳат ва Банну ға Даштни чопилди, Бигромда улуғ бир йиғочни тафарруж қилиб, Кўракатрийни кўрмаганга таассуф ер эдук, хили таассуф егудек ер эмас эмиш. Ушбу кун менинг бир яхши шаҳбозим (йўғолди) ким. Шайхим Миришкор сахлаб эдиким, турнани ва лаклакни асру хўблар олиб эди, икки-уч туллаб эди. Андоқлар олиб эдиким, мендек ҳавассиз кишини қушчи қилиб эди.

Малик Бухон[35] ва Малик Мусо бошлиқ Дилазок афғонлари улуғлариға олти кишиға юзар мисқол кумуш, бирар тўнлуқ парча, учар ўй, бирар говмуш Ҳиндустон савғосидин бериб, ўзлариға ҳам фарохўр ҳоллари ярмоқ ва парча ва говмуш иноят бўлди. Али Масжид тушганда, Маъруф отлуқ Дилазок Яқуб хайли баъзи ошлиқ ўн қўй, икки харвор гурунч, секкиз улуғ панир пешкаш келтурди.

Али Масжидтин Яда-бир тушулди, Яда-бирдин Жўйи Шоҳийға намоз пешин етиб тушулди. Ушбу кун Дўстбекка муҳриқ иситма бўлди. Жўйи Шоҳийдин саҳар кўчуб, Боғи Вафода тушланиб намоз пешин Боғи Вафодин тебрадук. Гандамакнинг Сиёҳ обидин ўтуб, кеч намоз шомда бир хавидзорда тушуб, отларни тўйғозуб, бир-икки гирдин сўнг отланиб, Сурхобдин ўтуб, Каркта тушуб, уйқуладук.

Тонг отмасдин бурун яна отланиб, Қўратунинг йўли айрилишидин мен беш-олти киши била Қуратуда солғон боғни тафарруж кўра бордим. Халифа ва Шоҳ Ҳасанбекни ва ўзга элни тўғри йўл била йиборилдиким, Қўруқ сойда манга тавақкуф қилғайлар. Қўратуға етганда Шоҳбек арғуннинг Қизил отлиқ тавочиси Шоҳбекнинг Кохонни олиб, талаб, ёнғон хабарини келтурди. Фармон андоқ эдиким, ҳеч ким илгари хабар этмагай.

Намоз пешин бор эдиким, Кобулға етдук. Қутлуққадамнинг кўпругига етгунча ҳеч ким хабардор бўлмади. Андин сўнгра Ҳумоюн била Комрон хабар топиб, от мингунча фурсат бўлмади, чуҳраларига кўтартиб, шаҳр дарвозаси била арк дарвозаси орасиға келиб, мулозамат қилдилар. Намоз дигарда Қосимбек ва шаҳр қозиси ва Кобулда қолғон мулозимлар ва арбоблар келиб, мулозамат қилдилар.

[34] Л. б. — илғайлар.
[35] Қ. б. — Тархон.

Одина куни рабнул-охирнинг ғуррасида намоз дигарда чоғир мажлиси бўлди. Шоҳ Ҳасанға хосса бош-аёқ иноят қилдим.

Шанба саҳари кема кириб, сабуҳий қилдук. Нурбек бу суҳбатта уд чолур эди, ул вақт тойиб эмас эди. Намоз пешин кемадин чиқиб Гулкина била тоғнинг орасидағи боғни сайр қилиб, намоз дигар Боғи Бинафшага келиб ичилди. Намоз шом Гулкина тарафидин фасилидин чиқиб, аркка келдим.

Сешанба кечаси ойнинг бешида Дўстбекким, йўлда тунда иситиб эди, тенгри раҳматиға борди. Басе мутаассир ва мутаъаллим бўлдук. Дўстбекнинг наъшини Ғазниға элтиб, султоннинг равзасининг эшикининг олида қўйдилар. Дўстбек хили яхши йигит эди, беглигида ҳануз тараққий қилур эди. Беглигидин бурун ичкиликларида неча қатла яхшилар борди. Ул жумладин бир мартаба Андижоннинг бир йиғочи Работи Заврақда Султон Аҳмад Танбал шабихун келганда, мен ўн-ўнбеш киши била юруб, чопқунчисини уруб ёндуруб, ғулиға етганда юзча киши била туруб эди, ул фурсатта уч киши қолдиким, менинг била тўрт бўлғой, ул учдин бириси Дўст Носир эди, яна бири Мирзоқули кўкалтош, яна бири Каримдод. Мен ўқ жибалаб эдим. Танбал яна бир киши била ясолидин эшиклик-тувурлук илгаррак туруб эди, мен Танбал била рўбарў бўлдум, бир ўқ дубулғасиға тегар урдум, яна бир ўқ қолқонини қорибчиси била кўклай урдум. Бир ўқ бутумға ўткара оттилар. Танбал бошимға чопти. Ажабдурким, бошимда дубулға бўрки эди, бир тори кесилмади, вале бошимға хили яра бўлди. Яна ҳеч кўмак етмади, менинг била ҳеч ким қолмади, зарурат бўлуб, жилов ёндурдум. Мендин кейинрак Дўстбек эди, мендин ўтуб, анинг чопибдур. Яна Ахсидин чиқар маҳалда Боқи ҳез билаким, агарчи ҳез дерлар эди, вале қиличға маҳкам эрклик эди, чопқулашти. Ахсидин чиққонда, мен секкиз киши била қолғонда ҳам била эди. Икки кишидин сўнг Дўстбекни тушурдилар.

Бекликларида Суюнчукхон султонлар била келиб, Тошкантда Аҳмад Қосимни қабағонда аларни бостуруб кирди. Қаболда яхши жонлар тортти. Аҳмад Қосим буларға хабар қилмай, солиб чиқти. Анда ҳам хонлар, султонларни бостуруб, Тошкандтин яхши чиқти. Яна сўнгра Ширим тағойи ва Мазид ва алар ёғиққонда Ғазнидин икки-уч юз киши била илғоб келатурғонида бу мўғуллар уч-тўрт юз ўбдон йигитларни Дўстбекнинг олиға йибордилар. Шарукон навоҳисида олиға борғонларни яхши босиб, қалин киши тушуруб, ғалаба бош кесиб келтурди. Бажур қўрғонини ҳам Дўстбек киши элдин бурунроқ етишиб, фасилға чиқти. Паролада ҳам Дўстбек юруб, Ҳотийни босиб қочурди. Парола фатҳ бўлди. Дўстбекнинг фавтидин сўнгра вилоятини иниси Мирим Носирға иноят қилдим.

Одина куни рабнул-охирнинг секкизида қўрғондин Чахорбоғқа чиқилди.

Сешанба куни ойнинг ўн иккисида Султон Ҳусайн мирзонинг улуқ қизи Муҳаммад Султон мирзонинг онаси Султоним бегимким, бу фатаратларда Хоразмға тушуб эди, Йўлбарс султоннинг иниси Эсанқули султон Султоним бегимнинг қизини олиб эди, Қобулға келдилар. Алар ўлтурғали Боғи Хилват таъйин бўлди. Ул боғда тушгандин сўнг мен бориб кўрдум. Чун эгачи эдилар, таъзим ва эҳтиромлари жиҳатидин юкундум, алар ҳам юкундилар, юруб орада кўрушулди. Сўнгралар доим бу қоидани маръий тутарлар эди.

Якшанба куни ойнинг ўн еттисида Бобо Шайх ҳаромнамакниким, хили муддат бандта эди, гуноҳини афв қилиб, бандтин чиқариб, хилъат инъом бўлди.

Сешанба куни ойнинг ўн тўққузида туш қайта Хожа Сеёрон сариға отланилди. Бу кун рўза эдим, Юнус Али алар таажжуб қилиб дедиларким, сешанба куни ва сайр ва рўза—бу ғарибтур. Беҳзодға келиб, қозисининг уйига тушулди. Кечаси суҳбат ангизи бўлди. Қози арзға еткурдиким, менинг уюмда мундоқлар бўлғон эмас, подшоҳ ҳокимдурлар. Бовужудким, мажлис асбоби муҳайё бўлуб эрди, қозининг истиръзойи хотири учун, ичку бартараф бўлди.

Чоршанба куни Хожа Сеёронға борилди.

Панжшанба куни ойнинг йигирма бирида боғ солғон тоғнинг тумшуғида улуғ гирд суфа солдурдук.

Одина куни кўпрукдин жолаға ўлтурлук. Сайёдларнинг уйларининг тўғрисиға етганда, сайёдлар бир данг деган қушни тутуб экандурлар, келтурдилар. Мундин бурун дангни кўрулган эмас эди, ғариб ҳайъатлиқ қуштур, шарҳи Ҳиндустон ҳайвонотини зикр қилғонда келгусидур.

Шанба куни ойнинг йигирма учида бу гирд суфанинг устига чанор ниҳоли ва тол ниҳоли дарҳам тикилди. Намоз пешин чоғир суҳбати бўлди, саҳари ушбу суфанинг устида сабуҳий қилдук. Тушдин сўнгра отланиб, Қобулға мутаважжиҳ бўлдук. Хожа Ҳасанға калла мастлиқда етиб, лаҳза уйхуладук. Хожа Ҳасандин отланиб, ярим кеча Чорбоғқа келилди.

Хожа Ҳасанда мастлик ҳолатида, Абдулло тўн уфроғи била ўзини сувға солди. Отланғонда кечрак бўла совуқға тўнгуб кела олмади. Кечаси Қутлуқ Хожанинг тиюлида бўлуб, тонгласи ўтган куннинг беиътидоллиғидин мутанаббиҳ бўлуб, тоиб келди. Мен дедим, филҳол ул навъ тавба муяссар бўлғай, ё йўқ, бори филҳол мундоқ тавба қилким, менинг суҳбатимдин ўзга ерда ичмагайсан. Қабул қилди. Бир неча ой бу қоидани маръий тутуб, ўзига бўлдура олмади.

Душанба куни ойнинг йигирма бешида Ҳиндубекким, Беҳрада ва ул вилоятларда *сулҳ умиди била қўюлуб эди, келди[36]. Сулҳ ва салоҳ сўзларига қулоқ солмай, бизнинг сўзларимизни кўзга илмай, қулоққа олмай, биз ёнғоч-ўқ қалин афғон ва Ҳиндустонийни йиғиб, Ҳиндубекнинг

[36] **Л. б.** — тушган.

устига Беҳрага юруди. Ерлик эл ҳам афғонлар сари эврулди. Ҳиндубек Беҳрада тура олмай, Хушоб келиб, Динкут вилоятининг ораси била Нилоб келиб, Кобулға келди. Дева ҳинду Сектунинг ўғли ва яна ҳар ҳиндуким, Беҳрадин банд қилиб келтурулуб эди, муҳимларини бирор нима бериб қатъ қилдилар. Бу ҳиндуларға отлар, бош-аёқлар инъом қилиб, рухсат берилди.

Одина куни ойнинг йигирма тўққузида баданимда иситма ҳарорати зоҳир бўлди. Фасд қилдим. Кун олуш, гоҳи икки кун оша, гоҳи уч кун оша иситур эдим. Ҳар иситқонда ғарқи арақ бўлмағунча иситма қўймас эди. Ўн-ўн икки кундин кейин, Мулло Хожаго мамзуж чоғирни наргис била берди, бир-икки қатла ичтим. Фойда ҳам қилмади.

Якшанба куни жумодил-аввал ойининг ўн бешида Хожа Муҳаммад Али Ҳосттин келди. Бир эгарлик от пешкаш қилиб, тасаддуққа ёрмоқ ҳам келтурди. Муҳаммад Шариф мунажжим ва Ҳост мирзолари ҳам Хожа Муҳаммад Али била келиб, мулозамат қилдилар. Тонгласи душанба куни Мулло Кабир Қошғардин келди. Андижон вилоятидин Қошғар била эврулуб, Кобулға келибтур.

Душанба куни ойнинг йигирма учида Малик Шоҳ Мансур Юсуф зайи олти-етти Юсуф зайининг улуғлари била Саводдин келиб, мулозамат қилди.

Душанба куни жумодис-сони[37] ойининг ғуррасида Шоҳ Мансур бошлиқ Юсуф зайи афғонийнинг улуғларига хилъатлар кийдурулди, Шоҳ Мансурға кумош тўн, жиба ва тугмаси била, яна бирига ялаклик[38] қумош тўн, яна олти кишига қумош тўнлар кийдуруб, рухсат берилди. Андоқ муқаррар бўлдиким, Абуҳадин[39] юққори Савод вилоятиға дахл қилмағайлар ва жамиъ раиятларни ичларидин чиқарғайлар, яна Бажур ва Саводта экан афғонлар олти минг харвор ошлиғ девонға тушургайлар.

Чоршанба куни ойнинг учида жуллоб ичтим. Яна икки кун жуллоб ичтим.

Шанба куни ойнинг олтисида доруйи кор ичтим.

Душанба куни ойнинг секкизида Халифанинг улуғ қизиға Қосимбекнинг кичик ўғли Ҳамзанинг сочиғи кирди. Минг шоҳрухий эди. Бир эгарлик от ҳам тортти.

Сешанба куни Шоҳ Ҳасан Шоҳбек чоғир суҳбатиға рухсат тилаб, Хожа Муҳаммад Али бошлиқ баъзи беклар била ичкиларни уйига элтти. Юнус Али ва Гадойи тағойи менинг қошимда эдилар. Мен ҳануз чоғирдин парҳез қиладур эдим. Дедимким, ҳеч андоқ бўлмайдурким, мен ҳушёр ўлтуруб, жамиъ чоғир иртикоб қилғайлар ва мен соп-соғ туруб, бир бўлак ўзини масти шароб қилғайлар. Келинг, менинг қошимда

[37] Л. б. — жумодил-охир.
[38] Қ. б. — билаклик.
[39] Қ. б. — Ануҳ.

ичинглар, мен замоне тафарруж қилай, ҳушёрлар била мастларнинг ихтилот ва омизиши нечук бўлурин билай. Чанор боғининг эшигида солғон суратхонанинг шарқи-жануб сари ёнида кичикрак оққина уй тикилиб эди, гоҳи анда ўлтурур эдим, анда мажлис бўлди. Сўнгра Ғиёс масхара келди, неча қатла мажлисдин мутояба тариқи била буюрулдиким, ихрож қилдилар. Охир шалойин бўлуб, масхаралиқ била мажлисда йўл топти. Турди Муҳаммад қипчоқ била мулло Китобдорни ҳам мажлисқа тиладук. Шоҳ Ҳасанға ва уйидағи мажлис аҳлиға бу рубойини бадоҳатан айтиб йиборилди:

Аҳбобки базмида гулистон ҳуснтур,
Йўқ лек алар базмида бизга[40] дастур.
Ул жамъда гар ҳузури жамъият бор,
Юз шукр бу жамъ беҳузур эмастур.

Иброҳим чуҳрадин йиборилди. Икки намоз орасиға яқин бу мажлис аҳли маст бўлуб тарқаштилар. Бу беҳузурлуқ муддатида тахтиравон била кўтартиб юрур эдим. Бир неча кун бурунроқ мамзуж чоғир ичилиб эди, яна фойда қилмаганидин, ичилмайдур эди. Нақохат айёмининг охирида Толор чаманининг ғарби-жануб тарафида, олма тубида мажлис тартиб қилиб, мамзуж чоғир ичтим.

Одина куни ойнинг ўн иккисида Аҳмадбек ва Султон Муҳаммад дўлдайким, Бажурда кўмак қўюлуб эди, келдилар.

Чоршанба куни ойнинг ўн еттисида Ҳайдар Нақийнинг боғида Тенгриберди баъзи бекларга ва йигитларга суҳбат берадур эди, мен ҳам ул суҳбатқа бориб ичтим. Кеч намоз хуфтан андин қўпуб келиб, улуғ оқ уйда ҳам ичилди.

Панжшанба куни ойнинг йигирма бешида Мулло Маҳмуд қошида фиқҳ сабақи ўқумоқ таъйин бўлди.

Сешанба куни ойнинг салхида Шоҳ Шужоъ арғуннинг қошидин Абу Муслим кўкалтош элчиликка келди. Бир тупчоқ от пешкаш келтурди. Ушбу кун Юсуф Али рикобдор Чинор боғидаги ҳавзни узуб, қўл солиб, юз навбат эврулди. Бош-оёқ ва эгарлик от ва ёрмоқ инъом бўлди.

Чоршанба куни ражаб ойининг секкизида Шоҳ Ҳасанбекнинг уйиға бориб ичтим. Аксар беглар ва ичкилар бор эдилар.

Шанба куни ойнинг ўн бирида мажлис эди, намоз дигар била намоз шомнинг орасида, улуғ кабутархонанинг томининг устиға чиқиб ичилди. Кечроқ бир неча отлиқ Деҳи Афғон саридин йўл била шаҳр сари ўтуб борадур. Таҳқиқ қилилди: Дарвеш Муҳаммад сорбон экандурким, Мирзохон қошидин элчиликка келадур экандур, том устидин чорладук. Дейилдиким, тўра ва тўқа била элчилик қилурни қўйғил, бетакаллуфона

[40] Қ. б. — эрга.

келгил! Дарвеш Муҳаммад келиб, сухбатта ўлтурди, ул фурсатта тоиб эди, ичмас эди. Ғояти шабқача мунда ичилди.

Тонгласи девон ўлтурғонда русум ва қоида била келиб, Мирзохон йиборган пешкашларни тортти. Ўтган йил юз ташвиш ва кўп ваъда била тамом ул юздаги аймоқларни кўчуруб, Кобул келтуруб эдук. Кобул тор ердур, аймоқ ва атрокнинг гала-қорасиға фароғат била қишлоқ ва яйлоқ ер эмас. Саҳронишин элни ўз кўнглиға қўйса, ҳаргиз Кобулни ҳавас қилмас. Қосимбекка хизмат қилиб, ул юзга ўтар учун, орға солдилар, Қосимбек кўп муболаға қилди. Охир аймоқларға Қундуз ва Боғлон сари ўтмак учун рухсат олди.

Ҳофиз Мир котибнинг оға-иниси Самарқандтин келиб эрди, бу фурсатта Самарқандға рухсат бериб, Фўлод султонға девонимни йибордим. Девоннинг орқасида бугина қитъани битидим:

Ул сарвнинг ҳаримиға гар етсанг, эй сабо,
Бергил бу ҳажр хастасидин ёд кўнглига,
Раҳм айлабон соғинмади Бобирни бор умид
Солғай худой раҳмни Фўлод кўнглига.

Одина куни ойнинг ўн еттисида Шоҳ Мазид кўкалтош Муҳаммад Замон мирзо қошидан тасаддуқ ва пешкаш от келтуруб, мулозамат қилди. Ушбу кун Шоҳбекнинг элчиси Абу Муслим кўкалтошқа хилъат кийдуруб, инъом қилиб, рухсат берилди. Хожа Муҳаммад Али била Тенгрибердига ҳам вилоятлариға—Хост била Андаробқа бормоққа ушбу кун рухсат бўлди.

Панжшанба куни ойнинг йигирма учида[41] Муҳаммад Али жанг-жангким. Качакут ва Қорлуқ навоҳисида қўюб, ул вилоятларни анга уҳда қилилиб эди, Мирзойи Малвий Қорлуқнинг ўғли Шоҳ Ҳасан яна Ҳотийнинг кишиси ҳам била келдилар. Ушбу кун Мулло Алихонким, Самарқандға кўчини келтурғали бориб эди, келиб, мулозамат қилди.

Абдураҳмоний афғон Гардиз сарҳадида ўлтурурлар эди, мол ва муомалада райиж эмас эдилар, борур-келур корвонийлар ҳам булардин мутазаррир эдилар. Чоршанба куни, ражаб ойининг йигирма тўққузида бу афғонларни чопа отланилди. Танги Вағчон навоҳисида тушуб, ош еб, кеч намоз пешин андин отландук. Кечаси йўл озиқиб, Панжоб Шаҳнанинг шарқи-жануб сари пушталарда ва даштларда хили саргардонлик тортилди. Муддатдин сўнгра йўлға *келиб кирдук. Чашмаи Паранинг кўталидин ошиб, Гардиз сари[42] боқишлиқ қўлидин фарз вақтида тузга чиқиб, чопқун йиборилди. Бир бўлак черик эли Кирмош тоғи сариғаким, Гардизнинг шарқ ва жанубидур, чопқун бордилар. Ул чопқунчи орқасиға Хисрав Мирзақули ва Сайид Али бошлиқ ғулнинг ўнг қў-

[41] Қ. б. — йигирма тўққизда.
[42] Қ. б. — тушган.

лини йиборилди. Кўпроқ черик эли Гардизнинг шарқий тарафи жулга юққори боқа чопқун бордилар. Бу чопқунчининг орқасиға Сайид Қосим эшик оға, Миршоҳ қавчин, Қиём, Ҳиндубек, Қутлуққадам, Ҳусайн бошлиқларни йиборилди. Чун черик элининг кўпраги жулга юққори боқа чопқун бориб эдилар, аларни узотғондин сўнг, мен ҳам буларнинг кетича-ўқ юрудум. Бу жулга юққори эл йироқ экандур. Жулга юққори борғон черик элининг отлари бўлдурди. Онча нима черик элига тушмади. Қирқ-элликча афғон яёғи тузда кўрунур. Бу черик орқасиға борғонлар алар сари мутаважжиҳ бўлуб, манга киши чоптурдилар. Мен даҳи илдамроқ юрудум. Мен етгунча Ҳусайн ва Ҳасан батақриб ва беҳисоб ёлғуз от солибтур. Афғонларнинг ичига кириб, қилич солур маҳалда отини ўқлаб йиқарлар. Қўпғоч, оёғига чопиб йиқитурлар. Тўш-тўшидин пичоқлаб, чопқулаб, пора-пора айладилар. Бу беклар боқиб туруб, кўмакка етишмаслар.

Бу хабар келгач, Гадойи тағойи, Поянда Муҳаммад қоплон, Абул-Ҳасан қўрчи, Муъмин атка бошлиқ ичкиларни ва йигитларни жиловрез илгари йибориб, ўзум ҳам тез юрудум. Боридин бурун Муъмин атка бир афғонни найза била тутуб, бошини кесиб келтурди. Абул-Ҳасан қўрчи ҳам яланғоч яхши юруб, афғонларнинг олин тўсуб, от солиб, бир афғонни чопқулаб йиқиб, бошини кесиб келтурди. Ўзига уч яра бўлуб эди, отиға бир яра бўлуб эди. Поянда Муҳаммад қоплон ҳам яхши юруб, бир афғонни чопқулаб, бошини олиб келтурди. Агарчи, Абул-Ҳасан била Поянда Муҳаммад қоплоннинг йигитликлари мундин бурун ҳам маълум эди, бу юрушта ишларини кўпрак билдурдилар. Бу қирқ-элликча афғон тамомиси ўққа, қиличқа бориб, пораландилар. Бу афғонлар қирилғондин сўнг, бир хавидзорға тушуб, буюрдукким, бу афғонларнинг бошларини калла манора қилдилар.

Йўлда келадургонда Ҳусайн била бўлғон беклар келдилар. Сиёсат ва ғазаб била дедимким, мунча киши боқиб туруб, бир неча яёқ афғонға туп-туз ерда мундоқ йигитларни олдурубсиз. Сизларни тўра-мучангиздин, паргана ва вилоятингиздин айриб, соқолларингизни қирқиб, шаҳрларда ташҳир қилмоқ керак, то ҳар ким мундоқ йигитни мундоқ ғанимға олдурса, мундоқ туп-туз ерда илик тебратмай боқиб турса, сазоси бўлгай.

Кирмош сари борғон черик эли қўй ва ўлжа олиб келдилар. Бобо Қашқа мўғул ҳам Кирмош сари борғон черик била бориб эди. Бобо Қашқаға бир афғон қилич тегурур маҳалда яхши тўхтаб туруб, ўқини тўлдуруб, бу афғонни уруб йиқибтур.

Сабоҳи кўчуб, Кобул сари мутаважжиҳ бўлдук. Муҳаммад баҳши ва Абдул-Азиз мирохур ва Мир Хурд баковулга ҳукм бўлдики, Чашмаи Парани ўтуб, андин қирғовул овлагайлар. Ўзум бир неча киши била Майдони Рустам йўли билаким, кўрулмаган эди, бордим. Майдони

Рустам тоғларнинг орасида воқиъ бўлубтур, тоғнинг бошиға ёвуқроқ, хили сафолиқ ер эмастур. Икки тоғнинг орасида кенграк жулгаси тушубтур. Жануб тарафида пуштанинг этагида кичикроқ чашмаси бор. Улуғ-улуғ рим[43] дарахтлари ҳам бор. Бу Майдони Рустамнинг Гардиз тарафидин чиқар йўлда чашмалари бор, дарахтлари ҳам хили бор. Бу кичикрак дарахтлардур. Агарчи жулгаси торроқдур, вале буғина дарахтларнинг туби кўп кўк, яхшиғина ўланглардур. Сафолиққина жулгадур. Майдони Рустамнинг жануб тарафидағи тоққа чиқилди. Қирмош тоғлари ва Бангаш тоғлари оёқ остида кўрунадур. Кирмош тоғларидин нари пашкол булутлари таҳ-батаҳ кўрунадур, ул вилоятлар сариким пашкол бўлмас, асло булут кўрунмайдур. Намоз пешин Ҳунийға[44] келиб тушулди. Тонгласи Муҳаммад оғо кентининг навоҳисида тушуб, маъжун иртикоб қилиб, балиқ дорусини сувға солиб, бир пора балиқ тутулди.

Якшанба куни шаъбон ойининг учида Қобулға келдук. Сешанба куни ойнинг бешида Дарвеш Муҳаммад Фазлий била Хисравнинг навкарин тилаб, Ҳусайн олилғонда қисқалиқ қилғонларнинг кайфиятин сўруб, тўра-мучаларидин ҳураттук. Намоз пешин чанор тубида чоғир мажлиси бўлди. Бобо Қашқа мўғулға хилъат инъом бўлди.

Одина куни ойнинг секкизида Кепакким, Мирзохон қошиға бориб эди, келди.

Панжшанба намоз дигар Хожа Сеёрон ва Борон ва Домани кўҳнинг сайриға отландим. Намоз хуфтанда Момо хотунға тушулди. Тонгласи Исталиф келиб туштук. Ул кун маъжун ейилди.

Шанба куни Исталифда чоғир суҳбати бўлди. Сабоҳи Исталифдин отланиб, Санжид дарасининг ораси била ўтуб, Хожа Сеёроннинг яқинига етганда, бир улуғ йилонким, йўғонлиғи билакча ва узунлиғи бир қулоч бўлғай эди, ўлтурулди. Бу улуғ йилоннинг ичидин бир инчкарак йилон чиқти, ғолибо ўшул яқинда ютуб экандур, бори аъзоси бутун эди. Бу инчка йилон бу улуғ йилондин жузвий қисқароқ бўлғай эди. Бу инчка йилоннинг ичидин бир катта сичқон чиқти, ул ҳам бутун эди. Ҳеч ери ҳал бўлмайдур эди. Келиб Хожа Сеёронда чоғир мажлиси бўлди. Ушбу кун кичкина тунқатордин ул юздаги бекларга булжор била фармонлар битиб йиборилдиким, черик отланиладур, муқаррар бўлғон булжорға эҳтимом қилиб, етиша келсунлар.

Сабоҳи отланиб, маъжун еб, Парвон сув қотилишида Парвон сувиға бу эл дастури била балиқ доруси солиб, қалин балиқ тутулди. Миршоҳбек ошу об тортти.

---

[43] Қ. б. — вим.
[44] Қ. б. — Ҳулиға.

Мундин отланиб, Гулбаҳор борилди. Намоз шомдин сўнг чоғир суҳбати бўлди. Бу суҳбатларда Дарвеш Муҳаммад сорбон бўлур эди. Агарчи йигит эди ва сипоҳи эди, вале чоғир иртикоб қилмас эди, тоиб эди. Қутлуқ Хожа кўкалтош муддати мадид эди, сипоҳилиқни тарк қилиб, дарвеш бўлиб эди. Ёши ҳам хили бор эди, соқоли худ оппоқ оқориб эди. Ҳамиша бу суҳбатларда ҳарифи шароб эди. Мен Дарвеш Муҳаммадқа дедимким, Қутлуқ Хожанинг соқолидин уят! Дарвеш ва қари ва оқ соқоллиқ ҳамиша чоғир ичарсен, сипоҳи ва йигит ва қопқора соқоллиқ ҳаргиз ичмассен, не маъни? Чу менинг даъб ва тариқим андоқ эмас эдиким, ичмас кишига чоғир таклифи қилғаймен. Ушмунча билаўқ ҳазл била ўтти, чоғир таклифи қилилмади. Сабоҳи сабуҳий қилдук.

Чоршанба куни Гулбаҳордин отланиб, Абуннинг[45] кентида тушуб, таом еб, отланиб, Боғоти Хумға бориб тушулди. Намоз пешиндин сўнг чоғир суҳбати бўлди. Тонгласиға андин отланиб, Хожа Хонд Саиднинг мазорини тавоф қилиб, келиб Жина қўрғонидин жолаға кирдук. Панжҳир сувининг қотилишида жола тоғининг тўқунишиға урунуб, ғарқ бўлаёзди. Руҳдам, Тенгриқули, Мир Муҳаммад жолабон жола тоғқа урунгач, сувға йиқилдилар. Руҳдам била Тенгриқулини ташвишлар била тортиб, жолаға-ўқ чиқордилар. Чини пиёла ва қошуқ ва доира сувға борди. Мундин ўтуб, Сангибурийда тўғрисиға етганда, жола сувнинг ўртасида шохқаму ё банд учун қоққон қозуққаму урунди, Шоҳ Ҳасан Шоҳбек арқонға-ўқ борди. Мирзоқули кўкалтошни ола-ўқ йиқилди. Ларвеш Муҳаммад сорбон ҳам сувға йиқилди. Мирзоқули тавре борди. Йиқилур маҳалда илигидаги қовун кесадур пичоқни жоланинг устидаги бўрёға санчиб-ўқ йиқилди, Мирзоқули жолаға келмай, тўн уфроғи била узуб чиқти, жоладин чиқиб, ул оқшом жолабонларнинг уйида қўндук. Биайниҳи сувға борғон ҳафтранг пиёладек Дарвеш Муҳаммад пешкаш қилди.

Одина куни сув ёқасидин отланиб, Иничкадин қуйиға Қўҳбача[46] нинг доманасида тушуб, ўз илигимиз била ғалаба мисвок олдук. Андин ўтуб, Хўжа Хизрийларнинг уйида ош еб, отланилди. Намоз пешин Қутлуқ Хожанинг ятули Ламғоний кентиға тушдук. Қутлуқ Хожа моҳазаре ҳозир қилди. Тановул қилиб, отланиб, Қобулға келилди.

Душанба куни ойнинг йигирма бешида Дарвеш Муҳаммад сорбонға хосса хилъат ва эгарлик от иноят қилиб, навкарликка юкундурулди. Тўрт-беш ой сочимни қирқмайдур эдим, чоршанба куни ойнинг йигирма еттисида сочимни қирқтим. Бу кун чоғир суҳбати бўлди.

Одина куни ойнинг йигирма тўққузида Мир Хурднинг Ҳиндолнинг аткалигига юкундурулди. Минг шоҳрухий сочиқ кюрди.

---

[45] Қ. б. — Алуннинг.
[46] Қ. б. — Кўҳча.

Чоршанба куни рамазон ойининг бешида Тулак кўкалтошнинг қошидин Барлос Жики отлиқ навкари арзадоштини келтурди. Ўзбак чопқунчиси ул навоҳиға келган экандур, Тулак чиқиб, урушуб босибтур. Бир тирик ўзбак ва бир бош келтурди.

Шанба оқшоми ойнинг секкизида Қосимбекнинг уйига бориб, оғиз очдук. Бир эгарлик от тортти.

Якшанба оқшоми Халифанинг уйида оғиз очилди. Бир эгарлик от пешкаш қилди. Тонгласи Хожа Муҳаммад Али ва Жон Носирниким[47] черик маслаҳатиға тилалиб эди, вилоятларидин келдилар.

Чоршанба куни ойнинг ўн иккисида Комроннинг тағойиси Султон Али мирзоким, мен Хостдин Кобулға борур йил Қошғарға бориб эди, нечукким мазкур бўлди, келди.

Панжшанба куни ойнинг ўн учида Юсуф Алининг[48] дафъи ва рафъиға азм-жазм қилиб, отланиб, Деҳи Яъқуб сувининг Кобул тарафидағи ўлангга тушулди. Отланур чоқ Бобохон ахтачи ярамасроқ от тортти, аччиғимдин бир мушт юзига урдум. Бинсир бармоғим тубидин синди. Ул фурсатта хили оғримади. Келиб, юртқа тушганда хили ташвиш берди. Бир неча маҳал хили риёзат торттим. Хат битий олмас эдим, охир чур бутти. Ушбу сафар қилғон юртта менинг холам Давлат Султонхонимнинг Қутлуқ Муҳаммад отлиқ кўкалтоши Қошғардин Хоним қошидин хат ва билкот келтурди. Ушбу кун Дилазокнинг улуғлари Бухон ва Мусо келиб, пешкашлар била мулозамат қилдилар.

Якшанба куни ойнинг ўн олтисида Қўчбек келди.

Чоршанба куни ойнинг ўн тўққузида кўчуб, Бичокдин[49] ўтуб, доим тушар ергаким, ушбу Бичок рудининг ёқасидур, тушулди. Бомиён ва Коҳмард ва Ғўри Қўчбекка тааллуқ вилоятлар ўзбакка яқин жиҳатидин Кўчбекни бу черикдин маоф тутуб, ушбу юрттин ўзум чирмоғон мандил ва бош-аёғ иноят қилиб, вилоятиға рухсат берилди.

Одина куни ойнинг йигирма бирида Бодом чашмаға тушдук. Тонгласи Борик об тушулди. Ўзум Қоратувни сайр қилиб келдим. Ушбу юртта йиғочдин асал топилди. Кўч-баркўч мутаважжиҳ бўлдук.

Чоршанба куни ойнинг йигирма олтисида Боғи Вафода тушдук.

Панжшанба куни боғда-ўқ бўлдум. Одина куни кўчуб, Султонпурдин ўтуб тушулди. Бу кун Шоҳ Мир Ҳусайн вилоятидин келди. Бухон ва Мусо бошлиқ Дилазокнинг улуғлари ҳам букун келдилар. Саводқа Юсуф зайнининг дафъиға азимат қилилиб эди, Дилазок маликлари арзға еткурдиларким, Хашанғарда улус қалиндур, ошлиқ ҳам кўп топулур, Хашанғарға саъй қилдилар. Машварат қилиб, сўзни мунга қўюлдиким.

---

[47] Л. б. — Хонжирниким.

[48] Қ. б. — Юсуф Зийи.

[49] Қ. б. — Типхок (Таржималарда Пут-хок, Бут-хок).

чун Ҳашанғарда ошлиқ қалин эмиш, андағи афғонларни чопиб, Ҳашанғар қўрғонини ё Паршовар қўрғонини рост қилиб, бу ошлиқдин захира солиб, Шоҳ Мир Ҳусайнни бир пора йигитлар била анда қўюлғай. Бу— маслаҳат учун Шоҳ Мир Ҳусайнға ўн беш кунлук булжор била рухсат берилдиким, вилоятиға бориб, яроғини қилиб келгай. Тонгласиға кўчуб, Жўйи Шоҳийға келиб тушдук. Тенгриберди, Султон Муҳаммад дўлдай кейиндин бу юртқа келдилар. Ҳамза ҳам Қундуздин букун келди.

Якшанба куни ойнинг салхида Жўйи Шоҳийдин кўчуб, Қирқ ариққа тушулди. Мен бир неча махсуслар била жолаға кириб келдим. Ийд ҳилоли бу юртта кўрулди. Дараи Нурдин бир неча улоғ чоғир келтуруб эдилар, намоз шомдин кейин чоғир мажлиси бўлди. Аҳли мажлис Муҳиб Али қўрчи, Хожа Муҳаммад Али китобдор, Шоҳ Ҳасан, Шоҳбек, Султон Муҳаммад дўлдай, Дарвеш Муҳаммад сорбон эди. Дарвеш Муҳаммад тоиб эди. Қичикликдин бери менинг шартим андоқ эдиким, ичмас кишига таклифе қилмағоймен. Дойим суҳбатларда Дарвеш Муҳаммад бўлур эди, ҳеч навъ таклифе қилинмас эди. Хожа Муҳаммад Али эркига қўймай, таклиф қила-қила чоғир ичурди.

Душанба куни сабоҳи ийд куни кўчтук. Йўлда хумор дафъиға маъжун едук. Маъжунноклиқта бир ҳанзал келтурдилар. Дарвеш Муҳаммад ҳанзални кўрган эмас эди. Мен дедимким, Ҳиндустоннинг ҳиндувонасидур, бир карж кесиб бердим. Рағбат била тишлади, оқшомғача аччиқлиғи оғзидин кетмади. Гарм чашманинг баландисида тушуб, яхни тортиладур эдиким, Лангархонким, неча маҳал ўз ерида эди, келиб, от ва бир пора маъжун тортиб[50], мулозамат қилди. Келиб Яда-бирға туштук. Намоз дигарда бир неча махсус била жолаға кириб, бир куруҳча қуйи бориб чиқтук. Тонгласи андин кўчуб, Хайбар кўталининг тубиға тушулди.

Ушбу куп Султон Боязид Нилобдин Пора йўли била ўтуб, бизнинг хабаримизни топиб, кейинимизча келиб, арз қилдиким, Афридий афғон кўч ва моли била Порада ўлтурубдур. Шоли қалин экибтурлар, шолиси пишиб, тамом оёқ устидадур. Чун Ҳашанғардағи Юсуф зайи афғонлар устиға азимат қилиб эдук, анга парво қилмадук. Намоз пешинда Хожа Муҳаммад Алининг ўтоғида шароб мажлиси бўлди. Ушбу мажлисда-ўқ Султон Тароҳийдин[51] бу сориға келган кайфиятни машруҳ битиб, Бажурға Хожа Қалонға йиборилди. Фармон ҳошиясида бу байтни битидим:

Сабо ба лутф бигў он ғазоли раъноро,
Ки сар бакўҳу биёбон ту додаи моро[52].

[50] Л. б. — бир пора тортиб.

[51] Л. б. — Султон Бароҳидин.

[52] Эй тонг ели, у гўзал оҳуга юмшоқлик била айтки, бизни тоғ ва саҳроларга улоқтирган сенсан.

Андин сабоқ кўчуб, кўталдин иниб, Хайбар тангисидин ўтуб, Али Масжидға тушулди. Андин намоз пешин отланиб, партолдин айрилиб, икки пос бўлуб эдиким, Кобул сувининг ёқасиға келиб, озроқча уюхладук. Саҳар гузар топиб, сувдин кечилди. Қоровулдин хабар келдиким, афғонлар хабар топиб, қочғондурлар. Юруб, Савод сувидин ўтуб, афғонларнинг экинининг орасиға тушулди. Таъриф қилғоннинг ярими, балки чорагича ошлиқ топилмади. Ҳашанғарни бу ошлиқ умиди била ясамоқ ҳисоби тағайюр топти. Бу юрушга саъй қилғон Дилазок маликлари бу жиҳаттин мунфаил бўлдилар. Намоз дигар Савод сувининг Кобул тарафиға кечиб тушулди.

Тонгласи Савод сувидин кўчуб, кенгашга кирар бекларни чарлаб, кенгашиб, сўз мунға қарор топтиким, Султон Боязид айтқон Афридий афғонини чопиб, анинг молини ва ошлиғини кўчи била Паршовар қўрғонини ясатиб, киши қўюлғай. Ҳиндубек қавчун ва Хост мирзодалари кейиндин бу манзилда келдилар.

Букун маъжун ейилди. Дарвеш Муҳаммад сорбон, Муҳаммадий кўкалтош, Гадойи тағойи, Асос эди. Сўнгра Шоҳ Ҳасанни ҳам тиладук. Ош тортилғондин сўнг намоз дигар жолаға кирдук. Лангархон Ниёзийни[53] ҳам жолаға чорладук. Намоз шомда жоладин чиқиб, ўрдуға келилди. Ўшул қарор била сув ёқасидин саҳар кўчуб, Жомдин ўтуб, Али Масжид сувининг чиқишида тушулди.

Абулҳошим Султон Аликим, кейиндин келиб эди, дедиким, арафа кечаси Жўйи Шоҳийдин Бадахшондин келган киши била Жамрудтин ўтуб эдим, ул дедиким, Султон Саидхон жазм Бадахшон устига келди. Мен подшоҳқа хабар қила келадурмен. Бекларни чорлаб, машварат қилиб, бовужуди бу хабар қўрғон ясамоқнинг маслаҳатини топмай, Бадахшон азимати била мурожаат қилилди. Лангархонға хилъат бериб, Муҳаммад Али жанг-жангга кўмак таъйин қилиб, рухсат берилди. Ул охшом Хожа Муҳаммад Алининг чодирида чоғир мажлиси эди. Эрта била бу ердин кўчуб, Хайбар кўталидин ошиб, кўтал тубиға тушулди. Хизр хайлидин кўп ношойист ҳаракатлар зоҳир бўлуб эди. Черик борурда кейинга қолғон, ёқаға тушган черик элига ўқлар қўюб, отларини элтурлар эди. Аларға таъдибе қилмоқ ва гўшмоле бермоқ вожиб ва лозим кўрунди. Бу хаёл била кўтал тубидин саҳар кўчуб, Деҳи Ғуломонда тушландук. Намоз пешин отға бўғуз бериб, отланилди.

Муҳаммад Ҳусайн қўрчини Кобулға чоптурулдиким, Кобулда бўлғон Хизр хайлини бандлаб, жиҳотини мафсал қилиб, арзға еткургайлар. Бадахшондин даги ҳар хабар бўлса, машруҳ битиб, бир кишидин бот йиборгайлар.

---

[53] Қ. б. — Сориний.

Ул кеча икки посқача юруб, Султонпўрдин озроқча ўтуб, тушуб, лаҳза уюхлаб, отландук. Хизр хайли Баҳор ва Масхгиромдин Қорасувғача ўлтурғон экандурлар. Тонг бурнида етиб, чопкун қўюлди. Аксар моли ва ўғлон-ушоғи черик элига тушти. Оз-оғлоқчаси тоққа ёвуқ эди, тоққа тортиб қутулди.

Тонгласи Қилоғуға тушулди. Ушбу юртта қирғовул олилди. Кейин қолғон уруқ ҳам букун бу юртта келиб қўшулди. Вазирий афғон дойим яхшиғина мол бермас эди. Бу сиёсаттин уч юз қўй[54] пешкаш келтурди.

Илигим чиққони [сабабли] ҳеч нима битимайдур эдим, ушбу юртта якшанба куни ойнинг ўн тўртида озроқча нима битидим.

Тонгласи хирилжи Шаму хайл бошлиқ афғонларнинг улуғлари келдилар. Дилазокнинг уруқлари бу жамоанинг гуноҳларини муболағалар била дархост қилдилар. Гуноҳларин бағишлаб, асирларин озод қилдук. Молларин тўрт минг қўйға қарор бериб, улуғлариға тўнлар кийдуруб, таҳсилдорлар таъйин қилиб йиборилди.

Бу ишларга қарор бериб, панжшанба куни ойнинг ўн секкизида кўчуб, Баҳор ва Масхгиромға тушуб, тонгласи Боғи Вафоға келдим. Боғи Вафонинг хўблуқ маҳалларн эди, саҳнлари тамом себаргазор, анор дарахтлари сап-сариғ хушранг хазон бўлубтур. Анорлар дарахтларда қип-қизил, норунж дарахтлари сабз ва хуррам, норунж дарахтларда бениҳоят, вале норунжлар хотирхоҳ сарғармайдур эди, анорлари яхши, анорлари гарчи вилоятларнинг яхши анорларича эмас эди. Боғи Вафодин бир яхши маҳзузким бўлдук, бу навбат эди. Бу уч-тўрт кунким бу боғда эдук, бори ўрду эли ифрот била анор едилар.

Душанба куни боғдин кўчтук. Мен бир пахрғача юруб, баъзи норунжларни олдурдум. Шоҳ Ҳасанға икки дарахтнинг норунжи инъом бўлди. Баъзи бекларга бир дарахт норунжи, баъзиларига икки кишига бир дарахт норунжи инъом бўлди. Чун қиш Ламғон сайри қилур хаёли бор эди, ҳавзнинг атрофида йигирмача норунж дарахтини буюрдумким, қўруғайлар.

Букун Гандамакка тушуб, тонгласи Жигдалик тушулди. Намоз шомға яқин чоғир мажлиси бўлди, аксар ичкилар бор эдилар, охир суҳбатта Қосимбекнинг хоҳарзодаси Гадойи Муҳаммад[55] хили шалойинлиқ қилди. Маст бўлғонда менинг ёнимдағи такяга таянди. Гадойи тағойи мажлисдин кўтариб чиқарди.

Ул юрттин эрта кўчулди. Қўруқсой ёнидаги Борик об қуйи юққори сайр қила бордим. Бир неча туроқ дарахтлари асру хўб хазон бўлуптур. Уша ерда тушуб, йилқирон ошини торттурулди. Хазон боис бўлди, чоғир ичилди. Йўлдин қўй келтуруб, буюрулдиким, кабоблар қилғойлар. Ба-

---

[54] Л. б. — Юз қўй.

[55] Л. б. — Гадойи Беҳжат.

лут шохларига ўтлар қўюб, тафарруж кўрдук. Менинг келадурган хабаримни Мулло Абдулмалик девона эшитиб, истидъо қилдиким, Қобулға элтгай. Қобулға Мулло Абдулмаликни йиборилди. Ҳасан набира Мирзохон қошидин мени деб келган экандур. Бу ерда келиб мулозамат қилди. Завол вақтиғача мунда ичилди. Андин сўнг отланилди. Мажлис аҳли гузаро мастлар бўлуб эдилар. Сайид Қосим андоқ маст эдиким, икки навкари ташвиш била от устига солиб, ўрдуға еткурдилар. Дўст Муҳаммад Боқир андоқ маст эдиким, Амин Муҳаммад тархон ва Мастий чуҳра бошлиқлар ҳар неча саъй қилиб, отландура олмаслар. Бошиға сув қуярлар ҳам бўлмас. Бу фурсатда бир пора афғон пайдо бўлур, Амин Муҳаммад тархон чоғир кайфиятида хаёл қилурким, муни мундоқ этиб олдурғунча бошини кесиб олиб кетарбиз. Бори юз машаққат била от устиға солиб, олиб келурлар.

Ярим кечада Кобулға келдук. Сабоҳи девонда Қулибекким, Кошғарға Султон Саидхон қошиға элчиликка бориб эди, келиб, мулозамат қилди. Бешка мирзойи итарчини Қулибекка қотиб, элчиликка йибориб эди, ул вилоятнинг матоидин бир пора савғот келтурди.

Чоршанба куни зилқаъда ойининг ғуррасида Қобилнинг гўрининг қошида ёлғуз бориб, сабуҳий қилдим. Сўнгра аҳли мажлис бирин-иккин келдилар. Офтоб ёйила Боғи Бинафшаға бориб, ҳавз ёқасида ичилди. Туш бўла уйқулаб, намоз пешин яна ичилди. Ушбу намоз пешин суҳбатида Тенгриқулибек ва Маҳдиқаким, мундин бурун суҳбатда чоғир берилмайдур эди, чоғир бердим. Намоз хуфтан ҳаммомға келдим. Ул кеча ҳаммомда эдим.

Панжшанба куни Яҳё Нуҳоний бошлиқ Ҳиндустон савдогарларига хилъатлар иноят қилиб, рухсат берилди.

Шанба куни ойнинг тўртида Кошғардин келган Бешка мирзоға хилъат кийдуруб, инъом қилиб, рухсат берилди.

Якшанба куни эшик устидаги кичкина суратхонада суҳбат эди. Бовужудким, торғина ҳужра эди, аҳли мажлис ўн олти киши эдилар.

Душанба куни хазон сайриға Исталифға борилди. Букун маъжун иртикоб қилилиб эди. Бу кеча ёмғур бисёр ёғди. Менинг била келган беклар ва ичкилар аксар менинг чодиримғаким, Боғи Калоннинг ичида тикилиб эди, кирдилар. Тонгласи ушбу боғда чоғир мажлиси бўлди. Охшомғача ичилди. Сабоҳи сабуҳий қилдук. Маст бўлуб уюхлаб, намоз пешин Исталифдин отланиб, йўлда маъжун ейилди. Намоз дигар бўла Беҳзодийға келдук. Хазонлар асру хўб бўлуб эди. Хазон сайр асносида чоғирға мойил ҳарифлар чоғир ангизи қила бошладилар, бовужуди маъжун. Чун хазонлар асру хўб бўлуб эди, хазон бўлғон дарахтларнинг тубида ўлтуруб, чоғир ичилди.

Намоз хуфтанғача ушул ерда-ўқ суҳбат эди. Мулло Маҳмуд Халифа келди. Ани ҳам суҳбатга чорладук. Абдулло хили маст эди, Халифа

тарафидин бир сўз чиқти. Мулло Маҳмудтин ғофил бу мисраъни ўқудиким:

Бар ҳарки бингари баҳамин доғ мубталост[56].

Мулло Маҳмуд ҳушёр эди, Абдулло ҳазл тариқи била бу мисраъни ўқуғон жиҳатидин таарруслар қилди. Абдулло воқиф бўлуб, изтироблар қилиб, хили ширин гуфту гўлар қилди.

Панжшанба куни хазонлар сайр қилиб, кеч намоз шом Чорбоғқа келиб туштум.

Жума куни ойнинг ўн олтисида Боғи Бинафшада маъжун еб, баъзи махсуслар била кемага кирилди. Ҳумоюн била Комрон ҳам сўнг келдилар. Ҳумоюн бир ўрдакни яхши отти.

Шанба куни ойнинг ўн секкизида Чорбоғдин тун яримида отландим, тунқатор ва ахтачини ёндурдум. Мулло Бобонинг кўпругидин ўтуб, Деврин тангиси била чиқиб, Қуш Нодир ва бозорларнинг коризи била Хирсхона орқасидин эврулуб, эрта суннат вақтида Турдибек Хоксорнинг коризиға келдим. Турдибек хабар топиб, изтироб била югуруб чиқти, Турдибекнинг қаллошлиғи маълум эди. Ўзум била юз шоҳрухий олиб бориб эдим, Турдибекка бердим, дедимким, чоғир ва асбоб тайёр қилғилким, хилват ва лавандона суҳбат тутар хаёлим бор. Турдибек чоғир учун Беҳзодий сари борди. Отимни Турдибекнинг қулидин бир қўлға йибордим. Ўзум коризнинг орқасида бир пуштада ўлтурдум. Бир пос бор эдиким, Турдибек бир кўза чоғир келтурди. Икковдин-икков ичмакка машғул бўлдук. Турдибек чоғирни келтурурда Муҳаммад Қосим барлос ва Шоҳзода воқиф бўлубтурлар. Мендин холи зиҳн Турдибек сўнгича яёқ келдилар, суҳбатға чорладук. Турдибек дедиким, Ҳулҳул[57] энаганинг армони борким, сизнинг била чоғир ичгай. Мен дедимким, мен ҳам хотун кишининг ичганини кўрмайдурмен, суҳбатқа тиланг. Шоҳи деган қаландар била яна бир коризлиқ рубобийни ҳам суҳбатға чорладук. Намоз шомғача коризнинг орқасидағи баландида ўлтуруб ичилди. Андин сўнг Турдибекнинг уйига келиб, шамъ ёруғида кеч намоз хуфтанғача ичтим. Тавр беғилу ғаш суҳбате эди. Мен такя қилдим. Аҳли мажлис яна бир уйга бориб, нақора вақтиғача ичтилар. Ҳулҳул энага келиб, манга бисёр шалойинлиқлар қилди. Охир ўзумни мастлиққа солиб халос бўлдум. Хаёлимда бу эдиким, элни ғофил қилиб, ёлғуз отланиб, Истарғачға борғайман. Эл воқиф эди, муяссар бўлмади.

Охир нақора вақтида отландим. Турдибек била Шоҳзодаға хабар қилиб, учовлон отланиб, Истарғач сари мутавважжиҳ бўлдук. Фарз вақтида Исталифнинг оёғи Хожа Ҳасанға еттук. Бир замон тушуб,

---

[56] Кимга қарасанг, шу дардга мубталодир.

[57] Л. б. — Булбул.

маъжун еб, хазон сайри қилдук. Офтоб чиқа Исталиф боғиға тушуб, узум еб, отланиб, Истарғач тавобиидин Хожа Шиҳобға тушуб уйқладук. Ота мирохўрнинг уйи ул орада эканду̀р. Уйғонғанча ош пишируб, бир кўза чоғир ҳозир қилибтур. Хили яхши хазон эди. Бир неча пиёла ичиб, отландук. Намоз пешин Истарғачда бир яхши хазонлиқ боғда тушуб, суҳбат тутулди. Бир лаҳзадин сўнг Хожа Муҳаммад Амин келди. Намоз хуфтанғача ичилди. Ул куни ва охшоми Қобулдин Абдулло асас, Нурбек, Юсуф Али келдилар. Сабоҳи ош еб отланиб, Истарғачнинг оёғидаги подшоҳий боғини сайр қилилди. Бир олма ниҳоли яхши хазон бўлуб эди, ҳар қайси шохида беш-олти барг сиёқ била қолиб эди, андоқким, агар наққошлар такаллуф била тортсалар, онча торта олмағай эдилар. Истарғачдин отланиб, Хожа Ҳасанда ош еб, намоз шом Беҳзодий келиб, Хожа Муҳаммад Аминнинг Имом Муҳаммад отлиқ навкарининг уйида чоғир ичилди. Тонгласи сешанба куни Қобул чорбоғиға келилди.

Панжшанба куни ойнинг йигирма учида кўчуб, қалъаға кирилди. Одина куни Муҳаммад Али Ҳайдар рикобдор бир туйғун тутуб, келтуруб тортти.

Шанба куни ойнинг йигирма бешида Чинор боғида суҳбат эди. Намоз хуфтан отланилди. Сайид Қосимнинг ўтган воқиадин инфиали бор эди. Келурда анинг уйида тушуб, бир неча оёқ ичилди.

Панжшанба куни зилҳижжа ойининг ғуррасида Қандаҳордин Тожиддин Маҳмуд келиб, мулозамат қилди.

Душанба куни ойнинг ўн тўққузида Муҳаммад Али жанг-жанг Нилобдин келди.

Сешанба куни Сангархон Жанжўҳа Беҳрадин келиб, мулозамат қилди.

Одина куни ойнинг йигирма учида Алишербекнинг тўрт девонидин буҳур, авзон бир байти[58] била ғазаллар ва абётким, интихоб қилиладур эди, итмомиға етти.

Сешанба куни ойнинг йигирма еттисида аркта суҳбат эди. Бу суҳбатта андоқ фармон бўлдиким, суҳбаттин ҳар киши маст бўлуб чиқса, яна ул кишини суҳбатқа тиламагайлар.

Одина куни зилҳижжа ойининг салхида Ламғон сайри азимати била отланилди.

---

[58] Қ. б. — «бир байти» ўрнида — «тартиби».

ВАҚОЙИИ САНАИ СИТТА ВА ИШРИНА ВА ТИСЪА МИА[1]

Ш анба куни муҳаррам ойининг ғуррасида Хожа Сеёрон келилди. Пушта устида янги ариғким чиқарилиб эди, яқосида шурб мажлиси бўлди. Сабоҳ отланиб, *Реги равонни сайр қилиб, Сайид Қосимнинг Булбулининг уйига тушуб суҳбат тутулди. Сабоҳ андин отланиб[2], маъжун еб, бориб Билгарға туштук. Бе улким, охшом ичилгай, сабоҳи сабуҳий қилдук. Намоз пешин бориб, Дурномаға тушулди. Шурб мажлиси бўлди, эрта сабуҳий қилдук. Ҳақдод Дурноманинг улуғи боғини пешкаш қилди.

Панжшанба отланиб, Нижровда тожиклар кентига тушулди.

---

[1] «Тўққиз юз йигирма олтинчи (1519) йил воқиалари».

[2] * 2 Л. б. — тушган.

Одина куни Чиҳл қулба била Борон сувининг орасидағи тоғни овладук, хили кийик тушти. Илигим озурда бўлғали ўқ отмайдур эдим. Бир нармдек[3] (?) ёй била бир кийикнинг қўлтуғиға оттим. Ўқ пархонасининг яримиғача кирди. Намоз дигар овдин ёниб, Нижровға келдук. Тонгласи Нижров эли пешкашини олтмиш олтунға қарор берилди.

Душанба куни Ламғон сайри азиматиға отланилди. Хаёлда бу эдиким, бу сайрда Ҳумоюн ҳам бизнинг била бўлғай. Турмоққа майл қилди, Кўра кўталидин рухсат берилди. Келиб Бадровға тушдук. Андин отланиб, Ўғбуға[4] туштук. Борон сувида сайёдлар бир пора балиқ туттилар. Намоз дигарда жолаға ўтуруб ичилди. Намоз шомдин кечроқ жоладин чиқиб, оқ уйда ҳам ичилди, Ҳайдар аламдорни Довартин кофирлариға йиборилиб эди, Бодичнинг тубида кофирнинг улуғлари бир неча тулум чоғир келтуруб, мулозамат қилдилар. Кўталдин инганда ажаб ғалаба чивиртка кўрулди. Тонгласи жолаға кириб, маъжун еб, Бўлондин қуйироқ чиқиб, ўрдуға келдук. Икки жола эди.

Одина куни кўчуб, Мандировардин қуйироқ доманада тушулди. Кеча шурб суҳбати эди.

Шанба куни жолаға кириб, Дарута тангисидин ўтуб, Жаҳоннамойдин юқорроқ жоладин чиқтук. Одинапур олидағи Боғи Вафоға бордук. Қиём Урдушоҳ Нингнаҳор туманининг ҳокими жоладин чиққанда келиб, мулозамат қилди. Лангархон Ниёзий неча маҳал эдиким, Нилобта эди, йўлда келиб мулозамат қилди. Боғи Вафода туштук, норунжлари хўб сарғарибтур, сабзалари хўб етилибтур, бисёр сафолиқ бўлубтур. Бешолти кун Боғи Вафода турдук.

Чун бу дағдаға бор эдиким, қирқ ёшқа бир йилдин озроқ қолиб эди, ифрот била ичилур эди.

Якшанба куни ойнинг ўн олтисида сабуҳий қилиб, ҳушёр бўлуб, маъжун эҳтиёр қилғонда Мулло Ерак панжгоҳда мухаммас даврида боғлағон нақшини ўткарди. Яхши нақш боғлабтур. Неча маҳал эди, мундоқ нималарға машғуллуқ қилмайдур эдим. Манга ҳам дағдаға бўлди, бир нима боғлағаймен. Бу тақриб била чоргоҳ савтини боғладим. Нечукким, маҳаллида мазкур бўлғусидир.

Чаҳоршанба куни сабуҳий қилғонда мутояба жиҳатидан дейилдиким ҳар ким сортча айтса бир аёр ичсун, бу жиҳаттин кўп киши аёр ичти. Суннат вақтида чаман ўртасидағи толор остида ўлтурулди. Дейилдиким, ҳар киши туркича айтса бир аёр ичсун. Бунда ҳам ғалаба киши аёр ичти. Офтоб чиқа норунжлар тубида ҳавз ёқасида бориб ичилди. Тонгласи Дутаҳдин жолаға кириб, Жўйи Шоҳийдин чиқиб, Атарға бордук. Атардин отланиб, Дараи Нурни сайр қилиб, Сувсон кентиғача етиб,

[3] Л. б. — تومدك К. б. تيرمدك

[4] Қ. б. — Улуғбуға.



1

2 a حاسمدین اوزمکا یار وفادار تاماديم * کونکلومدین اوزکا محرم اسرار تاماديم
حاسمدین[1] اوزکا جان دل فکار کورمادیم * کورمکده بو کونکولی گرفتار تاماديم
اوسروك اوریه دك وفادن بولدی میلر * هرکس بو تجربه[2] یه هشیار تاماديم
تاجار فرقی بیله حوی ایتمیشلر دیه ای[3] * چون وصلیه اوزومی[4] سزاوار تاماديم
طوی بایرای ایشکده بو توبت ای کونکول * بیله مکه تارب ایشکیکا یار تاماديم
بابر اوروسکنی اورکا تاکور[5] یارسیرکه میس * اینتاب[6] جهانی موجه[7] قیلیب یار تاماديم

2

3 a عربت و هجرانده قالدیم آه اول جان ایلکیدین
جانمه یتیر ایندی غربت بیله هجران ایلکیدین

ح کورمکدور آه تیغ وکه اوق حالیمی یلمادین
م نی بلالار کورادورمین یار نادان ایلکیدین
ایل قمانیمدین بجان و مین بو حساندین ای اجل
قیل خلاص ایلنی و مینی جان و افغان ایلکیدین
بابر اول آی هجریدا ایتیك بنی فکار ایدی
شکر کیم قوتقاردی اولوم بنی آسان ایلکیدین

---

1) Гл. مانند. 2) Гл. دیکر. 3) Гл. مست. 4) Гл. دیوانه. 5) Гл. دیکر. 6) Гл. چه‌کردین (?).
7) Гл. خودرا. 8) Гл. امرخته. 9) Гл. حمله. 10) Гл. اینقدر.

ёниб, Омлаға тушулди. Хожа Қалон Бажурни яхши забт қилиб эди. Чун мусоҳиб эди, ани тилаб, Бажурни Шоҳ Мир Ҳусайн уҳдасиға қилилди.

Шанба куни ойнинг йигирма иккисида Шоҳ Мир Ҳусайнға рухсат бўлди. Букун ҳам Омлада ичилди. Тонгласи ёмғур ёғдуруб. Кунарда Кула-гиромғаким, Маликқулининг уйи анда эди, келиб ўртанчи ўғлининг уйидаким, норунжзорға мушриф эди, тушулди. Ёмғур жиҳатидин норунжзорға бормай, ўшанда-ўқ ичилди. Ёғин кўп беҳад бўлди. Бир тилисме билур эдим, Мулло Алихонға[5] ўргаттим: тўрт парча коғазға битиб, тўрт тарафға ости. Ушул замон ёмғур туруб, ҳаво очилмоқ бунёд бўлди. Сабоҳи жолаға кирдук, яна бир жолада баъзи йигитлар кирдилар.

Бажур ва Савод ва гирди ул навоҳийда бир бўза қилурлар, бир «ким» деган нима бор, ўтлар илдизидан ва баъзи адвиядин қилибтурлар. Нондек гирд-гирд ясаб қуритуб, соқлабтурлар. Бу бўза мояси бу «ким» бўладур, баъзи бўзалари ғариб пур кайфият бўладур. Вале ғариб талх ва бемаза бўладур. Бу бўзани ичмак хаёл қилдук, талхлиғидин ича олмай, маъжун ихтиёр қилилди.

Асас ва Ҳасан Икрак ва Мастиғаким, яна бир жолада ўлтуруб эдилар, фармон бўлдиким, бу бўзадин ичғайлар, ичиб маст бўлуб, Ҳасан Икрак бемаза шалойинлик қила кириштн. Асас худ гузаро маст бўлуб эди, мукаррар нохуш ҳаракатлар қилди. Андоқким, батанг бўлдук. Бир хаёл қилдимким, жоладин чиқариб, сувнинг ул юзида ўткарғайбиз. Яна баъзилар дархост қилдилар.

Бу фурсат Бажурни Шоҳ Мир Ҳусайнға иноят қилиб, Хожа Қалонни тилаб эдук. Негаким, Хожа Қалон мусоҳиб эди. Бажурда турмоғи мумтад бўлди. Бажур ишини ҳам осонроқ тасаввур қилилди. Шоҳ Мир Ҳусайн Бажурға борурда, Кунар[6] сувининг гузариға етганда йўлуқти. Тилаб, баъзи оғиз сўзларни айтиб, хосса қўрни иноят қилиб, рухсат берилди.

Нургил тўғриси етганда бир қари келиб, гадойлиқ қилди. Жолағилар ҳар қайси тўн ва дастор ва фўтадек нима бердилар. Қари хили нима олди. Ярим йўлда бир ёмон ерда жола дакка урди, хили таваҳҳум бўлди. Агарчи жола ғарқ бўлмади, Мир Муҳаммад жолабон сувға йиқилди. Кеча Атарнинг ёвуғида бўлдук.

Сешанба куни Мандировар келилди. Қутлуққадам ва Давлатқадам отаси қалъанинг ичида суҳбат тартиб қилиб эдилар, агарчи сафосиз ер эди, аларнинг хотири учун бир неча аёғ ичиб, намоз дигар ўрдуға келилди.

---

[5] **Қ. б.** — Мулло Алижон.

[6] **Л. б.** — Каз суви.

Чоршанба куни Киндгар чашмасиға бориб, сайр қилдук. Киндгар Мандировар туманиға тааллуқ кенттур. Тамом Ламғонотда ушбу кентта-ўқ хурмо бордур. Бу кент тоғ этагидин юққорроқ воқиъ бўлубтур. Нахлистони шарқ саридур. Бу чашма нахлистоннинг ёнидадур, ён ердадур. Чашма бошидин олти-етти қари қуйироқ тошларни қалаб, ғусл қилғали паноҳе қилибтурлар. Бу мартабағача сувни мушриф қилибтурларким, ғусл қилур кишининг бошиға сув тўкуладур. Бу чашма суви бисёр мулойим, қиш кунлари кишига бу сув аввал жузъий совуқ маҳсус бўладур, сўнгра турғон сойи кишига сув хуш ёқадур.

Панжшанба куни Шерхон Таркалоний уйига тушуруб зиёфат қилди. Намоз пешин андин отланиб, ясағон моҳихоналарда балиқ туттилар. Бурнароқ бу моҳихонанинг кайфияти мазкур бўлуб эди.

Одина куни Хожа Мирмироннинг кентининг яқиниға туштук. Намоз шомда мажлис бўлди.

Шанба куни Алишанг била Алангорнинг оралиғидаги тоғни овладук. Бир тарафдин Алангорлик, яна бир тарафдин Алишанглик чарға қилиб, тоғдин кийикни индурдилар. Хили кийик ўлди. Овдин ёниб, Алангорда маликларнинг боғига тушуб, суҳбат тутулди. Илгариги тишимнинг ярими синиб, ярими қолиб эди, бугун таом ейдурганда қолғон ярими ҳам синди. Сабоҳи отланиб, баликқа тўр солдурдук. Туш бор эдиким, Алишангга бориб, боғда ичилди. Тонгласи Ҳамзахон Алишангнинг маликинингким, ёмон ишлар қилиб, ноҳақ қонлар тўкур эди, қонлиқлариға топшурулди, қасосға еткурдилар.

Сешанба куни вирд ўқуб, Ёнбулоқ йўли била Кобулға мурожаат қилдук. Намоз дигар Алғанудин[1] сув кечиб, намоз шом Қорабуға келиб, отқа бўғуз бериб, моҳазаре ҳозир қилдилар, от арпасини тугатгач, отландук.

---

[1] Қ. б. — Афиту.

ВАҚОЙИИ САНАИ ИСНО ВА САЛОСИНА ВА ТИСЪА МИА[1]

Ўдина куни сафар ойнинг ғуррасида тарих тўққуз юз ўттуз иккидаким, офтоб қавс буржида эди, Ҳиндустон азимати била сафар қилиб, Якланга пуштасидин ўтуб, Деҳи Яъқуб сувининг ғарб тарафидаги ўлангга тушулди. Бу юртта Абдулмулук қўрчиким, етти-секкиз ой эди, Султон Саидхон қошиға элчиликка бориб эди, Хоннинг Янгибек кўкалтош отлиқ киши била келди. Хонимлардин ва Хондин хатлар била муҳаққар савғот ва йилоқ келтурди. Икки кун черик маслаҳати учун бу юртта туруб, мундин кўчуб, ора қўнуб, Бодом чашма тушулди. Бу юртта маъжун едук.

---

[1] «Тўққиз юз ўттиз иккинчи (1525) йил воқиалари».

Чахоршанба куни Борик об тушганда Ҳиндустонда қолғон Нурбекнинг иниларидин йигирма минг шоҳрухийлиқ олтун ва ашрафий ва тангаким, Хожа Ҳусайн[2] девон Лохур холисотидин йибориб эди, келтурли. Аксарини Мулло Аҳмад[3] Балх арбобидин Балх маслаҳати учун йиборилди.

Одина куни ойнинг секкизида Гандамакка тушганда манга тунд резандалиқ бўлди. Биҳамдилло осонлиқ била ўтти.

Шанба куни, Боғи Вафода тушулди. Бир неча кун Ҳумоюн мирзо ва ул юзнинг черики учун Боғи Вафода таваққуф қилилди.

Боғи Вафонинг ҳадди ва худуди ва сафо латофати бу тарихда мукаррар мазкур бўлубтур. Асру сафолиқ боғ воқиъ бўлубтур. Ҳар ким харидорлиқ кўзи била кўрса, билгайким, не турлук ердур. Неча кунким, анда эдук, ичар кунлари аксар ичилди ва сабуҳий қилилди, ичмас кунлари маъжун суҳбати эди. Ҳумоюн мийоддин кўп кейин қолғон жиҳатидин дурушт хатлар битиб, қаттиқ хитоблар қилиб йиборилди.

Якшанба куни сафар ойининг ўн еттисида сабуҳий қилилиб эдиким, Ҳумоюн келди. Кеч келган жиҳатидин бир пора қаттиқ-қаттиқ сўз айттим. Хожа Қалон ҳам Ғазнидин ушбу кун келди.

Ўшул душанба охшоми-ўқ кўчуб, Султонпур била Хожа Рустамнинг орасида солғон янг боққа тушулди.

Чахоршанба куни андин кўчуб, жолаға кириб, Қўшгунбазғача чоғир ичиб бориб, Қўшгунбаздин чиқиб, ўрдуға тушулди. Тонгласи ҳам ўрдуни кўчуруб, жолаға кириб, маъжун ихтиёр қилилди. Дойим тушар юрт Қирқ ариқ эди. Қирқ ариқ тўғрисиға етганда ҳар неча мулоҳаза қилилди, ўрдудин асаре зоҳир бўлмади. Отлар ҳам пайдо бўлмади. Хотирға кечтиким, Гарм чашма ёвуқтур, шояд ўрду анда тушуб экин деб, бу ердин ўтулди. Гарм чашмаға етган чоғ худ кун кеч бўлуб эди, анда ҳам турмай, кечаси ҳам юрулди. Бир ерда жолани турғузуб, бир пора уйқулаб[4], суннат вақти Ядабирға чиқтук. Кун бурни била черик эли кела бошлади. Ўрду худ Қирқ ариқ навоҳисиға тушган экандур, бизга кўрунмайдур.

Жолада шеър айтур эл хили бор эдилар. Мисли, Шайх Абул Воҳид ва Шайх Зайн ва Мулло Алихон[5] ва Турдибек Хоксор, яна баъзилар ҳам бор эди. Суҳбатта Муҳаммад Солиҳнинг бу байти мазкур бўлдиким:

---

[2] Қ. б. — Хожа Ҳасан.
[3] Қ. б. — Мулло Муҳаммад.
[4] Л. б. — уюйқулди.
[5] Қ. б. — Алижон.

Жое ки ту бошн дигареро чи кунад кас[6].
Маҳбубии ҳар ишвагареро чи кунад кас,

дедукким, бу гўшада айтсунлар. Табъи назми бор эл айтмоқ мақомида бўлдилар. Чун Мулло Алихон била хили мутояба қилилур эди, ҳазл тариқи била бу байт бадиҳада хотирға келди.

Монанди ту мадхушу кареро чи кунад кас,
Ҳар говкуну мода ҳареро чи кунад кас[7].

Мундин бурун яхши ва ёмон, жид ва ҳазл ҳарне хотирға етса эди, мутояба тариқи била гоҳи манзум бўлур эди. Ҳар нечук қабиҳ ва зишт назм ҳам бўлса марқум бўлур эди. Бу фурсаттаким, «Мубайин»ни назм қиладур эдим, хотири фотирға хутур этти ва ҳазин кўнгулга мундоқ еттиким, хайф бўлғай ул тилдинким, мундоқ алфозни дарж қилғай, яна фикрини қабиҳ сўзларга харж қилғай ва дафиғ бўлғай ул кўнгулдинким, мундоқ маоний зуҳур эттай, яна зишт хаёллар анда хутур этгай. Андин бери ҳажв ва ҳазл шеър ва назмидан торик ва тоиб эдим. Бу байтни айтур маҳал асло хотирға етмади ва бу маъни ҳаргиз кўнгулга хутур этмади.

Бир-икки кундин сўнг Бигромда тушганда резандалиқ бўлуб иситтим. Бу резандалиқ сурфаға мунжар бўлди. Ҳар йўталганда қон тукурур эдим. аксар иситма бўлди, билдимким, бу иситма[8] қондиндур ва бу ташвишни қилғандин: «Фа ман накаса фа иннамо ямкусу ало нафсиҳ ва ман авфо бимо оҳада алайҳил лоҳа фасаюътиҳи ажран азимо»,

Не қилайин сенинг била, эй тил,
Жиҳатингдин менинг ичим қондур,
Неча яхши десанг бу ҳазл ила шеър,
Бириси фаҳшу бири ёлғондур,
Гар десанг куймайин бу журм била,
Жилавингни бу арсадин ёндур.

«Раббано заламно анфусано ва ин лам тағфир лано ва тарҳамно ланакунанна минал-хосирин».

Яна бошдин истиғфор ва эътизор мақомида бўлуб, бу навъ ботил андешадин, бу йўснлуқ нолойиқ пешадин кўнглумни тиндуруб, қаламни синдурдум. Ул даргоҳдин осий бандаларға бу навъ танбиҳлар давлате-

---

[6] Ҳар бир ноз-қаришмачининг муҳаббатини нима қилсин киши, сен бўлган жойда бошқани нима қилсин киши.

[7] Сенга ўхшаш ҳушсиз, карни нима қилсин киши, Ҳар бир ҳўкизга ўхшаган ва уруғочи эшакни нима қилсин киши.

[8] Л. б. — «иситма» ўрнида «танаббуҳ» ёзилган.

дур азим, ҳар банда ҳамким, мундоқлардин мутанаббиҳ бўлғай саодатедур жасим.

Охшом андин кўчуб, Али Масжид тушулди. Бу юртнинг торлиғидин дойим мен бир пушта устига тушар эдим, черик эли тамом бир қўлда тушар эдиким, мен тушган пушта бориға мушриф эди. Кеча черик элининг ўтидин ажаб яхши чароғон бўлур эди. Ҳар навбатким бу юртта тушулубтур, бу жиҳаттин албатта ичилибтур. Бу қатла ҳам мунда тушганда ичилди. Субҳдин бурун маъжун ихтиёр қилиб, отландим. Ушбу кун рўза ҳам тутдум. Келиб Бигромнинг ёвуғиға тушулди.

Тонгласи ул юртта таваққуф қилиб, карк овиға отландук. Черик Бигром олидағи сиёҳ обдин ўтуб, сув қуйи боқа чарга солдук. Муддате борилғондин сўнг кейиндин киши келдиким, Бигромнинг ёвуғида-ўқ озроқча жангалға карк кирди, теграсини олиб турубтурлар, ўшандин жилаврез тебраб еттук. Жангалға чарга солиб, ғавғо қилғон била карк чиқиб, тузга қоча берди. Ҳумоюн ва ул юздин келганлар ҳеч ким каркни кўрган эмас эрди, бори хотирхоҳ тафарруж қилдилар. Бир куруҳға ёвуқ қовлаб, қалин ўқлаб йиқтилар. Бу карк ҳеч кишига ва отға яхши ҳамла қилмади. Яна икки каркни ҳам ўлтурдилар. Дойим хотирға кечар эдиким, фил била каркни рўбарў қилса, нечук муомала қилғайлар. Бу навбат филбонлар филларни келтурадур экандурларким, бир карк рўбарў-ўқ чиқар, филбонлар илгаррак юруган била карк рўбарў келмас, ўзга сари қочар.

Ул кунким, Бигромда турулди, баъзи бекларни ва ичкиларни ва бахши ва девонлар била олти-етти саркор қилиб, Нилоб гузарида кемаларнинг устига таъйин қилилдиким, жамиъ черик элини ном-баном битиб, сонларин олғайлар.

Оқшоми резандалиқ бўлуб, иситтим, бу резандалиқ йўталга торттн, ҳар йўталганда қон тукурур эдим, хили таваҳҳум бўлди, алҳамдулиллоҳ икки-уч кундин сўнг бартараф бўлди.

Бигромдин кўчуб, ёмғур ёғдуруб, Кобул суви ёқасида тушулди. Ҳиндустондин хабар келдиким, Давлатхон ва Ғозихон йигирма-ўттуз минг черик йиғиб, Калонурни олди, Лоҳур устига келмакчидур. Мўъмин Али тавочини қадаға била чоптурулдиким, биз кўч-баркуч мутаважжиҳдурбиз, биз етгунча урушқунчи бўлмасунлар. Икки қўнуб, панжшанба куни ойнинг йигирма секкизида Синд ёқасиға туштук.

Шанба куни рабиул-аввал ойнинг ғуррасида Синд суйи кечиб, Качакут сувидин ўтуб, дарё ёқасида тушулди. Кемалар устига қўйғон беклар ва бахшилар ва девонлар черикка келган элнинг сонини арзға еткурдилар. Улуқ-кичик, яхши-ёмон навкар, ғайри навкар ўн икки минг киши қаламға келибтур. Бу йил тузда пашкол оз бўлғондур. Тоғ доманасидағи вилоятларда пашкол яхши бўлғондур. Ошлиқ маслаҳатидин тоғ доманаси била Сиялкут йўли била мутаважжиҳ бўлдук. Ҳотий ка-

карнинг вилояти тўғриси етганда, бир рўдта ҳар ерда-ҳар ерда қалин сувлар турубтур. Бу сувлар тамом ях боғлабтур, бир иликча қалинлиғи бўлғой. Ҳиндустонда бу навъ ях ғарибтур. Яхни ўшанда-ўқ кўрулди. Бу неча йилки Ҳиндустонда эдук, қор ва яхдин осор ва аломат кўрулмади.

Синддин беш кўч кўчуб, олтинчида Жуд тоғиға пайваст Болнот жўғининг тоғининг тубида Бакиёллар юрти рўдқа келиб тушулди. Тонгласи эл ошлиқ олур маслаҳати учун ул юртта турдук. Ул кун арақ ичилди, Мулло Муҳаммад Парғарий кўп ҳикоят қилдиким, онча пургўйлуқ қилиб эди, Мулло Шамс худ эртаки шалойин эди, бир шалойинлиқ бошласа, кечгача тугата олмас эди. Ошлиққа борғон қул-қуллуқчи ва яхши ва ёмон ошлиқдин ўта чиқиб, чангал ва тоғ ва қаттиқ ва бўртоғ ерларға парешон ва беҳисоб бориб, бир неча киши олдурдилар. Кичкина тунқатор анда ўлди.

Андин кўчуб, Биҳат сувининг Жиламдин қуйироқ гузар била кечиб туштук, Вали Қизилким, парганаси Бимругирий ва Акриёда эди, Сиялкут кўмаги эди, мунда келиб кўрди. Сиялкутни асрамағон жиҳатидин итоб ва хитоб мақомида эдукким, арз қилдиким, мен парганага келиб эдим, Хисрав кўкалтош Сиялкуттин чиқарида манга хабар ҳам келмади. Бу узри масмуъ эди. Дейилдиким, Сиялкутни асрамадинг, Лоҳурда бекларга неча бориб қўшулмадинг, мулзам бўлди. Чун иш ёвуқ эди, анинг бу жаримасини парво қилмадук.

Ушбу юрттин Сайид Тўфон, Сайид Лочинни Лоҳурдағиларға қўш от била чоптурулдиким, урушқучи бўлманг. Сиялкутта ё Парсрурда келиб бизга қўшулунг.

Ҳар кимнинг сўзи бу эдиким, Ғозихон ўттуз-қирқ минг кишини йиғибтур. Давлатхон ул қарилиғи била белига икки қилич боғлабтур. Булар жазм урушурлар. Хотирға кечтиким, ул масал борким, «гаҳ ёздаҳ беҳ, гаҳ нуҳ»[9]. Чун бу кетмас, Лоҳурдағиларни ўзумизга қўшуб-ўқ урушалинг. Бекларга киши йибориб, ора қўнуб, Чоноб суви ёқасида тушулди. Йўлдин бориб, Баҳлулпурким, холиса эди, сайр қилдук. Қўрғони Чоноб сувининг ёқасида баланд жар устида воқиъ бўлубтур. Хили хотирға ёқти. Сиялкутни мунда келтурур хаёл қилдук. Иншооллоҳ фурсат бўлғоч-ўқ келтурулгусидур.

Баҳлулпурдин ўрдуғача кема била келдук, суҳбат эди, баъзи арақ, баъзи бўза ичилар, баъзи маъжун едилар. Кемадин намоз хуфтандин кечроқ чиқиб, хиргоҳда ҳам озроқча ичилди. От маслаҳатиға бир кун бу сув ёқасида отқа дам бердук.

Одина куни рабиул-аввал ойининг ўн тўртида Сиялкутқа туштук. Дойим Ҳиндустонға борсак, гов ва говмиш ўлжасиға тоғдин ва туздин жат ва кажур беҳад ва беқиёс келур эди. Бошсизлиқ ва зулм қилғучи

[9] «Гоҳ ўн бир яхши, гоҳ тўққуз».

ушбу бадбахтлар эди. Бурун вилоятлар ёғи эди. Хили тили қисиқ йўқ эди. Бу навбатким, бу вилоятлар тамом эл бўлубтур, ўшандоқ муомала қила кириштилар. Сиялкутнинг эшикта яланғоч фақир, мискиниким, ўрдуға келиб эдилар, баякбор гавғо тушти, толонға бордилар. Бошсизлиқ қилғон элни топтуруб, икки-учни пора-пора қилдурдум. Сиялкуттин Шоҳим Нурбекни ҳам Лоҳур бекларига чоптурулдиким, ёғи не ерда эканини таҳқиқ қилиб, қайда қотилурларини соҳиб вуқуф кишидин билиб, айтиб йиборсунлар.

Ушбу юртта бир савдогар келиб, Оламхон, Султон Иброҳимхонға бостурғонини арз қилди. Шарҳи будурким, Оламхон рухсат олғондин сўнг ушмундоқ иссиқ ҳавода ҳамроҳқа боқмай, икки кўчни бир қилиб, Лоҳур келур. Оламхонға рухсат берган фурсатта ўзбек хонлари, султонлари тамом келиб, Балхни қабаб эди. Оламхонға Ҳиндустон сари рухсат бериб, ўзумиз Балх устига отландуқ.

Лоҳурға келгандин сўнг, Ҳиндустондағи бекларға муҳассил кирарким, подшоҳ сизларни манга кўмак бўлсун дебтур, манга қотилиб юрунг. Ғозихонни ўзумизга қўшуб, Деҳли ва Огра устига юрулинг. Булар дерларким, Ғозихонға не эътимод била қотилалинг. Фармон ҳам мундоқтурким, ҳар қачон Ғозихон иниси Ҳожихонни ўғли била даргоҳға йиборса, ё улким, Лоҳурға йибориб, гарав йўсунлуқ турса, сизлар қотилинг. Йўқ эрса қўшулғучи бўлмағайсиз, деб. Сиз ҳам туна-кун урушуб бостурубсиз, яна не эътимод била қўшуласиз. Сизга ҳам маслаҳат эмаским, қотилғайсиз.

Ҳар неча бу йўсунлуқ сўзлар айтиб манъ қилурлар, етиққа кирмас. Ўғли Шерхонни йибориб, Давлатхон ва Ғозихон била сўзлашиб кўрушурлар. Диловархонким, неча маҳал бандта эди, икки-уч ой бўлуб эдиким, Лоҳурға бандтин қочиб келиб эди, ани ҳам ўзи била олиб борур. Маҳмудхон Хонижаҳонким, Лоҳурда паргана берилиб эди, ани ҳам ҳамроҳ элтар. Ғолибо сўзни бу ерға қўярларким, Давлатхон ва Ғозихон Ҳиндустонда қўюлғон бекларни, балки тамом бу тарафни ўзиға олур. Диловархонни ва Ҳожихонни Оламхонға қотар. Булар Деҳли ва Огра тарафини ўзларига олурлар. Исмоил Жилвоний[10] ва яна баъзи умаро келиб, Оламхонни кўрарлар. Бетаваққуф Деҳли сари кўч-баркўч тебрарлар. Индириға етганда, Сулаймон шайхзода ҳам келиб кўрар. Буларнинг жамъияти ўттуз-қирқ мингга тортар, келиб Деҳлини қабарлар, уруш ҳам сола олмаслар, қўрғон элига танқис ҳам бера олмаслар.

Султон Иброҳим буларнинг жамъиятидин хабар топиб, буларнинг устига черик отланур. Евуқроқ етгач, булар ҳам хабар топиб, қўрғон устидин кўпуб, муқобалаға юрурлар. Сўзни мунга қўярларким, агар кундуз уруш солсак, афғон бир-бири номусдин қочмаслар. Агар шаби-

[10] Қ. б. — Улвоий.

хун борсак, қоронғу кечада киши кишини кўрмас, бошлиқ-бошиға бўлурлар деб, ора олти куруҳ ердин шабихун келурлар. Икки қатла шабихунға кун тушга отланиб, икки пос, уч посғача от устида-ўқ туруб, не кейин ёниб, не илгари юруб, сўзни бир ерга қўя олмай, учунчисида кечанинг бир паҳри қола шабихун келурлар. Буларнинг шабихуни чодирға ва ўтоққа ўрт қўймоқ эмиш. Келиб бир бошдин ўрт қўюб, ғавғо солурлар. Жалолхон Жикаҳт ва яна баъзи умаро келиб, Оламхонни кўрарлар.

Султон Иброҳим ўз сарочасидин-ўқ бир неча хос хайли била тебранмас. Мунгача тонг отар. Оламхоннинг бўлғон киши эл таламоққа ва ўлжа олмоққа машғул бўлурлар. Султон Иброҳимнинг чериги кўрарким, буларнинг кишиси асру оздур, ўшандин бир озроқ фавж, бир фил била булар сари мутаважжиҳ бўлур. Фил илгаррак юругач, булар тўхтай олмаслар. Қочарлар. Ўшандин қочғон била Оламхон Миёни дуоб сари кечиб, Понипат навоҳисидин яна Понипот сари ўтарлар. Индирийға етган маҳалда бир баҳона қилиб, Миён Сулаймондин уч-тўрт лак олиб қўярлар. Исмоил Жилвонийдин Оламхоннинг улуғ ўғли Жалолхон булардан айрилиб, Миёни дуоб сари ўзларини тортарлар.

Оламхонға йиғилғон черикдин бир параси, мисли Сайфхон ва Дарёхон ва Маҳмудхон ва Хонижаҳон ва Шайх Жамол фармулий яна баъзилар уруштин бурун-ўқ қочиб, Иброҳимға борурлар. Оламхон ва Диловархон ва Ҳожихон Сиҳринддин ўта бизнинг келиб Милватни олғонимизни хабар топарлар. Диловархон чун ҳамиша давлатхоҳлиқ мақомида эди ва бизнинг учун уч-тўрт ой банд тортиб эди, айрилиб, Султон пурға кўчига келиб, биз Милватни олғондин уч-тўрт кун сўнг Милват навоҳисида бизга келиб, мулозамат қилди.

Оламхон ва Ҳожихон Шатлут[11] сувидин кечиб, Дун била Даштнинг орасидағи тоғда Гингута отлиқ бир берк қўрғонга келиб кирарлар. Бизнинг чопқунчи афғондин ва ҳазордин келиб, буларни қабарлар. Ўшандоқ берк қўрғонни ола ёвушқон экандурларким, кеч бўлур, чиқар хаёли қилурлар, отларининг дарвозаға йиқитилғон жиҳатидин чиқа олмаслар. Филлари бор экандур, филларни илгари солурлар. Аксар отларни филлар босиб ўлтурур. Бовужуд ҳам от била чиқа олмаслар. Қоронғуда яёв чиқиб, юз минг ташвишлар била Ғозихонким, Милватға кирмай, тоғ сари қочиб эди, бориб қўшулурлар. Ғозихон яхшиғина ошнолиқ ҳам бермас.

Зарурат бўлуб, Дуннинг аёғида Лампур[12] навоҳисида Оламхон келиб, мулозамат қилди. Сиялкутта Лоҳурдағилардин киши келдиким, тонгла борча келиб, мулозамат қилурлар.

---

[11] Қ. б. — Сатлуж.

[12] Таржималарда Пахлур. Л. б. — لمپور Қ. б. — بيلور

Тонгласи кўчуб, Парсрурға туштук. Муҳаммад Али жанг-жанг, Хожа Ҳусайн, яна баъзи йигитлар мунда келиб, мулозамат қилдилар.

Ёғининг доираси Рови сувининг Лоҳур тарафда экандур, Бўжак[13] бошлиқларни хабар учун йибордук. Кечанинг уч паҳри бўла ёвушуб эдиким, хабар келтурдиларким, ёғи хабар топқоч, бир-бирига боқмай бурулуб қочарлар.

Эрта кўчуб, партолдин ва уруқдин айрилиб, Шоҳ Мир Ҳусайнни, яна Жонбекни уруққа қўюб, ўзумиз илдам тебрадук. Икки намоз орасида Калонурға келиб туштук. Муҳаммад Султон мирзо ва Одил Султон, ўзга беклар мунда келиб, мулозамт қилдилар.

Калонурдин эрта кўчуб, йўлда Ғозихон ва қочқонларнинг хабарини ёвуқ солиқ бердилар. Муҳаммадий ва Аҳмадий ва Қутлуққадам ва Вали Хозин бошлиқ ва аксар бекларникким, бу навбат Кобулда бекликка юкундурулуб эди, бу қочқонларнинг кейнига қовғунчи йибордук. Андоқ муқаррар бўлдиким, ета олсалар худ хўб, агар етаолмасалар Малут қўрғонининг гирдо-гирдини яхши эҳтиёт қилғайларким, қўрғон эли қочиб кетмагайлар. Бу эҳтиётлардин ғараз Ғозихон эди.

Бу бекларни илгари йибориб, Қонваҳин тўғрисидин Биёҳ суйини кечиб тушулди. Андин ора икки қўнуб, Милват қўрғонининг қўлининг оғзида туштук. Бурун келган беклар била Ҳиндустондағи бекларга ҳукм бўлдиким, қўрғонни яқин қабаб тушгайлар.

Давлатхоннинг набираси, улуқ ўғли Алихоннинг Исмоилхон отлиқ ўғли мунда келди. Бир пора ваъда ва ваъид ва истимолат ва тахдид била яна қўрғонға йибориб, одина куни ўрдуни илгари кўчуруб, қўрғонға ярим куруҳ ёвуқ туштук. Ўзум келиб, қўрғонни кўруб, бронғор, жвонғор, ғулға булжорлар таъйин қилиб, ёниб ўрдуға туштум.

Давлатхон киши йибориб, арз қилдиким, Ғозихон қочиб тоққа борди. Менинг гуноҳимни афв қилсалар, қуллуққа бориб, қўрғонни топшурай. Хожа Мирмиронни йиборилди, тавоҳҳумни хотиридин чиқариб келтурди. Давлатхон ва ўғли Алихон била келдилар. Буюрдумким, ўшал икки қиличким, бизнинг била урушур учун белга боғлаб эди, бўйниға остилар. Мундоқ рустойи ва лода мардак бўлғаймуким, иши бу ерга етиб, ҳануз тааллул қиладур. Илгаррак келтурдилар. Буюрдумким, қиличларни бўйнидин олдилар. Кўрушур вақт юкунмакта таъхир қиладур. Буюрдумким, оёғини тортиб юкундурдилар. Илгари ўлтурғузуб, бир ҳиндустонийни билур кишига буюрдумким, бу сўзларни бирор-бирор анга хотир нишон қила айткил, мундоқ дегилким, мен сени ота дедим, таъзим ва эҳтиромингни ул тариқким, сенинг хотиринг тилар эди, андин яхшироқ қилдим. Ўзунгни ва ўғлонларингни, булужларнинг дарбадарлиқларидин қутқордим. Хайлхоналарингизни ва ҳарамларингизни

[13] Қ. б. — Бўжка.

Иброҳимнинг бандахонасидин халос қилдим. Уч куруҳ Тоторхоннинг вилоятини санга иноят қилдим. Сенинг ҳаққингда ёмон бордиммуким, тўшунг била белингга икки қилич боғлаб, черик тортиб, бизнинг вилоятларнинг устига келиб, мундоқ шўр ва фитна солурсен. Қари мабҳут мардак бир-икки сўз оғзида-ўқ пуйпади, сўзлай олмади. Андоқ муқаррар бўлдиким, хайлхоналари ва ҳарамларини мунга топшуруб, ўзга бўлғон жамиъ жиҳотларни забт қилғайлар. Фармон бўлдиким, Хожа Мирмирон била тушгай.

Шанба куни рабиул-аввал ойининг йигирма иккисида уларнинг хайлхона ва ҳарамхоналарини солим чиқармоқ учун ўзум келиб, Милват қўрғонининг дарвозасининг рўбарўйидаги баландиға туштум. Алихон чиқиб, бир пора ашрафий пешкаш қилди. Намоз дигарга ёвуқ хайлхоналари ва ҳарамлари чиқара кириштилар.

Ғозихонни агарчи чиқиб кетибтур дейдурлар эди, вале баъзилар дедиким, биз кўрдукким, қўрғондадур. Бу жиҳатдин баъзи ичкиларни ва чуҳраларни дарвозада қўюлдиким, гумонлиқ кишини ахтарғайларким, Ғозихон муғаллат қилиб, чиқмағайким, кулий ғараз ул эди. Яна баъзи жавоҳир ва жаровини ҳам яшуруб чиқарадурғон бўлса, забт қилғайлар.

Ушул дарвозанинг олидағи баландида чодир тиктуруб, кеча анда-ўқ бўлдум. Сабоҳи Муҳаммадий ва Аҳмадий ва Султон Жунайд ва Абдулазиз ва Муҳаммад Али жанг-жанг ва Қутлуққадам ва бир-неча ички бекларга фармон бўлдиким, ичкари кириб, хизоналари ва бўлғон жиҳотларини забт қилғайлар. Эл қўрғон эшигида бисёр ғулув қиладурлар эди, сиёсат учун бир неча ўқ оттим, якбор бир қазо ўқи Ҳумоюн мирзонинг қиссахонига текгач-ўқ жон баҳақ таслим қилди.

Икки кеча ўшул баландида қўнуб, душанба куни қўрғонға кириб сайр қилиб, Ғозихоннинг китобхонасиға кирдим. Бир неча нафис китоблар чиқти, бир нечасини Ҳумоюнға бериб, бир нечасини Комронға йибордим. Муллоёна китоблар худ бисёр эди. Вале онча нафис китобларким, кўз тутулур эди, онча чиқмади. Кечаси анда қўнуб, тонгласи ўрдуға келдим.

Ғозихонни қўрғонда тасаввур қилур эдук, ул беҳамият номард ота, оға, инисини ва она-эгачи-синглини Милватта ташлаб, маъдуде била тоғ сари қочибтур.

Мабин он беҳамиятроки ҳаргиз
Нахоҳад дид рўйи некбахти,
Тан осони гузинад хештанро,
Зану фарзанд бигузорад басахти[14].

[14] Ундай беҳамиятни кўрма, у ҳеч қачон хушбахтлик юзини кўрмайди. У ўз гавдасини қутқариб, хотин, бола-чақасини ёмон ҳолда қолдиради.

Чаҳоршанба куни ул юрттин кўчуб, Ғозихон қочқон тоғ сари мутаважжиҳ бўлдук. Милватнинг оғзидағи юрттин бир куруҳ йўл келиб, бир кўлда туштук. Диловархон мунда келиб, мулозамат қилди. Давлатхонни ва Алихонни ва Исмоилхонни ва яна бир неча уруғларини банд қилиб, Каттаға топшурдукким, Баҳрадағи Милват қўрғониға элтиб сахлағай. Ўзгаларниким, ҳар кишига туттурулуб эди, Диловархоннинг итгифоқи била хунбаҳо таъйин қилилди. Баъзини кафилга бериб, баъзини банд қилиб, сахладилар. Катта бандиларини элтти. Давлатхон Султоншурға ета ўлди.

Милват қўрғонини Муҳаммад Али жанг-жангнинг уҳдасида қилдук. Ўз жонибидин оғаси Арғунни бир пора йигитлар била анда қўйди. Ҳазора ва афғондин ҳам икки юз элликча киши қўрғонға кўмак таъйин бўлди.

Хожа Калон Ғазни чоғирларидин бир неча тевада юклатиб эди, Хожа Калоннинг юрти бир баландида воқиъ бўлуб эдиким, қўрғонға ва ўрдуға мушриф эди, анда суҳбате тутулуб, баъзи эл чоғир ичти, баъзи эл арақ ичтилар, тавр суҳбате эди.

Андин кўчуб, Милватнинг бир арғадоллиқ ушоқ тоғларидин ошиб, дунға келдук. Ҳиндустон тили била жулгани «дун» дермишлар. Ҳиндустонда бир оқар сув ушбу дундадур. Дуннинг атрофи қалин кентлардур. Жевол парганаси эмишким, Диловархон аларнинг тағойилари бўлғай. Дун тавр жулгае тушубтур. Руднинг атрофлари ўлангдур, баъзи ерда шоли экибтурлар, ўртасидин уч-тўрт тегирмон сув оқиб борадур. Жулганинг кенглиги бир куруҳ-икки куруҳ, баъзи ери бўлғайким, уч куруҳ ҳам бўлғай. Тоғлари кичикрак-кичикрак пушта йўсунлуқ тоғлардур, кентлари бу тоғларнинг доманаларида воқиъ бўлубтур. Кент бўлмағон ерларда товус ва маймун бисёр. Уй товуғидек товуқ ҳам кўптур. Биайниҳи товуқдур, вале аксар бир рангдур.

Чун Ғозихоннинг хабари бир ерда муҳаққақ эмас эди, Турдикани ва Бирим Дев Малинҳос била таъйин қилдукким, ҳар ерда Ғозихон бўлса, бориб, бир навъ қилиб, иликлағайлар.

Бу дун атрофидаги ушоқ тоғларда тавре мазбут қалъалар тушубтур. Шарқи шимол тарафида бир қалъа воқиъ бўлубтур, Кўтила отлиқ, атрофи етмиш-сексон қари, якандоз улуғ дарвозаси тарафи етти-секкиз қари бўлғай. Пули равон солур ерининг кенглиги ўн-ўн икки қари бўлғай, икки узун йиғочни кўпрук қилибтурлар. Отни ва галани андин ўткарурлар.

Бу кўҳистонда Ғозихоннинг беркитган қўрғонларидин бири будур, кишиси бор экандур. Чопқунчи етиб, уруш солур. Алар ёвушқондурлар. Кеч бўлғоч, қўрғоннинг ичидагилар мундоқ руст қўрғонни ташлаб қочарлар.

Бу дун навоҳисида яна бир руст қўрғон Гинкута қўрғонидур, анинг атрофи ҳам учмадур, вале ул мунча руст эмастур. Оламхон ушбу Гинкута қўрғониға кириб эди, бурун мазкур бўлди.

Ғозихоннинг устига илғор айирғондин сўнг ҳиммат рикобиға оёқ қўюб, таваккул инониға илик уруб, Султон Иброҳим бинни Султон Искандар бинни Султон Баҳлул Лудий афғоннинг устигаким, ул тарихда Деҳли пойтахти ва Ҳиндустон мамолики анинг тахти тасарруфида эди, ҳозир черигини бир лак дерлар эди, ўзида ва бекларида мингга ёвуқ фил ченарлар эди, мутаважжиҳ бўлдук. Бир кечдин сўнг Боқи шиғовулға Диболпурни иноят қилиб, Балхқа кўмак йиборилди. Балх маслаҳати жиҳатидин, қалин ярмоқ ва Кобулдағи уруқ-қаёш ва ўғлон-ушоққа Милват фатҳида тушган матоъдин савғотлар йиборилди.

Дундин қуйи бир-ики кўчтин сўнг Шоҳ Имод Шерозий Оройишхон ва Мулло Муҳаммад музаҳҳибнинг хатларини олиб келди. Бир пора давлатхоҳлиқ изҳори қилиб, бу юрушга саъй ва эҳтимомлар қилибтурлар. Биз дағи бир яёқдин иноят фармонлари йибориб, илгари кўчтук.

Милваттин борғон чопқунчи Ҳарур, Каҳлур ва ул навоҳидаги тоғ қўрғонлариниким, муддатлар экандур, ул ораға берклигидан ҳеч ким борғон эмас экандур, тамом олиб, элини талаб, бизга келиб қўшулдилар. Оламхон ҳам хароблаб, яёқ-яланғ келди. Ўтрусиға беклардин ва ичкилардин йибориб, отлар ҳам йибордук. Ушбу навоҳида келиб, мулозамат қилди. Бу навоҳининг тоғ ва дараларига дағи чопқунчи бориб, бир-икки қўнуб келдилар. Муътабар нима иликка тушмади. Шоҳ Мир Ҳусайн ва Жонбек ва баъзи йигитлар чопқунға рухсат тилаб бордилар.

Дунда эканда икки-уч навбат Исмоил Жилвонийнинг ва Бибаннинг арзадошлари келди. Мундин ҳам аларнинг кўнгли тилагандек фармонлар йиборилди.

Дундин кўчуб, Арупар келдук. Арупарда эканда қалин ёмғурлар ёғди. Филжумла совуқ бўлди. Оч-яланғоч ҳиндустонийлар қалин қирилди.

Арупардин кўчуб, Сиҳринд тўғриси Каралға[15] тушуб эдукким, бир ҳиндустоний: «Султон Иброҳимнинг элчисидурмен»,—деб келди. Агарчи, хат ва китобати йўқ эди, биздин бир киши элчиликка истидъо қилибдур. Биз ҳам анинг муқобаласида бир Саводий тунқаторни йибордук. Бу фақирлар етгач, ҳар иккисини Иброҳим банд қилдурур. Ўшал кунким, Иброҳимни бостук, ўшал замон Саводий халос бўлуб келди.

Ора қўнуб, Банур[16] ва Санур рўди ёқасиға туштук. Ҳиндустонда дарёлардин бошқа бир оқар сувким бор—будур, муни Гагар суви дерлар, Читр ҳам бу сув ёқасидадур. Бу сув юққори сайр қила отландук.

---

[15] Қ. б. — Кармол.
[16] Л. б. — Танур.

Читрдин уч-тўрт куруҳ юққорроқ бу сув рўднинг зиҳидин чиқиб келадур, рўд юққориким, сайрға борилди, бир кенг дарадин тўрт-беш тегирмон сув чиқиб келадур. Юққороқ хили латиф ва хуш ҳаво муносиб ерлардур. Ушбу сувнинг кенг дарадин чиқишида бир чаҳорбоғ буюрдум. Бу сув тузга тушуб, бир-икки куруҳ йўл бориб, рўдға сингадур. Гагар суви зиҳобдин чиқар, бу сув сингар ердин уч-тўрт куруҳ қуйироқ бўлғай. Пашколда бу рўд суви қалин келиб, Гагар сувиға қотилиб, Сомона ва Саномға борурлар.

Бу юртта хабар топтукким, Султон Иброҳимким, Деҳлининг бери ёнида эди, андин илгари боқа кўчубтур, яна Ҳисори Фирузанинг шақдори Ҳамидхони хосса хайлий Ҳисори Фируза ва ул навоҳининг черики била Ҳисори Фирузадин ўн-ўн беш куруҳ берирак чиқиб келибтур. Каттабекни хабар учун Иброҳимнинг ўрдусиға йиборилди. Мўмин аткани Ҳисори Фируза черикига хабар учун йиборилди.

Якшанба куни жумодил-аввал ойининг ўн учида Анболадин кўчуб, бир кўл ёқасиға тушуб эдукким, Мўъмин атка ва Каттабек ушбу кун келдилар. Ҳумоюнни тамом бронғор кишиси билаким, Хожа Калон ва Султон Муҳаммад дўлдай ва Вали Хозин бўлғай ва Ҳиндустонда қолғон беклардин Хисравбек ва Ҳиндубек ва Абдулазиз ва Муҳаммад Али жанг-жанг ва ғулдин ичкилардин ва йигитлардин Шоҳ Мансур барлос ва Каттабек ва Муҳиб Али ва бир пора киши қўшуб, Ҳамидхон устига таъйин қилдук.

Бибан ушбу юртта келиб, мулозамат қилди. Бу афғонлар кўп рустойи ва беҳуш эл бўладур. Бовужудким, Диловархон ҳам навкар ва ҳам мартабаға андин улуқроқ, ўлтурмас, Оламхоннинг ўғлонлариким, подшоҳзодалардур алар ўлтурмас, бу ўлтурмоқ истидъо қилди, анинг номаъқулиға ким қулоқ солур.

Душанба куни сабоҳи ойнинг ўн тўртида Ҳамидхон устиға Ҳумоюн мутаважжиҳ бўлди. Илғоб, Ҳумоюн ўзидин илгаррак юз-юз эллик ўбдон йигитни қоровул айирур. Қоровул кишиси ёвуқ етиб, илик олишиб, бир-икки даст эгаришган маҳалда кейиндин Ҳумоюннинг қораси пайдо бўлғач-ўқ ғаним қочар. Юз-икки юз киши тушуруб, яримининг бўйнини уруб, яримини етти-секкиз фил била келтурди. Ҳумоюннинг бу фатҳининг хабарини одина куни туш вақтида ойнинг ўн секкизида Бек Мирак мўғул ўшал юртта-ўқ келтурди. Филҳол хосса бош-оёқ ва тавиладағи хосса отлардин бир от иноят қилиб, жулду ҳам ваъда бўлди.

Душанба куни ойнинг йигирма бирида ўшал юртта Ҳумоюн юзча банди била ва етти-секкиз фил била келиб, мулозамат қилди. Бандиларни Устад Аликули ва туфангандозларга буюрулдиким, сиёсат жиҳатидин борини туфанг била қирдилар. Аввали юруши ва аввал иш кўргани бу эди. Шугунға бисёр яхши бўлди, Қовуғунчи қочғон элини қовлаб, Ҳисори Фирузаға етган била-ўқ олурлар, Ҳисори Фирузани талаб кел-

дилар. Ҳумоюнға Ҳисори Фирузани тавобиъ ва лавоҳиқи билаким, бир курур вилояттур, яна бир курур ярмоқ жулду берилди.

Ул юрттин кўчуб, Шоҳобод келдук. Тил тутар учун Султон Иброҳимнинг ўрдусиға киши йибориб, неча кун бу юртта таваққуф бўлди. Раҳмат пиёдани фатҳномалар била Қобулға йиборилди.

Ушбу юртта душанба куни жумодил-аввал ойининг йигирма секкизида офтоб ҳамал буржиға таҳвил қилди. *Ўн секкиз ёшда эди, ушбу юртта Ҳумоюн юзига устара ё миқроз тегурди, тарих сана 961 бўлғай[17].

Иброҳимнинг ўрдусидин ҳам мутавотир хабарлар кела бошладиким, бир куруҳ-икки куруҳ кўчуб ҳар юртта икки-уч кун мақом қила-қила келадур. Биз ҳам мутаважжиҳ бўлўб, Шоҳоблдин ора икки қўнуб, Жўн дарёсининг ёқосиға Сарсова ғарбиси келиб туштук. Хожа Калоннинг навкари Ҳайдарқулини тил тута йиборилди.

Мен Жўн дарёсини гузар била кечиб бориб, Сарсовани сайр қилдим. Ул кун маъжун ҳам едук. Сарсованинг чашмаси бор, озроқча сув бу чашмадин чиқиб борадур, ёмон ер эмас. Бир Турдибек хоксор таъриф қилди. Мен дедимким, сеники бўлсун. Бу тақриб била Турдибекка Сарсова берилди.

Бир кемада толор ясатиб, гоҳи кема сайри қилур эдим, гоҳи кўчларда кема била андин келур эдим.

Ул юрттин дарё ёқалай қуйиға боқа икки кўч кўчулуб эдиким, тил тута борғонлардин Ҳайдарқули хабар келтурдиким, Довудхон Ҳайтимхонни беш-олти минг киши била Миёни дуоб сари кечурубтур. Уч-тўрт куруҳ Иброҳимнинг доирасидин берирак доира уруб ўлтурубтур.

Бу фавжнинг устида якшанба куни жумодил-охир ойининг ўн секкизида[18] Чин Темур *Султонни ва Маҳди Хожа ва Муҳаммад Султон[19] мирзо ва Одил Султонни тамом жвонғор кишисиниким, Султон Жунайд ва Шоҳ Мир Ҳусайн ва Қутлуққадам бўлғай ғулдин ҳам Юнус Али ва Абдулло ва Аҳмадий ва Каттабекни илғор айирдук. Намоз пешин бу ердин сув кечиб, намоз дигар-намоз шом орасида ул юздин тебрадилар. Бибан ушбу илғор баҳонаси била сувдин ўтуб қочти. Фарэ вақтида ғаним устига етарлар. Оз-оғлоқ ясаб чиққандек қилурлар. Бизнинг кишн етган била-ўқ олиб тебрарлар. Иброҳимнинг доираси тўғрисиғача тушура борурлар. Ҳайтимхонниким, Довудхоннинг оғаси ва бир сардори ул эди, тушуруб, етмиш-сексон банди била, олти-етти фил била келиб кўрдилар. Сиёсат учун аксари ясоққа етти.

Андин кўчуб, бронғор, жвонғор, ғул ясол ясабдим кўрулди. Ул миқдорким, қиёс қилур эдук, онча черик назарға келмади.

---

* [17] Қозон босмасида Ҳумоюннинг 18 ёшга киргани тарихини 961 йил деб кўрсатилиши хато. Лондон босмасида бу жумла тушурилиб қолдирилган.

[18] Л. б. — «Ўн» сўзи йўқ.

* [19] Л. б. — тушган.

Бу юртта фармон бўлдиким, жамиъ черик эли фарохўр ҳолиға аробa келтургайлар. Етти юз аробa бўлди. Устод Алиқулиға фармон бўлдиким, Рум дастури била аробаларнинг орасида занжир ўрниға ўйнинг хомидин арғамчилар эшиб, бир-бириға боғлағайлар. Ҳар икки аробa орасида олти-етти тўра бўлғай. Туфакандозлар бу аробa ва тўраларнинг кейнида туруб, туфак отқайлар. Бу асбобнинг тартиби жиҳатидин беш-олти кун бу юртта таваққуф бўлди.

Ва бу асбоб ва олот тайёр ва мукаммал бўлғондин сўнг, тамом бекларни ва сўз билур ўбдон йигитларни дағи кенгашға тилаб, ом кенгаш қилиб, раъйлар мунга қарор топтиким, Понипат шаҳредур, маҳаллот ва уйлари қалин, ҳар тараф маҳоллот ва уйлар бўлур, яна атрофини аробa ва тўра била беркитиб, туфакандоз ва яёқни аробa ва тўра орқасида таъйин қилмоқ керак.

Бу қарор била кўчуб, ора қўнуб, панжшанба куни жумодил-охир ойнинг салхи Понипат келдук. Ўнг қўл шаҳр ва маҳаллот бўлди. Олимизда тартиб қилғон тўралар бўлди. Сўл қўлда ва баъзи ерларда хандақ ва шох бўлди. Ҳар ўқ отими ерда юз-юз эллик отлиқ чиққудек ерлар қўюлди. Черик эли баъзи хили мутараддид ва мутаваҳҳим эдилар. Тараддуд ва тавақҳум бетақрибдур. Неким азалда тенгри тақдир қилибтур, андин ўзга бўлмас. Агарчи аларни ҳам айб қилиб бўлмас, ҳақ алар жониби эди. Неучунким, ватандин икки-уч ойчилиқ йўл келилиб эди. Ғариб қавме била элнинг иши тушуб эди. Не биз аларнинг тилларини билур эдук, не алар бизнинг тилимизни.

Парешон жамъэю, жамьэ парешон,
Гирифтор қавмею, қавме ажойиб.

Ғанимнинг ҳозир черикини бир лак ченарлар эди. Ўзининг ва умаросининг минг-икки мингга ёвуқ фили бор дерлар эди. Икки отасидин қолғон хазина худ нақд илигида эди, Ҳиндустонда расме бордурким, мундоқ иш тушганларда ярмоқ бериб, мийод била навкар тутарлар. Бу элни бидҳиндий дерлар. Агар мундоқ хаёл қилса эди, бир лак, икки лак ҳам навкар тута олур эди. Тенгри таоло рост келтурди, не йигитини рози қила олди, не хазинасини улаша олди. Қандин йигитини ризо қила олурким, табиатиға имсок кўп ғолиб эди. Ўзи ярмоқ йиғиштурмоққа беҳад толиб, бетажриба йигит эди. Не келиши саранжомлиқ эди, не туруши, не юруши эҳтимомлиқ эди, не уруши.

Ул фурсаттаким, Понипатта черик элининг атроф ва жавонибини аробa ва шох ва хандақ била мазбут ва мураттаб қилиладур эди. Дарвеш Муҳаммад сарбон арзға етгурдиким, мунча эҳтиёт ким бўлди, ул не имкондурким келгай.

Дедимким, сен буларни ўзбак хон, султонлариға қиёс қиламусен? Ул йил Самарқанддин чиқиб, Ҳисор келганда ўзбакнинг жамиъ хон ва

султонлари йиғилиб, иттифоқ қилиб, бизнинг устумизга келур азимат била Дарбанддин ўттилар. Биз жамиъ сипоҳи ва мўғулнинг кўч ва молларини маҳаллотқа киюруб, маҳаллотни кўчабанд қилиб, беркиттук. Чун ул хонлар ва султонлар юруш-турушнинг ҳисоб ва яроғини билур эдилар, кўрдиларким ўлук-тирикни Ҳисорда кўруб, Ҳисорни беркиттук. Ҳисор устиға келмакнинг ҳисобин топа олмай, Чағониён навоҳиси Навандокдин-ўқ ёндилар. Буларни аларға ўхшатма. Иш ҳисобини ва юруш яроғини қанда билурлар.

Тенгри рост келтурди, мен дегандек-ўқ бўлди. Етти-секкиз кун Понипатта эдук, оз-оз кишимиз бориб, доирасиғача қалин кишиларига ўқ қўярлар эди, бош кесиб келтурурлар эди. Алар ҳеч ҳаракате ва жунбуше қилмаслар эди. Охир баъзи давлатхоҳ Ҳиндустоний бекларнинг раъйи била амал қилиб, Маҳди Хожа ва Муҳаммад Султон мирзо ва Одил Султон ва Хисрав ва Шоҳ Мир Ҳусайн ва Султон Жунайд барлос ва Абдулазиз мирохур ва Муҳаммад Али жанг-жанг ва Қутлуққадам ва Вали Хозин ва Мухиб Али халифа ва Муҳаммад бахши ва Жонбек ва Қаракўзи бошлиғ тўрт-беш минг кишини шабихунға йибордук. Кеча била ўбдон иттифоқ қила олмай, парешон бориб тегарлар, иш қила олмадилар. Тонг отиб, ёруқ бўлгунча ғанимнинг доирасининг яқинида эдилар, ғаним кишиси нақораларини чолдуруб, филлар била ясаб чиқтилар. Агарчи иш қила олмадилар, андоқ қалин киши била илик олишиб, вале ҳеч киши қора олдурмай, солим ва саломат чиқтилар. Муҳаммад Али жанг-жангнинг оёғиға ўқ тегди, агарчи муҳлик эмас эди, вале уруш куни ишга ярамади.

Бу хабарни топиб, Ҳумоюнни черики била бир куруҳ-бир ярим куруҳ буларнинг ўтрусиға йибориб, ўзум ҳам қолғон черик била ясаб чиқтим. Шабиҳун борғонлар Ҳумоюнға қўшулуб келдилар. Чун ғаним кишиси илгаррак келмади, биз ҳам ёниб туштук.

Бу кеча ўрдуда ғалат ғавғое тушти. Бир гирига ёвуқ сурон эди ва ғавғо эди. Мундоқ ғавғоларни кўрмаган элларга хили тарадуд ва таваҳҳум бўлди. Бир замондин сўнг ғавғо босилди.

Одина куни ражаб ойининг секкизида фарз вақтида қоровулдин хабар келдиким, ғаним ясаб келадур. Биз дағи жибаланиб, яроғланиб отландук. Бронғор Ҳумоюн ва Хожа Калон ва Султон Муҳаммад дўлдай ва Ҳиндубек ва Вали Хозин ва Пирқули Сийстоний эди. Жвонғор Муҳаммад Султон мирзо ва Маҳди Хожа ва Одил Султон ва Шоҳ Мир Ҳусайн ва Султон Жунайд барлос ва Кутлуққадам ва Жонбек ва Муҳаммад бахши ва Шоҳ Ҳусайн Ёрагий[20] мўғул ғончи эди.

Ғулнинг ўнг қўли Чин Темур Султон ва Сулаймон мирзо, Муҳаммадий кўкалдош ва Шоҳ Мансур барлос ва Юнус Али ва Дарвиш Му-

[20] Қ. б. — Баргий.

ҳаммад сорбон ва Абдулло Китобдор эди. Ғулнинг сўл қўли Халифа ва Хожа Мирмирон ва Аҳмадий парвоначи ва Турдибек ва Қўчбек ва Муҳиб Али ҳалифа ва Мирзобек тархон эди. Ировул Хисрав кўкалтош ва Муҳаммад Али жанг-жанг эди. Абдулазиз мирохўрни тарҳқа тайин қилиб эдук. Бронғорнинг учида Вали Қизил ва Малик Қосимни, Бобо қашқани мўғуллари била тўлғамаға муқаррар қилдук. Жвонғорнинг учида Қорақўзи ва Абул Муҳаммад найзабоз ва Шайх Али ва Шайх Жамол борин ва Маҳди ва Тенгриқули Пишғи мўғулни тўлғамаға ясадук. Ғаним кишиси ёвуқ келгач, бу икки бўлак тўлғама ўнг қўлдин, сўл қўлдин ғанимнинг орқасиға эврулгайлар. Ғанимнинг қораси кўрунганда, бронғор сари майли кўпрак эди, бу жиҳаттин Абдулазизникиким, тарҳқа муайян эди, бронғорға кўмак йиборилди.

Султон Иброҳимнинг қораси йироқтинким, кўрунди, ҳеч ерда даранг қилмай, тез-ўқ келадур эди. Илгаррак кела бизнинг қорамизким, аларға кўрунди, бу тартиб ва ясолниким, мулоҳаза қилдилар, ҳаср бўлуб, турай-турмай, келай-келмай дегандек қилиб, не тура олди, не бурунғидек бедаранг кела олди.

Фармон бўлдиким, тўлғамаға тайин бўлғон киши ўнг қўлдин, сўл қўлдин ғанимнинг орқасиға эврулуб, ўқ қўюб, урушқа машғул бўлғайлар. Бронғор, жвонғор ҳам юруб, ғаним била тегишгайлар. Тўлғама кишиси орқасиға эврулуб, ўқ қўя кириштилар. Жвонғордин Маҳди Хожа бурунроқ тегишти. Маҳди Хожанинг ўтрусиға бир фавж бир фил била келди. Булар ҳам қалин ўқ қўюб, ул фавжни ёндурдилар. Жвонғорға кўмак ғулдин Аҳмадий парвоначи ва Турдибек, Қўчбек ва Муҳиб Али халифани йиборилди. Бронғорда ҳам уруш қойим бўлди.

Муҳаммад Али кўкалтош ва Шоҳ Мансур барлос ва Юсуф Али ва Абдуллоға фармон бўлдиким, ғулнинг олида рўбарўдин юруб, урушқа машғул бўлдилар. Устод Алиқули ҳам ғулнинг олидин неча қатла яхши фарангилар отти. Мустафо тўпчи ҳам ғулнинг сўл қўлидин ароба устидаги зарбзанлар била яхши зарбзанлар отти. Бронғор, жвонғор ва ғул ва тўлғама ғанимнинг гирдо-гирдини олиб, шиба қўюб, бажид урушқа машғул бўлдилар. Бир-икки қатла жвонғор, бронғор сари қисқа-қисқа ҳамлалар қилдилар. Бизнинг киши ўқ қўюб, шиба зарби била яна ғулиға тиқтилар. Ғанимнинг ўнг қўли ва сўл қўли бори бир ерда йиғилиб, андоқ тиқилиш бўлдиким, не илгари кела олдилар, не қочғали йўл топа олдилар.

Офтоб бир найза бўйи чиқиб эдиким, уруш ангизи бўлди. Кун гушгача зарб уруш эди. Кун туш бўла аъдо мағлуб ва мақҳур ва аҳиббо мубтаҳиж ва масрур бўлдилар. Тенгри таоло фазл ва карами била мундоқ душвор ишни бизга осон қилди ва андоқ қалин черикни ярим кунда андоқ ер била яксон қилди. Беш-олти минг киши Иброҳимнинг яқинида бир ерда-ўқ қатлға етибтурлар. Ўзга ҳар ерда ўлганларни бу маъракада

ўн беш-ўн олти минг тахмин қилур эдук. Сўнгра Оғрага келганда Ҳиндустон эли тақриридин андоқ маълум бўлдиким, қирқ-эллик минг киши бу маъракада ўлган экандур.

Ёғини босиб тушира-тушира юрулди. Ўтрудин тушурган умароларни ва ўғлонларни олиб кела бошладилар. Сурук-сурук филларни филбонлари келтуруб, пешкаш қилдилар. Ёғининг кейнича юруб, хосса тобиндин Қисмтой мирзони[21] ва Бобочуҳрани ва Бужка бошлиқларни, Иброҳимни чиққан хаёл қилиб, қувғунчи таъйин қилдукким. Оғрага етгунча таъжил била бориб, иликлагайлар.

Иброҳимнинг ўрдусининг ичи била ўтуб, сароча ва уйларини сайр қилиб, бир қора сув ёқасиға туштук. Намоз дигар бор эдиким, Тоҳир Табарий халифанинг қайин иниси Султон Иброҳимнинг ўлугини қалин ўлуклар ичида таниб, бошини келтурди.

Ушбу кун-ўқ Ҳумоюн мирзони ва Хожа Калон ва Муҳаммадий ва Шоҳ Мансур барлос ва Юнус Али ва Абдулло ва Вали Хозинни тайин қилдукким, жарида илдам юруб, Оғрани иликлаб, ҳизонани забт қилғайлар.

Маҳди Хожани ва Муҳаммад Султон мирзо ва Одил Султон ва Султон Жунайд барлос ва Қутлуққадамни муқаррар қилдукким, партолдин айрилиб, илғаб, Деҳли қўрғониға кириб, хизоналарни эҳтиёт қилғайлар.

Тонгласи кўчуб, бир куруҳ йўл келиб, от маслаҳатиға Жўн* ёқасиға туштук. Ора икки қўнуб, сешанба куни Шайх Низом авлиёнинг мазорини тавоф қилиб, Деҳли тўғриси Жўн[22] ёқасида тушулди. Ушбу чаҳор шанба охшоми-ўқ Деҳли қўрғонини сайр қилиб, кечаси анда бўлуб, тонгласи панжшанба куни Хожа Қутбиддиннинг мазорини тавоф қилиб, Султон Ғиёсиддин филбон ва Султон Алоуддин Хилжийнинг мақбара ва иморатлари ва минорини ва ҳавзи хосни ва Султон Баҳлул ва Султон Искандарнинг мақобири ва боғотини сайр қилиб, ўрдуға тушуб, кемага кириб, арақ ичилди. Деҳлининг шикдорлиғини Вали Қизилға иноят қилиб, Дўстни Деҳли вилоятида девон қилиб, бўлғон хизоналарни муҳр қилиб, буларнинг уҳдасиға қилдук.

Панжшанба куни андин кўчуб, Туғулқобод тўғриси Жўн[23] ёқасиға тушулди.

Одина куни ул юртда таваққуф қилдук. Мавлоно Маҳмуд ва Шайх Зайн, яна баъзи бориб, Деҳлида жумъа намози қилиб, менинг отимға ҳутба ўқуттилар. Фуқаро ва масокинға бир пора ярмоқ улашиб, ўрдуға келдилар.

---

[21] Қ. б. — Қосмой мирзо.

*, [22], [23] Қ. б. — Жўй.

Шанба куни ул юрттин кўчуб, кўч-баркўч Огра азимати қилилди. Мен бориб, Туғулқободни сайр қилиб, ўрдуға туштум.

Одина куни ражаб ойининг йигирма иккисида Огранинг маҳаллоти Сулаймон фармулийнинг манзилиға тушулди. Чун бу юрт хили қўрғондин йироқ эди, Тонгласиға кўчуб, Жалолхон Жикҳатнинг иморатиға тушулди.

Ҳумоюнким, илгаррак келиб эди, қўрғондағилар узр айтиб, ҳиял қилибтурлар, булар ҳам элнинг бесарлиғини мулоҳаза қилиб, ҳизонаға дастандоз бўлмағайлар деб, биз келгунча чиқар йўлларни эҳтиёт қилиб, ўлтурубтурлар.

Бикраможит ҳиндуким, Гувалёр рожаси эди, юз йилдин кўпрак Гувалёр вилоятида оталари салтанат қилиб эдилар. Искандар Гувалёрни олур маслаҳатиға неча йил Оградa ўлтурди. Сўнгра Иброҳим замонида Аъзам Ҳумоюн Сарвоний неча маҳал бажид урушти, охир сулх била олиб, Шамсободни анга берди. Бикраможит Султон Иброҳимни босқонда дўзаҳҳа борди. Авлоди ва хайлхонаси Оградa келганда Бикраможитнинг хайлхонасининг қочар хаёли бор экандурким, Ҳумоюн қўйғон кишилар кўп эҳтиёт мақомида бўлур, Ҳумоюн ҳам борғали қўймас. Ўз ризолари била қалин жавоҳир ва жаров Ҳумоюнға пешкаш қилур. Бу жумладин бир ашҳар олмос[24] эдиким, Султон Алоуддин келтурган экандур. Андоқ машҳурдурким, бир муқаййим[25] мунинг қийматини тамом оламнинг икки ярим кунлуқ харжи[26] дебтур, ғолибо секкиз мисқолдур. Мен келганда Ҳумоюн менга пешкаш қилди, мен Ҳумоюнға-ўқ бағишладим.

Қўрғон ичидаги сипоҳилардин билгулук кишилардин бири Малик Дод Кароний эди, яна Малик Сўрук, яна Фирузхон Мевотий эди. Бир нима ҳиял булардин зоҳир бўлди. Сиёсат қилиб йиборилди. Малик Дод Каронийни чиқариб, баъзи истидъолар қилибтурлар.

Бора-кела бу сўзлар қарор топқунча тўрт-беш кун ўтти. Аларнинг муддаосидек иноят ва шафқат қилиб, жамиъ жиҳотларини ўзларига-ўқ маоф туттук. *Иброҳимнинг отасиға етти лаклик паргана нақд инсят бўлди. Бекларига ҳам ҳар қайсиға парганалар берилди[27]. Иброҳимнинг отасини байрилари[28] била чиқариб, Оградин бир куруҳ сув қуйи юрт берилди.

Панжшанба куни ражаб ойининг йигирма секкизида намоз дигар Оградa кириб, Султон Иброҳимнинг манзилига тушулди. Тарих тўққуз

---

[24] Л. б. — бир шуҳратий олмос.
[25] Л. б. — муқаввим.
[26] Л. б. — сарфи.
[27] Л. б. — Бу ибора тушган.
[28] Л. б. — партоллари.

юз ўндаким[29], Кобул вилояти мусаххар бўлди, ул тарихдин бу тарихқача ҳамиша Ҳиндустон ҳаваси қилилур эди. Гоҳи бекларнинг суст райълиғидин, гоҳи оға-ининнинг ноҳампойлиғидин Ҳиндустон юруши муяссар бўлмас эди. Охир мундоқ мавониъ қолмади. Кичик-кирим бек ва бекоттин ҳеч ким хилофи мақсуд сўз айта олмади.

Тарих тўққуз юз йигирма бешида[30] черик тортиб, Бажурни зўр била икки-уч керида олиб элини қатли ом қилиб, Беҳраға келдук. Толон ва торож қилмай, Беҳра элиға моли омон солиб, нақд ва жинсдин тўрт лак шоҳрухий олиб, черик элига навкар адади била улашиб, Кобулға мурожаат қилилди.

Ушбу тарихдин тўққуз юз ўттуз иккигача[31] Ҳиндустонға, *бажид юрушуб, етти-секкиз йилда беш навбат Ҳиндустонға[32] черик торттук. Бешинчи навбат тенгри таоло ўз фазл ва карами била Султон Иброҳимдек ғанимни мақҳур ва абтар қилиб, Ҳиндустондек васиъ мамлакатни бизга муяссар ва мусаххар қилди.

Ҳазрати рисолат замонидин бу тарихқача ул юз подшоҳларидин уч киши Ҳиндустон вилоятиға мусаллит бўлуб, салтанат қилибтурлар: бир, Султон Маҳмуд Ғози ва авлоди Ҳиндустон мамлакатида муддати мадид салтанат тахтиға ўлтурубтурлар. Иккинчи, Султон Шиҳобиддин Ғурий ва қуллари ва тавобии кўп йиллар бу мамоликда подшоҳлиқ сурубтурлар. Учунчи мендурмен, вале менинг ишим ул подшоҳларнинг ишига ўхшамас; не учунким, Султон Маҳмуд Ҳиндустонниким мусаххар қилди, Хуросон тахти анинг тахти забтида эди ва Хоразм ва Дорулмурз[33] салотини анга мутиъ ва мунқод эди. Самарқанд подшоҳи анинг зери дасти эди. Черики икки лак бўлмаса, худ бир лакта не сўз эди. Яна ғанимлари рожалар эди. Тамом Ҳиндустон бир подшоҳда эмас эди. Ҳар рожа бир вилоятга ўз бошича подшоҳлиқ қилур эди.

Яна султон Шиҳобиддин Ғурий агарчи Хуросон салтанати анда эмас эди, оғаси Султон Ғиёсиддин Ғурийда эди. «Табоқоти Носирий» да келтурубтурким, бир навбат бир лаку йигирма минг баргуствондор била Ҳиндустонға черик тортибдур. Мунинг ғанимлари ҳам рой ва рожалар эди. Тамом Ҳиндустон бир кишида эмас эди.

Аввал навбатким, Беҳрага келдук, минг беш юз, ниҳояти икки минг киши бўлғай эдук. Бешинчи навбатким келиб, Султон Иброҳимни босиб, Ҳиндустон мамоликини фатҳ қилдим, ҳеч қачон Ҳиндустон юрушида мунча черик била келилмайдур эди. Навкар ва савдар ва чокар жамиъ черик била бўлғонлар ўн икки минг киши қаламға келди. Мэнга

[29] Милодий йил ҳисоби билан 1504/5 йил.
[30] Милодий 1519 йил.
[31] Милодий йил ҳисоби билан 1526 йилгача.
* [32] Л. б. — бу жойи тушган.
[33] Л. б. — Дор-модор.

тааллуқ вилоёт Бадахшон ва Қундуз ва Кобул ва Қандаҳор эди, вале бу вилоятлардин муътаддун биҳ нафъэ йўқ эди, балки баъзи вилоятлар ёғиға ёвуқ воқиъ бўлғон учун, қуллий мададлар қилмоқ лозим эди. Яна жамиъ Мовароуннаҳр вилоятлари ўзбак хавонин ва салотиннинг тасарруфида эди, юз мингга ёвуқ чериклари бор эди, қадимий душман эди. Яна Ҳиндустон мамлакати Беҳрадин Баҳорғача афғон тасарруфида эди, подшоҳи Султон Иброҳим эди. Вилоят ҳисоби била беш лак черики бўлмоқ керак эди. Ул фурсатта юруб[34], умароси мухолафат мақомида эдилар. Ҳозир черикини бир лак ченарлар эди. Ўзининг ва умаросининг минг чоғлиқ фили бор дерлар эди. Бу ҳол ва бу қувват била таваккул қилиб, ўзбакдек юз минг қари ёғини орқада қўюб, Султон Иброҳимдек қалин чериклик ва васиъ мулклук подшоҳ била рўборў бўлдук. Тавакқулимизга яраша тенгри таоло ранж ва машаққатимизни зойиъ қилмай, мундоқ зўр ғанимни мағлуб қилиб, Ҳиндустондек кенг мамлакатни мафтуҳ айлади. Бу давлатни ўзумизнинг зўр ва қувватидин кўрмасбиз, балки тенгрининг маҳзи лутф ва шафқатидиндур ва бу саодатни ўзумизнинг саъй ва ҳимматидин билмасбиз, балки тенгрининг айни карам ва иноятидиндур.

Ҳиндустон мамолики васиъ ва пурмардум ва пурҳосил вилоят воқиъ бўлубтур. Шарқи ва жануби, балки ғарби ҳам Муҳит дарёсиға мунтаҳи бўлур. Шимоли бир тоғдурким, Ҳиндукуш ва Кофиристон ва Кашмир тоғлари била пайвастур. Ғарби шимоли Кобул ва Ғазни ва Қандаҳор вақиъ бўлубтур. Жамиъ Ҳиндустон вилоятининг пойтахти Деҳли эрмиш. Султон Шиҳобиддин Ғурийдин сўнг, Султон Фирузшоҳнинг охир ахдиғача аксар Ҳиндустон Деҳли салотинининг тахти забтида экандур.

Бу тарихдаким, мен Ҳиндустонни фатҳ қилдим, беш мусулмон подшоҳ ва икки кофир Ҳиндустонда салтанат қилурлар эди. Агарчи кичик-кирим рой ва рожа тоғ ва жангалда хили бор эдилар, вале муътабар ва мустақил булар эдилар. Бир афғонлар эдиким, Деҳли пойтахти аларда эди. Беҳрадин Баҳорғача қобиз эдилар. Афғонлардин бурун Жунпур Султон Ҳусайн Шарқийнинг қабзида эди. Бу жамоатни пурий дерлар. Буларнинг оталари Султон Фирузшоҳ ва ул салотиннинг олида саққо экандурлар. Фирузшоҳдин сўнг Жунпур мамлакатиға мусаллит бўлубтурлар.

Деҳли Султон Алоуддиннинг илигида эди. Бу табақа сайидтур. Темурбек Деҳлини олғонда Деҳли ҳукуматини буларнинг оталариға бериб, бориб эди. Султон Баҳлул Лудий афғон ва ўғли Султон Искандар Деҳ-

---

[34] «Юрт» бўлса керак.

ли пойтахти била Жунпур пойтахтиға қобиз бўлдилар. Ҳар икки пойтахт бир подшоҳнишин бўлди.

Иккинчи Гужаротта Султон Музаффар эди. Султон Иброҳим фатҳидин бир неча кун бурунроқ оламдин нақл қилди. Бисёр муташарриъ подшоҳ эди, толиби илмлиғи бор эрди, ҳадис муталаа қилур эрди доим мусҳаф китобат қилур эрди. Бу табақани тонк дерлар. Буларнинг ҳам оталари Султон Фирузшоҳ ва ул салотинға шаробдор экандурлар. Фирузшоҳдин сўнг Гужарот вилоятиға қобиз бўлубтурлар.

Учунчи Даканда Баҳманийлар эди. Вале бу тарихта Дакан салотиниға ихтиёр ва иқтидор қолмайдур эди. Тамом вилоятларни улуғ беклар иликлаб эди. Бир нимаға эҳтиёж бўлса, беклардин тилар эди.

Тўртунчи Молва вилоятидаким, Мандов ҳам дерлар, Султон Маҳмуд эди. Бу табақани халжий дерлар. Муни Роно Санго кофир босиб, аксар вилоятиға қобиз бўлуб эди, бу ҳам заиф бўлуб эди. Буларнинг оталари Фирузшоҳнинг тарбияткардаларидин экандур. Андин сўнгра Молва вилоятиға қобиз бўлубтурлар.

Бешинчи Бангола вилоятида Нусратшоҳ эди. Отаси Банголада подшоҳ бўлуб эди, Сайид эди ва Султон Алоуддинға мулаққаб эди. Мунга салтанат мерос тегиб эди. Ажаб расмедур, Банголада салтанат мероси камроқ бўлур. Подшоҳининг бир муайян тахти бор. Умаро ва вузаро ва соҳиб мансабларнинг ҳар қайсининг бир муқаррарий ери бордур. Бангола эл қошида ул тахт ва ерлар муътабардур. Ҳар қайси ерда тобиъ ва мутиъ навкар ва чокар ва жамъи муайян ва муқаррардур. Подшоҳининг насб ва азли хотири тиласа ҳар кимниким бировнинг ериға ўлтурғузди, ул ерга тобиъ ва мутиъ навкар ва чокар тамом бу кишининг бўлур, балки подшоҳининг тахтида ҳам бу хосияттур. Ҳар ким подшоҳини ўлтуруб, тахтға чиққунча фурсат топса, ул подшоҳ бўлур. Умаро ва вузаро ва сипоҳи ва раият барча анга итоат ва инқиёд қилурлар. Бурунғи подшоҳидек подшоҳ ва фармонраво билурлар. Бангола элининг сўзи будурким, биз тахти ҳалолхуридурбиз[35]. Ҳар ким тахт устида бўлса, биз анға мутиъ ва мунқоддурбиз. Нечукким, Нусратшоҳнинг отаси Султон Алоуддиндин бурун бир ҳабаший подшоҳини ўлтуруб, тахтқа чиқиб, муддате салтанат қилди. Ҳабашийни Султон Алоуддиндин сўнг, ирс тариқи била ҳоло ўғли подшоҳ бўлубтур.

Яна Банголада бу расмдурким, ҳар кишиким подшоҳ бўлди, бурунғи подшоҳларнинг хизоналарини сарф ва харж қилмоғлиқ куллий айб ва ордур. Ҳар ким подшоҳ бўлса, яна янги хизона йиғмоқ керак. Хизона жамъ қилмоғлиқ ул элнинг қошида фахр ва мубоҳоттур. Яна бир расм будурким, хизона ва пойгоҳ ва мулк салотинининг жамиъ мауно-

---

[35] Л. б. — Қуворидурбиз.

тининг қадимдин муқаррар ва муайян танлари парганалар бордурким, ўзга ерга асло харж бўлмас.

Улуқ муътабар ва мусулмон ва қалин чериклик ва бисёр вилоятлиқ бу беш подшоҳ эдиким, мазкур бўлди.

Кофирлардин улуғроғи вилоят ва черик била Бижонгар рожасидур. Яна Роно Сангодурким, бу ёвуқларда ўзининг журъати ва қиличидин мунча улғайиб эди. Асли вилояти Четур эди, Мандов салотинининг салтанати халал топганда Мандовға тааллуқ қалин вилоятқа қобиз бўлди: мисли, Ратанпур[36] ва Сорангпур ва Бхилсон ва Чандирий.

Тарих тўққуз юз ўн тўртта тенгри таоло инояти била Чандирийким, неча йил эди, дорулҳарб бўлуб эди. Медини-ров отлиқ Роно Сангонинг улуғ ва муътабар киши си тўрт-беш минг кофир била анда эди. Бир-икки керида зўрлаб олиб, кофирларни қатли ом қилиб, дорул-ислом қилдим, нечунким, шарҳи мазкур бўлғусидур.

Яна Ҳиндустоннинг атроф ва жавонибида ғалаба рой ва рожадур, баъзи мутиул-ислом, баъзи йироқлигидин ё ери берклигидин ислом подшоҳларига итоат қилмайдурлар.

Хиндустон аввалғи иқлимдин ва иккинчи иқлимдин ва учунчи иқлимдиндур. Тўртунчи иқлимдин Ҳиндустонда йўқтур. Ғариб мамлакате воқиъ бўлубтур. Бизнинг вилоятларға боқа ўзга оламедур. Тоғ ва дарёси ва жангал ва саҳроси, мавозиъ ва вилоёти ва ҳайвонот ва набототи, эли ва тили ва ёмғури ва ели борча ўзгача воқиъ бўлубтур. Кобул тавобии гармсерлар агарчи баъзи ишта Ҳиндустонға мушобаҳати бор, баъзида йўқ. Синд сувини ўтгач, ер ва сув ва йиғоч ва тош ва эл ва улус ва роҳ ва расм тамоми Ҳиндустон тариқидадур. Шимолдағи тоғким, мазкур бўлди, Синд[37] дарёсидин ўтгач, бу тоғда Қашмир тавобии вилоятлардур. Агарчи бу тарихда бу тоғдағи вилоятлар, мисли, Пакли ва Шаҳманг аксари Қашмирга итоат қилмас, вале бурун Қашмир дохили экандур. Қашмирдин ўтгач, бу тоғда бениҳоят эл ва улус ва паргана ва вилоятлардур. Бангола ва балки Муҳит ёқасиғача бу тоғда пайваст халойиқдур. Ҳиндустон элидин мунча таҳқиқ ва тафтиш қилилди, ҳеч ким бу тавойифдин таҳқиқ хабар айта олмади. Ушмунча дейдурларким, бу тоғ элини Кас дерлар. Хотирға еттиким, Ҳиндустон эли «шин»ни «син» талаффуз[38] қилур. Чун бу тоғда муътабар шаҳр Кашмирдур, балки Қашмирдин ўзга бу тоғда яна шаҳре эшитилмайдур. Бу жиҳаттин бўла олурким, Кашмир демиш бўлғайлар.

Бу тоғ элидин матоъ нофа, мушк ва қўтоси баҳрий ва заъфарон ва сурб ва мисдур. Бу тоғни Ҳинд эли Саво лак парбат дерлар, ҳинд тили

---

[36] Қ. б. — Ранпур.

[37] Л. б. — Ҳинд.

[38] «Шин»ни «син» талаффуз қилмоқ — «ш» харфини «с» деб айтмоқ.

била« саво»— рубъ, «лак»— юз минг, «парбат»— тоғ, яъни рубъ ва юз минг тоғким, юз йигирма беш минг тоғ бўлғай. Бу тоғларда қор ўқсумас. Ҳиндустоннинг баъзи вилоятидин, мисли, Лоҳур ва Сиҳринд ва Санбалдин бу тоғда қор оқариб кўрунур. Ушбу тоғ Қобулда Ҳиндукушқа мавсумдур. Қобулдин бу тоғ шарққа боқа борибтур, бир нима жанубқа мойил. Жануби тамом Ҳиндустоноттур. Бу тоғнинг ва бу номаълум улусларнинг ким, «кас» дерлар, шимоли Тебат вилоятидур.

Бу тоғдин қалин дарё чиқиб, Ҳиндустоннинг ичи била оқар. Сиҳриндин шимол сари боқа олти дарёким, Синд ва Баҳат ва Чоноб ва Ровий ва Биёҳ ва Сатлуж бўлғай, ушбу тоғдин чиқиб, Мўлтон навоҳисида борча бир ерда қотилур борча бир ерда қотилғонда ҳам Синд дерлар; Ғарб сари оқиб Татта вилоятининг ичи била ўтуб, Уммонға қотилур. Бу олти дарёдин ўзга дарёлар: Жўн ва Ганг ва Раҳаб ва Гўмти ва Гагар ва Сиру[39] ва Гандак ва яна қалин дарёлардурким, бори Ганг дарёсиға қотилиб, Ганг-ўқ атанур. Шарқ сари оқиб, Бангола вилоятининг ораси била ўтуб, Муҳитқа тўкулур Борининг манбаи ушбу Саво лак парбаттур. Яна баъзи дарёлардурким, Ҳиндустон тоғларидан чиқар, мисли, Чанбал ва Банос ва Битви ва Сун[40], бу тоғларда қор асло бўлмас, алар ҳам Ганг дарёсиға қотилур.

Ҳиндустонда ҳам тоғлар бордур. Ул жумладин бир тоғе тушубтур, шимолдин жанубқа боқа бориптур. Бу тоғнинг ибтидоси Деҳли вилоятида Фирузшоҳнинг Жаҳоннамо отлиқ иморатиндурким, парчағина тошлиқ тоғнинг устида воқиъ бўлубтлур. Мундин ўтгач, Деҳли навоҳисида парча-парча кичикрак-кичикрак, анда-мунда тошлиқ тоққиналар пайдо бўлибтур. Мевот вилоятиға ета бу тоғлар улуғроқ бўлур. Мевотдин ўтуб, Биёна вилоятиға борур, Секри ва Бори ва Дулпурнинг тоғлари ҳам ушбу тута тоғлардиндур, агарчи пайваст эмас. Гувалёрнингким, Колпур дерлар, тоғлари ушбу тоғнинг шуъбаларидиндур. Рантанбур ва Четур ва Мандов ва Чандирий тоғлари ҳам ушбу тоғ ракларидиндур. Баъзи ерларда етти-секкиз куруҳ мунқатиъ бўлубтур. Бу тоғлар паст-паст ва дурушт ва тошлиқ ва жангаллиқ тоғлардур. Бу тоғларда қор асло ёғмас.

Ҳиндустонда баъзи дарёларнинг манбаи бу тоғлардур. Ҳиндустоннинг аксари вилояти туз ерда воқиъ бўлубтур. Мунча шаҳрлар ва мунча вилоятларким бор, ҳеч ерда оқар сув йўқтур. Оқар суви дарёлардур, баъзи ерларда қора сувлардур.

Баъзи шаҳрларнингким, ариқ қозиб, сув чиқарур қобилияти ҳам бор, сув чиқормайдурлар. Бу неча жиҳаттин бўла олур: бир буким, зирбат ва боғотиға асло сув эҳтиёж эмас, ҳарифий маҳсули худ пашкол

---

[39] Қ. б. — Сирд.

[40] Л. б. — «сун» йўқ.

ёмғури била бўладур. Бу ғарибтурким, рабиий маҳсулиға агар ёмғур бўлмаса ҳам бўладур. Дарахтларнинг ниҳолиға бир-икки йил сувни ташиб ё чарх била ё далв била сув берадурлар, андин сўнг асло бермак эҳтиёж эмас. Баъзи сабзиларға сув берадурлар. Лоҳур ва Диболпур ва Сиҳринд ва ул навоҳида чарх била сув берадурлар.

Икки узун ипни чоҳнинг қаддича ҳалқа қилибтурлар, икки ипнинг орасиға йиғочлар боғлаб, кўзаларни йиғочларға беркитибтурлар. Бу кўзаларни беркитган ипни чоҳ устидаги чархға солибтурлар, бу чархнинг тийрининг яна бир бошида яна бир чарх қилибтурлар, бу чархнинг қошида яна бир чарх қилибтурларким, ўқи тик турубтур, ўй бу чархни эвургач, парраларни иккинчи чархнинг парраларига кириб, ул кўзалак чарх эврулар, сув тўкулур ерда нов қўюбтурлар, новдин ҳар қаён сув элтарлар. Яна Огра ва Чандувор ва Биёна ва бу навоҳида далв била сув берурлар. Бу машаққатлиқтур ва мурдорлиғи ҳам бор. Чоҳ ёқасида айри йиғочни беркитиб, айрининг орасида ғалтак тартиб қилибтурлар. Узун арғамчиға улуғ далвни боғлаб, бу ғалтак устиға солибтурлар. Арғамчининг бир учини ўйға боғлабтурлар. Бир киши ўйни ҳайдамоқ керак, бир киши далв сувин тўкмак керак. Ҳар қатла ўй тортиб, далвни чиқориб, ёнар маҳалда ул арғамчи ўйнинг йўлиғаким, ўй сийдук ва тезаги била мулаввасдур, тегиб, яна чоҳқа тушар. Баъзи зироатларға сув эҳтиёж бўлса, кўза била эр ва хотун сув ташиб суғорадурлар.

Ҳиндустоннинг шаҳрлари ва вилоятлари асру бесафодур. Бори шаҳрлари ва бори ерлари бир вазълиқ, боғотиға том бўлмас. Аксар ерлари туб-туз воқиъ бўлубтур. Баъзи дарёларнинг ва рудларнинг ёқаси пашкол ёғинлари жиҳатидин обканлар бўлубтурким, ҳар ердин убур ва мурур мутаззирдур. Тузларида баъзи ерларда тиконлиқ дарахт жангали бордурким, парганаларнинг эли бу жангалларда қузғадаб мутамарридлик қилиб, мол бермаслар. Ҳиндустонда оқар сув дарёлардин ўзга камдур. Аҳёнан баъзи ерда қора сувлар бор. Ушмунча шаҳр ва вилоят чоҳ суви била ё ҳавз суви билаким, пашкол ёмғуридин йиғилмиш бўлғай, маишат қилурлар.

Ҳиндустонда мавозиъ ва кентларнинг, балки шаҳрларнинг бузулмоқ ва тузалмаги бир замонда бўладур. Ушмундоқ улуқ шаҳрларким, йиллар анда мутаваттиндурлар, агар қочарлари бўлса, бир кунда-бир ярим кунда андоқ қочарларким, осор ва аломатлари қолмайдур. Агар тузалмакка юз қўйсалар, ариқ қозмоғи ва банд боғламоғи эҳтиёж эмас. Экинлари тамом лаълимидур. Элига худ ниҳоят йўқтур, жамиъ йиғилдилар, бир ҳавз ясадилар, ё чоҳ қозидилар. Уй ясамоқ ё том кўпармоқ худ йўқтур. Хас бисёр ва дарахт бешумор, чирилар қилдилар, филҳол кент ё шаҳр бўлди.

Ҳайвонотким, Ҳиндустон махсусидур, вуҳушдин бир филдурким, Ҳиндустоний «ҳотий» дерким, Колпи вилоятининг сарҳадларида бўлур.

Андин юққори шарқ сари боқа борғон сари саҳроий фил кўпрак бўлур. Ул орадин фил тутуб келтурурлар. Карра ва Моникпурдин ўттуз-қирқ мавзиънинг иши фил тутмоқдур. Девонға фил-ўқ жавоб берурлар. Фил азимул-жусса ва зийрак жонивордур. Ҳар не десалар билур ва ҳар не буюрсалар қилур. Баҳоси улуқлуғиға ярашадур, қарилаб сотарлар. Ҳар неча улуқроқ—баҳоси кўпроқ. Андоқ ривоят қилдиларким, баъзи жазойирда ўн қари фил бўлур эрмиш. Бу орада худ тўрт-беш қаридин икиз рак кўрулмади. Филнинг емак ва ичмаги тамом хартуми биладур, ҳартуми бўлмаса тирилмас. Хартумининг икки ёнида юққориғи энгагида икки улуқ тиши бор, томға ва йиғочқа ушбу тишларини қўюб, зўрлаб йиқитур. Урушмоқ ва ҳар зўр ишларким бўлса, ушбу тишлар била қилур. Ож бу тишларни дерлар. Бу тишларнинг ҳинд элининг қошида хили қадри бор. Филнинг туки йўқтур. Ҳиндустон элининг қошида филнинг бисёр эътибори бор. Черикларида ҳар фавжким бор, албатта, бир неча фил ҳамроҳдур. Филнинг баъзи яхши ҳайсиятлари бор: улуқ сувлардин ва тунд ва тез сувлардин қалин юк кўтариб, осон ўтадур. Яна тўрт-беш юз киши тортар қазон аробасини уч-тўрт фил осон тортиб борадур, вале бўғузи хили улуқтур, икки қатор теванинг бўғузини бир фил ер.

Яна каркдур; бу ҳам улуғ жониворедур, захомати уч говмишча бўлғай. Ул сўзким, ул вилоятларда машҳурдурким, карк филни шох била кўтарур эмиш, ғолибо ғалаттур. Бир шохи бор, бурнининг устида, узунлиги бир қаришдин кўпрак, икки қариш худ кўрулмайдур. Бир улуқ шохидин бир обхўра киштн бўлди, яна бир нарднинг тоси бўлди, яна уч-тўрт эллик ҳам шояд ортти экин. Териси бисёр қалин бўлур. Қаттиқ ёй била бағалкушо ва хўб тўлдуруб урсалар, яхши кирса, тўрт эллик кирар. Дерларким, пўстининг баъзи ерларидин ўқ хили ўтар эрмиш. Икки қўлининг қошидин ва икки бутининг қошидин тиҳи тушубтур. Йироқдин ёпуғ ёпқондек кўрунур. Ўзга ҳайвоноттин отқа мушобаҳати кўпрактур. Нечукким, отнинг улуқ қорни бўлмас, мунинг ҳам улуқ қорни йўқтур, нечукким, отнинг ошуқ ўрнида парча сўнгаги бўлур, мунинг ҳам ошуқ ўрнида парча сўнгаги бор; нечукким отнинг илгида кўмук бўлур, мунинг ҳам илгида кўмук бор. Бу филдин даррандароқтур. Вале онча мутиъ ва мунқод бўлмас, Паршовар ва Ҳашангарнинг жангалларида қалин бўлур. Яна Синд суви била Беҳра вилоятининг орасидаги жангалларда ҳам бўлур. Яна Ҳиндустонда Сару дарёсининг ёқасида қалин бўлур. Аксар Ҳиндустон юрушларида Паршовар, Ҳашанғар жангалларида карк ўлтурулур эди. Тавр шохлар урар. Бу овларда ғалаба кишини ва отни шох урубтур. Бир овда Мақсуд отлиқ чуҳранинг отини шохи била бир найза бўйи ташлади. *Бу жиҳаттин Мақсуд каркка мулаққаб бўлди[41].

---

* [41] Л. б. — тушган.

Яна саҳройи говмишидир. Бу говмишдин хили улуғроқдур. Шохи бу говмишнинг шохидек кейинга боқа ётуқ эмастур. Бу маҳкам музир ва дарранда жонивордур. Ҳиндустонда Сару дарёсининг ёқасида ҳам қалин бўлур.

Яна нилаговдур, баландлиғи отча бўлғай, отдин бир нима иничкарактур. Эркаги кўктур. Бу жиҳаттин ғолибо нилагов дерлар. Икки кичикрак шохи бор. Бўғзида бир қаришдин узунроқ туки бордур. Баҳрий қўтосқа мушобаҳати бор. Тувоғи ўйнинг тувоғидек айридур. Модасининг ранги бўғу-маралнинг рангидекдур. Шохи ҳам йўқтур. Бўғзидаги туки ҳам йўқтур. Эркагига боқа тупчоқ вазъдур.

Яна кўтаҳпойдур. Улуқлуғи оқ кийикча бўлғай. Мунинг икки қўли ва икки бути қисқароқдур. Бу жиҳаттин кўтаҳпой дерлар. Мунгузи бўғу мунгузидек шохчалиқдур, вале кичикрактур. Ҳар йил, бўғудек, бу ҳам мунгуз солур. Югурушда забунроқдур. Бу жиҳатдин жангалдин чиқмас.

Яна бир жайраннинг эркаги ҳуна йўсунлуқ кийикдур. Орқаси қора, туки оқ, ҳунанинг шохидин мунинг шохи узунроқтур ва паришонроқтур. Ҳиндустоний «галаҳра» дер. Аслда «голоҳран» экандур, яъни қора кийик, тахфиф қилиб, «галаҳра» дебтурлар. Модаси оқдур. Ушбу галаҳра била кийик тутарлар: бу галаҳранинг шохиға тузоқнинг халқасини беркитурлар. Оёғиға тўпуқдин улуқроқ тошни овизон боғларлар, яъни кийик элтғондин сўнг йироқ кетарига мониъ бўлғай. Андин сўнг ёзи галаҳраси кўруб, муқобаласида қўя берурлар. Бу кийик урушқа ғариб ҳарисдур, филҳол урушқа кирур, шох урушуб, сусуб-сусуб илгари-кейин борурда-келурда ул кийикнинг шохи бу кийикнинг шохига беркитган тузоққа кирар. Ул қочмоққа майл қилса, ром кийик қочмас, ғолибо оёғига боғлағон тош мониъ бўлур. Бу навъ била қалин кийик тутарлар. Тутқондин сўнг ром қилурлар. Яна кийикларни тутмоққа ром қилурлар. Яна бу ром кийикларни ҳам уйда урушға солурлар. Яхши урушур.

Яна Ҳиндустоннинг тоғ доманаларида кичикрак кийик бўлур. Арқар ғалчанинг бир йиллиқ тўқлисича улуғлуғи бўлғай.

Яна биргина ўйдур, кичиккина ўйдур. Ул ерларнинг улуқ қўчқорича бўлғай. Гўшти бисёр юмшоқ ва лазиздур.

Яна маймундур. Ҳиндустоний «бондар» дер. Бу ҳам пуранвоъ бўлур. Бир навъи улдурким, ул вилоятларға элтарлар. Лўлилар ўюн ўргатурлар. Дараи Нур тоғларида Қўҳи Сафиднинг жар навоҳисидағи доманаларида ва андин қуйи тамом Ҳиндустонотта бўлур. Булардин юққори бўлмас. Туки сариқ ва юзи оқдур, қуйруғи хили узун эмастур.

Яна бир навъ маймун бўлур, Бажур ва Савод ва ул навоҳиларда кўрулмайдур. Ул вилоятларға элтар маймунлардин хили улуқроқдур. Қуйруғи ҳам бисёр узундур. Туки оқроқтур. Юзи қоп-қорадур. Бу навъ

маймун Ҳиндустоннинг тоғларида ва жангалларида бўладур. Ул вилоятларда йўқтур.

Яна бир навъ маймун бўладур, юзи ва туки ва бори узви қоп-қорадур.

Яна нулдур[42], кишидин жузвий кичикрак бўлғай. Йинғочқа чиқар. Баъзи муш ҳурмо ҳам дерлар. Муни муборак тутарлар.

Яна бир сичқондурким, килоҳирий дерлар. Бу ҳамиша дарахтлардаўқ бўлур. Дарахтларнинг устида юққори-қуйи *ажаб чуст ва часпон* югурур.

Туюрдин: бир товусдур. Пурранг ва пурзеб жониворедур. Андоми ранг ва зебича эмас. Жуссада турнача бўлғай, турнача баланд эмастур. Нарининг ва модасининг бошида йигирма- ўттуз пар бордур, икки-уч эллик баландлиғи бўлғай. Модасининг яна зеб ва ранги йўқтур. Нарининг бошида тавқи савсанийдур, бўйни хушранг кўктур. Бўйнидин қуйи орқаси сариқ ва тўтаги ва кўк ва бинафша ранглар била мунаққаш воқиъ бўлубтур. Орқасидаги гуллари кичикрак-кичикрак гуллардур. Орқасидин қуйироқ ушбу ранглар била мунаққаш улуғ-улуғ гуллар қуйруғининг учиғача бордур. Баъзи товусларнинг қуйруғи бирар қулоч бўлур ва гуллук парларининг остида қисқароқ, ўзга қушларнинг қуйруғидек, қуйруғи ҳам бордур. Бу расмий қуйруғи ва қанотлари қизилдур.

Бажур ва Саводда ва андин қуйи бўлур. Андин юққори Кунар ва Ламғонот ва ҳеч ерда бўлмас. Учмоқта қирғовулдин ҳам ожизроқдур. Бир-икки қатладин ортуқ уча олмас. Учмоқта забун жиҳатидин ётоғда бўлур ё жангалда. Бу ажабтурким, товус бўлур жангалларда шағол кўп бўлур. Бир қулоч қуйриғи била жангалдин жангалға юрур, шағолдин нечук мутазаррир бўлмас экан. Ҳиндустоний «мўр» дер. Имом Абуҳанифа мазҳабида ҳалолдур. Гўшти холи аз маза эмас[43], дуррож гўштиға ўшхар, вале тева этидек кароҳати табъ била ейиладур.

Яна тўтидур. Бу ҳам Бажур ва андин қуйиғи вилоятларда бўлур. Ezлар тут пишиғида Нингнаҳор ва Ламғонотқа келур. Ўзга вақтларда бўлмас. *Тўти турлук-турлук бўладур[44]. Бир навъи улдурким, ул вилоятларға элтарлар, суҳангўй қилурлар.

Яна бир навъи бу тўтидин кичикрак бўлур. Муни ҳам суҳангўй қилурлар. Бу жинсни жангалий дерлар. Бу жинс Бажур ва Савод ва ул навоҳида бисёр бўлур. Ул мартабадаким, беш минг-олти минг бир хил учар. Бу тўти била ул тўти орасида жуссада тафовуттур. Ранглари худ бирдек-ўқдур.

Яна бир навъ тўти бўлур. Бу жангалий тўтидин ҳануз кичикрак, боши қип-қизил, қанотларининг усти ҳам қизил бўлур. Қуйруғининг учи

[42] Қ. б. — ниюл.

[43] Гўшти мазадан холи эмас, яъни бемаза эмас, мазаликдур демоқчи.

*[44] Қ. б. — Тўти неча навъдур. Кўк бўладур.

икки элликча ер оқ бўлур. Ушбу жинснинг баъзисининг боши савсаний бўлур. Бу жинс суҳангўй бўлмас. Муни Кашмир тўтиси дерлар.

Яна бир навъ тўти бўлур. Жангалий тўтидек кичикрак бўлур. Тумшуғи қора, бўйнида улуқ қора тавқи бор, қанотларининг усти қизил, яхши сўз ўрганур. Хаёл қилур эдукким, тўти ва шорак ҳарне ўргатсалар айтур, ўз бошича маъни тахайюл қилиб, талаффуз қила олмас. Бу фурсатта Абулқосим жалойирким, яқин мулозимларимдиндур, ажаб нима ривоят қилди; ушбу жинс тўтининг қафаси ёпуқ эканлур, тўти айтибтурким, «Рўйи маро во кунки, дамгир шудам[45]». Яна бир навбат кўтарган каҳорлар[46] дам олғали ўлтурғонда раҳгузар эл ўтуб борадурлар эканлур, тўти дебтурким; «Мардум рафтанд, шимоён намеравид»[47], вал-уҳдату алар-ровий[48]. Бовужуд киши ўз қулоғи била эшитмагунча инонса бўлмас.

Яна бир навъ тўти бўлур, хушранг қип-қизил. Яна баъзи ранглари ҳам бор. Мушаххас хотирда қолмағон учун машруҳ битилмади. Қизил бисёр хушранг ва хушшакл тўтидур, сухангўй ҳам қилурлар эмиш. Айби будурким, чини синиғини мис табаққа тортқондек кўп нохуш ва тез уни бор.

Яна бир шоракдур. Бу Ламғонотта бисёрдур. Андин қуйи тамом Ҳиндустонотта кўп бўлур. Бу ҳам турлук-турлук бўладур. Бир навъи будурким, Ламғонотта кўптур. Боши қора, қанотлари ола, жуссаси чуғурчуқдин бир нима улуқ ва қабороқтур. Сўз ўргатурлар. Бир навъини мино дерлар. Банголадин келтурурлар. Якранг қорадур, жуссаси бу шоракдин хили улуқдур, тумшуғи ва оёғи сариқдур, икки қулоғида сариқ пўстлари бор, солиниб турадур. Мунинг баднамолиғи бор. Сухангўй қилурлар, яхши айтур ва фасиҳ айтур.

Яна бир навъ шорак бўлур. Бурун мазкур бўлғон шоракдин иничкаректур. Кўзларининг гирди қизил бўлур. Бу жинс сухангўй бўлмас, «вин шорак» дерлар.

Яна бу фурсатдаким, Ганг сувиға кўпрук боғлаб ўтуб, мухолифларни қочурдук, Лакнурда[49] ва навоҳисида бир навъ шорак кўрулдиким, кўкси оқ, боши ола, елкаси қора, ҳаргиз кўрулмайдур эди. Бу жинс ғолибо сўз ўрганмас.

Яна лўчадур[50], бу қушни буқаламун ҳам дерлар. Бошидин қуйруғиғача беш-олти мухталиф ранги бор, кабутарнинг бўйнидек барроқдур.

---

[45] «Менинг юзимни оч, димиқдим».

[46] Қ. б. — қаҳр борлар.

[47] «Одамлар кеттилар, сиз кетмайсизми?

[48] Бу арабча жумлани эшитилган сўзга ишонилмаган тақдирда айтилади: «сўзнинг тўғри-нотўғрилиги айтувчининг бўйнига» маъносида.

[49] Қ. б. — Лакная.

[50] Қ. б. — Кужа.

Улуқлуғи кабки дарийча бўлғай, ғолибо Ҳиндустон кабки дарийсидур. Нечукким, кабки дарий тоғларнинг куллаларида юрур, бу ҳам тоғ куллаларида юрур. Қобул вилоятларидин Нижров тоғларида ва андин қуйиғи тоғларда бўлур. Андин юққори бўлмас. Ул эл ажаб нима ривоят қилдилар: *қиш бўлғоч, тоғ доманаларига тушар, агар учурсаларким,* узум боғидин ўтса, яна асло учолмас, тутарлар. Маъкулул-лаҳмдур[51], бисёр лазиз эти бордур.

Яна бир дуррождур. Бу Ҳиндустон махсуси эмастур. Гармсер вилоятларда бўлур, вале баъзи жинси Ҳиндустондин ўзга ерида бўлмас учун, муни тақриб била зикр қилдим. Дуррожнинг жуссаси какликча бўлғай. Нарининг орқаси қирғовулнинг модаси рангидекдур, бўғзи ва кўкси қорадур, оқ-оқ туклари бордур, икки кўзининг икки ёнида қизил хатте тушубтур, товре қичқурурким: «Шир дорам шакарак»[52], анинг унидин масмуъ бўлур, «шир»ни қитдек айтадур, «дорам шакарак» худ дуруст муталаффиз бўладур. Астробод дуррожлари «бот мени туттилар» деб қичқирур эмиш. Арабистон ва ул навоҳининг дуррожи «Бишшукри тадумун-нааум»[53] деб чорлар эмиш. Модаси қирғовулнинг юзларидек рангликдур. Нижровдин қуйи бўлур.

Яна бир дуррож жинси бир қушдур, «канжал» дерлар. Жуссаси дуррожча-ўқ бўлғай, уни какликнинг[54] унига хили ўхшар вале мунинг уни кўп тездур. Нари била модасининг ранги орасида тавофут камдур. Паршовар ва Хашанғар вилоятида ва андин қуйиғи вилоятларда бўлур, андин юққори бўлмас.

Яна пул-пакордур[55], *улуқлуғи кабки дарийча бўлғай, уй товуғи* андомликдур, ранги ҳам мокиён рангликдур, томоғидин қуйи кўксигача хушранг қип-қизилдур. Пулпакор Ҳиндустон тоғларида бўлур.

Яна саҳройи товуқдур. Уй товуғи била бу товуқнинг орасида фарқ будурким, бу саҳройи товуқ қирғовулдек учар, яна уй товуғидек ҳар ранг-ҳар ранг бўлмас. Бу товуқ Бажур тоғларида ва андин қуйиғи тоғларда бўлур. Бажурдин юққори бўлмас.

Яна чалсийдур. Жуссада *пул-пакордектур, пул-пакор мундин* хушрангроқдур, Бажур тоғларида бўлур.

Яна шомдур. Улуқлуғи уй товуғича бўлғай. Ғайри мукаррар ранглари бор. Бу ҳам Бажур тоғларида бўлур.

Яна бўданадур. Агарчи бўдана Ҳиндустон махсуси эмасдур, вале тўрт-беш жинс бўданадурким, Ҳиндустон махсусидур. Бир бўданадурким, бизнинг вилоятларга борур бўданадин улуқроқдур. Яна бир бўда-

---

[51] «Макулул-лаҳм» — эти ейиладиган.

[52] «Сутим бор шакаргина».

[53] «Шукур қилсанг, нъмат фаровон бўлади» маъносида.

[54] Қ. б. —Кабк.

[55] Қ. б. — Пул-пайкар.

надурким, ул вилоятқа борур бўданалардин қисқароқдур, қанот-қуйруғининг қизилроқ ранги бор. Бу жинс бўдана чирдек хайл-хайл учадур. Яна бир бўданадурким, ул вилоятларға борур бўданадин кичикрак, бўғзи била кўксида қораси кўпрак бўлур. Яна бир бўданадур. Бу бўдана Кобулға оз-оз борур. Кичиккина бўданадур, қорчадин бир нима улуқроқ бўлғай, Кобулда «қуроту» дерлар.

Яна бир харчалдур, улуғлиғи туғдоқча бўлғай. Ғолибо, Ҳиндустон туғдоғидур. Гўшти бисёр лаззатликдур. Баъзи қушнинг бўрт эти яхши бўлур, баъзининг кўксининг эти яхши бўлур: харчалнинг бори эти лаззатлиқ ва хўбдур.

Яна чарздур. Туғдоридин жуссаси бир нима кичиракдур. Наринг орқаси туғдоридектур, кўкси қорадур. Модаси якрангдур. Чарзнинг гўшти ҳам бисёр лазиздур. Нечукким, харчалнинг туғдоққа мушобаҳати бор, чарзнинг ҳам туғдориға мушобаҳати бор.

Яна Ҳиндустон бағриқорасидур, ул бағриқорадин кичикроқ ва иничкаракдур. Бағрининг қораси ҳам камдур. Уни ҳам андин иничкаракдур.

Яна қушлардурким, сувда ва сув ёқаларида бўлур; ул жумладин: бир дингдур, улуқ жуссалик жонивордур, ҳар қаноти бир қулоч бордур. Бошининг ва бўйнининг туки йўқтур. Бўғзида харитадек бир нима солиниб турубтур. Орқаси қора, кўкси оқдур. Аҳёнан Кобулға борур. Бир йил Кобулда динг тутуб келтуруб эдилар, яхши ром бўлуб эди. Гўштни ташлаб берсалар ҳаргиз ҳато қилмас эди, тумшуғи била олур эди. Бир қатла бир шаш наъл кафшни ютуб эди. Яна бир навбат бир бутун товуқни қанотлари ва патлари била дуруст ютти.

Яна бири сорасдур. Ҳиндустонда бўлғон турклар тева-турна дейдурлар. Бу бир нима дингдин кечикрак бўлғай, бўйи дингдин баландроқдур, боши қип-қизилдур. Муни уйда сахлайдурлар, яхши ром бўладур.

Яна маникдур. Бўйи сорасқа ёвушур. Жуссаси кичикрактур. Лаклакдин хили улуқдур, лаклакка мушобаҳати бор, тумшуғи лаклакнинг тумшуғидин узунроқдур. Тумшуғи қорадур, боши савсани, бўйни оқ, қаноти оладур, жарка қанотларининг учлари ва тублари оқдур, ўртаси қорадур.

Яна бир лаклакдур. Бўйни оқдур, боши ва жамиъ аъзоси қорадур. Ул вилоятларға борур лаклакдин кичикракдур. Бу лаклакни Ҳиндустоний якранг дер. Яна бир лаклакдур—ранги ва вазъи тамом ул вилоятларға борур лаклаклардектур. Ғояташ, тумшуғи қорароқтур. Ул лаклакдин хили кичикдур.

Яна бир қушдур, уқор била лаклакка мушобаҳати бор. Уқордин тумшуғи улуқроқ ва узунроқдур, жуссаси лаклакдин кичикрактур.

Яна бир улуғ бўзакдур. Улуғлуғи сорча бўлғай. Икки қанотининг орқаси оқдур. Баланд уни бордур.

Яна бир, боши ва тумшуғи қора оқ бўзакдур. Ул вилоятқа борур бўзакдин хили улуқдур. Ҳиндустон бўзакидин кичикрактур.

Яна бир ўрдактур, ғармпой дерлар, сўна бурчиндин улуғроқдур, нари ва модаси бир рангдур. Ҳашанғарда дойим бўлур, гоҳи Ламғонотқа ҳам борур. Гўшти хили лазиздур.

Яна бир ўрдактур, шаҳмурғ дерлар, қоздин жузвий кичикрак бўлғай, тумшуғининг устида баландлиғи бор, кўкси оқдур, орқаси қорадур. Гўшти мазаликдур.

Яна бир зумаждур, улуғлуғи бўркча[56] бўлғай. Қора рангликдур.

Яна бир сор бўладур орқаси ва қуйруғи қизил.

Яна Ҳиндустоннинг олақарғасидур, ул вилоятнинг олақарғасидин кичикрақ ва иничкаракдур. Бўйнида жузвий оқи бордур.

Яна бир қушдур қарға била аккаға мушобаҳати бор. Ламғонотта мурғи жангал дерлар. Боши ва кўкси қора, қанотлари ва қуйруғи қизилроқ, кўзлари қип-қизил. Учмоқта ожиз учун жангалдин чиқмас. Бу жиҳатдин мурғи жангал дерлар.

Яна бир улуғ шаппарадур, чамагдар дерлар. Улуқлуғи япалоқча бўлғай. Боши итнинг кучугининг бошиға ўхшар. Дарахтқаким қўнар хаёли қиладур, бир шохни тутиб, сарнигун бўлуб турадур. Ғаробати бордур.

Яна бир Ҳиндустон аккасидур, мато дерлар. Аккадин жузвий кичикрак бўлғай. Акка оқ-оладур, мато малла оладур.

Яна бир қушқинадур, улуқлуғи сондуғочча бўлғай, хушранг қизилдур, қанотларида озроқча қоралари бордур.

Яна бир қарчадур, қорлуғоч йўсунлуқдур, қорлуғочдин хили улуқдур, якранг қоп-қорадур.

Яна бир қуйилдур, узунлуғи зоғча бўлғай, зоғчадин хили иничкаракдур. Тавре ўқур. Ҳиндустон булбули бу эмиш. Ҳиндустон эли қошида булбулча ҳурмати бордур. Қалин дарахтлиқ боғларда бўладур.

Яна бир қушдур шақроқ йўсунлуқдур. Йиғочларға ёпушуб юрур, улуқлуғи шақроқча бўлғай. Тўтидек сабз ранглиқдур.

Сув ҳайвоноти: бир шери обийдур, қора сувларда бўладур, калсға мушобаҳати бор. Дерларким, кишини ва балки говмишни олур эмиш.

Яна сепсордур, бу ҳам калс вазълиқдур. Тамом Ҳиндустон дарёларида бордур. Тутуб келтуруб эдилар, узунлуғи тўрт-беш қари ёвушар эди. Йўғонлиғи қўйча бўлғай. Мундин улуғроқ ҳам бўлур эмиш, ярим қаридин узунроқ тумшуғи бор, юққориғи тумшуғи ва қуйиғи тумшуғида иничка-иничка қатор кичик тишлари бор. Сув ёқаларида чиқиб ётадур.

---

[56] Қ. б. — бургут.

Яна хуки обийдур, бу ҳам тамом Ҳиндустон дарёларида бўлур. Сувдин баякбор чиқар, боши кўрунур-кўрунмас яна сувға чўмар, қуйруғи кўрунуб қолур, мунинг тумшуғи ҳам сесор тумшуғидек узундур ва ушоқ қатор тишлари бордур. Ўзга боши ва танаси балиқдектур, сувда ўйнар вақт мушук йўсунлуқ кўрунадур. Сару сувидағи хуки обийлар ўйнар маҳалда сувдин дуруст чиқадур. Бу балиқдек сувдин ташқари ҳаргиз чиқмас.

Яна карёлдур, бу улуқ бўлур эмиш. Сару дарёсида черик элидин хили киши кўрдилар. Бу кишини олур эмиш. Сару ёқасида эканда бир-икки додакни олибтур. Ғозипур била Банорас орасида ўрду элидин уч-тўрт кишини олди. Ушбу навоҳида мен ҳам карёлни йироқтин кўрдум, ўбдон мушаххас кўрулмади.

Яна какка[57] балиқдур. Икки қулоғининг тўғриси икки сўнгак чиқибтур, узунлуғи уч эллик бўлғай, ётқонда бу икки сўнгакни тебратадур. Ғариб тавр ун келадур. Ғолибо ул уни жиҳатидин какка[58] дебтурлар.

Ҳиндустон балиқларининг гўшти лазиз бўлур эди ва қилтиғи бўлмас. Ажаб чуст балиқдурлар. Бир қатла бир сувнинг икки тарафидин тўр солиб келдилар, тўрнинг бир тарафи сувдин ярим қаридин кўпрак юққори эди, балиқларнинг кўпраги тўрдин бир қари юққорроқ сачраб ўттилар.

Яна Ҳиндустоннинг баъзи сувларида ушоқ балиқлар бор, бир қаттиқ ун ё товуш бўлса баякбор сачраб, сувдин бир қари-бир ярим қари баланд чиқадурлар.

Яна Ҳиндустон бақалари, агарчи ўшал бақалардектур, вале бу бақалар сувнинг юзида етти-секкиз қари югурадурлар.

Набототким, Ҳиндустон маҳсусидур, бир анбадур. Аксар Ҳиндустон эли «бе» ни беҳаракат талаффуз қилурлар, ёмон муталаффиз бўлур учун баъзи «нағзак» дебтурлар, нечукким, Хожа Хисрав дебтур:

Нағзаки мо нағз куни бўстон,
Нағзтарин меваи Ҳиндустон[59].

Яхшиси яхши бўладур, ғалаба еса бўладур, вале яхшиси кам бўладур. Аксар хом узадурлар, уйда пишадур, хоми хўб ош қатиғи бўладур. Ғўрасининг мураббоси ҳам хўб бўладур. Филвоқиъ Ҳиндустоннинг яхши меваси будур. Дарахти бисёр болида бўладур. Баъзи эл анбани андоқ таъриф қилиб эдиларким, қовундин ўзга жамиъ мевага таржиҳ қилиб эдилар. Эл таъриф қилғонча худ эмастур. Кордий шафтолуға шабоҳати бор. Пашкол вақтида пишадур. Икки навъ ейилур: бири, си-

---

[57], [58] Л. б. — гала (گلا)

[59] «Нағзак» имиз бўстон безаги ва Ҳиндустоннинг энг гўзал мевасидир.

қиб, пўла қилиб, терисини тешиб, сўруб сувини ичарлар, яна бир, шафтолуйи кордийдек терисини аритиб ерлар. Барги шафтолу баргига андаке ўхшар, танаси баднамо ва бад андомдур. Бангола ва Гужаротта яхши бўлур эмиш.

Яна кайладур, араб мавз дер, дарахти хили баланд эмас, балки дарахт деб ҳам бўлмас. Гиёҳ била дарахт орасида бир нимадур. Барги амон қаронинг баргига мушобиҳдур, вале кайланинг баргининг узунлиғи икки қари бўлур, яссилиғи бир қариға ёвушур, ўртасида юракдек бир шох чиқар, ғунчаси бу шоҳда бўлур ва улуқ ғунчаси қўй юраги вазълиқдур, ғунчасининг ҳар барги очилғоч, баргининг тубида қатор олти-етти гули бўлур, бу қатор гуллар кайла бўлур. Ушбу юракдек шох узоғон сойи ул улуқ ғунчанинг барглари очилиб, қатор кайла гуллари зоҳир бўлур. Ҳар кайла дарахти бир қатла-ўқ бар берур эмиш. Кайланинг икки латофати бор: бир улким, териси осон сўюлур. Яна бир улким, ҳеч донаси ва жирми бўлмас, бодинжондин бир нима узунроқ ва иничкаракдур, хили чучук эмас. Бангола кайлалари бисёр чучук бўлур эмиш. Хили хушнамо дарахти бор, ясси-ясси хушранг сабз барглари яхши кўрунур.

Яна анбулидур, хурмойи ҳиндийни бу от била айтурлар. Реза барги бор, жавзи-бўё баргига филжумла ўхшар, вале мунинг барги бўё баргидан резароқтур. Хили хушнамо дарахтедур, сояси қалин бўлур. Дарахти хили болида бўладур. Саҳронйси ҳам қалин бўладур.

Яна бир маҳвадур, гул чикон ҳам дерлар. Мунинг дарахти ҳам хили болида бўлур. Ҳиндустон элининг иморатлари аксар маҳва йиғочидиндур. Маҳванинг гулидин арақ тортарлар ва гулини мавиздек қурутуб ерлар ва арақ ҳам тортарлар. Филжумла кишмишга шабоҳати бор. Бадмазалиғи бор. Гулининг ўли ҳам ёмон эмас, еса бўлур. Бу ҳам саҳройи бўладур. Меваси бемаза бўладур. Донаси улуқроқ, териси юпқа, мунинг донасининг мағзидин ёғ ҳам тортарлар.

Яна кирнидур. Мунинг дарахти агарчи кўп болида бўлмас, кичик ҳам бўлмас. Меваси сариғ рангликдур, жигдадин иничкарактур. Мазаси филжумла узумга ўхшар, охирида озроқча бадтаъмлиғи бор, ёмон эмас, еса бўлур. Донасининг териси юпқадур.

Яна жомандур, барги тол баргига филжумла ўхшар, гирдроқ ва яшилроқтур, дарахти холи аз хуш намолиқ эмас[60]. Меваси қора узумга ўхшар, туршроқ мазаси бор, хили яхши эмастур.

Яна камракдур. Панж паҳлудур. Улуғлуғи ғайнолуча бўлғай, узунлуғи тўрт эллик бўлғай, сариқ пишадур, мунинг ҳам донаси йўқтур. Хомроқ узгани кўп аччиқтур. Яхши пишғонининг туршлиғи майхушдур, ёмон эмас, холи аз латофат[61] эмас.

---

[60] «Дарахти чиройли кўринишдан ҳоли эмас».

[61] «Латифликдан ҳоли эмас».

Яна кадҳилдур. Бу ғарийб бадҳайъат ва бадмаза мевадур, биайниҳи қўйнинг қорнидурким, киссадек қориннинг ичи ташқари бўлғай. Мазаси дил очур чучукдур, ичида фундукдек-фундукдек доналари бор. Хурмоға филжумла шабоҳати бор. Мунинг доналари гирддур, узун эмасдур. Бу доналарнинг хурмодин юмшоқроқ гўшти бор, ани ейдурлар, хили часпандадур, часпандалиғидин баъзи иликни, оғизни ёғлаб ер эмишлар. Ҳам дарахтнинг шохида бўладур, ҳам танасида, илдизида ҳам бўлур эмиш. Дарахтдин гўёким киссаларни осиб-осиб қўюбтурлар.

Яна бадҳалдур, улуғлуғи олмача бўлғай эди. Ёмон эмас, хомлиғида ғариб турш ва бемазадур, пишиғи ёмон эмас, юмшоқ пишар ва ҳар еридин илик била узуб еса бўладур. Мазаси биҳининг ганда бўлғониға хили ўхшар, турш-турш яхшиғина мазаси бор.

Яна бийрдур, форсий кунор дерлар эмиш. Бу анвоъ бўладур. Олучадин бир нима улуқроқдур. Бир навъи бўладур, ҳусайни узум андомида, аксари хили яхши бўлмайдур. Бондирда бир бийр кўрдук, хили яхши эди. Мунинг дарахти савр ва жавзода барг тугуб, саратонда ва асадтаким, айни пашколдур, барг чиқариб, тар ва тоза бўладур. Меваси далв ва хутта пишадур.

Яна карундадур, бизнинг вилоятнинг жикаси йўсунлуқ бута-бута бўладур. Жика тоғларда бўлур. Бу даштларда бўладур. Мазаси мирминхонға[62] ўхшар, мирминхондин[63] чучукроқ ва кам оброқтур*[64]. Андин қалялиқ ош пиширадурлар, мазалик бўладур. Хили қаляси ривожқа ўхшар[65].

Яна панёладур, олучадин улуғроқтур, қизил олманинг ғўрасиға шабиҳдур, туршқина мазаси бор, яхшиғинадур. Дарахти анор йиғочидин улуғроқтур, барги бодом баргиға ўхшар.

Яна гулардур, меваси дарахтининг танасидин чиқар, анжирға ўхшар. Гулар ғариб бемаза мевадур.

Яна омиладур, бу ҳам панж паҳлудур, ғўзанинг ғунчасиға ўхшар, зумухт ва бемаза нимадур. Мураббоси ёмон эмас. Хили пур фойда мевадур. Дарахтининг яхши ҳайъати бор, бисёр реза баргликтур.

Яна чирунчидур, дарахти кўҳий эмиш. Бизнинг боғларда уч-тўрт туп бор экандур, сўнгра билдим. Маҳваға хили шабиҳдур, мағзи ёмон эмас, мағзи янғоқ мағзи била бодом мағзи орасида бир нимадур. Мағзи писта мағзидин кичикрактур. Чирунчининг мағзи гирдтур, полудаға ва ҳалволарға солурлар.

Яна хурмодур. Агарчи хурмо Ҳиндустон махсуси эмас. Чун ул вилоятларда йўқ эди, мазкур бўлди. Хурмо дарахти Ламғонда ҳам бордур, шохлари дарахт калласида бир ерда-ўқ бўлур. Барглари шохлари-

---

[62], [63] Қ. б. — мирмижон.

*[64], [65] Л. б. — тушган.

нинг тубидин учиғача икки тарафида бўлур, танаси ноҳамвор ва бадрангдур. Меваси узумнинг хўшасидек бўлур, узумнинг хўшасидин хили улуғроқ бўлур.

Дерларким, наботот орасида хурмо дарахтининг икки иши ҳайвонотқа ўхшар: бир улким, нечукким, ҳайвонот бошини кесарлар—ҳаёти мунқатиъ бўлур. Хурмо дарахтининг ҳам боши кесилса, дарахти қурур. Яна бир улким, нечукким, ҳайвоноттин бе нар натижа ҳосил бўлмас, хурмо дарахтиға ҳам нар хурмодин шохини келтуруб, тегурмасалар, яхши бар бермас. Бу сўзнинг ҳақиқати маълум эмас.

Хурмонинг бошиким мазкур бўлди, ул паниредин ибораттур. Хурмо панири андоқ бўлурким, шох ва баргининг чиқар ери паниpдек оқ бўладур. Бу оқ панирдекдин шох ва барг чиқадур. Шох ва барг узоғон сойи барги сабзроқ бўладур. Бу оқ нимани хурмонинг панири дерлар. Тавредур, ёмон эмас. Ул ёнғоқнинг ўл мағзиға хили ўхшар. Ушбу панири бўлур ерни захм қиладурлар. Ул захмға хурмо баргини андоқ қўядурларким, ул захмдин ҳар сув келса, бу хурмо баргининг усти била оқадур, баргни кўзанинг оғзиға қўюб, кўзани дарахтқа боғлабтурлар, ул захмдин ҳар сувким ҳосил бўлса кўзада йиғиладур. Агар филҳол ичилса, чучумонроқ сувдур, уч-тўрт кундин сўнг ичилса, филжумла кайфияти бор дерлар. Мен бир навбат Борини сайр қилаборғонда, Чанбал дарёсининг ёқасидағи кентларға сайр қила бориб эдим. Йўлда қўлда ушбу навъ хурмо сувини оладурғонлар учради. Бу сувдин хили ичилдиким, анинг кайфияти маълум бўлғай, кайфияти маълум бўлмади. Ғолибо хили ичмак керакким, андак кайфияти маълум бўлғай.

Яна норгилдур, араб муарраб қилиб «норжил» дер, Ҳиндустон эли нолир дейдур. Ғолибо ғалати омдур. Норгилнинг бириси жавзи ҳиндийдурким, қора қошуқларни андин қилурлар. Улуғроғини ғижжакнинг косаси қилурлар. Дарахти биайниҳи хурмо дарахтидур, ғояташ, норгилнинг шохи пурбарграктур. Баргининг ранги ҳам равшанроқтур. Нечукким, ёнғоқнинг тошида кўк пўсти бўлур, норгилнинг тошида ҳам кўк пўсти бор, вале норгилнинг пўсти реша-реша бўладур. Тамом дарёдағи жиҳозларнинг ва кемаларнинг танобини ушбу норгилнинг пўстидин қилурлар эмиш. Кемаларнинг дарзларини ҳам мунинг ипи била тикар эмишлар. Норгилнинг пўстини артқоч, бир учида мусаллас уч тўшук ўрни зоҳир бўлур, иккиси руст, бири бўш, андак ишорат била тешиладур. Мағз боғлардин бурун норгилнинг ичи сув бўладур. Бу тушукни тешиб, ул сувни ичадурлар. Мазаси ёмон эмас, гўёким, хурмо панирини сув қилибтурлар.

Яна бир тордур, торнинг шохлари ҳам бошида-ўқ бўлур, торға ҳам хурмодек кўза боғлаб, сувини олиб ичадурлар: бу сувни торий дейдурлар. Мунинг кайфияти хурмо сувининг кайфиятидин тундроқ бўлур эмиш. Торнинг шохларининг бир қари-бир ярим қаригача ҳеч барги бўл-

мас, андин сўнг ўттуз-қирқ барг шохининг учида бир ердин-ўқ ирикроқ панжа урадур. Бу баргларининг узунлуғи бир қариға ёвушур. Ҳинди хатларни дафтар йўсунлуқ бу баргларда хили битийдурлар. Ҳиндустон эли кенг-кенг қулоқларининг тушукларига ҳалқа бўлмаса, бу тор баргидин ясаб соладурлар. Ушбу тор баргидин қулоқ тушугига солмоқ учун бозорларда ясаб-ясаб сотадурлар. Танаси хурмо дарахтининг танасидин яхшироқ ва ҳамворроқтур.

Яна норунж ва лиму машҳур мевалардур. Норунж Ламғонотта ва Бажур ва Саводта кўп бўлур ва хўб бўлур. Ламғонот норунжи кичикрак ва киндиклик бўлур, бисёр латиф ва нозук ва сероб бўлур. Хуросон навоҳисининг норунжиға ҳеч нисбати йўқтур. Нозуклугидиндурким, Ламғоноттин Кобулғачаким, ўн уч-ўн тўрт йиғоч бўлғай, келтургунча баъзи норунжлар хароб бўлур. Астробод норунжини Самарқандғаким, икки юз етмиш-икки юз сексон йиғоч бўлғай, элтарлар. Терисининг қалинлиғидин ва кам облиғидин онча хароб бўлмас. Бажур норунжларининг улуғлиги биҳича бўлур, суви кўптур ва ўзга норунжларнинг сувидин туршроқтур. Хожа Калон дедиким, Бажурда ушбу жинс норунжинг бир дарахтидин олиб санадук, етти минг норунж чиқти. Менинг хотиримға дойим кечар эдиким, «норунж» лафзи муарраб монанддур, ўшандоқ-ўқ экандур. Бажур ва Савод эли норунжни тамом нораиг дейдурлар.

Яна лимудур, бисёр бўладур, улуғлуғи юмуртқача бўлғай, юмуртқа андомлиқтур. Илдизини масмум қайнатиб ичса, мазарратини дафъ қилур эмиш.

Яна бир норунж мушобиҳи мева турунждур. Бажур ва Савод эли болинг дейдурлар. Бу жиҳаттин турунж пўстининг мураббосини мураббойи болинг дер эмишлар. Ҳиндустонда турунжни бажурий дейдурлар. Турунж икки навъ бўладур: бири чучук ва бемаза ва дил ошур. Чучук, еярга худ ярамас, магар пўсти мураббоға ярағай. Ламғонотининг турунжи ушмундоқ дил ошур чучуктур. Яна Бажур турунжлари ва Ҳиндустон турунжлари турш бўладур ва хўб туршдурлар. Шарбати бисёр хушмаза ва хуштаъм бўладур, турунжнинг улуғлиғи хисравий қовунча бўлғай. Пўсти қўтур-путур ва ноҳамвордур. Учи иничка ва тумшуқлуқ бўлур. Турунжнинг ранги норунж рангидин сариғроқтур. Дарахти таналиқ дарахт бўлмас, кичикрак бўлур. Ва бута-бута бўлур, барги норунж баргидин улуғроқ бўлур.

Яна норунж мушобиҳи мевалардин сангторадур, ранги ва вазъи турунждекдур, ғояташ, мунинг териси сийдамдур, ноҳамвор эмас, жузвий турунждин кичикракдур. Дарахти улуқ бўладур. Ўрук дарахтича бўладур, барги норунж баргига ўхшар, хўб турпилуғи бордур. Шарбати яхши лаззатлиқ ва хуштаъм бўладур. Бу лимудек муқаввийи мсъдадур, норунждек музъиф эмас.

Яна норунж мушобаҳати мевалардин улуқ лимудурким, Ҳиндустонда галгал лиму дейдурлар. Андоми қоз юмуртқасиға ўхшар, вале юмуртқадек икки боши иничкарак эмас. Мунинг пўсти ҳам сангтора пўстидек ҳамвордур, ғариб сероб бўладур.

Яна чанбирийдур, норунж мушобиҳидур. Андоми норунждектур, вале ранги сариқдур, норунжий эмас, иди турунж идига ўхшар, мунинг ҳам яхши туршлуғи бор.

Яна норунж мушобиҳи садофалдур, амурд андомлиқтур, ранги биҳи рангидектур. Чучук бўладур, вале чучук норунжча дил ошур эмас.

Яна норунж мушобиҳи амрадпалдур.

Яна норунж мушобиҳи карнадур. Мунинг улуғлуғи галгал лимуча бўлғай. Бу ҳам туршдур.

Яна норунж мушобиҳи амалбеддурким, бу уч йилдин бери эмди назарға келди. Андоқ дедиларким, игнани мунинг ичига солсалар эрир, туршлиғидинму экин, ё хосаяттинму экин. Туршлиғи норунж ва лимуча бўлғай.

Яна Ҳиндустонда тавре гуллар бордур: бир жосундур. Баъзи ҳиндустоний қарҳал дейдур, гиёҳ эмас, дарахти соқлиқтур, гулбундин бир нима баландракдур, ранги анор гулидин ҳануз сабзроқтур, улуғлуғи қизил гулча бўлғай, вале қизил гул ғунча бўлғондин сўнг бир-ўқ очилур. Бу жосунким, очилди ўртасидин яна ҳам ушбу баргидин иничка бўлуб, танадек бир эллик узаб, яна ушбу жосун барглари очиладур. Ҳосил дусунба[66] гул бўладур, холи аз ғаройиб эмас. Дарахтининг устида бисёр хушранг ва хушнамо кўрунадур, кўп турмайдур, бир кунда-ўқ пажмурда бўладур. Тўрт ой—пашкол ойларида асру хўб ва кўп очиладур, ғолибо аксар йил очилур. Вале бу кўклук била иди йўқтур.

Яна бир канирдур, оқ ҳам бўладур, қизил ҳам бўладур. Шафтолу гули вазълиқ панж барга бўладур. Қизил канирнинг шафтолу гулига шабоҳати бор. Вале канир гули ўн тўрт-ўн беш гул бир ерда очиладур, йироқтин бир улуқ гулдек кўрунадур. Мунинг бутаси гулбундин улуғроқтур. Қизил канирнинг тавреғина иди бор, хуш ояндадур. Бу ҳам пашколда кўп ва хўш очиладур. Бу ҳам аксар йил топилур.

Яна киюрадур, бисёр латиф иди бор. Мушкнинг айби будурким, хушклуғи бордур, муни «мушки тар» деса бўлур. Бисёр латиф иди бордур. Агарчи ўзининг ғариб тавр ҳайъати бордур, гулининг узунлуғи бир ярим қариш-икки қариш бўлғай. Вазъи ғарав баргидек узун барглардур. Мунинг тикони бордур. Ғунчадек тиқилғон ташқариғи барглари сабзроқ тиконликрак, ичкариги барглари юмшоқроқ барглар бўладур. Ичкариги баргларининг ораларида гулнинг ўртасидағидек нималар бўладур, яхши иди андин келадур. Янги чиқиб, ҳануз тана пайдо қилмаго-

[66] Қ. б. — Дил шабиҳ.

ни эркак қамишнинг бутасига ўхшар. Мунинг барги яссироқтур ва тиконлик, таналиғи бисёр беандомдур, илдизлари кўрунуб турубтур.

Яна ёсуман бўладур оқ, мунинг жамбулий дерлар. Бизнинг ер ёсуманларидин улуғроқ ва иди тундроқ бўладур.

Яна ул вилоятларда тўрт фаслтур. Ҳиндустонда уч фасл бўлур: тўрт ойи ёздур, *тўрт ойи пашкол[67], тўрт ойи қиш. Ойларнинг ибтидоси ҳилолий ойларнинг истиқболидиндур. Ҳар уч йилда бир ойни пашкол ойларига зиёда қилурлар. Яна уч йилда қиш ойларига зиёда қилурлар. Яна уч йилда ёз ойларига. Буларнинг кабисаси будур.

*Читар, байсок, жит, асор — тобистон; мувофиқи; ҳут ва ҳамал ва савр ва жавзо.

Сован, бодун, кувор, котик—пашкол; мувофиқи: саратон ва асад ва сунбула ва мезон.

Агҳан, пўс, моҳ, погун — зимистон; мувофиқи: ақраб ва қавс ва жадй ва далв.

Ҳинд[68] эли фусулниким, тўртар ой тайин қилибтурлар, ҳар фаслда яна иккирар ойни иссиқнинг ва ёғиннинг ва совуқнинг зўри тутубтурлар. Ёз ойларидин икки сўнгғи ойким, жит била асордур, иссиқнинг зўри бу икки ойдур. Пашкол ойларидин икки бурунғи ойким, сован ва бодундур, ёғиннинг зўри бу икки ойдур. Қиш ойларидин икки ўртадаги ойким, пўс ва моҳдур, совуқнинг зўри бу икки ойдур. Бу эътибор била буларнинг фасли олти бўладур.

Кунларга ҳам от қўюбтурлар: *шанба — (соничар); якшанба — (айтвар); душанба — (сумвар); сешанба — (монгалвар); чаҳоршанба — (будвор); панжшанба — (бриспотвор); одина — (сукрвор[69]).

Нечукким, бизнинг вилоятлар истилоҳида кеча-кундузни йигирма тўрт қисмат қилибтурлар, ҳар қайсини бир соат дебтурлар ва ҳар соатни олтмиш қисмат қилибтурлар, ҳар қайсисини бир дақиқа дебтурларким, бир кеча ва кундуз минг тўрт юз дақиқа бўлғай. Дақиқанинг миқдори такрийбан олти қатла «фотиҳа»ни «бисмилло» била ўқуғунчадурким, бир кеча-кундуз секкиз минг олти юз қирқ навбат «фотиҳа»ни «бисмилло» била ўқуғунча бўлғай.

Ҳинд эли кеча-кундузни олтмиш қисмат қилибтурлар, ҳар қайсини бир гири дебтурлар, яна кечани тўрт ва кундузни тўрт қисмат қилибтурлар. Ҳар қайсини бир паҳр дебтурларким, форсиси пос бўлғай. Ул вилоятларда пос ва посбон эшитилур эди, бу хусусият била маълум эмас эди.

Ушбу маслаҳатқа Ҳиндустоннинг жамиъ муътабар шаҳрларида жамъи муқаррар ва муайяндурларким, карёлий дерлар, биринждин бир

---

* [67] Қ. б. — тушгав.
* [68] Бу ибораларни Қ. б. дан олинди.
* [69] Бу жойлар Қ. б дан олинди.

ясси нима қўюбтурлар, улуғлуғи табақча бўлғай, қалинлиғи икки эллик-ча бўлғай. Бу биринжни «карёл» дерлар. Бу карёлни бир баланд ерда овизон қилибтурлар. Яна бир тослари бор жом соат, анинг қуйиси тушукдур, ҳар гирида бир тўлар, карёлийлар навбат била тосни сувға қўюб мунтазирдурлар. Масалан: кун туғар вақттаким, бу тосни қўйдилар, тос бир тулса, тўқмоқлари била карёлға бир урарлар, икки тўлса, икки, то паҳр тугагунча. Ҳар паҳрким туганса, аломати будурким, тўқмоқни карёлға бот-бот ғалаба-ғалаба қоқарлар. Агар кундуздин аввалғи паҳр бўлғон бўлса, бот-бот қоққондин сўнг даранги қилиб, бир навбат қоқарлар. Иккинчи паҳр бўлғон бўлса, бот-бот қоққондин сўнг икки қоқарлар, учунчида уч, тўртунчида тўрт. Кундузнинг тўрт паҳриким туганди, кеча паҳридин бошлаб ушбу дастур била кечанинг тўрт паҳрини тугатурлар.

Бурун карёлийлар кеча-кундузда паҳр туганганда-ўқ паҳр аломатини қоқарлар эди. Кечалар уйқудин уйғонғонларға уч гири ё тўрт гирининг қоққон уни келса эди, маълум бўлмас эдиким, иккинчи паҳрмудур, ё учунчи паҳрмудур. Мен буюрдумким, кеча гириларини ва булутлуқ кундуз гириларини қоққондин сўнг, паҳрнинг аломатини қоққайлар, масалан, кечанинг аввалғи паҳридин уч гири қоққондин сўнг, даранг қилиб, паҳрнинг аломатини яна бир ҳам қоққайлар, яъни маълум бўлғайким, бу уч гири аввалғи паҳрдиндур. Кечанинг учунчи паҳридин тўрт гири қоққондин сўнг, даранг қилиб, паҳрнинг аломатини уч қоққайлар, яъни маълум бўлғайким, бу тўрт гири учунчи паҳрдиндур, хили яхши бўлди. Кеча ҳар вақт уйғонғонда карёл уни келса, мушаххас бўладурким, қайси паҳрдин неча гири бўлубтур.

Яна ҳар гирини олтмиш бўлубтурлар, ҳар бирини пул дебтурларким, бир кеча-кундуз уч минг олти юз пул бўлғай. Яна ҳар бир пул миқдорини олтмиш қатла кўзни юмуб очқунча дебтурларким, кеча-кундуз икки юз ўн олти минг кўзни юмуб очқунча бўлғай. Бир пулни тажриба қилилди, тақрийбан секкиз қатла «қулҳувалло» ни «бисмилло» била ўқуғунча бўлдиким, кеча-кундуз йигирма секкиз минг секкиз юз «кулҳувалло»ни «бисмилло» била ўқуғунча бўлғай.

Яна ҳинд эли вазнларни тавре таъйин қилибтурлар: секкиз рати бир моша, тўрт моша бир тонгким, ўттуз икки рати бўлғай. Беш моша бир мисқолким, қирқ рати бўлғай. Ўн икки моша бир тўлаким, тўқсон олти рати бўлғай. Ўн тўрт тўла бир сер. Бу худ муқаррардурким ҳар ерда қирқ сер бир ботмон бўлур, ўн икки ботмон бир мони бўлур. Юз монини бир миноса дерлар. Жавоҳир ва марворидни тонг била тортарлар.

Яна ҳинд эли ададни ҳам хўб тайин қилибтурлар: юз мингни лак дерлар, юз лакни курур дерлар. Юз курурни арб дерлар. Юз арбни

карб, юз карбни нил, юз нилни падам, юз падамни сонг. Бу ададларнинг тайини Ҳиндустон молининг кўплугининг далилидур.

Ҳиндустон элининг кўпраги кофир бўладур. Ҳинд эли кофирни ҳиндулар дерлар. *Ҳиндулар аксар таносухий бўладур. Омил ва мустаъжир ва коргузор тамом ҳиндудур[70].

Бизнинг вилоятларда, саҳрода юрур элнинг қабила-қабила отлари бўлур, мунда вилоят ва кентларда мутаваттин элларнинг қабила-қабила отлари бўладур.

Яна ҳар ҳирфагарким бор, ота-отасидин бери ул ҳирфани қила келибтур.

Ҳиндустон кам латофат ер воқиъ бўлубтур. Элида ҳусн йўқ ва хусни ихтилот ва омизиш ва омаду рафт йўқ ва табъ ва идрок ва адаб йўқ ва карам ва мурувват йўқ ва ҳунарларида ва ишларида сиёқ ва андом ва ража ва гўния йўқ ва яхши от йўқ ва яхши ит йўқ ва узум ва қовун ва яхши мевалар йўқ ва ях йўқ ва совуқ сув йўқ ва бозорларида яхши ош ва яхши нон йўқ ва ҳаммом йўқ ва мадраса йўқ ва шамъ йўқ ва машъал йўқ, шамъдон йўқ ва шамъ ва машъал ўрнига жамиъ касир чиркини бўладур, «девтий» дейдурлар, чап иликларига кичикрак сепоя тутубтурларким, бу сепоянинг бир поясининг учида шамъдоннинг бошидек бир темурни сепоя йиғочиға беркитибтурлар. Бир йўғон фатиланиким, бош бармоқча бўлғай, сепоянинг темурлук йиғочиға боғлабтурлар, ўнг иликларида бир кадудурким, тўшукини торроқ қўюбтурларким, ёғи андин иничка чубурўб оқадур. Ҳарқачон фатилаға ёғ эҳтиёж бўлса, бу кадудин ёғ қуядурлар. *Улуғларнинг бу девтийлари юз-икки юз бўладур[71], шамъ ва машъал ўрнига муни истиъмол қиладурлар. Подшоҳлари ва бекларига кечалар шамъға эҳтиёж бўлғулуқ иш бўлса, ушбу чиркин девтийлар бу чироғни келтуруб, яқин олиб турадурлар.

Дарёларидин ва қора сувларидин ўзгаким, жарлар ва чуқурларда оқадур, боғ ва иморатида оқар сувлар йўқ. Ва иморатларида сафо ва ҳаво ва сиёқ ва андом йўқ. Раият резапой эли тамом яланғоч юруйдурлар. Лункутадек бир нима боғлайдурлар, киндикдин икки қариш қуйи, қисиқ латта солилиб турубтур, бу солинғон қисиқ латтанинг устида яна бир парча латта бор, лункутанинг боғинингким боғлар, ул парча латтани икки бутнинг аросидин олиб, кейин лункутанинг боғидин ўтказиб беркитадурлар. Хотунлари худ бир узун лунг боғлабтурлар, ярмини белларига, ярмини бошларига соладурлар.

Латофатеким, Ҳиндустонда бор—улуқ вилоятдур. Ва олтун ва ярмоғи қалин бўладур ва пашкол ҳаволари бисёр хўб бўладур. Гоҳ куни бўладурким, ўн-ўнбеш йигирма қатла ёғадур. Ёғинларида бир замонда

---

* [70] Л. б. — тушган.

* [71] Л. б. — тушган.

селлар келадур, ҳеч сув йўқ ерларда дарёлар оқадур. Ёғар маҳаллида ва ёғиб турғон маҳалларида ғариб яхши ҳаволар бўладур, андоқким, ҳавонинг эътидоли ва латофати андин ўтмас. Айби будурким, ҳаво кўп пурнам бўладур.

Ул вилоятларнинг ёйларига пашкол ўлса, худ отиб бўлмайдур, тез бузуладур, не ёлғуз ёй, жиба ва китоб, рахт ва матоъға—бориға таъсир қиладур. Иморат ҳам кўп турмайдур. Пашколдин бошқа ҳам қиш ва ёз яхши ҳаволардур, вале шимол ели ҳамиша қўпадур. Гард ва хок хили бўладур. Ёзлар савр ва жавзода пашколга ёвуқ бу ел йилда тўрт-беш навбат бисёр тунд қўпадур. Андоқким, гард ва хок ул мартабада бўладурким, бир-бирни кўруб бўлмайдур, муни «анди» дейдурлар. Жавзо иссиқ бўладур, вале онча беиътидол иссиқ эмастур. Балх ва Қандаҳорнинг иссиғича йўқтур ва имтидоди худ ул ерларнинг иссиғининг ярмисича бўлғай.

Яна бир латофати будурким, ҳар синфдин ва ҳар ҳирфагардин беҳад ва бениҳоят кўптур. Ҳар иш учун ва ҳар нима учун жамиъ муқаррар ва муайяндурким, ота-оталаридин бери ул иш ва ул нимани қила келгандурлар. Нечукким «Зафарнома»да Темурбекнинг «масжиди сангин» иморатини қилурда Мулло Шараф мундоқ муболаға била битибдурким, Озарбайжон ва Форс ва Ҳиндустон ва яна ўзга мамолик сангтарошларидин ҳар кунда икки юз киши масжидда иш қилурлар эди. Бир Оградa ушбу Огранинг сангтарошларидин менинг иморатларимда ҳар кунда олти юз сексон киши иш қилурлар эди. Яна Оградa ва Секрида ва Биёнада ва Дулпурда ва Гувалёрда ва Кўлда минг тўрт юз тўқсон бир сангтарош ҳар кунда менинг иморатимда иш қилурлар эди. Ҳар ҳирфагар ва ҳар коригардин ушбу қиёс била Ҳиндустонда беҳад ва бениҳоятдур.

Бу вилоятларким, Беҳрадин Баҳорғача ҳоло менинг тасарруфимдадур, эллик икки курурдур, нечукким, бу муфассалидин мужмали маълум бўлғусидур. Бу жумладин секкиз-тўққуз курур рой ва рожаларнинг парганаларидурким, итоат қилиб, қадимдин бу парганаотни важҳи истиқомат тариқида топибтурлар.

Тахмини жамъи Ҳиндустон азончи бил-феъл дар таҳти тасхири раъяти нусрат оят даромада.

Саркори онрўйи оби Сатлуж ва Беҳра ва Лоҳур ва Сиёлкут ва Диболпур ва ғайриҳо: се куруру сию се лаку понздаҳ ҳазору нуҳсаду ҳаштоду нуҳ танга.

Саркори Сиҳринд: як куруру бисту нуҳ лаку сию як ҳазору нуҳ саду ҳаштоду панж танга.

Саркори Ҳисори Фируза: як куруру сий лаку ҳафтоду панж ҳазору як саду ҳафтоду чаҳор танга.

Саркори дорул-малики Деҳли ва Миёни дуоб: се куруру шасту нуҳ лаку панжоҳ ҳазору дувисту панжоҳу чаҳор танга.

Саркори Мевотки дар замони Искандар дохил набуда: як куруру шасту нуҳ лаку ҳаштоду як ҳазор танга.

Саркори Биёна: як куруру чиҳлу чаҳор лаку чаҳордаҳ ҳазору нуҳ саду сий танга.

Саркори Огра: бисту нуҳ лаку ҳафтоду шаш ҳазору нуҳ саду нуздаҳ танга.

Саркори Миёни вилоят: ду куруру наваду як лаку нуздаҳ ҳазар танга.

Саркори Гувалёр: ду куруру бисту се лаку панжоҳу ҳафт ҳазору чаҳор саду панжоҳ танга.

Саркори Колпий ва Сиҳанда ва ғайриҳи: чаҳор куруру бисту ҳашт лаку панжоҳу панж ҳазору нуҳ саду панжоҳ танга.

Саркори Кануж: як куруру сию шаш лаку шасту се ҳазору сесаду панжоҳу ҳашт танга.

Саркори Санбал: як куруру сию ҳашт лаку чиҳлу чаҳор ҳазор танга.

Саркори Лакнур[72]: ва Бакасар як куруру сию нуҳ лаку ҳаштоду ду ҳазору чаҳор саду сию се танга.

Саркори Хайробод: дувоздаҳ лаку шасту панж ҳазор танга.

Саркори Уд ва Баҳрож: як куруру ҳафдаҳ лаку як ҳазору сесаду шасту нуҳ танга.

Саркори Жунпур: чаҳор куруру ҳаштоду ҳашт ҳазору сесаду сию се танга.

Саркори Карра ва Моникпур: як куруру шасту се лаку бисту ҳафт ҳазору дувист ҳаштоду ду танга.

Саркори Баҳор: чаҳор куруру панж лаку шаст ҳазор танга.

Саркори Сарвор: як куруру панжоҳу панж лаку ҳафдаҳ ҳазору понсаду шашу ним танга.

Саркори Соран: як куруру даҳ лаку ҳаждаҳ ҳазору сесаду ҳафтоду се танга.

Саркори Чапоран: як куруру навад лаку ҳаштоду шаш ҳазору шаст танга.

Саркори Кандла: чиҳлу се лаку сий ҳазору сесад танга.

Саркори Тирҳут аз ҳадди миёнаи рожа Руп Нарин: ду лаку панжоҳу панж ҳазор тангаи нуқра, бисту ҳафт лаку панжоҳ ҳазор сиёҳ танга.

Саркори Рантанбур Бўли дар Чотсу Малона: бист лак.

Саркори Ногур.

---

[72] Қ. б. — Лакнав.

Саркори рожа Бикраможит аз Рантанбур.

Саркори Қаланжарий.

Саркори рожа Синг-дев.

Саркори рожа Бикам-дев.

Саркори рожа Бикам чанд.

Ҳиндустон вилоятининг еринииг ва элининг хусусиёти ва кайфиёти улча маълум ва мушаххас бўлуб эди, мазкур ва мастур бўлди. Мундин сўнг яна битилгудек нима назарга келса таҳрир қилғумдур; эшитулгудек нима эшитилса, тақрир қилғумдур.

Душанба куни ражаб ойининг йигирма тўққузида ҳизонани кўрмак ва улашмак бунёд бўлди: Ҳумоюнга етмиш лак хизонадин берилди. Яна бир битилмаган, таҳқиқ қилмаган хизона уйини ўшандоқ-ўқ Ҳумоюнга инъом қилдим. Яна баъзи бекларга ўн лак, баъзиларига секкиз лак, етти лак, олти лак берилди. Жамиъ черикта бўлғон афғон ва ҳазора ва араб ва балуж ва ҳар жамоатқа қадри ҳолларига яраша хизонадин нақд инъомлар бўлди. Ҳар савдогар ва ҳар толиби илм ва балки ҳар кишиким, бу черикда ҳамроҳ эдилар, барча инъом ва бахшишдин ҳаззи вофир ва насиби комил элттилар.

Черикта бўлмағонларга ҳам бу хизонадин қалин инъом ва баҳшишлар борди. Мисли, Комронга ўн етти лак, Муҳаммад Замон мирзоға ўн беш лак, Аскарийга ва Ҳиндолга ва балки жамиъ уруқ-қаёш, ўғлонушоққа қалин қизилдин, оқтин, рахттин, жавоҳирдин, бардадин савғотлар борди.

Ул юздаги бекларга ва сипоҳиларга қалин инъомлар борди. Самарқанд ва Ҳуросон ва Кошғар ва Ироққа уруқ-қаёш учун савғотлар йиборилди. Самарқанд ва Хуросондағи машойиҳқа нузур борди. Макка ва Мадинаға ҳам назр борди. Кобул вилояти била Варсак садасининг жондор бошиға эрдин ва хотундин банда ва озоддин, болиғ ва ноболиғдин бирор шоҳрухий[73] инъом бўлди.

Биз аввал Оградга келганда, бизнинг эл била бу элнинг орасида ғариб муғоярат ва мунофарат эди. Сипоҳиси ва раияти бизнинг элдин қир-қир қочарлар эди. Бир Деҳли ва Оградин ўзга жамиъ қўрғонлиқ ерлар қўрғонларини беркитиб, итоат ва инқиёд қилмадилар. Санбалда Қосим Санбалий эди, Биёнада Низомхон эди. Мевотта худ Ҳасанхон Мево-

---

[73] Қ. б — бобурий.

тий эди. Бу шару шўрни бошлаган тамом ушул мулҳид мардак эди. Дулпурда Муҳаммад Зайтун эди. Гувалёрда Тоторхон Сорангхоний эди. Робирийда Ҳусайнхон Нуҳоний[74] эди. Атовада Қутбхон эди, Колпийда Оламхон, Қануж ва Гангининг нари юзи худ тамом мухолиф афғонларда эди. Мисли, Насирхон Нуҳоний[75] ва Маъруф Фармулий ва яна қалин умаро эди. *Иброҳим ўларидин икки-уч йил бурундин бери ёғиқиб эдилар[76]. Мен Иброҳимни босқон фурсат Қануж ва андин нариги жамиъ вилоятларға қобиз бўлуб, Қануждин бир-икки кўч бери келиб, ўлтуруб эдилар. Дарёхонининг ўғли Баҳорхонни[77] подшоҳ қилиб, Султон Муҳаммад лақаб қўюб эдилар. Маҳовинда Марғубқўл эди. Ушмунча ёвуқ туруб, неча маҳалғача келмади.

Биз Оградга келганда иссиқ вақтлари эди, халойиқ таваҳҳумдин тамом қочиб эдилар. Ўзга ва отқа ошлиқ ва хас топилмас эди. Кентлар муғояват ва мунофарат жиҳатидин ёғилиққа ва ўғурлуққа ва раҳзанлиққа юз қўюб эдилар. Йўллар равон бўлмайдур эди. Бизга ҳануз фурсат ул бўлмайдур эдиким, хизонани улашиб, ҳар паргана ва ҳар ерга мазбут кишилар тайин қилғайбиз. Яна ул йил хили иссиқ эди. Хили эл боди самумнинг таъсиридин ҳар замонда йиқилиб-йиқилиб, ўла киришгилар. Бу жиҳатлардин аксар беклар ва ўбдон-ўбдон йигитлар кўнгул солиб эдилар. Ҳиндустонда турмоққа рози эмас эдилар, балки кетарга юз қўюб эдилар.

Улуқ ёшлик тажрибалиқ беклар мундоқ сўзларни айтса айби йўқтур. Мундоқ сўзларни ҳамким айттилар, бу кишида онча ақл ва ҳуш бордурким, алар тақрир қилғондин сўнг салоҳ ва фасодиға етгай ва яхши-ёмонни фарқ этгай. Борчани бу киши ўзига кўруб, бир ишиниким жазм қилди, ўзга айтилғон сўзларни мукаррар иода қилмоқнинг не мазаси бор. Кичик-киримдин худ мундоқ сўзлар ва мундоқ бемаза раъйларнинг не тақрийби бор. Бу ғарибдурким, кичик-киримдин бу навбат Кобулдин отланадурғонда, бир нечани янги бек қилилиб эди. Менинг чашмдоштим булардин мундоқ эдиким, мен ўтқа, сувға кирсам-чиқсам, бетаҳоший булар била киргайлар ва била чиққайлар. Мен ҳар сориға бўлсам, алар менинг сори бўлғайлар, йўқким: менинг хилофи мақсудум сўз айтқайлар, ҳар иш ва ҳар муҳимнингким, боринининг кенгаш ва иттифоқи била ўзумизга жазм қилдук, кенгаштин қўпмасдин бурунроқ ул сўз ва муҳимдин қайтқайлар.

Булар агарчи ёмон бордилар, Аҳмадий парвоначи ва Вали Хозин булардин ёмонроқ борди. Кобулдин чиқиб, Иброҳимни босиб, Ограни олгунча, Хожа Калон яхшилар борди, мардона сўзлар айтти ва соҳиб ҳимматона раъйлар кўрсатти, вале Ограни олғондин неча кун сўнгра

[74], [75] Қ. б. — Луҳоний.

* [76] Л. б. — тушган.

[77] Қ. б. — Баҳодирхон.

тамом раъйлари ўзга бўлди. Бир бормоққа бажид Хожа Калон эди.

Элнинг бу музабзаблиғини билиб, тамом бекларни тилаб кенгаштук. Мен дедимким: «Салтанат ва жаҳонгирлиғ беасбоб ва олот даст бермас. Подшоҳлиқ ва амирлиқ бенавкар ва вилоят мумкин эрмас. Неча йил саъйлар қилиб, машаққатлар кўруб, узоқ ерлар қатъ этиб, чериклар юруб, ўзумузни ва черикни ҳарб ва қитол мухотараларига солғайбиз. Тенгри инояти била бу навъ қалин ёғиларни босиб, мундоқ кенг мамлакатларни олғайбиз. Ҳоло не зўр келибтур ва не зарур қилибтурким, мундоқ жонлар тортиб олғон вилоятларни бежиҳат солғайбиз. Яна бориб, Кобулға тангдастлиғ ибтилосиға қолғайбиз. Ҳар ким давлатхоҳдур, мундин сўнг мундоқ сўзларни айтмасун, ҳар ким тоқат келтура олмай кетарға юз қўйса, борғонидин қайтмасун».

Мундоқ маъқул ва муважжаҳ сўзларни хотирнишон қилиб, хоҳи ва нохоҳи элни бу дағдағалардин ўткардук.

Чун Хожа Калоннинг турар кўнгли йўқ эди, муқаррар андоқ бўлдиким, савғотларни Хожа Калон, қалин навкарлик кишидур, олиб борғай. Кобул ва Ғазнида ҳам киши оздур, аларни забт ва саранжом қилғай Ғазни ва Гардиз ва Султон Масъудий ҳазорани Хожа Калонға иноят қилдим. Ҳиндустонда яна уч-тўрт лаклик Куҳром парганасини ҳам берилди. Хожа Мирмирон ҳам муқаррар бўлдиким, Кобулға борғай. Савғотилар Мирнинг уҳдасиға бўлди. Қобиз Мулло Ҳасан сарроф ва Тўка ҳинду таъйин бўлди.

Хожа Калон чун ҳинддин мутанаффир эди, борурида уйининг иморатларининг томида бу байтни битибтурким:

Агар бахайру саломат гузар зи Синд кунам,
Сиёҳ рўй шавам, гар ҳавойи Ҳинд кунам[78]

Биз Ҳиндустонда туруб, мундоқ зарофатомиз байт айтмоқ ва битмоқ бесураттур. Кетмакдин бир кудурат бўлса, бу навъ зарофаттин икки кудураттур. Мен даги бадиҳада бир рубоий айтиб, битиб йибордим:

Юз шукур де, Бобирки, кариму ғаффор,
Берди сенга Синду Ҳинду мулки бисёр.
Иссиқлиғиға гар санга йўқтур тоқат,
Совуқ юзини кўрай десанг Ғазний бор

Бу фурсатта Мулло Опоқникким, бурунлар мартабаси асру фуруд эди, икки-уч йил эдиким, ога-инисини йиғиштуруб, филжумла жамъият қилиб эди. Ўрук зайни ва Синд ёқасидаги баъзи афғонларни берилиб

---

[78] «Агар соғ-саломат Синддан ўтиб кетсам Ҳиндустонни яна ҳавас қилсам, юзим қора бўлсин».

эди, Кўлга йиборилди. Ул навоҳида бўлур таркашбанд ва сипоҳиға истимолат фармонлари йиборилди.

Шайх Гўран эътиқод ва ихлос била келиб, мулозамат қилди. Миёни дуоб таркашбандларидин ҳам икки-уч минг сипоҳини келтуруб, мулозим қилди. Алихон Фармулийнинг ўғлонлари ва уруғи Деҳли била Огранинг орасида, Юнус Али озиқиб, Ҳумоюндин айрилғон маҳалда учрар. Озоғлоқ урушуб босиб, ўғлонларини банд қилиб, келтуруб эди. Бу тақрийб била Давлатқадам туркнинг ўғли Мирза Мўғулға Алихоннинг банддағи ўғлонларидин бирини қўшуб, Алихонғаким, бу бузуқлуқта бориб эди, истимолат фармонлари била йиборилди, олиб келди. Алихонға тарбият қилиб, йигирма беш лаклик айни парганаларидин берилди.

Султон Иброҳим, Мустафо Фармулий ва Фирузхон Сорангхоний бошлиқ неча умарони бузуб, тоғи ёғи боғи умаро устига тайин қилиб эди, Мустафо бу боғи умаро била яхшилар ҳарб ва зарб қилди. Неча қатла яхши бости. Иброҳимнинг шикастидин бурунроқ Мустафо ўлди. Шайх Боязид иниси эди. Чун Иброҳим муҳимми устида эди, филҳол сғасининг эл-кунини ул бош-кўз қилди.

Фирузхон ва Шайх Боязид ва Маҳмудхон Нуҳоний ва Қози Жиё қуллуққа келдилар. Буларни ҳам муддаоларидин ортуқроқ риоят ва шафқатлар қилиб, Фирузхонға Жўнпурдин бир куруру қирқ олти лаку беш минг танга; Шайх Боязидқа Уддин бир куруру қирқ секкиз лаку эллик минг танга; Маҳмудхонға Ғозипурдин тўқсон лаку ўттуз беш минг танга ва Қози Жиёға Жўнпурдин йигирма лак[79] иноят бўлди.

Шаввал ийдидин неча кун ўтуб эдиким, Султон Иброҳимнинг ҳарамсаройининг ўртасидағи тош сутунлуқ айвон гунбазта улуқ суҳбат тутулди. Ҳумоюнға чорқаб ва камар шамшир ва олтун эгарлик тупчоқ, Чин Темур Султонға ва Маҳди Хожаға ва Муҳаммад Султон мирзоға ҳам чорқаб ва камар шамшир ва камар ханжарлар инъом бўлди. Яна бекларга ва йигитларга фарохўр ҳоллари камар шамшир ва камар ханжар ва хилъатлар инъом бўлди. Нечукким, мужмали мунда мастурдур:

*Тупчоқ от эгари била; камар шамшири мурассаъ икки қабза; ханжари мурассаъ йигирма беш қабза; катора мурассаъ ўн олти қабза; жамдараи мурассаъ икки қабза; пичоқбанд ва бори олтун қабза; чаҳорқаб тўрт тўп; сақарлот чакман йигирма секкиз тўп[80].

Суҳбат куни ажаб ғалаба ёмғур ёғди. Ўн уч мартаба ёмғур ёғди. Баъзиларға ер ташқари тегиб эди, ғарқ ўл бўлдилар.

Муҳаммад кўкалтошқа Сомона вилоятини иноят қилиб, Санбалға илғор таъйин қилилди. Ҳисори Фирузани Ҳумоюнға жулду берилиб эди.

---

[79] Лондон босмасида бу ерда кишиларга берилган тангалар саноғи форсича берилган (Қ. б. дан олинди).

*[80] Лондон босмасида (бу абзац орасида) берилган инъомлар ҳам форсича ёзилган (Қ. б. дан олинди).

Санбални даҳи Ҳумоюнға иноят қилдим. Ҳиндубекни Ҳумоюн қошида қўйюлуб эди, бу муносабаттин Муҳаммадий ўрниға Санбалға илғор Ҳиндубекни ва Катта бекни ва Малик Қосим Бобо Қашқани оға-иниси била, Мулло Офоқни, Шайх Гўранни Миёни дуоб орасидағи таркашбандлари била илғор йиборилди.

Уч-тўрт навбат Қосим Санбалийдин киши келиб эдиким, Бибан ҳаромхўр Санбални қабаб, ожиз қилибтур, илғор келсун деб, Бибан бу шақ ва ҳайъати била биздинким қочти, тоғни доманалаб бориб, қочқанкўрараган афғон ва ҳиндустонийни йиғиб, бу фатаратта ерни холи топиб, келиб Санбални қабабтур.

Ҳиндубек ва Каттабек ва тайин бўлғон илғор, Оҳор гузариға етиб, сув кечмакка машғул бўлуб, Малик Қосим Бобо қашқани оға-иниси била илгарраак аюрурлар. Малик Қосим сув ўтган била юз-юз эллик киши ўз-оға-иниси била илдам-ўқ юруб, намоз пешин Санбалға етар. Бибан ҳам ясаб, ўрдусидин чиқар, Малик Қосим алар тез-ўқ юруб, қўрғонни орқаға олиб, илик қўшарлар. Бибан тўхтай олмай қочар. Бир пора кишисининг бошини кесиб, бир неча фил ва қалин от ва ўлжа олур.

Тонгласиға бу илғор беклари ҳам етар. Қосим Санбалий келиб кўрар, вале қўрғонни буларға топшурмоқ хуш ёқмас, хаял қилур.

Бир кун Шайх Гўран, Ҳиндубек алар била сўзлашиб, бир баҳона била Қосим Санбулийни бу беклар қошиға келтуруб, бизнинг кишини Санбал қўрғониға киюрур. Қосим Санбалийнинг кўч ва мутаалиқларини солим ва саломат чиқариб йибордилар.

Биёнаға Қаландар пиёдани йибориб, Низомхонға ваъда ва ваид фармонлари йиборилди. Буғина қитъани бадиҳада айтиб, битиб йиборилди:

Бо турк ситеза макун, эй мири Биёна,
Чолокию мардонагийи турк аёнаст.
Гар зуд наёию насиҳат накуни гўш,
Онжоки аёнаст чи ҳожат ба баёнаст[81].

Биёна қўрғони Хиндустоннинг машҳур қалъаларидиндур. Бехуш мардак қалъасининг берклигига ишониб, ҳавсаласидин ортуқроқ нималар истидъо қилиб йиборибтур. Анинг келган кишисига яхши жавоб бермай, қалъагирлик асбобиға иштиғол кўрсатилди.

Бобоқулибекни Муҳаммад Зайтунға ваъда ва ваид фармонлари била йиборилди. Бу ҳам узр айтиб, ҳиял қилибтур.

---

[81] Э Биёна мири, турк билан ўйнашма,
Туркнинг эпчиллик ва мардлиги ҳаммага айёндир,
Агар тез келиб, насиҳатни қулоққа олмасанг,
Аён бўлган гапни баён қилишнинг нима ҳожати бор.

Роно Санго кофир агарчи биз Қобулда эканда элчиси келиб, изҳори давлатхоҳлиқ қилиб, мундоқ қарор қилиб эдиким, подшоҳ ул тарафдин Деҳли навоҳисиға келсалар, мен бу саридин Огра устиға юруймен.

Мен Иброҳимни бостим ва Деҳли ва Ограни олдим: бу чоққача бу кофирдин ҳеч ҳаракате зоҳир бўлмади. Неча маҳалдин сўнг келиб, Кандор деган қўрғонниким, Маканнинг Ҳасан отлуқ ўғли анда эди, қабади. Ҳасан Макандин неча қатла кишилар келди, Макан ҳануз келиб кўрмайдур эди. Бу теградаги қўрғонлар, мисли Атова ва Дулпур, Гувалёр, Биёна ҳануз кирмайдурлар эди. Шарқ сариғи афғонлар инод ва саркашлик мақомида эдилар. Қануждин икки-уч кўч Огра сариға чериклаб ўлтуруб эдилар. Ёвуқдағи гирду гўшадин ҳануз хотир тамом жамъ бўлмайдур эди. Бу жиҳаттин анинг кўмагига киши айира олмадук.

Икки-уч ойдин сўнг Ҳасан бечора бўлуб, аҳд қилиб, Кандор қўрғонини берди. Робирийдағи Ҳусайнхон таваҳҳум қилиб, Робирийни ташлаб чиқти. Робирийни Муҳаммад Али жанг-жангға берилди. Қутбхонким, Атовада эди, неча навбат ваъда ва ваид била фармонлар йиборилди, не келиб бизни кўрди, не Атовадин солиб чиқти.

Атовани Маҳди Хожаға иноят қилиб, Муҳаммад Султон мирзони ва Султон Муҳаммад дўлдай, Муҳаммад Али жанг-жанг, Абдулазиз мирохур бошлиқ беклардин ва ичкилардин бир пора қалин кишини кўмак қўшуб, Атова устига йиборилди. Қанужни Султон Муҳаммад дўлдайға берилди. Фирузхон ва Маҳмудхон ва Шайх Боязид ва Қози Жиё бошлиқларғаким, асру улуқ риоятлар қилиб, Пўруб сари парганалар берилиб эди, булар ҳам Атоваға таъйин бўлдилар.

Муҳаммад Зайтун Дўлпурда ўлтуруб, ҳиял қилиб, келмайдур эди. Дўлпурни Султон Жунайд барлоска иноят қилиб, Одил Султон, Муҳаммадий кўкалтош, Шоҳ Мансур барлос, Қутлуққадам, Абдулло Вали, Жонбек, Пирқули, Шоҳ Ҳусайн Боракий бошлиқларни тайин қилдукким, Дўлпурни зўрлаб олиб, Султон Жунайдқа топшуруб, Биёна устига борғайлар.

Бу чериклари тайин қилғондин сўнг, турк умаросини ва ҳинд умаросини тилаб машварат қилиб, бу сўзни ораға солдукким, Пўруб ёғи боғи умароким, Насирхон Нуҳоний ва Маъруф Фармулий бошлиқ бўлғай, қирқ-эллик минг киши Гангдин ўтуб, Қанужқа мутасарриф бўлуб, икки-уч кўч берроқ келиб ўлтурубтур. Роно Санго кофир Кандорни олиб, фитна ва фасод мақомидадур. Пашкол ҳам охир бўла ёвушти. Ё боғи устига ё кофир устига мутаважжиҳ бўлмоқ вожиб ва лозим кўрунадур. Бу гирд ва навоҳидағи қўрғонларнинг иши саҳлдур. Бу улуқ душманлар дафъ бўлғондин сўнг булар қаёп борғайлар.

Роно Сангони мунча тасаввур қилилмас эди, борча муттафиқул-калима арз қилдиларким, Роно Санго йироқроқтур, маълум эмаским ёвуқ

ҳам кела олғай. Бу ёғиларким, мунча ёвуқ келибтурлар, буларнинг дафъи аҳам ва авлодур.

Бу ёғларнинг устига отланмоқчи эдукким, Ҳумоюн арзға еткурдиким, подшоҳ отланмоқ не ҳожат, бу қуллуқни мен қилай.

Борчаға бу хуш келиб, турк ва ҳинд умароси бу раъйни писанд тутгилар. Ҳумоюнни Пўрубқа тайин қилиб, Дўлпурға тайин қилғон чериклларга Кобулий Аҳмад Қосимни чоптурулдиким, ул черик лар келиб, Ҳумоюнға Чандворда қўшулсун. Маҳди Хожа, Муҳаммад Султон мирзо бошлиқ Атова устиға таъйин бўлғон черикларга ҳам фармон бўлдиким, Ҳумоюнға қўшулғайлар.

Панжшанба куни зулқаъда ойининг ўн учида Ҳумоюн сафар қилиб, Жилисир деган кентгинагаким, Оградин уч куруҳ бўлғай, тушти. Бир кун анда таваққуф қилиб, андин кўчуб, кўч-баркўч мутаважжиҳ бўлди.

Панжшанба куни ушбу ойнинг йигирмасида Хожа Калонға Кобулға борурға рухсат бўлди.

Доим хотирға етар эдиким, Ҳиндустоннинг бир улуғ айби будурким, оқар суви йўқтур. Ҳар ерда ўлтурушлуқ бўлса, чархлар ясаб, оқар сувлар қилиб, тарҳлиқ ва сиёқ ерлар ясаса бўлур. Оғрага келгандин бир неча кундин сўнг ушбу маслаҳатқа Жўн сувидин ўтуб, боғ ерларини мулоҳаза қилдук. Андоқ бесафо ва хароб ерлар эдиким, юз кароҳат ва нохушлуқ била андин убур эттук. Бу ернинг макруҳлуғи ва нохушлуғидин чорбоғ хаёли хотирдин чиқти. Мундин ўзга мундоқ ёвуқ ер Оградa чун йўқ эди, неча кундин сўнг зарур бўлуб, бу ерга-ўқ илик қўюлди. Ул улуғ чоҳким, ҳаммом суви андиндур, бунёд бўлди. Яна бу парча ерким, амбули дарахтлари ва мусамман ҳавз андадур, булардин сўнг улуғ ҳавз ва саҳне бўлди. Андин сўнг тош иморат олидағи ҳавз ва толор бўлди. Андин сўнг «Хилватхона» боғчаси ва уйлари бўлди. Андин сўнг ҳаммом бўлди. Мундоқ бесафо ва бесиёқ Ҳиндта тавр тарроҳлиқлар ва сиёқлиқ боғчалар пайдо бўлди. Ҳар гўшада мақбул чаманлар, ҳар чаманда мукаммаж гул ва настаранлар мураттаб ва мукаммал бўлди.

Ҳиндустоннинг яна уч ишидин мутазаррир эрдук: бир иссиғидин, яна бир гардидин, яна бир тунд елидин. Ҳаммом ҳар учаласининг дофии эрмиш. Гард ва ел худ ҳаммомда не қилар. Иссиқ ҳаволарда андоқ совуқ бўладурким, ёвуқдурким, киши совуққа тўнғай. Ҳаммомнинг бир хужрасиниким, қуллатайн ҳавз андадур, тамом тошдин тугатибтурлар. Изораси оқ тошдин, ўзга тамом фарш ва сақфи қизил тошдинким, Биёна тошидур.

Яна Халифа ва Шайх Зайн ва Юнус Али ва ҳар кимгаким дарё ёқасида ер тегиб эди, сиёқлиқ ва яхши тарҳлиқ боғчалар ва ҳавзлар ясадилар. Лоҳур ва Диболпур дастури била чарх рост қилиб, сувлар жорий қилдилар.

Ҳинд эли бу тарҳ ва бу андом била ерлар кўрмаган жиҳатидин, Жўннинг иморатлари қилғон тарафи ерларга Кобул от қўюбтурлар. Яна қўрғон ичида Иброҳимнинг иморати била фасилнинг орасида бир ҳоли ер эди, анда ҳам бир улуқ войин буюрдум даҳидардаҳ. Ҳиндустон истилоҳи била зиналиқ улуқ чоҳни «войин» дерлар. Бу войинни бу чорбогдин бурун бунёд қилилиб эди. Айни пашколда қазмоққа машғул эдилар, неча навбат йиқилди, муздурларни бости. Роно Сангонинг ғазвидин сўнг тамом бўлди. Нечукким, тарих тошида битибтурлар, итмоми ғазвдин сўнгра эрконига ишорат этибтурлар. Тавр войине воқиъ бўлубтур. Уч табақа иморат бу войиннинг ичида бўлубтур. Боридин қуйиғи табақаси уч айвондур, йўли чоҳқа тушадур, зинадин-ўқтур. Ҳар уч айвонға бир йўл-ўқ борур. Ҳар айвон бир-биридин учар зина баландтур. Боридин қуйиғи айвондин сув тортилғон чоғда сув бир зина қуйи тушар. Боридин юқориғи айвонға пашкол вақти сув улғайғонда гоҳи сув чиқар. Ўртанчи табақасида бир қазноқлиқ айвондур. Бу айвоннинг қаринаси бир гунбаздурким, сув чархини уюрур, ўй бу гумбазта уюрулур. Юққориғи табақаси бир айвондур, ташқари боқишлиқ чоҳ устидаги саҳндин бешолти зина қуйироқ, икки тарафдин зинадин бу айвонға йўл борур. Рост тарафиға борур йўлнинг ўтрусида тарих тошидур. Бу чоҳнинг ёнида яна бир чоҳ қўпорилибтур. Ул чоҳнинг туби бурунғи чоҳнинг ўртасидин бир нима юққорроқ бўлғай. Мазкур бўлғон гунбазта чархнинг ўйи уйрулуб, ул чоҳдин сув бу чоҳқа келур. Бу чоҳқа яна бир чарх ясалибтурким, ул чарх била сув фасилнинг устига чиқар. Фасил усти била юққориғи боғчаға сув борур. *Чоҳнинг зинаси чиқар ерда ҳам бир тошдин иморат бўлубтур. Бу[82] чоҳнинг муҳавватасидин ташқари бир тош масжид қилибтур, вале яхши қилмайдурлар. Ҳиндустон тариқи била қилибтурлар.

Ҳумоюн отланғон фурсатта, Насирхон Нуҳоний ва Маъруф Фармлий бошлиғ ёғи умаро Жожмовда жамият қилиб ўлтуруб эдилар, Ҳумоюн ўн-ўн беш куруҳ йўлдин Мўмин аткани хабарға йиборур, молға чопқунға бўлур, яхшиғина ҳам хабар келтура олмас. Мўъмин атканинг борғонидин хабардор бўлуб, бу ёғилар туруш бермай, қочиб кетарлар, Мўъмин аткадин сўнгра Қисимтой била Бобочўҳра ва Бўчкани хабар учун йиборурлар. Бу борғонларнинг ёғининг бузулуб, қочқанининг хабарини келтурур. Ҳумоюн юруб, Жожмовни олиб ўтуб, Далмов навоҳисида келганда Фатҳхон Сарвоний келиб кўрар. Фатҳхон Сарвонийни Маҳди Хожа ва Муҳаммад Султон мирзоға қўшуб, бизга йиборди.

Ушбу йил Убайдхон Бухородин черик тортиб, Марв устига келди. Марвнинг аркида ўн-ўн беш раият экандур, олиб қириб Марвнинг бандини қирқ-эллиқ кунда боғлаб, Сарахс устига борди. Сарахсда ўттуз-қирқ қизилбош экандур, дарвозани тортиб, қўрғонни бермаслар. Раият-

* ✉ Л. б. — тушган.

лар олақишиб дарвозани очарлар. Ўзбаклар кириб, бу қизилбошларни ҳам қирарлар. Сарахсни олиб, Тус ва Машҳад устига борурлар. Машҳад эли бечора бўлуб, кирарлар. Тусни секкиз ой қабаб, сулҳ била олиб, аҳдға турмай, тамом эр атоғлиғини қприб, хотунларини асир қилурлар.

Ҳам ушбу йил Султон Музаффар Гужаротийнинг Баҳодурхон отлиқ ўғликим, ҳоло отасининг ўрниға Гужаротга подшоҳ бўлубтур, отасидин ёмонлаб, Султон Иброҳим қошиға келди. Бу беиззатона кўрди. Понипат навоҳисида эканда манга арзадоштлари келди. Мен ҳам иноят омиз мушфиқона фармонлар йибориб, тиладим. Келур хаёлда эди. Яна раъйи мунқалиб бўлуб, Иброҳим черикидин айрилиб, Гужарот сари мутаважжиҳ бўлди.

Ушбу фурсатларда отаси Султон Музаффар фавт бўлуб, оғаси Искандаршоҳким, Султон Музаффарнинг улуқ ўғли бўлғай, отаси ўрниға Гужаротта подшоҳ бўлди. Маошининг ёмонлиғидин Имодулмулк отлиқ қули жамиъ била ҳамжиҳат бўлуб, Искандаршоҳни бўғуб ўлтуруб, Баҳодурхонниким, ҳануз йўлда эди, тилаб келтуруб, отасининг ўрниға ўлтурғузди. Баҳодуршоҳқа мулаққаб бўлди. Бу ҳам хўб борди. Имодулмулкдинким, мундоқ намакҳаромлиқ бош уруб эди, ўлтуруб, жазосиға еткурди. Мундин бошқа ҳам отасидин қолғон бекларни хили ўлтурди. Хили саффок ва бебок йигит нишон берадурлар.

ВАҚОЙИИ САНАИ САЛОСА ВА САЛОСИНА ВА ТИСЬА МИА[1]

Муҳаррам ойида Форуқнинг таваллудининг хабарини Бек Вайс келтурди. Агарчи мундин бурун хабарни бир пиёда келтуруб эди, вале севинчиға Бек Вайс бу ойда келди. Одина кечаси шаввол ойининг йигирма учида мутаваллид бўлғондур, Форуққа мавсум бўлди.

Биёна ва баъзи кирмаган қўрғонлар маслаҳатиға бир улуқ қозон Устод Алиқулиға буюрулуб эдиким, қуйғай. Кўра ва жамъи масолиҳини тайёр қилиб, манга киши йиборди. Душанба куни муҳаррам ойининг ўн бешида устод Алиқулининг қозон қуяринининг тафарружиға бордук. Қозон қуяр ернинг гирдида секкиз кўра қилиб, олотни эритибтур. Ҳар кў-

[1] «Тўққиз юз ўттиз учинчи (1526) йил вақиалари».

ранинг тубидин бир ариғе бу қозоннинг қолибиға рост қилибтур. Биз борғоч, кўраларнинг тешукларини очти, ҳар ариқдин эриган олот сувдек шарилдоб қолибға кирар эди. Бир замондин сўнг қолиб тўлмай, бу кўралардин келатурган эриган олотнинг келмоғи бирар-бирар мунақатиъ бўлди. Қўрада ё олотта қусуре бор экандур. Устод Алиқулиға ғариб ёмон ҳолате бўлди. Дарин эдиким, ўзини қолиб ичидаги эриган мисқа ташлағай. Устод Алиқулиға дилжўйлуқ қилиб, хилъат кийдуруб, бу инфиъолдин чиқардук. Бир-икки кун қолиб совугондин сўнг очтилар. Устод Алиқули кўп башошат била киши йибоpибтурким, қозоннинг тош уйи беқусурдур. Дорухонасини қуймоқ осондур. Қозоннинг тош уйини чиқариб, жамиъни анинг ислоҳиға тайин қилиб, ўзи қозоннинг дорухонасини қуймоққа машғул бўлди.

Маҳди Хожа Фатҳхон Сарвонийни Ҳумоюннинг қошидин олиб келли. Ҳумоюндин Далмовдин айрилибтурлар. Фатҳхонни яхши кўруб, отаси Аъзам Ҳумоюннинг парганаларини бериб, яна ортуқси вилоятлар ҳам иноят бўлди. Бир куруру олтмиш лаклик паргана берилди.

Ҳиндустонда улуқ риоят қилғон умароға муқаррарий хитоблар берурлар: ул жумладин бири Аъзам Ҳумоюндур, яна бир—Хонижаҳон, яна бир—Хонихонон. Мунинг отасининг хитоби Аъзам Ҳумоюн эди. Бовужуди Ҳумоюн бу хитоб била бировни мухотаб қилмоқлиқ бесуратгур. Бу хитобни бартараф қилдим, Фатҳхон Сарвонийға Хонижаҳон хитоб берилди.

Чаҳоршанба куни сафар ойининг секкизида анбули дарахтларининг юққориғи ёнидағи улуқ ҳавзнинг ёқасида шомиёналар тикиб, мажлис тартиб қилиб, Фатҳхон Сарвонийни чоғир мажлисига чорлаб, чоғир бериб, кийган дастор ва бош-оёғимни иноят қилиб, бу иноят ва илтифот била сарафроз қилиб, вилоятиға рухсат берилди. Андоқ муқаррар бўлдиким, ўғли Маҳмудхон доим мулозаматта бўлғай.

Чаҳоршанба куни муҳаррам ойининг йигирма тўртида Муҳаммад Али Хайдар рикобдорни Ҳумоюнга қадаға била йиборилдиким, Шукр Пўруб ёғлари қочмиш. Бу борғон киши етгач, Жўнпурға бир неча муносиб бекларни тайин қилиб, ўзинг черикни олиб, бизга бот етишакелгайсан, Роно Санго кофир ёвуқ қопуда келибтур, анинг фикрини бар асл қилалиш.

Чериклар Пўруб сари борғондин сўнг Турдибек Қўчбекни ва иниси Шерафганни ва Муҳаммад Халил ахтабегини ва оға-иниси ва ахтачилари била ва Рустам туркмонни оға-иниси била ва яна Ҳиндустон элидин Ровуйи-Сарвонийни тайин қилилдиким, бориб Биёна навоҳийсини чопиб, талағайлар. Агар қўрғондағиларни ваъда ва истимолат била бизга боқтура олсалар, боқтурғайлар. Йўқ эрса чопиб талаб, ғанимни ожиз қилғайлар.

Бу Биёнадағи Низомхоннинг бир оғаси Оламхон отлиқ Таҳангар қўрғонида эди, анинг кишилари муккаррар келиб, қуллуқ ва давлатхоҳлиғини арзга тегурдилар. Бу Оламхон ўзига олдиким, подшоҳдин фавж тайин бўлса, жамиъ Биёна ва бу кентларнинг таркашбандиларини ваъда ва истимолат била келтурмак ва Биёна қўрғонини илиқламак манга тегди.

Бу муқаррар бўлғон Турдибек бошлиқ илғор йигитларига фармон бўлдиким, Оламхон чун ерлик кишидур, бу навъ қуллуқ ва хизматкорлиқни ўзига оладур. Биёна маслаҳатида анинг салоҳ ва савобдийди била амал қилинг.

Ҳиндустон эли агарчи баъзиси қилич чопқай, вале аксар сипоҳилиқ роҳ ва равишидин ва сардорлиқ юруш-турушидин орий ва бебаҳрадурлар. Бу Оламхонғаким, бизнинг илғор қўшулур, ҳеч кишининг сўзига боқмай, ишнинг яхшиси ва ёмонини мулоҳаза қилмай, Биёнаға бу илғорни ёвуқ олиб борур. Бизнинг борғон илғор туркдин икки юз эллик-уч юзга ёвушур эди. Ҳиндустонийдин ва атрофий черикдин икки мингдин бир пима кўпрак бўлғай эди. Низомхон ва Биёнадағи афғон ва сипоҳи тўрт мингдин кўпрак отлиқ черик бор эди. Яёғи худ ўн мингдин ҳам кўпрак эди. Буларни кўруб, билиб, ушбу мазкур бўлғон отлиқ-яёқ черики била тез-ўқ буларнинг устига чиқар; илдам етиб, қалин киши от солғон била бу илғор кишисини қочурур. Оламхон Таҳангарийниким, оғоси эди, тушурурлар. Яна беш-олти киши ҳам олурлар. Бир пора партол олдурурлар. Бовужуди бу ҳаракат ваъда ва истимолат бериб, бурунғи ва сўнгги жаримасини афв қилиб, фармонлар йиборилди.

Роно Санго кофирнинг хабари тезрак бўлғач, чора қила олмади. Сайид Рафиъни тилаб, Сайид Рафиънинг тавассути била қўрғонни, бизнинг кишига топшуруб Сайид Рафиъ била келиб, мулозамат давлатиға мушарраф бўлди. Йигирма лаклик паргана Миёни дуобни иноят қилдим.

Дўст эшик оғани Биёнаға ориятий йиборилди. Неча кундин сўнг Биёнани Маҳди Хожаға иноят қилиб, важҳи истиқоматини етмиш лак қилиб, Биёнаға рухсат берилди.

Тоторхон Сорангхонийким, Гувалёрда эдиким, киши келиб, изҳори қуллуқ ва давлатхоҳлиқ қилур эди. Кофир Қандорни олиб, Биёнаға ёвуқроқ келганда Гувалёр рожаларидин Дарманкат яна Хонижаҳон отлиқ кофир Гувалёр навоҳисиға келиб, қалъа тамаиға шўр ва фитна ангез қила бошладилар. Тоторхоннинг келиб, Гувалёрни топшурмоқ бўлди. Беклар ва ичкилар ва аксар ўбдон йигитлар тамом черикта ва ҳар тараф илғорда эдилар. Раҳимдодқа бир неча Беҳралик ва Лоҳурлуқни, Ҳастичи тунқаторни оғо-иниси била қўшуб, ушбу мазкур бўлғонларға Гувалёрда-ўқ парганалар тайин қилиб йиборилди. Мулло Опоқ ва Шайх Гўранни дағи йиборилдиким. Раҳимдодни Гувалёрда ўлтурғузуб,

келгайлар. Буларким Гувалёрнинг ёвуғиға борурлар, Тоторхоннинг раъйи мунқалиб бўлуб, буларни қалъаға тиламас.

Ўшул аснода Шайх Муҳаммад[2] Ғавским, дарвеш кишидур, хили машғуллуғи ҳам бор, мурид ва асҳоби ҳам бисёрдур, Гувалёрнинг қўрғонининг ичидин Раҳимдодқа киши йиборурким, ҳарнавъ қилиб, қўрғонға ўзунгизни солингким, бу кишининг раъйи мунқалиб бўлуб, фосид хаёлдадур.

Бу хабар Раҳимдодқа келгач, айтиб йиборурким, ташқарилар кофирлар жиҳатидин мухоторадур. Мен бир неча киши била қўрғонға кирай, ўзгалар ташқари турсун. Муболағалар била мунга рози бўлур. Озроқ киши била киргач, дерким, бу дарвозада бизнинг киши турсун. Ҳотипулда[3] ўзининг кишисини қўяр. Ушбу кеча-ўқ ушбу Ҳотипулдин бўлғон кишисини киюрур. Тонгласиға Тоторхон бечора бўлур, қўрғонни хоҳи-нохоҳи топшуруб чиқар. Келиб, Оградa мулозамат қилди. Анинг важоҳи истиқомати Биёна парганасидин йигирма лаклик тайин бўлди.

Муҳаммад Зайтун ҳам чора қила олмай, Дўлпурни топшуруб, келиб мулозамат қилди. Анга бир неча лаклик паргана иноят бўлди. Дўлпурни холиса қилиб, шақдорлиғини Абулфатҳ туркманга иноят қилиб, Дўлпурға йиборилди.

Ҳисори Фируза навоҳисида Ҳамидхон Сорангхоний ва бир пора паний афғонларидин ва яна атрофий афғонлардин уч-тўрт минг жамъият қилиб, шўр ва фитна мақомида эдилар.

Чаҳоршанба куни—сафар ойининг ўн бешида Чин Темур Султонға, Аҳмадий парвоначи ва Абулфатҳ туркман ва Маликдод Кароний ва Мужоҳидхон Мўлтоний бошлиқларни қўшиб, бу афғонларнинг устиға тайин қилдук. Бориб, йироқтин илғоб, бу афғонларни яхши босиб, қалин кишисини қириб, ғалаба бошлар йиборди.

Сафар ойининг охирларида Хожагий Асадким, Ироққа Шаҳзода Таҳмосбқа элчиликка бориб эди, Сулаймон деган туркман била келиб, савғотлар келтурди. Ул жумладин икки чаркас қиз эди.

Одина куни рабиул-аввал ойининг ўн олтисида ғариб воқиа даст берди; нечукким, Қобулға битиган китобатда машруҳ битилиб эди. Ул китобатни-ўқ безиёда ва бенуқсон мунда келтурулди. Ул китобат будур:

Воқиаи узмоким, жумъа куни рабиул-аввал ойининг ўн олтисида тарих тўққуз юз ўттуз учта рўй берди, тафсили будурким, Иброҳимнинг онаси бу бадбахт эшитурким, мен Ҳиндустон элининг илигидин нима ейдурман. Бу қисса мундоқ эдиким, уч-тўрт ой бу тарихдин бурунроқ Ҳиндустон ошларини чун кўрмайдур эдим. Дедимким, Иброҳимнинг бовурчиларини келтурдилар. Эллик-олтмишча бовурчидин тўртини сақладим.

---

[2] Қ. б. — Маҳмуд.
[3] Қ. б. — Ҳостипул.

Бу кайфиятни бу эшитиб, Аҳмад чошнигиргаким, Ҳиндустон эли бакавулни чошнигир дейдурлар, Атоваға киши йибориб келтуртуб, бир додак илгига чорсўта қилғон коғазда бир тўла заҳр берур, тўла икки мисқолдин бир нима кўпрак бўлур, нечукким, бурунроқ мазкур бўлдиким, Аҳмад чошнигирга бергай. Аҳмад бизнинг бовурчихонадағи Ҳиндустоний бовурчиға бериб, тўрт паргана ваъда қилурким, ҳар тавр қилиб, менинг ошимға заҳрни солғай. Ул додакдинким, заҳрни Аҳмад чошнигирга йиборур, яна бир додакни анинг сўнгича йибурким, кўргай, ул заҳрни берадурму ё йўқму? Яхшиким, қозонға солмай, табаққа солур. Бу жиҳаттин қозонға солмаским, бакавулларга таъкидлар қилиб эдимким, Ҳиндустонийлардин ҳозир бўлғайлар, қозонда ош пишурур маҳалда тоттурурлар эрмиш. Ош тортарда бизнинг бедавлат бакавуллар ғофил бўлурлар. Чийни устига юпқа нонни солур ва нон устига ул коғаздаги заҳрнинг озроқ ярмини сепар, заҳрнинг устига ёғлиқ қалияни солур. Агар қалия устига сепса эди, ё қозонға солса эди, ёмон эди. Даст-поча бўлуб, заҳрнинг улуғ ярмини ўчоққа ташлар.

Одина куни кеч намоз дигар ош торттилар. Товушқон ошидин хили едим. Бу Ҳиндустоний заҳрлиқ ошининг устидин бир-икки тикка майл қилдим, қалия олиб едим, ҳеч нохуш маза маълум бўлмади. Қоқ гўштдин бир-икки тикка олдим. Кўнглум барҳам урди, ўтган кун қоқ гўштни еганимда бир нохуш маза анда бор эди, кўнглумнинг барҳам урғонин андин хаёл қилдим. Яна бир кўнглум қўзғолиб келди. Дастурхон устида икки-уч марта кўнглум барҳам уруб, қусаёздим. Охир кўрдумким, бўлмас, қўптум. Обхонаға боргунча йўлда бир навбат қусаёздим. Яна бир навбат қусаёздим. Обхонаға бориб, қалин қустим. Ҳаргиз ошдин сўнг қусмас эдим, балки ичганда ҳам қусмас эдим. Кўнглумға шубҳа кечти. Бовурчини сахлатиб буюрдумким, ул қайни итга бериб, итни сахлағайлар. Тонгласиға бир паҳрага ёвуқ ит беҳолроқ бўлуб, қорни дам қилғондек бўлди. Ҳар неча тош била урдилар, эвруштилар, қўпмади. Кун тушгача бу ҳоли бор эди, андин сўнгра қўпти, ўлмади. Бир-икки чуҳра ҳам бу ошдин егандур. Тонгласиға алар ҳам қалин қустилар, бирисининг худ ҳоли хароб эди, охир бори халос бўлдилар. Мисраъ:

«Расида буд балое, вале бахайр гузашт»[4]

Тенгри манга бошдин жон берди. Ул дунёдин келадурмен, онадин эмди туғдум. Мен хаста ўлуб эдим, тирилдим. Жон қадрини, биллоҳ эмди билдим.

Султон Муҳаммад бахшиға буюрдумким, бовурчини эҳтиёт қилғай. Қийинғаким тутар, мазкур бўлғондек бирин-бирин шарҳи била айтур.

---

[4] «Бир бало етишган эди, бироқ яхшилик билан кечди».

Душанба куни девон куни буюрдумким, акобир ва ашроф ва умаро ва вузаро девонда ҳозир бўлғайлар. Ул икки эр кишини ва икки хотун кишини келтуруб сўрғайлар ва баёни воқиъни шарҳи ва басти била айттилар. Ул чошнигирни пора-пора қилдурдум. Бовурчини тириклай терисини сўйдурдум. Ул хотунлардин бирисини фил остиға солдурдум. *Бирини эҳтиёт қилдурдум[5]. Ул ҳам ўз амалиға гирифтор бўлуб, жазосиға етгусидур.

Шанба куни бир аёқ сут ичтим. Якшанба куни ҳам бир аёқ сут ичтим, «гили махтум»ни ва «тарёқи форуқ»ни эзиб ичтим. Душанба куни сут ичтим, сут ичимни хили сурди. Шанба куни, аввалғи куни сафройи сўхтадек қора-қора нималар дафъ бўлди. Шукр ҳоло ҳеч қисса йўқтур. Жон мундоқ азиз нима эмиш, мунча билмас эдим, ул мисраъ борким:

«Ким ўлар ҳолатқа етса, ул билур жон қадрини».

Ҳар қанча бу воқиаи ҳоила хотиримға келса, бехост ҳолим мутағаййир бўлур. Тенгри таолонинг инояти бор экандур, манга янги бошдин жон бағишлади. Мунунг шукрини на тил била қилғаймен. Хотирларға тараддуд кечмагай деб, ҳар не воқиъ бўлғонни шарҳи ва басти била битидим. Агарчи тилга, оғизға сиққусиз қўрққудек воқиа эди, шукр тенгриға яна кун кўрарим бор экандур. Хайр хўблуқ била ўтти. Ҳеч дағдаға ва тараддуд хотирларингизға кечурманг деб, сешанба куни рабиул-аввал ойининг йигирмасида чаҳорбоғда эрурда битилди».

Булардин фориғ бўлуб, бу битилган хатни Кобулға йиборилди. Чун мундоқ улуғ гуноҳ бу бадбахттин сарбар урди, Юнус Али била Хожагий Асадға буюрулдиким, нақд ва жинс ва қул ва додакини олғондин сўнг, Абдурраҳим шиғовулға топшурулдиким, эҳтиёт била сахлағай. Бунинг набираси Иброҳимнинг ўғлиниким, хили таъзим ва эҳтиром била нигоҳдошт қилинур эди, чун мундоқ қасде бу табақадин содир бўлди, Иброҳимнинг ўғлини мунда сахламоқнинг салоҳини кўрмай, панжшанба куни рабиул-аввал ойининг йигирма тўққузида Мулло Сарсонғаким, Комрон қошидин баъзи ишкуч учун келиб эди, қўшуб Комронға йиборилди.

Ҳумоюнким, Пўруб тоғи ёғилар устига бориб эди, Жўнпурни фатҳ қилиб, Ғозипурға Насирхоннинг устиға илдам борди. Хабар топиб, Ганг дарёсини кечган экандур. Ғозипурдин Харид[6] устиға борди. Андағи афғонлар ҳам хабар топиб, Сару сувини кечган экандур. Харидни черик эли торож қилиб, андин ёнди. Мен муқаррар қилғон йўсунлуқ Шоҳ Мир Ҳусайн била Султон Жунайдни бир пора ўбдон йигитлар била Жўнпурда қўюб, Қози Жиёни ҳам булар била таъйин қилди. Удқа Шайх

---

[5] Л. б. — тушган.

[6] Қ. б. — Хайробод.

Боязидни муқаррар қилди. Бу муҳиммотни забт ва саранжом қилиб, Қарра Моникпур навоҳисидин Ганг дарёсини ўтуб, Қолпий йўли била мутаважжиҳ бўлур вақтда, Оламхон ва Жалолхон жиҳатким Қолпийда эди, арзадошти келур эди, ўзи келмайдур эди, Ҳумоюн Қолпий[7] тўғриси етганда киши йибориб, дағдағани анинг кўнглидин чиқариб, ўзи била олиб келди.

Якшанба куни рабиул-охир ойининг учида «Ҳашт биҳишт» боғида Ҳумоюн келиб, мулозамат қилди. Ушбу кун Хожа Дўст Хованд ҳам Кобулдин келди.

Бу кунларда Маҳди Хожанинг кишиси пай-дарпай кела бошладиким, Роно Сангонинг келури таққиқ бўлди. Ҳасанхон Мевотий ҳам Роноға қўшулмоқчи эмиш. Буларнинг фикрини бар асл қилмоқ керак. Чериктин илгаррак бир пора кўмак киши ҳам Биёнаға келса, давлатға муносибдур деб, черик отланмоққа азм-жазм қилиб, ўзумиздин илгаррак Муҳаммад Султон мирзо, Юнус Али, Шоҳ Мансур барлос, Қаттабек, Қисимтой, Бўжака бошлиқларни Биёнаға илғор йиборилди.

Ҳасанхон Мевотийнинг Ноҳирхон отлиқ ўғли Иброҳимнинг урушида иликка тушуб эди, гаравга сақлаб эдук. Бу жиҳаттин отаси Ҳасанхон зоҳирда омаду рафт қилур эди. Ўғлини доим тилар эди. Баъзининг хотириға еттиким, Ҳасанхоннинг истимолати жиҳатидин ўғлини йиборилса кўпрак мустамол бўлуб, хизматкорлиқни яхшироқ бажой келтургай. Ҳасанхоннинг ўғли Ноҳирхонға хилъат кийдуруб, отасиға ваъдалар қилиб, рухсат берилди. Бу мунофиқ мардак худ ўғлининг рухсатиға маътал экандур. Ўғлининг рухсатини хабар топқоч, ўғли етмасдин бурун-ўқ, Алвордин чиқиб келиб, Роно Сангоға Тўдада келиб қўшулди. Анинг ўғлини мундоқ маҳалда рухсат бермоқ беҳисоб экандур.

Бу фурсатларда ёмғур хили ёғор эрди, доим суҳбатлар тутулур эди. Ҳумоюн ҳам суҳбатларда бўлур эди. Агарчи мутанаффир эди, ул бир неча кун иртикоб қилди.

Бу овонда ўтган ғаройиб воқиоттин бири будурким, Ҳумоюн Қалъаи Зафардин Ҳиндустон черикига келурда йўлдин Мулло Бобо Пашоғарий ва иниси Бобошайх қочиб, Кетин Қаро султонға бордилар. Балхдағилар ожиз бўлдулар. Балх Кетин Қаро султоннинг илигига тушти. Бу ковок мардак иниси била бу тарафнинг иш-кучини бўйинларига олиб, Айбак ва Хуррам ва Сорбоғ навоҳисиға келурлар. Шоҳ Искандар Балхнинг кирганидин бепой бўлуб, Ғўри қалъасини ўзбакка берур. Мулло Бобо била Бобошайх бир неча ўзбак киши била Ғўри қўрғониға келиб кирарлар. Мирҳаманинг қўрғони чун яқин эди, чора қила олмас, ўзбакка кирар. Бир неча кундин сўнг Мирҳамани жамоати била кўчуруб, Балх сори элтар маслаҳатидин Бобошайх бир неча ўзбак

[7] Қ. б. — Кобул.

кишиси била Мирҳаманинг қўрғониға келурлар. Мирҳама Бобошайхни қўрғонида тушурур. Ўзгаларни ҳар ерда-ҳар ерда ўтоқ берур. Мирҳама Бобошайхни чопқулаб, бир неча кишиси била банд қилиб, Тенгрибердига Қундузға киши чоптурур. Тенгриберди Ер Али ва Абдуллатифни бир неча ўбдон йигити била йиборур. Булар етганча Мулло Бобо ўзбак кишиси била Мирҳаманинг қўрғониға келиб, уруш-муруш солур ҳаёли қилур, ҳеч иш қила олмас. Тенгрибердининг кишисига қўшулуб, Қундуз келдилар.

Бобошайхнинг бир иниси ёмон экандур, ул жиҳаттин бошини кесиб, ушбу фурсатларда Мирҳама келтурди. Иноятлар ва шафқатлар била сарафроз қилиб, ақрон ва амсолидин мумтоз айладим. Боқи шиғовул борғонда бу икки кўҳна бедавлатнинг бошиға бирар сер олтун ваъда қилиб эдим. Бу иноятлардин бошқа, бир сер олтун ўшал ваъда йўсуни била Мирҳамаға берилди.

Бу фурсатта Қисимтойким, Биёнаға илғор бориб эди, бир неча бош кесиб келтурди. Қисимтой била Бўжака бир неча қазоқ йигитлар била тил тута борғонда икки бўлак кофирнинг чопқунчисини босиб, етмиш-сексон киши олурлар. Ҳасанхон Мевотийнинг таҳқиқ келиб қўшулғон хабарини Қисимтой айта келди.

Якшанба куни ойнинг секкизида Устод Алиқули ўшул улуқ қозони билаким, қуярда тош уйи бенуқсон эди, дорухонасини ҳам сўнгра қуюб, тайёр қилиб эди, тош отарида тафарружиға бордим. Намоз дигар бор эди, тош отти. Минг олти юз қадам борди. Устодға камар ханжар ва хилъат ва тупчоқ от инъом бўлди.

Душанба куни жумодил-аввал ойининг тўққузида ғазо иши била сафар қилиб, маҳаллоттин чиқиб, тузда тушулди. Уч-тўрт кун мунда черик йиғилмоққа ва черикнинг жабдуғи қилмоққа қутуб турдук. Чун Ҳиндустон элиға хили эътимод йўқ эди, ҳар тарафға-ҳар тарафға бу Ҳиндустон умаросидин илғор битилди: Оламхонни Гувалёрға илғор йиборилдиким, бориб Раҳимдодға кўмак бўлғай. Маканни ва Қосимбек Санбалийни ва Хомид ва оға-иниси била ва Муҳаммад Зайтунни Санбалға илғор битилди.

Ушбу юртта хабар келдиким, Роно Санго бўлғон черики била Биёнанинг яқиниғача чопар. Қоровуллиққа борғонлар хабар еткура-олмаслар, балки қўрғонға ҳам кира олмаслар. Қўрғон эли қўрғондин йироқроқ ва бесирпароқ чиқарлар. Ёғи зўрроқ келиб, буларни дурбатур. Сангархон жанжуҳа анда шаҳид бўлди.

Бу ғавғода Каттабек жибасиз-ўқ чопиб чиқар. Бир кофирни яёқлатиб олур маҳалда Каттабекнинг бир навкарининг қиличини олиб, Каттабекнинг китфиға-ўқ чопар. Ғалаба ташвишлар тортти. Роно Сангонинг ғазосида кела олмади. Неча маҳалдин сўнг яхшироқ бўлди. Вале маъюброқ бўлубтур.

Қисимтой ва Шоҳ Мансур барлос ва ҳар кимки, Биёнадин келди, билмон қўрққонлариму эди, ё элни қўрқутқонлариму эди? кофирнинг черикини жалд ва жарроплиқ била асру кўп ситойиш ва таъриф қилдилар.

Сафар қилғон юрттин Қосим мирохўрни белдорлар била йиборилдиким, Мадҳокур парганасидаким, ўрду тушар ердур, қалин чоҳ қоздурғай.

Шанба куни жумодил-аввал ойининг ўн тўртида Огра навоҳисидин кўчуб, чоҳлар қозилғон юртқа келиб тушулди. Эртасиға андин кўчтук. Хотирға кечтиким, бу навоҳида улуқ ўрдуға суйи вафо қилур ер Секридур. Эҳтимол борким, кофир сувни олиб тушгай. Бу жиҳаттин бронғор, жвонғор, ғул ясол ясаб-ўқ мутаважжиҳ бўлдук. Дарвеш Муҳаммад Сорбон била Қисимтойким, Биёнаға бориб-келиб, ер-сувни кўруб-билиб эди, илгари Секри кўлининг ёқасида юрт кўра йиборилди. Келиб, юртта тушуб, Маҳди Хожаға, Биёнадағиларға киши чоптурулдиким, бетавақкуф келиб, қўшулғайлар.

Ҳумоюннинг навкари Бекмирак мўғулни бир неча йигит била кофирдин хабар олғали йиборилди. Кечасига бориб, хабар олиб, тонгласига хабар келтурдиларким, ғаним киши си. Басовардин бир куруҳ илгарроқ келиб тушган эрмиш. Ҳам ушбу кун Маҳди Хожа ва Муҳаммад Султон мирзо ва Биёнадағи илғор келиб қўшулдилар. Беклар навбат била қоровуллуққа тайин бўлдилар.

Абдулазиз қоровуллуқ навбатида илгари-кейинни мулоҳаза қилмай, рост Конвоҳаға боритурким, Секридин беш куруҳ йўлдур, кофир илгаррак кўчган экандур, буларнинг мундоқ жиловсиз илгари борғонларини билиб, *тўрт-беш минг киши тез-ўқ етиб келурлар[8]. Абдулазиз ва Мулло Опоқ минг беш юзча киши бўлғай эди, ғаним кишисини чоғламай, булар ҳам илик қўшарлар. Қалин киши олғон била-ўқ тебрар. Бу хабар бизга келгач, Муҳиб Али халифани навкарлари била йибордук. Мулло Ҳусайнни ва яна баъзиларни убруқ-субруқ буларнинг кўмакига йибордук. Сўнгра Муҳаммад Али жанг-жангни ҳам йиборилди.

Илгари таъйин бўлғонлар, Муҳиб Али алар етгунча Абдулазиз аларни тебратиб, туғини олиб, Мулло Ниъмат ва Мулло Довуд ва Мулло Опоқнинг ини си ва яна бир нечани олиб, шаҳид қилғон экандурлар. Булар етгач, Тоҳир Табарий Муҳиб Алининг тағойиси чопар, кўмак етмас, Тоҳирни ўшанда-ўқ олурлар. Муҳиб Али ҳам уруш асносида йиқилур. Болту кўндалондин кириб, Муҳиб Алини чиқарур. Бир куруҳгача буларнинг кейнича келурлар. Муҳаммад Али жанг-жангнинг қораси пайдо бўлғач, турарлар.

---

* ⁸ Л. б. — тушган.

Бизга паёпай хабар келдиким, ғаним кишиси ёвуқ келди. Жиба кийиб, отларга кежим солиб, яроғланиб, чопа отландук. Буюрдумким, аробаларни тортиб келтурғайлар. Бир куруҳ келдук. Ғаним кишиси ёнгон экандур. Ёнимизда улуқ кўл эди, сув маслаҳатиға ушбу ерда тушулди. Аробаларни илгари мазбут қилиб, занжирлар била аробаларни марбут айладук. Ҳар икки ароба фосиласи етти-секкиз қари бўлғай эдиким, занжир тортилур эди. Мустафо Румий Рум дастури била ароба қилиб эди, хили чуст ва часпон яхши аробалар эди. Чун Устод Алиқули зиддона маош қилур эди, бу жиҳаттин Мустафони бронғорда Ҳумоюнинг олида тайин қилилди. Ароба етмаган ерга хуросоний ва хиндустоний белдорлар ва каландийларни солиб, хандақ қоздурулди.

Бу кофирнинг мундоқ илдам келишидин ва Биёнада бўлғон уруш ишидин ва Шоҳ Мансур ва Қисимтой ва Биёнадин келганларнинг таъриф ва ситойишидин черик элида бедиллиғ зоҳир бўладур эди. Абдулазизнинг бостурғони худ бир сари бўлди. Элнинг итмийнони хотири ва черикнинг истиҳкоми зоҳири учун ароба етмаган ерига йиғочдин сепоядек нима ясаб, ҳар икки сепоянинг орасиниким, етти-секкиз қари бўлғай, ўйнинг хомидин арғамчилар қилиб, мазбут ва марбут қилилди. Бу асбоб ва олот муҳайё ва мукаммал бўлғунча йигирма-йигирма беш кунга тортти.

Ушбу фурсатта Кобулдин Султон Хусайн мирзонинг қиз набираси, Қосим Ҳусайн султон ва Аҳмад Юсуф, Сайид Юсуф ва Қивом Урдушоҳ яна баъзи якка-яримдин беш юзча киши келдилар. Муҳаммад Шариф Мунажжим шумнафас ҳам булар била келди. Бободўст сувчиким, чоғир учун Кобулға бориб эди, Ғазнининг муважжаҳ чоғирларидин уч қатор тевада юклаб, ул ҳам булар била келди.

Мундоқ маҳалдаким, ўтган вақойиъ ва ҳолот паришон сўз ва калимоттин, нечукким мазкур бўлди, черик элининг тараддуди ва таваҳҳуми бисёр эди. Муҳаммад Шариф мунажжим шумнафас, агарчи манга айтур ёроси йўқ эди, ҳар кимга йўлуқса муболағалар била айтур эдиким «Бу айёмда Миррих ғарб саридур, ҳар ким бу тарафдин урушса мағлуб бўлур». Мундоқ шумнафас неким сурди, бедил элнинг кўнглини кўпрак синдурди. Анинг бу паришон сўзлариға гўш қилмай, қилур ишларимизни тигилмай уруш ишида бажид ва масоф қилмоққа мустаид бўлдук.

Якшанба куни ойнинг йигирма иккисида Шайҳ Жамолни йиборилдиким, Миёни дуоб таркашбандларидин ва Деҳлидин йиға олғонча черик йиғиб, Мевотийнинг кентларини чопиб, талаб, илигидин келганини тақсир қилмағай. То буларга ул тарафдин ҳадуге бўлғай. Мулло Турк Аликим, Кобулдин келадур эди, фармон бўлдиким, Шайх Жамол била қўшулуб, Мевотни чопмоқта ва бузмоқта тақсир қилмағайлар. Мағфур девонға ҳам бу йўсунлуқ фармон бўлди. Бориб, Мевотнинг бир неча ёқа

буқоқдағи кентларини чопиб, талаб, асир қилибтурлар. Ул мамардин буларға чандон хадук бўлмади.

Душанба куни жумодил-аввал ойининг йигирма учида сайр қила отландим. Сайр асносида хотиримга еттиким, ҳамиша тавба дағдағаси хотиримда бор эди, бу номашруъ амр иртикобидин аладдавом кўнглумда ғубор эди, дедимким, эй нафс:

Чанд боши зи маосй мазакаш,
Тавба ҳам бемаза нест бичаш[9].
Неча несн била олудалиғинг,
Неча ҳирмон ара осудалиғинг,
Неча нафсингға бўлурсен тобиъ,
Неча умрунгни қилурсен зойиъ.
Нияти ғазв ила ким юрубсен,
Ўлмакингни ўзунга кўрубсен,
Кимки ўлмак ўзига жазм этар,
Ушбу ҳолатта билурсенки нетар,
Дур этар жумла маноҳийдин ўзин,
Аритур барча гуноҳидин ўзин,
Хуш қилиб ўзни бу кечмакликтин,
Тавба қилдим чоғир ичмакликтин.
Олтуну нуқра суроҳийю аёқ,
Мажлис олоти тамомин ул чоқ,
Ҳозир айлаб борини синдурдум,
Тарк этиб майни, кўнгул тиндурдум.

Бу синдурулғон олтун-кумуш суроҳий ва олотни мустаҳиқларға ва дарвешларға улашилди. Ул кишиким, тавбада мувофақат қилиб эди, Асас эди. Соқол қирмоқта ва қўймоқта мувофақат қилиб эди, ул кечаси ва тонгласи беклардин ва ичкилардин ва сипоҳилардин ва ғайри сипоҳидин уч юзга яқин киши тавба қилдилар. Ҳозир чоғирларни тўктуруб, Бободўст келтурган чоғирларни буюрдукким, туз солиб, сирка қилғайлар. Чоғирларни тўккан ерда бир войин қоздурулди. Ният қилдимким, бу войинни тош била қўпортиб, бу войиннинг ёнида буқъайи хайре қилғайлар.

Муҳаррам ойи тўққуз юз ўттуз бешдаким[10], бориб Гувалёрни сайр қилдим, ёнғонда Дўлпурдин Секрий келдим. Бу войин тамом бўлуб эди.

Бурунроқ ният қилиб эдимким, Роно Санго кофирға зафар топсам, тамғани мусулмонларға бағишлай. Тавба асносида Дарвеш Муҳаммад

[9] «Қачонгача гуноҳ ишлардан завқ оласан; тавба ҳам бемаза эмас, ундан ҳам тотиб кўр».

[10] Милодий ҳисоб билан 1528 йил.

сорбон била Шайхи Зайн тамға бахшишини ёд бердилар. Дедимким, яхши ёд бердингиз, илигимиздаги вилоятларда мусулмонларнинг тамғаси бахшиш бўлди. Муншийларни тилаб, буюрдумким, бу икки азимуш-шаън умурким, воқиъ бўлди, бунинг ихбориға фармонлар битигайлар.

Шайх Зайннинг иншоси била фармонлар битилиб, жамиъ қалам-равға йиборилди. Ул иншо будур[11].

«ФАРМОНИ ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБИР[12]

«Наҳмаду таввобан юҳиббут-таввобина ва юҳиббул-мутатаҳҳирина ва нашкуру ваҳҳобан яҳдилмузнибина ва яғфирул-мустағфирина ва нусалли ало хайри халқиҳи Муҳаммадин ва олиҳит-тайибина ва саҳбиҳит-тоҳирин.

Мароёйи оройи арбоби албобки, мачлиси маҷолийи сувари асбоб ва махозини лаолийи нуқуши сидқ ва савобаст нақш пазири чавоҳири завоҳири ин маъни хоҳад будки, табиати инсонй бамуқтазойи фитрат мойили лаззоти нафсонист ва тарки муштаҳиёт мутаваққиф бар тавфиқи яздонй ва таъйида осмонй, нафси башар аз майл ба шар дур нест. «Вамо убарриу нафсий иннан-нафса ла амморатун бис-суъ» ва ичтиноб азон чуз ба раъфати малики ғафур не, «ва золика фазлуллоҳи юътиҳи ман яшоъ, валлоҳу зулфазлил азим».

Ғараз аз тасвири ин мақола ва тақрири ин мақула онки ба муқтазои башарият ба ҳасби маросими подшоҳон ва лавозими подшоҳй ва бар одати соҳиб чаҳон аз шоҳ ва сипоҳй дар унфвони айёми шабоб баъзе аз маноҳи ва бархе аз малоҳй иртикоб намуда мешуд ва баъдаз чанд рўзе рўзи надомат ва ҳасрат тамом ҳосил омада як-як азон маноҳии муртакибаро тарк менамуд ва батавбаи насуҳ боби ручуъ бадон масдуд мегашт.

Аммо тавбаи шаробки, аҳамми матолиби он мақсад ва аъзами маориби он мақсудаст дар ҳичоби «ал-умуру марҳунатун биавқотиҳо» мухтачиб монда, рўй наменамуд. То онки дарин авқоти фархунда соат ки, бачаҳди, тамом иҳроми чиҳод баста бо асокири исломи мосир дар муқобалаи куффор бамуқотала нишаста будем, аз мулҳими ғайбй ва ҳотифи лорайби мазмуни маймуни «Алам яъни лиллазина оману ан

---

[11] Бу форсича ёзилган «фармон» таржимаси китобнинг охирига илова қилинди.
[12] Л. б. — тушган.

тахшаа кулубаҳум бизикриллоҳи» шунуда, жиҳати қалъи асбоби маъсият бачидди тамоми том қаръи абвоби инобат намудем. Ва ҳодии тавфиқ ҳасабал-мазмуни «ман қараа бобан валаччавача» дари иқбол кушд, ва ифтитоҳи ин чиҳод бачиҳоди акбар, ки мухолифати нафсаст, амр фармуд. Алқисса: «раббано заламно анфусано» бар забони ихлос баён оварда, «тубту илайка ва ана аввалул-муслимин»ро бар лавҳи дил мунаққаш гардонидем. Ва доияи тавбаи шаробро ки, макнуни хазинаи сийна буд, баимзо расонидем. Ва худдоми зафар иҳтишом ба мучиби ҳукми фархунда фарчом суроҳӣ ва жом ва сойир адавот ва олоти тилло ва нуқра ки, бакасрат ва зийнат чун кавокиби сипехри рафиъ музаййини мачлиси бадиъ буд иззати шариатро бар замини хорӣ ва мазаллат зада, монанди асном ки иншо-оллоҳ таоло анқарийб бакасрашон муваффақ шавем, пора-пора сохтанд ва ҳар пораро назди мискине бечорае андохтанд. Ва ба юмни ин инобати қарибул-ичобат бисъёрӣ аз муқаррабони даргоҳ ва муқтазои «Анносу ало дини мулукиҳим» дар ҳамон мачлис башарафи тааба мушарраф гаштанд ва билкуллия аз сари шурби хамр дар гузаштанд, ва ҳануз фавч фавч аз мутиони авомир ва навоҳӣ соатан фа-соатан бадин саодат мустасъид мергарданд. Умед ки, бамуқтазои «аддоллу алалхайри ка-фоилиҳи» савоби ин аъмол барӯзгори бо иқболи наввоби хучаста фоли подшоҳӣ оид гардад ва ба майманати ин саодат фатҳ ва нусрат явман фа-явман мутазоид ояд.

Ва баъдаз итмоми ин ният ва такмили ин амният фармони олам мутиъ шараф нафоз ёфтки, дар мамолики маҳруса (харасаҳаллоҳу анил-офот вал-мухофот), мутлақан ҳеч офарида муртакиби шурби хамр нашавад ва дар таҳсили он накӯшад ва хамр насозад ва нафрӯшад ва наҳарад ва надорад ва набарад ва наёрад: «фачтанибуҳу лаалласкум туфлиҳун».

Ва шукран ало ҳозиҳил-футуҳ ва тасаддуқан ли қабули тилкаттавбатан-насуҳ баҳри бахшойиши подшоҳӣ дар чӯш омада, амвочи карам ки, сабаби ободонии олам ва обрӯи бани одамаст, зоҳир сохт, ва тамғои жамни мамоликро аз мусулмонон ки, ҳосили он аз ҳаду ҳаср афзунаст, бовучуди истимрори азминаи салотини собиқ багирифтани он чун аз завобити шариати саййидул-мурсалин берун буд, барандохта фармон содир шудки, дар ҳеч шаҳр ва балад ва роҳ ва гузар ва мамар ва бандар тамғо нагиранд ва наситонанд ва тағйир ва табдил бақавоиди ин ҳукм роҳ надиҳанд: «Ва ман баддалаҳу баъда мо самиаҳу фаиннамо исмуҳу алаллазина юбаддилунаҳ».

Сабили мустаъминони зилоли отифати подшоҳӣ аз турк ва точик ва араб ва ачам ва ҳиндий ва форсий ва раият ва сипоҳӣ ва коффаи умам ва оммаи тавоифи бани одам он ки, бадин орифаи муайяада мустазҳир ва умедвор* буда бадуои давлати абад иттисол иштиғол на-

моянд ва аз лавозими[13] ин аҳкоми майманат анҷом дар нагузаранд ва инҳироф наварзанд.

Мебояд ки бар ҳасаби фармон амал намуда батақдим расонанд ва чун батавқиъи вақии ашрафи аъло расад эътимод намоянд.

Кутиба биамрил-олий аълаллоҳул-мутаолий ва халлада нақозаҳу; фи 24 шаҳри чумодил-аввал, сана 932»[14].

Ушбу айёмда ўтган вақойиъдин нечукким мазкур бўлди, улуқ-кичикта дағдаға ва тараддуд кўп эди. Ҳеч кимдин мардона сўз ва далирона раъй эшитилмас эди. Ҳикоят дегучи вузаронинг ва вилоят тегучи умаронинг не сўзлари мардона эди, на тадбирлари, на ўзлари соҳиб ҳиммато-на эди, на тақрирлари.

Бу юрушта Халифа яхшилар борди, забт ва истиҳком бобида жид ва иҳтимомни тақсир қилмади.

Охир элнинг мундоқ бедиллиқларини сўруб ва бу навъ сустлуқларини кўруб, бир тадбир хотиримға етти. Жамиъ бекларни ва йигитларни чорлаб дедимким:

«Беклар ва йигитлар!

Ҳарки омад бажаҳон аҳли фано хоҳад буд,
Онки пояндау боқест худо хоҳад буд[15].

Ҳар кимки ҳаёт мажлисиға кирибтур, оқибат ажал паймонасидин ичгусидур ва ҳар кишиким, тириклик манзилиға келибтур, охир дунё ҳамхонасидин кечгусидур. Ёмон от била тирилгандин яхши от била ўлган яхшироқ.

Баноми некў гар бимирам равост,
Маро ном боядки, тан маргрост[16].

Тенгри таоло бу навъ саодатни бизга насиб қилибтур ва муыдоқ давлатни бизга қарийб айлабтур. Ўлган шаҳид, ўлтурган ғози. Барча тенгрининг каломи била онт ичмак керакким, ҳеч ким бу қитолдин юз

---

*11 Л. б. — тушган.

14 Қ. б. — 933.

15 Мазмуни: Ҳар кимки бу жаҳонга келаркан, охирда йўқлиққа кетади, абадий қолувчи ёлғиз худодир.

16 Яхши ном билан ўлсам, шу етади, менга яхши ном керак, тана эса ўлим учундир.

ёндурур хаёл қилмағай, то бадандин жони айрилмағунча, бу муҳораба ва муқоталадин айрилмағай».

Бек ва навкар улуқ-кичик борча рағбат била мусҳафни иликка олиб, ушбу мазмун била аҳд ва шарт қилдилар. Тавр тадбире эди, ёвуқтин, йироқтин дўст, душман кўргали, эшитгали яхши бўлди.

Ушбу айёмда тўш-тўшдин шўр ва фитна қойим бўлди. Ҳусайнхон Нуҳоний Робирийни келиб олди. Қутбхоннинг кишиси Чандворни олди. Рустамхон деган бир мардак Миёни дуобдағи таркашбандларни йиғуштуруб, келиб Кўлни олиб, Кичик Алини банд қилди. Санбални Зоҳид ташлаб чиқти. Қанужни Султон Муҳаммад дўлдай қўюб келди. Гувалёрни гувалёрлиқ кофирлар келиб, муҳосара қилди. Оламхонниким, Гувалёрға кўмак йиборилиб эди, Гувалёрға бормай, ўз вилоятиға борди. Ҳар кун ҳар тарафтин бир нохуш хабар келур эди. Черикдин баъзи ҳиндустонийлар қоча кириштилар: Ҳайбатхон Қаркандоз қочиб, Санбалға борди. Ҳасанхон Боривол қочиб, кофирға кирди. Буларға парво қилмай, олимизға-ўқ мутаважжиҳ бўлдук.

Аробалар ва ғалтаклик сепоялар, бу асбоб ва олотким тайёр бўлди, сешанба куни жумодил-охир ойининг тўққузида наврўз куни кўчтук. Бронғор, жвонғор, ғул ясол ясаб, олимизда аробаларни ва ғалтаклик сепояларни юрутуб, буларнинг кейинида *Устод Алиқулини жамиъ туфангандозлари била таъйин қилилдиким, яёқ, аробанинг кейнидин[17] айрилмай, ясол била юругайлар. Ясоллар ерлик ериға келгандин сўнг, жамиъ ясолларға илдам қатраб етиб, бронғор, жвонғор, ғулдағи беклар ва йигитлар ва сипоҳиларға кўнгуллар бериб, ҳар қайси бўлакнинг қайси ерда турушини, не йўсунлуқ юрушини муқаррар ва муайян қилиб ушбу тартиб ва насақ била бир куруҳча йўл келиб туштук.

Кофир кишиси ҳам хабардор бўлуб, ўтрудин бўлак-бўлак ясаб келдилар. Ароба ва хандақ била ўрду тушгандин сўнг, ўрдуни ва ўрду ўтрусини мазбут ва мустаҳкам қилилди. Чун букун уруш хаёли йўқ эди, оз-оғлоқ йигит-яланг илгари чиқиб, ғаним кишиси била илик олишиб, шул куни бостилар. Бир неча кофирни олиб, бошини кесиб келтурдилар. Малик Қосим ҳам бир-неча бош кесиб келтурди. Малик Қосим яхши борди. Ушмунча била черик элининг кўнгли хили қўлти, қувонди. Элга ўзгача таҳният пайдо бўлди.

Тонгласи кўчуб, урушур хаёлимиз бор эдиким, Халифа ва баъзи давлатхоҳлар арзға еткурдиларким, чун муқаррар бўлғон юрт ёвуқтур, ани хандақлаб, мазбут қилиб-ўқ кўчулса давлатқа муносибтур. Хандақ маслаҳати учун Халифа отланиб, хандақ ерларини белдорларға таъйин қилиб, муҳассиллар муқаррар қилиб келди.

• [17] Л. б. — тушган.

Шанба куни жумодил-охир ойининг ўн учида аробаларни олимизға торттуруб, бронғор, жвонғор, ғул ясол била бир куруҳқа ёвуқ йўл келиб, муқаррар бўлғон юртқа тушулди. Баъзи чодирлар тикилиб, баъзи тикилмоқда эдиким, хабар келтурдиларким, ёғининг ясоли пайдо бўлди. Филҳол отланиб, фармон бўлдиким, бронғор бронғорға, жвонғор жвонғорға, ерлик-ерига бориб, аробалар била ясолларни мазбут ва мураттаб қилғайлар.

Чун бу «Фатҳнома»дин ислом черикининг кайфияти ва куффор хайлининг камийяти, суфуф ва ясолнинг турушлари ва аҳли ислом ва аҳли куфрнинг урушлари мушаххас ва маълум бўлур, ул жиҳаттин безиёда ва нуқсон ўшул «Фатҳнома»ким, Шайх Зайн иншо қилиб эди, сабт бўлди.

ФАРМОНИ ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБИР ҒОЗИ[1]

Алҳамду лиллоҳил-лази саддақа ваъдаҳу ва насара абдаҳу ва ғазза чандаҳу ва ҳазамал-аҳзоба ваҳдаҳу ва лошайъа, баъдаҳу ё ман рафаа даоимал-исломи бинасри авлиёиҳир-рошидина ва вазаа қавоимал-аснами биқаҳри аъдоиҳил-моридина фақутиа добирул-қавмил-лазина заламу вал-ҳамду лиллоҳи раббил-оламина ва саллаллоҳу ало хайри халқиҳи Муҳаммадин Саййидил-ғуззоти вал-мужоҳидина ва ало олиҳи ва асҳобиҳил-ҳудоти ило явмиддин.

Тавотури нуамои субҳонй боиси такосури шукр ва санои яздонист, ва такосури шукр ва санои яздонй муриси тавотури нуамои субҳонй. Бар ҳар ниъмат шукре мураттабаст ва ҳар шукреро ниъмате аз ақиб; адои лавозими шукр аз қудрати башар мутачовизаст, ва аҳли иқтидор аз истийфои маросими он очиз. Алалхусус шукре ки дар муқобили ниъмате лозим ояд ки, на дар дунё давлате азон азим тар бошад ва на дар уқбо саодате азон часимтар намояд. Ва ин маъни чуз нусрат бар ақвиёи куффор ва истило бар аҳниёи фуччор ки: «улоика ҳумулкафаратул-фачара» дар баёни амсоли эшон нозиласт, нахоҳад буд ва дар назари басорати арбоби албоб аҳсан азон саодате нахоҳад намуд.

Алминнату лиллоҳ, ки он саодати узмо ва мавҳибати куброки, минал-маҳди ило ҳозал-аҳд матлуби аслй ва мақсуди ҳақиқйи замири хайр андеш ва раъйи савобкеш буд, дарин айёми хучаста фарчом аз мамкани авотифи ҳазрати малики аллом рўй намуд. Фаттоҳи беминнат ва файёзи беиллат мучаддидан бамифтоҳи фатҳи абвоби файз бар

---

[1] Бу форсича «Фармон»нинг қисқартилган таржимаси китобнинг охирига илова қилинди.

чеҳраи омоли наввоби нусрат маоли мо кушуд. Асомии номий афвочи боибтиҳочи мо дар дафтари ғуззоти киромӣ сабт гардид, ва ливои ислом боимдоди лашкариёни зафар анҷоми мо баавчи фифъат ва иртиқо расид.

Кайфияти судури ин соадат ва зуҳури ин давлат онки чун ашиъаи суюфи сипоҳи исломпаноҳи мо мамолики Ҳиндро баламаоти анвори фатҳ ва зафар мунаввар сохт. Чунончи дар фатҳномаҳои собиқ самти таҳрир ёфта буд, аёдии тавфиқ роёти зафар оёти моро дар мамолики Деҳли ва Огра ва Чўнпур ва Ҳарид ва Баҳор ва ғайри золика бар афрохт. Аксар тавоифи ақвом аз асҳоби куфр ва арбоби ислом итоат ва инқиёди наввобии фархунда фарҷоми моро ихтиёр намуда тариқи убудиятро бақадами сидқ ва ихлос паймуданд.

Аммо Роно Санго кофирки дар савобиқи айём дами итоати наввобии хучаста анҷоми мо мезад. Акнун бамазмуни: «або ва истакбара ва кона минал-кофирин» амал намуда шайтон сифат саркашида қоиди лашкари даврон ва сархайли сипоҳи маҳҷурон гашта, боиси иҷтимои тавоиф гардид ки, баъзе тавқи лаънати зуннор дар гардан доштанд ва бархе хори меҳнати иртидод дар доман ва истилои он кофири лаин «хазалаҳу фи явмид-дин» дар вилояти Ҳинд бамартабаэ будки, пеш аз тулуи офтоби давлати подшоҳӣ ва қабл аз сутуи найёири хилофати шаҳаншоҳӣ боонки рочаҳо ва роёни бузург ниҳодки, дарин муқотала итоати фармонаш намуданд ва ҳокимон ва пешвоёни муттасиф баиртидод ки дарин муҳораба дар инонаш буданд, бузургийи худро манзур дошта дар ҳеч қитоле мутобаат, бал мувоффақати вай накардаанд, ва дар ҳеч мусофарат тариқи мусоҳабат ва мурофақати ў насупурдаанд. Тамоми салотини рафии ин хиттаи васиъ, чун султони Деҳли ва султони Гуҷарот ва султони Монду ва ғайриҳим аз муқовамати он бадсияр бемувофақати куффори дигар очиз будаанд, балатоифул-ҳиял ба ў мудоро ва мувосо менамуданд. Ливои куфр дар қарийб дивист шаҳр аз билоди ислом афрохта буд ва тахриби масчид ва маобид намуда, аёл ва атфоли мўминони он булдон ва амсорро асир сохта ва қуввати вай аз қарори воқиъ бачое расидаки, назар бақоидаи мустамирраи ҳиндки, як лак вилоятро сад сувор ва кууруриро даҳ ҳазор сувор иътибор мекунанд, билоди мусаххараи он сархайли кафара бадаҳ курур расида ки чойи як лак сувор бошад. Дарин айём басе аз куффори номйки ҳаргиз дар ҳеч маъракаи яке аз ислом имдодаш нанамудаанд, бинобар адовати асокири исломӣ бар лашкари шақоват асари вай афзуданд.

Чунончи даҳ ҳокими баистиқлол ки, ҳар як чун дуд даъвии саркаши менамуданд ва дар қутри аз ақтор қоиди чамъи аз куффор буданд, монанди ағлол ва салосил, бадон кофири фочир муттасил гаштанд ва он ашараи кафара ки, бар нақизи ашараи мубашшара, ливойи шақоват

фазои «фабашширҳум би азобин алим» меафроштанд, тавобиъ ва асокири бисъёр ва парганоти васиул-ақтор доштанд.

Чунончи: Салоҳиддин сий ҳазор сувор *ва Менди Ров дувоздаҳ сувор[2] вилоят дошт, ва Ровал Удий Синг Ногарий дувоздаҳ ҳазор сувор, ва Ҳасанхони Мевоти дувоздаҳ ҳазор сувор, Бормал Эдрий чаҳор ҳазор, ва Нарпат Ҳора ҳафт ҳазор, ва Сатрвий Качи шаш ҳазор ва Дерим Дев чаҳор ҳазор, Бирсинг Дев чаҳор ҳазор ва Маҳмудхон валади Султон Скандар агарчи вилоят ва паргана надошат, аммо даҳ ҳазор сувор тахминан баумедвории сардорй чамъ карда будки, мачмуи чамъияти он маҳчурони водии саломат ва амният назар бақоидаи мустамирра паргана ва вилояти Ҳинд ду лаку як ҳазор бошад.

Алқисса, он кофири мағрури ботин кўр, зоҳири дилҳои боқасовати куффори сиёҳ рузгорро «Казулмотин баъзуҳо фавқа баъз» бо якдигар мувофиқ сохта, дар мақоми мухолафат ва муҳорабаи аҳли ислом ва ҳадми асоси шариати саййидул-аном алайҳис-салоту вассалом даромад ва мучоҳидони асокири подшоҳ монанди қазои илоҳй бар сари он даччоли аъвар омада қазияи «Изо чоал-қазоу амиялбасар»ро манзури назари басирати асҳоби сират гардониданд, ва каримаи «Ман чоҳада фа иннамо ючоҳиду линафсиҳ» ро малҳуз дошта ҳукми вочибул-изъони «чоҳидул-куффора вал-мунофиқин» ро баимзо расониданд.

Рўзи шанба сездаҳуми шаҳри чумодис-соний сана 933 ки, «боракаллоҳу фи сабтикум» нишони мубораки он рўзаст, дар навоҳии мавзии Конво аз музофоти Биёна ҳаволи кўҳеки ду куруҳи аъдои дин буд мазриби хиёми нусрат анчоми лашкари ислом гардид, чун кавкаба ва дабдабаи мавкиби исломй багўши аъдои дин ва кофирини лаин расид, мухолифони миллати Муҳаммадйки, монанди «асҳоби фил» дар пайи инҳидоми каъбаи аҳли ислом буданд, филони кўҳ пайкари ифрит манзарро иътизоди худ сохтанд ва ҳама муттафиқ ва якдил гашта лашкари шақоват асари худро фавчҳо мепардохтанд:

Баон филҳо ҳиндувони залил
Шуда ғарра монанди «асҳоби фил»,
Чу шоми ачал чумла макруҳу шум,
Сияҳтар зи шаб, бештар аз нучум,
Ҳама ҳамчу оташ, валекин чу дуд,
Қашида сар аз кийн бачархи кабуд,
Чу мўр омаданд аз ямину ясор,
Сувору пиёда ҳазорон-ҳазор.

Ва баазми муқотала ва корзор мутаваччиҳи ўрдуи нусрат шиор шуданд, ғуззоти асокири исломй ки, ашчори риёзи шучоатанд, санав-

[2] Л. б. — тушган.

бар сифат сафҳо кашиданд ва нўги хўди санавбарй ҳайати офтоб шиоъро чун қулуби «мучоҳидини филлоҳ» баавчи иртифоъ расониданд, сафе чун «Садди Скандарий» оҳанфом ва биноҳе монанди тариқи шариати пайғамбарй баистиқомат ва истиҳком; матини қуввати матонаташ «кааннаҳум бунъёнун марсус» ва фалоҳ ва фирузе бамуқтазои «улоика ало ҳудан мин раббиҳим ва улоика ҳумул-муфлиҳун» бо аҳолии он сифати махсус.

Қитъа:

Дарон рахна не аз тибоу ваҳим,
Чу раъйи шаҳаншоҳу дини қавим
Аламҳои ў фарши фаршо ҳама,
Алифҳои «инно фатаҳно» ҳама.

Ва риояти ҳазмро манзур дошта батариқи ғуззоти Рум чиҳати паноҳи туфакчиён ва раъд андозонки, дар пеши сипоҳ буданд, сафе аз ароба тартиб намуда бо як-дигар базанчир иттисол дода шуд.

Алқисса чуюши ислом чунон интизом ва истиҳкоме падид овард ки, ақли пир ва чархи асир мудаббир ва мураттибашро офарин кард.

Дарин тартиб ва истиҳком ва ташйид ва интизом муқаррабул-ҳазрати султонй иътимодуд-давлотул-ҳоқоний Низомуддин Али Халифадод саъй ва[a] иҷтиҳод ва ҳама тадбироташ мувофиқи тақдир ва чумла сардориҳо ва кор гузориҳои ў писандидаи раъйи мунир афтод.

Мақарри иззати подшоҳи дар ғул муқаррар гашт ва бар дасти рости ғул бродари ааззи аршади арҷуманди саодат ёр алмухтассу биавотифил-маликил-мустаон Чин Темур султон ва фарзанди ааззи аршади манзурианзори ҳазрати илоҳ Сулаймоншоҳ ва чаноби ҳидоят маоби вилоят интисоб Хоча Камолиддин Дўст Хованд ва муътамаддус-салтанатул-алия муътаманул-атабатус-сания муқарраби хос ва зубдаи асҳоби ихтисос Камолиддин Юнус Али ва умдатул-хавос комилул-ихлос Ҷалолиддин Шоҳ Мансур барлос ва умдатул-хавас зубдаи асҳоби ихтисос Низомиддин Дарвеш Муҳаммад сорбон ва умдатул-хавос содиқулихлос Шиҳобиддин Абдулло китобдор ва Низомиддин Дўст эшик оқо дар маҳалли худ қарор гирифтанд.

Ва бар дасти чапи ғул салтанат маоб, хилофат интисоб, алмухтассу биавотифил-маликил-мустаон Султон Алоуддин Оламхон бинни Султон Баҳлул Лудий ва Муқаррабил-ҳазратис-султонй алмушору илайҳ ва дастур аъзамис-судур байнал-аном малозил-чумҳур ва муаййидил — ислом Шайх Зайни Хофий ва умдатул-хавос комилул—ихлос Камолид-

[a] Л. б. — тушган.

дин Муҳиб Али валади муқарраби—ҳазрати султоний мушорун илайҳ ва умдатул-хавос Низомиддин Турдибек бродари Қўч Аҳмади марҳум ва умдатул-аозим вал-аъён хони аъзам Оройишхон валади Қўчбеки марҳуми мазкур ва Шер афган ва дастури аъозими вузаро байнал—умам Хоча Камолиддин Ҳусайн чамоаи девониёни изом ҳар як дар мавзиъ муқаррар истоданд.

Ва дар бронғор фарзанди аршади арчуманди саодат ёри комгор манзури анзори иноёти ҳазрати офаридгор ахтари бурчи салтанат ва комгори, меҳри сипеҳри хилофат ва шаҳриёри ал-мамдуҳ билисонил-абд вал-ҳур муиззис-салтанат вал-хилофат Муҳаммад Ҳумоюн Баҳодур мутамаккин гашта; бар ямини саодат қарин алъазиз фарзанди чаноби салтанат маоб алмухтассу биавотифил-маликид-дайён Қосим Ҳусайн султон ва умдатул-хавос Низомиддин Аҳмад Юсуф ўғлоқчи ва муътамаддул-мулк комилул-ихлос Чалолиддин Ҳиндубек қавчин ва муътамаддул-мулк содиқул-ихлос Чалолиддин Хисрав кўралтош ва муътамаддул-мулк Қивомбек Ўрдушоҳ ва умдатул-хавос комилул-ақида вал-ихлос Вали хозин Қорақўзи ва умдатул-ҳавос Низомиддин Пирқули Сийстоний ва умдатул-вузаро байнал-умам Хоча Камолиддин Паҳлавон Бадахший ва муътамаддул-хавос Низомиддин Абдушшкур ва умдатул-аъён Сулаймон оқо элчийи Ироқ ва Ҳусайн оқо элчийи Сийстон муқаррар гашта; бар ясори зафар дисори фарзанди комгори мушорун илайҳ олижаноб саёдат маоб муртазавий интисоб Мирҳама ва умдатул-хавос комилул-ихтисос Шамсиддин Муҳаммадий кўкалтош ва Низомиддин Хочаги Асади хондор таъйин ёфтанд.

Вадар бронғор, аз умарои Ҳинд умдатул-мулк хонихонон Диловархон ва умдатул-аъён Маликдод Кароний ва умдатул-аъён шайхул-машойих Шайх Гўран—ҳар як дар мақоми ки, фармон шуда буд истоданд.

Ва дар жвонғори асокири ислом шиор оличоҳ нақобатпаноҳ рифъатдастгоҳ ифтихори оли тоҳо ва ёсин, қудваи авлоди Саййидул-мурсалин Сайид Маҳди Хоча ва бродари ааззи аршади комгор манзури анзори иноёти ҳазрати офаридгор Муҳаммад Султон мирзо ва салтанат маоб хилофат интисоб алмухтассу биавотифил-маликил-мустаон Одил Султон бинни Маҳди Султон ва муътамаддул-мулк комилул—ихлос Муиззиддин Абдулазиз мироҳўр ва муътамаддул-мулк Шамсиддин Муҳаммад Али чанг-чанг ва умдатул-хавос комилул-ихлос Чалолиддин Қутлуққадам қаровул ва умдатул-хавас комилул-ихлос Чалолиддин Шоҳ Ҳусайн Еракийи мўғули ғончи ва Низомиддин Чон Муҳаммадбек атка саф кашиданд.

Ва дар инчониб аз умарои Ҳинд натичатус-салотин Камолхон ва Чалолхон авлоди Султон Алоуддини мазкур ва умдатул-аъён Алихони

Шайхзодаи Фармули ва умдатул-аъён Низомхони Баёна таъйин шуда буданд.

Ва чиҳоти тўлғама муътамаддул-хавос комилул-ихлос Турдика ва Малик Қосим бродари Бобо Қашқа бо чамъи аз фирқаи мўғул — дар чониби бронғор; муътамаддул-хавос содиқул-ихлос Мўмин атка ва муътамаддул-хавос Рустам туркман бошлиғ боҷамоати аз тобинони хосса— дар тарафи чвонғор номзад шуданд ва умдатул-хавос комилул-ихлос зубдаи асҳоби ихтисос Низомиддин Султон Муҳаммад бахши аъён ва аркони ғуззоти исломро дар мавзуъ ва маҳол муқаррари эшон дошта, худ баистимои аҳкоми мо мустаид буд ва тавочиён ва ясовулонро баатроф ва чавониб ирсол мегардонид ва аҳкоми мутоаи моро дар забт ва рабти сипоҳ ва сипоҳӣ басалотини изом ва умаройи киром ва соири ғуззоти завил-иҳтиром мерасонид ва чун аркони лашкар қоим гашта, ҳар кас бачои худ шитофт, фармони воҷибул-изъони лозимул-имтисол шараф исдор ёфтки, ҳеч кас беҳукм аз маҳоли худ ҳаракат наномояд ва берухсат даст бамуҳораба накушояд ва аз рўзи мазкур посе гузашта буд ки, фариқайни мутақобилайн мутақориби як—дигар гашта, бунъёди муқотала ва корзор шуд. Қалбайни аскарайн монанди нур ва зулмат дар баробари як—дигар истода дар бронғор ва чвонғор чунон азим қитоле воқиъ шудки, залзала дар замин ва валвала дар сипеҳри барин афтод. Чвонғори куффори шақоват осор бачониби бронғори майманат дисори асокири ислом шиор мутаваччиҳ гашта бар сари Хисрав кўкалтош ва Малик Қосим бродари Бобо Қашқа ҳамла оварданд. Бродари ааззи аршад Чин Темур султон ҳасбул—фармуда бакўмаки эшон рафта мардона қитоле оғоз ниҳод ва куффорро аз чо бардошта қарийб баақби қалби эшон расонид ва чулду баноми он азиз бродар шуд ва нодирул—асрй Мустафо Румй аз ғули фарзанди ааззи комгор манзури назари анзори иноёти ҳазрати офаридгор алмухтассу биавотифил-маликиллази янҳо ва яъмур Муҳаммад Ҳумоюн Баҳодур аробаҳоро пеш оварда суфуфи сипоҳи куффорро ба туфак ва зарбзан монанди қулубашон мункасир гардонид ва дар айни муҳораба бродари ааззи аршад Қосим Ҳусайн султон ва умдатул-хавос Низомиддин Аҳмад Юсуф, Қивомбек фармон ёфта баимдоди эшон шитофтанд ва чун замон замон афвочи куффор мутаоқиб ва мутавотир баимдоди мардуми худ меомаданд.

Мо низ муътамаддул-мулк Ҷалолиддин Ҳиндубекро ва аз ақби ў умдатул-хавос Муҳаммадий кўкалтош ва Хочаги Асади Чондор ва баъдазон муътамаддус—салтанатул—алия муътаманул—атабатус—сания муқарраби хос Камолиддин Юнус Али ва умдатул-хавос комилул—ихлос Ҷалолиддин Шоҳ Мансур барлос ва умдатул-хавос Шиҳобиддин Абдулло китобдор ва аз пайи эшон умдатул-хавос Дўст эшик оқо ва Шамсиддин Муҳаммад Халил ахтабегиро бакўмак фиристодем.

Ва бронғори кафара бакаррот ва маррот ҳамлаҳо бар ҷониби ҷвонғори лашкари ислом оварданд ва ҳудро бағуззоти зунначот расониданд, ва ҳар навбат ғозиёни изом баъзеро базахми сиҳоми зафар фарҷом бадорулбавори яславнаҳо фабиъсал-қарор фиристода, бархеро бар гардониданд, ва муътамаддул-хавос Мўмин атка ва Рустам туркман бачониби ақби сипоҳи зулмат дастгоҳи куффори шақоват паноҳ таваччуҳ намуданд ва муътамаддул-хавос содиқул-ихлос Хоҷа Маҳмуд Али атка бошлиғи навкарон, муқаррабул-ҳазратус-султоний иътимодуд-давлатул-хоқоний Низомуддин Али Халифаро бакўмаки мушорун илайх фиристодем ва бродари ааззи аршад Муҳаммад Султон мирзо ва салтанат маоб Одил Султон ва муътамаддул-мулк Муиззиддин Абдулализ мирохўр ва Ҷалолиддин Қутлуққадам қоровул ва Шамсиддин Муҳаммад Али ҷанг-ҷанг ва умдатул-хавос Шоҳ Ҳусайни Ёракий мўғули ғончи даст ба муҳораба кушода пой маҳкам карданд ва дастури аозимул-вузаро байнал-умам Хоҷа Камолиддин Ҳусайнро бачамоаи девониён бакўмаки эшон фиристодем. Ҳамаи аҳли ҷиҳод дар риояти ҷид ва иҷтиҳод роғиби муқотала омада каримаи «қул ҳал тараббасуна бино илло иҳдал-ҳуснайн» ро манзур доштанд ва азимати ҷонфишони карда ливои ҷон ситонй афроштанд.

Ва чун муҳораба ва муқотала дер кашид ва бататвил анҷомид, фармони воҷибул-изъон банофиз расид ки, аз тобинони хоссаи подшоҳи ҷувонони ҷанги ва ҳизаброни бешаи якранги дар паси ароба монанди шер дар занҷир буданд, аз рост ва чапи ғул берун оянд ва чои туфакчиёнро дар миён гузоранд ва аз ҳар ду ҷониб корзор намоянд. Аз паси ароба монанди тулуи талиаи субҳи содиқ аз тутуқи уфуқ берун тохтанд ва хуни шафақгуни куффори номаймунро дар маъракаи майдони ки, назири сипеҳри гардон буд, рехта бисъёрий аз сарҳои саркашонро ситора сифат аз фалаки вуҷуд маҳв сохтанд ва нодирул-аср устод Аликулли ки, бо тавобии худ дар пеши ғул истода буд, мардонагиҳо карда ва сангҳои азимул-қадр ки, чун дар паллаи мизони аъмолаш ниҳанд соҳибаш «Фааммо ман сақулат мавозинуҳу фаҳува фи ишатир-розия» ном барорад ва агар бар кўҳи росих ва ҷабали шомих андозанд «кал-иҳнилманфуш» аз по дар орад, бачониби ҳисори оҳандисори сафи куффор андохт ва баандохтани санг ва зарбзан ва туфак бисёри аз абнияи аҷсоми куффорро мунҳадим сохт. Туфак андозони ғули подшоҳи ҳасабулфармон аз ароба бамиёни маъракаомада ҳар яки аз эшон бисъёри аз куффорро заҳри мамот чашониданд ва пиёда дар маҳалли мухотараи азим даромада, номи худро дар миёни шерони беша ва далирони маъракаи ҷувонмарди зоҳир гардониданд.

Ва муқорини ин ҳолат фармони ҳазрати хоқони ба пеш рондани аробаҳои ғул банафоз расид ва нафси нафиси подшоҳи фатҳ ва давлат аз ямин, иқбол ва нусрат аз ясор бачониби сипоҳи куффор мутаҳаррик

гардид ва аз атроф ва ҷавониб асокири зафар маноқиб ин маъниро мушоҳада намуда тамомии баҳри заххори лашкари нусрат шиор тамаввучи азим баровард ва шуҷоати ҳамаи наҳангони он баҳрро аз қувват ба феъл даровард ва зиломи ғубори ғимом кирдор чун саҳоби музлим дар тамомии маърака мутароким гашт ва бариқи ламаоти суюф дарон аз ламаони барқ дар гузашт, таҳайючи гард рӯи хуршидро чун пушти ойина аз нур ори кард, зориб бамазруб, ғолиб бамағлуб омехта самти имтиёз аз назар мутавори шуд. Соҳири замона чунон шабе дар назар овардки, сайёра дарон ғайри тийр набуд ва кавокиби савобиташ чуз мавокиби собитул-ақдом наменамуд:

Фурӯ рафту бар рафт рӯзи набард,
Нами хун бамоҳию бар моҳ гард,
Зи сумми сутурон дарон паҳн дашт,
Замин шаш шуду осмон гашт ҳашт.

Мучоҳидони ғозики дар айни саранд озо ва ҷонбозий буданд, аз ҳотифи ғайби навид: «ва ло таҳину ва ло таҳзану ва антум аълавна» мешуниданд ва аз мунҳии лорайбй мучдаи «Насрун миналлоҳи ва фатҳун қариб, ва башширил—муминин» истимоъ менамуданд. Чунон башавқ муҳораба мекарданд ки, аз қудсиёни «Малаи аъло» нидои таҳсин бадешон мерасид ва малоики муқарраб парвона сифат бар гирди сари эшон мегардид. Ва мобайнас-салотайн ноираи қитол чунон иштиол ёфтки, машоили он алам бир афлок мсафрошт ва маймана ва майсараи лашкари ислом майсара ва майманаи куффори нофарҷомро бо қалбашон дар як маҳал муҷтамиъ гардонид.

Чун осори ғолибияти мучоҳидони номи ва иртифои ливои исломй зоҳир шудан гирифт, соате он куффори лаин ва он ашрори бедин дар ҳоли худ мутаҳаййир монданд ва охир дилҳо аз ҷон барканда бар ҷониби рост ва чапи ғул ҳамла оварданд ва дар ҷониби чап бештар ҳуҷум карда худро наздик расониданд, аммо ғуззоти шуҷоат симот самари савобро манзур дошта ниҳоли тийр дар замини синаи ҳар як нишонданд ва ҳамаро чун бахти сиёхи эшон баргардониданд. Қарини ин ҳол насоими нусрат ва иқбол бар чамани давлати наввобии хуҷаста маолии мо варзид ва муждаи «Инно фатаҳно лака фатҳан мубинан» расониданд, шоҳиди фатх ки, чамоли олам орояш батурраи «янсуракаллоҳу насран ғзизан» музайян гашта саодати иқболки, дар ситри ихфо буд, ёри намуда қарини ҳол гардид.

Ҳиндувони ботил ҳоли худро мушкил дониста «кал-иҳнил-манфуш» мутафарриқ шуданд ва: «кал-фарошил-мабсус» муталоши гаштанд, бисъёре кушта гашта дар маърака афтоданд ва касире аз сари худ даргузашта сар дар биёбони овораги ниҳоданд ва туъмаи зоғу заған гардиданд ва аз кушта пуштаҳо афрохта шуд ва аз сарҳо манораҳо пар-

дохта гардид. Ҳасанхони Мевотий базарби туфак дар силки амвот даромада ва ҳамчунин бештари азон саркашони залолат нишонроки, саромадони қавм буданд, тийр ва туфак расида рўзи ҳаёт саромад.

Аз чумла Ровал Удий Синг Богарй ки, волии вилояти Удайпур[1] буда ва дувоздаҳ ҳазор сувор дошта ва Рой Чандарпон Чуҳон ки, чаҳор ҳазор сувор дошта ва Пупат Ров валади Салоҳиддини мазкур ки, ҳокими хиттаи Чандирий буда, шаш ҳазор сувор дошта ва Моникчинд Чуҳон ва Дилпат Ровки соҳиби чаҳор ҳазор сувор буда ва Гангу ва Кармсинг ва Дангусики, сий ҳазор сувор дошта ва чамъи дигарки ҳар яке аз эшон бузург гуруҳи ва сардори қотибаи зи шавкат ва шукуҳи буданд, роҳи дўзаҳ паймуданд ва азин дори ваҳал бадарки асфал интиқол намуданд, роҳи дорулҳарб аз захмиёни дарроҳ мурда монанди чаҳаннам пур шуд ва даркул-асфал аз мунофиқон чон бамолики дўзах супурда мамлу гардид.

Аз асокири исломй ҳаркас баҳар чонибки шитофти дар ҳар гоми худ гомеро кушта ёфти ва ўрдуи номй аз ақби мунҳазимон ҳар чанд кўч намуди ҳеч қадам аз фарсудаи муҳташам холи наёфти.

Ҳама ҳиндувон кушта зору залил,
Басанги туфак ҳамчу асҳоби фил,
Зи танҳо басе кўҳҳо шуд аён,
Баҳар кўҳ азон чашмаи хун равон,
Зи саҳми сиҳоми сафи пур шукуҳ,
Гузорон гурезон баҳар дашту кўҳ.

Вал-лав ало адбориҳим нуфуран ва кона амруллоҳи қадаран мақдуран. Фа наҳмадуллоҳас-самиул-алим. Ва ман насара илло мин индиллоҳил-азизил-ҳаким.

Таҳриран фи бист панчуми шаҳри чумодил-охир сана 933.

Бу фатҳдин сўнгра «туғро» да «ғози» битилди. Фатҳномада туғронинг остида бу рубоийни битидим;

Ислом учун овораи ёзи бўлдум,
Куффору ҳунуд ҳарбсози бўлдум,
Жазм айлаб эдим ўзни шаҳид ўлмоққа
Алминнату лиллаҳки ғози бўлдум.

---

[1] Л. 6. — Дунгарпур.

Шайх Зайн бу фатҳқа «Фатҳи подшоҳи ислом»[5] лафзини тарих топиб эди. Кобулдин келур кишилардин Мир Гису ҳам ушбу лафзни тарих топиб, рубоий айтиб йибориб эди,—таворуд[6] воқиъ бўлубтур. Ҳам шайх Зайн ва ҳам Мир Гисунинг рубоийларидин топқонлари яхшироқ учун ўшул алфозни-ўқ келтурулди. Яна бир қатла Диболпурни фатҳида Шайх Зайн «васати шаҳри рабиул-аввал»[7]ни тарих топиб эди. Мир Гису ҳам ушбу лафзни топиб эди.

Ёғини босиб тушура-тушура тебрадук. Кофирнинг доираси бизнинг ўрдудин икки куруҳ бўлғай эди, ўрдусиға етиб, Муҳаммадий ва Абдулазиз ва Алихон ва баъзиларни кофир кейниға қувғунчи йиборилди. Бир нима коҳиллиқ бўлди. Киши умидига қўймай, ўзум-ўқ бормоқ керак эдим. Бир куруҳча куффор доирасидин ўтуб эдим. Кун кеч бўлғон жиҳатидин ёниб, намоз хуфтанда ўрдуға келилди.

Муҳаммад Шариф мунажжимким, не навъ шумнафаслар суруб эди, филҳол муборакбодға келди. Ғалаба сўкуб, ичимни холи қилдим. Агарчи кофирваш ва шумнафас ва ўзига асру мағрур ва бисёр сард киши эди, чун қидамий хизмати бор эди, бир лак инъом қилиб, рухсат бердимким, менинг қаламравимда турмағай.

Тонгласи ўшул юртта турулди. Муҳаммад Али жанг-жангни ва Шайх Гўранни ва Абдулмалик қўрчини қалин фавж била Илёсхоннинг устига йиборилдиким, Миёни дуобда хуруж қилиб, Қўлни олиб, Кичик Алини банд қилиб эди. Булар етган била уруша олмас, бузулуб ҳар тараф паришон бўлурлар. Мен Оғра келгандин бир неча кундин сўнг тутуб келтурдилар, тириклай терисини сўйдурдум. Қўҳбаччаким, ўрдунинг олида эдиким, уруш ушбу Қўҳбаччанинг олида воқиъ бўлди, куффорнинг бошидин ушбу Кўҳбаччанинг устида калла манора фармон бўлдиким, қўпорғайлар.

Бу юрттин икки кўчуб, Биёна борилди. Биёнағача, балки Алвор ва Мевотқача аҳли куффор ва аҳли иртидоднинг жийфаси бениҳоят ётиб эди. Мен бориб, Биёнани сайр қилдим. Ўрдуға келиб, турк ва ҳинд умаросини чарлаб, бу кофирнинг вилоятининг устига юрурни машварат қилилди. Йўлда суйининг ози ва иссиғининг кўпи жиҳатидин ул юруш мавқуф бўлди.

Мевот вилояте воқиъ бўлубтур, Деҳлининг ёвуғида, тақрийбан учтўрт курурча жамъи бор. Ҳасанхон Мевотий ота-отасидин бери юз-икки

---

[5] Бу жумладаги (فتح پادشاه اسلام) ҳарфларни «абжад» ҳисоби билан ҳисоблаб чиқилса, 933 ҳижрий йил чиқади, милодий йил ҳисобида 1527.

[6] Таворуд — икки шоир шеърида бирор байт ёки мисранинг мазмунан ёки шаклан бир хилда чиқиб қолиши.

[7] Бу жумладаги (وسط شهر ربيع الاول) ҳарфлар «абжад» ҳисобида 930 чиқади (милодий 1524).

юз йилга яқин Мевотта истиқлол била ҳукумат қила келибтурлар. Деҳли салотинига нимкора итоате қилурлар эқондур. Ҳинд салотини вилоятлари кенглигидин ё фурсатларининг торлигидин, ё Мевот вилояти кўҳистон жиҳатидин эврушмай, бу вилоятнинг забтининг пайига тушмай, ушмунча итоат била аларға-ўқ мусаллам тутубтурлар. Биз ҳам Ҳинд фатҳидин сўнг салотини собиқ дастури била Ҳасанхонға риоятни маръий тутгук. Бу ҳақ ношунос, кофирваш, мулҳид бизнинг лутф ва иноятимизни кўзга илмай, тарбият ва риоятимизни шукрин қилмай, барча фитналарға ул муҳрик ва жамъи ёмонликларға ул боис эди, — нечукким, мазкур бўлди.

Чун ул юруш мавқуф бўлди, Мевот тасхириға мутаважжиҳ бўлдук. Ора тўрт қўнуб, Алвор қўрғониниким, Мевотнинг ҳокимнишини бу эди, олти кўруҳида Монас суйининг ёқасиға тушулди. Ҳасанхондин бурун, ота-отаси Тижорада ўлтурурлар эқондур. Мен Ҳиндустонға эврушуб, Паҳорхонни босиб, Лоҳур, Диболпурни олғон йили менинг тараддудимдин дур андешлик қилиб, бу қўрғоннинг иморатиға машғул бўлғондур.

Ҳасанхоннинг Кармчанд отлиқ муътабар киши ўғли Оградa эканда ҳам келиб эди, ўғлининг қошидин Алвордин келиб, амон тилади. Абдураҳим шиғовулни анга қўшуб, истимолат фармонлари била йиборилди. Бориб, Ҳасанхоннинг ўғли Ноҳирхонни олиб келди. Яна иноят мақомида бўлуб, бир неча лаклик паргана важҳиға берилди.

Урушта Хисравни яхши иш қилибтур хаёл қилиб, важҳи истиқоматини эллик лак қилиб, Алворни айтилди. Бедавлатлигидин ноз қилиб олмади. Сўнгра худ маълум бўлдиким, ишни Чин Темур Султон қилғон эканду. Жулду Султон отиға бўлуб, Тижора шаҳриниким, Мевотнинг пойтахтидур, иноят қилиб, важҳи истиқоматини эллик лак қилилди.

Турдиғаким, Санго урушида ўнг қўл тўлғамасида эди, ўзгаларга боқа яхши эди, важҳини ўн беш лак қилиб, Алвор қўрғонини иноят қилилди. Алвор қўрғонининг хазойинини ичидагилари била Ҳумоюнға иноят бўлди.

Ул юрттин чаҳоршанба куни ражаб ойининг ғуррасида кўчуб, Алворнинг икки куруҳасида келдук. Мен бориб, Алвор қўрғонини сайр қилдим. Ул кеча анда-ўқ бўлдум. Тонгласи ўрдуға келдим.

Кофир ғазотидин бурунроқ, нечукким мазкур бўлди, улуғ-кичикка онт берурда, бу ҳам мазкур бўлуб эдиким, бу фатҳдин сўнгра таклифе йўқтур. Ҳар ким агар борур бўлса, рухсат берилгай. Ҳумоюннинг навкарлари аксар Бадахшоний ва ул юзлук эллар эди. Ҳаргиз бир ойчилиқ, икки ойчилиқ черик тортқон эмас эдилар. Урушдин бурун бетоқатликлари бор эди. Андоқ ваъда ҳам воқиъ бўлдиким, Кобул ҳам холи эди. Бу жиҳаттин райлар мунга қарор топтиким, Ҳумоюнға Кобулға рухсат берилгай. Сўзни мунга қўюб, Алвордин панжшанба куни ражаб ойининг тўққузида кўчуб, тўрт-беш куруҳ келиб Монас суйининг ёқасиға тушул-

ди. Маҳди Хожанинг ҳам хили ташвиши бор эди, Кобулға рухсат берилди. Биёнанинг шақдорлиғини Дўст эшик оқаға берилди. Бурун чун Атовани Маҳди Хожаға аталиб эди, Қутубхонким, Атовани ташлаб, қочиб чиқти, Маҳди Хожанинг ўрниға ўғли Жаъфар Хожани Атоваға йиборилди. Ҳумоюнға рухсат берур жиҳатдин икки-уч кун бу юртта турулди. Ушбу юрттин Мўмин Али тавочини фатҳнома била Кобулға йиборилди.

Пирўзпурнинг чашмасининг ва Кутиланинг улуғ кўлининг таърифини эшитилиб эди, ҳам Ҳумоюнни узата ва ҳам бу ерларни сайр қила якшанба куни ўрдуни ўшул ерда қўюб, ўрдудин отландим. Ул куни Пирўзпурни ва чашмасини сайр қилиб, маъжун ейилди. Чашма суйи келур дарада тамом канир гуллари очилибтур, холи аз сафо эмас, агарчи таъриф қилғонча эмас. Ушбу даранинг ичида ҳар ердаким, сув кенграк бўлуб эди, буюрдумким, тошларни тарош қилиб, даҳи-дардаҳ қилғайлар.

Ул кеча ўшул дарада бўлуб, тонгласи отланиб бориб, Кутила кўлини сайр қилдим, ҳар ёни тоғнинг доманаси воқиъ бўлубтур. Монас суйи бу кўлға кирар эмиш, хили улуғ кўл, бу ёқасидин ул ёқасини яхши кўрунмайдур. Кўлнинг ўртасида бир баландий воқиъ бўлубтур. Кўлнинг атрофида кичик кемагиналар хили бор. Атрофидағи кентлик эл шўру ғавғода бу кемаларга кириб ўзларини қутқорурлар эмиш. Биз етганда ҳам бир пора киши кемага кириб, кўлнинг ичига бордилар.

Кўлни сайр қилиб, келиб Ҳумоюннинг ўрдусиға тушулди. Анда истироҳат қилиб, таом еб, мирзоға ва бекларига хилъатлар кийдуруб, намоз хуфтанда Ҳумоюнни видоъ қилиб отланиб, йўлда бир ерда уйхулаб, андин отланиб, тонг отқонда Куҳрий парганасидин ўтуб, яна андаке уйхулаб, ўрдуғаким, Тўдада тушуб эди, келилди.

Тўдадин кўчуб, Сункарога тушганда Ҳасанхон Мевотийнинг ўғли Ноҳирхонким, Абдираҳимға топшурулуб эди, қочти. Мундин ора қўнуб, Бусовар била Жўсанинг[8] оралиғидағи тоғнинг тумшуғида воқиъ бўлғон чашмаға тушуб, шомиёналар тиктуруб, маъжун иртикоб қилдук. Черик мундин ўтарда Турдибек Хоксор бу чашмани таъриф қилиб эди, келиб сари асбаки сайр қилиб ўтулуб эди, тавр чашма воқиъ бўлубтур. Ҳиндустондаким, оқар сув ҳаргиз бўлмас, чашма худ не тилар. Аҳёнан чашма ҳам ким бор, ердин зах суйидек сизиб чиқар. Ул ернинг чашмаларидек қайнаб чиқмас. Бу чашманинг суйи ярим тегирмон суйига ёвушур. Тоғнинг доманасидин қайнаб чиқадур, атрофи тамом ўланг, хили хуш келди. Буюрдумким, бу чашманинг устида санги тарошида била мусамман ҳавз қилғайлар. Чашма ёқасида маъжунноклика Турдибек ҳар замон мубоҳот била такрор қиладур эдиким, «чун чое хуш кардаам номе

[8] Қ. б. — Хушанинг.

мебояд монд»[1]. Абдулло дедиким, «Чашмаи подшоҳийи Турдибек хушкарда» демок керак. Бу сўзи хили боиси зиқк ва башошат бўлди.

Дўст эшик оқа Биёнадин бу чашма бошида келиб, мулозамат қилди. Бу ердин яна бориб, Баёнани сайр қилиб, Секрий келиб, буюрулған боғнинг ёнида тушуб, икки кун туруб, боғни эҳтимом қилиб, панжшанба саҳари ражаб ойининг йигирма учида Оградга келдим. Чандвор ва Робирийни нечукким мазкур бўлди, мухолифлар бу ғавғода мутасарриф бўлуб эдилар, Муҳаммад Али жанг-жангни, Турдибек Қўчбекни, Абдулмалик қўрчини ва Ҳусайнхонни дарёхонийлари била Чандвор ва Робирий устига йиборилди. Чандворға ёвуғ етгач, ичидаги Қутбхоннинг кишиси хабар топиб, қочиб чиқар. Чандворни иликлаб, Робирийға ўтарлар. Ҳусайнхон Нуҳонийнинг кишилари кўча бандта оз-оғлоқ уруш хаёли била келурлар. Булар зўрлаб етгач, тўхтай олмаслар, қочарлар. Ҳусайнхон фил миниб, бир неча кишиси била дарёға кирар. Бунда ғарқ бўлур. Бу хабарни эшитиб, Қутбхон ҳам Атовани ташлаб, оз кишиси била қочиб кетти.

Атовани чун аввал Маҳди Хожаға аталиб эди, ўғли Жаъфар Хожани Маҳди Хожа ўрниға Атоваға йиборилди, Сангойи кофирнинг хуружида, нечукким мазкур бўлди, аксари Ҳиндустоний ва афғон эврулади-лар, тамомий паргана ва вилоятға мутасарриф бўлдилар.

Султон Муҳаммад дўлдайким, Қанужни ташлаб келиб эди, қўрқунчдин ё номусдин Қанужға бормоқни қабул қилмай, Қанужнинг ўттуз лакини Сиҳриднинг ўн беш лаки била муоваза қилди. Қанужни Муҳаммад Султон мирзоға иноят қилиб, важҳни ўттуз лак қилилди. Бадоунни Қосим Ҳусайн Султонға бериб, Муҳаммад Султон мирзоға қўшуб, яна турк умаросидин Малик Қосим Бобо қашқани, оға-ини ва мўғуллари била ва Абул-Муҳаммад найзабозни ва Муайядни отаси ва Ҳусайнхонни Дарёхонийлари била ва Султон Муҳаммад дўлдайнинг навкарлари била, яна ҳинд умаросидин Алихон Фармулий ва Маликдод Кароний ва Шайх Муҳаммад Шайх Нигорий ва Тоторхон Хонижаҳонни Муҳаммад Султон мирзоға қўшуб, Бибаннинг устигаким, Сангойи кофирнинг ғавғосида келиб Лакнурни қабаб, олиб эди, йиборилди. Бу фавж Ганг дарёсидин ўтар фурсатта Бибан хабар топиб, партолин ташлаб қочибтур. Бу фавж сўнгича Хайроободқа бориб, неча кун туруб, андин ёндилар.

Хизонани улашилиб эрди. Вилоят ва парганотни улашгунча кофир муҳимми орага тушти. Кофир ғазвидин фориғ бўлғоч, вилоят ва парганотни қисмат қилилди. Чун пашкол ёвуғлашиб эди, муқаррар андоқ бўлдиким, ҳар ким парганасиға бориб, ярогин қилиб, пашкол ўта ҳозир бўлғайлар.

---

[1] «Бу жойни ёқтирган эканман, ном қўйиш керак».

Бу аснода хабар келдиким, Ҳумоюн Деҳлиға бориб, Деҳлидағи хизоналардин бир неча уйни очиб, беҳукм мутасарриф бўлубтур. Мен андин ҳаргиз мундоқ кўз тутмас эдим. Кўнглумга бисёр душвор келди. Дурушт-дурушт насиҳатлар битиб, йибордим.

Панжшанба куни шаъбон ойининг ўн бешида Хожаги Асадниким, Ироққа элчиликка бориб, Сулаймон туркман била келиб эди, яна Сулаймонға қўшуб, Шаҳзода Таҳмосбқа муносиб савғотлар била элчиликка йиборилди.

Турдибек Хоксорким дарвешликдин чиқариб, сипоҳи қилиб эдим, неча йил мулозаматта эди, яна дарвешлиқ дағдағаси ғолиб бўлуб, рухсат тилади. Рухсат бериб, Комронға элчи йўсунлуқ йиборилди. Уч лак хизона ҳам Комронға йиборилди. Ўтган йил боргонларнинг ҳасб ҳолиға биргина қитъа айтилиб эди. Мулло Алихонни мухотаб қилиб, ул китъани Турдибекдин Мулло Алихонға йиборилди. Ул қитъа будур:

Эй аларким, бу Ҳинд кишваридин
Бордингиз англаб ўзга ранжу алам,
Кобулу хуш ҳавосини соғиниб,
Ҳинддин гарм бордингиз ул дам,
Кўрдингиз топтингиз экин анда
Ишрату айш бирла нозу ниам.
Биз даҳи ўлмадук биҳамдиллоҳ,
Гарчи кўп ранж эдию беҳад ғам.
Ҳаззи[10] нафсийю машаққати баданий,
Сиздин ўтти ва ўтти биздин ҳам.

Бу рамазонни «Ҳашт биҳишт» боғида ўткарилди. Ҳар таровиҳни ғусл била ўталди. Ўн бир ёшимдин бери икки рамазон ийдини паёпай бир ерда қилғон эмас эдим. Ўтган рамазон ийди Оградa бўлуб эди. Бу қоида ҳалал топмасун деб, якшанба салх оқшоми ийд қила Секрийға борилди. Секрийда солғон «Боғи фатҳ»нинг ғарб шимол тарафидағи тош суфа тайёр бўлуб эди. Ўл суфа устида оқ уй тикиб, анда ийд қилилди. Огрaдин отлангон охшоми Мир Али қўрчини Шоҳ Ҳасанға[11] Таттаға йиборилди. Канжафаға хили майли бор эди, тилаб эди, Канжафа[12] йиборилди.

Якшанба куни эилқаъда бешида соҳиб узр бўлдум, ўн етти кунга тортти.

Одина мазкур ойнинг йигирма тўртида Дулпур сайриға борилди. Кечаси ярим йўлда бир ерда уюхлаб, сабоҳи Султон Искандарнинг бандиға келиб туштум. Бандтин қуйироқ тоғнинг туганишида қизил иморат

---

[10] Қ. б. — Хатари.
[11], [12] Қ. б. — Катжафа.

тошидин якпора тоше тушубтур. Устод Шоҳ Муҳаммад сангтарошни келтуруб, буюрдумким, агар якпора уй тарош қилиб бўлур, худ якпора қилсунлар. Агар паст бўлса, иморат учун ҳамвор қилғон тошда якпора ҳавз қозғайлар.

Дулпурдин Борий сайриға борилди. Тонгласи Борийдин отланиб, Борий била Чанбал орасидағи тоғдин ўтуб, Чанбал дарёсини сайр қилиб ёнилди. Ушбу оралиғдағи тоғда обнус йиғочини кўрдук. Мевасини тунд дейдурлар. Обнус йиғочининг оқи ҳам бўлур эмиш. Бу тоғда аксар оқ обнус эди. Борийдин бориб, Секрийни сайр қилиб, чаҳоршанба куни ушбу ойнинг йигирма тўққузида Оградға келдук.

Ушбу кунларда Шайх Боязиддин паришон хабарлар айтадурлар эди. Султон Али туркни йигирма кунлук мийод била Шайх Боязидқа йиборилди.

Одина куни зил-ҳижжа ойининг иккисида қирқ бир қатла ўқур вирдни бунёд қилдим. Ушбу айёмда бу байтимни:

Кўзу қошу сўзу тилиниму де,
Қаду хадду сочу белиниму де. —

беш юз тўрт вазнда тақтиъ қилдим. Бу жиҳатдин рисола тартиб берилди. Бу кун яна соҳиб узр бўлдум, тўққуз кунга тортти.

Панжшанба куни зил-ҳижжа ойининг йигирма тўққузида Кўл ва Санбал сайриға отланилди.

ВАҚОЙИИ САНАИ АРБАА ВА САЛОСИНА ВА ТИСЪА МИА[1]

Шанба куни муҳаррам ойининг ғуррасида Кўлга туштук. Дарвеш Али Юсуфни Ҳумоюн Санбалда қўюб эди. Қутб Сервонийни ва бир пора рожаларни дарёдин ўтуб урушуб, яхши босибтурлар. Қалин киши ўлтуруб, бир пора бош ва бир фил йиборибтур. Кўлда эканда келтурдилар. Икки кун Кўлни сайр қилиб, Шайх Гўран истидъо қилғон учун, анинг уйиға туштук. Зиёфат қилиб, пешкашлар тортти. Андин отланиб, Ўтрули тушулди.

Чаҳоршанба Ганг дарёсидин ўтуб, Санбал кентларида қўнулди.

Панжшанба куни Санбалға туштук. Икки кун Санбални сайр қилиб, шанба саҳари Санбалдин мурожаат қилилди.

---

[1] Тўққиз юз ўттиз тўртинчи (1527) йил воқиалари.

Якшанба куни Скандарада Ров Сервонийнинг уйига туштук. Ошлар тортиб, хизматгорлик қилди. Андин субҳдин бурун отланилди. Йўлда бир баҳона била элдин айрилиб, чисолиб, Огранинг бир куруҳиғача ёлғуз келдим. Эл андин сўнг кейиндин келиб қўшулди. Намоз пешин Оградга тушулди.

Якшанба куни муҳаррам ойининг ўн олтисида иситтим, титрадим, навбат-навбат бўлди. Йигирма беш-йигирма олти кунга тортти. Доруйи кор ичтим. Охир басит яраштн, уйқусизлиғ ва ташналиғдин бисёр ташвиш торттим. Бу мараз айёмида уч-тўрт рубоий айтилди. Ул жумладин бири будур:

Жисмимда иситма кунда маҳкам бўладур,
Кўздин ўчадур уйқу чу охшом бўладур.
Ҳар иккаласи ғамим била сабримдек,
Борғон сайи бу ортадур, ул кам бўладур.

Шанба куни сафар ойининг йигирма секкизида Фахр Жаҳонбегим ва Хадича Султонбегим — Амма бегимлар келдилар. Кема била бориб, Скандарободдин юққорроқ мулозамат қилдим.

Якшанба куни Устод Аликули улуғ қозон била тош отти. Агарчи тоши йироқ борди, вале қозон пора-пора бўлди. Бир пораси жамиъни бости. Бу жумладин секкиз киши ўлди.

Душанба куни рабиул-аввал ойининг еттисида Секрийни сайр қила отландим. Кўлнинг ичида буюрғон мусамман суфа тайёр бўлуб эди. Кема била бориб, шомиёна тиктуруб, маъжун ихтиёр қилдук. Секрий сайридин ёниб келиб, душанба охшоми рабиул-аввал ойининг ўн тўртида ғазо нияти била Чандерий азиматиға сафар қилиб, уч куруҳча йўл келиб, Жалисирға тушулди. Икки кун эл яроқ ва истиъдод қилур учун туруб, панжшанба куни кўчуб, Анворға тушулди. Анвордин кемага кириб, Чандвордин чиқтук. Андин кўч бар кўч юруб, душанба куни ойнинг йигирма секкизида Канор гузарида тушулди.

Панжшанба куни рабиул-охир ойининг иккисида мен дарёдин ўттум. Тўрт-беш кун ул юзда-бу юзда черик эли ўтгунча макс бўлди. Бу неча кунда паёпай кемада ўлтуруб, маъжун ейилди. Чанбал дарёсининг қотилиши Канор гузаридин бир-икки куруҳ юққорроқтур, одина куни Чамбал дарёсида кемада ўлтуруб, қотилишидин ўтуб, ўрду келилди.

Агарчи Шайх Боязиддин сариҳ мухолафат воқиъ бўлмайдур эди, вале ҳаракот ва афъолидин яқин бўлуб эдиким, мухолафат доияси бор. Бу маслаҳатқа Муҳаммад Али жанг-жангни черикдин айириб йибориддиким, Қанғуждин Муҳаммад Султон мирзо ва ул навоҳидағи салотин ва умаро мисли, Қосим Ҳусайн Султон, Биҳуб[2] Султон, Малик Қосим,

[2] Қ. б. — Темур Биҳиб.

Кўлий[3], Абул-Муҳаммад найзабоз, Минучеҳрхон оға-иниси Дарёхонийлари била жамъият қилиб, Сирвордағи мухолиф афғонлар устига юругайлар. Шайх Боязидни тилагайлар, агар эътиқод била келиб қўшулса, била юругайлар. Агар келмаса, аввал анинг дафъини қилғайлар. Муҳаммад Али бир неча фил тилади, ўнча фил берилди. Муҳаммад Алиға рухсат бергандин сўнг Бобочўҳраға ҳам фармон бўлдиким, бориб, буларға қўшулғай. Канордин бир кўч кема била келилди.

Чаҳоршанба куни рабиул-охир ойининг секкизида Колпийнинг бир куруҳида тушулди. Бобо Султон Султон Саидхоннинг туққон иниси Султон Халил Султоннинг ўғли бу юртта келиб, мулозамат қилди. Ўтган йил оғасидин қочиб келиб, Андароб ҳадидин яна пушаймон бўлуб, ёниб, Кошғарнинг ёвуғиға етганда хон Ҳайдар мирзони ўтрусиға йибориб, ёндурубтур.

Тонгласи Колпийда Оламхоннинг уйига тушулди. Ҳиндустон тариқи била ош ва таом тортиб, пешкаш қилди.

Душанба куни ойнинг ўн учида Колпийдин кўчулди. Одина куни Эрижға туштук. Шанба куни Боязидға тушулди.

Якшанба куни ойнинг ўн тўққузида олти-етти минг кишини Чин Темур Султонға бошлатиб, Чандирий устига ўзумиздин илгарроқ йибориларди. Борғон илғор беклари: Боқи мингбеги, Турдибек Қўчбек, Ошиқ баковул, Мулло Опоқ, Муҳсин дўлдай, Ҳиндустон бекларидин: Шайх Гўран.

Одина куни ойнинг йигирма тўртида Качванинг яқиниға тушулди. Качва элига истимолат бериб, Качвани Бадриддиннинг ўғлиға берилди.

Качва таврғина ердур. Атрофида кичикрак-кичикрак тоғқиналар тушубтур. Качванинг шарқ жанубидағи тоғининг орасида банд солибтурлар, улуғ кўл бўлубтур, гирдо-гирди беш-олти куруҳ бўлғай. Бу кўл Качванинг уч тарафини иҳота қилибтур. Ғарб шимол тарафида андак ер қўруқтурким, дарвозаси ўшул тарафдур. Бу кўлнинг ичида кичиккина кемалар бор, уч-тўрт киши сиққунча. Ҳар қачон қочарлари бўлса, кемаларга кириб, сувнинг ичига кирарлар. Качваға етгунча яна икки ерда ушмундоқ тоғ орасида банд солиб, кўллар қилибтурлар, Качва кўлидин кичикрак.

Качвада бир кун туруб, жалд муҳассиллар ва қилин белдорларни тайин қилилдиким, йўлнинг чақир-чуқурини рост қилиб, жангалларни кесгайларким, аробалар ва қозон беташвиш ўтгай. Качва била Чандирий ораси жангаллиқ ер воқиъ бўлубтур.

Качвадин ора кўнуб, Чандирийнинг уч куруҳида Бурҳонпур суйини ўтуб туштук. Чандирийнинг арки тоғ устида тушубтур. Тош қўрғони ва шаҳри тоғ орасида воқиъ бўлубтур. Ҳамвор йўликим, ароба юрур, қўр-

---

[3] Қ. б. — Кўкий.

ғонининг тубидин ўтар. Бурҳонпурдин кўчуб, ароба маслаҳатиға бир қуруҳ Чандирийдин қуйироқдин юрулди.

Орада қўнуб, сешанба куни ойнинг йигирма секкизида Баҳжатхоннинг ҳавзининг ёқасида банд устида туштум. Тонгласиға отланиб, булжор-булжор қўрғоннинг гирдо-гирдининг ғул ва бронғор ва жвонғорға қисмат қилилди. Устод Алиқули тош отар учун бир боғда ясси ерни ихтиёр қилди. Муҳассиллар ва белдорлар тайин бўлдиким, қозон қурари учун булжор қўпарғайлар. Жамиъ черик элига фармон бўлдиким, тўра ва шоту ва навкари тўраниким, қалъагирлик асбобидур, тайёр қилғайлар.

Чандирий бурун Мандов подшоҳлариға тааллуқ экандур, Султон Носириддин ўлганидин сўнг бир ўғли Султон Маҳмудким, ҳоло Мандовдадур, Мандовға ва ул навоҳиға мутасарриф бўлур. Яна бир ўғли Муҳаммадшоҳ оглиқ Чандирийни иликлаб, Султон Искандарға илтижо келтурур. Султон Искандар ҳам қалин чериклар йибориб, анинг ҳомиси бўлур. Султон Искандардин сўнг Султон Иброҳимнинг замонида Муҳаммадшоҳ ўлар, Аҳмадшоҳ отлиқ кичиккина ўғли қолур. Султон Иброҳим Аҳмадшоҳни[4] чиқариб, ўз кишисини қўяр. Роно Санго Иброҳимнинг устиға черик тортиб, Дулпур келганда беклари мухолафат қилурлар. Ушул фурсатта Чандирий Сангонинг илигиға тушар. Миндний Ров отлиқ улуғ муътабар кофирға берур. Бу фурсатта тўрт-беш минг кофир била Миндний Ров Чандирий қўрғонида эди. Оройишхоннинг ошнолиғи бор экондур. Оройишхон била Шайх Гўранни йибориб, иноят ва шафқат сўзлари айтилди. Чандирийнинг мубодаласиға Шамсободни ваъда қилилди. Бирикки эътиборлиқ киши чиқти. Билмон, эътимод қилмадиму, ё қўрғониға ишондиму, — ислоҳ иши сомон топмади.

Чандирий қўрғониға зўрламоқ азимати била сешанба сабоҳи жумодил-аввал ойининг олтисида Баҳжатхоннинг ҳавзидин кўчуб, қўрғоннинг яқинидағи ўрта ҳавзнинг ёқосида тушулди. Ушбу сабоҳ келадурганда Халифа бир-икки хат олиб келди. Мазмуни буким, Пурабға[5] тайин бўлғон черик беҳисоб бориб, урушуб, шикаст топибтурлар, Лакнавни ташлаб, Қанужға келибтурлар. Кўрдумким, бу жиҳаттин Халифа бисёр мутараддид ва пурдағдағға.

Мен дедимким: «Тараддуд ва дағдағға беважҳаст, ҳарчи тақдири худост ғайри он намешавад. Чун ин кор дар пешаст, азин мақула дам на-

---

[4] Л. б. — Муҳаммадшоҳ.
[5] Л. б. — Пуран.

мебояд зад, ва фардо ба қалъа зўр оварем. Баъдазон ҳарчи рўй диҳад бубинем»[6].

Булар худ аркни беркитган экандурлар. Тош қўрғонда баройи маслаҳат бирин-иккин киши юрур экандур. Бу охшом ҳар тарафдин черик эли тош қўрғонға чиқтилар. Оз-оғлоқ кишиси бор эди, чандон уруш ҳам бўлмади. Қочиб аркка чиқтилар.

Чаҳоршанба сабоҳи жумадил-аввал ойининг еттисида черик элига фармон бўлдиким, яроғланиб, булжорлиқ булжорига бориб, уруш ангизи қилғайлар. Мен нақора ва алам била отланғоч, тўшлуқ-тўшидин зўр келтурғайлар. Уруш қизиғунча нақора ва аламни мавқуф қилиб, ўзум устод Алиқулининг тош отарини тафарруж кўра бордим. Уч-тўрт тош отти. Чун ери боғдайсиз ва фасили асру мустаҳкам ва тамом тошдин эди, коргар келмади.

Мазкур бўлуб эдиким, Чандирийнинг арки тоғ устида воқиъ бўлубтур, бир тарафида сув жиҳатидин дутаҳи қилибтурлар. Бу дутаҳининг фасили тоғдин қуйидур, бир зўр келтурур ер бу ердур. Ғулнинг ўнг қўли ва сўл қўли ва хосса тобинға бу ер булжар тегиб эди. Ҳар тарафдин уруш солдилар. Бу ердин кўпрак зўр келтурдилар. Юққоридин куффор ҳар неча тош оттилар, ўт ёндуруб солдилар, бу йигитлар ёнмадилар. Охир тош қўрғоннинг фасили бу дутаҳининг фасилиға етган ердин Шоҳим юзбеги чиқти, яна икки-уч ердин ҳам йигитлар тормошиб чиқтилар. Дутаҳидағи кофирлар қоча бердилар, дутаҳи олилди.

Юққоридағи қўрғонда мунча ҳам урушмадилар, бот қочтилар. Ғалаба киши тормошиб, юққориғи қўрғонға чиқтилар. Андак фурсаттин сўнгра кофирлар тамом яланғоч бўлуб келиб, уруша кириштилар. Ғалаба элни қочуруб, фасилдин учурдилар. Бир неча кишини чопқулаб, зойиъ қилдилар. Фасилнинг устидин бот борғонларининг жиҳати бу экандурким, олдурурларини жазм қилиб, хотунларини[7] тамом чопқулаб, ўлтуруб, ўзларига ўлумни кўруб, яланғоч бўлуб, урушқа келмишлар. Охир тўш-тўшдин зўр қилиб, фасил устидин қочурдилар. Икки юз-уч юз кофир Миндний Ровнинг ҳаволисиға кирди. Ушбу ҳаволида аксар ўзлари бир-бирларини ўлтурубтур. Андоқким, бириси бир қилични олиб турубтур, ўзгалари бирар-бирар рағбат била бўюнларини узотиб турубтур. Аксар бу дастур била дўзахқа борди.

---

[6] «Ташвишланиш, ҳовлиқиш важсиздир. Худонинг тақдири нима бўлса, шундан бошқаси бўлмайди. Бу иш олдинда бўлгани учун, бу тўғрида ҳеч нарса демаслик керак. Индинга қалъага зўр уриб кўрамиз. Шундан кейин нима юз берса, кўрармиз».

[7] Лондон босмасида «хотунларини» сўзидан кейин صورتبلارين сўзи бор бу аниқланмади.

Тенгри инояти била мундоқ номдор қўрғон алам ва нақорани келтурмай, бажид уруш солмай-ўқ икки-уч кирийда фатҳ бўлди. Чандирийнинг ғарби-шимол тарафидағи тоғнинг устида куффорнинг бошидин калла манора қўпорилди. Бу фатҳнинг тарихига «фатҳи дорул-ҳарб» лафзини тарих топиб эдилар. Мен мундоқ боғладим:

Буд чанде мақоми Чандирий
Пур зи куффору дорул-ҳарб.
Фатҳ кардам баҳарб қалъаи ў,
Гашт тарих «Фатҳи дорул-ҳарб»[8].

Чандирий тавре вилоят воқиъ бўлубтур. Атроф ва навоҳийсида оқар сув хили бор. Арки тоғнинг устида тушубтур, ичида тошдин улуғ ҳавз қозибтурлар. Яна бир улуғ ҳавз ушбу дутаҳида эдиким, ўшул ердин зўрлаб олилди. Вазиъ ва шарифнинг иморати тамом тошдин, улуғларининг иморатларини такаллуф била тарошида тошдин қилибтурлар. Резапой элининг иморати ҳам тошдин, ғояташ тарошида эмас, пўшиши сафол ўрниға тахта санглар била қилибтурлар. Қўрғонининг олида уч улуғ ҳавздур. Атроф ва жавонибида бурунғи ҳукком бандлар солиб, ҳавзлар қилибтурлар. Ери баланд воқиъ бўлубтур. Битвий деб бир дарёчаси бор, Чандирийдин уч куруҳ бўлғай. Ҳиндустонда Битвий суйи хўблуқ ва хуш таъмлиқ била машҳурдур, тавр дарёғина воқиъ бўлубтур. Ўртасида парча-парча қиёлар тушубтур, иморат қилмоққа муносиб. Оградин Чандирий жанубға боқа тўқсон куруҳ йўлдур. Чандирийда жудайнинг иртифои йигирма беш даражадур.

Тонгласи панжшанба куни қўрғон гирдидин кўчуб, Маллухоннинг ҳавзининг ёқасиға тушулди. Бу ният била келилиб эдиким, Чандирий фатҳидин сўнг Рой Синг ва Бҳилстон ва Сорангпур устигаким, куффор вилоятидур, Салоҳиддин кофирға тааллуқ эди, юрулгай. Буларни олиб, Сангонинг устига Четурға юрулгай. Чун мундоқ паришон хабар келди, бекларни чарлаб, машварат қилиб, бу муфаттин ва ёғиларнинг шўр ва фитнасининг дафъиға мутаважжиҳ бўлмоқ ансаб ва авло кўрунди.

Чандирийни Аҳмадшоҳ мазкурғаким, Султон Носириддиннинг набераси бўлғай, берилди. Чандирийдин эллик лак холиса қилиб, шақдорлиғини Мулло Опоқға уҳда қилиб, икки-уч минг турк ва ҳиндустоний била Аҳмадшоҳқа кўмак қўюлди.

Бу ишларга сомон бериб, якшанба куни жумодил-аввал ойининг ўн бирида мурожаат азимати била Маллухоннинг ҳавзидин кўчуб, Бурҳонпур суйининг ёқасиға туштук.

---

[8] Мазмуни: «Чандирий кўпдан буён кофирлар билан тўлган «дорул-ҳарб» эди. Унинг қалъасини урушиб қўлга киритдим, «фатҳи дорул-ҳарб» бунга тарих бўлди». (Бу тарих «абжад» ҳисобида 934 ҳ. й. бўлади, милодий билан 1527 йил).

Якшанбеҳийға Бондирдин Якка Хожа била Жаъфар Хожани йиборилдиким, Колпий кемаларини Қанор гузариға келтургайлар.

Якшанба[9] куни ойнинг йигирма тўртида Қанор гузариға тушуб, фармон бўлдиким, черик эли ўта киришгайлар. Бу кунларда хабар келдиким, илғор борғонлар Қануждни ҳам ташлаб, Робирийға келибтурлар. Шамсобод қўрғонини Абул Муҳаммад найзабоз беркитган экандур. Қалин киши келиб, Шамсобод қўрғонини зўрлаб олибтурлар. Уч-тўрт кун черик дарёдин кечгунча ул юзда-бу юзда макс бўлди. Дарёдин ўтуб, кўч-баркўч Қануж сори юруб, қазоқ йигитларни мухолифлардин хабар олғали илгари айирдук. Қануждға икки-уч кўч қола хабар келтурдиларким, бу тил тута борғонларнинг қорасини кўруб, Қануждин Маъруфнинг ўғли қочиб чиқибтур. Бибан ва Боязид ва Маъруф бизнинг хабаримизни топиб, Гангдин ўтуб, Қануж тўғриси Гангнинг шарқий тарафига гузарбандлиқ хаёли била ўлтурубтурлар.

Панжшанба куни жумодил-охир ойининг олтисида Қануждин ўтуб, Ганг ёқасида ғарбий тарафида тушулди. Бизнинг йигитлар бориб, мухолифларнинг бир неча кемасини зўрлаб олдилар. Юққоридин-қуйидин улуғ-кичик ўттуз-қирқ кема келтурдилар. Мир Муҳаммад жолабонни йиборилдиким, кўпрук солмоқға муносиб ер кўруб, кўпрук асбобини мавжуд қилғай. Урду тушгандин бир куруҳча қуйироқ ер хушлаб келди. Жалд муҳассиллар тайин қилилди. Кўпрук солур ернинг ёвуғида устод Алиқули қозон қуруб, тош отмоғ учун ер хушлаб, тош отмоққа иштиғол кўрсатти. Кўпрук боғлар ердин қуйироқ Мустафо Румий зарбзанлиқ аробаларини бир аролға кечуруб, аролдин зарбзан ота киришти. Кўпрукдин юққори мўлжар қўпорилиб эди. Туфакандоэлар мўлжар устидин яхши туфаклар оттилар. Бир-икки навбат Малик Қосим мўғул ва баъзи йигитлар кема била кечиб оз-оз киши яхшилар уруштилар.

Бобо Султон ва Дарвеш ўн-ўн беш киши била ушбу далирлиқ била беҳисоб бир намоз шом кема била ўтуб, уруш йўқ, нима йўқ, яна ёниб келдилар. Бу ўтушларини хили маломат қилилди. Охир далир бўлуб, оз киши била Малик Қосим ёғини доирасиға уруб отқулаб, сиғиндурди. Муҳолифлар қалин киши бир фил била келиб, зўрладилар. Буларни тебраттилар. Кемаға кириб, кемани юрутгунча фил етиб, кемани ғарқ қилди. Малик Қосим ул урушта ўлди. Бу неча кун кўпрук боғлағунча устод Алиқули яхшилар тош отти. Аввалғи кун секкиз тош отти, иккинчи кун ўн олти тош отти. Уч-тўрт кун ушмундоқ тош отти. Бу тошларни «Ғози қозони» била отти. Бу қозон ул қозон эдиким, Сангойи кофирнинг урушида тош отиб эди. Ул жиҳаттин ғозиға мавсум бўлуб эди. Яна бир улуғроқ қозон қуюб эди, бир-ўқ тош отти, қозон синди. Туфакандоэлар

[9] Қ. б. — шанба.

ҳам қалин туфак оттилар. Ғалаба кишини ва отни туфак била юмалаттилар. Нуфур қўллардин ҳам коргар била раҳрав киши ва от оттилар[10].

Кўпрук иши ёвуғ етгач, чаҳоршанба куни жумодил-охир ойининг ўн тўққузида кўчуб, кўпрук устига келдук. Афғонлар кўпрук боғламоқни истибъод қилиб, тамасхур қилурлар экандур. Панжшанба куни кўпрук тайёр бўлди. Оз-оғлоқ яёқ ва Лоҳурий ўтуб, озроқча уруш бўлди.

Одина куни ғулдин хосса тобин ва ўнг қўл ва сўл қўл йигитлари ва туфакандозлар яёқ ўттилар. Афғонлар тамом яроғланиб, отланиб, филлари била келиб, зўр келтурдилар. Бир даст сўл қўл кишисини тебраттилар. Ғул кишиси ва ўнг қўл кишиси тўхтаб уруб, ғанимларни ёндурдилар. Икки кишиси қалинидин тезроқ айрилиб чоптилар. Бирисини ўшонда-ўқ тушуруб олиб қолдилар. Яна бирининг отини ва ўзини қалин урдилар. Оти тўйлаб ёниб, ўз элининг орасида йиқилди. Ўшул куни етти-секкиз бош келтурдилар. Қалин кишисига ўқ яраси ва туфак яраси бўлди. Кеч намоз дигаргача уруш эди.

Кеча тамом ўтганларни ёндурулди. Агар ушбу шанба охшоми киши ўткарилса эди, эҳтимоли бор эдиким, аксари иликка тушгай эди, вале хотирға бу еттиким, ўтган йил сешанба куни наврўз куни Секрийдин Санго уруши азимати била кўчуб, шанба куни ёғини бостук. Бу йил чаҳоршанба куни наврўз куни бу ёғиларнинг уруши азимати била кўчтук. Якшанба куни ғанимга зафар топсоқ ғаройиб воқиотидиндур. Бу жиҳатдин киши ўткарилмади.

Шанба куни урушға келмадилар, йироқдин ясоб турдилар. Ушбу кун аробаларни ўткарилди. Ушбу саҳар фармон бўлдиким, эл ўтгай. Нақора вақтида қаровулдин хабар келдиким, ғаним кишиси қочиб кетибтур.

Чин Темур Султонға ҳукм бўлдиким, черикни бошлаб[11], ғанимни қавлағай. Муҳаммад Али жанг-жанг, Ҳисомиддин Али халифа, Муҳиб Али халифа, Кўки Бобо қашқа, Дўст Муҳаммад Бобо қашқа, Боқи Тошкандий, Вали Қизил бошлиқларни қовғунчи тайин қилилдиким, Султон била бўлуб, Султоннинг сўзидин чиқмагайлар. Суннат вақти мен ҳам ўттум. Тевани ҳукм бўлди, қуйироқ кўрулган гузар била ўтгай.

Ул кун якшанба куни Бангармовнинг бир куруҳида Қорасув ёқасиға тушулди. Қовғунчиға тайин бўлғонлар яхши юрумайдурлар, Бангармовда тушган экандурлар. Ушбу намоз пешин Бангармовдин тебрабтурлар. Тонгласи Бангармовнинг олидағи кўлнинг ёқасиға тушулди.

---

[10] л. бда: نفور قولاردين هم كاركا بيله رەدواكيشى وآت انتيلار:
қ. бда: نفور قول اردين هم كار كر بيله ره روا اكيشى وآت انتيلار
(Бу жумланинг мазмуни очилмагани учун ҳар икки нусханинг шакли берилди).

[11] Л. б. — ташлаб.

Ушбу кун Тўхта Буға султон, кичик хон додамнинг ўғли, келиб, манга мулозамат қилди.

Шанба куни жумодил-охир ойининг йигирма тўққузида Лакнавни сайр қилиб келиб, Кўй суйидин ўтуб тушулди. Ушбу кун Кўй суйида ғусл қилдим. Билмон, қулоғимға сув кирдиму, ё ҳаво таъсиридин бўлдиму, ўнг қулоғим тутти, вале бир неча кун хили оғриғи йўқ эди.

Удға бир-икки кўч қола Чин Темур Султондин киши келдиким, ғаним Сару дарёсининг ул юзида ўлтурубтур, кўмак йиборсунлар. Қазок бошлиқ мингқа чоғлиқ йигитни ғул кишисидин кўмак айирдук.

Шанба куни ражаб ойининг еттисида Удтин икки-уч куруҳ юққорроқ Гагар била Сарунинг қотилишида тушулди.

Ушбу кунгача Уд тўғрисида Сарунинг нари юзида Шайх Боязид бор экандур. Хат йибориб, Султон била сўзлашадур экандур. Анинг ҳиялини Султон маълум қилиб, намоз пешин Қарочаға киши йибориб, дарё кечмак бўлурлар. Қароча Султонға қўшулғоч бетаваққуф сувдин ўтарлар. Элликча отлиғи уч-тўрт фил била бор экандур, туруш беролмай, қочарлар. Бир неча киши тушуруб, бош кесиб йибордилар. Беҳуб Султон ва Турдибек ва Бобочуҳра, Қўчбек, Боқи шиғовул Султондин сўнгра кечарлар. Булардин бурунроқ бурно кечганлар Шайх Боязидни намоз шомғача қовларлар. Шайх Боязид ўзини жангалға солиб қутулур. Чин Темур Султон кеча Қора сув ёқасиға тушуб, ярим кеча отланиб, ёғи кейинича сурарлар. Қирқ куруҳча йўл бориб, кўч ва сабиҳиси[12] бўлғон ерга етарлар. Алар қочқон экандурлар. Бу ердин чопқунчи ҳар тарафға айрилур. Боқи шиғовул бир неча йигит била ёғининг кейинича суруб, кўч ва сабиҳисиға етиб афғонларнинг ясирини келтурдилар.

Бир неча кун Уднинг ва бу навоҳининг забт ва рабти учун бу юртта таваққуф бўлди. Удтин етти-секкиз куруҳ юққори Сару дарёсининг ёқасини овлоқ ер деб таъриф қилдилар. Мир Муҳаммад жолабонни йиборилди. Гагар суйининг ва Сару суйининг гузарини кўруб келди. Панжшанба куни ойнинг ўн иккисида овламоқ хаёли била отландим.

---

[12] Л. б. — басҳи.

ВАҚОЙИИ САНАИ ХАМСА ВА САЛОСИНА ВА ТИСЪА МИА[1]

Ондина куни муҳаррам ойининг учида Аскарийниким, Чандирий юрушидин бурунроқ Мултон маслаҳатиға тилаб эдим, келиб, хилватхонада мулозамат қилди. Тонгласи Хондамир муаррих ва Мавлоно Шиҳоб муаммойи ва Мир Иброҳим қонуний Юнус Алининг қаробатиким, муддати мадид эдиким, мулозамат доияси била Ҳиридин чиқиб эдилар, келиб мулозамат қилдилар.

Якшанба намоз дигари ойнинг бешида Гувалёр сайри доияси билаким, китобларда Голюр[2] битирлар, Жўндин кечиб, Огра қалъасиға ки-

---

[1] «Тўққиз юз ўттиз бешинчи (1528) йил воқиалари».

[2] Қ. б. — Колпур.

риб Фахрижаҳонбегим била Хадича султонбегим билаким, ўшул икки-уч кунда Қобулға азимат қилмоқчи эдилар, хайр бод қилиб, отландим. Муҳаммад Замон мирзо рухсат тилаб, Оградa қолди. Ўшул кеча уч-тўрт куруҳ йўл юруб, улуғ бир кўл ёқасида тушуб, ўй қувладук. Намозни эртарак ўтаб, отландук. Гамбир суйининг ёқасида тушланиб, намоз пешин андин отланиб, йўлда Мулло Рафиъ ясағон сафуфни кайфият учун толқон била чолиб ичтук. Бисёр бадхўр ва бемаза келди.

Кеч намоз дигар Дулпурнинг бир куруҳида ғарб сори боғ ва иморатиғаким, буюрулуб эди, келиб туштум. Бу боғ ва иморат буюрғон бир тоғнинг тумшуғининг туганиши воқиъ бўлубтур. Бу тоғ туганиши тумшуқ якпора қизил иморат тошидиндур. Муни буюруб эдимким, бу тоғни қозиб, ерга еткургайлар. Агар якпора тошдин онча баланд қолсаким, якпора тошдин иморат тарошласа бўлғай, худ иморат тарош қилғайлар. Агар онча баланд қолмаса, бу якпора тошдин ҳамвор бўлғон саҳнда ҳавз қозилғай. Онча баланд тоғ қолмайдурким, якпора тошдин иморат бўлғай. Устод Шоҳ Муҳаммад сангтарошқа буюрулдиким, бир калладор мусамман ҳавз бу якпора саҳн бўлғон тошнинг устида тарҳ қилди. Ҳукм бўлди: сангтарошлар бажид машғул бўлғайлар.

Бу якпора тошдин ҳавз буюрғон ернинг шимоли қалин дарахтлардур: анба ва жомин ва ҳар навъ дарахттин. Бу дарахтларнинг орасида бир даҳи дардаҳ чоҳе буюруб эдим, ул чоҳ итмомиға ета ёвушубтур. Бу чоҳнинг суйи ул ҳавзға бордур. Бу ҳавзнинг ғарб шимолида Султон Искандар банде солибтур. Бандниng устида иморатлар қилибтур. Бандтин юққори пашкол сувлари йиғилиб, улуқ кўл бўлур. Бу кўлнинг шарқ атрофи боғдур. Кўлнинг шарқ тарафида ҳам буюрдумким, якпора тошдин суфанамолар тарош қилғайлар. Ғарб тарафида масжид буюрулди. Сешанба ва чоршанба бу маслаҳатлар учун Дулпурда турулди.

Панжшанба куни отланиб, Чанбал дарёсидин ўтуб, намоз пешинни дарё ёқасида қилиб, икки намоз орасида Чанбал ёқасидин тебраб, намоз шом била намоз хуфтан орасида Каворий суйидин ўтуб туштук. Ёғин жиҳатидин сув улуғ бўлуб, отни уздурур эди, кема била ўттук.

Тонгласи одина куниким, ошур эди, андин отланиб, йўлда бир кентта тушланиб, намоз хуфтан Гувалёрдин бир куруҳ шимол сари бир чорбоғдаким, мен ўтган йил буюрулуб эдим, келиб туштум.

Тонгласи намоз пешиндин сўнг отланиб, Гувалёрнинг шимолий пушталарини ва намозгоҳини сайр қилиб келиб, Гувалёрнинг Ҳотипул отлиқ дарвозасидинким, Рожа Мон Сингнинг иморати бу дарвозаға пайваст тур, кириб Рожа Бикраможитнинг иморатлариғаким, Раҳимдод анда ўлтуруб эди, кеч намоз дигар келиб туштум.

Ушбу кеча қулоғимнинг ташвиши жиҳатидин ва моҳтоб ҳам боис эди, афюн ихтиёр қилдим. Тонгласи афюн хумори бисёр ташвиш

берди. Хили қай қилдим[3]. Бовужуди хумор Мон Сингнинг ва Бикраможитнинг иморатларини тамом юруб, сайр қилдим, ғариб иморатлардур. Агарчи бўлук-бўлук ва бесиёқдур, бу иморатлар тамом санги тарошидадиндур. Борча рожалар иморатларидин Мон Сингнинг иморатлари яхшироқ ва олийроқтур. Мон Синг иморатининг томининг бир зилъи шарқ соридур. Бу зилъни ўзга зилъларға боқа кўпрак такаллуф қилибтур, баландлиғи тахминан қирқ-эллик қари бўлғай, тамом санги тарошидадин, юзини гач била оқортибтурлар. Баъзи ерда тўрт табақа иморатдур, икки қуйиғи табақаси хили қоронғудур, андак ёруғлуғи муддате ўлтурғондин сўнгра зоҳир бўладур, буларни шамъ била юруб сайр қилдук. Бу иморатнинг ҳар зилъида беш гунбазтур. Бу гунбазларни ораларида кичик Ҳиндустон дастури била чорсу-чорсу гунбазчалардур. Бу беш улуқ гунбазларнинг устига заранд уд қилғон мис тангаларини қадабтурлар. Бу томларнинг ташқарисини яшил коши била кошинкорлиқ қилибтурлар. Яшил коши била гирдо-гирдини тамом кела дарахтларини кўрсатибтурлар. Шарқ сойиғи зилъининг буржида Ҳотийпулдур. Пилни «ҳотий» дерлар, дарвозани «пул». Бу дарвозанинг чиқишида бир филнинг суратини мужассам қилибтурлар, устида икки филбон ҳам қилибтурлар; биайниҳи фил, хили мушобиҳ қилибтурлар. Бу жиҳаттин «Ҳотийпул» дерлар. Тўрт табақа иморатким бор, боридин қуйиғи табақасининг бу мужассам фил сори равзани бор, андин фил ёвуқ кўрунадур. Юққориғи мартабаси худ мазкур бўлғон гунбазлардур. Иккинчи табақасида ўлтурур уйларидур. Бу уйлар ҳам чуқур ерларда воқиъ бўлубтур. Агарчи Ҳиндустоний такаллуфлар қилибтурлар, вале беҳавороқ ерлардур.

Мон Синг ўғли Бикраможитнинг иморатлари қўрғоннинг шимоли сори ўртада[4] воқиъ бўлубтур. Ўғлининг иморатлари отасининг иморатича эмас, бир улуқ гунбаз қилибтур, хили қоронғу, муддате турғондин сўнгра равшанлиқ зоҳир бўладур. Бу улуқ гунбазнинг остидағи бир кичикрак ираоратдур, анга ҳуд ҳеч тарафдин ёруғлуқ кирмас.

Ушбу улуқ гунбазнинг устида Раҳимдод бир кичикрак толорғина қилибтур. Раҳимдод ушбу Бикраможитнинг иморатларида ўлтурубтур. Ушбу Бикраможитнинг иморатларидин бир йўле қилибтурларким, отасининг иморатлариға борур. Тошқоридин асло маълум эмас, ичкаридин ҳам ҳеч ер кўрунмас, баъзи ердин ёруғлуқ кирар, тавр йўледур.

Бу иморатларни сайр қилиб, отланиб Раҳимдод солғон мадрасани кезиб, қўрғоннинг жанубий тарафида бир улуқ ҳавзнинг ёқасида Раҳимдод солғон боғчани тафарруж қилиб, кеч ўрду тушган чорбоғқа келдук.

Бу боғчада хили гуллар тикибтур. Хушранг қизил канир хили бор. Бу ерларнинг канири гули шафтоли бўлур. Гувалёрнинг канири қип-

[3] Л. б. — «қилдим» ўрнида «кардам».

[4] Қ. б. — ўтарда.

қизил хушранг канирлардур. Бир пора қизил канири Гувалёрдин Огра боғлариға келтуруб эктурдум.

Бу боғ жанубида бир улуқ кўлдур. Пашкол сувлари бу кўлда йиғилур. Бу кўлнинг ғарбида бир баланд бутхонадур. Султон Шамсиддин Илтамиш[5] бу бутхонанинг ёнида бир масжиди жомиъ солибтур. Бу бутхона хили баланд бутхонадур. Қўрғонда мундин баландроқ иморат йўқтур ва Дулпурнинг тоғидин Гувалёр қўрғони ва бутхона мушаххас кўрунур. Дерларким, бу бутхонанинг тошларини тамом ушбу улуқ кўлдин қозиб олибтурлар. Бу боғчада бир йиғоч толор қилибтур, пастроқ, беандомроқ. Боғчанинг эшигида Ҳиндустоний вазълиқ бемаза айвонлар қилибтур.

Тонгласи намоз пешин Гувалёрнинг кўрмаган ерларининг сайри доияси била отланиб, Мон Сингнинг қўрғонидин тошқориғи Бодалгар отлиқ иморатини кўруб, Ҳотийпул дарвозасидин кириб, Удво[6] деган ерга бордук. Бу Удво[7] деган ер қўрғоннинг ғарбий тарафида бир қўл воқиъ бўлубтур. Агарчи бу қўл бир фасилдинким, тоғ устида қилибтурлар, тошқоридур, вале бу қўлнинг даҳанасида яна икки мартаба баланд фасиллар қилибтурлар. Бу фасилларнинг баландлиги ўттуз-қирқ қари ёвушур. Ичкариги фасил узунроқтур ва баландроқтур. Бу фасил қўлнинг бу юзидаги ва ул юзидаги қўрғон фасилиға пайваст бўлубтур. Бу фасилнинг ўртасида бу фасилдин пастроқ яна бир фасил иприбтурлар. Бу фасил сар-тосар эмас, обрўд маслаҳатиға бу фасилни игиргандурлар. Бу фасилнинг ичида сув олмоқ учун войине қилибтурлар, ўн-ўнбеш зийна била сувға етар. Бу улуқ фасилнинг войинлиқ фасилиға чиқар эшигининг устида Султон Шамсиддин Илтамишнинг[8] отини тошда қазиб, битибтурлар, тарихи: «санаи салосина ва ситта миадур[9]».

Бу тошқориғи фасилнинг тубида қўрғондин тошқори улуқ кўл тушубтур, ғолибоким, кам бўлур кўл эмас, обрўдға бу кўл суйи борур. Бу Удвонинг[10] ичида яна икки улуқ кўлдур. Қўрғон эли бу кўлларнинг суйини ўзга сувларға таржиҳ қилурлар. Бу Удвонинг уч тарафи якпора тоғ воқиъ бўлубтур. Тошининг ранги Биёна тошларидек қизил эмастур, бир нима беранггроқтур.

Бу Удвонинг[11] атрофидағи якпора қиёларни қозиб, улуқ-кичик мужассам бутлар тарош қилибтурлар. Жануб тарафи бир улуқ буттур, баландлиғи тахминан йигирма қари бўлғай. Бу бутларни тамом яланғоч, бесатр аврат кўрсатибтурлар.

---

[5] Таржималарда — Илтутмиш.

[6], [7] Таржималарда — Урво.

[8] Таржималарда — Илтутмиш.

[9] Олти юз ўттуз (ҳижрий) йил демак бўлиб, милодий йил ҳисобича, 1232/33 йилга тўғри келади.

[10], [11] Таржималарда — Урво.

Удвонинг[12] ичидаги икки улуқ кўлнинг атрофида йигирма-йигирма беш чоҳ қозибтурлар. Бу чоҳлардин сув тортиб, сабзикорлиқлар қилиб ва гуллар ва дарахтлар экибтурлар. Удво[13] ёмон ер эмас, тавр ередур. Айби атрофидағи бутлардур. Бутларни ҳам буюрдумким бузғайлар. Удводин[14] яна қўрғонға чиқиб, Султоний пулнинг ўзиниким, кофирлар замонидин бери бу дарвоза масдуд эқондур, тафарруж қилиб, намоз шом Раҳимдод солғон боғчаға келиб туштум, ул оқшом ўшул боғчада-ўқ бўлдум.

Сешанба куни ойнинг ўн тўртида Роно Сангонинг Бикраможит отлиқ иккинчи ўғлидинким, онаси Падмовати била Рантапур[15] қалъасида эдилар, кишилари келди. Гувалёр сайриға отланғондин бурун ҳам Бикраможитнинг улуқ эътиборлиқ Асук отлиқ ҳиндусидин кишилар келиб, қуллуқ ва хизматгорлиқ изҳорини қилиб, ўзига етмиш лаклик важҳи истиқомат истидъо қилиб эди. Андоқ муқаррар қилиб эдиким, Рантапурни топшурғай. Муддаосидек, парганалар иноят қилиб, кишиларига рухсат бердук. Гувалёр сайриға бориладур эди, ул кишиларига Гувалёрда мийод қилдук. Мийоддин бир неча кун кейинроқ қолдилар. Бу Асук ҳинду Бикраможитнинг онаси Падмоватиға яқин уруқ бўлур эмиш. Бу кайфиятни оналиқ-ўғуллуққа ҳам изҳор қилибтур. Улар ҳам бу Асук била муттафиқ бўлуб, давлатхоҳлиқ ва хизматгорлиқ қабул қилибтурлар.

Тож, кулоҳ ва зар камарким, Санго Султон Маҳмудни босиб, Султон Маҳмуд кофирнинг қайдиға тушганда бу таърифий тож ва кулоҳ ва зар камарни олиб, Султон Маҳмудни қўюб эди, ўшул тож ва кулоҳ ва зар камар Бикраможитта эқандур, оғаси Ратансинким, ҳоло отаси ўрниға роно бўлуб, Читурға қобиздур, тож, кулоҳ била зар камарни инисидин тилабтур. Бу бермайдур. Бу келган кишилардин тож, кулоҳ ва зар камарни манга сўзланибтур. Рантабурнинг мубодаласиға Биёнани тилабтур. Биёна сўзидин аларни ўткариб, Шамсободни Рантабур мубодаласиға ваъда қилдук. Ушул куни-ўқ бу келган кишиларига хилъатлар кийдуруб, тўққуз кунда Биёнаға келмоқ мийоди била рухсат берилди.

Бу боғчадин отланиб, Гувалёрнинг бутхоналарини сайр қилдук. Баъзи бутхоналар ду ошёна, се ошёна, ошёнлари пастроқ, қадимий вазълиқ, изорасида тамом мужассам суратлар тошдин қозибтурлар. Баъзи бутхона мадраса вазълиқ, пешгоҳида улуқ ва баланд гунбаз, мадраса ҳужраларидек ҳужраларикким бор, ҳар ҳужранинг устида танг-танг гунбазлар тарошида тошдин қилибтурлар. Қуйиғи ҳужраларида мужассам тошдин бутлар тарош қилибтурлар. Бу иморатларни тафарруж қилиб, Гувалёрнинг ғарбий дарвозасидин чиқиб, Гувалёр қўрғонининг жануб тарафидин эврулуб, сайр қилиб, Раҳимдод солғон чаҳорбоғқаким, Ҳотийпулнинг олидадур, келиб туштум. Раҳимдод тўй ишини бу чорбоғда тайёр қилиб эди,

[12], [13], [14] *Таржималарда* Урво.

[15] Бу сўз ҳар иккала нусхада турлича, яъни Лондон босмаси текстида «Рантабур», кўрсаткичида «Рантанбаҳур», Қозон босмасида эса «Рантапур» шаклида ёзилган.

яхши ошлар тортиб, қалин пешкашлар қилди, жинс ва нақддин тўрт лак пешкаши эди. Бу чорбоғдин отланиб, кеч ўз чорбоғимға келдим.

Чаҳоршанба куни ойнинг ўн бешида Гувалёрнинг шарқи-жануби сори обшорниким, Гувалёрдин олти куруҳ йўлдур, сайр қила бордим, мундин кечрак отланилғон эқондур. Обшорғаким, кеч намоз пешин етиштук. Бир арғамчи баланд қиёдин бир тегирмон суйи шорилдоб тушадур. Бу сув тушар ердин қуйироқ улуғ кўл бўлубтур. Бу обшордин юққори бу сув якпора қиёнинг устидин оқиб келадур. Бу сувнинг туби якпора тошдур. Ҳар ерда-ҳар ерда тушуб кўл бўлубтур. Бу сувнинг ёқаларида якпора парча-парча тошлар тушубтур, ўлтурғудек, вале бу сув доимий эмас эмиш. Обшорнинг устида ўлтуруб, маъжун едук. Сув юққори бориб, сувнинг бидоятиғача сайр қилиб, ёниб, бир баланди устига чиқиб, муддате ўлтурдук. Созандалар соз чолдилар ва гўяндалар нима айттилар. Обнус йиғочиниким, ҳинд эли тинду дерлар, кўрмаганларга кўрсатилади.

Андин ёниб, тоғдин тушуб, намоз шом била намоз хуфтаннинг орасида андин отландук. Икки посға ёвуқ бир ерда келиб уйқуладук. Кунинг бир паҳри бўла чорбоғқа келиб тушулди.

Одина куни ойнинг ўн еттисида Сўҳжана деган Салоҳиддиннинг зодбуд кентини ва кентидин юққори тоғ орасидағи ва қўл ичидаги лиму ва садофал[16] боғини сайр қилиб, бир паҳрда келиб, чорбоғқа туштум.

Якшанба куни — ойнинг ўн тўққузида тонгдин бурунроқ чорбоғдин отланиб, Кавори суйидин ўтуб, тушландук. Намоз пешин андин отланиб, офтоб ўлтурур маҳал Чанбал суйидин ўтуб, намоз шом намоз хуфтан орасида Дулпур қўрғонига кириб, чароғ била Абулфатҳ солғон ҳаммомни сайр қилиб, андин отланиб, янги чорбоғ солғон ерга банд бошиға келиб тушулди.

Тонгласиға буюрулғон ерларни юруб сайр қилдим. Якпора тошда буюрулғон калладор ҳавзнинг юзини бир мартаба тамом кўтармайдурлар эди, буюрулдиким, сангтарошлар кўпрак келиб, бир мартаба, ҳавзнинг тубини дуруст олсунларким, сув қуюб, атрофини тарозу қилса бўлғай. Кеч намоз дигар ҳавзнинг бир мартаба юзини тамом олдилар. Буюрдумким, сув тўлдурдилар. Атрофини сув била тарозу қилиб, ҳамвор қилмоққа машғул бўлдилар. Бу навбат яна бир обхона буюрдумким, ерини якпора тошдин тарош қилғайлар, ичидаги кичик ҳавзни ҳам якпора тошдин қозғойлар. Душанба куни маъжун суҳбати бўлди. Сешанба куни ҳам анда-ўқ эдим.

Чаҳоршанба кечаси оғиз очиб, нима еб, Секрийга бормоқ азимати била отланилди. Икки паҳрға ёвуқ бир ерда тушуб, уйқуладук. Қулоғимға, билмон, совуқнинг таъсири бўлди ўхшар, бу охшом асру кўп оғриди, уйқулай олмадим. Тонг бошида бу ердин тебраб, бир паҳрда Секрийда солғон боққа етиб тушулди. Боғнинг томи ва чоҳнинг иморат-

[16] Қ. б. — Савоқал.

лари хотирхоҳ бўлмағон жиҳатидин иш устидагиларни таҳдид ва сиёсат қилилди. Секрийдин намоз дигар била намоз шом орасида отланиб, Мадҳокурдин ўтуб, бир ерда тушуб уйқуладук. Андин отланиб, бир паҳр бўла Оғрага келиб, қалъада Хадича султонбегим*никим, Фахрижаҳонбегим бориб, булар баъзи иш-куч учун[17] қолибтурлар, кўруб, Жўндин ўтуб, «Ҳашт биҳишт» боғиға келдим.

Шанба куни сафар ойининг ўчида улуқ амма бегимлардин уч бегим: Гуҳаршодбегим[18], Бадиул-Жамолбегим, Оқбегим; кичик бегимлардин: Хонзодабегим, Султон Масъуд Мирзонинг қизи, яна Султон Баҳтбегимнинг қизи, яна янга чечамнингким, Зайнаб Султонбегим бўлғай, набераси келиб, Тутадин ўтуб, маҳаллот ёқасида дарё қирғоғида тушуб эдилар, бориб, намоз дигар била намоз шомнинг орасида кўрдум. Андин кема била-ўқ келдим.

Душанба сафар ойининг бешида Бикраможитнинг бурунғи элчиси ва сўнгғи элчисига бойри Беҳралик ҳиндулардин Деванинг ўғли Хомусини қўшуб йиборилдиким, Рантанбурни топшурмоқ учун, хизматгорлиқни қабул қилмоқ учун ўз роҳ ва расми била аҳд ва шарт қилғай. Бизнинг йиборган киши кўруб, билиб, иноиб келгай. Ул бу айтғонларининг устига турса, мен ҳам ваъда қилдимким, тенгри рост келтурса, отасининг ўрниға роно қилиб, Четурда ўлтурғузай.

Ушбу фурсатларда Деҳлидағи ва Оградағи Искандар била Иброҳимнинг хизоналари тамом бўлди. Черик ярогиға ва тўп ва туфакчининг дору ва жидоғиға панжшанба куни сафар ойининг секкизида жамиъ важҳдорнинг важҳидин саду сий фармон бўлдиким, девонға тушуруб, бу асбоб ва олотқа сарф ва харж қилғайлар.

Шанба куни ойининг ўнида Султон Муҳаммад бахшининг Шайх Қосим отлиқ пиёдасиниким, бир қатла Хуросон аҳлиға истимолат фармонлари элитиб эди яна Ҳиротға йиборилди. Бу мазмун била фармонлар элиттиким, Ҳиндустоннинг шарқ ва ғарб ёғиларидин ва кофирларидин тенгри инояти била хотирлар жамъ бўлди. Ушбу ёз тенгри рост келтурса албатта ўзумизни ҳар навъ қилиб еткургумиздур. Аҳмад Афшорға ҳам фармон йиборилди. Фармоннинг ҳошиясида ўз хатим била битиб, Фаридун қубузийни тиладим. Ушбу кун пешин симоб емакни бунёд қилдим.

Чаҳоршанба куни ойининг йигирма бирида бир ҳиндустоний почи Комроннинг ва Хожа Дўст Хованднинг арзадоштларини келтурди. Хожа Дўст Хованд зилҳижжа ойининг ўнида Кобулға бориб, Ҳумоюн қошиға тебраб экандур. Хубёнда Комроннинг кишиси Хожаға борурким, Хожа келсунлар, ҳар неким фармон бўлубтур, еткурсунлар, сўз-унни сўзлашиб борсунлар. Комрон зилҳижжа ойининг ўн еттисида Кобулға келгандур.

---

* [17] Л. б. — тушган.

[18] Л. б. — «Гуҳаршодбегим» йўқ.

Хожа била сўзлашиб, Хожа ушбу зилҳижжа ойининг йигирма секкизида қалъаи Зафарға узотур.

Бу келган арзадоштларда яхши хабарлар эди: Шоҳзода Таҳмосб ўзбакнинг дафъиға азимат қилиб, Реииш ўзбакни Домғонда олиб ўлтуруб, элини қатли ом қилур. Убайдхон қизилбош хабарини таҳқиқ топқоч, Ҳири гирдидин қўпуб, Марвға бориб, Самарқанд ва ул навоҳидағи султонларни Марвға тилар. Мовароуннаҳрдағи султонлар тамом Марвға кўмакка борурлар.

Бу хабарни ушбу почи келтурдиким, Ҳумоюннинг ўғли бўлмиш. Ёдгор тағойининг қизидин. Комрон ҳам Кобулда кадхудо бўладур эмиш, тағойиси Султон Али мирзонинг қизини оладур эмиш. Ушбу кун Сайид Дакний Шерозий жибагарға хилъат кийдуруб, инъом қилиб, хоралиқ чоҳни буюрдукким, билурича итмомға тегургай.

Одина куни ойнинг йигирма учида ҳарорате баданимда эоҳир бўлди. Андоқким, жумъа намозини масжидта ташвиш била ўтадим, намоз пешин эҳтиётини келиб, китобхонада бир замондин сўнг машаққат била ўтадим. Индини якшанба куни иситиб, озроқ титрадим.

Сешанба кечаси сафар ойининг йигирма еттисида ҳазрат Хожа Убайдуллонинг «Волидия» рисоласини назм қилмоқ хотиримға кечти. Ҳазратнинг руҳиға илтижо қилиб, кўнглумга кечурдумким, агар бу манзум ул ҳазратнинг мақбули бўлур, худ нечукким, соҳиби «Қасидаи Бурда»нинг қасидаси мақбул тушуб, ўзи афлиж маразидин халос бўлди, мен доғи бу оризадин қутулуб, назмимнинг қабулиға далиле бўлғусидур. Ушбу ният била «рамали мусаддаси махбуни аруз» ва «зарбгоҳи махбуни маҳзуф» вазнидаким, мавлоно Абдурраҳмон Жомийнинг «Субҳа»си ҳам бу вазндадур, рисола назмиға шуруъ қилдим, ҳам ўшал кеча ўн уч байт айтилди. Илтизом йўсунлуқ, кунда ўн байттин камрак айтилмас эди, ғолибо бир кун тарк бўлди. Ўтган йил ва балки ҳар маҳал мундоқ оризаким бўлди, ақалли бир ой-қирқ кунга тортти. Тенгри инояти била, ҳазратнинг ҳимматидин, панжшанба куни ойнинг йигирма тўққузида андаке афсурда бўлди, ўзга бу оризадин халос бўлдум. Шанба куни рабиул-аввал ойининг секкизида рисола сўзларининг назм қилмоғ ихтитомиға етти. Бир кун эллек икки байт айтилди.

Чаҳоршанба куни ойнинг йигирма секкизида атроф ва жавонибқа черикларга фармонлар йиборилдиким, яқин фурсатта, тенгри еткурса, черик отланғумиздур. Черик яроғи била бот етиша келсунлар.

Якшанба куни рабиул-аввал ойининг тўққузида Бек Муҳаммад таълиқчи келди. Ўтган йил муҳаррам ойининг охирида Ҳумоюнға хилъат ва от элтиб эди.

Душанба куни ойнинг ўнида Беккина Вайс лоғарий била Баёншайх отлиқ Ҳумоюннинг бир навкари Ҳумоюннинг қошидин келдилар. Беккина Ҳумоюннинг ўғлининг севинчисига келибтур. Отини Алъамон қўюбтур,

Шайх Абулважд валодатиға тарих: «Шаҳи саодатманд»[19] топибтур. Баёншайх Беккинадин хили сўнгра чиқибтур. Одина куни сафар ойининг тўққузида Кишмнинг оёғида Душанба деган ердин Ҳумоюндин айрилибтур. Душанба куни рабиъул-аввал ойининг ўнида Оградга келди, жалд келди. Яна бир қатла ҳам ушбу Баёншайх қалъаи Зафардин Қандаҳорға ўн бир кунда бориб эди. Шоҳзоданинг келгонининг ва ўзбакнинг шикаст топқонининг хабарини бу Баёншайх келтурди.

Тафсили будурким, шаҳзода Таҳмосб Ироқдин қирқ минг киши била Рум дастури туфак ва ароба тартиб қилиб, тез-ўқ юруб келиб, Бистом ва Домғонда Ренш ўзбакни олиб, эли била қириб тез-ўқ ўтар. Кепак бийнинг ўғли Қамбар Алини ҳам қизилбош одами босар. Оз-оғлоқ киши била Убайдхон қошиға келур. Убайдхон Ҳири навоҳийсида туруш яроғини топмай, жамиъ Балх ва Ҳисор ва Самарқанд ва Тошканддаги хон ва султонларға қадаға била кишилар чоптуруб, ўзи Марвға келур, бот-ўқ йиғилурлар. Тошканддин Суюнчакхоннинг улуғидин кичикроқ ўғли Бароқ[20] султон, Самарқанд ва Миёнколдин Кўчумхон ва Абусаид султон ва Пўлод султон ва Жонибек султон ўғлонлари била ва Ҳисордин Ҳамза султон била Маҳди султон*нинг ўғлонлари ва Балхдин Кетин қаро султон[21] ва жамиъ султонлар бот-ўқ бориб, Марвда Убайдхон била мулҳақ бўлурлар. Юз беш минг киши бўлурлар. Буларнинг тилчиси мундоқ хабар келтурурким, шаҳзода Убайдхонни Ҳирининг навоҳисида оз-оғлоқ черик била ўлтурубтур деб, қирқ минг киши била илдам келибтур. Ҳоло бу жамъиятнинг хабарини топиб, Родагон[22] ўлангида хандақлаб ўлтурубтурлар. Ўзбаклар бу хабарни топиб, ғанимни кўзга илмай, кенгашни мунга қўярларким, барча хон ва султонлар Машҳадда ўлтурурбиз, бир неча султонни йигирма минг киши била тайин қилурбизким, қизил бошнинг ўрдусининг навоҳисида юруб, бошини чиқорғали қўймас. Ақраб бўлғоч, ядачиларға буюрурбизким, яда қилғайлар. Ушбу рангда ожизландуруб олурбиз деб, Марвдин кўчарлар. Шаҳзода ҳам Машҳаддин чиқиб, Жом ва Харгирд навоҳисида муқобала бўлурлар. Шикаст ўзбак сори воқиъ бўлур. Қалин султон гирифтор бўлуб, қатлға борур.

Бир хатта худ андоқ битиб эдиларким, Кўчумхондин ўзга ҳеч султоннинг таққиқ чиққани мушаххас эмас. Черик била бўлғон кишилардин ҳануз киши келмайдур. Ҳисордағи султонлар Ҳисорни ташлаб чиқарлар. Чалмаким, асли оти Исмоилдур, Иброҳимхонийнинг ўғли Ҳисор қўрғонида экандур. Ушул Баёншайхдин-ўқ Ҳумоюнға, Комронға хатлар битиб, тез-ўқ ёндурулди.

---

[19] Бу икки сўздаги ҳарфларни «абжад» ҳисоби билан сонга айлантирилса, 934 ҳижрий йил чиқади, милодий йил ҳисобида 1527.

[20] Л. б. — Борон.

[21] Қ. б. — тушган.

[22] Қ. б. — Зодгон.

Одина куни ойнинг ўн тўртида хат ва китобатлар тайёр бўлуб, Баёншайхқа топшуруб, рухсат берилди. Шанба куни ойнинг ўн бешида Ғорадин узади.

Ҳумоюнға битилган хатнинг саводи:

«Ҳумоюнға муштоқлиқлар била соғиниб салом дегач, сўз улким, душанба куни рабиул-аввал ойининг ўнида Беккина била Баёншайх келдилар. Хатлардин ва арзадоштлардин ул юздаги, бу юздаги кайфият ва ҳолот мушаххас ва маълум бўлди.

Шукр, бермиш санга ҳақ фарзанде,
Санга фарзанду, манга дилбанде.

Тенгри таоло мундоқ севинчларни манга ва санга ҳамиша рўзи қилғай, омин ё раббал-оламин. Отини Алъамон қўймишсен. Тенгри муборак қилғай. Вале бовужудким, ўзунг битибсен, мундин ғофил бўлубсенким, *касрати истиъмол била авом* Аламо дерлар, ё Эл Амон дерлар, ўзга мундоқ алиф-лом отта кам бўлур. Тенгри отини ва зотини фархунда ва муборак қилғай, манга ва санга кўп йиллар ва бисёр қарнлар Алъамонни давлат ва саодат била тута бергай.

Тенгри таоло ўз фазл ва карами била бизнинг ишимизни ясайдур. Мундоқ қопу қарнларда топилмас. Яна сешанба куни ойнинг ўн бирида арожиф хабар келдиким, Балх эли Қурбонни тилаб Балхқа киюрмишлар.

Яна Комронға, Кобулдағи бекларга фармон бўлдиким, бориб, санга қўшулуб, Ҳисор ё Самарқанд ё ҳар сориғаким салоҳи давлат бўлса, юругайсиз. Тенгрининг инояти била ёғиларни босиб, вилоятларни олиб, дўстларни шод, душманларни нигунсор қилғайсиз, иншооллоҳу таоло. Сизларнинг жон тортиб, қилич чопмоқ маҳалларингиздур. Қопуда келган ишни тақсир қилмангиз. Гаронжонлиқ била коҳиллиқ подшоҳлиқ била рост келмас.

Жаҳонгире таваққуф бар наёбад,
Жаҳон онро бувад кў беҳ шитобад,
Ҳама чизи зи рўи кадхудои.
Сукун меёбад илло подшоҳй[23].

Агар тенгри инояти била Балх ва Ҳисор вилояти муяссар ва мусаххар бўлса, Ҳисорда сенинг кишинг бўлсун, Балхта Комроннинг киши бўлсун. Агар тенгри инояти била Самарқанд ҳам мусаххар бўлса, Самарқандта сен ўлтурғил, Ҳисор вилоятини, иншооллоҳ, ҳолиса[24] қилғумдур. Агар Комрон Балхни озирғанса, арзадошт қилинг, иншооллоҳ анинг

[23] «Жаҳонгирлик тўхтаб турмайди, ким яхши тиришса, жаҳон ўшаники бўлади, ҳаётда ҳар бир нарсанинг тўхташи мумкин, аммо подшоҳлик тўхтамайди».

[24] Қ. б — хосса.

қусурини ўшал вилоятлардин-ўқ рост қилғумиздур. Яна сен ўзинг билур эдингким, доим бу қоида маръий эди: олти ҳисса санга бўлса, беш ҳисса Комронға бўлур эди. Ҳамиша бу қоидани маръий тутуб, мундин тажовуз қилманг. Яна ининг била яхши маош қилғайсан. Улуқлар кўтаримлик керак, умидим борки, сен ҳам яхши ихтилот қилғайсан. Анинг ҳам муташарриъ ва яхши йигит қўюбтур, ул ҳам мулозамат ва якжиҳатлиқта тақсир қилмағай.

Яна сендин озроқ гилам бор, бу икки-уч йилдин бери бир кишинг келмади. Мен йиборган киши ҳам рост бир йилдин сўнгра келди. Мундоқ бўлурму?

Яна хатларингда ёлғузлуқ, ёлғузлуқким, деб сен, подшоҳлиқта айбдур, нечукким дебтурлар:

Агар пой банди ризо пеш гир,
Ва гар яксувори сари хеш гир[25].

Ҳеч қайде подшоҳлиқ қайдича йўқтур. Подшоҳлиқ била ёлғузлуқ рост келмас. Яна мен дегандек, бу хатларингни битибсен ва ўқумайсен, не учунким, агар ўқур хаёл қилсанг эди, ўқуйолмас эдинг. Ўқуйолмагандин сўнг албатта тағйир берур эдинг. Хатингни худ ташвиш била ўқуса бўладур, вале асру муғлақтур. Насри муаммо ҳеч киши кўрган эмас. Имлонг ёмон эмас. Агарчи хили рост эмас, илтифотни ﻟ била битибсен. Қулунжни «ё» била битибсен. Хатингни худ ҳар тавр қилиб ўқуса бўладур, вале бу муғлақ алфозингдин мақсуд тамом мафҳум бўлмайдур. Ғолибо хат битирда қоҳиллиғинг ҳам ушбу жиҳаттиндур. Такаллуф қилай дейсен, ул жиҳаттин муғлақ бўладур. Бундин нари бетакаллуф ва равшан ва пок алфоз била бити; ҳам санга ташвиш озроқ бўлур ва ҳам ўқуғучиға.

Яна улуқ иш устига борасен, иш кўрган, рай ва тадбирлиқ беклар била кенгашиб, аларнинг сўзи била амал қилғайсен.

Агар менинг ризомни тиларсен, хилватнишинлиқни ва эл била кам ихтилотлиқни бартараф қилғил. Кунда икки навбат инингни ва бекларни ихтиёрлариға қўймай, қошингға чарлаб, ҳар маслаҳат бўлса кенгашиб, бу давлатхоҳларнинг иттифоқи била ҳар сўз-унга қарор бергайсен.

Яна Хожа Калон менинг била пустохона ихтилот қила ўрганиб эди, сен доғи, нечукким Хожа Калон била ихтилот қилур эдим, ўшундоқ ихтилот қилғайсен. Тенгри инояти била ул сорилар иш озроқ бўлса, Комронға эҳтиёж бўлмаса, Комрон Балхта мазбут кишиларни қўюб, ўзи менинг қошимға келсун.

---

[25] Агар оёғинг банд бўлса, ризони олдинга қўй, агар танҳо сувори бўлсанг, ўз бошингча бор, яъни жаҳонга боғланган бўлсанг, бошингга келган ҳар нарсага рози бўл, агар ҳеч нарсага боғланмаган киши бўлсанг, йўлингдан қолма, кета бер.

Яна мунча фатҳ ва зафарлар Кобулда эканда бўлди, Кобулни шугун тутубтурмен, ани холиса[26] қилдим. Ҳеч қайсингиз тамаъ қилмағайсиз.

Яна яхши борибсен, Султон Вайснинг кўнглини олибсен, ани қошингға келтуруб, анинг раъйи била амал қилғайсенким, иш билур кишидур. Черикни яхши йиғиб юргайсен. Оғиз сўзларидин Баёншайх соҳиб вуқуфдур, маълум бўлғусидур, деб муштоқлиқлар била салом. Панжшанба куни рабуил-аввал ойининг ўн учида битилди».

Комронға ва Хожа Калонға даги ушбу мазмун била ўз илгим била хатлар битиб йибордим.

Чаҳоршанба куни ойнинг ўн тўққузида мирзолар ва султонлар, турк ва ҳинд умаросини чарлаб, машварат қилиб, сўзни мунга қўюлдиким, бу йил худ, албатта, бир сори черик юрумак керак. Ўзумиздин бурунроқ Аскарий Пўрубқа мутаважжиҳ бўлғай. Ганг дарёсидин нариғи салотин ва умаро чериклари била Аскарийга келиб қўшулуб, ҳар сориғаким, салоҳи давлат бўлса, азимат қилғайлар.

Бу кайфиятларни битиб, шанба куни ойнинг йигирма иккисида ўн олти кунлик булжор била Ғиёсиддин қўрчини Султон Жунайд барлос бошлиқ Пўруб умаросиға чоптурулди. Оғиз сўзлари бу бўлдиким, зарбзан ва ароба ва туфак уруш асбоб ва олотидур, булар тайёр бўлгунча, ўзумиздин илгаррак Аскарийни йиборилди. Гангнинг нари[27] юзидаги жамиъ салотин ва умароға фармон бўлдиким, Аскарий қошиға йиғилиб, ҳар сориға салоҳи давлат бўлса, тенгри инояти била мутаважжиҳ бўлғай. Андағи давлатхоҳлар била машварат қилинг. Агар манга эҳтиёжлиқ иш бўлса, ушбу мийод била борғон киши келгач-ўқ бетаваққуф иншооллоҳу таоло, отланғумдур. Агар Банголий якжиҳатлиқ ва ихлос мақомида бўлса ва ул орада манга эҳтиёж бўлғудек иши бўлмаса, ани ҳам шарҳ била арзадошт қилинг. Боқиб туруб бўлмас, ўзга сори азимат қилғумдур. Сизлар давлатхоҳларнинг машварати била, Аскарийни олиб юруб, андағи ишларга тенгри таоло инояти била файсал бергайсиз.

Шанба куни рабиул-аввал ойининг йигирма тўққузида Аскарийга мурассаъ камар ханжар била, подшоҳона хилъат кийдуруб, алам ва туғ ва нақора ва тавила тупчоқ ва ўн фил ва қатор тева ва қатор хачир, подшоҳона асбоб ва олот инъом бўлди, ҳукм бўлдиким, девон бошида ўлтурғай. Муллосиға ва икки аткасига тугмалик чакманлар ва яна ўзга навкарларига уч тўққуз тўн инъом бўлди.

Якшанба куни ойнинг салхида Султон Муҳаммад бахшининг уйига бордим, пойандоз солиб, сочиқ киюрди. Нақд ва жинсдин икки лакдин кўпрак нима пешкаш қилди. Ош ва пешкаш тортилғондин сўнг яна бир

---

[26] Қ. б. — хосса.

[27] Л. б — нори.

ҳужрасиға бориб, ўлтуруб, маъжун едук. Андин уч паҳрда чиқиб, сувдин ўтуб, «Хилватхона» келилди.

Панжшанба куни рабиул-охир ойининг тўртида мундоқ муқаррар бўлдики, Оградин Қобулғача Чақмоқбек Шоҳий тамғочининг нависандалиғи била таноб урғай. Ҳар тўққуз куруҳда манор қўпорғайларким, манорнинг баландлиғи ўн икки қари бўлғай. Устида бир чордара қўпорғайлар. Ҳар ўн секкиз куруҳда олти ём оти боғлағайлар. Ёмчи ва сайисга улуфа ва отларға алиқ таъйин бўлғай. Андоқ фармон бўлдиким, бу ём оти боғлатур ер агар бир холисаға ёвуқ бўлса, бу мазкур бўлғонларни андин саранжом қилсунлар, йўқ эрса, ҳар бекнинг парганасига воқиъ бўлса, анинг уҳдасида қилсунлар. Ушбу кун Чақмоқ била Шоҳий Оградин чиқтилар. Бу куруҳларни мил била мувофиқ тайин қилилди. Нечукким, «Мубаййин»да[28] мазкурдурлар:

Тўрт мингдур қадам била бир мил,
Бир куруҳ они Ҳинд эли дер бил.
Дедилар бир ярим қари бир қадам,
Ҳар қари билки, бордур олти тутам.
Ҳар тутам тўрт элик, яна ҳар элик
Олти жав арзи бўлди бил бу билик.

Паймойиш танобини бу мазкур бўлғон бир ярим қари билаким, тўққуз тутам бўлғай, қирқ қари тайин қилилдиким, юз таноби бир куруҳ бўлғай.

Шанба куни ойнинг олтисида тўй бўлди. Қизилбош ва ўзбак ва ҳиндуларнинг элчилари бу тўйда бор эрдилар. Қизилбош элчиларини ўнг қўлда, етмиш-сексон қари йироқроқ шомиёна барпой қилиб, ўлтурғузулди. Фармон бўлдиким, беклардин Юнус Али қизилбошлар била ўлтурғай. Сўл қўлда ҳам ушбу дастур била ўзбак элчилари ўлтуруб, беклардин Абдуллоқа фармон бўлдиким, булар била ўлтурғай. Мен янги солғон мусамман хаспўш толорнинг шимолий зилъида ўлтурдум, ўнг қўлумда беш-олти қари — Тўхта Бўға султон ва Аскарий ва Ҳазрати Хожанинг авлоди Хожа Абдушшаҳид ва Хожа Калон ва Хожа Ҳусайний[29] ва Халифа ва яна Самарқанддин келган хожаларнинг тавобии ҳофиз ва муллолар ўлтурдилар. Сўл қўлумда беш-олти қари — Муҳаммад Замон мирзо ва Тонготмиш султон ва Сайид Рафиъ ва Сайид Румий ва Шайх Абулфатҳ ва Шайх Жамолий ва Шайх Шиҳобиддин араб ва Сайид Дакний ўлтурдилар. Жамъ салотин ва ҳавонин ва акобир ва умаро ошдин бурун қизилдин, оқтин, қорадин, рахттин, жинстин сочиқлар киюрдилар. Буюрдумким, олимда зайлуча солдилар. Қизил ва оқни бу зайлуча устига тўкти-

[28] «Мубаййин» — Бобирнинг бир асари.
[29] Л. б. — Хожа Чоший.

лар. Рахт ва оқ парча ва бадраларни ҳам қизил ва оқнинг ёнида тўда қилдилар.

Ошдин бурунроқ сочиқ киюрур асносида маст теваларни ва филларни ўтрудағи оролда урушқа солдилар. Бир неча қўчқор ҳам уруштурдилар. Булардин сўнг куштигирлар кушти туттилар.

Улуғ ош тортилғондин кейин, Хожа Абдушшаҳид била Хожа Калонға ўрмак[30] абралик киш жуббалар муносиб хилъатлар била кийдурулди. Мулло Фаррух ва Хофиз бошлиқ била келганларига чакманлар кийдурулди. Кўчумхоннинг элчисига ва Ҳасан Чалабийнинг инисига ҳам қумош бошлиқ, тугмалик киш жуббалар фарохўрий хилъатлар иноят бўлди. Абусаид султоннинг ва Меҳрибон хонимнинг ва ўғлининг, Пўлод султоннинг элчиларига ва Шоҳ Ҳасаннинг элчисига тугмалик чакманлар, қумош тўнлар инъом бўлди. Икки хожаға ва икки улуғ элчигаким, Кўчумхоннинг навкари ва Ҳасан Чалабийнинг иниси бўлғай, кумуш тоши била олтун ва олтун тоши била кумуш тортилиб, инъом бўлди. Олтун тоши беш юз мисқолдурким, Қобул тоши била бир сер бўлғай, кумуш тоши икки юз эллик мисқолдурким, Қобулнинг ярим сери бўлғай. Хожа Мир султонға ва ўғлонларига ва Ҳофиз Тошкандий ва мулло Фаррух бошлиқ Хожанинг мулозимларига ва ўзга элчиларға ҳам олтундин, кумушдин таркаш била инъомлар бўлди. Едгор Носирға камар ханжар инъом бўлди. Яна Мир Муҳаммад жолабонға Ганг дарёсиға яхши кўпрук боғлағони учун муставжиби иноят бўлуб эди, бу Мир Муҳаммадға ва яна туфакандозлардин паҳлавон Хожи Муҳаммад ва паҳлавон Баҳлул ва Вали Порсчийға якка ханжар иноят бўлди. Устод Аликулининг икки ўғлига ҳам ханжар инъом бўлди. Яна Сайид Довуд Гармсерийға қизилдин, оқдин инъом бўлди. Яна қизим Маъсуманинг ва ўғлум Ҳиндолнинг навкарларига тугмалик чакманлар ва қумош хилъатлар инъом бўлди. Яна Андижондин ва бевилоят ва беватан юрган ерларимиз ва Сўх ва Ҳушёрдин келганларга чакманлар ва қумош хилъатлар ва олтундин ва кумушдин, рахтдин, жинсдин инъомлар бўлди. Қурбон била Шайхнинг навкарларига ва Коҳмард раоёсиға ҳам ушбу дастур била иноятлар бўлди.

Ош тортилғондин сўнг фармон бўлдиким, Ҳиндустонни бозигарлари келиб, ўюнларини кўрсатгайлар. Лўлилар келиб, ишларини кўрсаттилар. Ҳиндустон лўлилари баъзи ишларе кўрсатурларким, ул вилоятларнинг лўлиларидин кўрулмайдур эди. Ул жумладин бири будурким, етти ҳалқани пешонасиға ва икки тизига таъбия қилиб, яна тўрт ҳалқани иккини икки илик бармоғи била ва иккини икки оёғи бармоғи била тез ва бедаранг эврадур. Яна бири буким, рафтори товус йўсунлуқ бир илигини ерга қўюб, бир илиги ва икки оёғи била уч ҳалқани тез ва беда-

[30] Қ. б. — Узбак.

ранг эврадур. Яна бири буким, ул вилоят лўлилари икки йиғочни оёғлариға боғлаб «пойи чўбин» қилиб, йўл юрурлар. Ҳиндустон лўлилари бир йиғоч била «пойи чўбин» қилиб, йўл юрайдурлар, оёғлариға ҳам боғламайдурлар. Яна бири буким, икки лўли бирбирини тутушуб, ул вилоятларда икки турлук муаллақ борурлар, Ҳиндустон лўлилари бир-бирларини тутушуб, уч, тўрт турлук муаллақ борадурлар. Яна бири буким, олти-етти қари йиғочнинг тубини бир лўли белиға қўюб, йиғочни тик тутуб турадур, яна бир лўли бу йиғочқа чиқиб, йиғоч устида ўюнлар ўйнайдур. Яна бири буким, бир кичик лўли яна бир улуғ лўлининг бошиға чиқиб, тик турадур, қуйиғи лўли ул сари, бул сари илдам юруб, иш кўрсатганда, бу кичкина ул лўлининг бошининг устида типтик тебранмай туруб, ул ҳам ишлар кўрсатадур. Қалин мотулар[31] ҳам келиб, раққослиқ қилдилар.

Намоз шомға яқин қизилдин, оқдин, қорадин ғалаба сочилди. Ғариб ғавғо ва издиҳоме бўлди. Намоз шом била намоз хуфтан орасида бешолти махсусларни қошимға ўлтурғуздум. Бир паҳрдин кўпроқ ўлтурулди. Тонгласи икки паҳрда кемага ўлтуруб, «Ҳашт биҳишт»ға келилди.

Душанба куни Аскарийким, сафар қилиб чиқиб эди, келиб ҳаммомда рухсат олиб, Шарққа кўчди. Сешанба куни Дулпурда буюрғон ҳавз ва чоҳ иморатларини кўра бордим. Бир паҳр ва бир гирида боғдин отландим. Кечанинг аввалғи посидин беш гирий бўлуб эдиким. Дулпур боғиға борилди.

Панжшанба куни ойнинг ўн бирида сангин чоҳ ва йигирма олти тош тарнов ва тош сутун ва якпора қиёдин қазилғон ариғлар тайёр бўлиб, ушбу куннинг уч паҳридин чоҳдин сув тортмоқ бунёд бўлди. Дулпурда иш қиладурғон сангтарош ва дурудгар ва жамиъ муздурларға Оградағи устодкорлар, муздурлар дастури била инъомлар бўлди. Чоҳ суйи иди учун эҳтиётқа буюрулдиким, ўн беш кеча-кундуз тинмай чархин эвуруб, сув тортқайлар.

Одина куни аввалғи паҳрға бир гирий қолиб эдиким, Дулпурдин отланилди. Офтоб ҳануз ўлтурмайдур эдиким, дарёдин кечилди.

Сешанба куни ойнинг ўн олтисида қизилбош била ўзбакнинг урушида бор киши Дев султоннинг навкари келди. Андоқ тақрир қилдиким, Жом ва Ҳаргирд навоҳисида ошур куни туркман била ўзбакнинг масофи воқиъ бўлур. Фарз вақтидин намоз пешингача урушурлар. Ўзбак кишисини уч юз минг бор эди, деди. Туркман қирқ-эллик минг киши экандур. Қорасини юз минг киши ченади. Вале ўзбак ўзининг кишисини юз беш минг киши дерлар эди. Қизилбош одами Рум дастури била ароба ва зарбзан ва туфакандоз тартиб қилиб, ўзини беркитиб урушур. Икки минг ароба, олти минг туфакандоз бор экандур. Шаҳзода ва Жўҳа[32] султон йигир-

[31] Қ. б. — потирлар.

[32] Қ. б. — Шаҳзода ва Хожа.

ма минг ўбдон йигит била аробанинг ичида турар, ўзга бекларни аробадин ташқари бронғор ва жвонғор ясар, ўзбаклар етган била ташқариғи кишини босиб, тушура-тушура олиб-ўқ тебрарлар. Орқага эврулуб, тева ва партол ўлжа қилурлар. Охир, аробанинг ичидагилар занжирни очиб чиқарлар. Мунда ҳам зарб уруш бўлур. Ўзбак уч қатла ёндура солур. Тенгри таоло инояти бўлуб, ўзбакни босарлар. Кўчумхон, Убайдхон, Абусаид султон бошлиқ тўққуз султон гирифтор бўлур. Бир Абусаид султон тирик эмиш, ўзга секкиз султон мақтул бўлур. Убайдхоннинг бошини топмаслар, танасини топарлар, ўзбактин эллик минг киши ва туркмандин йигирма минг киши қатлға борур.

Ҳам ушбу кун Ғиёсиддин қўрчиким, ўн олти кунлуқ булжор била Жунпурға бориб эди, келди. Султон Жунайд алар Харидқа черик борғондурлар. Бу Харидқа борғон жиҳатдин булжорға етиша олмас. Султон Жунайд оғиз сўзи муни дебтурким, шукр-шукр тенгри иноятидин бу тарафлар подшоҳ мутаважжиҳ бўлғунча иш кўрунмайдур. Мирзо келсалар, бу навоҳидағи салотин ва хавонин ва умароға фармон бўлсаким, мирзо қадамида мутаважжиҳ бўлсалар. Умид борким, бори ишлар осонлиқ била муяссар бўлғай.

Агарчи Султон Жунайдтин мундоқ жавоб келди. Вале Мулло Муҳаммад музаҳҳибниким, Сангойи кофирнинг ғазвидин сўнг Банголаға элчиликка йиборилиб эди, букун-тонгла келур дейдурлар эрди, анинг хабариға ҳам боқилди.

Одина куни ойнинг ўн тўққузида маъжун еб, бир неча махсуслар била «Хилватхона»да ўлтуруб эдим, Мулло Муҳаммад музаҳҳиб охшомиғаким, шанба кечаси бўлғай, келиб мулозамат қилди. Ул тарафдағи кайфиятни бир-бир сўруб, маълум қилдукким, Банголий итоат ва якжиҳатлиқ мақомида эмиш.

Якшанба куни турк ва ҳинд умаросини «Хилватхона»да чарлаб кенгаштук. Бу сўзлар ораға туштиким, Банголий элчи йибориб, итоат ва якжиҳатлиқ мақомида эмиш. Банголаға бормоқ худ бесураттур. Агар Бангола борилмаса, ул навоҳида бир хизоналиқ ер йўқтурким, черик элига мададе бўлғай. Ғарб тарафида баъзи ерлар бор ҳам ёвуқдур ва хизонаси бордур.

Моли вофир, эли кофир, йўл ёвуқ,
Шарқ сори гар йироқтур, ул ёвуқ.

Охир сўз мунга қарор топтиким, ғарб тарафи борур йўлимиз чун ёвуқтур, бир неча кун таваққуф қилиб, шарқ тарафидин хотирни жамъ қилиб, борилса ҳам бўлур. Яна Ғиёсиддин қўрчини йигирма кунлук мийод била Пўруб умаросиға фармонлар битиб чоптурулдиким, бори салотин ва ҳавонин ва умароким, Ганг суйининг нари юзидатурлар. Аскарийнинг

қошиға йиғилиб, бу ёғиларнинг устига юргайлар. Бу фармонларни еткуруб, ҳар не онда бўлғон хабарни топиб олиб, мийодка ета келгай.

Ушбу айёмда Муҳаммадий кўкалтоштин арзадошт келдиким, Балуж яна келиб, баъзи ерларни чопти.

Бу маслаҳат учун Чин Темир Султонни тайин қилилдиким, Сиҳринд ва Сомонадин нариғи беклар, мисли: Одил Султон, Султон Муҳаммад дўлдай, Хисрав кўкалтош, Муҳаммад Али жанг-жанг, Абдулазиз мирохўр, Сайид Али, Вали Қизил, Қароча, Ҳалоҳил, Ошиқ бакавул, Шайх Али, Қатта, Гужурхон, Ҳасан Али Саводий бошлиқлар султон қошиға йиғилиб, олти ойлиқ яроқ била Балуж устига юргайлар. Султоннинг жор ва ясоғига ҳозир бўлуб, йўллуқ, тўралиқ сўзидин чиқмағайлар. Бу фармонни еткургали Абдулғаффор тавочи тайин бўлди. Андоқ муқаррар бўлдиким, аввал Чин Темир Султонға бу фармонларни тегургай. Андин ўтуб, мазкур бўлғон бекларга фармонни кўрсатиб, не ердаким, Чин Темир Султон булжор қилғон бўлса, борчани чериги била анда ҳозир қилғай, Абдулғаффор ҳам ўзи бу черикда бўлғай. Ҳар кимдин сустлуқ ва бепиҳтимомлиқ зоҳир бўлса, арзадошт қилғай. Ушал тақсир қилғонни муча чаргасидин узатиб, вилоят ва парганисидин йиратқайбиз. Бу фармонларни топшуруб, оғиз сўзларини туйтуруб, Абдулғаффорға рухсат берилди.

Якшанба кечаси ойнинг йигирма секкизида уч паҳр ва олти гирийда Жўндин ўтуб, Дўлпурла Нилуфар боғиға мутаважжиҳ бўлдуқ. Якшанба кунидин уч паҳр ёвушуб эдиким, боғқа келдук. Боғнинг атроф ва жавонибида бекларга ва ичкиларга ерлар, юртлар тайин бўлдиким, ўзлари учун иморатлар ва боғлар солғайлар.

Панжшанба куни жумодил-аввал ойининг учида боғнинг шарқи-жанубий тарафида ҳаммомға ер тайин қилиб, ҳаммом ерини тузаттилар Буюрдумким, бу тузалган ерда ҳаммомнинг курсисини қўпорғондин сўнг, ҳаммом тарҳини солғайлар. Бу ҳаммомнинг бир уйида даҳидардаҳ ҳавз буюрдум.

Ушбу куни Қози Жиёнинг ва Бир Синг Девнинг арзадоштларини Оградин Халифа йиборибтур. Баҳорни Искандарнинг ўғли Маҳмуд олғон эмиш. Бу хабар келгач, черик отланмоқини жазм қилиб, тонгласи одина куни олти гирийда Нилуфар боғидин отланиб, намоз шом Оғрага келилди. Муҳаммад Замон мирзо Дулпурға борадур экандур, йўлда учради Чин Темир Султон ҳам ушбу кун Оғрага келиб экандур.

Тонгласи шанба куни кенгаш бекларини тилаб, панжшанба куни ойнинг ўнида Пўруб сари отланмоққа сўзни қарор берилди.

Ҳам ушбу шанба куни Кобулдин хат ва хабар келдиким, Ҳумоюн ул юзларнинг черикини йиғиб, Султон Вайсни ўзига қўшуб, қирқ-эллик минг-ча киши била Самарқанд устига азимат қилибтур. Ҳисорға Султон Вайснинг иниси Шоҳқули бориб кирибтур. Турсун Муҳаммад султон Тирмизтин юруб, Қабодиённи олиб, кўмак тилабтур. Ҳумоюн Тулак кўкалтошни

ва Мир Хурдни қалин киши била ва бўлғон мўғуллар била Турсун Султонға кўмак йибориб, ўзи ҳам аларнинг сўнгича мутаважжиҳ бўлубтур.

Панжшанба куни жумодил-аввал ойининг ўнида уч гирийдин сўнг Пўруб азимати била сафар қилиб, Жалисир кентидин юққорироқ кема била Жўндин кечиб, «Зарафшон» боғиға келдим. Андоқ фармон бўлдиким, туғ ва нақора ва тавила ва жамиъ черик эли боғнинг ўтрусида сувнинг ул юзига тушғай. Кўринишга келур киши кема била кечиб келгайлар.

Шанба куни Исмоил Матоким, Бангола элчиси эди, Банголийнинг пешкашларин келтуруб, Ҳиндустон дастури била мулозамат қилди. Бир газ отими ер келиб, таъзим қилиб ёнди. Муътодий ҳилъатким, сермўйна дерлар, кийдуруб келтурдилар. Бизнинг дастур била уч юкунуб келиб, Нусратшоҳнинг арзадоштини берди. Келтурган пешкашларни ўткариб, мурожаат қилди.

Душанба куни Хожа Абдулҳақ келдилар. Кема била сувдин кечиб, Хожанинг чодирларига бориб, мулозамат қилдим.

Сешанба куни Ҳасан Чалабий келиб, мулозамат қилди. Черик жабдуғининг маслаҳатиға неча кун Чорбоғда тавақкуф қилилди.

Панжшанба куни ойнинг ўн еттисида уч гирийдин кейин андин кўчулди. Мен кемага кириб бордим. Анвор кентигаким, Оградин етти куруҳдур, тушулди.

Якшанба ўзбак элчиларига рухсат берилди. Кўчумхоннинг элчиси Амин мирзоға камар ханжар ва зарбафт ялак ва етмиш минг танга инъом бўлди. Абусаид султоннинг навкари Мулло Тағойиға ва Меҳрихоним била ўғли Пўлод султоннинг навкарларига тугмалик чакманлар била қумош хилъатлар кийдурулди. Буларнинг ҳам фарохўр ҳоллари нақддин инъом бўлди.

Тонгласиға Хожа Абдулҳаққа Оградa турмоққа ва Хожа Калон Хожа Яҳёнинг набирасигаким, ўзбак хон ва султонларидин рисолат тариқи била келиб эдилар, Самарқанд бормоққа рухсат бўлди.

Ҳумоюннинг ўғли бўлғоннинг таҳниятиға ва Комроннинг кадхудолиғининг таҳниятиға Мирзойи Табрезийни ва Мирзобек тағойини ўн минг шоҳрухий сочиқ била йиборилди. Ўзум кийган тўн ва боғлағон камар ҳар икки мирзоға йиборилди. Мулло Биҳиштийдин Ҳиндолға мурассаъ камар ва ханжар ва мурассаъ давот ва садафкорлиқ сандали ва кийган нимча ва тагбанд ва «Бобирий хати»нинг муфрадотини йиборилди. Яна «Бобирий хати» била битилган қитъалар йиборилди. *Ҳумоюнға таржиманиким, Ҳиндустонға келгали айтқон ашъорни йиборилди[33]. Ҳиндолға ва Хожа Калонға ҳам таржима ва ашъор йиборилди. Мирзобек тағойидин ҳам

---

* [33] Л. б. — тушган.

Комронға таржима ва Ҳиндқа келгали айтқон ашъор ва «Бобирий хати» била битилган сархатлар йиборилди.

Сешанба куни Қобулға борур кишиларга хатлар битиб, рухсат бериб, Мулло Қосим ва устод Шоҳ Муҳаммад сангтарош ва Мирак Мирғиёс ва Мир сангтарош ва Шоҳ Бобойи белдорға Оградa ва Дулпурда қилур иморатларни хотирнишон қилиб, буларнинг ўҳдасиға қилиб, рухсат берилди.

Бир паҳр ёвушуб эдиким, Анвордин отланилди. Охир намоз пешин Чандворнинг бир куруҳида Обпур отлиқ кентга тушулди. Панжшанба охшоми Абдулмулук қўрчини Ҳасан Чалабийға қўшуб, шоҳға ва Чопуқни ўзбак элчилари била хонлар ва султонларға йиборилди.

Кечадин тўрт гирий қолиб эди, Обпурдин кўчуб, мен тонг бошида Чандвор қошидин келиб, кемага кирдим. Намоз хуфтанда Робирийнинг олдидин кемадин чиқиб, ўрдуға келдим. Ўрду Фатҳпурда тушуб эди, Фатҳпурда бир кун туруб, шанба саҳари вузу қилиб, отланиб, Робирийнинг ёвуғида намоз бомдодни жамоат била ўтадук. Мавлона Маҳмуд Форобий имом эдилар. Офтоб тулуида Робирийнинг улуғ тўқайининг қуйисидин кемага кирилди. «Таркиб хати» била таржима битар учун букун ўн бир сатрлиқ мистар боғладим. Ушбу кун аҳлуллонинг сўзларидин кўнглумға танбиҳе бўлди.

Робирий парганаларидин Жокин отлиқ паргана тўғрисида кемаларни ёқаға тортиб, ул охшом кемада-ўқ бўлдук. Андин субҳдин бурунроқ кемаларни юрутуб, орада намоз бомдодни ўтадук. Кемада эдимким, Султон Муҳаммад бахши Хожа Калоннинг навкари Шамсиддин Муҳаммадни олиб келди. Хатларидин ва тақриридин Кобулдағи кайфият ва ҳолот мушаххас ва маълум бўлди. Маҳди Хожа ҳам кемада эканда келдилар. Эрта намоз пешин Атованинг олидағи сувнинг нари юзидаги боғқа чиқиб, Жўнда ғусл қилиб, зуҳр адо қилдим. Намоз ўтаган ердин Атова сарироқ келиб, ушбу боғнинг дарахтларининг соясида бир баланди устидаким, сувға муширф эди, ўлтуруб, йигитларни шўхлуққа солдук. Маҳди Хожа буюрғон таом мунда тортилди. Намоз шомда сувдин ўтуб, намоз хуфтан ўрдуға келдим. Черикнинг йиғилури учун ва Шамсиддин Муҳаммаддин Кобулдағиларға хатлар битилур учун икки-уч кун ул юртта таваққуф бўлди.

Чаҳоршанба куни жумодил-аввал ойининг салхида Атовадин кўчуб, секкиз куруҳ келиб, Мўрий ва Адусага тушуб, Кобулға борур баъзи қолғон хатларни бу юртта битилди. Ҳумоюнға бу мазмунни битилдиким: «Агар ҳолоғача муътаддун биҳ ише бўлмайдур, худ ўғри била қароқни манъ қилғил, ораға тушган сулҳ ишини барҳам урмасун. Яна бу эдиким, Кобул вилоятини холиса қилдим, ўғлонлардин ҳеч ким тамаъ қилмағайсиз. Яна Ҳиндолни тилаб эдим. Яна Комронға Шоҳзода била яхши омаду рафт риоят қилмоғлиғи ва Мўлтон вилоятини ўзига иноят қилмоғлиғи ва

Кобул вилоятининг холиса бўлури, кўч ва уруқнинг келурини битилиб эди. Яна баъзи кайфият Хожа Калонға битилган хаттин маълум бўлур учун ўшал хатнинг саводини бетафовут битилди:

Хожа Калонға салом дегач, сўз улкум, Шамсиддин Муҳаммад Атоваға келди. Кайфиятлар маълум бўлди. Бизнинг эҳтимомимиз ул сарилар бормоққа беҳад ва беғояттур. Ҳиндустон ишлари ҳам бир навъ сомон топиб келадур. Тенгри таолодин умид андоқдурким, бу оранинг иши тенгри таоло инояти била бот саранжом топғай. Бу иш забтидин сўнг бетавақкуф, тенгри еткурса, мутаважжиҳ бўлғумдур. Ул вилоятларнинг латофатларини киши нечук унутқай. Алалхусус мундоқ тойиб ва торик бўлғонда қовун ва узумдек машруъ ҳазни киши нетавр хотирдин чиқарғай. Бу фурсатта бир қовун келтуруб эдилар, кесиб егач, ғариб таъсир қилди. Тамом йиғлаб эдим, Кобулнинг номарбутлуғини битилиб эди, ул бобта андиша қилиб, охир хотир мунга қарор топтиким, етти-секкиз ҳоким бир вилоятта бўлса, не тавр марбут ва мазбут бўлғусудур. Бу важҳдин эгачимни ва ҳарамларни Ҳиндустонға тиладим. Жамиъ Кобул вилоят ва куроётини холиса қилдим. Ҳумоюнға ва Комронға ҳам бу мазмунни машруҳ битидим. Бир ўбдон киши ул хатларни мирзоларға элтсун. Мундин бурун ҳам ушбу мазмунни мирзоларға битиб йибориб эдим, шояд маълум бўлди эркин. Эмди ул вилоятнинг забтида ва иморатида ҳеч узр ва сўз қолмади.

Мундин сўнг агар қўрғон номазбут ё раият номаъмур бўлса, ё захира бўлмаса, ё хазина тўлмаса, ул умдатул-мулкнинг бемуҳосиллиғиға ҳамл бўлғусидур. Баъзи заруриётким, мастур бўлғусидур, баъзисиға фармон ҳам борибтур. Булардин ортқон хазина бўлсун. Заруриёт булардур: аввал қўрғоннинг марамматиға, яна захира, яна келур-борур элчининг улуфа ва қўнлағаси, яна масжиди жумъанинг иморати ёрмоғини молдин олиб, шаръий қилиб сарф қилсунлар. Яна корвонсаро ва ҳаммомларнинг мараммати, яна аркта устод Ҳасан Али қилғон пишиқ хишт била нимкора иморатнинг итмоми; бу иморатни устод Султон Муҳаммад била машварат қилиб, муносиб тарҳ била буйрулсун. Агар устод Ҳасан Али тортқон бурунғи тарҳ бордур, худ ўшандоқ-ўқ тамом қилсун, йўқ эрса, иттифоқ била бир ширин тарҳлиқ иморат солсун. Андоқким, саҳн девонхона саҳни била баробар бўлғай. Яна Хурд Кобулнинг бандиким, тангининг Хурд Кобул сари чиқарида Бутҳақ суйиға боғлағулуқтур. Яна Ғазнининг бандининг мараммати, яна Боғи Хиёбон ва хиёбон. Яна бу боғнинг суйи оздур, мунга бир тегирмон сувни сопқун[34] олиб, келтурмак керак. Яна Хожа Бастанинг ғарб-жануб тарафида Тутум дара сувини бир пушта устига келтуруб ҳавз қилиб, ниҳоллар тиктуруб эдим. Гузаргоҳнинг муқобаласида тушган учун ва яхши мадди назари бор учун, «Назаргоҳ»ға

[34] Қ. б. — сотқун.

мавсум бўлиб эди, мунда ҳам яхши ниҳоллар тикмак керак. Тарҳ била чаманлар қилиб, чаманлар атрофида хушранг ва хушбўй гул ва раёҳин тикмак керак.

Яна Сайид Қосим ҳам кўмак тайин бўлди. Яна туфакандозлар била устод Муҳаммад Амин жибачининг аҳволидин ғофил бўлманг. Яна бу хат етгач-ўқ эгачимни ва ҳарамларни бот чиқариб, Нилобқача бадраға бўлуб келинг. Керакким, ушбу хат етгач, ўшул ҳафтада ҳар неча кеч қолсалар, албатта, чиқсунлар. Не учунким, Ҳиндустондин борғон черик тор ерда танқислиқ ҳам тортарлар, вилоят ҳам хароб бўлур.

Яна Абдуллоға битилган китобатта мастур эдиким, тавба водисида мувофақат *дағдағаси кўп бўлуб эди, бу рубоий* андаке мониъ бўлди:

Май таркини қилғали паришондурмен,
Билмон қилур ишимнию ҳайрондурмен.
Эл борча пушаймон бўлуру тавба қилур,
Мен тавба қилибмену пушаймондурмен.

Биноийнинг зарофат қилғони хотирға келди: бир куи Алишербек қошида Биноий зарофате қилур. Алишербек тугмалик чакман кийган экандур. Дерким: «Нағз зарофате карди, чакманро медодам, вале тугмаҳо наемонд ва мониаст». *Биноий дерким: «Тугмаҳо чи мониаст, бодигиҳо мониаст»[35]. (Вал-уҳдату аларрови). Маъзур тутунг. Мунча зарофатким бўлди, тенгри учун хотирингизға кечурманг.

Яна ул рубоий ўтган йил айтилиб эди. Филвоқиъ бу ўтган икки йилда чоғир мажлисининг орзу ва иштиёқи беҳад ва ғоят эди, андоқким, чоғир иштиёқидин борлар йиғламоқ сарҳадиға етар эдим. Бу йил, алҳамду лиллоҳ, ул дағдағa тамом хотирдин рафъ бўлди. Ғолибо, таржимани назм қилмоғининг юмн ва баракатидин эди экин. Сиз ҳам тавба қилинг. Суҳбат ва чоғир ҳамсуҳбат ва ҳамкоса била хуштурким, била суҳбат тутқайсизким, била чоғир ичгайсиз. Агар ҳамсуҳбат, ҳамкоса Шераҳмад ва Ҳайдарқулидур, худ бу тавбанинг хили ашколи йўқтур, деб орзумандлиқ била салом.

Панжшанба куни жумодил-охир ойининг ғуррасида битилди».

Бу насиҳат омиз сўзлар битир маҳалда манга бисёр таъсир қилди. Бу хатларни Шамсиддин Муҳаммадқа топшуруб, оғиз сўзларин туйдуруб, одина кечаси рухсат берилди.

Одина куни секкиз қуруҳ келиб, Жувомандноға тушулди. Кетин Қаро султоннинг навкариким, элчиликка келган Камолиддин Қиёқ отлиқ навкарига йибориб эди, сарҳад бекларининг маош ва ихтилотидин ва қароқ ва ўғрининг шиква ва шикоятидин қиёққа нималар битиб эди, қиёқлар ул келган кишини мунда йибориб эди, Қиёққа рухсат бериб, сарҳад

[35] Л. б. — тушган.

бекларига фармон бўлдиким, қароқ ва ўғрини манъ қилиб, яхши маош ва ихтилот қилғайлар. Бу фармонларни Кетин Қаро султондин келган кишига топшуруб, ушбу юрттин ижозат берилди.

Шоҳқули деган Ҳасан Чалабийдин келиб, уруш кайфиятларини арз қилиб эди, бу Шоҳқулидин Шоҳга хат битиб, Ҳасан Чалабийнинг кеч қолғонининг узрини бутуб, одина куни ойнинг иккисида рухсат берилди.

Шанба куни секкиз куруҳ келиб, Колпий парганаларидин Какуро ва Чачовалийда[36] тушулди.

Якшанба куни ойнинг тўртида тўққуз куруҳ келиб, Колпий парганаларидин Дийдапур отлиқ парганада бошимни қирқтим. Икки ой эдиким, бошимни қирқмайдур эдим. Сингар сувида ғусл қилдим.

Душанба куни ойнинг ўнида ўн тўрт куруҳ келиб, Колпий парганаларидин Чаркадада тушулди.

Тонгласи сешанба куни ойнинг олтисида Қарочанинг Ҳиндустоний чокари, Моҳимнинг Қарочаға битилган фармонини олиб келди-келадур эмиш. Менинг юртда ўз илигим била битиган парвона йўсуни била Лоҳур ва Беҳра ва ул навоҳидағиларни бадрақа тилабтур. Жумодил-аввал ойининг еттисида Кобулдин бу фармонни битигандур.

Чаҳоршанба куни етти куруҳ келиб, Одампур парганасига тушулди. Ушбу кун тонгдин бурун отланиб, ёлғуз тушлаб, келиб, Жўн дарёсида еттим. Жўнни ёқалаб, қуйиға юрудум. Одампур тўғрисиға етганда бир оролда ўрдунинг ёвуғида шомиёналар тиктуруб, маъжун ейилди. Ушбу кун Содиқ била Қулолни куштига солдук. Кулол даъво била келиб эди, Ограда кушти тутмоққа йўл кўфтини узр айтиб, йигирма кун муҳлат тилади. Қирқ-эллик кун муҳлатидин ўтти. Букун зарур бўлди — қушти тутти. Содиқ яхши кушти тутти, хили осон йиқти. Содиққа ўн минг танга ва эгарлик от ва бош-оёғ ва тугмалик чакман инъом бўлди. Бовужудким, Кулол йиқилиб эди, маъюс қилмай, анга ҳам сару пой ва уч минг танга инъом бўлди. Фармон бўлдиким, аробаларни ва қозонларни кемалардин чиқарғайлар. Йўл ясаб, ер тузатиб, аробаларни ва қозонларни чиқарғунча бу юртта уч-тўрт кун макс бўлди.

Душанба куни ойнинг ўн иккисида ўн икки куруҳ келиб, Каррага тушулди. Букун тахтиравон била келдим. Каррадин ўн икки куруҳ келиб, Карра парганаларидин Куряға туштук. Курядин секкиз куруҳ юруб, *Фатҳпур Асваға туштук, Фатҳпурдин секкиз куруҳ юруб[37], Сарой Мандоға тушулди. Ушмунда тушганда намоз хуфтан Султон Жалолиддин келиб, мулозамат қилди. Икки кичиккина ўғлини ҳам ўзи била олиб келди.

---

[36] Қ. б — Ҳамовалийда.

[37] Л. б. — тушган.

Тонгласи шанба куни ойнинг ўн еттисида секкиз қуруҳ келиб, Карра парганаларидин Дугдугийға Ганг ёқасиға тушулди. Якшанба куни Муҳаммад Султон мирзо ва Қосим Ҳусайн Султон ва Биҳўб Султон ва Турдика ушбу юртта келдилар. Душанба куни Аскарий ҳам ушбу юртта келиб, мулозамат қилди. Бу келганлар бори Гангнинг шарқий тарафидин келиб эдилар. Андоқ фармон бўлдиким, Аскарий била чериклар тамом Гангнинг ул юзи била-ўқ юругайлар. Ҳар ерда бу ўрду тушса, алар даҳи рўбарўда ул юзда тушгайлар.

Ушбу навоҳида эканда илгаридин мутаоқиб хабарлар келадур эдиким, Султон Маҳмудға бир лак афғон йиғилибдур. Шайх Боязид била Бибанни қалин черик била Сарвор тарафи йибориб, ўзи ва Фатҳхон Сарвоний Ганг ёқалаб, Чунор устиға келадур. Шерхон сурким, ўтган йил риоят қилиб, қалин паргана бериб, бу навоҳида қўюлуб эди, бу афғонларға киribтур. Шерхон ва яна бир неча умарони сувдин ўткарибтурлар. Султон Жалолиддиннинг киши Банорасни сахлай олмай, қочиб чиқибтур Сўзлари бу эмишким, Банорас қўрғонида басҳийларини қўюб, Ганг ёқасида келиб урушқайлар. Дугдугийдан кўчуб, олти куруҳ келиб, Карранинг уч-тўрт куруҳида Кусорда тушулди. Мен кема била келдим. Икки-уч кун бу юртта Султон Жалолиддиннинг зиёфати жиҳатидин турулди.

Одина куни Карра қалъасининг ичида Султон Жалолиддиннинг уйларига тушулди. Меҳмондорлиқ қилиб, бир пора ош ва таом тортти. Таомдин сўнг ўзига ва ўғлонлариға яктойи жома, нимча кийдурулди. Ўзининг истидъосидек улуғ ўғли — Султон Маҳмуд хитоби била мухотаб бўлди. Каррадин отланиб, бир куруҳча йўл келиб, Ганг ёқасиға тушулди. Шаҳрак бекким, Моҳим қошидин Гангга аввал келган юртта келиб эди, ушбу кун хат битиб, ушбу юрттин рухсат берилди. Хожа Калон Хожа Яҳёнинг набираси мендин битийтурган вақойиъни тилайдур эди, истиктоб қилдуруб эрдим, Шаҳракдин йиборилди.

Тонгласи шанба кўчуб, тўрт куруҳ келиб, Кўҳ туштук. Мен кема била-ўқ келдим. Тушар юрт ёвуқ экандур, эрта-ўқ келилди. Муддаттин сўнг кема ичида-ўқ ўлтуруб маъжун едук. Хожа Абдушшаҳид Нурбекнинг уйида экандур, аларни тиладук. Мулло Маҳмудни Мулло Алихоннинг уйидин тилаб келтурдук. Бир замон ўлтуруб, кема била ул юзга ўтуб, куштигирларни куштига солдук. Дўст Ясинхайрға буюрулдиким, паҳлавон Содиқ била тутмай, ўзгалар била миёнгирлиқ қилғай. Хилофи қоида буюрулдиким, аввал зўрроқларни миёнгирлиқ қилғай. Секкиз кишини яхши миёнгирлиқ қилди.

Намоз дийгарда Султон Муҳаммад бахши кема била ул тарафдин келди. Султон Искандарнинг ўғли Маҳмудхоннингким, бу ёғилар Султон Маҳмуд дерлар эди, бузулғонининг хабарини келтурди. Намоз пешин мундин борғон жосус бу ёғиларнинг бузулғонининг хабарини келтурур.

Икки намоз орасида Тожихон Сорангхонийнинг арзадошти ҳам жосус хабариға мувофиқ келур. Бу кайфиятларни Султон Муҳаммад[1] келиб арзға еткурди. Чунорни келиб муҳосара қилғон экандур. Озроқча уруш ҳам солғондур. Бизнинг келганимизнинг таққиқи хабарини топқоч, бузулғон йўсунлуқ андин қўпар. Банорасқа ўтган афғонлар ҳам изтироб била ёниб, сув кечарда икки кема ғарқ бўлуб, бир пора киши сувға борур.

Тонгласи олти куруҳ келиб, Пиёг парганаларидин Серовалийға *келилди. Мен кема била-ўқ келдим. Эсам Темур Султон била Тўхта Бўға Султон ярим йўлда кўрунишга тушуб, туруб эдилар, султонларни ҳам кемага тиладим. Тўхта Бўға султон яда қилғон экандур. Тун ел қўпуб, ёмғур ёғакиришти. Тавр хавое бўлди. Бу ҳаво маъжун емакка боис бўлди. Бовужудким, ўтган кун маъжун ейилиб эди, букун ҳам маъжун едук. Юртқа келиб, тонгласи юртта таваққуф қилилди.

Сешанба кун, ўрду тўғриси сабзалиқ орол бор экандур, кема била ўтуб, ул оролни сайр қилиб, бир паҳрда келиб, кемага кирдим. Отлиқ сайр қилурда дарё ёқасида ғофил борилғон жарнинг усти била ўттум. От дарз қилғон жарнинг устиға чиққач, жар учти, мен филҳол секраб, ўзумни ёқаға солдим, от ҳам учмади. Агар мен отнинг устида бўлсам эди, ғолиб бу эдиким, от била-ўқ учгай эдим. Ушбу кун Ганг дарёсини қўл солиб ўттим. Бир қўлни санадим, ўттуз уч қўл била ўттум, яна тинмай узуб, бу юзга ҳам ўттум. Бори дарёларни узуб, кечиб эдим, Ганг дарёси қолиб эди, намоз шом Ганг суйи Жўн суйининг қотилишиға етиб, Пиёг тарафи била кемани торттуруб, бир паҳр тўрт гирида ўрдуға келдим.

Чоршанба куни икки паҳрдин черик Жўн дарёсидин ўта кириштн. Тўрт юз йигирма кема эди.

Одина куни ражаб ойининг ғуррасида мен сувдин ўттум.

Душанба куни ойнинг тўртида Жўн ёқасидин Баҳор азимати била кўчулди. Беш куруҳ юруб, Лавойинға туштук. Мен кема била-ўқ келдим. Ушбу кунгача черик эли сувдин кечадур эди, зарбзанлиқ аробаларниким, Одампурдин кемалардин чиқарилиб эди, фармон бўлдиким, Пиёгтин яна кемага солиб, кема била келтургайлар.

Тушган юртта куштигирларни куштига солдук. Паҳлавон Лоҳурий киштибон била Дўст Ясинхайр кушти тутти. Қалин талашти, ташвиш била Дўст йиқитти. Иккаласига сарупо инъом бўлди.

Илгари ботқоқлик, болчиқлик ёмон сув бор эмиш, Тўс суйи дер эмишлар, гузар[39] кўрарга ва йўл ясарға икки кун бу юртта таваққуф бўлди. От ва тевага гузар юққорроқ топилди. Юклук ароба ул гузар-

[39] Қ. б. — Султон Маҳмуд.
*[39] Б. б. — бу катта текст тушган.

нинг нохамвор тошлари бор жиҳатидин чиқа олмас эмиш, юклук аробаларни фармон бўлдиким, андин-ўқ ўткаргайлар.

Панжшанба куни андин кўчуб, мен Тўс суйининг қотилишиғача кема била келдим. Қотилишидин кемадин чиқиб, отланиб, Тўс суйи юққори юруб, намоз дийгар ўрдуғаким, сувдин ўтуб тушуб эдилар, келилди. Букун олти куруҳ келилди. Тонгласи ул юртта мақом бўлди.

Шанба кўчуб, ўн икки куруҳ юруб, *Нилобға яна Ганг ёқосиға келилди. Андин кўчуб, олти куруҳ юруб[40], кентнинг юққори ёриға тушгук. *Андин етти куруҳ келиб, Нонупурға тушгук[41]. Ушбу юртта Чунордин Тожихон ўғлонлари била келиб, мулозамат қилди. Бу айёмда Муҳаммад бахшининг арзадошти келдиким, Кобулдин кўч ва уруғ таҳқиқ келадур эмиш.

Чоршанба куни ул юрттин кўчуб, Чунор қўрғонини сайр қилиб, Чунордин бир куруҳча ўтуб тушулди Пиёгдин кўчган айёмда вужудумда обила жароҳати пайдо бўлуб эди. Бу юртта бир Румий Румда эмди пайдо бўлғон муолажани қилди. Мурчни сафол қозонла қайнатти, жароҳатни анинг иссиқ бухориға туттум. Бухори камроқ бўла иссиқ суви била юдум, икки соати нужумийғача даранг бўлди. Ушбу юртта бир киши айттиким, ўрдунинг ёнидағи оролда шер ва карк кўрубтурлар. Сабоҳи ул оролни чаргаладук. Филларни ҳам келтуруб эди. Шер ва карк чиқмади. Чарга учидин бир саҳройи говмиш чиқибтур Букун тунд ел қўпти. Гард ва ғубор кўп ташвиш берди. Кемага етиб, кемага кириб, ўрдуға келдим. Ўрду Банорастин икки куруҳ юққорроқ тушуб эди. Чунорнинг навоҳисидағи жангалларда фил қалин бўлур эмиш. Бу юрттин бориб, фил овлар хаёлим бор эди. Тожихон хабар келтурдиким, Маҳмудхон Сун сувининг қошидадур. Бекларни чарлаб, ғаним устига илғамоқни машварат қилилди. Охир мунга қарор топтиким, узун-узоғ кўчуб, бедаранг-ўқ юрулгай. Андин кўчуб, тўққуз куруҳ юруб, Балва гузариға тушулди.

Ушбу юрттин душанба охшоми ойнинг ўн секкизида Тоҳирни Оградга йиборилди. Кобулдин келадурганларга қўнолға йўсунлуқ инъом бўлғон ёрмоқларнинг баротини олиб борди.

Ушбу кун кема била келдим, тонгдин бурунроқ кемага кирилиб эдиким, Гўй сувининг қотилишиғаким, Жўнпур суйидур, етиб кема била озроқча Гўй суйи юққори бориб, яна ёндим. Агарчи торғина сув эди, вале гузари йўқ эди. Ул юздаги черик эли кема била ва сол била ва от уздуруб ўтадур эдилар. Жўнпур суйининг қотилишидин бир куруҳ қуйироқ келиб, билтурғи юртниким, андин Жўнпурға борилиб эди, сайр қилдим. Мувофиқ ел сув юққоридин пайдо бўлди. Банголий кеманинг елка-

* [40] Л. б. — тушган.
* [41] Л. б. — тушган.

нини торттуруб, улуғ кемани ул кемага боғладилар, хили илдам келди. Ўрду Банорастин бир куруҳ юққорроқ тушуб эди, юртқа кундин икки гирий қолиб эдиким, етилди. Турмай кейинимизча келган кемалардин ботроқ келгани намоз хуфтанда келди.

Чунордин фармон бўлуб эдиким, Мўғулбек ҳар кўчта паймойиш таноби била тўғри йўлни таноб урғай. Ҳар қачонким, мен кемага кирсам, Лутфибек дарё ёқасини таноб урғай. Тўғри йўл ўн бир куруҳ экандур. Сув ёқаси ўн секкиз куруҳ. Тонгласи ул юртта тавақкуф бўлди.

Чаҳоршанба куни ҳамма кема била келиб, Ғозипурдин бир куруҳ қуйироқ тушулди. Панжшанба куни ўшул юртта Маҳмудхон Нуҳоний келиб, мулозамат қилди. Ушбу кун Жалолхон Баҳорхон Баҳорийнинг, Фаридхон Насирхоннинг, Шерхон сур яна Аловуддинхон сур ва яна бир неча афғон умароларининг арзадоштлари келди.

Ушбу кун Абдулазиз мирохўрнинг арзадошти келди. Лоҳурдин жумодил-охир ойининг йигирмасида битилгандур. Ушбу арзадошт битилган куни Колпий навоҳисидин йиборган Қарочанинг Ҳиндустоний чокари етар. Абдулазизнинг арзадоштида мазкур эдиким, Абдулазиз ва муқаррар бўлғонлар жумодил-охир ойининг тўққузида Нилобта кўчга ўтру борурлар. Абдулазиз Чонобқача била келиб Чоноботин айрилиб, Лоҳурға илгаррак келиб, бу арзадоштни йиборгандур.

Одина куни кўчулди. Мен кема била-ўқ билтурғи Чўса тўғрисидағи офтоб тутулғон ва рўза тутулғон юртни чиқиб сайр қилдим. Келиб кемага кирдим. Муҳаммад Замон мирзо ҳам кема била кейиндин келди. Мирзонинг ангизи била маъжун ейилди. Ўрду Қармнос суйининг ёқасида тушуб эди, бу Кармнос суйидин ҳиндулар кўп парҳез қилурлар эрмиш. Парҳезкор ҳиндулар бу сувдин ўтмай, кемага кириб, Ганг била бу сувнинг тўғрисидин ўттилар. Муътақадлари андоқдурким, бу сув кишига тегса, ибодатини зойиъ қилур. Важҳи тасмиясини ҳам ушмунга муносиб айттилар. Кема била келиб, озроқча Кармнос суйи юққори бориб, яна ёниб Гангнинг шимолий тарафи кечиб, сув ёқасида кемаларни турғуздук.

Йигитлар бир пора шўхлуқ қилдилар, бир пора куштигирлик қилдилар. Соқи Муҳсин даъво қилдиким, тўрт-беш кишини миёнгирлик қилурмен. Бир киши била тутти, йиқилаёзди. Иккинчиси Шодмон эди, Муҳсинни йиқти. Хижил ва мунфаил бўлди. Куштигирлар ҳам келиб, кушти туттилар.

Тонгласи шанба куни Кармнос суйининг гузарини кўра киши йиборган жиҳатидин бир паҳрға ёвуқ кўчулди. Мен отланиб гузар сори бир куруҳча Кармнос суйи юққори бордим. Гузар йироқ жиҳатидин яна ёниб, кема била-ўқ юртқа келдим. Ўрду Чўсадин бир куруҳ илгаррак тушуб эди.

Ушбу кун яна мурч дорусини қилдим. Бир нима иссиқроқ экандур, вужудим қабарди. Хили ташвиш торттим.

Илгари ботқоқлиқ кичикроққина сув бор экандур, йўлни ясамоқ учун, тонгласи ул юртта турулди. Душанба охшоми Абдулазиз йиборган Ҳиндустоний яёқнинг келтурган хатқа жавоб битиб йиборилди.

Душанба сабоҳи кема била келдим. Ел жиҳатидин кемаларни тортиб келтурдилар. Ўтган йил қалин ўлтурғон Баксара тўғрисидағи юртнинг рўбарўйига етиб, сувдин ўтуб ул юртни сайр қилилди. Дарё ёқасиға инарга зиналар қилилиб эди, ғолибо, қирқдин кўпрак, элликдин озроқ эди. Икки юққориғи зина қолибтур, ўзга барча зинани сув бузубтур. Кемага кириб, маъжун ейилди. Ўрдудин юққорироқ бир оролда кемани турғузуб, паҳлавонларни куштига солдук. Намоз хуфтан ўрдуға келилди.

Бултур ушбу ўрду тушган юртни Ганг суйидин мен дастак била ўтуб баъзи от, баъзи тева миниб келиб, сайр қилилиб эди. Ул кун афъюн еб эдим.

Тонгласи сешанба куни Каримберди ва Муҳаммад Али Ҳайдар Рикобдор ва Бобо шайх бошлиқларни икки юзча ўбдон йигитлар била бу мухолифлардин хабар олғали йиборилди. Ушбу юрттин Бангола элчига фармон бўлди, бу уч фасл сўзни арзадошт қилсун.

Чаҳоршанба куни Юнус Алини Муҳаммад Замон мирзоға йиборилдиким, Баҳор тарафидин истимзоже ҳосил қилғай. Сустроқ жавоб келтурди. Баҳор шайхзодаларининг кишиси арзадошт била Баҳорни ташлаб чиққанларнинг хабарини келтуруб эди.

Панжшанба куни Турди Муҳаммад ва Муҳаммад Али жанг-жангға *турк ва ҳинд умароси ва таркашбандийдин икки мингча чоғлиқ киши* қўшуб, Баҳор элига истимолат фармонлари битиб, рухсат берилди.

Хожа Муршид Ироқийни Баҳор саркориға девон қилиб, Турди Муҳаммадға қўшуб йиборилди.

Тонгласи Муҳамамд Замон мирзо Баҳор бормоқни қабул қилиб, Шайхи Зайн ва Юнус Алидин баъзи нима арзадошт қилиб, бир пора кишини кўмак йўсунлуқ тилабтур. Баъзи йигитларни Муҳаммад Замон мирзоға кўмак битиб, яна баъзиларни навкар этиб, шанба куни шаъбон ойининг ғуррасида бу уч тўрт кун ўлтурулғон юрттин кўчулди. Мен букун отланиб, Бўжпур ва Биҳияни сайр қилиб, келиб ўрдуға туштим.

Муҳаммад Али бошлиқларникиким, хабарға йиборилиб эди, йўлда бир пора кофирни босиб, Султон Маҳмуд ўлтурғон ерга етарлар. Султон Маҳмуд икки мингча киши экандур, бу қоровулнинг хабарини топиб, бузулуб, икки пилини ўлтуруб кўчар. Бир пилини қоровул йўсунлуқ қўйғон экандур, бу йигитлардин йигирма чоғлиқ киши етар, туруш бермай қочар. Неча кишисини тушуруб, бирини бош кесиб, бир-икки ўбдонни тирик келтурдилар.

Тонгласи кўчуб, кема била келдим. Бу юртта Муҳаммад Замон мирзо дарёдин ўтти. Мирзонинг ўтари ва кетари учун икки-уч кун бу юртта ўлтурулди.

Сешанба куни ойнинг тўртида Муҳаммад Замон мирзоға хосса бошоёқ ва камар шамшир ва тупчоқ ва чатр иноят қилиб, Баҳор вилоятиға юкундурулди. Баҳор саркоридин бир куруру йигирма беш лак холиса қилиб, девонлиғи Муршид Ироқийға уҳда бўлди.

Панжшамба куни ул юрттин кема била келдим. Бори кемаларни турғузуб, мен етгач, буюрдумким, кемаларни юрутуб, чарга била бир-бирига боғлағайлар. Дарёнинг арзидин ҳам кўп орттн. Бовужудким, тамом кема йиғилмайдур эди, баъзи ер паст, баъзи ер чуқур учун ва баъзи ер равон ва баъзи ер норавон учун ушбу йўсунлуқ ғалаба юрутуб бўлмади. Кемаларнинг чаргасига бир кирёл кўрунур. Бир балиқ кирёлнинг қўрқунчидин андоқ баланд сачрарким, бир кеманинг ичига келиб тушар. Тутуб келтурдилар.

Юртқа етганда кемаларга от қўюлди. Бурунғи бойри улуғ кемагаким, Оградa Санго ғазвидин бурунроқ тамом бўлуб эди, «Осойиш» от қўюлди. Ушбу йил черик отланурдин бурунроқ Оройишхон бир кема ясатиб пешкаш қилди. Ушбу келурда анга ҳам толор боғлаттим. Бу кемага «Оройиш» от қўюлди. Султон Жалолиддин тортқон кемага улуғроқ толор қилдуруб, бу толорнинг устида яна бир толор буюрулди, мунга «Гунжойиш» от қўюлди. Яна бир кичик жавкандилиқ заврақкаким, ҳар иш-куч учун ани йиборулур эди, бу заврақка «Фармойиш» от қўюлди.

Тонгласи одина куни кўчулмади. Муҳаммад Замон мирзонинг бори иш-кучи саранжом бўлуб, Баҳор азимати била бир-икки куруҳ ўрдудин айрилиб тушуб эди, ушбу кун келиб, мендин рухсат олди.

Икки жосус Бангола черикидин келиб дедиким, банголийлар Маҳдуми Олам бошлиқ Гандак суйининг ёқасини йигирма тўрт ерда қисмат қилиб, фасил қўпорадурлар. Султон Маҳмуд бошлиқ афғонларким, кўч ва уруқларини ўткарадурлар экандур, ўткали қўймай, ўзларига қўшубтурлар. Бу хабар келгач, чун уруш эҳтимоли бўлди. Муҳаммад Замон мирзони манъ қилдук. Шоҳ Искандарни уч-тўрт юз киши била Баҳорға йиборилди.

Шанба куни Дудунинг ва ўғли Жалолхон Баҳорхоннинг кишиси келди. Банголий буларни кўз боғи йўсунлуқ сахлар экандур. Мени деб, Банголийдин, зарброст урушуб, айрилиб сувдин ўтуб, Баҳор навоҳисиға етиб, мулозаматқа мутаважжиҳ эмиш. Ушбу кун Бангола элчиси Исмоил Митоға фармон бўлдиким, бурун битиб йиборган уч фаслнинг жавоби кеч битиладур: хат битиб йиборсунким, агар ихлос ва якжиҳатлиқ мақомидадурлар, худ ботроқ жавоб келса керак.

Якшанба оқшоми Турди Муҳаммад ва Жанг-жангнинг кишиси келди.

Чаҳоршанба сабоҳи шаъбон ойининг бешида бу тарафдин буларнинг қоровули етар, нариғи дарвозадин Баҳор шиқдори қочиб кетар.

Якшанба куни ул юрттин кўчуб, Орий парганасиға тушулди. Бу юртта хабар келдиким, лашкари Харид юз-юз эллик кема била Сару била Гангнинг қотилишида Сару сувининг нари юзида ўлтурғон эмиш. Чун Банголий била сулҳгуна бор эди, ҳамиша мундоқ ишларда тааммун жиҳатидин сулҳ ишини илгари тутулубтур. Агарчи беодоблиқ қилиб, келиб йўлимиз устида ўлтурубтур, вале дойимғи қоидани маръий тутуб, Бангола элчиси Исмоил Митоға яна Мулло Муҳаммад музаҳҳибни қўшуб, ўшул бурунғи уч сўзни айтиб, муқаррар бўлдиким рухсат берилгай.

Душанба куни Бангола элчиси мулозаматқа келиб эди, рухсатни анга айттурулди. Бу ҳам мазкур бўлдиким, ғаним дафъиға ул сари бу сари мутавважжиҳ бўлғумиздир. Сизларга тааллуқ ер ва сувға зарар ва осибе етмагусидур. Нечукким, ул уч фасл сўзнинг бири бу эди: лашкари Харидқа айтким, йўл устини қўюб, Харидқа келсун. Туркдин бир неча киши анга қўшалинг, Харид элига истимолат бериб, ерига келтурсунлар. Агар гузар бошидин кетмаса ва бу нодир муқобала сўзларин тарк этмаса, ҳар ёмонлиқ бошиға етса, ўзидин; ва ҳар ношойист қошиға келса, сўзидин кўрсун. Чоршанба куни Бангола элчиси Исмоил Митоға муътодий хилъат кийдуруб, инъом қилиб, рухсат берилди.

Панжшанба куни Шайх Жамолни Дуду била ўғли Жалолхонға истимолат фармонлар ва иноят сўзлари била йиборилди. Ушбу кун Моҳимнинг навкари келди. Боғи Сафодин нари Волийдин[42] айрилғон экандур. Хатлар келтурди.

Шанба куни Ироқ элчиси Мурод қўрчи қажарни кўрулди.

Якшанба куни Мулло Муҳаммад музаҳҳибқа муътодий ёдгорийларни топшуруб, рухсат берилди.

Душанба куни Халифани ва баъзи бекларни йиборилдиким, дарёнинг не еридин ўтарни мулоҳаза қилғайлар. Чоршанба куни яна Халифани икки сувнинг оралиғи кўра йиборилди.

Жануб тарафи Орий парганасининг ёвуғидағи нилуфарзор сайр қила отландим. Нилуфарзорни сайр қилурда Шайх Гўран нилуфарнинг янги тухум боғлағонини келтурди. Бу пистаға филжумла шабоҳати бор. Яхшиғина нима пуликим, нилуфар бўлғай, Ҳиндустоний «кавал какрий»дер, тухмини —«дуда». Андин Сўнни ёвуқтур дедилар. Бориб Сўнни тафарруж қилдук. Сўн суйи қуйи қалин дарахтлар кўрунди, дедиларким, Мунирдур. Шайх Шарафиддин Мунирийнинг отаси Шайх Яҳёнинг қабри андадур. Чун мунча ёвуқ етилиб эди, Сўйдин ўтуб, Сўн

[42] Қ. б. — Варосдин.

қуйи икки-уч куруҳ келиб, Мунирни сайр қилиб, боғоти била ўтуб, мазорни тавоф қилиб, Сўн ёқасиға келиб, ғусл қилиб, намоз пешинни эрта адо қилиб, ўрду сори мутаважжиҳ бўлдум.

Отлар семиз учун бир неча от қолди. Яна бир неча отлар олдараб эди, бир неча кишини қўюб, фармон бўлдиким, отлари толиққонларни йиғиб, отларини суғориб, тиндуруб, изтироб қилмай келгайлар. Агар мундоқ бўлмаса эди, хили от зойиъ бўлур эди.

Буюруб эдимким, Мунирдин ёнғонда бир киши Сўннинг ёқасидин отининг ҳар қадамини ўрдуғача санасун,— йигирма уч мингу бир юз санабтурким, қирқ олти минг икки юз қадам бўлғайким, ўн бир ярим куруҳдур. Мунирдин Сўнғача ярим куруҳ ёвушур. Ёниш ўн икки куруҳ. Борурда ул ён бул ён сайр қилиб борилди. Ўн беш-ўн олти куруҳ ва ўттуз куруҳға ёвуқ букун сайр қилилди. Кечанинг аввалғи паҳридин олти гирий бўлуб эдиким, ўрдуға келилди.

Тонгласи панжшанба куни Жўнпурдин Султон Жунайд барлос ва Жўнпурдаги йигитлар келдилар. Кеч қолғонлари жиҳатидин итоб ва хитоб қилиб, кўрушмадим. Қози Жиёни чарлаб кўруштум. Ушбу кун турк ва ҳинд умаросини машваратқа чарлаб, сув ўтар бобида жонки қилилди. Сўз мунга қарор топтиким, Ганг била Сару сувининг оралиғи баланд кўғарда Устод Алиқули қозон ва фаранги зарбзанни қуруб, қалин туфакандозлар била бу ердин уруш ангизи қилғай. Икки сув қотилишидин жузвий қуйироқ жазирадаким, Банголийнинг бир фил ва қалин кемаси турубтур, рўбарўйида Ганг сувининг Баҳор тарафидин Мустафо олот ва адавотини мукаммал ва муҳайё қилиб, урушға машғул бўлғай. Қалин туфакандозлар дағи мунинг била бўлғай. Муҳаммад Замон мирзо ва бу битилганлар[43] Мустафонинг орқасиға тушуб, кўмак бўлғайлар. Устод Алиқули била Мустафоға зарбзан отмоққа ва қозон қурмоққа, мўлжор қўпориб, ер ясамоқ учун қалин белдор ва каҳорға муҳассиллар тайин қилилди. Асбоб ва масолиҳ топмоққа ва йиғмоққа машғул бўлдилар. Салотин ва умаро ва хавонин илдам бориб, Ҳалдий пузаридин Саруни ўтуб, мўлжор қилғон вақт ул юздин мукаммал ва мустаид бўлиб, ғаним устига келгайлар.

Бу аснода Султон Жунайд ва Қози Жиё арз қилдиларким, секкиз куруҳ юққорроқ гузар бор эди. Рўбарў тайин бўлдиким, жолабонлардин бир-иккисини Султон Жунайд ва Маҳмудхон ва Қози Жиёнинг кишиларидин олиб бориб, пузарни кўргайлар. Агар гузар бўлса, анинг билаўқ кечилгай.

Эл орасида бу сўз бор эдиким, Банголий Ҳалдий пузариға ҳам киши тайин қилур ҳаёти бор эрмиш. Маҳмудхоннинг Искандар пурдаги шиқдорининг арзадошти келдиким, Ҳалдий гузарида элликча кема йи-

[43] Қ. б. — етганлар.

риб, киштибонларға музд берибмен, вале киштибонлар Банголийнинг келур овозасидин бисёр мутаваҳҳимдурлар.

Чун Сару сувидин гузар топилмоғи вақти эди, гузар кўра борғон кишиға таваққуф қилмай, шанба куни бекларни машваратқа чарлаб делимким, Искандарпур Чатурмукдин Уд ва Баҳройижғача Сару дарёсининг гузарлари тамом ерда эди. Мундоқ этиб ўлтурғунча, қалин фавжни тайин қилурбизким, Ҳалдий гузаридин кемалар била ўтуб, буларнинг устиға келгайлар. Алар келгунча Устод Алиқули ва Мустафо тўп ва туфак ва зарбзан ва фарангий била урушқа машғул бўлуб, чиқғайлар. Биз доғи Ганг дарёсидин ўтуб, Устод Алиқулиға кўмак тайин қилиб, мустаид ва мукаммал бўлуб туралинг. Гузардин ўтган фавж яқин етса, биз ҳам мундин уруш солиб, зўрлаб ўталинг. Муҳаммад Замон мирзо ва ул юзда тайин бўлғонлар Ганг дарёсининг Баҳор тарафидин Мустафо қошида, урушқа машғул бўлғайлар.

Сўзни мунга қўюб, Гангнинг шимолидағи черикни тўрт фавж қилиб, Аскарийға бошлатиб Ҳалдий гузариға йиборилди. Бир фавж Аскарий ўз навкари била яна бир фавж Султон Жалолиддин Шарқий яна бир фавж ўзбак султонлари Қосим Ҳусайн султон ва Бихуб султон ва Тонготмиш султон ва Маҳмудхон Нухоний Ғозийпурий ва Кўки, Бобо Қашқа, ва Тўлатиш ўзбак ва Қурбон Чархий ва Ҳусайнхон бошлиқ Дарёхонийлар, бир фавж Мусо султон ва Султон Жунайдким ва неким Жўнпур черики тахминан йигирма минг киши муҳассиллар тайин қилилдиким, ушбу кеча-ўқким, якшанба кечаси бўлғай, ул черикни отлантурғайлар.

Якшанба сабоҳи черик Гангдин ўта кириштн. Мен бир поста кемага кириб ўттум. Уч паҳр бўлуб эдиким, рўйзардларким, гузар кўра бориб эдилар, келдилар. Гузар худ топмайдурлар. Кемаларнинг ва тайин бўлғон фавжнинг йўлда учрағонининг хабарини келтурдилар.

Сешанба куни сув кечган ердин кўчуб, уруш ери қотилишиға бир куруҳ ёвуқ келиб тушулди. Узум бориб, Устод Алиқулининг фарангий ва зарбзан отмоғини тафарруж қилдим. Ушбу кун Устод Алиқули фарангий тоши била икки кемани уруб синдуруб, ғарқ қилди. Мустафо ҳам ул юздин фарангий тоши била икки кема уруб синдуруб, ғарқ қилди. Улуқ қозонни жанг жойиға элтиб, ерини ясамоққа Мулла Ғуломни муҳассил қўюб, бир пора ясавуллардин ва жалд йигитлардин анга кўмак тайин қилиб, ёниб келиб, ўрду тўғриси бир оролда маъжун едук. Бу охшом маъжуннок кемани хиргоҳқа яқин келтируб, кемада-ўқ такя қилдум. Бу охшом ғариб воқиа даст берди: Кечанинг уч посиға ёвуқ кемада сурон ва ғавғо чиқти. Чўҳралар — ҳар ким кеманинг бир йиғочини олиб, ур-ур деб қичқиришадурлар. «Фармойиш» кемаси мен такя қилғон «Осойиш» кемасининг ёнида эди. Бир тунқатор анда эди, уйқудин кўз очиб кўрарким, бир киши «Осойиш» кемасига илик қўюб чиқар хаёлидадур. Устига ташлар; сувга чўмуб, чиқарида тунқаторнинг бошиға

чопар; озроқча захм қилиб эди, сув сари-ўқ қочар. Ғавғо бу жиҳаттин экандур. Мунирдин келган кечаси ҳам кеманинг яқинида бир-икки* тун-қатор бир неча ҳиндустонийни қавлаб, икки[44] қилич ва бир ханжарларини келтуруб эди. Тенгри таоло сахлади.

Агар тиғи олам бижунбад зи жой,
Набурррад раге то нахоҳад худой[45].

Тонгласи чаҳоршанба куни «Гунжойиш» кемасига кириб, тош отар ерга яқинроқ келиб, ҳар кимни ҳар ишга тайин қилдим. Ўғонберди мўғул бошлиқ минг чоғлиқ йигитни йиборилиб эдиким, бир-икки-уч куруҳ юққорроқтин ҳар тавр қилиб сув кечгайлар. Булар боруруда Аскарийнинг ўрдуси тўғрисидин йигирма-ўттузча кема била Банголийлар ўтуб, қалин яёқ чиқиб, даст бурди кўрсатур хаёлида экандурларким, булар от солиб қочуруб, бир нечасини олиб, бошини кесиб, қалин кишини ўқлаб, етти-секкиз кема олурлар. Ҳам ушбу кун Муҳаммад Замон мирзо тарафидин ҳам бир неча кема билан Банголийлар ёриб чиқиб, уруш ангизи қилурлар. Ул тарафтин зўрлаб, Банголийларни қочуруб, уч кема кишиси сувға ғарқ бўлур. Бир кемани ушликлаб, менинг қошимға келтурдилар. Мунда Бобочўҳра яхши юруб зўрлар. Фармон бўлдиким, Ўғонберди алар олған етти-секкиз кема била Муҳаммад Султон, Якка Хожа, Юнус Али, Ўғонберди ва ул жамоатким, бурун ўтмакка муқаррар бўлуб эдилар, кемаларни кеч қоронғуда юққори тортиб ўтгайлар.

Ушбу кун Аскарийдин киши келиб эдиким, сувдин бебоқий ўттилар. Тонгла сабоҳиким панжшанба куни бўлғай, ёғи устига келурлар. Фармон бўлдиким, бу ўтганлар Аскарийға қўшулуб, ғаним устиға юругайлар. Намоз пешин устод қошидин киши келдиким, тош тайёр бўлубтур, не фармон бўлур? Фармон бўлдиким, бу тошни отсун, яна мен борғунча яна бир тошни тайёр қилсун.

Намоз дийгарда кичкина Банголий заврақка кириб мулжор қўпорғон ерга бордим. Устод бир навбат улуғ тош отти, яна бир неча фарангий отти. Банголийларнинг оташбозлиқ била шўҳрати бор эрди, бу навбат яхши синадук, бир ерни чоғ қилиб отмайдурлар, ҳар тавр била отадурлар.

Ушбу намоз дийгар буюрдукким, Сару дарёси била аларнинг олидин бир неча кемани тортиб ўткардилар. Кема тортар кишилар бетаҳоший ва бепаноҳ бир неча кемани тортиб ўткардилар. Фармон бўлдиким, Эсан Темур Султон, Тўхта Бўға Султон, Бобо Султон, Оройишхон, Шайх Гўран бу кемалар ўтган ерда туруб, кемани муҳофазат қилғайлар.

---

*[44] Л. б. — тушган.

[45] «Агар олам тиғи ўз жойидан қўзғолса, худо хоҳламаса, бирор томирни ҳам қирқолмайди».

Андин ёниб, бир поста ўрдуға келдим. Ярим кечага ёвуқ юқори тортадурғон кемалардин хабар келдиким, тайин бўлғон фавж илгаррак борди. Биз кемаларни тортиб борадур эдукким, Банголий кемаларни биз тортар ерни туюб, уруштилар. Бир кемачини оёғиға тош тегиб, оёғи синди, ўта олмадук.

Панжшанба сабоҳи мўлжордагилардин хабар келдиким, юққориғи кемалар тамом келдилар. Отлиқлари тамом отланиб, бизнинг келадурган фавжнинг рўбарўйиға мутаважжиҳ бўлдилар. Мен дағи илдам отланиб, охшом ўткарган кемаларнинг устига келдим. Киши чоптурулдиким, Муҳаммад Султон мирзо бошлиқ ўтмакка муқаррар бўлғонлар бетаваққуф ўтуб, Аскарийға қўшулсунлар. Эсан Темур Султон била Тўхта Бўға Султонким, бу кемалар устида эдилар, буюрдумким, ўтмакка машғул бўлсунлар. Бобо Султон муқаррар бўлғон ерда келмайдур эди, филҳол Эсан Темур Султон бир кема била ўттуз-қирқча навкари била отларини кеманинг ёнида ёлдаб ўттилар. Буларнинг кейинича яна бир кема ҳам равон бўлди.

Буларнинг ўтганини кўруб, банголийлар қалин яёқ буларға мутаважжиҳ бўлдилар. Эсан Темур Султоннинг етти-секкиз навкари отланиб, бу яёқларнинг ўтрусиға бориб, султон отланғунча тортқулашиб, отқулашиб яёқларни султон сариға торттилар. Мунгача Эсан Темур Султон ҳам отланди. Иккинчи кема ҳам кечти. Ўттуз-ўттуз беш отлиқ била қалин яёққа чопиб, яхши қочурди. Хили намоён иш қилди. Ул часп-часпон, бетаҳоший борчадин бурунроқ кечти. Иккинчи улким, қалин яёқнинг устига оз киши била яхши юруб қочурди. Тўхта Бўға Султон ҳам кечти. Кемалар пайдарпай кечмакка кириштилар. Лоҳурий ва Ҳиндустоний йўсунлуқ тўшидин дастак била ва даста қамиш била ўта кириштилар.

Бу ҳолатни кўруб, мўлжор тўғрисидағи қалин Банголий кемалари сув қуйи қочмоққа юз қўйдилар.

Дарвеш Муҳаммад сорбон ва Дўст эшик оға ва яна баъзи йигитлар мўлжор тўғрисидин ўттилар. Султонларға киши чоптурдумким, ўтганларни яхши йиғиб, ул ўтрудағи фавжға ёвуқ ета ёнидин юруб, ғанимға илик қўшунг, ўтганларни султонлар ўзларига қўшуб уч-тўрт тўп бўлуб, ғаним сари мутаважжиҳ бўлдилар.

Булар ёвуқ ета ғаним кишиси яёғини олиға солиб, ясолини бузмай юруй берур.

Аскарий била муқаррар бўлғон фавждин Кўки жамоати била етар. Ул тарафдин Кўки, бу тарафдин султонлар етиб, илик қўшарлар. Ғанимни тушура-тушура олиб, отлиқ тебрарлар. Басант Ров отлиқ муътабар кофирни Кўки, алар тушуруб, бошини кесарлар. Ўн-ўн беш кишиси анинг устига тушар, ўшанда-ўқ чопқуларлар. Тўхта Бўға Султон ғаниминг олидин бориб, чопиб, яхши қилич тегурур. Мўғул Абдулваҳҳоб ва

иниси ҳам қилич тепурурлар. Мўғул бовужудким, сув билмас, жиба била дарёдин от ёлдаб ўтар.

Менинг кемаларим кейин эди, кемаларга киши йибордим. «Фармойиш» кемаси илгаррак келди. «Фармойиш» кемасига кириб ўтуб, банголийларнинг юртларини сайр қилиб, «Гунжойиш» кемасига кириб, юққори ер боридин сўрдум.

Мир Муҳаммад жолабон арз қилдиким, Сару дарёси юққорроқдин ўткали яхшироқтур. Фармон бўлдиким, ул деган ердин черик эли ўтмакка машғул бўлғайлар.

Муҳаммад Султон мирзо бошлиқларғаким, ўтмакка фармон бўлуб эди, сув ўтарда Якка Хожанинг кемаси ғарқ бўлуб, Якка Хожа тенгри раҳматиға борди. Навкар ва вилоятини иниси Қосим Хожаға иноят қилдим.

Намоз пешинда нусл асносида султонлар келдилар. Таъриф ва ситойиш қилиб, иноят ва шафқатдин умидвор қилдим. Аскарий ҳам ушул аснода келди. Аскарийнинг аввал иш кўргани эди, шупуни яхши бўлди. Ул оқшом чун ҳануз ўрду кўчмайдур эди, бир оролда «Гунжойиш» кемасида такя қилдим.

Одина куни Сару дарёсининг шимолида Харид тавобии Нирҳун парганасининг Кундба[46] отлиқ кентида тушулди.

Якшанба куни Кўкининг жамоати била Хожипурға хабар олғали йиборилди. Шоҳ Муҳаммад Маъруфким, билтур келганида анга улуғ риоят қилиб, Соран вилоятини берилиб эди, неча қатла яхшилар борди. Отаси Маъруфни икки қатла урушуб босиб, тутуб эди. Султон Маҳмуд ғадр била Баҳорни олғонда, Бибан била Шайх Боязиднинг устига борғонда чора қила олмай, аларға қотилиб эди, бу фурсатта ҳам неча навбат арзадошти келиб эди. Эл орасида андин паришон сўзлар дерлар эди. Аскарий Ҳалдий гузаридин ўтгач-ўқ жамияти била Аскарийни келиб кўруб, Аскарий била банголийлар устига келди, ушбу юртта эканда келиб, мулозамат қилди.

Бу айёмда Шайх Боязид ва Бибандин мутавотир хабарлар келадур эди,— Сару дарёсини ўтар хаёлида эмишлар.

Ушбу фурсатта Санбалдин ажаб хабар келди: Али Юсуфким, Санбалда туруб, тавре забт ва рабт қилиб эди, ўзи ва бир мусоҳиб йўсунлуқ табиби бир кунда-ўқ тенгри раҳматиға борурлар. Санбалнинг забт ва рабти учун муқаррар бўлдиким, Абдулло Санбал забт ва рабтиға борғай. Одина куни рамазон ойининг бешида Абдуллоқа Санбалға рухсат берилди.

Чин Темур Султоннинг ушбу айёмда арзадошти келиб эдиким, муқаррар бўлғон бекларидин Кобулдин кўч келадурган жиҳатидин сул-

[46] Қ. б. — Кундана.

тонға қўшула олмайдурлар. Муҳаммадий ва яна баъзилар султон била юз куруҳча ер илғаб бориб, балужни яхши босибтурлар. Абдуллодин Чин Темур Султонға ва Султон Муҳаммад дўлдай ва Муҳаммадий ва баъзи андағи бекларга ва йигитларга фармон бўлдиким, Чин Темур Султон била Оградa йиғилиб, тайёр бўлуб турғайлар. Мухолифлар ҳар сари юзлансалар, ул сари мутаважжиҳ бўлғайлар.

Душанба куни ойнинг секкизида Жалолхон Дарёхоннинг набирасигаким, Шайх Жамолий бориб эди, бўлғон муътабар умароси била келиб, мулозамат қилди. Ҳам ушбу кун Яҳё Нуҳонийким, бурунроқ инисини йибориб, қуллуқ изҳори қилиб эди, сиёсат фармони бориб эди, келиб мулозамат қилди. Чун етти-секкиз минг нуҳоний ва афғон умидворлиқ била келиб эдилар, аларни навмид қилмай, Баҳордин бир курур холиса қилиб, эллик лак Маҳмудхон Нуҳонийға иноят қилиб, қолғонини ушбу Жалолхонға мусаллам тутулди. Бир курур хизматона ҳам қабул қилди. Бу ёрмоқнинг таҳсилиға Мулло Ғулом ясавулни йиборилди. Муҳаммад Замон мирзоға Жўнапур вилоятини берилди.

Панжшанба куни охшоми Халифанинг Ғулом Али отлиқ навкариким, Исмоил Митодин бурунроқ Шоҳзода Мунгирнинг Абулфатҳ отлиқ навкари била ул уч фасл сўзни элтиб эди, ушбу Абулфатҳ оталиқ била ҳамроҳ Шоҳзода Мунгирнинг ва Ҳасанхон лангар вазирнинг, Халифанинг битилган хатларини келтурди. Ул уч шартни қабул қилиб, Нусратшоҳ тарафини ўзига олиб, ислоҳ сўзини ораға солибтур.

Чун бу юруш боғи афғонларнинг дафъи учун эди, бу ёғилардин баъзини бошини олиб элттилар, баъзиси келиб, чокарлик ва қуллуқни қабул эттилар. Оз-оғлоқким қолиб эди, Банголийнинг дастгири эди. Ани Банголий ўзига олди. Пашкол ҳам ёвуқлашиб эди. Биз дағи анинг муқобаласида мазкур бўлғон шароит била ислоҳ сўзини битиб йибордук.

Шанба куни Исмоил Жилвоний, Одилхон Нуҳоний, Авлиёхон ишроқий, беш-олти умаро била келиб, мулозамат қилдилар. Ҳам ушбу кун Эсан Темур Султон била Тўхта Бўға Султонға жулду камар шамшир ва камар ханжар жибалар ва хилъатлар ва тупчоқ отлар ва Эсан Темур Султонға *Норнул парганасидин ўттуз олти лак ва Тўхта Бўға Султонға[47] Шамсобод парганасидин ўттуз лак иноят қилиб, юкундурулди.

Душанба куни ойнинг ўн бешида Баҳор ва Бангола тарафидин хотирни жамъ қилиб, Сару дарёси ёқасидағи ва Кўндба[48] навоҳидағи юрттин Бибан ва Шайх Боязид ҳаромхўрнинг дафъи шарриға азм-жазм қилиб кўчтук. Ора икки қўнуб, чаҳоршанба Чатурмук, Искандарпурнинг Чупора отлиқ пузари устига тушулди. Ушбу кундин эл ўтмакка машғул бўлдилар. Бу ҳаромхўрлардин мутавотир хабар кела бошладиким, Сару

[47] Л. б. — тушган.

[48] Қ. б. — Кундана.

била Гагардин ўтуб, Лакнав сари мутаважжиҳдурлар. Буларнинг гузар бандлиғиға турк ва ҳинд умаросидин Султон Жалолиддин Шарқий, Алихон Фармулий, Турдика, Низомхон Биёний, Тўламиш ўзбак, Қурбон Чархий, Ҳасанхон[49] Дарёхоний бошлиқларни тайин қилиб панжшанба охшоми рухсат берилди.

Ушбу охшом таровиҳдин сўнгра бир пос ва беш гирий бўлуб эдиким, пашкол булутлари қайнаб, бир замоннинг ичида андоқ тўфон бўлуб, қаттиқ ел қўптиким, йиқилмағон чодир кам қолди. Мен хиргоҳ ичида китобат қиладур эдим, коғаз ва ажзони йиғиштурғунча фурсат бўлмади, хиргоҳни пешхона била-ўқ менинг бошимға йиқти. Хиргоҳ тунглуги реза-реза бўлди. Тенгри сахлади, осебе етмади. Китоб ва ажзо ғарқ ўл бўлди. Ташвиш била йиғиштурулди. Сақарлот кат зайлучасиға чирмаб, кат остиға қўюб, устига гилемларни ёптук. Икки гирийдин сўнг таскин топти. Тўшакхона чодирин тиктуруб, шамъ ёқтурди. Машаққат била ўт ёндуруб, тонг отғунча уюхламай, авроқ ва ажзонинг қурутмоғиға машғул эдук.

Панжшанба куни мен сувдин кечтим. Одина куни отланиб, Харид ва Искандарпурни сайр қилилди. Ушбу кун Абдулло била Боқий Лакнавнинг олилғонини битиб эдилар. Шанба куни Кўкини жамоати била илгаррак йиборилдиким, Боқийға бориб қўшулғай. Якшанба куни Султон Жунайд барлосни ва Ҳасан Халифани ва Мулло Опоқнинг жамоатини ва Мўмин атканинг оға-инисини рухсат берилдиким, бориб Боқийға қўшулуб, мен етгунча иликдин келурларини тақсир қилмағайлар.

Ушбу намози дийгар Шоҳ Муҳаммад Маъруфқа хосса хилъат ва тўпчоқ иноят қилиб, руҳсат берилди. Билтурғи дастур била Соранни важҳиға ва Кундлани таркашбанд сақламоғиға иноят қилилди. Ҳам ушбу кун Исмоил Жилвонийға Сарвордин етмиш икки лак важҳ иноят қилиб, хосса хилъат ва тупчоқ от иноят қилиб, рухсат берилди. Аловулхон Нуҳон бошлиқ анинг била келганларга ҳам Сарвордин важҳ тайин қилиб, рухсат берилди. Муқаррар андоқ бўлдиким, ҳар қайсининг бирорини ўғли Оградa ҳамиша мулозаматта бўлғай. «Гунжойиш» ва «Оройиш» кемасини яна икки Банголий кемаси билаким, бу навбат тушган кема Бангола кемаларидин интихоб қилилиб эди, банголийларға уҳда қилилдиким, Тирмуҳоний била Ғозипурға элтгайлар. «Осойиш» била «Фармойиш» кемасига фармон бўлдиким, Сару юққори ўрду била ҳамроҳ элтгайлар.

Баҳор ва Сарудин хотирни жамъ қилиб, душанба куни Чатурмукнинг Чўпора гузаридин Уд тарафи Сару ёқалай кўчилди. Ун куруҳча йўл келиб, Фатҳпурнинг тавобиндин Қилира[50] деган кентнинг ёнида

[49] Қ. б. — Ҳусайнхон.

[50] Л. б. — Калпуҳра ه كلپهر

Сару ёқасида тушулди. Эрта кўчганлар озиқиб, Фатҳпурнинг улуғ кўлига борибтурлар. Бир неча кишини чоптурулдиким, яқиндағи элни ёндурғайлар. Кичик Хожани йиборилдиким, кўл ёқасида қўнуб, анда тушган черикни тонгласи келтуруб, ўрдуға қўшғай. Эрта андин кўчуб, ярим йўлда «Осойиш» кемасига кирдим. Юққори юртғача торттуруб келдим. Йўлда Шоҳ Муҳаммад девонанинг ўғликим, Боқи қошидин келиб эди, Халифа келтурди — Лакнав хабари таққиқ бўлди.

Шанба куни рамазон ойининг ўн учида уруш солурлар. Уруш била ҳеч иш қила олмаслар. Уруш асносида йиғиштурғон хас ва капа ва жариға якбора ўт туташур, андоқким, қўрғон ичи танурдек тафсон бўлур, фасил устида юра олмаслар. Қўрғонни олурлар. Икки-уч кундин сўнг бизнинг қайтғон[51] хабаримизни топиш, Далмуд сари кўчарлар. Бу кун ҳам ўн куруҳча йўл келиб, Секрий парганасининг Жалисир отлиқ кентининг ёнида Сару ёқасиға тушулди.

Чаҳоршанба отнинг осойиши учун ул юртта мақом бўлди. Шайх Боязид ва Бибанни баъзилар дедилар эдиким, Гангдин ўтуб, Чунор ва Жўн навоҳиси била ўзларини басҳимиларига[52] тортар хаёллари бор эмиш. Бекларни чорлаб, машварат қилиб, андоқ сўз бўлдиким, Муҳаммад Замон мирзо ва Султон Жунайд барлоским, Жўнапур ивазиға Чунорни ва яна баъзи парганотни топиб эдилар. Маҳмудхон Нуҳоний, Қози Жиё, Тожихон Сорангхоний бориб, Чунорда мухолифларнинг йўлини тўсқайлар.

Тонгласи панжшанба куни эрта кўчуб, Сару дарёсидин айрилиб, ўн бир куруҳ йўл келиб, Парсарудин ўтуб, Парсарунинг ёқасида тушулди. Бекларни чарлаб, машварат қилиб, Эсан Темур Султон, Муҳаммад Султон мирзо, Тўхта Бўға Султон, Қосим Ҳусайн Султон, Бихўб Султон, Музаффар Ҳусайн Султон, Қосим Хожа, Жаъфар Хожа, Зоҳид Хожа, Жонбек, Аскарий навкарлари била, Кичик Хожа, Ҳинд умаросидин Оламхон Колпий, Маликдод Кароний, Родуйи Сарвоний бошлиқларни тайин қилилдиким, Боязид ва Бибаннинг кейинча Далмут тарафи черикдин айрилиб, илдам борғайлар.

Ушбу Парсаруда кеча таҳорат қиладур эдим, шамъ ёруғиға қалин балиқлар йиғилиб, сув юзига чиқтилар. Мен ва яна ёвуғумдағилар илик била қалин балиқ туттук.

Одина куни Парсарунинг бир шох обининг бошиға тушулди. Хили иничка сув эди. Черик элининг убур ва муруридин тағайюр топмағай деб, юққорисини бўғдуруб, бир даҳи-дардаҳ бўлғон ерини таҳорат учун ясаттим. Бисту ҳафтум[53] кечаси ушбу юртта бўлди.

---

[51] Л. б. — қолғон.

[52] Қ. б. — била юзлати сипоҳиларига.

[53] **Бисту ҳафтум — йигирма еттинчи (рамазон ойининг бу кечаси қутлуғ ҳисобланади, шунинг учун бу кечани алоҳида қайд этган).**

Тонгласи бу сувдин айрилиб, Тўс сувини ўтуб тушулди. Якшанба куни ҳам ушбу сув ёқасиға туштук.

Душанба куни ойнинг йигирма тўққузида ушбу Тўс сувининг ёқасида манзил эди. Бу охшом бовужудким, ҳаво яхши соф эмас эди, бир неча киши ой кўрдилар. Қози қошида гувоҳлиқ бердилар, ой боши собит бўлди.

Сешанба сабоҳи ийд намозини ўтаб отланилди. Ўн куруҳ йўл келиб, Тойикнинг бир куруҳида Гўй сувининг ёқасида туштук. Намоз пешинга ёвуқ маъжун иртикоб қилилди. Шайх Зайн ва Мулло Шиҳоб ва Ҳонд Амирга буғина байтни йибориб тиладук:

Шайху Мулло Шиҳобу Хонд Амир,
Келинг уч-уч, икки-икки, бир-бир.

Дарвеш Муҳаммад ва Юнус Али ва Абдулло ҳам бор эдилар. Намоз дийгар куштигирлар кушти туттилар. Чаҳоршанба куни ул юртта мақом эди. Чоштқа ёвуқ маъжун ейилди. Малик Шарқким, Тожихонни Чунордин чиқорғали бориб эди, букун келди. Букун куштигирлар кушти туттилар. Паҳлавон Удийким, бурун келиб эди, бу фурсатта келган Ҳиндустоний куштигир била курашиб йиқти. Яҳё Нуҳонийға ўн беш лаклик ер Сарвордин важҳиға бериб, сарупо кийдуруб, рухсат берилди.

Тонгласи ўн бир куруҳ йўл келиб, Гўй сувидин ўтуб, ушбу сув ёқасида тушулди. Илғор борғон султонлар ва беклардин андоқ хабар топилдиким, Далмудға бориб, ҳанўз Ганг дарёсидин ўтмайдур эмишлар. Аччиғланиб фармонлар йиборилди: Ганг дарёсидин тез ўтуб, ёғининг сўнгиға юруб, Жўндин ҳам ўтуб, Оламхонни[54] ўзингизга қўшуб жаҳд қилиб, ёғиға илик қўша кўрунг.

Ушбу сувдин ора икки қўнуб, Далмуд келилди. Ганг дарёсидин гузар била аксар черик эли ушбу кун-ўқ ўттилар. Ўрдуни ўткариб, гузардин қуйи оролда маъжун ейилди. Черик эли жонолигон[55] жиҳатидин сувдин ўтуб тушган юртта бир кун мақом бўлди. Боқи Тошкандий Уд черики била ушул кун келиб, мулозамат қилди.

Ганг сувидин ора қўнуб, Гуворанинг ёнида Аринд сувининг ёқасиға тушулди. Далмуддин Гувора йигирма икки куруҳ чиқти.

Панжшанба куни ул юрттин эрта кўчуб, Одампур парганасининг олиға тушулди. Мухолифларнинг сўнгига ўтмоқ учун бурунроқдин жолабонлардин бир-иккини Колпий йиборилиб эдиким, бўлғон кемаларни келтургайлар. Ушунда тушган охшом бир пора кема келди. Дарёдин гузар ҳам топилди. Юртнинг пургардлиғидин оролда-ўқ ўлтурдум. Неча кунким авда эдим, кеча-кундуз оролда-ўқ бўлур эдим. Мухолифлардин

[54] Қ. б. — Алихон.
[55] Қ. б. — жонокиган.

таққиқ хабар келмаган учун Боқи шиғовулни Уддағи йигитлар била сув кечуруб, ёғидин хабар олғали йиборилди.

Тонгласи жумъа намоз дийгари Боқибекнинг навкари келди. Шайх Боязид ва Бибаннинг қоровулини босиб, Мубораккхон Жилвоний отлиқ ўбдон кишисини ва яна бир неча кишисини ўлтуруб, бир неча бош ва бир тирик йиборибтур. Сабоҳи Шоҳ Ҳусайн бахшиким, Боқи била бориб эди, келди. Қоровулни босганини ва андағи хабарларни машруҳ арз қилди. Ушбу охшомким, якшанба кечаси ва ойнинг ўн учи бўлғай, Жўн дарёси кирди, андоқким, сабоҳи бу оролни дуруст сув бости. Бир ўқ отими қуюроқ яна бир оролға бориб, чодир тикиб ўлтурдум.

Душанба куни илғор борғон султонлар ва беклар қошидин Жалол Тошкандий келди, илғор хабарини топиб, Шайх Боязид ва Бибан Маҳуба парганасидин қочибтурлар.

Чун пашкол етишиб эди ва беш-олти ой черик черикlаб, черик элининг от ва улоғи хароб бўлуб эди, борғон илғор султонларға ва бекларгa фармон бўлдиким, Огра ва ул навоҳидин тоза зўр илғор келгунча, етган ерда таваққуф қилғайлар.

Ушбу намоз дийгар Боқи шиғовул била Уд черикига рухсат берилди. Мусо Маъруф Фармулийким, черикдин ёниб, Сару дарёсидин ўтганда келиб, мулозамат қилиб эди, ўттуз лаклик паргана Амраҳордин важҳиға тайин қилиб, хосса бош-оёқ ва эгарлик от иноят қилиб, Амраҳорға рухсат берилди.

Бу тарафлардин хотиржам қилиб, сешанба кечаси уч пос ва бир гирийдин сўнг илғор тариқи била Оградга мутаважжиҳ бўлдук. Тонгласи ўн олти куруҳ йўл келиб, тушга ёвуқ Колпий тавобиидин Балодар деган парганада тушланиб, отға арпа бериб, намоз шом андин отланилди. Бу кеча ўн уч куруҳ йўл юруб, уч поста Колпий парганаларидин Сўгандпурға Баҳодурхон Сарвонийнинг гўрхонасиға тушуб уюхлаб, намоз бомдодни ўтаб, андин тебрадук. Ўн олти куруҳ келиб, кун тушта Атоваға еттук. Маҳди Хожа ўтру келди. Кечанинг бир посида андин отланиб, йўлда озроқча уюхлаб, ўн олти куруҳ йўл келиб, Робирийнинг Фатҳпуриға туш тушулди. Эрта намоз пешин Фатҳпурдин отланиб, ўн етти куруҳ йўл юруб, кечанинг икки посида Огранинг «Ҳашт беҳишт» боғиға тушулди.

Тонгласи одина куни Муҳаммад бахши ва баъзилар келиб, мулозамат қилдилар. Намоз пешинга ёвуқ Жўндин ўтуб, Хожа Абдулҳаққа мулозамат қилиб, қалъа бориб, амма бегимларни кўрдум.

Балхий полизкорни қовун эккали қўюлуб эди. Бир неча қовун сақлағон экандур, келтурди. Хили яхшиғина қовунлар эди. Бир-икки бута ток «Ҳашт беҳишт» боғида эктуруб эдим, анинг ҳам яхшиғина узумлари бўлуб эди. Шайх Гўран ҳам бир сабад узум йибориб эди, ёмон эмас

эди. Ҳиндустонда қовун, узумнинг мунча бўлуридин филжумла хурсандлиғе бўлди.

Якшанба кечаси икки пос бор эдиким, Моҳим келди. Биз черикка жумодил-аввал ойининг ўнида отланиб эдук, ғариб умури иттифоқий воқиъ бўлубтурким, булар ҳам Кобулдин ушбу кунда чиққан экандурлар. Панжшанба куни зилқаъда ойининг ғуррасида улуғ девонхонада девон ўлтурғонда Ҳумоюннинг ва Моҳим пешкашларин торттилар. Ушбу кун Мағфур девоннинг бир навкарин юз эллик каҳорға[56] музд бериб қовун ва узум ва мева учун Кобулға йиборилди.

Шанба куни ойнинг учида Ҳиндубекким, Кобулдин бадраға бўлуб келиб эди, Али Юсуф ўлган учун, Санбалға йиборган экандурлар, келиб, мулозамат қилди. Ҳисомиддин Али Халифа ҳам Алвордин ушбу кун келиб, мулозамат қилди.

Тонгласи якшанба куни Абдуллоким, Тирмуҳонийдин Али Юсуф ўлган жиҳатидин Санбалға йиборилиб эди, келди.

Кобулдин келгучилардин андоқ масмуъ бўлур эдиким, Шайх Шариф Қаробоғий Абдулазизнинг иғвосидин ноҳаводорлиғидин қилмағон зулм ва ўтмаган бидъатларни бизга иснод қилиб, маҳзарлар битиб, Лоҳур аймасининг отларини таклиф била битиб, маҳзарнинг саводини шаҳрларга йибориб, баҳс қилур хаёли бор. Абдулазиз дағи неча ҳукмни эшитмай, анвои ношойист ақвол ва нобойист афъол андин содир бўлубтур. Бу жиҳатлардин якшанба куни ойнинг ўн бирида Қанбар Али арғунни йиборилдиким, Шайх Шарифни ва Лоҳур аймасини ва савдарийларини ва Абдулазизни даргоҳиға олиб келтургай.

Панжшанба куни ойнинг ўн бешида Тижорадин Чин Темур Султон келиб, мулозамат қилди. Ушбу кун паҳлавон Содиқ била Улуғ Удий қуштигир қушти туттилар. Содиқ нимкора йиқти. Хили ташвиш тортти.

Душанба куни ойнинг ўн тўққузида қизилбош элчиси Мурод қўрчиға мурассаъ камар ханжар ва муносиб хилъат кийдуруб, икки лак танга иноят қилиб, рухсат берилди.

Бу кунларда Сайид Машҳадий Гувалёрдин келиб, Раҳимдоднинг ёғилиқ ангизини арз қилди. Халифанинг навкари Шоҳ Муҳаммад муҳрдорни йиборилди. Ғалаба насиҳат омиз сўзлар битиб йиборилди. Бориб, бир неча кундин сўнгра ўғлини олиб келди. Агарчи ўғли келди, вале ўзининг келур хаёли йўқ эди. Аннинг рафъи таваҳҳуми учун Нурбекни сешанба куни зилҳижжа ойининг бешида Гувалёрға йиборилди. Неча кундин сўнг Нурбек келиб, Раҳимдоднинг қилғон истидъоларини арз қилиб, муддаосидек фармонлар буткариб йиборур ҳолатга бир навкари келиб арз қилдиким, мени ўғлини қочурғали йибориб тур, келур хаёли йўқтур. Бу хабар келгач, филҳол Гувалёр устига отланмоқ бўлдук. Ха-

[56] Қ. б. — корбор.

лифа арзға еткурдиким, яна бир навбат мен насиҳат омиз хат битиб йиборай, шоядким ислоҳқа келгай. Бу маслаҳат учун Шиҳобиддин Хисравни йиборилди.

Панжшанба куни мазкур ойнинг еттисида Атовадин Маҳди Хожа келди. Ийд куни Ҳиндубекка хосса бош-оёқ, мурассаъ камар шамшир ва тупчоқ иноят бўлди. Ҳасан Алиғаким, туркман орасида Чиғатойға машҳурдур, бош-оёқ ва мурассаъ камар ханжар ва етти лаклик паргана иноят бўлди.

ВАҚОЙИИ САНАИ СИТТА ВА САЛОСИНА ВА ТИСЪА МИА

Сешанба куни муҳаррам ойининг ўн учида Гувалёрдин Шиҳобиддин Хисрав била шайх Муҳаммад Ғавс Раҳимдоднинг шафоати учун келди. Чун дарвеш ва азиз киши эди, Раҳимдоднинг гуноҳини аларға бағишлаб, Шайх Гўран[2] била Нурбекни Гувалёрға йиборилдиким, Гувалёрни буларға топшуруб[3],...

---

[1] Тўққиз юз ўттиз олтинчи (1529) йил воқиалари.

[2] Қ. б. — «Гўран» йўқ.

[3] Ҳар икки босмада ҳам асар мана шу «топшуруб» сўзига келиб узилиб қолади. Бундан кейинги парчаларни эса, Қозон босмасидан олиб илова қилинди. Бу парчанинг ҳам бош томони тушиб қолган. Бу парчалар Л. б. да йўқ.

...Буларнинг кўмакига йибордук. Сўнгра Муҳаммад Али жанг-жангни йиборилди. Илгари тайин бўлғон Мулло Муҳиб Алилар етгунча, Абдулазиз аларни тебратиб, туғини олиб, Мулло Неъмат ва Мулло Довуд ва Мулло Опоқнинг иниси ва яна бир нечани олиб, шаҳид қилган экандурлар. Булар етгач, Зоҳир Табарий Муҳиб Алининг тағойиси чопар, кўмак етмас, Зоҳирни ўшанда-ўқ олурлар, Муҳиб Али ҳам уруш асносида йиқилур. Болту кўндалондин кириб, Муҳиб Алини чиқарур. Бир куруҳгача буларнинг кейинича келурлар. Муҳаммад Али жанг-жангни қароси пайдо бўлғач, турарлар. Бизга паё-пай хабар келдиким, ғаним кишиси ёвуқ келди. Жиба кийиб, отларға кечим солиб, яроғланиб чопа отландуқ. Буюрдумким, аробаларни тортиб келтиргайлар. Бир куруҳ келдук. Ғаним кишиси ёнған экандур.

Дарё(йи) Хўрда улуғ кўл эди, сув маслаҳатиға ушбу ерда тушулди. Аробаларни илгари мазбут қилиб, занжирлар била аробаларни гирдини беркуттук. Ва Роно Санго бениҳоятлиқ қўл ва қўшуни била оёқ илгари қўйдиким, Ҳиндустон қоидаси била юз мингни бир лак ва юз лакни бир курур дерлар, анинг қўл ва қўшуни минг икки лакка етиб эрди. Нечукким, вилояти ўн курурга етиб эрдиким, бир лак отлиғнинг жойи ва авқот гузари бўлғай. Ва кўпинча бош ва бошлиғким, ҳаргиз ҳеч маъракада анга имдод қилиб, итоат ва байъатлиғлари йўқ эрди, анга қўшулуб, фармонбардор бўлуб эрдилар.

Анинг черикининг тафсили будурким, Салҳдиким, Ройсин ва Сорангпурни ҳукуматлиғи анда эди, ўттуз минг отлиққа ер ва суйи бор эрди. Ва Ровул Удий Синг Ногрий ўн икки минг отлиқ ва Ҳасанхон Мевотийким, Мевотни ҳокимлиғи анда эди, ўн икки минг ва Баҳодур Хамлойдарий тўрт минг ва Сатирди Қаҳжий олти минг ва Жармал Парам Дев ва Мерта ҳокими тўрт минг ва Бир синг Дев Жуҳон тўрт минг ва Сўлтон Искандарни ўғли Маҳмудхон агарчи вилояти йўқ эрди, сардорлиғ ҳавасиға ўн икки минг отлиғ ўзи била сахлар эрди. Ҳосил будурким, мухолиф минг икки лак кишига тортар эрди.

Ва мухолифларнинг келури бизни масомиимизга етишти, ўз фикримизни қилиб, ўшул равиш била ясов ясадукким, ғулга мавкиби хоссимиз мутамаккин бўлуб, ўнгга Чин Темур Сўлтон ва Мирзо Сўлаймон ва Хожа Дўстхонд ва Юнус Али ва Шоҳ Мансур барлос ва Дарвеш Муҳаммад сорбон ва Абдулло китобдор ва Дўст эшик оқа ўзга умаролар била муқаррар қилдук. Ва сўлга султон Баҳоуддин Баҳлул Лудийни ўғли Аловиддин ва Шайх Зайн Хофий ва Амир Муҳиб Аликим, Низомиддин Али халифани ўғли эрди ва Турдибекким, Қўчбекни иниси эрди ва Шер Афганким, Қўчбекни ўғли эрди ва Оройишхон ва Хожа Ҳусайн ва ўзга халқимиз била тузадук. Ва бронғорга ўзумиз бўлуб, Ҳиндустон умароларидин Хонихонон ва Диловархон ва Маликдод Қароний ва Шайх

Гўрандек кишиларни хизматимизга сахладук. Ўнгга Қосим Ҳусайн султон ва Аҳмад Юсуф ўғлон ва Ҳиндубек қавчин ва Хисрав кўкалтош ва Қивомбек ва Ўрдушоҳ ва Вали Хозин ва Қароқўзи ва Мирқули Сийстоний ва Хожа Паҳлавон Бадахший ва Абдушукурни ва Малик Қосим Бобо Қашқани, инисини ўзга мўғул баҳодирлари билан тайин бўлдилар ва сўнгга Мирҳама ва Муҳаммадий кўкалтош ва Хожаги Асад бир неча йигитлар билан номзад бўлдилар. Ва Жвонғори майманат осорға Маҳди Хожани ва Муҳаммад Султон мирзо ва Маҳди Султонни ўғли Одил Султон ва Абдулазиз мирохўр ва Муҳаммад жанг-жанг ва Қутлуққадам қаровул ва Шоҳ Ҳусайн Боракий ва Жонбек атка ва Ҳиндустон умароларидин Жалолхон ва Камолхонким, Султон Аловуддинни ўғлонларидин эрдилар ва Алихон, Шайхзода Фармулий ва Низомхон Биёна ва Мўъмин атка ва Рустам туркман ичкилар билан ва ўзга баҳодирлар ва ғозийлар ихлос ниход билан урушга бел боғладилар.

Ва Низомиддин Али халифани ғазоти Рум дастуридек, буюрулдиким, милтиқчилар ва раъдандозларким, черикимизни олдида эдилар, аларнинг паноҳи учун аробаларни келтуруб, занжир билан боғладилар. Ва Султон Муҳаммад бахшини буюрулдиким, рўбарўда туруб, ҳар не хотирга келса фармон қилғаймиз ва ул ясавуллар ва тавочиларга буюргайким, бошлиғларга еткузгайлар ва чун черикни урушда тартиб берилди, бош ва бошлиғлар улуси билан бориб, ўрунларига турдилар. Андин сўнгра фармон бўлдиким, ҳеч киши ўрнидин тербанмасун ва берухсат майдонга бориб, муҳораба қилмасун, то биздин фармон бўлмаса.

Ва кундин бир поси ўтуб эрдиким, жвонғор ва бронғор андоқ уруш бўлдиким, зилзила заминда ва валвала замонда тушти. Ва ёв бизни бронғор тарафидин тербаниб, Хисров кўкалтош ва Малик Қосим ва Бобо Қашқаға ҳамла қилдилар. Ва Чин Темур Султонни буюрдукким, *аларнинг кўмакига етсун. Ва ул мардона ишлар қилиб, ёвни қувлаб,* ясовулни бузуб, ғулини яқинига еткузди. Ва бу фатҳининг жулдуси анинг отига муқаррар қилдук ва Мустафо Румийни буюрдукким, ғулдин аробаларни илгари элтиб, милтиқ ва зарбзан билан андоқ мухолифни лашкарини дарҳам урдиким, баҳодирларнинг кўнгулларидин қаронғу кўтарилди. Ва кўп ёвнинг танаси мазаллат тупроғиға тушуб, фано бодиға йиборилди.

Валекин воқиа андоқ эдиким, Роно Сангонинг черики кейинидин саф-саф келур эрдилар. Мен ҳам кишиларимни яхшиларини теріб-териб бир-бирини кейинидин кўмакка йиборур эрдим. Аввал Қосим Ҳусайн Султон ва Аҳмад Юнус ва Қивомбекни буюрдум. Андин сўнг Ҳиндубек қавчинни фармон бердим ва андин сўнгра Муҳаммад кўкалтош ва Хожаги Асадни ҳукм қилдим, андин сўнг Юнус Али ва Шоҳ Мансур барлос ва Абдулло китобдор ва аларнинг кейинидин Дўст эшик оқани

ва Муҳаммад Халил ахтабегини кўмакка йиборилди ва ғанимни бронғори неча қатла бизни жвонғорға ҳамла келтурди ва ҳар қатлада ихлос ниҳод ғозийларимиз бир порасини ўқ ёғини билан ерга тикар эрдилар. Ва яна бир порасини қилич ва ханжар барқи билан куллайин жаҳаннамға йиборур эрдилар. Ва Мўъмун атка ва Рустам туркман ва мулло Маҳмуд ва Али атка ва Муҳаммад Султон мирзо ва Одил Султон ва Абдулазиз мирохўр ва Қутлуққадам қоровул ва Муҳаммад Али жанг-жанг ва Шоҳ Ҳусайн Боракий ва Мўғул Ғончи қўл урушга қўюб, собит қадам бўлдилар. Ва Хожа Ҳасан девон девонийлар билан кўмакка кеттилар. Ва бори баҳодирлар жон бериб, жон олиб, интиқом барқларини душмандин узаттилар. Нечукким, ғанимни кўплигидин уруш узоққа тортилди. Хос хизматгорларким, аробаларни кейинида шердайин занжирда эрдилар, буюрдумким, ғулни ўнг ва сўлидин милтиқчиларни ўртада қўюб, икки тарафдин корзор қилсунлар. Ушбу йигитлар шердек занжирни ғажиб, узуб чиққандек ўзларини ўз бошига кўрган билан бу хайли куффорға тушуб, ҳарне қўлларидин келди — қилдилар. Ва нодурул-аср Али Қули ўз улуси билан ғулнинг олдида эди ва милтиқ ва зарбзан ва тош отмоқда ишлар қилур эрдилар.

Кўрдукким, ғаним фаноси кечроққа тортилди. Буюрулдиким, ғул аробаларини илгаррак юрусунлар, ўзумиз ҳам юруй-ўқ бердук. Ясов халқи ўнг ва сўлдин бронғор ва жвонғордин кўруб, тербониб, ғанимға ҳамла келтурдилар. Андоқ уруш бўлдиким, бизни ўнг ва сўлимиз ғанимни ўнг ва сўлини элтиб, бир ерда солдилар. Ва ғаним илик кўнглидин юб ва умр памуғуни куйдуруб, бизни бронғорға ва жвонғорға чопиб, ўзларини яқин ҳам тегуздилар. Чун оёғ маҳкам қилиб эрдук, мухолифни турар мажоли қолмай, беихтиёр қоча бердилар. Ва кўпроғи ўшул майдонда жон бериб, жаҳаннамға кетдилар. Ва озроғи саросима бўлуб, қумлайин бу саҳроға еттилар. Ва Ҳасанхон Мевотийга милтиқ тегиб, гарди фаноға кетти. Ва Ровули Удий Синг ва Мангжанд Жўбон ва Рой Чандирён ва Далбас рой ва Кангар ва Ғаримсингдек бошлиғлар ғанимдин адам йўлини ғубори бўлдилар. Ва неча минг поралиқ бизни черикни отларининг оёғи остида поймол бўлдилар. Ва Муҳаммад кўкалтош ва Абдулазиз мирохўр ва Оламхон ва яна бир неча умаролар билан буюрулдиким, Роно Сангони кейиндин таоқуб қилсунлар. Ва мен ўзум ҳам бир неча куруҳча қавладимким, Роно Сангога қоронғу кун тушти.

Тоинки кеча бўлди, ғанимдин кўнгул жамъ қилиб, комёб қайттук. Ва неча соаттин сўнг манзилга етиштук. Нечунким, тақдир бўлмагандурким, ул кофир қўлга тушгай. Кейинидин кетган халойиқ эҳтимом қилмабтурлар ва пушаймон бўлдукким, халқни умидига бўлмай, ўзумиз таоқуб қилмоқ керак эрди. Ва Шайх Зайниддинким, фузалоларимиздин эрди, бу фатҳға тарих «подшоҳи ислом» топти ва Миргису ҳам Кобул-

дин ўшул тарихни битиб йиборди. Яна ўшандоқ илгариги фатҳларимиздинким, Дибалпурни фатҳ қилдук, икки киши «васати рабиул-авал» топти.

Ва чун фатҳ мундоқ бўлди, Роно Сангонинг кейинидин вилоятиға таоқуб қилмоқни сабаби йўқ эрди, мавқуф қилиб, Мевот тасхириға ҳиммат боғладук. Ва Муҳаммад Али жанг-жанг ва Шайх Гўран ва Абдулмалик қўрчини қалин киши билан Илёсхоннинг бошиға йибордукким, Икки сувни орасиға бош кўтариб, Кўл қасабасини урушуб олиб эрди. Ва Кичик Аликим, Кўл қасабасини ҳокими эрди, тутуб бандға солғон экандур. Ўшал йиборган черикким, биз йибориб эрдук, яқин етганда тоб келтура олмай қочибтур. Неча кундин сўнгким, Оғрага еттук, дохил бўлғон куни ул тийфа бахтни боғлаб, чирмаб келтурдилар. Сазосиға етти.

Андин сўнгра кўнгулга еттиким, Мевот тарафиға бормоғ керак. Чаҳоршанба куни ражаб ойини олтисиға Алворким, Мевот ҳокимнишинидур, борилди. Анинг хизонасини осонлиғ билан қўлға олдук. Ва чун бу вилоят ҳам дохили мамолики маҳруса бўлди, азимати мустақарри хилофат қиллук. Муҳаммад Ҳумоюнни Кобул ва Бадахшонға рухсат бериб, ўзумиз мустақарри хилофатка борғонмиз.

Тўққуз юз ўттуз тўртта Хон Мирзо оламдин сафар қилди. Бадахшонни ҳукуматлиғи нурул-айний Муҳаммад Ҳумоюнға бериб эрдук, ўшул иллинг[4] ражаб ойининг тўққузида Муҳаммад Ҳумоюнни ул мамоликка рухсат берилди. Ўшул аснода Бибан Афғонким, бош кўтариб эрди, Қосим Ҳусайн Султон ва Муҳаммад Қосим Бобо Қашқа ва Абул-Муҳаммад найзадор ва Ҳусайнхон ва Ҳиндустон умароларидин Алихон Фармулий ва Маликдод Кароний ва Тоторхон ва Хонижаҳонни Муҳаммад Султон мирзоға йўлдош қилиб йиборилди. Ул бахти қайтғон эшиттиким, черик тайин бўлубтур, бошини қўлиға олиб, дунёдин чиқар.

Ўзумиз ўшул иллинг авохирида Фатҳпур ва Борийни сайр қилиб, Оғрага келдук. Тўққуз юз ўттуз тўртта Кўл сайриға бориб, андин Санбал шикориға борилди. Кўҳистонни сайр қилиб, дорулхилофаға[5] келиндн. Ва сафар ойининг йигирма секкизида Фахрижаҳонбегим ва Хадича султонбегим ўғлон-ушоғи билан Кобулдин келдилар. Ва биз кемаға кириб, аларни истиқболиға бориб, яхши соатта дохил қилдук.

Андин сўнг бир-бирини кейинидин хабар келур эрдиким, Медни рой Чандирий ҳокими ва Роно черик йиғиштурмоққа машғул бўлубтурлар. Ўшул хабарларким, бизға етти, олти-етти минг йигитни Чин Темур Султонға йўлдош қилиб, Колпий ҳудудидин Чандирийға йиборилди.

Чаҳоршанба куни жумодил-аввал ойининг еттисида Чандирий фатҳ бўлди ва «фатҳи дорул-ҳарб» анинг тарихини топиб эрдилар. Ва Чан-

[4] Йилнинг

[5] Пойтахт демак.

дирий қўлға келгандин сўнг Аҳмадшоҳғаким, Султон Носириддинни набираси эрди, иноят қилдук.

Ва якшанба куни жумодил-аввал ойини ўн бирида қайтиб дорул-хилофаға дохил бўлдук. Андин илгарроқким, Чандирийға борғаймиз, Роно черики билан тербониб, Иражғаким, бизни хизматгорлардин анда эди, келиб қабал қилғон бўлғай. Бир кеча юқусида бузургворлардин бириси анинг тушиға кириб, қўрқутурларким, ўшул юқудин титраниб, сесканиб уйғона тушар, иситма тутар. Ўшул иситмада черикни ҳукм қилурким, қайтсунлар. Андоқ зоҳир бўлдиким, йўлда ажал йўлдош бўлуб, жонини олиб, жаҳаннамға йиборур.

Ва бизни черикимиз Бурҳонпур суйидин ўтар эрдиларким, хабар келди: Маъриф ва Бибан ва Боязид Қануждин қочиб, Иражға келиб, Шамсобод қалъасини Абул-Муҳаммад найзадордин зўр билан олибтурлар. Анинг учун инон ўшал ёнға майл қилиб, бир неча йигитларни илгарироқ йиборилди. Бу хабарни эшитгандин сўнг Маъруфни ўғли Қануждин қочар. Ва Бибан ва Боязид ва Маъруф ҳам Гангдин ўтуб, Қануж баробарида Гангни офтоб чиқарида бориб, гузарбандлиғ хаёлиға ўлтурарлар.

Ва тўққуз юз ўттуз бешида жумъа куни муҳаррам ойининг учидаким, Мирзо Аскарийни Кобулдин Мултон маслаҳатиға тилатиб эрдуғ, Гувалёрға келиб, мулозамат қилди. Ўшул куни рожа Бикраможит ва Мон Сингнинг иморатларини сайр қилиб, дорул-хилофаға мутаважжиҳ бўлдуғ. Пайшанба куни ўшул ойнинг йигирма бешида дохил бўлдуғ.

Душанба куни рабиул-аввал ойининг ўнида Муҳаммад Ҳумоюндин қосидлар келиб, мулозамат қилдилар ва ариза ҳам келтурдиларким, анда *битиб эрдиким, тенгри таоло бизга бир ўғул каромат қилди, анинг отини* Алъамон қўйдук. Ушбу от бизга хуш ёқмади. Андин сўнг турк ва ҳинд умароларини чарлатиб, чашн бердук. Ушбу чашнда маслаҳат ва кенгаш андоқ бўлдиким, шарқ вилоятлариға тахт келтурмак керак. Илгарироқ Мирзо Аскарий оғир черик билан мутаважжиҳ бўлсун. Ва умароларким, Ганг суйини нари ёнидадурлар, йўлдош бўлуб, бу маслаҳатға жаҳд қилсунлар. Ва душанба куни рабиул охир ойини еттисида Мирзо Аскарий[га] рухсат бўлуб, мутаважжиҳ бўлди.

Ва ўзумиз шикор учун Даҳпур тарафиға отландук. Ва жумодил-аввал ойини учида хабар келдиким, Маҳмуд Искандарни ўғли Баҳорни олиб, шўриш хаёли бошиға бор. Шикордин қайтиб, дорул-хилофаға *нузул қилдук.*

Ўшул аснода Бадахшондин Муҳаммад Ҳумоюн қосидлар йиборибтурким, қирқ-эллик минг черик йиғиштуруб, Султон Вайсни йўлдош қилиб, Самарқанд хаёли бошқа тушубтур ва сулҳ сўзи ҳам орада бор. Анинг арзадошти жавобида битилдиким, тенгри таолодин умидвормизким, ўшул яқинда Ҳиндустон вилояти қўлға киргай. Ҳавохоҳ ва яхши

фарох ҳавсалаларимиздин Ҳиндустон вилоятиға қўлоб, ўзумуз маврусий вилоятимизга борғаймиз. Ва керакким, бори халқимиз бу юрушда, Ҳумоюнға йўлдош бўлуб, ихлос кўрсатгайлар.

Ва панжшанба куни ўшул ойнинг ўн еттисида Жўн суйидин ўтуб, шарқ рўя тарафиға мутаважжиҳ бўлдуғ. Ушбу кунда Нусратшоҳдинким, Бангола волиси эди, элчилар келиб, пешкашийлар келтуруб, изҳори бандалик қилдилар.

Душанба куни жумодил-охир ойининг ўн тўққузида Мирзо Аскарий келиб, бизни кўрди. Фармон қилдукким, сиз черикингиз билан Ганг суйини нари ёнида тушунг. Ва Огра яқинида Искандар Султонни ўғлини Маҳмудхонни бузулғондин хабар етти. Ғозипур ҳудудиғача бориб, Баҳучпур ва Баҳаға тушулди. Ва анда Баҳор вилоятини Мирзо Муҳаммад Замонға берилди.

Панжшанба куни рамазон ойининг еттисида Бангола ва Баҳордин хотиржамъ бўлуб, Сарвор тарафиға Бибан ва Боязид дафъи учун юруй бердук. Ва ўл мухолифлар билан уруш солиб, шикаст бердук. Андин сўнг Харид ва Скандарпурни сайр қилиб, бу вилоятлардин хотиржамъ бўлуб, илғор билан дорил-хилофаға мутаважжиҳ бўлуб, андак фурсатта дохил бўлдук.

Ва Муҳаммад Ҳумоюн бир или эдиким, Бадахшонда дийдорлардин айру тушуб эрди, сўнгра бизни соғиниб, Бадахшонни Мирзо Сулаймонким, анинг қуёви эрди, топшуруб, бир кунда Қобулға келур. Ва Мирзо Комрон Қандаҳордин Қобулға келган экандур. Ийдгоҳта мулоқот қилиб, ҳайрон бўлуб, таважжуҳ сабабини сўрабтур. Ва Муҳаммад Ҳумоюн бизни иштиёқимизни айтиб Мирзо Ҳиндолни Қобулдан Бадахшонға йиборуб, бизни тарафға юра берур. Бир неча кунда дорул-хилофа Оградга етиб, ўшул соатким, биз анинг онаси билан отини тутуб, сўзлашиб ўлтуруб эрдукким, ета-ўқ келди. Кўнпуллар гул янглиғ очилиб, кўзлар чироғдек ёруди. Муқаррар ҳар кун чашн эди, лекин анинг ўзиға тўй бериб, хушҳоллиғлар қилдук. Ва неча муддатгача бир ерда бўлуб, мусоҳибона бир-бир билан сулук қилур эрдик. Ва алҳақ суҳбатта бебадал эрди ва инсони комилким дерлар, ўшал эрди.

Ўшал авқоттаким, Муҳаммад Ҳумоюн Бадахшондин келди, Султон Саидхонким, Кошғар хонларидин эрди ва хешлиғи ҳам бизга бор эрди, Рашидхонни Ёркандга қўюб, ҳаёли хом қилиб, Бадахшон тарафиға мутаважжиҳ бўлубтур ва андин илгарироқким, ул Бадахшонға етгай, Мирзо Ҳиндол бориб, Қалъайи Зафарға кириб экандур. Султон Саидхон уч ой қабал қилиб, илгидин иш келмай қайтибтур.

Ва бизга андоқ еттиким, Кошғарийлар келиб, Бадахшонни олдилар. Биз Хожа Халифани фармон бердукким, Бадахшонға бориб, нечукким, салоҳдийд бўлса, қилсун. Ул нофаҳмлиғдин қабул қилмади. Ва Муҳаммад Ҳумоюнға айтпукким, сени борғонинг нечук бўлғай? Ул жавоб бер-

диким, фармонға чора йўқтур, лекин аҳд қилғонменким, ўз ихтиёрим билан дийдордин айрилмағаймен. Анинг учун Мирзо Сулаймонни Бадахшонға рухсат берилди. Ва Султон Саидға битидукким, бовужудким, биздин неча ҳуқуқ сиздадур, ажаб келдиким, сиз мундоқ қилдингиз. Алҳол Мирзо Ҳиндолни чарлаб, Мирзо Сулаймонни йибордук. Агар ҳуқуқни манзур қилиб, Бадахшонни Сулаймон мирзоғаким, бизни фарзандимиздур, берсангиз яхши бўлғай. Ва илло биз гуноҳни ўзумиздин соқит қилиб, меросни меросхўрға топшурдук, билсунлар. Ва Мирзо Сулаймон андин илгариким, Қобулға етгай, Бадахшонни душман илгидин қўюб, амонлиғ бўлғон экандур. Ва Мирзо Сулаймон Бадахшонға борғонидин сўнг, Мирза Ҳиндол Бадахшонни Мирзо Сулаймонға топшуруб, Ҳиндустонға мутаважжиҳ бўлди.

Ва Муҳаммад Ҳумоюн Санбалғаким, анинг жойгири эрди, рухсат берилди. Олти ойгача анда эди; зоҳиран, ани ер ва суйи ҳушёқмади. Иситма тутар экандур, бора-бора узоққа тортар. Тоонки биз эшиттук, фармон берилдиким, Деҳлиға келтуруб, Деҳлидин кемаға солиб келтурсунларким, ҳакимми ҳозиқлар кўруб, дардиға даво қилсунлар. Бир неча кунда дарё йўли билан келтурдилар ва табиблар ҳар неча дору-дармон бердилар, яхши бўлмади. Мир Абулқосимким, улуғ киши эрди, арзға еткурдиким, ушмундоқ дардларға дармон будурким, яхши нимарсалардин тасаддуқ қилмоқ керак. Тоинки тенгри таоло сиҳҳат бергай. Менинг кўнглумга келдиким, Муҳаммад Ҳумоюн [нинг] мендин ўзга яхшироқ нимарсаси йўқ. Мен ўзум тасаддуқ бўлайин, худой қабул қилсун. Хожа Халифа, ўзга муқарраблардин арзға тепурдиларким, Муҳаммад Ҳумоюн сиҳҳат топар, сиз бу сўзи нечун тилингизга келтурасиз. Ғараз будурким, дунё молидин яхшисини тасаддуқ қилмоқ керак. Бас ўшал олмоским, Иброҳимни урушида тушуб эрди, Муҳаммад Ҳумоюнға иноят қилиб эрдингиз, тасаддуқ қилмоқ керак. Тилга келдиким, дунё моли анинг ивазиға нечук бўлғай, мен анинг фидоси қилурменким, ҳол анга мушкил бўлибтур. Ва андин ўтубтурким, мен анинг бетоқатлиғини тоқат келтургаймен. Ўшал ҳолатта кириб, уч қатла бошидин ўргулуб, дедимким, мен кўтардим ҳарне дардинг бор. Ўшал замон мен оғир бўлдум, ул енгил бўлди. Ул сиҳҳат бўлуб қўпти. Мен нохуш бўлуб йиқилдим. Аъёни давлат ва аркони мамлакатни чарлаб, байъат қўлларини Ҳумоюнни қўлиға бериб, жойнишинлиғиға ва валиаҳдлиғиға насб қилдим. Ва тахтни анга топшурдум. Ва Хожа Халифа ва Қанбар Алибек ва Тўрдибек ва Ҳиндубек ва ўзга халойиқ ҳам бу насойиҳда бор эрдилар, бориси қабул қилиб, банд бўлдилар.

Мусаввиди авроқ[6] айтадурким, тўққиз юз ўттуз еттида жумодил-аввал ойини олтисида чаҳорбоғидаким, ўшул подшоҳ ўз қўли билан обод қилиб эрди, ҳоли мутағаййир бўлуб, бу олами бевафони падруд қилди.

Ва фузалойи аҳдким, тарих ва маросий ва қасойид ва тарокиб айттилар, азон жумла Мавлоно Шиҳоб муаммойи бу мисраъни тарих топти: «Ҳумоюн буд вориси мулки вай»[7].

Ва маҳолдурким, ул подшоҳи қобилнинг яхшилиғларини айтган билан ва битиган билан тугангай. Лекин мужмал буким, секкиз сифати асил анинг зотиға муттасил эрди: бириси буким нажҳати баланд эрди; иккимчиси, ҳиммати аржуманд эрди; учумчиси, вилоят олмоғ; тўртумчиси, вилоят сахламоғ; бешумчиси, маъмурлуғ; олтимчиси, рафоҳият нияти тенгри таоло бандаларифа; еттимчиси, черикни кўнгли[ни] қўлға олмоқ; секкизимчиси, адолат қилмоқ.

Ва фазилат бобида камлиғи йўқ эрдиким, назм ва наср ва туркий ва форсийни бебадал айтур эрди. Алал-хусус туркий девони бордурким, анда тоза мазмунлар топиб, айтибтур ва маснавий китоби ҳам борким, оти «Мубайййин»дур. Тил билур доно халқ орасида анингдек латойиф йўқтур. Ва Хожа Аҳрор айтган рисолаким, анинг оти «Волидия»дур, ўшал подшоҳ назм қилибтур. Ушбу китобким, «Бобирия»дур, Байрамхонни ўғли Мирзохонға буюрдиларким, туркийдин форсийға келтургилким, туркий билмоғон халойиққа осон бўлғай. Ул подшоҳ мусиқий илмидин ҳам хабари бор эрди ва бу рубоийни форсий айтиб эрдилар:

Дарвешонро агар на аз хешонем,
Лек аз дилу жон муътақиди эшонем.
Дураст магўй шоҳй аз дарвешй,
Шоҳем, воле бандаи дарвешонем[8].

Ва форсийда бу матлаъни ҳам айтубтурлар:

Ҳалок мекунадам фурқати ту донистам,
Вагарна рафтан азин шаҳр метавонистам[9].

Ва бу матлаъ ҳам аларнингдур:

То базулфи сияҳаш дил бастам,
Аз паришонии олам растам[10].

---

[6] «Варақларни қораловчи»— кўчирувчи, котиб (кимлиги номаълум).

[7] «Ҳумоюн — унинг мулкининг меросхўри».

[8] Дарвешлар, агарчи бизларга яқин бўлмасалар ҳам, лекин биз уларга жону дил билан мухлисмиз. Шоҳликни дарвешликдан узоқ дема, биз шоҳ бўлсак ҳам, дарвешларнинг бандасимиз.

[9] «Сендин айрилиш мени ҳалок қилишини билдим; бўлмаса бу шаҳардан кета олардим».

[10] «Унинг қора сочига дил боғлаганимдан бери, оламнинг бесаранжомлигидан қутулдим».

Ва ул подшоҳ аруз ва қофияға ҳам рисолалари бор ва ул жумладин, «Муфассал» деганким, ушбу фан шарҳи бўлғай, кўпдин-кўп яхши тасниф қилибтурлар.

Ва ул подшоҳға тўрт ўғул ва уч қиз тенри таоло каромат қилиб эрдиким, ўғлонлар: Муҳаммад Ҳумоюн подшоҳ ва Комрон мирзо ва Мирзо Аскарий ва Мирзо Ҳиндол эрдилар. Ва қизлар: Гулрангбегим ва Гулчеҳрабегим ва Гулбаданбегим эрдилар. Ушбу уч қиз бир онадин эрдилар.

Ва бир неча аҳли табъким, ушбу подшоҳ доимул-авқот суҳбатдин айру қўймас эрди, булардур: Абулбақоким, илми ҳикмат бобида бебадал эрди. Ва Шайх Зайн садрким, Зайниддин Хавофийни набираси эрди, ҳиддати табъи бор эрди, назм ва иншодин салиқалиғ ва Ҳумоюн подшоҳ замонида умаролиғ ҳам топиб эрди. Ва Шайх Абулвоҳид Форифийким, Шайх Зайн Хавофийни абаси бўлур эрди, хуштабъ ва шеър ҳам айтур эрди. Ва Султон Муҳаммад кўсаким, Мир Алишернинг мусоҳибларидин эрдиким, подшоҳ суҳбатида иззат топиб, сарафроз бўлуб эрди. Ва мавлоно Шиҳоб муаммойиким, «Фақирий» тахаллус қилиб эрди, фазойил ва шеърдин насибаси бор эрди. Ва Мавлоно Юсуфи табибким, анинг Хуросондин тилатиб эрдилар, набз кўрмоғдин ва ташхис қилмоғ анинг иши эрди. Ва Сурх Вадоийким, туркий ва форсийда назм айтур эрди. Ва Мулла Бақоийни салиқаси кўп эрди ва «Махзанул-асрор» вазнида подшоҳ отиға маснавий айтиб эрди. Ва Хожа Низомиддин Али Халифа хизмат ва маҳрамият ва вазоратқа ақл ва тадбири бор эрди ва подшоҳ олида ҳурмат ва иззати онча бор эрдиким, кўп сўзи мақбули табъ бўлур эрди ва тибдин ҳам салиқаси бор эрди. Ва Мир Дарвиш Муҳаммад сарбошким, Хожа Аҳрорни яхши муридларидин эрди, хушсуҳбат киши эрдиким, фазилатдин ул боргоҳда қурб ва эътибор топиб эрди. Ва Хонд Амир муарриҳким, турфа киши эрди. Тасонифлари борким, халқ орасида машҳурдур: «Ҳабибуссияр» ва «Хулосатул-ахбор» ва «Дастурул-анвор» ва ўзга тасниflари ҳам бор. Ва Хожа Калонбек умаролардин эрди ва подшоҳ хизматида ўлтурур эрди, фазойил ва сахийлиғ бобида мумтоз. Ва анинг иниси Қичик Хожа мулозим ва хос аҳлидин эрди ва подшоҳ хизматида бу ҳам ўлтурур эди. Ва Султон Муҳаммад дўлдай улуғ умаролари эди. Хушхулқ киши эрди.

«Валлоҳу бикулли шайин алим».

ТАРЖИМАЛАР

ҲИНДИСТОНДАН ҒОЛИБ ПОДШОҲНИНГ ҚЎЛ ОСТИГА КИРГАН ЖОЙЛАР ДАРОМАДИНИНГ ТАХМИНИЙ ҲИСОБИ[1]

Сатлуж сувининг у томони, Беҳра, Лоҳур, Сиёлкут, Диболпур ва бошқалар саркори: уч курур ўттуз уч лак ўн беш минг тўққуз юз саксон тўққиз [33 315 989] танга.

Сиҳринд саркори: бир курур йигирма тўққиз лак ўттиз бир минг тўққиз юз саксон беш [12 931 985] танга.

Ҳисори Фируза саркори, бир курур ўттуз лак етмиш беш минг бир юз етмиш тўрт [13 075 174] танга.

Деҳли пойтахти ва Миёни дуоб саркори: уч курур олтмиш тўққиз лак эллик минг икки юз эллик тўрт [36 950 254] танга.

Мевот саркори [бу — Искандар замонида қўшилмаган]: бир курур олтмиш тўққиз лак саксон бир минг [16 981 000] танга.

Биёна саркори: бир курур қирқ тўрт лак ўн тўрт минг тўққиз юз ўттиз [14 414 930] танга.

Огра саркори: йигирма тўққуз лак етмиш олти минг тўққиз юз ўн тўққиз [2 976 919] танга.

Миёни вилоят саркори: икки курур тўқсон бир лак ўн тўққиз [29 100 019] танга.

Гувалёр саркори: икки курур йигирма уч лак эллик етти минг тўрт юз эллик [22 357 450] танга.

Колпий, Сиҳанда ва бошқалар саркори: тўрт курур йигирма саккиз лак эллик беш минг тўққиз юз эллик [42 855 950] танга.

Қануж саркори: бир курур ўттиз олти лак олтмиш уч минг уч юз эллик саккиз [13 663 538] танга.

---

[1] 361—363-бетлардаги форсча текстнинг таржимаси.

Санбал саркори: бир курур ўттиз саккиз лак қирқ тўрт минг [13 844 000] танга.

Лакнур ва Бакасар саркори: бир курур [касри билан] ўттиз тўққиз лак саксон икки минг тўрт юз ўттиз уч [13 982 433] танга.

Хайробод саркори: ўн икки лак олтмиш беш минг [1 265 000] танга.

Уд ва Баҳрож саркори: бир курур ўн етти лак бир минг уч юз олтмиш тўққиз [11 701 369] танга.

Жунпур саркори, тўрт курур саксон саккиз минг уч юз ўттиз уч [40 088 333] танга.

Карра ва Моникпур саркори: бир курур олтмиш уч лак йигирма етти минг икки юз саксон икки [16 327 282] танга.

Баҳор саркори: тўрт курур беш лак олтмиш минг [40 560 000] танга.

Сарвор саркори: бир курур эллик беш лак ўн етти минг беш юз олти ярим [15 517 506½] танга.

Соран саркори: бир курур ўн лак ўн саккиз минг уч юз етмиш уч [11 018 373] танга.

Чапоран саркори: бир курур тўқсон лак саксон олти минг олтмиш [19 086 060] танга.

Кандла саркори, қирқ уч лак ўттиз минг уч юз [4 330 300] танга.

Рожа Руп Нарин чегараси ўрталигидаги Тирҳут саркори: икки лак эллик беш минг [255 000] кумуш танга, йигирма етти лак эллик минг [2 750 000] қора танга.

Чортсу, Моланадаги Рантанбур Бўли саркори: йигирма лак [2 000 000]

Ногур саркори.

Рожа Бикраможит [Рантанбурдан] саркори.

Каланжарий саркори.

Рожа Синг Дев саркори.

Рожа Бикам Дев саркори.

Рожа Бикам Чанд саркори.

* * *

ЗОҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБИР ФАРМОНИ[1]

. . . . . .

Сабаблар сурати инъикосининг тўпланиш жойи ва садоқат, тўғрилик инжулари нақшининг ҳазинаси бўлган ақл эгаларининг фикр ойинаси бу маъни чечаклари жавҳарининг нақшини ўзига олурки, инсон табиати ўзининг яратилиши бўйича нафс лаззатларига мойилдир, завқ келтирувчи ёқимли нарсаларни тарк этиш худонинг тавфиқ беришига ва осмоний кўмакка боғлиқ. Башар нафси ёмонликка майл этишдан узоқ эмас, «Нафсимни поклай олмадим, чунки нафс ёмонликка амр этувчидур». Ундан қайтиш бағишловчи маликнинг лутф-марҳаматидан бошқа мумкин эмас. «Бу Оллоҳнинг иҳсонидир, кимга хоҳласа бахш этади, Оллоҳ катта иҳсон эгасидир».

Бу сўзларни ифодалашдан ва бу гапларни баён қилишдан ғараз шуки, инсонлик тақозоси, подшоҳлар расм-русми, подшоҳлик лавозими, мансабдорлар одати бўйича шоҳдин тортиб сипоҳийгача гўзал ёшлик кунларида шариат манъ қилган баъзи нарсаларга ва айрим ўйин-кулгиларга ружу қилинарди. Бир қанча вақтдан кейин пушаймонлик кунлари келиб, уларни битта-битта тарк қилинар ва чин тавба билан уларга қайтиш эшиги ёпилар эди.

Аммо, мақсад ва матлабларнинг муҳими ва буюги бўлган ичкиликдан қайтиш тавбаси «ҳар иш ўз вақтига боғлиқ» деган парда остига бекиниб, юзини кўрсатмас эди, токи бу яхши соатда зўр ғайрат билан уруш ихромини боғлаб, шавкатли ислом аскарлари ёрдамида кофирларга қарши жангга киришганимизда ғайб илҳомчиси ва ҳақиқат жарчисидан «Имон келтирганларга вақт келмадимики, қалбларини Оллоҳнинг зикри билан юмшатсалар?» мазмуни эшитилиб пуноҳ ва саркашлик асбобини илдизидан қўпориб ташлаб, тавба эшикларини тўлиқ жиддият билан қоқдик. Тавфиқ йўлловчиси «Кимки астойдил эшик қоқса, киради» мазмунига мувофиқ иқбол эшигини очди ва бу урушни нафсга қаршилик кўрсатишдан иборат бўлган зўр уруш билан бошлашни буюрди.

Алқисса, «Эй раббим, нафсларимизга зулм қилдик»ни ихлос тилига келтириб, «Сенинг олдингда тавба қилдим ва мен мусулмонларнинг биринчисиман» деган гапни дил лавҳасига накш қилдик. Кўнгил хазинасида махфий қолган ичкиликдан қайтиш тавбаси истагини юзага чикардик.

Зафар нишонли ходимлар муборак ҳукм юзасидан, кўплик ва зийнатда юксак осмон юлдузидек бўлган, гўзал мажлисни безаб турган ол-

[1] 383—385-бетлардаги форсча текстнинг таржимаси.

тин ва кумушдан ясалган май идиш ва қадаҳлари ва бошқа асбобларни ерга уриб, худо хоҳласа, яқинда синдиришга муваффақ бўладиганимиз бутлар каби, пора-пора қилиб, ҳар бирини мискин ва бечорага бердилар. Қабул қилинишга яқин бўлган бу тавба баракатидан даргоҳ муқаррабларидан кўплари «кишилар подшоҳлари изидан борадилар» тақозосича, шу мажлиснинг ўзидаёқ тавба шарафига эришдилар ва май ичишдан бутунлай қайтдилар. Худонинг буйруқ ва қайтаришларига бўйсуниб, чекинувчилар ҳалига қадар тўда-тўда бўлиб, соат сайин шу саодат билан бахтиёр бўлмоқдалар. Умид шуки, «Яхшиликка ундовчи киши яхшилик қилган кишидай» деганлари каби бу ишларнинг савоби хушбахт подшоҳнинг ҳаётига оид бўлғай ва бу саодат баракатидан олға босиш ва ғалаба кундан-кунга орта боргай.

Бу орзу ва бу осойишталик тўла-тўкис охирига етгандан кейин, олам бўйсуниши лозим бўлган фармон ижро шарафига эришдики, тинч сақланган мамлакатда (худо офат ва хавфлардан омон қилсин) мутлақо ҳеч бир киши ичкилик ичишга уринмасин, уни ҳосил қилишга тиришмасин, ичкилик ясамасин, сотмасин ва олмасин, ўзида сақламасин, элтмасин ва келтирмасин: «Ичкиликдан қочинглар, шоядки нажот топсанглар»

Бу ғалабанинг шукронаси ва бу чин тавбанинг қабул даражасига эришмоғининг садақаси учун, подшоҳликнинг бахшиш дарёси жўш уриб, олам ободонлиги ва кишилик обрўйи бўлган карам тўлқинларини пайдо қилди: бутун мамлакат бўйлаб, ўтган султонлардан қолиб келган ва даромади ҳаддан ортиқ кўп бўлган т а м ғ а н и, ўзи ҳам шариат қоидаларидан ташқари бўлгани учун мусулмонлар устидан олиб ташлаб, фармон содир бўлдики, ҳеч бир шаҳар, қишлоқ, йўл, кўча, пузар ва бандарларда тамға олмасинлар ва ундирмасинлар ҳам бу ҳукмнинг қоидаларига ўзгартиш киргизмасинлар: «Кимки буни эшитгандан кейин ўзгартирса, гунохи ўзгартирувчиларга бўлади».

Подшоҳнинг меҳрибончилигига сиғинган турк, тожик, араб, ажам, ҳинди, форсий фуқаро ва сипоҳ — бутун миллатлар, ҳамма инсон тоифалари бу мангу бахшишга суяниб, умид тутиб, абадийликка бириккан давлатимиз дуосига машғул бўлсинлар ва бу ҳукмлар ижросидан ташқари чиқмасинлар ва бурилмасинлар, фармонга мувофиқ иш олиб борсинлар Бу ҳукм улуғ подшоҳ имзоси билан етишса, эътимод қилсинлар.

Амри олий билан 932 (ҳижрий) йили 24 жумодил-аввалда ёзилди

* *
*

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБИР ҒОЗИЙ ФАРМОНИ[3]

. . . . . .

Тангри неъматларининг кетма-кет келиб туриши унга шукр ва сано айтишнинг кўпайишига боисдир. Тангрига шукр ва сано айтишнинг кўпайиши тангри неъматларининг кетма-кет келиб туришининг сабабидир. Ҳар неъматга бирор шукр лозим ва ҳар шукрга унинг кетидан бирор неъмат. Шукр лавозимларини адо қилиш инсон қудратидан юқори ва иқтидор эгалари унинг маросимини жойига қўйишдан ожиздир. Айниқса, шукр шундай бир неъмат муқобилида бўлсаки, дунёда ҳеч бир бойлик ундан буюкрок ва охиратда бирор яхшилик ундан гўзалроқ бўлмаса. Бу эса, кучли кофирларга ғалаба қозониш ва мағрур фожирларга устун келишдан бошқача бўлмайдики, буларга ўхшашлар тўғрисида «Улар кофирлар ва фожирлар» деган оят ингандир ва ақл эгаларининг ўткир кўзларига бу ғалабадан кўра яхшироқ саодат кўринмайди.

Худога шукрки, туғилгандан то шу дамгача хайрихоҳ хотир ва тўғрилик истар кўнгилнинг асл матлаби ва туб мақсади бўлиб келган у буюк саодат ва у улуғ бахшиш бу муборак кунларда буюк тангрининг лутф-карам боргоҳидан юз кўрсатиб қолди. Беминнат ва беиллат мушкулларни очувчи ва файз сочувчи янгидан зафар калиди билан файз эшикларини ғалаба қозонган шоҳимизнинг умид чеҳраларига очди, севинчга тўлган қўшинларимизнинг атоқли номлари иззатли ғозийлар дафтарига ёзилди, ва ислом туғи зафарёб лашкарларимизнинг мадади билан кўтарилиш ва юксалиш авжига етди.

Бу саодат ва давлатнинг содир ва зоҳир бўлиши шундай юзага келди: ислом таянчи бўлган аскарларимиз қиличларининг шуъласи фатҳ ва зафар нурлари билан ҳинд мамлакатларини мунаввар қилгандан кейин, илгариги «Фатҳнома»ларда баён қилинганидек, муваффақият қўллари ғалаба нишонли байроқларимизни Деҳли, Огра, Жўнпур, Харид Баҳор ва бошқа ўлкаларда кўтарди. Халқларнинг кўпчилик мусулмон ва кофир тоифалари бизнинг қутлуғ подшоҳлигимизга бўйсуниб, қуллик йўлига садоқат ва ихлос қадамини қўйдилар.

Аммо Роно Санго кофир ўтган вақтларда қутлуғ подшоҳлигимизга бўйсунганлигини иқрор қилиб келган бўлса ҳам, ҳозирда «у тортинди ва кибрланди ва кофирлар жумласидан бўлди» мазмунига мувофиқ шайтон сифат бош тортиб, биздан ажралганларга бошлиқ бўлди ва шу билан бир қанча тоифаларнинг бирикишига сабабчи бўлдики, баъзиларининг гарданида зуннор тавқи ва айримлари муртадлик тикани меҳнатига гриф-

[3] 387—395-бетлардаги форсча текстнинг таржимаси.

тор эди. У малъун кофирнинг истилоси Ҳинд вилоятида шу мартабада эдики, подшоҳлик давлатининг қуёши порлашдан бурун ва шаҳаншоҳлик хилофати нурининг барқ уришидан илгари, шу билан бирга, катта рожлар ва ройлар бу қирғинда унинг фармонига бўйсунганлари ҳолда бу урушда унинг жиловида бўлган ва муртадлик билан тавсифланган ҳокимлар ва йўлбошчилар ўз улуғликларини назарда тутиб, ҳеч бир қирғинда унга бўйсунмаганлар, балки у билан биргалашмаганлар. Ва ҳеч бир сафарда суҳбатдошлик ва рафиқлик йўлини тутмаганлар. Бу кенг ўлканинг барча улуғ султонлари, чунончи, Деҳли султони, Гужарот султони, Монду султони ва бошқалари бошқа кофирлар билан биргалашмай у бузуқи билан қаршилик кўрсатишдан ожиз бўлиб, ҳийла йўсунидаги мулойимлик йўлини тутиб, у билан келишувчилик қилиб келганлар. Кофирлик туғини ислом мамлакатларининг икки юзга яқин шаҳарида тиккан эди. Масжид ва ибодатхоналарни хароб қилиб, у жойлардаги мўминларнинг хотин, болачақаларини асир қилди. Унинг қуввати воқиий ҳолатдан ўтиб, шу даражага бордики, Ҳиндда қарор топган қоидага кўра, бир лаклик вилоятни юз сувор ва бир курурли вилоятни ўн минг сувор эътибор қиладилар, у кофирлар сардорининг қўлга киритган мамлакатлари ўн куррага етишди. Бу (даромад) бир лак сувор ўрнида бўлади.

Бу кунларда машҳур кофирларнинг кўпгинаси ҳеч қачон ҳеч бир маъракада унга мадад бермаганлари ҳолда, ислом аскарларига душманликлари жиҳатидан унинг бузуқ табиат лашкарлари сафини орттирдилар. Чунончи, худди тутундай саркашлик даъвосида бўлган ва турли жойлар кофирларининг бошловчиси ҳисобланган ўнта мустақил ҳоким у ярамас кофирга кишан ва занжирдай ёпишиб олди. У ўнта башоратланганлар қаршисига чиқиб, ёмонлик туғини ёйган ўнта кофирнинг қарамлари ва қўшинлари ҳамда ғоят кенг вилоятлари бор эди. Чунончи, Салоҳиддин ўттиз минг суворали, Ровал Удий Синг Ногарий ўн икки минг суворали, ва Медни Ров ўн икки минг суворали, Ҳасанхон Мевотий ўн икки минг суворали, Бормал Эдрий тўрт минг суворали, Нарпат Ҳора етти минг суворали, Сатрвий Качи олти минг суворали, Дерим Дев тўрт минг суворали, Бирсинг Дев тўрт минг суворали вилоятга эга эди.

Маҳмудхон Искандархон ўғлининг вилоят ва қишлоғи бўлмаса ҳам, сардорлик умидида тахминан ўн минг сувори жамъ қилган эди. Соғломлик ва омонлик водисидан узоқлашганларнинг ҳамма тўплами, Ҳинд қишлоқ ва вилоятида давом этиб келган қоида бўйича, ҳаммаси бўлиб, икки лак бир минг бўлган эди.

Алқисса, у мағрур ичи қора кофир бағри қаттиқ кофирларнинг кўнгилларини юзаки бириктириб, мусулмонларга қаршилик кўрсатиш ва улар билан уришиш ҳамда пайғамбар алайҳис-салом шариатининг асосларини емириш ҳолатига ўтди. Подшоҳнинг жангчи аскарлари худонинг

балосидай у кўзсиз дажжоллар бошига ёпирилиб, «қазо егишса, кўз кўр бўлади» деган ҳукмни хулқ ва номус эгаларининг ўткир назарларига манзур қилдилар ва «кимики дин учун уруш қилса, албатта у ўз нафси учун уруш қилган бўлади» оятини мулохаза қилиб, «кофирларга ва мунофиқларга қарши урушинг» деган бажарилиши лозим бўлган ҳукмни амалга оширдилар.

933 (ҳижрий) йил 13 нчи жумодис-соний ойининг шанба куни Биёна музофотининг Конво мавзуидаги тоғ атрофида душмандан икки куруҳ масофада ғалаба нишонли ислом лашкарининг чодирлари тикилди. Ислом суворийларининг ҳашамат ва дабдабалари дин душманлари ва кофир лаинларининг қулоқларига етиши билан муҳаммадий миллат муҳолифлари, аҳли ислом каъбасини бузишга бел боғлаган» «асҳоби фил» дек, тоғ жусса ва дев ҳайбат филларни ўзларига мададгор ва таянч қилиб, ҳаммалари бир жон бир тан бўлиб, ўз бузуқи лашкарларини тартибга солдилар.

(Назм:) Залил ҳиндилар, «асҳоби фил» каби, ўз пилларига мағрур бўлдилар.

Ҳаммалари ажал тунидай хунук ва шум, тундан қора ва юлдузлардан кўпроқ эдилар.

Ҳаммалари худди оловдай, лекин тутун каби кеккайиб, кўм-кўк осмонга бош тортган эдилар.

Отлиқма-яёв, худди чумолидай минг-минглаб ўнг ва сўлдан келдилар.

Уруш қасдида енгилмас ўрду томон йўналдилар. Шижоат бўстонининг дарахтларига ўхшаган ғазотчи ислом аскарлари санубардай саф тортиб, санубар шаклли пўлат қалпоқларининг қуёшдай порловчи учларини, худо йўлида жанг қилувчиларнинг қалбларидек, юксаклик авжига етказдилар. Сафлар Искандар саддидай темирга айланган ва тузилиш, пайғамбар шариатининг йўллари каби, тўғри ва мустаҳкам эди. Қувватининг матонати «Гўёки тубдан бир-бирига чирмашиб кетган»; нажот ва бахтиёрлик «улар худодан бўлган тўғри йўлдадирлар ва улар нажот топгандирлар» деган сўзга мувофиқ, уларнинг хос сифати эди.

(Қитъа) Шаҳаншоҳнинг райи каби ва барқарор диндай кишиларда қўрқув йўқликдан сафлар рахнасиз. Унинг байроқлари ҳамма ёққа ёйилган, ҳаммаси «Инна фатаҳна» (Биз фатҳ қилдик) алифларидай.

Хушёрлик ва иҳтиётқорликни кўзда тутиб, қўшиннинг олд томонига қўйилган туфакчилар ва раъдандозларни Рум жангчилари тариқасида паналаш учун, аробалардан бир саф тартиб бериб, улар бир-бирларига занжир билан туташтирилди.

Алқисса, ислом аскарлари шундай интизом ва истеҳком пайдо қилдиларки, буюк ақл ва юксак фалак унинг тадбирчиси ва тартиб берувчисига офарин ўқиди.

Бу тартиб ва интизомни, қувват ва истеҳкомни вужудга чиқаришда ҳазрат султоннинг яқини хоқоний давлатининг суянчиғи Низомиддин Али Халифадоднинг ҳамма саъй-ҳаракат ва тадбирлари тақдирга мувофиқ ва барча сардорлик ва иш юритишлари подшоҳнинг порлоқ роъйига мақбул тушди.

Подшоҳнинг ғулда туришига қарор берилди.

Ғулнинг ўнг томонида: Мададга худонинг лутфига хос бўлган саодатли қутлуғ азиз катта биродар Чин Темур султон ва худо назарига манзур бўлган катта азиз фарзанд Сулаймоншоҳ, тўғри йўл эгаси валий нисбатли жаноби Хожа Камолиддин Дўст Хованд, олий салтанат таянчи, энг яқин ва ихтисос эгаларининг зубдаси Камолиддин Юнус Али, хослар таянчи, комил ихлосли Жалолиддин Шоҳ Мансур барлос, хослар таянчи, итхос эгаларининг зубдаси Низомиддин Дарвеш Муҳаммад сорбон, хослар таянчи, чин ихлосли Шихобиддин Абдулло китобдор ва Низомиддин Дўст эшикоқо ўз ўринларида қарор топдилар.

Ғулнинг чап томонида: салтанат эгаси, халифаликка нисбатли Султон Алоуддин Оламхон бинни Султон Баҳлул Лудий, ҳазрати султоннинг яқини, кенгаш ва маслаҳатчи садрларнинг буюги, исломнинг қуввати Шайх Зайни Хофий, хослар таянчи, комил ихлосли Камолиддин Муҳиб Али, ҳазрати султон яқини, хослар таянчи Низомиддин Турдибек (марҳум Қуч Аҳмадбек биродари) нинг ўғли, асилзода ва аъёнлар буюги, улуғ хон Оройишхон мазкур Қучбек марҳумнинг ўғли, Шерафган, халқ ўртасида вазирларнинг буюк вазири Хожа Камолиддин Ҳусайн ва буюк девон кишилари гуруҳидан ҳар бирлари муқаррар қилинган ўринда турдилар.

Бронғорда азиз ва улуғ фарзанд, саодатли ва бахтиёр, салтанат ва хилофатнинг эъзозлиси Муҳаммад Ҳумоюн Баҳодир ўрнашиб ўнг томонига фарзанди азиз салтанат эгаси Қосим Ҳусайн Султон ва хослар таянчи Низомиддин Аҳмад Юсуф ўғлоқчи ва мамлакат ишончи комил ихлосли Жалолиддин Ҳиндбек қавчин, мамлакат ишончи, чин ихлосли Жалолиддин Хисрав кўкалтош, мамлакат ишончи Қивомбек Ўрдушоҳ, хослар таянчи, комил эътиқод ва ихлосли Вали хозин Қоракўзи, хослар таянчи Низомиддин Пирқули Сийстоний, эл ўртасида вазирлар таянчи Хожа Камолиддин Паҳлавон Бадахший, хослар эътимодлиси Низомиддин Абдушукур ва аъёнлар ишончлиси Ироқ элчиси Сулаймон оқо ва Сийстон элчиси Ҳусайн оқо қарор топди. Айтиб ўтилган давлатли фарзандимизнинг зўр ғалабали чап томонида олижаноб Муртазога нисбатли сайид авлоди Мирҳама, хослар таянчи Шамсиддин Муҳаммадий кўкалтош ва Низомиддин Хажаги Асад хондор тайинландилар.

Бронғорда Ҳинд амирларидан мамлакат таянчи хонлархони Диловарҳон, аъёнлар таянчи Маликдод Кароний ва аъёнлар таянчи шайхлар шайхи Шайх Гўран — ҳар бирлари буюрилган ерларда турдилар.

Ислом шиорли қўшиннинг жвонғорида олий даражали пайғамбарнинг энг зубда авлоди Сайид Маҳди Хожа, энг азиз ва улуғ биродар Муҳаммад Султон мирза, салтанат эгаси ва хилофат нисбатли Одил Султон Маҳмуд Султон ўғли, мамлакат ишончи, комил ихлосли Муиззиддин Абдулазиз мирохўр, мамлакат ишончи Шамсиддин Муҳаммад Али жанг-жанг, хослар таянчи, комил ихтисосли Жалолиддин Қутлуққадам қаровул, хослар таянчи, комил ихлосли Жалолиддин Шоҳ Ҳусайн Боракий мўғул ғончи ва Низомиддин Жонбек Муҳаммадбек атка саф тортдилар.

Бу тарафда Ҳинд амирларидан султонлар хулосаси Камолхон ва Жалолхон мазкур Султон Аловуддин ўғиллари, аъёнлар ишончлиси Алихон Шайхзода Фармулий ва аъёнлар ишончлиси Низомхони Баёна тайин бўлган эдилар.

Тўлғама учун хослар ишончи комил ихлосли Турдика ва Малик Қосим Бобо Қашқанинг биродари барча мўғул тўдалари билан — бронгор томонида; хослар таянчи тўғри ихлосли Мўмин атка, хослар таянчи Рустам туркман бошлиғ хос аскарлардан бир тўдаси билан жвонғор томонда номзод бўлдилар. Хослар таянчи комил ихлосли, ихтисослиларнинг зубдаси Низомиддин Султон Муҳаммад бахши ислом ғозийлари аъён ва арконларини тайинланган жойларида сақлаб, ўзи бизнинг ҳукмларимизни эшитишга тайёр турарди. Тавочи ва ясовулларни теварак-атрофга юбориб, аскар ва сипоҳиларни забт қилиш бобидаги ҳукмларимизни буюк султонларга, иззатли амирларга ва ҳурматли ғозийларга етказиб турарди.

Қўшин керак-яроғи барпо ва муҳайё бўлиб, ҳар киши ўз жойига бориб турганда, сўзсиз бажарилиши лозим бўлган шарафли фармон содир бўлдики, ҳеч ким буйруқсиз турган ўрнидан қимирламасин ва рухсатсиз урушга киришмасин.

Мазкур кундан бир қисми ўтган эди, икки муқобил томон бир-бирига яқин келиб, уруш бошланиб кетди. Икки томон ғули, гўё нур ва зулмат каби, бир-бирларига қарши туриб, бронғор ва жвонғорда шундай зўр уруш бўлдики, ер юзига зилзила ва юксак осмонга ғулғула тушди. Кофирларнинг бузуқи жвонғори исломнинг муборак аскари бронғори томон йўналиб, Хисрав кўкалтош, Бобо Қашқа биродари Малик Қосим устига ҳужум қилдилар. Энг азиз ва улуғ биродар Чин Темур султон буйруқ бўйича уларнинг ёрдамига бориб, мардона уруш бошладики, кофирларни жойидан улоқтириб, қалблари кетигача деярлик силжитиб юборди. Жулду (ғалаба инъоми) у азиз биродарнинг номига бўлди. Замона нодири Мустафо Румий улуғ яратувчининг иноят назарига манзур бўлган, қайтарувчи ва буюрувчи маликнинг лутф-карамлари билан ихтисос топган бахтиёр ва энг азиз фарзандимиз Муҳаммад Ҳумоюн Баҳодирнинг

ғулидан аробаларни олдинга келтириб, кофирларнинг қўшинлари сафларини туфак ва зарбзан билан ўз қалбларидек чилчил қилди. Ҳулли уруш пайтида азиз ва улуғ биродар Қосим Ҳусайн Султон, хослар таянчи Низомиддин Аҳмад Юсуф ва Қивомбек фармон олиб, уларнинг ёрдамига бордилар. Кофирларнинг гуруҳлари ўқтин-ўқтин ўз кишилари ёрдамига етиб турардилар.

Биз ҳам мамлакат ишончи Жалолиддин Ҳиндубекни, унинг кетидан хослар таянчи Муҳаммадий кўкалтош ва Хожаги Асад жондорни ва ундан кейин олий салтанат таянчи ва хос яқин Жамолиддин Юнус Али, хослар таянчи комил ихлосли Жалолидин Шоҳ Мансур барлос ва хослар таянчи Шихобиддин Абдулло китобдорни ва улар орқасидан хослар таянчи Дўст эшик оқа ва Шамсиддин Муҳаммад Халил ахтабегини кўмакка юбордик.

Кофирларнинг бронғори неча мартабадан ислом қўшини жвонғори томон ҳужум қилиб, ўзларини нажот эгалари ғозийларга етказдилар. Ҳар гал азамат ғозийлар баъзиларини зафарли ўқлар захми билан тамуғга юбориб, бир қисмини қайтардилар. Хослар таянчи Мўмин атка ва Рустам туркман бадкирдор кофирларнинг зулмат шиор қўшинларининг орқасидан йўналдилар. Навкарлар бошлиғи хослар таянчи туғри ихлосли Хожа Маҳмуд Али атка ва ҳазрати султоннинг яқини хоқоний давлатининг ишончи Низомиддин Али Халифани ўшалар кўмагига юборди. Азиз ва улуғ биродар Муҳаммад Султон мирзо, салтанат эгаси Одил султон, мамлакат ишончи Муиззиддин Абдулазиз мирохўр, Жалолиддин Қутлуқ-қадам қаровул ва Шамсиддин Муҳаммад Али жанг-жанг ва хослар таянчи Шоҳ Ҳусайн Бораки муғул ғончи маҳкам туриб, уруш қилдилар. Эл аро буюк вазирлар вазири Хожа Камолиддин Ҳусайнни девон кишилари гуруҳи билан уларнинг кўмакига юбордик. Барча жангчилар тўлиқ саъй ва ғайрат билан урушга рағбат кўрсатиб, «Айт, икки эзгуликдан бошқа бирор нарсани биздан кутадиларми?» деган оятни назари эътиборга олдилар ва жон бериш юришни қилиб, жон олиш байроғини кўтардилар.

Уруш-ўлдириш узоққа чўзилиб, охири кўринмас бўлгандан кейин, ижроси мажбурий фармон етишдики, занжирланган шердай аробa кетида турган подшоҳга хос аскарлардан жанговор йигитлар, якдиллик ўрмонида ётган арслонлар ғулнинг ўнг ва сўлидан чиқиб, туфакчиларнинг жойини ўртада қолдириб, икки томондан жанг қилсинлар. Улар уфқ пардасида кўринган тонг ёруғидек, аробa кетидан чиқиб ҳужум қилдилар. Манхус кофирларнинг шафақ тусли қонларини фалак гумбазига ўхшаган маъракa майдонида тўкиб, кўпчилик саркашларнинг бошларини тан фалагидан юлдуздай маҳв қилдилар.

Замона нодири устод Алиқули ўз кишилари билан ғулнинг олдида туриб, мардоналик кўрсатиб, темир қўрғондек кофирлар сафига шундай

катта жуссали тошларни отардики, агар у тошни амаллар тарозисининг палласига солсалар, эгаси «Кимнинг тоши оғир келса, у яхши турмушда яшайди» деган ном олади ва агар қаттиқ тоққа ва баланд тепага отсалар «таралган юнгдай» тит-пит қилиб юборади. Мана шундай тош, туфак ва зарбзан отиш билан кўпчилик кофирлар жисмининг биноларини қулатди.

Подшоҳ ғулининг туафкандозлари, буйруқ бўйича, аробадан майдон ўртасига келиб, ҳар бирлари кофирлардан кўпига ўлим заҳарларини ичирдилар. Пиёдалар зўр хатарли ўринга кириб ўз номларини ўрмон шерлари ва мардлик майдонининг ботирлари ўртасида машҳур қилдилар.

Бу аҳвол муносабати билан ҳазрати Хоқондан, ғулнинг аробаларини илгари суришга фармон бўлди. Шахсан подшоҳнинг ўзи, ўнг томондан фатҳ ва давлат ва сўл томондан иқбол ва нусрат бўлгани ҳолда, кофирлар қўшини томон қўзғалди. Теварак-атрофдан зафар нишонли қўшин бу ҳолни мушоҳида қилиб, зўр қўшин денгизида даҳшатли тўлқин кўтарилди ва бу денгизнинг барча наҳанг балиқлари шужоатини юзага чиқарди. Ғубор зулмати бутун майдонни қора булут каби қоплаб, қиличларнинг ярақлаши чақмоқ чақишдаги ялтирашдан ҳам ўтиб кетди. Гарднинг кўтарилиши кун юзини ойнанинг орқа томонидай бенур қилиб қўйди, калтак урувчи билан калтак егувчи, ғолиб билан мағлуб аралашиб кетиб, бирини биридан ажратиш қийин бўлди. Замона сеҳргари шундай бир кечани назарга келтирдики, унда тийр (ўқ) дан бошқа сайёра, йўлида маҳкам турган суворилардан ташқари турғун юлдузлар кўринмас эди.

(Назм:) Уруш куни қоннинг нами (ер остидаги) балиққа, гард эса, (осмондаги) ойга етди.

Бу кенг даштда отларнинг туёқлари зарбидан ер олтига осмон саккизга айланди.

Ғозий жангчилар, айни жон олиб, жон бериб турган пайтда ғайб нидочисидан: «Қайғирманг, умидсизланманг, ғамга тушманг — ғалаба сизларда» деган хушхабар эшитар, аниқ хабарлар етказувчидан: «Оллодан ёрдам ва фатҳ яқиндир, мўминларга башорат қил» деган муждани тинглардилар, шундай шавқ билан уруш қилардиларки, юқори олам фаришталаридан уларга таҳсин нидоси етарди. Муқарраб фаришталар, парвона каби уларнинг бошларидан айланардилар. Икки намоз орасида уруш олови шундай гурулладики, у машъаллардан фалакларга байроқ кўтариларди. Ислом лашкарларининг бронғор ва жвонғорлари кофирларнинг бронғор ва жвонғорларини ғул билан бирликда бир ерга тўплади.

Номдор жангчиларимиз ғалабаси асарлари ва ислом байроғининг юқори кўтарилиши зохир бўла берган сари, у малъун кофирлар ва ярамас диянсизлар бир муддат ўз ҳолларига ҳайрон бўлиб турдилар. Охирда жонларидан кўнгил узиб, ғулнинг ўнг ва сўлида ҳужумга ўтдилар. Сўл

томонда кўпроқ ҳужум қилиб, ўзларини яқин етказдилар. Аммо шужаотли ғозийлар савобни кўзда тутиб, ўқ кўчатини ҳар бирларининг кўкраклари заминига ўтқаздилар ва ҳаммаларини ўзларининг қора бахтлари каби, орқага қайтардилар. Бу ҳолат нусрат ва иқбол шободаларини қутлуқ наввоблик давлатимиз чаманига эстирди. Ва «Ҳақиқатан биз санга ёрқин ғалаба эшигини очдик» муждасини етказди. Фатҳ гўзалининг оламга оро берувчи жамоли «Оллоҳ сенга улуғ нусрат билан кўмак беради» кокили билан безалиб, парда остида яшириниб турган иқбол саодати ёрдам бериб, бу ҳолнинг гувоҳи бўлди.

Бузуқ ҳиндлар ўз ҳолларини мушкул билиб, «титилган юнгдек» сочилиб ва «тўзиган палосдек» нобуд бўлдилар. Кўплари ўлиб, маърака майдонида қолдилар, бир мунчалари бошларидан кечиб чўлларда сарсонликка тушдилар ва қарға-қузғунларга емиш бўлдилар. Ўлганлардан тепалар ва бошлардан миноралар юзага келди. Ҳасанхон Мевотий туфак зарби билан ўлганлар қаторига тизилди. Шунингдек халойиқ сардори бўлиб келган, йўлдан озган саркашларнинг кўплари тийр ва туфак тегиб ҳаётларини тугатдилар.

Жумладан, Удайпур вилоятининг ҳокими 12 минг суворили Ровал Уди Синг Богарий; тўрт минг суворили Рой Чандарбон Чуҳон; олти минг суворили Чандирий ўлкасининг ҳокими Пупат Ров мазкур Салоҳиддин ўғли; тўрт минг суворили Моникчинд Чуҳон ва Дилпат Ров; ўттиз минг суворили Гангу ва Карм синг ва Дангуси ва яна ҳар бири бир гуруҳ бошлиғи ва шавкат ҳам шукуҳ эгаси бўлган бошқалари тамуғга йўлландилар ва бу ботқоқлик ўтидан энг чуқурликка кетдилар. Кофирларнинг мамлакати мажруҳ ва ўлганлардан жаҳаннамдек тўлди ва жаҳаннамнинг энг туби дўзох посбонига жон топширган мунофиқлардан лималим бўлди.

Ислом аскарларидан ҳар ким бир томонга борса, ҳар қадамда бир саркашнинг ўлигини топар эди. Ўрду қочувчилар кетидан югурса, ҳар бир қадамини янчилган бир ҳашаматли гавдадан холи топмас эди.

Ҳама ҳиндулар ўлдирилган хор-зор
Туфак тоши билан «асҳоби фил»дай.
Танлардан тоғлар бўлди аён,
Ҳар бир тоғда у чашмадан оқарди қон.
Зўр шукуҳли саф ўқининг қўрқинчидан
Қочишарди ҳар бир дашту тоғ томон.

933 (ҳижрий) йил, 25-шаъбон ойида ёзилди.

КЎРСАТКИЧЛАР

КИШИ И С МЛАРИ КЎРСАТКИЧИ

А

Аббос 109.
Абдулазиз мирзо 67.
Абдуллазиз мирохўр 305, 329, 332, 336, 355, 368, 380, 381, 396, 427, 436, 437, 450, 453, 454, 455.
Абдул-Али Тархон 77, 78.
Абдулбоқи мирзо 238, 274.
Абдулваҳҳоб мўғул 133, 269.
Абдулваҳҳоб шиғовул 70, 89.
Абдулкарим Ашрит 78, 97.
Абдуллатиф бахши 91, 379.
Абдуллатиф мирзо 109.
Абдуллатиф султон 66.
Абдулло 269, 301, 312, 313, 333, 337, 399, 423, 431, 445, 446, 448, 450.
Абдулло асас 314.
Абдулло Вали 368.
Абдулло китобдор 274, 285, 336, 453, 454.
Абдуллоҳи маснавийгўй 243.
Абдулло мирзо 67, 109.
Абдулло султон 227.
Абдулло қ. Хожа Мавлонойи Қози, Хожа Қози.
Абдулло Санбал 444.
Абдулманнон 154.
Абдулмалик қўрчи 396, 399, 456.
Абдулмулук Хостий 290.
Абдулмулук қўрчи 321, 429.
Абдулхолиқ (Абдулхолиқбек) Фирузшоҳ 234.
Абдулқуддус 76.
Абдулқуддусбек 80.
Абдулқуддус кўҳбур 125.
Абдулқуддус Сайидий қаро 170.
Абдулғаффор 427.
Абдураззоқ мирзо 182, 207, 250, 271, 273, 275, 277, 278, 281.
Абдураҳим 398.
Абдураҳим шиғовул 290, 377, 397.
Абдушукур 180, 454.
Абобакр дўғлот Кошғарий (Бобакр) 68, 74, 83.
Абобакр мирзо 68, 87, 223.
Абулбақо 461.
Абул-Муҳаммад найзабоз 336, 399, 404, 408.
Абул-Муҳаммад найзадор 399, 456.
Абулмуҳсин мирзо 92, 100, 142, 223, 232, 249, 250, 252, 270, 271.
Абулфатҳ 238, 375, 416, 445.
Абулқосим 294.
Абулқосим жалойир 348.
Абулқосим кўҳбур 99, 138, 140, 144, 146.
Абулҳасан 273.
Абулҳасан қўрбеги 261.
Абулҳасан қўрчи 273, 305.
Абулҳошим Султоналн 310.
Абу-Муслим кўкалтош 303, 304.
Абусаид мирзо 81.
Абусаид султон 419, 424, 426, 428.
Абуттуроб мирзо 224, 232.
Абу-Юсуф арғун 135.
Авлиёхон Ишроқий 445.
Адик султон 69.
Аъзам Ҳумоюн сарвоний 338, 373.

Айюб 87, 212, 220.
Айюббек 179, 273.
Айюб Бекчик 114, 143, 161, 162, 166.
Айюб Яъқуб 156.
Алъамон (Аламо) 418, 420, 457.
Али 286.
Али Асғар мирзо 291.
Али атка 455.
Али Дарвеш 72.
Али Дарвешбек 73, 113, 123, 130.
Али Дўст 71, 111, 112, 119, 128, 131, 134, 135.
Али Дўстбек 128.
Али Дўст тағойи 71, 74, 80, 113, 118, 119, 123, 127.
Али жалойир 237.
Али Мазидбек қавчин 70, 113.
Али Сайид мўғул 273.
Али Сайид Шакма 281.
Али Сийстоний 298.
Алихон Давлатхон ўғли 290, 291, 328, 330, 396, 448.
Алихон Амир Умар ўғли 269.
Алихон Боюндур (Бояндур) 238.
Алишербек (Алишербек Навоий, Алишер Навоий) 60, 77, 100, 142, 222, 233, 235, 237, 238, 239, 242, 244, 255, 314, 431, 461.
Алихон Шайхзода Фармулий 366, 391, 399, 446, 454, 456.
Али Шукрбек (Қорақўйлуқ Баҳорлу туркман) 84.
Али Юсуф 444, 450.
Алиқули 372, 393, 406, 455.
Аллоқули Веран туркман 207.
Аловуддинхон 436, 453.
Аловулхон Нуҳоний 446.
Алоуддин жаҳонсўз Ғурий 196.
Аммабегим 403.
Амин мирзо 403.
Амин Муҳаммад тархон 296, 312.
Амир Муҳиб Али 453.
Амир мўғул 89.
Амир Темур қ. Темурбек.
Амир Умарбек 238.
Амир Ҳамза 238.
Андижоний қ. Юсуф Хожа.
Арғун 273, 330.
Асад 289.
Асадбек 238.
Асас 319, 382.
Асириддин Ахсикатий 62.
Аскарий 363, 411, 422, 425, 426, 433, 441, 442, 443, 444, 447.
Асук 415.
Атига (Абика) бахши 165.
Ахий 258.
Аҳлий 244.
Аҳмад 376.
Аҳмад Али тархон 275.
Аҳмад Афшор 217.
Аҳмадбек 114, 129, 133, 149, 303.
Аҳмадий 293, 294, 295, 328, 329, 333.
Аҳмадий парвоначи 288, 336, 364, 378.
Аҳмад Муштоқ 82.
Аҳмад Таваккул барлос 234.
Аҳмад тархон 140, 143.
Аҳмадхон 221.
Аҳмадхон Ҳожи Тархоний 222.
Аҳмад Чошнигир 376.
Аҳмадшоҳ 405, 406, 457.
Аҳмад элчи Бўға 273.
Аҳмад Юнус 454.
Аҳмад Юсуф 118, 260, 262, 283, 381, 454.
Аҳмад Юсуфбек 219.
Аҳмад Ясовул 261.
Аҳмад Қосим 140, 154, 178, 184, 213, 214, 260, 300, 369.
Аҳмад Қосим кўҳбор 157, 166, 182, 263, 264.
Аҳмад қушчи 173.
Аҳмад Ҳожибек 70, 76, 77, 87, 95, 233.

Бадакабегим 221, 222.
Бадиуззамон мирзо 92, 93, 94, 99, 100, 101, 115, 116, 144, 179, 213, 223, 224, 226, 234, 235, 238, 245, 246, 249, 250, 251, 252, 254, 255, 256, 260, 268, 269.
Бадриддин 237, 404.
Бадиул жамолбегим 417.
Баёний қ. Хожа Абдулло Марворий.
Баёншайх 419, 420, 422.
Баён Шайх Беккина 419.
Байрам султон 226.
Байрамхон 460.
Банда Али 120, 144, 145, 171, 172, 173, 174.
Банда Алибек 170.

Барлос Жаки 308.
Бароқ султон 419.
Бароқхон 67.
Басант Ров 443.
Баҳжатхон 405.
Баҳлул 212.
Баҳлул Айюб 94, 179, 183.
Баҳлул мирзо 220.
Баҳманий 341.
Баҳодуршоҳ 371.
Баҳодурхон 371.
Баҳодурхон Сарвоний 449.
Баҳодур Ҳамлойдарий 453.
Баҳор мирзо 271.
Баҳорхон 364.
Баҳоуддин Баҳлул Лудий 453.
Бегим Султон 226.
Бегим Султон оғоча 232.
Бека Султонбегим 227.
Бек Вайс 372.
Беккина 420.
Беккина Вайс логарий 418.
Бек Мирак 332, 380.
Бек Мирим 295.
Бек Муҳаммад 296.
Бек Муҳаммад Таълиқчи 418.
Бектелба 113, 129, 167.
Бешка мирзо 312.
Беҳбудбек 236.
Беҳзод 244, 270, 301.
Беҳуб Султон (Биҳуб) 403, 410, 433, 441, 447.
Бибан 331, 332, 333, 367, 399, 408, 433, 444, 445, 447, 449, 456, 457, 458.
Бикабегим 83, 226.
Бикраможит ҳинду рожа 338, 413, 415, 417.
Биноий 242, 245, 270, 431.
Бирим Дев Малинхос 330.
Бир Синг Дев 389, 427.
Бир Синг Дев Жухон 453.
Бичка Халифа 151.
Бобир 141, 175, 365.
Бобурий 132, 241.
Бобир мирзо 70, 226, 232, 234, 237, 252.
Бобир подшоҳ 175.
Бобо 207.
Бобо Али 257.
Бобо Али эшик оға 237.
Бобо Дўст 297, 381, 382.
Бобожон 294, 295.
Бобожон Қанбузий 294.
Бобойи Кобулий 64, 291.
Бобойи Парғарий 175, 176.
Бобо оғоча 226.
Бобо Сайромий 171, 172, 173, 174.
Бобо Султон 263, 404, 408, 442, 443.
Бобо Таввакул Лангарий 165.
Бобохон 75.
Бобохон ахтачи 308.
Бобохон Султон 160.
Бобочуҳра 280, 337, 370, 404, 410, 442.
Бобошайх 273, 378, 379, 437.
Бобо Шерзод 162, 169, 261, 273.
Бобо Ясовул 283, 298.
Бобо ўғли Алло веран туркман 273.
Бобо Қашқа 305, 306, 336, 367, 392, 399, 441, 454.
Бобоқули 102.
Бобоқулибек 367.
Бобоқули Бобо Алибек 71.
Бобо Ҳусайн 109.
Бобухон Бисут 294.
Бойсунғур мирзо 77, 83, 87, 88, 89, 90, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 103, 104, 110, 114, 115, 116, 126, 138, 223.
Бойқаро мирзо 221, 226.
Болнот жўги 325.
Бормал Эдрий 389.
Боязид 447, 457, 458.
Боқи 103, 133, 178, 218, 416, 449.
Боқибек 178, 179, 180, 184, 206, 210, 217, 449.
Боқи Гогиёний 218.
Боқи Мингбеги 404.
Боқи тархон 77, 78, 134, 138, 142, 144.
Боқи Тошкандий 409, 448.
Боқи Чағониёний 83, 92, 116, 178, 180, 182, 183, 184, 185, 205, 206, 207, 210, 216, 217, 291.
Боқи Шиғовул 331, 379, 410, 449.
Боқи ҳез 169, 300.
Булбул 315.
Бурундуқ Муҳаммад барлос, қ. Муҳаммад Бурундуқ барлос.
Бухон (Дилазак) 308.
Бўрка 172.
Бўрон Султон 227.
Бўчка (Бўжака) 328, 337, 370, 378, 379.
Бўға ғўри барлос.

В

Вайс атка 185.
Вайсбек 119.
Вайс Лоғарий 71, 72, 73, 98, 113, 118, 120, 123, 127, 130, 131, 151.
Вайсхон 67.
Вайс Шайх 151.
Вали 87, 91, 92, 93, 96, 101, 115, 179, 181, 183.
Валибек 234, 236.
Вали мирзо 90.
Вали Порсчи 424.
Вали хизоначи 174, 273, 297.
Вали Хисравшоҳ 213.
Вали хожин 247, 283, 328, 332, 335, 337, 364, 391, 454.
Вали Қизил 325, 336, 337, 409, 427.
Вафоий қ. Аҳмад Ҳожибек.

Г

Гавҳаршодбегим 225, 417.
Гадой Билол 271.
Гадойи 293, 294, 302.
Гадойи Муҳаммад 311.
Гадойи тағойи 285, 295, 305, 310, 311.
Гангу 395.
Гужурхон 427.
Гулбаданбегим 461.
Гулранғбегим 461.
Гулчеҳрабегим 461.
Гуҳаршодбегим 417.

Д

Давлат Султонхоним 69, 152, 159, 308.
Давлатхон 291, 293, 294, 324, 325, 326, 328, 330.
Давлатхон Юсуф хайл 290.
Давлатқадам турк 366.
Давлатқадам қаровул 247, 319.
Далмовар 373.
Данғусий 395.
Дарвеш 408.
Дарвеш Али 293.
Дарвеш Алибек 235.
Дарвеш Али китобдор 236.
Дарвеш Али Сайид 273.
Дарвеш Али Юсуф 402.
Дарвешбек 78.
Дарвеш гов 73.
Дарвеш Муҳаммад 303, 304, 307, 309, 448.
Дарвеш Муҳаммад тархон 73, 74, 77, 78, 94, 95, 106, 107.
Дарвеш Муҳаммад сорбон 303, 307, 309, 310, 335, 380, 382, 343, 353.
Дарвеш Муҳаммад Фазлий 306.
Дарёхон 204, 206, 291, 327, 364, 399, 404, 441, 445.
Дарманкат 374.
Дева 417.
Девонаи жомабоф 103.
Дев Султон 425.
Дева ҳинду Сактунинг ўғли 290, 302.
Дерим Дев 389.
Дилбас Рой 455.
Дилдор оғоча 286.
Диловархон 326, 327, 330, 332, 391, 453.
Дилпат Рой 395.
Довудхон 333.
Дуду 438, 439.
Дўвахон 67.
Дўст 337, 434.
Дўст Ангу шайх 255.
Дўстбек 121, 283, 284, 294, 295, 296, 299, 300.
Дўсткелди чалма 273.
Дўст Муҳаммад Бобо Қашқа 409.
Дўст Муҳаммад Боқир 312.
Дўст Носир 139, 162, 164, 169, 261, 273, 292, 300.
Дўст Носирбек 275.
Дўст пиёда 267.
Дўст Сарипулий 262.
Дўст Хованд 390.
Дўст Эшик оғо 374, 390, 392, 398, 399, 453, 454.
Дўст Ясинхайр 433, 434.

Е

Есун Тува 67.

Ё

Ёдгор мирзо 226.
Ёдгор Муҳаммад мирзо 141, 223, 237.
Ёдгор Муҳаммад Носир мирзо 140.
Ёдгор Носир 424.
Ёдгор Султонбегим 66.
Ёдгор тағойи 418.
Ёрақбек 275.
Ёрақ тағойи 129, 220, 260, 273.
Ёр Али 379.
Ёр Али Билол 113, 125, 178.
Ёр Ҳусайн 204, 206.
Ёр Ҳусайн Дарёхон 218.

Ж

Жалолиддин Муҳаммад нойи 253.
Жалолиддин Хисрав кўкалтош 391.
Жалолиддин Шоҳ Мансур барлос 390, 392.
Жалолиддин Шоҳ Ҳусайн Боракий мўғул ғанчи 391.
Жалолиддин Қутлуққадам қоровул 391, 393.
Жалолиддин Ҳиндубек 391, 393.
Жалол Тошкандий 391, 392.
Жалолхон 327, 391, 439, 445, 454.
Жалолхон Баҳорхон 436, 438.
Жалолхон Жиқҳат 327, 338, 378.
Жамшид 109, 155.
Жанг жаг қ. Муҳаммад Али Жанг-жанг.
Жармал Парам Дев 453.
Жаъфар хожа 398, 399, 408, 447.
Жаҳонгир 121, 123, 127, 128, 265.
Жаҳонгир барлос 232, 234.
Жаҳонгир мирзо 64, 66, 73, 74, 80, 83, 103, 109, 110, 120, 121, 131, 143, 150, 153, 167, 168, 169, 170, 171, 178, 179, 180, 181, 184, 185, 204, 207, 208, 210, 211, 216, 217, 220, 221, 247, 248, 250, 253, 255, 271, 280.
Жаҳонгир туркман 213, 276.
Жаҳоншоҳ бороний Қоракўйлуқ 67, 84.
Жон Али (Хожа Алибой ўғли) 136, 137, 273.
Жонбек 76, 77, 328, 331, 335, 368, 447.
Жонбек атка 454.
Жонбобохон 67.
Жонвафо 140.
Жонвафо мирзо 139.
Жонг 254.
Жонибек дўлдой 76.
Жонибек Султон 66, 76, 145, 419.
Жоника кўкалтош 146.
Жон Носир 308.
Жон Ҳасан борин 114.
Жон Ҳасан норин 161,166.
Жўги мирзо 67.
Жўҳа Султон 425.

З

Зайнаб Султонбегим 83, 417.
Зайниддин Хавофи 461.
Зардуҳушт 109.
Заҳириддин Муҳаммад Бобир 66, 383, 387.
Зоҳид 386.
Зоҳид хожа 447.
Зоҳир Табарий 453.
Зубайда оға 226.
Зубайр 248, 265.
Зуннун 116, 179, 213, 223, 235, 269, 275.
Зуннун арғун 92, 101, 115, 217, 234, 239, 268, 269.
Зуннунбек 213, 246, 249, 250, 254, 255, 256.
Зуҳрабеги оға 83, 84, 135.

И

Ибн Ҳусайн мирзо 225, 226, 243, 249, 250, 252, 271.
Иброҳим 146, 327, 329, 331, 332, 333, 336, 337, 338, 364, 366, 368, 369, 371, 375, 376, 378, 417, 459.
Иброҳимбек 167, 169, 170, 173.
Иброҳим бекчик (чопуқ) 70, 99, 110.
Иброҳим дўлдой 234.
Иброҳим жоний 144, 146.
Иброҳим мирзо 67.
Иброҳим ота 159.
Иброҳим сору минглиғ 88, 89, 98, 113, 118, 120, 123, 127, 131, 135, 144, 146.
Иброҳим Султон мирзо 109.
Иброҳим тархон 92, 138, 140, 143, 141, 145, 146.
Иброҳим чиғатой 238.
Иброҳим чопуқ тағойи 166, 168.
Иброҳим чўҳра 303.
Иброҳим Ҳусайн мирзо 92, 100, 115, 225.
Илёсхон 396, 456.
Имодул-мулк 371.
Имом Абуҳанифа 104, 347.
Имомиддин Масъуд 249.
Имом Муҳаммад 314.
Искандар 104, 338, 362, 417, 427.
Искандар Баҳлул 291.
Искандар мирзо 226.
Искандар Султон 458.
Искандар Файлақус 68.
Искандаршоҳ 371.
Ислом барлос 236.
Исмоил Чалма 419.

Исмоил Жилвоний 326, 327, 331, 445, 446.
Исмоил Мито 428, 438, 439, 445.
Исмоилхон 328, 330.
Исҳоқ ота 159.
Ишқуллоҳ 272.

И

Илибарс Султон 226, 301.
Ийўлчуқ (Тўпчуқ) 119.

К

Қал Қошиқ 103.
Камолиддин Муҳиб Али 391.
Камолиддин Юнус Али 390, 392.
Камолиддин Қиёқ 431.
Камолиддин Ҳусайн 239.
Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳий 148, 238.
Камолхон 391, 454.
Камол шарбатчи 273.
Кангар 455.
Каримберди 437.
Каримдод Худойдод туркман 139, 146, 164, 280.
Карм Синг 395, 455.
Карм Чанд 397.
Катта 427.
Қаттабек 125, 332, 333, 367, 378, 379.
Катта Моҳ 254.
Кепак 219, 258, 273, 306.
Кепакбий 419.
Кепак мирзо 223, 224, 232, 249, 270.
Кепакқули бобо 219.
Кетин Қара Султон 378, 419, 432.
Киба 209.
Кичик Али 170, 386, 396, 456.
Кичикбек 127, 128, 217.
Кичикбегим 226.
Кичик Боқи девона 217.
Кичик Мирзо 222.
Кичик Моҳ 254.
Кичик хожа 447, 461.
Кичкина тўнқатор 325.
Кобулий Аҳмад Қосим 369.
Комрон 308, 313, 329, 363, 377, 400, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 429, 430, 461.
Қошғарий 74.
Кулол 432.
Кўки 441.
Кўки Бобоқаша 409.
Кўпакбий 137, 221.
Кўчумхон 419, 424, 426, 428.

Л

Лангархон 289, 290, 293, 295, 297, 309.
Лангархон Ниёзий 310, 316.
Латифбегим 76.
Латиф Султон оғоча 224, 232.
Лутфибек 436.

М

Мавлоно Абдураҳмон Жомий 233, 236, 240, 241, 243, 254, 218.
Мавлоно Маҳмуд 337.
Мавлоно Маҳмуд Форобий 429.
Мавлоно Сайидий 278.
Мавлоно Саъдиддин Тафтозоний 238.
Мавлоно Шайх Ҳусайн 240.
Мавлоно Шиҳоб 411, 460, 461.
Мавлоно Юсуф 461.
Маждиддин Муҳаммад 239.
Мазид 147, 300.
Мазидбек арғун 84, 87, 269.
Мазид тағойи 164.
Макан 368, 379.
Малик Али қавчин 283.
Малик Бурҳон 299.
Малик Бусаид 207.
Малик Бусаид Камарий 205, 206, 207.
Маликдод Қароний (Қараройий) 338, 375, 391, 399, 447, 453, 456.
Малик Мусо 299.
Малик Муҳаммад мирзо 78, 79, 83, 150.
Малик Сулаймоншоҳ 286.
Малик Сўрук 338.
Малик Шарқ 448.
Маликшоҳ Мансур 286, 302.
Малик хаст (Асад, Жанжуҳа) 289, 295, 296, 297.
Малик Қосим Бобо қашқа 336, 367, 386, 392, 399, 403, 408, 454.
Маликқули 319.
Маллухон 406.
Мамоқ Султон 92.
Маъмун халифа 106.
Мангжанд Жўбон 455.
Мансур 221, 273.
Мансур мирзо 221.

Маъруф 299, 408, 444, 457.
Маъруф Фармулий 364, 368, 370.
Марғиноний 61.
Марғубқул 364.
Мастий чўҳра 312, 319.
Маъсума 424.
Маъсума Султонбегим 255, 271, 276.
Махдума Султонбегим 66, 83.
Мақсуд Қарк 345.
Мақсуд сувчи 273, 275.
Маҳди 312.
Маҳди Султон 76, 92, 96, 97, 122, 139, 145, 214, 224, 391, 419, 454.
Маҳди хожа 333, 335, 336, 369, 370, 373, 374, 378, 380, 398, 399, 429, 449.
Махдумий 212.
Махдумий Олам 438.
Маҳмуд 212, 375, 427, 433.
Маҳмуд барлос 87, 92, 94.
Маҳмуд Искандар 457.
Маҳмуд кўндури сангак 99.
Маҳмуд Султон 145, 214.
Маҳмудхон 326, 327, 366, 368, 373, 389, 435, 440, 453, 458.
Маҳмудхон Нуҳоний Ғозипурий 366, 441, 445, 447.
Медини-Ров 342, 389, 405, 406.
Медний Рой Чандирий 456.
Меҳрибонхоним 424.
Меҳрбонубегим 66.
Меҳржон 286.
Меҳрихоним 428.
Меҳр Нигорбегим 68.
Меҳр Нигорхоним 68, 76, 152, 216, 277.
Меҳтар лом 191.
Меҳтор Фаррош 209.
Миён Сулаймон 327.
Мингли бий огача 225, 226, 232.
Минглик кўкалтош 151.
Минучеҳр мирзо 69, 78, 83.
Минучеҳрхон 295, 404.
Мир Абулқосим 459.
Мир Азу 245.
Мирак қ. Маждиддин Муҳаммад.
Мирак Абдураҳим 237.
Миракжон (Ирдий) 256.
Мираки кўр девон 265.
Мирак Мирғиёс 429.
Мирак туркман 67.
Мир Али 291.
Мир Али бек 291.
Мир Али мирохўр 237.
Мир Али мирохўр мирзо 141.
Мир Алишер қ. Алишербек.
Мир Алишер Навоий қ. Алишербек.
Мир Али қўрчи 400.
Мир Атоулло Машҳадий 241.
Мир Бадр 251.
Мир Бузург Тирмизий 83, 84.
Мир Вайс 131.
Мир Гису 396, 455.
Мир Дарвеш Муҳаммад сорбон 461.
Мир Жамолиддин Муҳаддис 241.
Миржон 253.
Мирзо 65, 67, 68, 69, 70, 74, 76, 87, 95, 100, 103, 114, 116, 126, 136, 137, 168, 170, 171, 197, 224, 227, 233, 234, 235, 238, 239, 242, 244, 245, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 256, 278, 366, 426.
Мирзо Али кўкалтош 164.
Мирзо Аскарий 457, 458, 461.
Мирзо Аҳмад Али форисий барлос 234.
Мирзобек Қайхисравий 269.
Мирзобек тархон 336.
Мирзобек тағойи 428.
Мирзобек фарангибоз 92.
Мирзойи Табрезий 428.
Мирзо Қомрон 458.
Мирзо Малвий 297, 304.
Мирзо Мўғул 366.
Мирзо Муҳаммад Замон 458.
Мирзо Сулаймон 453, 458, 459.
Мирзо Фаррух 237.
Мирзо Хон 68, 70, 133, 159, 182, 207, 260, 261, 262, 263, 264, 271, 273, 275, 277, 303, 304, 306, 312, 460.
Мирзошоҳ қавчин 99.
Мирзоқули 169, 171, 293, 294, 295, 307.
Мирзоқули кўкалтош 73, 169, 170, 171, 300, 307.
Мирзо Ҳиндол 458, 459, 461.
Мир Иброҳим 411.
Мирим 166, 295.
Миримбек 121.
Мирим Девон 123, 131, 264.
Мирим Лоғарий 113, 123.
Мирим Носир 139, 273, 275, 296, 300.
Мирим тархон 103.
Мир Муртоз 240.

Мир Муҳаммад 424.
Мир Муҳаммад жолабон 288, 307, 319, 408, 410, 424, 444.
Мир Муҳаммад Юсуф 241.
Мир Муҳаммад Маҳди хожа 290.
Мир Мўғул 133, 134.
Мироншоҳий 238.
Мироншоҳ мирзо 64, 116, 221.
Мир Сайид Али Ҳамадоний 191.
Мир Сангтарош 429.
Мир Сарбараҳна 238.
Мир Хирад (хурд) баковул 295, 305, 307, 428.
Мирхон 275.
Мир Шоҳбек 306.
Миршоҳ қавчин 113, 123, 131, 144, 147, 162, 273, 305.
Мирқули Сийстоний 454.
Мир Фиёс тағойи 71, 73.
Мирҳама 378, 379, 391, 454.
Мир Ҳусайн Муаммойи 243.
Моник чанд Чўҳон 395.
Мон Синг 413, 414, 457.
Моҳим 286, 432, 433, 439, 450.
Моҳчучук 278.
Муайяд 399.
Муборакхон Жилвоний 449.
Муборакшоҳ 68, 212, 248, 265, 276.
Мужоҳидхон Мўлтоний 375.
Музаффар барлос 232.
Музаффар мирзо 92, 99, 101, 224, 235, 245, 246, 249, 250, 252, 253, 254, 260, 268, 269, 270.
Музаффар (Ҳусайн) мирзо 94, 227, 245, 246.
Музаффар Ҳусайн Султон 447.
Муиззиддин Абдулазиз мирохўр 391, 393.
Муиззиддин (Султон Шаҳобиддин Гурий) 195.
Мулло қ. Мавлоно Абдураҳмон Жомий
Мулло Абдулмалик 312.
Мулло Абдулмалик Хотий 283.
Мулло Абдулғафур Лорий 241.
Мулло Абулраҳмон 196.
Мулло Алихон 304, 319, 322, 323, 400, 433.
Мулло Аҳмад 322.
Мулло Бақойи 461.
Мулло Бинойи 96, 142, 143, 269.
Мулло Биҳиштий 428.
Мулло Бобо 139, 146, 218, 261, 281, 378.
Мулло Бобойи Пашоғарий 146, 178, 260, 278, 378.
Мулло Довуд 380, 453.
Мулло Ерак 316.
Муллозодаи Мулло Усмон 195, 240.
Мулло Кабир 302.
Мулло китобдор 303.
Мулло Масъуд Шервоний 241.
Мулло Маҳмуд 303, 313, 433, 455.
Мулло Маҳмуд халифа 312.
Мулло Мирак Фарктий 278.
Мулло Муршид 293.
Мулло Муҳаммад Бадахший 243.
Мулло Муҳаммад Музаҳҳиб 331, 426, 439
Мулло Муҳаммад Парғарий 325.
Мулло Муҳаммад Толиб Муаммойи 186.
Мулло Муҳаммад Туркистоний 180.
Мулло Муҳиб Али 453.
Мулло Неъмат 380, 453.
Мулло Опоқ 365, 367, 374, 380, 404, 406, 446, 453.
Мулло Рафиъ 412.
Мулло Сарсон 377.
Мулло Султон Али Машҳадий 270.
Мулло тағойи 428.
Мулло Турк Али 281, 283.
Мулло Фаррух 424.
Мулло Хожа 226.
Мулло Хожаго 302.
Мулло Шайх Ҳусайн 240.
Мулло Шамс 325.
Мулло Шараф 361.
Мулло Шиҳоб 448.
Мулло Яъқуб Чархий 195.
Мулло Қосим 429.
Мулло Ғулом 441, 445
Мулло Ҳайдар 154.
Мулло Ҳасан сарроф 365.
Мулло Ҳижрий шоир 155.
Мулло Ҳусайн 380.
Мурод қўрчи 439, 450.
Муродбек Боюндур 238, 274.
Муршид Ироқий 438.
Мусо 308.
Мусо Маъруф Фармулий 449.
Мусо Султон 441.
Мусо Хожа 281.
Мустафо 366, 381, 440, 441.
Мустафо Румий 381, 392, 408, 454.
Мустафо тўпчи 336.

Мустафо Фармулий 366.
Муқим 71, 184, 185, 204, 217, 235, 268, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 278.
Муқим арғун 182.
Муҳаммад 383.
Муҳаммад Али 273, 314, 404, 437.
Муҳаммад Али бахши 223.
Муҳаммад Али Жанг-жанг 283, 294, 295, 297, 298, 304, 310, 314, 328, 329, 330, 332, 335, 336, 368, 380, 396, 399, 403, 409, 427, 437, 439, 453, 454, 455, 456.
Муҳаммад Али кўкалтош 336.
Муҳаммад Али Мубашшир (Мунши) 113, 127, 128, 162, 164, 170, 219.
Муҳаммад Али пиёда 278.
Муҳаммад Али Ҳайдар рикобдор 373.
Муҳаммад Амин жибачи 431.
Муҳаммад Аминхон (*Қозон хони*) 245.
Муҳаммад Андижоний 260.
Муҳаммад бахши 275, 305, 335, 435, 449.
Муҳаммадбек 245, 249, 273.
Муҳаммад Боқирбек 73, 80, 98, 113, 173.
Муҳаммад Бурундуқ барлос 92, 213, 232, 234, 235, 245, 246, 249, 250, 255, 268.
Муҳаммад Бурундуқ ибн Али ибн Бурундуқ ибн Жаҳоншоҳ ибн Чоку барлос 232.
Муҳаммад Валибек 92, 100, 115, 236.
Муҳаммад дўғлот (Ҳисорий) 92, 122, 155, 161.
Муҳаммад Дўст 113, 123, 131, 135, 168.
Муҳаммад Дўст тағойи 88, 89.
Муҳаммад Зайтун 364, 367, 375, 379.
Муҳаммад Замон Мирзо 225, 232, 238, 293, 304, 363, 412, 423, 427, 436, 437, 438, 440, 441, 442, 445, 447.
Муҳаммадий Кўкалтош 66, 293, 295, 310, 328, 329, 335, 366, 367, 368, 392, 396, 427, 445, 454, 455.
Муҳаммадий Мирзо 84.
Муҳаммад Мазид тархон 73, 78, 95, 133, 134, 137, 144, 147.
Муҳаммад Маъсум мирзо 225.
Муҳаммад Махдумий 212.
Муҳаммад мир Юсуф 241, 270.
Муҳаммад Мискин Ҳофиз дўлдой 103.
Муҳаммад Мўмин Мирзо 100, 101, 227.
Муҳаммад Муҳсин 224.
Муҳаммад Муқим 270.
Муҳаммад Сабз Бавво 242.
Муҳаммад Сайд ўрус Арғун 237.
Муҳаммад Солиҳ 96, 132, 243, 322.
Муҳаммад Сорбон 390.
Муҳаммад Султон 369, 442.
Муҳаммад Султон Жаҳонгир 109.
Муҳаммад Султон мирзо 226, 238, 301, 328, 333, 335, 366, 368, 370, 378, 380, 391, 392, 399, 403, 433, 443, 447, 454, 455, 456.
Муҳаммад Халил ахтабеги 373, 454.
Муҳаммадхон 67.
Муҳаммад Шайбонийхон 61, 66, 87, 213, 221.
Муҳаммад Шариф мунажжим 302, 381, 396.
Муҳаммадшоҳ 405.
Муҳаммад элчи бўға 84.
Муҳаммад Юсуф 135.
Муҳаммад Қосим 180.
Муҳаммад Қосим барлос 313.
Муҳаммад Қосим Бобоқашқа 456.
Муҳаммад Қосим мирзо 226.
Муҳаммад Қосим Набира 103.
Муҳаммад Қосим Арлот 226.
Муҳаммадқули қавчин 94, 148.
Муҳаммад қўрчи 212, 265, 276.
Муҳаммад Ҳасан кўрагон дўғлат 216.
Муҳаммад Хисорий қ. Муҳаммад дўғлат.
Муҳаммад Ҳумоюн қ. Ҳумоюн.
Муҳаммад Ҳумоюн Баҳодир қ. Ҳумоюн.
Муҳаммад Ҳусайн кўрагон дуғлат 68, 90, 117, 133, 152, 260.
Муҳаммад Ҳусайн мирзо 113, 115, 224, 232, 261, 262, 264.
Муҳиб Али 256, 292, 332, 453.
Муҳиб Али халифа 335, 336, 380, 409.
Муҳиб Али қўрчи 93, 101, 178, 256, 260, 273, 281, 309.
Муҳиб Султон 83.
Муҳсин 436.
Муҳсин дўлдой 401.
Мўмин 154.
Мўмин Али 324, 398.
Мўмин атка 305, 332, 370, 392, 393, 446, 454, 455.
Мўтугон (Мўватугон) 67.
Мўғул Абдулваҳҳоб 443.

Мўғулбек 120, 235, 436.
Мўғул Ёрак тағойи 113.
Мўғул Ғанчи 455.

Н

Навоий қ. Алишербек.
Наврўз 283.
Нажм Сонийй 224.
Назар Али 295.
Назар Баҳодир 115, 238.
Нарпат Хора 389.
Неъмат арғун 75.
Низомиддин Абдушукур 391.
Низомиддин Али Халифа 393, 453, 454.
Низомиддин Али Халифадод 390.
Низомиддин Аҳмад Юсуф 391, 392
Низомиддин Дарвеш Муҳаммад сорбон 390.
Низомиддин Жонбек Муҳаммад бекатка 391.
Низомиддин Пирқули Сийстоний 391.
Низомиддин Султон Муҳаммад бахши 392.
Низомиддин Турдибек 391.
Низомиддин Хожаги Асад 391.
Низомулмулк 239.
Низомхон 363, 367, 374, 392.
Низомхон Биёна (Биёний) 446, 454.
Носирбек 121, 164.
Носирбек (Дўстбекнинг отаси) 163.
Носир мирзо 66, 68, 73, 167, 171, 184, 191, 197, 204, 205, 212, 213, 221, 226, 248, 265, 267, 273, 275, 276, 278.
Носирхон Нуҳоний 364, 368, 370, 377,
Ноҳирхон Мевотий (Ноҳархон) 190, 378, 397, 398.
Нуёнбек 234.
Нуён Кўкалтош 139, 147, 153, 154.
Нуъмон чуҳра 165, 293.
Нурбек 300, 314, 433, 450, 452.
Нуриддинбек 67.
Нурулло танбурчи 216.
Нусратшоҳ 341, 428, 445, 458.

О

Одилий қ. Бойсунғур Мирзо.
Одил Султон 225, 328, 333, 335, 337, 368, 391, 393, 427, 454, 455.
Одилхон Нуҳоний 445
Ойбегим 83.
Ойша султон 226.
Ойша султонбегим 76, 142.
Ойша султонбегим (Бойқаро) 132.
Оламхон 326, 327, 331, 332, 364, 374, 378, 379, 386, 390, 404, 447, 448, 455.
Олачахон, қ. Султон Аҳмадхон.
Опоқ 226.
Опоқбегим 226.
Опоқхон 291.
Оройишхон 331, 391, 405 438, 442, 453.
Осафий 241.
Ота мирохўр 314.
Офоқбегим 252.
Офоқхон 67.
Ошиқ баковул 404, 427.
Ошиқ Муҳаммад арғун 269.
Оқбегим 80, 83, 224, 226, 227, 232, 417.
Оқбўғабек 69.
Оҳобегим 221.
Оққўйлуқ Узун Ҳасан 84.
Оғабегим 226.
Оға Султон 66, 69.
Оҳий 243.

П

Пад Мовати 415.
Парбат 297.
Пашабегим 83, 84, 126.
Паҳлавон Бадахший қ. Хожа Камолиддин.
Паҳлавон Баҳлул 424.
Паҳлавон Лоҳурий 434.
Паҳлавон Муҳаммад Бусанд 245
Паҳлавон Удий 448.
Паҳлавон Ҳожи Муҳаммад 424.
Паҳорхон 397.
Пир Аҳмад 144.
Пир Аҳмад арғун 133.
Пир Вайс 113.
Пирибек туркман 274.
Пири Роғи 212.
Пир Муҳаммад мирзо (Жаҳонгир мирзо ўғли Баҳор мирзо набираси) 271.
Пихий 205.
Пирқули Сийстоний 335.
Пишғи мўғул 336.
Попо оғача 226, 227, 232.

Поянда Муҳаммад Қоплон 305.
Поянда Султонбегим 83, 94, 225, 226, 227 252, 255, 269.
Пупат Ров 395.
Пўлод Султон 419, 424, 428.

Р

Ражаб Султон 83.
Рамазон (лўли) 291, 295.
Ратансин 415.
Рашид Султон 69.
Рашидхон 458.
Раҳимдод 374, 379, 412, 413, 415 452.
Раҳмат Пиёда 333.
Рениш 418, 419.
Робиа Султонбегим 75, 226.
Ров Сервоний 403.
Ровуйи Сарвоний 373.
Ровал Удий Синг Ногарий 389, 395, 453, 455.
Рожа Бикам Дев 363.
Рожа Бикам Чанд 363
Рожа Бикраможит ҳинду 106, 363, 412 457.
Рожа Мон Синг 412.
Рожа Руп нарин 362.
Рожа Синг Дев 363.
Рой Синг 407, 453.
Рой Чандарбон чуҳан 395.
Рой Чандирён 455.
Роно Санго 227, 341, 342, 368, 370, 373, 374, 378, 379, 382, 388, 399, 405, 407, 408, 409, 415, 438 453, 454, 455, 456, 457.
Румий 435.
Рустам 287.
Рустам Али 273.
Рустам туркман 373, 392, 393, 454, 455
Рустамхон 386.
Рукия Султонбегим 66.
Руҳлам 293, 294, 295, 307.

С

Сабуктегин 195, 197.
Саводий 331.
Саъд ибн Ҳусайн туркман (Суғдлуқ) 223.
Сайид 341.
Сайид Абдулло мирзо 226.
Сайид Али 121, 427.
Сайид Алихон 291, 297.
Сайид Афзал 221, 248.
Сайид Афзал хоббин 248.
Сайид Бадр 82.
Сайид Барака 226.
Сайид Дакани Шерозий 418, 423.
Сайид Довуд Гармсерий 424.
Сайидийбек 126, 131.
Сайидий Қаро 120, 123, 127.
Сайидий Қаробек 113, 144.
Сайидим 255, 256.
Сайидим Али дарбон 94, 183, 255, 256.
Сайид Комил 116.
Сайид Лочин 325.
Сайид Машҳадий 450.
Сайид Маҳди хожа 391.
Сайид Маҳмуд 126.
Сайид мирзо 226.
Сайид Муҳаммад мирзо лўғлат 68, 114 144.
Сайид Ота 226.
Сайид Рафиъ 374, 423.
Сайид Румий 423.
Сайид Султон Али хоббин 221.
Сайид Табиб 215.
Сайид Тўфон 325.
Сайид Юсуфбек ўғлоқчи 77, 78, 102, 118, 135, 183, 212, 238, 381.
Сайид Юсуф Мажам (Манжамий, Мунажжимий) 130.
Сайид Қосим 88, 113, 134, 167, 169, 292 312, 314, 315, 431.
Сангар қорлуқ 297.
Сайид Қосим эшик оға 88, 113, 145, 182, 207, 261, 273, 289, 305.
Сайид Ҳасан ўғлоқчи 237.
Сайид Ҳусайн Акбар 103, 207, 210, 273.
Сайфий Бухорий 242.
Сайфхон 327.
Сакту 290.
Салоҳиддин 389, 395, 416.
Салхди 453.
Самад 123.
Сангорхон жанжуҳа 292, 295, 314, 379.
Сангар қорлуқ 297.
Санго қ. Роно Санго.
Санжар мирзо Марний 223, 227.
Сарварқул 281.
Сариғбош мирзо 166.

Сариғбош мирзо иторчи 161.
Сатирди Қаҳжий (Сатарвий Кочий) 453.
Сатрвий Қачи 389.
Содиқ 432, 433, 449.
Солиҳа Султонбегим (Оқбегим) 76.
Солиҳ Муҳаммад 133.
Соқи Муҳсин 436.
Соҳиби «Ҳидоя» 61.
Соҳибқадам Қобул 168.
Сулаймон 170, 400.
Сулаймон мирзо 335.
Сулаймон оқо 391.
Сулаймон Фармулий 338.
Сулаймон Шайхзода 326.
Сулаймоншоҳ 390.
Султон 66, 114, 125, 196, 296, 397, 404, 409, 410, 415, 427.
Султон Абусанд мирзо 63, 64, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 76, 77, 78, 82, 83, 84, 87, 94, 109, 223, 224, 225, 227, 232, 233, 234, 237, 240, 252, 255, 291.
Султон Али арғун 268.
Султон Али Машҳадий 244.
Султон Али мирзо 71, 76, 77, 83, 90, 94, 95, 96, 97, 98, 107, 110, 116, 118, 125, 127, 133, 135, 137, 308, 418.
Султон Али турк 401.
Султон Али чуҳра 210, 281.
Султон Алоуддин 286, 287, 338, 340, 341, 390, 391, 454.
Султон Алоуддин Саводий 285.
Султон Алоуддин Хилжий 337.
Султон Арғун 76.
Султон Аҳмадбек 133, 172, 174.
Султон Аҳмад мирзо 63, 64, 65, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 89, 106, 109, 132, 142, 161, 179, 216, 221, 234, 236, 254, 255, 276.
Султон Аҳмад мўғул 261.
Султон Аҳмад Танбал 88, 98, 110, 111, 119, 120, 121, 130, 133, 146, 161, 164, 165, 213, 300.
Султон Аҳмадхон (Олачахон) 67.
Султон Аҳмад Қаровул 127.
Султон Аҳмад Қози 72.
Султон Аҳмад Қўчбек 92.
Султон Бахтбегим 417.
Султон Баҳлул 337.
Султон Баҳлул Лудий 331, 340, 390.
Султон Баҳоуддин Баҳлул Лудий 453.
Султонбегим 74, 76, 301.
Султон Боязид 309, 310.
Султон Вайс 69, 285, 287, 422, 427, 457.
Султон Вайс мирзо 83, 126, 221, 226.
Султон Вайс Саводий 285.
Султон Жалолиддин 432, 433, 438.
Султон Жалолиддин Шарқий 441, 446.
Султон Жунайд 329, 333, 368, 377, 426, 440, 441.
Султон Жунайд барлос 88, 126, 236, 335, 337, 368, 422, 440, 446, 447.
Султон Иброҳим 196, 293, 326, 327, 331, 332, 333, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 366, 371.
Султон Иброҳимхон 326.
Султон Илик Моэи 72, 112.
Султонимбегим 226, 227, 238.
Султон Искандар 291, 293, 331, 340, 389, 400, 405, 412, 433, 453.
Султон Искандар мирзо 221.
Султон Малик Кошғарий (Султон Кияинчик) 70, 77.
Султон Масъуд 196, 365.
Султон Масъуд Қобулий 291.
Султон Масъуд мирзо 78, 80, 83, 87, 91, 92, 96, 101, 103 114, 115, 116, 126, 138, 223, 226, 253, 291, 417.
Султон Маҳмуд 195, 196, 339, 341, 405, 415, 433, 434, 437, 438, 444.
Султон Маҳмуд дўлдой 81, 135.
Султон Маҳмуд мирзо 64, 69, 71, 76, 77, 80, 81, 82, 83, 84, 87, 92, 94, 126, 127, 178, 179, 182, 223, 225.
Султон Маҳмудхон 60, 61, 63, 67, 68, 70, 72, 73, 75 76, 87, 88, 89, 110, 113, 120, 126, 149, 152.
Султон Маҳмуд Ғози 82, 339.
Султон Музаффар 341, 371.
Султон Музаффар Гужаротий 371.
Султон Мурод мирзо 226.
Султон Муҳаммад 114, 129, 364, 430, 434.
Султон Муҳаммад арғун 123.
Султон Муҳаммад бахши 376, 417, 422, 429, 433, 454.
Султон Муҳаммад Вайс 98, 157, 169, 170.
Султон Муҳаммад Дарвеш 98.

Султон Муҳаммад дўлдой 81, 135, 218, 273, 303, 309, 332, 335, 368, 386, 399, 427, 445, 461.
Султон Муҳаммад мирзо 63, 64, 221.
Султон Муҳаммад калпук (Гулбек) 163.
Султон Муҳаммад кўса 461.
Султон Муҳаммад сайфал 98.
Султон Муҳаммадхон 120.
Султон Муҳаммад хоника (Чоника) 111, 129, 156, 159.
Султон Нажодбегим 226.
Султон Носриддин 405, 406, 457.
Султон Нигорхоним 69, 83, 84, 159, 263.
Султон Сайид 459.
Султон Сайидхон 68, 69, 160, 263, 310, 312, 321, 404, 458.
Султон Санжар барлос 260, 262.
Султон Тароҳий (Бароҳий) 309.
Султон Фирузшоҳ 340, 341.
Султон Халил 404.
Султон Халил мирзо 127.
Султон Шамсиддин Илтамиш (Илтутмиш) 414.
Султон Шиҳобиддин Ғурий 195, 339, 340.
Султонқули 102, 219.
Султонқули Бобоқули 113.
Султонқули чиноқ 122, 185, 209, 219, 248, 271.
Султон қуличоқ 249, 251.
Султонқули чуҳра 273.
Султон Ғиёсиддин Филбон 337.
Султон Ғиёсиддин Ғурий 339.
Султон Ҳусайн 115, 126, 223, 235.
Султон Ҳусайн аргун (Қоракўлий) 78, 133, 144.
Султон Ҳусайн дўғлат 92, 155, 161.
Султон Ҳусайн мирзо 77, 82, 83, 87, 91, 92, 94, 96, 99, 100, 101, 115, 116, 138, 141, 143, 148, 179, 180, 213, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 232, 233, 234, 235, 237, 238, 239, 240, 241, 245, 246, 248, 249, 252, 254, 269, 301, 381.
Султон Ҳусайн Шарқий 340.
Сунбулқули 275.
Сурпо 296, 297.
Сурх Вадоий 461.
Суюндук туркман 258, 281.
Суюнчакхон 300, 419.
Суюргитмиш мирзо 291.
Суҳайлий қ. Шайхимбек.
Суҳроб мирзо 224.

Т

Танбал 89, 110, 113, 120, 121, 123, 125, 127, 128, 129, 130, 131, 134, 135, 143, 148, 149, 153, 155, 156, 157, 161, 163, 164, 167, 168, 174, 175, 176, 243, 244, 300.
Танбал Жаҳонгир 111, 123.
Тархон 127.
Тархонбегим 76.
Тархоний 123, 131.
Тағойибек 123, 131.
Тағойишоҳ бахши 275.
Таҳмтанбек 238.
Тезак кичик (Қул Боязид ўғли) 184.
Темурбек 64, 67, 78, 95, 104, 105, 108, 109, 153, 180, 202, 221, 222, 226, 238, 276, 291, 340, 361.
Темур Биҳуб Султон 403.
Темир Султон 69, 76, 137, 145, 225, 270.
Темур Усмон 238.
Тирмуҳоний 450.
Тенгриберди 257, 273, 283, 303, 304, 309, 379.
Тенгриберди сомончи — 115, 238.
Тенгриқули 293, 294, 295, 307, 336.
Тенгриқулибек 312.
Товусхон 286.
Тожиддин Маҳмуд 275, 314.
Тожихон 435, 448.
Тожихон Сорангхоний 433, 447.
Тонготмиш Султон 423, 441.
Тотор 294, 296, 297.
Тотор Қакар 204, 294, 297.
Тоторхон 291, 329, 374, 375, 399.
Тоторхон Сорангхоний 364, 374.
Тоторхон Юсуф Ҳайл 291.
Тоҳир 380, 435.
Тоҳирбек 133.
Тоҳир дўлдой 151.
Тоҳир Муҳаммад 104.
Тоҳир Табарий 337, 380.
Тулак 308.
Тулак Кўкалтош 262, 308, 427.
Тун Султон (Турсун Султон) 69.
Турди 387.
Турдибек 313, 336, 373, 374, 398, 399, 409, 410, 453, 459.

Турдибек Хоксор 313, 322, 333, 398, 400.
Турдибек Қўчбек 404.
Турдиха 330, 392, 433, 446.
Турди Муҳаммад 294, 437, 439.
Турди Муҳаммад қипчоқ 294, 303.
Турсун Муҳаммад Султон 427.
Турсун Султон 428.
Туфайлий қ. Ҳасан Али Жалойир.
Туғлуқ Темурхон 67.
Тўка ҳинду 365.
Тўламиш ўзбак 441, 446.
Тўлун Хожа мўғул 98, 111.
Тўфон арғун 272.
Тўхта (Бўға) Султон 263 ,409 423, 434, 442, 443, 445, 447.
Тўқабек 123.
Тўқбой 260.

У

Убайд Султон 225, 270.
Убайдхон 68, 370, 418, 419, 426.
Уэуи Ҳасан 73, 74, 80, 84, 110, 111, 119, 120, 121, 133, 150, 166.
Уйгур Мажам (Уйғу манжам ёки мунажжим) 130.
Улус оға 69.
Улуғбек Мирзо 67, 75, 77, 105, 106, 109, 116, 146, 179, 185, 194, 215, 216, 218, 223, 225, 232, 240, 261.
Улуғ Удий қўштигир 450.
Умаршайх 221.
Умаршайх мирзо 60, 62, 63, 64, 65, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 83, 89, 90, 111.
Умид 66.
Умид оғоча 69.
Урдушоҳ 316.
Урус Али Сайид 273.
Усмон, ҳазрати амирул-муминин 104.
Устод Алиқули 283, 332, 334, 336, 372, 373, 379, 381, 386, 403, 404, 408, 424, 440, 441.
Устод Шоҳ Муҳаммад сангтарош 278, 401, 429.
Устод Беҳзод 233.
Устод Ҳасан Али 430.
Устод Қулмуҳаммад 233.
Фазли 212.
Фаридун 109.
Фаридун Қубузий 417.
Фаридун Ҳусайн мирзо 225, 232.
Фартидхон Носирхон 436.
Фаррух арғун 217.
Фаррухзод 275.
Фаррухзодбек 274.
Фаррух Ҳусайн мирзо 225.
Фатҳхон 373.
Фатҳхон Сарвоний 370, 373, 433.
Фахржаҳонбегим 403, 412, 417, 456.
Фахринисо 142.
Фахриддин 249.
Фақир Али 280.
Фақирий 461.
Фироқий қ. Хожа Абулбарака.
Фирузабегим 221.
Фирузхон 366, 368.
Фирузхон Мевотий 338.
Фирузхон Сорангхоний 366.
Фирузшоҳ 340, 341, 343.
Фирузшоҳбек 234.
Фозил Кўкалтош 210.
Фозил тархон 140.
Фоний қ. Алишербек.
Форуқ 372.
Фотима 286.
Фотима Султон 66.
Фотима Султон оға 69, 226.
Фўлод 304.
Фўлод Султон 304.

Х

Хадичабегим 224, 227, 245, 252, 269.
Хадича Султонбегим 403, 412, 456.
Халил 125, 131, 134, 143.
Халил денона 121, 146.
Халил чуҳраи дасторпеч 120.
Халифа 90, 131, 261, 280, 281, 292, 299, 302, 308, 312, 336, 369, 385, 386, 405, 423, 427, 439, 445, 446, 450.
Халифа Шоҳ Ҳасан 283.
Хатиб Қарший 178.
Хизр Хожахон 67.
Хисрав 306, 397.
Хисравбек 332.
Хисрав Қокиёний 205.
Хисрав Кўкалтош 139, 165, 271, 273, 288, 325, 336, 397, 427, 454.

Хисрав Мирзоқули 304.
Хисрав Мирим 293.
Хисравшоҳ 71, 79, 82, 84, 87, 91, 92, 93, 94, 96, 100, 101, 103, 104, 114, 115, 116, 126, 127, 137, 138, 144, 146, 178, 179, 180, 182, 183, 184, 185, 210, 212, 213, 235, 238, 255, 281.
Хованд Дўст 295.
Хожа 74, 78, 95, 96, 99, 110, 112, 135, 136, 137, 139, 205, 418, 424, 428.
Хожа Абдулло Марвори 237, 244.
Хожа Абдулҳақ 428, 449.
Хожа Абдушшаҳид 423 424, 433.
Хожа Абулбарака Фироқий 143.
Хожа Абулмакорим 95, 98, 113, 118, 140, 146, 159, 160.
Хожа Али 136, 144.
Хожа Ато 239.
Хожа Асадулло 153.
Хожа Абдусамад 186.
Хожа Афзал 239.
Хожа Аҳмад 195.
Хожа Аҳрор 175, 460, 461.
Хожа Боқи 137.
Хожаги Асад (Жондор) 375, 376, 392, 400, 454.
Хожаго хожа 95.
Хожа Дўст 295.
Хожа Дўст Хованд 278, 293, 295, 378, 417.
Хожа Дўстхон 453.
Хожа Исмоил Хартанг 104.
Хожа Калон 98, 127, 196, 217, 284, 285, 287, 309, 319, 322, 330, 332, 333, 335, 337, 356, 364, 365, 369, 421, 422, 423, 424, 428, 429, 430, 433.
Хожа Калонбек 127, 461.
Хожа Камол 62.
Хожа Камолиддин 390.
Хожа Камолиддин Паҳлавон Бадахший 391.
Хожа Камолиддин Ҳусайн 391, 393.
Хожа Маҳмуд Али атка 393.
Хожаги Мулло Садр 98.
Хожа Мавлоноий Қози (Абдулло) 72, 89, 112.
Хожа Мирмирон 169, 287, 288, 296, 320, 328, 329, 336, 365.
Хожа Мир Султон 424.
Хожа Мунир Ўший 98.
Хожа Муршид Ироқий 437.
Хожа Муҳаммад Али 162, 165, 273, 275, 281, 302, 304, 307, 309, 310.
Хожа Муҳаммад Али китобдор 261, 309.
Хожа Муҳаммад Амин 205, 278, 314.
Хожа Муҳаммад Дарзий 72.
Хожа Муҳаммад Зикриё 137.
Хожа Насир Тусий 106.
Хожа Низомиддин Али Халифа 461.
Хожа Паҳлавон Бадахший 454.
Хожа Пир Аҳмад Хоний 239.
Хожа Пир баковул 94.
Хожа Убайдулло 175, 418.
Хожа Халифа 459.
Хожа Хизр 186, 284.
Хожа Хизр Нуҳоний 208.
Хожа Хизрий 307.
Хожа Хованд Саид Домани кўҳий 187.
Хожа Хонд Саид 307.
Хожа Шамсиддин Жонбоз 196.
Хожа Шаму 186.
Хожа Юсуф 60, 195.
Хожа Яъқуб Хожа Яҳё ўғли 175.
Хожа Яҳё 95, 96, 118, 134, 135, 136, 137, 140, 228, 233.
Хожа Қози (Хожа Мавлоноий Қози) 73, 74, 80, 99, 110, 111, 112, 122, 131, 133, 153.
Хожа Қутбиддин 337.
Хожа Ҳасан 301, 314, 322, 455.
Хожа Ҳофиз 186.
Хожа Ҳусайн 73, 133, 144, 150, 170, 322, 328, 453.
Хожа Ҳусайнбек 69, 70.
Хожа Ҳусайний 171, 423
Холвий пиёда 298.
Холдор 145.
Хон 67, 68, 72, 73, 75, 89, 98, 113, 114, 129, 133, 148, 156, 158, 161, 176, 308, 321.
Хонд Амир Муаррих 411, 448, 461.
Хонзодабегим 66, 76, 83, 84, 94, 151, 178, 225, 417.
Хонзодахоним 270.
Хонимжаҳон 326, 327, 373, 374, 399, 456.
Хоникахон (Жоникахон) 68.
Хоним 321.
Хони хонон 391, 453.

Хон Мирзо (Мирзо хон) 68, 126, 133, 181, 456.
Хонқули 139, 171, 273.
Хонқули Баёнқули 110, 157, 170.
Худобахш 273, 281.
Худойберди 88, 89.
Худойберди барлос 146.
Худойбердибек 70.
Худойберди буқоқ 122.
Худойберди Темуртош 69, 70.
Худойберди Туғчи 113, 128, 146.
Худойберди Туғчи Темуртош 61.
Худойдод туркман 146.
Хуррамшоҳ 66.
Хушкелди чалма 273.
Хўб Нигорхоним 68, 152, 264.
Чалма қ .Исмоил чалма.
Чалма мўғул 273.
Чақмоқбек 423.
Чаҳоршанба 101.
Чингизхон 63, 67, 69, 108, 156, 250.
Чин сўфи 214, 221.
Чин Темур Султон 263, 333, 335, 366, 375, 390, 397, 404, 409, 410, 427, 444, 445, 450, 453, 454, 456.
Чиғатойхон 63, 67.
Чоку барлос 232.
Чопуқ 429.
Чўлибегим 226, 227.

Ш

Шайбонийхон (Шайбоқхон) 66, 68, 69, 77, 78, 92, 98, 114, 134, 135, 136, 137, 139, 140, 153, 212, 214, 221, 225, 235, 243, 245, 248, 249, 251, 263, 264.
Шайбоқ Пиёда 293.
Шайбоқхон (Шайбонийхон) 140, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 150, 151, 154, 155, 159, 165, 167, 180, 183, 225, 268, 269, 270, 276, 278.
Шайх 139, 424, 448.
Шайх Абдулло барлос 87, 94, 96, 114, 115.
Шайх Абдулло эшик оғо 73, 113.
Шайх Абул Воҳид 322, 419, 461.
Шайх Абул Воҳид Форнғий 461.
Шайх Абулфатҳ 423.
Шайх Абумансур 104.
Шайх Абусаидхон 236.
Шайх Али 336, 427.
Шайх Али Баҳодир 71.
Шайх Али Тағойи 100, 246.
Шайх Боязид 167, 168, 169, 170, 366, 368, 378, 401, 404, 410, 433, 444.
Шайх Боязидбек 174, 403, 445, 446, 448.
Шайх Бурхониддин Қилич 72, 112.
Шайх Бусаид тархон 275.
Шайх Вайс 113.
Шайх Гўран 366, 367, 374, 391, 396, 402, 404, 405, 439, 449.
Шайх Дарвиш 139, 220.
Шайх Дарвиш Кўкалтош 218, 219.
Шайх Жамол 75, 336, 381, 423, 439, 445.
Шайх Жамол арғун 75.
Шайх Жамол Фармулий 327.
Шайх Зайн 322, 337, 369, 383, 387, 396, 437, 448, 461.
Шайх Зайниддин 254, 255.
Шайх Зайн Хавофий 390, 453, 461.
Шайхзода Фармулий 392, 454.
Шайх Зуннун 90.
Шайхий 245.
Шайхим 299.
Шайхимбек Суҳайлий 236.
Шайх Мазидбек 70, 71.
Шайхий Миришкор 299.
Шайх Муслиҳиддин (Маслаҳат) 62.
Шайх Муҳаммад Абдулло баковул 269, 399.
Шайх Муҳаммад Мусулмон 197.
Шайх Муҳаммад Ғавс 375, 452.
Шайх Нигорий 399.
Шайх Низом 337.
Шайхи Нойи 233, 244.
Шайх Нуриддинбек 66.
Шайх Пурон 269.
Шайх Саъдий 246.
Шайх Шарафиддин Мунирий 439.
Шайх Шариф Қорабоғий 450.
Шайх Шиҳобиддин 423.
Шайх Яҳё 439.
Шайхим Суҳайлий 236, 241.
Шайҳулислом 241.
Шайҳулислом Сайфиддин Аҳмад 240.
Шамсиддин Муҳаммад 429, 430, 431.
Шамсиддин Муҳаммад Али жанг-жанг 393.
Шамсиддин Муҳаммад Кўкалтош 391.
Шамсиддин Муҳаммад Халил ахтабеги 392.

Шаҳбоз 166.
Шаҳбоз Қаландар 288.
Шаҳбоз Қорлуқ 166.
Шаҳзода 425.
Шаҳзода Таҳмосб 375, 400, 418, 419.
Шаҳракбек 433.
Шаҳрибонубегим 277, 232.
Шаҳсувор 123.
Шерак арғун 182, 183, 184.
Шерали 217.
Шерали чуҳра 137, 217.
Шерали Ўғлон 67.
Шер афган 373, 391, 453.
Шераҳмад 431.
Шербек 273.
Шерхон 326, 433.
Шерхон Таркалоний 320.
Шерхон сур 433, 436.
Шерқули қоровул мўғул 261, 272, 273, 281.
Шер Ҳожибек 67.
Ширим тағойи 72, 113, 118, 146, 147, 178, 182, 184, 207, 208, 261, 267, 273, 275, 276, 300.
Ширим чуҳра 214.
Шиҳобиддин Абдулло китобдор 390, 392.
Шиҳобиддин Хисрав 451, 452.
Шодибача 253.
Шодихон 207.
Шоди хонанда 245.
Шодмон 436.
Шомий 278.
Шоҳ 432.
Шоҳбегим 68, 76, 114, 152, 158, 160, 216, 263, 277.
Шоҳбек 116, 210, 223, 249, 256, 258, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 299, 302, 304, 307, 309.
Шоҳбек арғун 225, 299.
Шоҳ Бобойи белдор 429.
Шоҳзода 313, 419, 429.
Шоҳзода Мунгир 445.
Шоҳий 423.
Шоҳим Носир 170, 171.
Шоҳим Нурбек 326.
Шоҳ Имод Шерозий 331.
Шоҳим юзбеги 406.
Шоҳ Искандар 378, 438.
Шоҳ Исмоил 66, 224, 238, 240, 263, 274.
Шоҳ Мазид Кўкалтош 304.
Шоҳ Мансур 286, 287, 288, 302, 380, 381.
Шоҳ Мансур барлос 332, 335, 336, 337, 368, 378, 453, 454.
Шоҳ Мансур бахши 268, 269.
Шоҳ Мансур Юсуф Зай 284, 285.
Шоҳ Маҳмуд парвоначи 273, 275.
Шоҳ Маҳмуд ўғлоқчи 211.
Шоҳ Мир Ҳусайн 308, 309, 319, 328, 331, 333, 335, 377.
Шоҳ Музаффар 233, 244.
Шоҳ Муҳаммад (Моҳ Маҳмуд) 261, 273.
Шоҳ Муҳаммад девона 225, 446.
Шоҳ Муҳаммад Маъруф 444, 446.
Шоҳ Муҳаммад муҳрдор 295, 250.
Шоҳ Муҳаммад сангтарош 412.
Шоҳназар 281.
Шоҳназар Суюндук 273
Шоҳрух Мирзо 64, 67, 109, 221, 234, 239, 261.
Шоҳ Султонбегим 128.
Шоҳ Султон Муҳаммад 68, 87.
Шоҳ Суфи 148.
Шоҳ Шужоъ 115, 234.
Шоҳ Шужоъ арғун 101, 273, 292, 303.
Шоҳ Қосим 417.
Шоҳқули 427, 432.
Шоҳқули ғижжакий 245.
Шоҳ Ғарб мирзо 224, 227.
Шоҳ Ҳасан 278, 292, 300, 302, 303, 304, 307, 309, 310, 311, 400, 424.
Шоҳ Ҳасанбек 299, 303.
Шоҳ Ҳусайн 295.
Шоҳ Ҳусайн бахши 448.
Шоҳ Ҳусайн Боракий 368, 393, 454, 455.
Шоҳ Ҳусайн Ёрагий 335.
Шоҳ Ҳусайн Қомий 244.
Шоҳ Ҳусайн чуҳра 100.

Э

Эгу Солим 281.
Эгу Темурбек 78.
Эл Амон 420.
Эсан Бўғахон 67.
Эсан Давлатбегим 66, 67, 68, 71, 80, 112, 153, 165, 215.
Эсон Темур султон 263, 434, 442, 443, 445, 447.
Эсонқули Султон 226, 301.

Ю

Юнус Али 295, 377, 378, 448.
Юнусхон 63, 65, 67, 72, 83, 263.
Юсуф 174, 212, 220.
Юсуф Айюб 179, 183.
Юсуф Али 237, 287, 293, 294, 295, 301, 302, 308, 314, 333, 335, 336, 337, 366, 369, 411, 423, 437, 442, 453, 454.
Юсуф Али Кўкалтош 246, 254.
Юсуф Али рикобдор 286, 303.
Юсуф Бадиий 243.
Юсуф доруға 174, 175.
Юсуф хожа 60, 204.

Я

Янгибек Кўкалтош 321.
Яка Хўжа 408, 442, 444.
Яъқуб 181, 299.
Яъқуб Айюб 92, 180.
Яъқуббек 235, 238, 242.
Яҳё Нуҳоний 312, 445, 448.

У

Ўзбакхон 334.
Урда бўға тархон 74, 77.
Ўрлушоқ 454.
Ўғонберди мўғул 412, 287.

Қ

Қазоқ 410.
Қайтмас туркман 209
Қаландар пиёда 367.
Қанбар 212.
Қанбар Али 124, 125, 127, 128, 129, 130, 134, 138, 144, 151, 161 166, 168, 170, 171, 257, 273, 274, 419, 450.
Қанбар Алибек 82, 162, 163, 165, 168, 169, 178, 212, 459.
Қанбар Али мўғул 72, 123, 180.
Қанбар Али саллох 72, 131, 144, 146, 155, 178.
Қанбарбек 293.
Қанбарбий 137, 212, 214.
Қанбарбий Марвий 214.
Қаро барлос 133, 144, 147, 148.
Қаро Султон 431, 432.
Қашқа Маҳмуд 143, 156.
Қивомбек 392, 454.
Қивом Ўрдушоқ 381, 391.
Қиём 305.
Қизил 299.
Қисмтой (Қосмой) мирзо 337, 370, 378, 379, 380, 381.
Қобил 312.
Қодирберди 173, 174.
Қози Жиё 366, 368, 377, 427, 440, 447.
Қози Ихтиёр 241, 270.
Қози Ғулом 121.
Қора Аҳмад 261.
Қора булут 217.
Қорача 297, 410, 427, 432.
Қорача Султон 410.
Қоракўзбегим 66, 69, 75, 226.
Қоракўзи 335, 336, 391, 454.
Қорулғоч бахши 120, 121.
Қосим 295.
Қосим Али 294.
Қосим Али тарёкий 293.
Қосим Ажаб 113, 121, 129, 131.
Қосимбек 70, 90, 98, 112, 119, 120, 123, 127, 128, 131, 134, 138, 142, 144, 145, 146, 147, 151, 153, 155, 169, 170, 207, 219, 220, 248, 250, 254, 256, 257, 260, 267, 273, 274, 275, 276, 280, 302, 304, 308, 311.
Қосимбек Санбалий 363, 367, 379.
Қосим дўлдой 98.
Қосим жалойир Ажаб 113.
Қосим Кўкалтош 139, 215, 273.
Қосим мирохўр 113, 380.
Қосим Султон 227, 250.
Қосим Хатика (Хоника) арғун 166.
Қосим хожа 444, 447.
Қосимхон 69.
Қосим қавчин 72, 74, 80, 81, 113.
Қосим Ҳусайн Султон 227, 381, 391, 392, 399, 403, 433, 441, 447, 454, 456.
Қул Аҳмад 209.
Қулбобо 94, 273.
Қул Боязид бакавул 184, 209, 273, 275.
Қулибек 94, 312.
Қулибек арғун 275.

Қулпка Қошғарий 121.
Қули Муҳаммад Буғдо (Қул Муҳаммад Бағдодий) 78.
Қул Муҳаммад Удий 244, 245.
Қулназар Мирзо 148.
Қулназар тағойи 117.
Қурбон 420, 424.
Қурбон Чархий 290, 441, 446.
Қусам ибн Аббос 104.
Қутб 235, 268.
Қутбхон 364, 368, 386, 398, 399.
Қутбхон Сарваний (Сирвоний) 402.
Қутуқбегим 75, 76.
Қутлуқ Муҳаммад барлос 175.
Қутлуқ Муҳаммад кўкалтош 308.
Қутлуқ Нигорхоним 66, 67, 83, 215.
Қутлуқ Хожа кўкалтош 147, 148, 301, 307.
Қутлуққадам 209, 319, 328, 329, 333, 335, 337, 368.
Қутлуққадам Ҳусайн 305.
Қутлуққадам қаровул 273, 454, 455.
Қутлуғ Муҳаммад 308.
Қуч арғун 275.
Қучбек 130.
Қуч Ҳайдар 145.
Қуч Аҳмад 391.
Қучбек 127, 134, 137, 147, 148, 280, 285, 292, 296, 308, 336, 373, 399, 391, 410, 453.

F

Ғарибий қ. Шоҳ ғариб мирзо.
Ғиёсиддин қўрчи 422, 426.
Ғиёс Масхара 303.
Ғозихон 291, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331.
Ғулом Али 445.
Ғулом Шоди 245, 253.
Ғўри барлос 135, 273, 274.

Ҳ

Ҳабиба Султонбегим 76, 255, 271
Ҳазрати мулло Яъқуб 195.
Ҳазрати Нуҳ 191.
Ҳазрати Хожа 64, 74, 75, 78, 79, 117, 137, 423.
Ҳазрати Хожа Убайдулло 64, 74, 79, 82, 95, 112, 139, 175.
Ҳазрати Хожаго хожа 152.
Ҳайбатхон каркандоз 386.
Ҳайдар 292, 316.
Ҳайдар Али Бажурий 192.
Ҳайдар кўкалтош 75, 88, 89, 120, 127.
Ҳайдар мирзо 68, 94, 223, 225.
Ҳайдар рикобдор 113, 314, 437.
Ҳайдар Тақи 184.
Ҳайдар Қосимбек 146.
Ҳайдарқули 121, 333, 431.
Ҳайтимхон 333.
Ҳалвочи тархон 274.
Ҳалоқухон 106.
Ҳалоҳил 297, 427.
Ҳамза 170, 302, 320.
Ҳамзабий манғит 182.
Ҳамза Султон 66, 76, 92, 96, 122, 139, 145, 214, 221, 419.
Ҳамзахон 320.
Ҳамидхон 332.
Ҳамидхон Сорангхоний 375.
Ҳасан 286, 305, 368.
Ҳасан Али жалойир қ. Ҳусайн Али Жалойир.
Ҳасан Али Саводий 427.
Ҳасан барлос 182.
Ҳасан декча 120.
Ҳасан набира 98, 103, 133, 312.
Ҳасан Нуён қ. Нуёнбек.
Ҳасан Икрак 319.
Ҳасан Макан 368.
Ҳасан халифа 446.
Ҳасанхон 378, 397.
Ҳасанхон Боривол 386.
Ҳасанхон Дарёхоний 446
Ҳасанхон Лангар 445.
Ҳасанхон Мевотий 363, 378, 379, 389, 395, 396, 398, 453, 455.
Ҳасан Чалабий 424, 428, 429, 432.
Ҳасан тарбатчи 94.
Ҳасан шайх Темур 226, 234.
Ҳасан Яъқуб 72, 73, 74, 80, 81, 234.
Ҳасан Яъқуббек 70, 71.
Ҳастичи тунқатор 374.
Ҳақдод 315.
Ҳақназар 154, 251.
Ҳизабрулло 235, 239, 268.

Ҳилолий 244.
Ҳиндол 286, 293, 307, 363, 424, 428, 429.
Ҳиндубек 133, 285, 294, 295, 298, 301, 305, 310, 332, 335, 367, 450, 451, 459.
Ҳиндубек қавчин 454.
Ҳисомиддин Али халифа 409, 450.
Ҳисорий Қундузи 281.
Ҳожи Сайфуддинбек 234.
Ҳожихон 326, 327.
Ҳожи Ғози мангит 120.
Ҳомид 379.
Ҳомусий 417.
Ҳотам 219.
Ҳотам қўрбеги 219, 273.
Ҳотий Қакар 294, 296, 297, 324.
Ҳотифий қ. Абдуллоҳи Маснавийгўй.
Ҳофиз 424.
Ҳофизбек 124, 133.
Ҳофизбек дўлдой 65, 133.
Ҳофиз Мир котиб 304.
Ҳофиз Муҳаммадбек дўлдой 70, 151.
Ҳофиз Тошкандий 424.
Ҳофиз Ҳожи 453.
Ҳулҳул (булбул) 313.
Ҳумоюн 71, 278, 279, 286, 297, 313, 316, 322, 324, 329, 332, 333, 335, 337, 338, 363, 366, 367, 369, 370, 373, 377, 378, 380, 381, 391, 392, 397, 398, 400, 402, 417, 419, 427, 428, 429, 430, 450, 456, 457, 458, 459, 460, 461.
Ҳусайн 305, 306.
Ҳусайн Али Жалойир 237, 241, 251.
Ҳусайний қ. Султон Ҳусайн мирзо.
Ҳусайн Икрак 294.
Ҳусайн сўфи 221.
Ҳусайн Удий 233, 245.
Ҳусайнхон 368, 391, 399, 441, 456.
Ҳусайнхон Нуҳаний 364, 386, 399.
Ҳусайн Ғиний (Ғайбий) 220.

ГЕОГРАФИК НОМЛАР КЎРСАТКИЧИ

А

Або (Аё) 183, **184.**
Абон 161.
Абун 307.
Абуҳа 302.
Абуса 429.
Абулвалид (Биллурий) 255.
Ажар 178, 179, 180, 184, 213, 248.
Айбак 178, 378.
Акриё 325.
Алай 137.
Аласой 197, 198.
Алвор 249, 378, 396, 397, 449, 456.
Али Масжид 299, 310, 324.
Алингор 191, 212, 320.
Али Обод 142.
Алиобод 142.
Алишак 212.
Алишанг (Алишак) 212, 191, 277, 320.
Алмор 249.
Алғану (Афиту) 320.
Амраҳор 449.
Аму дарёси 83, 84, 103, 178, 214, 217.
Анбар кўҳ 94.
Анбола 332.
Анбаҳор 287.
Анбаҳор кўтали 287.
Анвор 403, 428.
Андароб 87, 181, 183, 185, 188, 198, 304, 404.
Андароба 297, 298.
Андижон 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 70, 71, 72, 73, 74, 81, 83, 89, 90, 92, 96, 98, 110, 111, 112, 113, 114, 117, 118, 120, 121, 122, 123, 125, 127, 128, 129, 130, 135, 148, 152, 153, 161, 165, 166, 167, 169, 175, 176, 180, 189, 189, 213, 238, 244, 263, 300, 302, 324.
Андижон суйи, руди 60—63.
Андихуд 82, 179, 223, 226, 237, 268.
Арабистон 349.
Армиён 128.
Арс суйи 65.
Аринд суви 448.
Арупар 331.
Архиён 130.
Арчагент 129.
Асва 432.
Асрушна, Асруш қ. Ўратепа.
Астробод 82, 94, 100, 101, 115, 116, 221, 223, 224, 225, 226! 233, 231, 235, 343.
Асфидак қўрғони 139.
Атар 192, 193, 278, 316, 318.
Атова 364, 368, 369, 398, 399, 429, 430, 449, 451.
Афғонистон 185, 189, 201, 291.
Ахси 62, 64, 65, 66, 70, 73, 74, 78, 81, 89, 90, 107, 110, 111, 113, 120, 121, 129, 133, 161, 165, 166, 167, 168, 170, 173, 174, 175, 300.
Ахси суйи 63.
Ахсикат 62.
Ашпара с. 68.
Ашпориён 119, 120.

Б

Бадахшон 59, 68, 69, 82, 83, 84, 113, 179, 188, 190, 197, 198, 212, 213, 243, 248, 265, 276, 277, 281, 310, 311, 340, 456, 457, 458, 459.
Бадовун 227, 399.
Бадров 191, 198, 316.
Бажур суйи 287.
Бажур (қўрғони) 192, 198, 282, 283, 284, 285, 287, 288, 300, 302, 303, 309, 319, 339, 346, 347, 349, 356.
Бакасар 362, 437.
Балва гузари 435.
Балодар 449.
Балх 66, 84, 94, 100, 104, 115, 126, 179, 186, 188, 197, 221, 224, 225, 235, 238, 248, 249, 251, 284, 293, 322, 326, 331, 361, 378, 419, 420, 421.
Балхоб суйи 194, 248.
Бангаш 71, 189, 190, 197, 204, 206, 207, 291.
Бангармов 409
Бангола 341, 342, 343, 348, 353, 426, 428, 437, 438, 439, 445, 446, 458.
Банд 412.
Бандир 354.
Бандсолур 90, 129.
Банокат 104.
Банну 185, 196, 206, 207, 291.
Банорас 352, 433, 434, 435, 436.
Банос 343.
Банур 331.
Барокўҳ тоғи 60.
Бараки 189.
Барахстон 197.
Барк 208.
Батлимус 106.
Бахат суйи 291.
Баҳор 304, 311, 340, 361, 362, 388, 437, 438, 439, 441, 444 445, 446, 457, 458.
Баҳа 458.
Баҳат 291, 343.
Баҳлулпур 325.
Баҳройиж 441.
Баҳрож 362.
Баҳучпур 458.
Бектут 216.
Бешкент 153.
Беҳзодий 312, 313, 314.
Беҳра 204, 286, 288, 289, 290, 291, 292, 294, 295, 297, 298, 301, 302, 314, 330, 339, 345, 361, 374, 417, 432.
Бибимоҳрўй 261.
Бигром 205, 299, 323, 324.
Биёна 343, 344, 361, 362, 363, 367, 368, 369, 372, 374, 375, 378, 379, 380, 381, 389, 392, 396, 398, 399, 414, 415.
Биёҳ 328, 343.
Бижовур 189.
Бижонгар 342.
Била 209.
Билгар 315.
Билурий 255.
Бимругирий 325.
Бистом 224, 419.
Бисут 287.
Битвий 343, 407.
Бичрота (Бихрота) 129, 166.
Бичок 308.
Бишхорон (Сихойрон) 166.
Биҳат суви 325.
Биҳия 437.
Бобо илоҳий 221.
Бобо лўли йўли 261.
Бобохокий 70, 268.
Бобо Ҳусайн Абдол 272, 274.
Бобоқаро чашмаси 284.
Бодалгар (иморати) 414.
Бодич кўтали 191, 316.
Бодиғис 235, 249, 255.
Бодом чашма 190, 204, 308, 321.
Бозор 207.
Бозарак 188.
Бозори Малик 255
Бомиён 116, 178, 188, 194, 248, 258, 308.
Бондир 354.
Бора суйи 205.
Борий 343, 355, 401, 456.
Борикоб 308, 311, 322.
Борон ёқаси 202, 211.
Борон (суйи) 182, 190, 191, 193, 203, 316.
Борон 220, 265, 306.
Боязид 404.
Боғи Бинафша 300, 312, 313.

Боғи Бихишт 105, 251, 262, 263.
Боғи Бўлди 105.
Боғи Вафо 190, 299, 308, 311, 316, 322.
Боғи Дилкушо 105.
Боғи Жаҳоноро 252, 254, 455.
Боғи Зоғон 141, 223.
Боғи Зубайда 255.
Боғи Калон 194, 312.
Боғи Майдон 102, 106, 107, 136.
Боғи Нав 94, 144, 252, 255.
Боғи Наврўзий 215.
Боғи Назаргоҳ 254.
Боғи Сафид 252, 255.
Боғи Сафо 290, 439.
Боғи Фатҳ 400.
Боғи Хиёбон 255, 430.
Боғи Хилват 280, 300.
Боғи Чанор 105.
Боғи Шамол 105.
Боготи Хум 307.
Боғи Шаҳр 255.
Боғи Юрунчқа 281.
Боғлон 304.
Булон 190, 316.
Бурҳанпур 404, 407, 457.
Бусовар 398.
Буст 115, 223.
Бутҳак суйи 430.
Бухоро 61, 62, 68, 75, 77, 78, 87, 88, 94, 95, 96, 98, 104 105, 107, 108, 127, 133, 134, 135, 142, 186, 187, 189, 190, 370.
Бҳилсон 342.
Бўдана қўруғи 107, 139.
Бўжпур 437.
Бўли 362.
Бўрка яйлоқи 114, 134.
Бўстон сарой 94, 104, 141, 218, 220.
Бҳилистон 407.

В

Валиён 188.
Васманд қўрғони 139, 140.
Варсак 363.
Вағчон 304.
Волий (Варос) 439.
Ворух 61.

Г

Габрак 189.
Гагар 331, 332, 343, 410, 446.
Газю 201.
Гозуристон 147, 148.
Гамбир суйи 412.
Гандамак 299, 211, 322.
Гандак суйи 343, 438, 448.
Ганг дарёси (суйи) 343, 348, 364, 368, 377, 378, 399, 402, 408, 422, 424, 426, 433, 434, 435, 436, 437, 440, 441, 447, 448, 457, 458.
Гардиз 197, 204, 304, 305, 306, 365.
Гарзавон 100, 179, 201, 249.
Гармсер 204.
Гарм чашма 205, 309, 322.
Гингута 327, 331.
Гозургоҳ 254.
Гозуристон дарвозаси 147, 148.
Голюр 411.
Гувалёр 338, 362, 364, 368, 374, 375, 379, 382, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 443, 450, 452, 457, 461.
Гувора 448.
Гужарот 341, 353, 371, 388.
Гузар 274.
Гулбаҳор суйи 203, 265, 305.
Гулкина 186, 300.
Гунбазак кўтали 247.
Гунбази чаман 170.
Гургон 223.
Гўй суви 435, 448.
Гўмал 208, 209.
Гўмти 343.
Гўрактари 205.
Гўспандлиёр 207.

Д

Давлатсаро 115.
Дакан 341.
Далмов 370.
Далмуд 447, 448.
Дандоншикан 247.
Дараи Бой 249.

Дараи бом 249.
Дараи Газ 64.
Дараи Занг 179.
Дараи Зиндон 178, 201.
Дараи Нур 191, 192, 204, 212, 278, 309, 316, 345.
Дараи Сўф 201.
Дараи Хуш 71, 218, 219, 220.
Дарбанд 335.
Дарвоза йўли 287.
Дарвозаи Ироқ 255.
Дарвозаи Малик 255.
Дарвозаи Фирузобод 255.
Дарвозаи Хуш 255.
Дарвозаи Қипчоқ 255.
Дарбанди Оҳанин 181.
Дарёйи Хўр 453.
Дарута 316.
Даргам суйи 104, 135.
Дашт 189, 194, 201, 204, 207, 208, 209, 210, 298, 327.
Дашти Сеёрон 194, 195.
Дашти Шайх 193.
Даҳкат 152, 153, 154, 155.
Даҳона 182, 184, 213, 248.
Даҳор 106.
Даҳпур 457.
Деврин 185, 188, 313.
Деҳи Афғон 281, 303.
Деҳи Яъқуб 185, 211, 212, 308, 321.
Деҳи Ғуломон 310, 311.
Деҳли 326, 331, 332, 337, 340, 362, 363, 366, 368, 381, 388, 396, 397, 400, 417, 459.
Диболпур 190, 331, 344, 369, 396, 397, 456, 961.
Дибри 190.
Дизак 70, 151, 152.
Дийдапур 432.
Дилкушо боғи 105, 107.
Динкут 189, 207, 289, 302.
Дири 190.
Диюл 144.
Довартин 316.
Доман кўҳ 306.
Домғон 224, 255, 419.
Дор-модор (Дор-мадор) 339.
Дугдугий 433.
Дуки 196, 201, 208, 210, 291.
Дулпур 343, 361, 364, 368, 369, 375, 382, 425, 427, 429.
400, 401, 405, 412, 414, 415,
Дун 327, 330, 331.
Дунгарпур с. 395.
Дурнома 193, 315.
Дутаҳ 316.
Душанба 419.
Души навоҳиси 87, 181, 182.
Дуғоба 194.

Е

Еттикент 63.

Ё

Ёй 221.
Ём 98, 99.
Ёнбулоқ 320.
Ёрий 138, 216.
Ёрканд 458.
Ёр яйлоқ 75, 98, 108, 114, 117, 118, 133, 135, 138, 139.

Ж

Жавак 188.
Жалисир 369, 403, 428, 446.
Жамруд 310.
Жарғоту 287.
Жаҳоннамой 292, 316, 343.
Жаҳоноро 255.
Жевал 330.
Жигдалик 204, 277, 311.
Жилам 325.
Жина қўрғони 307.
Жингалак 218, 220, 258.
Жиғонсарой 204.
Жожмов 370.
Жокин 429.
Жом 205, 242, 310, 419.
Жумандно 431.
Жўйи Инжил 255.
Жўйи шоҳий 205, 299, 309, 310, 316.
Жўн 333, 337, 343, 370, 411, 417, 427, 428, 429, 432, 434, 446, 448, 449, 458.
Жўнпур 236, 340, 341, 362, 366, 373, 377, 388, 426, 435, 440, 441, 445, 446, 447.
Жўса 398.

З

Замини Довар 71, 101, 234, 268, 274, 276.
Замма яхши 261.
Зардакчўл 115.
Зарафшон 428.
Зирқон (Зирмон) 161.
Зобул 195, 291.
Зобулистон 195.
Зомин 75, 96, 118.
Зурмат 197, 211.

И

Икки сув ораси қ. Работак ўрчини.
Иламиш (Ирамиш) дарёси 123, 128.
Илок 117, 178, 182.
Илон ўти 151.
Имомфахр 255.
Индрий 326, 327.
Инжуков 257.
Иничка 307.
Ираж 457.
Ироқ 67, 82, 84, 87, 108, 187, 202, 223, 224, 227, 235, 238, 239, 242, 245, 255, 263, 274, 375, 391, 400, 419, 439.
Ироқайн 197.
Искандарпур 440, 441, 445, 446.
Исталиф 194, 203, 306, 312, 313, 314.
Истарғич 194, 216, 280, 313, 314.
Исфара (Испара, Ашпара) 61, 67, 88, 89, 129, 134.
Итмак давони 108.
Ихлосия 255.
Ишкамиш 93, 180, 213, 243, 265.

Й

Йилончик 183.

К

Каъба 226, 240.
Кабуд 103.
Кавар 191.
Каворий суйи 412, 416.
Кадий 218.
Какуро 432.
Калдакахор 290, 295, 297.
Камарий ўланги 188, 212.
Калонур 324, 328.
Камруд дараси 92, 137.
Камруд руди 92.
Канбой навоҳиси 88, 96, 127.
Кандибодом 62, 67, 81, 114, 167.
Кандирлик добони 89, 113, 161.
Кандла 362.
Кандор 368, 374.
Канор гузари 403, 408.
Карал (Кармал) 331.
Карк 299.
Карки 180.
Карнон 161, 172, 173.
Карнуд (Казев) 185.
Кармина 108.
Кармнос суйи 436.
Карра 345, 352, 432, 433.
Карра-Моникпур 378.
Катта 330.
Каттавоз 211, 266, 267.
Катур 189.
Качакут 218, 288, 304, 324.
Качва 404.
Кашмир 289, 294, 340, 342.
Каштуд (Киштут) 138
Каҳдистон 270.
Каҳлур 331.
Каҳот 206.
Каҳрож 285, 286.
Келогой (Кулогоҳий) 265.
Кеш (Шаҳрисабз) 59, 108, 116, 135, 137, 144.
Киви 207.
Килира 446.
Кулиф гузари 91, 180.
Киндгар 320.
Кирмон 87, 223.
Кирмош тоғи 304, 305, 306.
Кисро тоқи 108.
Китиб 298.
Кишм суйи 248, 419.
Кобуд 103, 118.
Кобул 61, 64, 68, 70, 71, 76, 77, 78, 83, 87, 105, 180, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 192, 194, 195, 196, 197, 198, 201, 202, 204, 206, 212, 213, 217, 218, 223, 225, 226, 232, 234, 235, 239, 240, 248, 251, 255,

256, 260, 261, 262, 265, 266, 267, 268, 276, 277, 278, 279, 284, 286, 288, 291, 293, 299, 301, 302, 304, 306, 307, 308, 311, 312, 313, 320, 324, 328, 331, 333, 339, 340, 342, 343, 394, 350, 356, 363, 364, 365, 368, 369, 370, 375, 377, 378, 381, 396, 397, 398, 400, 412, 417, 420, 422, 423, 424, 427, 429, 430, 432, 435, 444, 450, 455, 456, 457, 458, 459.
Қобул суйи 298.
Қоланжар 294.
Қолпи 344, 362, 364, 378, 404, 408, 432, 436, 448, 457.
Қолпур 343.
Кома 191, 192.
Конво 389.
Конвоҳин (Конвоҳл) 328, 380.
Конигил 105, 107.
Кони обгир 107.
Косон 63, 71, 73, 129, 166.
Котланг 288.
Кофиристон 82
Кохон 299.
Кошғар 59, 69, 74, 76, 90, 104, 186, 302, 312, 363, 368, 404, 458.
Коҳмард 83, 178, 179, 182, 183, 184, 211 217, 248, 308, 424.
Кула-гирмо 319.
Кунар 191, 192, 278, 287, 319, 347.
Кундана с. 444, с. 445.
Кундба 444, 445.
Кундила 446.
Кунру 204.
Куря 432.
Курраи тозиён 193.
Кусор 433.
Куҳат 205, 206, 218, 291.
Куҳрий 398.
Куҳром парганаси 365.
Куҳча 265.
Куйи поён 150.
Кўй суйи 410.
Кўки 442, 444, 446
Кўк сарой 79, 94, 95, 105.
Кўл 361, 366, 386, 401, 402, 456.
Кўлигил 170.
Кўли Малик 78.
Кўли Мағок 107.
Кўра 197, 316.
Кўракатрий 205, 299
Кўтали Заррин 458.
Кўтила 330, 399.
Кўчабоғ 184, 185.
Кўшк 255.
Кўфин 97.
Кўҳ 433.
Кўҳак суйи 96, 102, 104, 105, 107, 108 138, 139, 145.
Кўҳат 196, 299.
Кўҳбача 307.
Кўҳи Жуд 289.
Кўҳи Меҳтар Сулаймон 208.
Кўҳи Сафид 190, 346.
Кўҳи Соф 248, 249.
Кўҳистон 456.
Кўҳнаноний 211.
Кўҳпоя 152.
Кўҳтан 82.

Л

Лавойин 434.
Лаклакон 149.
Лакнов 405, 446.
Лакнур 348, 362, 399.
Лангар 260.
Лангари Миргиёс 255, 256.
Ландар 197.
Ламата канди 192.
Лампур 327.
Ламгон 68, 182, 183, 190, 191, 194, 263, 276, 277, 287, 311, 314, 316, 354, 418.
Ламгонот 185, 187, 189, 190, 191, 198, 203, 205, 212, 320, 347, 348, 351, 356.
Лаҳугар 195, 240.
Локтанд кенти 125.
Лоҳур 190, 291, 293, 322, 324, 325, 326, 327, 328, 343, 344, 361, 369, 374, 397, 409, 432, 436, 442, 450.

М

Мадина 363.
Мадҳокур 380.
Майдон 216.

Майдони Рустам 305, 306.
Макка 70, 226, 363.
Маллухон ҳавзи 407.
Мандов 341, 342, 343, 405.
Мандровир 191, 204, 263, 278, 316, 319, 320.
Манду 106.
Манор 261.
Марв 66, 143, 242, 249, 452, 263, 370, 418, 419.
Мароға 106.
Марвчоқ 249.
Марғинон 61, 62, 72, 73, 74, 119, 120, 121, 134, 161, 167.
Масжиди Жавзо 60.
Масжиди муқаттаъ 105.
Масжиди лақлақа 106.
Масиҳо (Масчо) 71, 90, 98, 152, 155.
Мастунг 274.
Масхирам 311.
Масчо қ. Масиҳо.
Машҳад 225, 249, 270, 371, 419.
Мақом 288.
Матҳокур 417.
Маҳан (Маҳсин) 134.
Маҳовин 364.
Маҳуба 449.
Мевот 343, 362, 363, 381, 396, 397, 453, 456.
Мерта 453.
Меҳтар Сулаймон тоғи 209, 210.
Миёни дуоб 327, 333, 362, 367, 374, 381, 386, 396.
Мпёнкол 142, 419.
Мил 191, 277.
Милвот 327, 328, 329, 330, 331.
Мирвоҳид 255.
Мирзо дарвозаси 72.
Мирзо кўприги 102.
Миср 108.
Митакача 193.
Мовароуннаҳр 59, 61, 94, 101, 107, 109, 340, 418.
Мозу (Моду) қўрғони 125.
Молва 106, 341.
Момохотун 306.
Монас 397, 398.
Мондиш 286.
Монду 388.
Мошкпур 345, 362.
Мошур дарвозаси 275.
Мулло бобо боғи 261.
Мулло бобо кўприги 261, 313.
Мунир 439, 440, 442.
Мунугил (Митуғил) 62.
Мурғоб 179, 223, 242, 249, 251, 269.
Мурғон тоғи 274.
Мушт 266.
Муҳаммад пих (довон) 205.
Муҳаммад оғо кенти 306.
Муҳаммад Чаб (кўприк) 102.
Муқаввийхона 254, 255.
Муқур 280.
Мўлтон 197, 202, 223, 243, 429.
Мўрий 429.
Мўғулистон 63, 67, 129, 159, 267.

Н

Навандок 137, 335.
Навканд 129, 166.
Нагарҳор қ. Нингнаҳор.
Намозгоҳ 72, 73.
Намозгоҳи Мухтор 254.
Насаф 108.
Насуҳ (қўрғон) 114.
Нағар 185, 189, 206, 207.
Нахлистон 320.
Нахшаб қ. Насаф.
Нақши жаҳон (боғ) 105.
Неъматобод 254.
Нерату 278.
Нижров 187, 191, 192, 193, 197, 198, 315, 316, 349.
Нилоб гузари 189, 226, 288, 294, 297, 298, 302, 309, 314, 316, 324, 430, 435, 436.
Нингнаҳар 189, 190, 191, 192, 204, 205, 212, 262, 277, 281, 316, 347.
Нирх 204.
Нишин 116.
Нирҳун 444.
Ногур 362.
Нони қўрғони 220.
Нонупур 435.
Норнул парғонаси 445.
Норин 166, 265.
Нургил 191, 192, 204, 278, 319.
Нўшюб 128.

О

Оббурдан 154, 155.
Обёр 98.
Оби Борон 182.
Обдара 188, 213, 265.
Оби истода 196, 211.
Оби раҳмат 105, 107.
Обихон 125, 127.
Обопур 429.
Огра 326, 337, 338, 344, 361, 362, 363, 364, 366, 368, 369, 375, 380, 388, 396, 397, 400, 401, 403, 407, 411, 417, 420, 423, 425, 427, 428, 429, 432, 435, 438, 444, 446, 449, 456, 458.
Одампур 432, 434, 448.
Одинапур 189, 190, 195, 204, 205, 277, 316.
Одоқ 227.
Озарбайжон 84, 197, 238, 242, 361.
Ой туғди 220.
Олойлук 161.
Олатоғ 72, 217.
Олақўрғон 260, 269.
Олмолиқ 59.
Олмоту 59.
Олғу тоғи 93.
Омла 319.
Орий парганаси 439.
От бозор 269.
Оқар туз 75.
Оқсарой 183, 255.
Оққачғай (Оққапчиғай) 70.
Оқсув 74.
Оқкўтал 127.
Оҳанғарон 154, 155, 161.
Оҳанин дарвоза 104, 105, 140, 146, 147, 281.
Оҳор гузори 367.

П

Пакли вилояти 342.
Палғар 155.
Памғон 194, 216, 263.
Панд 249.
Панжкўра 286, 285, 287.
Панжоб шаҳна 304.
Панжшер 188.
Панжҳир 182, 183, 188, 193, 218.
Парвон 188, 193, 203, 306.
Парола 296, 309.
Парсару 447.
Парсрур 325, 327.
Паршовар (Пушовар, Пуршовур) 185, 189, 205, 298, 310, 345, 349.
Пашгром дараси 285.
Пашомун (Жаробук ва Шибомун) 162.
Пашоғар 117, 118, 152, 291, 309.
Пиёг 434, 435.
Пирола 294.
Пир Кону 210.
Пирўзпул 398.
Пскент (Пискет, Бешкент) 148, 153, 154, 156.
Пич 192.
Пичғон (Жиғон) 197, 220.
Пишхорон (Бишхорон) 130, 131.
Пони Ели 287.
Понипат 327, 334, 371.
Поп қўрғони 113, 120, 166, 169.
Пора 309.
Порандий 188.
Пуликоҳ 254.
Пули Мағок 99, 140.
Пули Молон 255.
Пули Мирзо 102.
Пули Муҳаммад Чаб 102, 103.
Пули Равон 170.
Пули Солор 270.
Пулчироғ 223.
Пураб 405.
Пуромин дараси 277.
Пурон 255, 277, 278.
Пуруб 368, 369, 373, 377, 422, 426, 427.
Пуштаи Айш 123, 163.
Пуштаи Кўҳақ 105, 106, 107.

Р

Работак ўрчини (Иккисув ораси) 111, 122, 128, 129, 456.
Работи Дудар 225.
Работи Заврок 300.
Работи Рўзак 163.
Работи Сарҳанг 125.
Работи Султонбегим 226.
Работи Суғд 127.
Работи Хожа 103, 118, 137, 138, 139.
Равза 196.

Рантанбур (Ратанбур, Ратанпур) 312, 343, 362, 363, 415, 417.
Раҳоб 343.
Реги равон 315.
Робирий 364, 368, 386, 399, 408, 429, 449.
Рови 328, 343.
Родагон (Зодгон) 419.
Рог 213, 265.
Рум 186, 187, 334, 381, 389, 419, 425, 435, 454.
Русто (Рустох) 183.
Рушдон 61.

С

Сабзавор (Себзор) 223.
Савод 189, 192, 198, 285, 287, 288, 289, 302, 310, 319, 346, 347, 355.
Савосанг 217.
Савсанихона 255.
Саво лак парбат 342, 343.
Сайром 62, 65, 75, 159.
Сайҳун (Сирдарё) қ. Хўжанд суйи.
Сайғон 188.
Сайқон с. 188.
Сакону 266.
Сакон 161.
Самнон 61.
Самарқанд 59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 70, 71, 72, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 87, 88, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 114, 117, 118, 126, 127, 133, 134, 135, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 144, 146, 150, 152, 153, 154, 165, 186, 187, 189, 194, 198, 204, 221, 226, 233, 236, 237, 240, 242, 243, 250, 251, 268, 304, 334, 339, 356, 363, 418, 419, 420, 423, 427, 428, 457.
Самту (Шамту) 180.
Санбал 343, 362, 363, 366, 367, 379, 386, 401, 402, 444, 450, 459.
Санг 170.
Сангзор 114, 134, 138.
Сангдоки кўтали 289, 297.
Санги бурийда 307.
Санги Лаҳшак 272.
Санг сўрох 208.
Санжид 183, 306.
Санхан (Сихан) 196.
Сапон 120.
Саном 332.
Санур 331.
Сарахс 370, 371.
Сарвор 362, 433, 446, 448, 458.
Саридеҳ 196, 211, 266.
Сарипул 66, 98, 143, 144, 178, 223.
Саркори Баҳор 362.
Саркори Биёна 362.
Саркори Гувалёр 362.
Саркори Жўнпур 362.
Саркори Кандла 362.
Саркори Қануж 362.
Саркори Карра 262.
Саркори Колпий 362.
Саркори Лакнур 362.
Саркори Мевот 362.
Саркори Миёни вилояти 362.
Саркори Ногур 362.
Саркори Огра 362.
Саркори Рантанбур Бўли 362.
Саркори Санбал 362.
Саркори Сарвор 362.
Саркори Сиҳринд 361.
Саркори Соран 362.
Саркори Тирҳут 362.
Саркори Уд 362.
Саркори Чапоран 362.
Саркори Хайробод 362.
Саркори Ҳисори Фируза 361.
Сароб 87, 183, 188, 211.
Сарой 214.
Сарой Мандо 432.
Сарсова 333.
Сару дарёси 343, 345, 346, 352, 377, 410, 439, 440, 441, 442, 444, 446 447, 449.
Сатлуж дарёси 291, 343, 361.
Сафоия 255.
Сақо 127.
Сева 278.
Сеёрон қ. Дашти Сеёрон.
Семирканд (Семизканд) қ. Самарқанд.

Секрий 343, 361, 380, 382, 399, 400, 401, 403, 409, 416, 417, 447.
Серкой 269.
Сероб қ. Сароб.
Серовалий 434.
Сиви 210, 223.
Сиёҳоб 107, 299.
Сийстон 224, 268, 301.
Сижованд 195, 212.
Синд дарёси 189, 194, 205, 206, 207, 209, 210, 288, 289, 298, 324, 325, 342, 343, 345, 365.
Сира (Сарв) тоғ 92, 138, 197.
Сирвор 404.
Сирдарё қ. Жайҳун.
Сиру қ. Сару.
Сингар суви 432.
Сиҳанд 362.
Сиҳринда 291, 327, 331, 343, 344, 361, 399, 427.
Сиялкут 118, 324, 325, 326, 327, 361.
Сияҳсанг 186, 187.
Скандара 403.
Скандаробод 403.
Скандарпур 458.
Сойгил 277.
Сойқон 247.
Сомий қўрғони 278.
Сомона 332, 366, 427.
Сом сийрак 154, 156, 157.
Сон 248.
Сончорик 115.
Сорбоғ 378.
Соран 362, 444, 446.
Соқи Салмон 255.
Сорангпур 407, 453.
Сувсон 316.
Султония 197.
Султонпур 308, 311, 322, 327, 330.
Сун 343, 435.
Сункаро 398.
Сурох 204.
Сурхоб 202, 299.
Сурх работ 277.
Сурх руд 190.
Суфаи тийрандозон 255.
Суҳон суйи 289, 297.
Суғд 96, 108, 141, 142, 151, 223.
Сўгандпур 449.
Сўзангорон 147, 148.
Сўн 439, 440.
Сўнак (Сўнг) 186, 187, 281.
Сўх 61, 424.
Сўхжана 416.

Т

Табриз 67, 187, 197.
Такоб 188, 201, 219.
Такасекретку (Такасекриган) 65.
Такона 223.
Тангоб 119.
Танги 304.
Тарабхона 254, 255, 452.
Тарнук 277.
Татта 343, 400.
Таҳангар 374.
Таҳти Баргар 254.
Тахти Остона 254.
Тахти Навоий 254.
Тахти Сафар 254.
Тахти Ҳожибек 254.
Теба (тепа) 185, 220.
Тебат 343.
Темурбек лангари 260.
Темурия 92.
Тижора 397, 450.
Тирмуҳоний 446.
Тил 206.
Тирмиз 76, 82, 91, 103, 105, 178, 180, 217, 234, 427.
Тирҳут 362.
Тойик 448.
Ток қ. Бозор.
Толиқон 93, 180.
Тошканд 61, 63, 65, 69, 70, 75, 76, 101, 113, 114, 129, 152, 156, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 300, 419.
Тошработ 252.
Тошқўрғон 275.
Туркистон 59, 65, 78, 103, 140, 142, 186.
Турак (Тўлак) чорбоғи 149, 157.
Турфон 159.
Тутлуқ (Тулуқ) 163.
Тус суйи 371, 434, 435, 447.
Тута 417.
Тутум дара суйи 430.
Туғулқобод 337, 338.
Тутковул 261.
Тўда 398.

Тўл 188.
Тўн 149, 252.
Тўруқшорон 119, 120.
Тўққуз ўлум гузари 180.

У

Убож (Уёж) 115.
Уд 361, 366, 377, 410, 441, 446, 448, 449.
Удво (Урво) 414, 415.
Удайпур 395.
Уёж 182.
Улобату 267.
Улуғ боғи (Олғу тоғи) 93.
Улуқ нур 191.
Унсия 255.
Ургут 99.
Урганч 226.
Усрушна, Усруш қ. Уратепа.
Уштур шаҳр 260.
Уштургардан 146, 182, 247.
Уқобайн 186.

Ф

Фанокат 59.
Фармул 189, 197, 206, 207, 208.
Фарғона 59, 60, 62, 63, 64, 65, 67, 69, 90, 104, 107, 112, 161, 164, 177, 186, 198, 243.
Фарқат 152, 172.
Фатҳпур 429, 432, 446, 447, 449, 456.
Фируза дарвозаси 105, 140, 147, 148.
Фулул 93, 180.
Фон 138.

Х

Хавос 65, 75.
Хайбар 189, 205, 218, 223, 291, 309, 310.
Хайробод 362, 399.
Халжий дарвозаси 341.
Халилия 151.
Халишак 272.
«Халосия» 255
Хамланган 212.
Хамчон 465.
Хандақ 103.
Харгирд 419.
Харид (Ҳайробод) 337, 338, 426, 439, 444, 446, 458.
Харобук 162, 164.
Хатлон 66, 82, 91, 92, 93, 114, 115, 179, 183, 192, 198.
Хашанғар 308, 309.
Хиёбон 99.
Хирсхона 313.
Хитой 64, 106, 159, 186.
Хожа Баста 430.
Хожа Дийдор 138, 139, 142, 151.
Хожаи Қордзан (Карузан) 98, 137, 144
Хожа Исмоил тоғи 201, 267.
Хожа Қатта 163.
Хожа Региравон 194.
Хожа Ривож 214, 281.
Хожа Рустам 322.
Хожа Сеёрон 194, 300, 306, 315.
Хожа тоқ 255.
Хожа Чангол 94.
Хожа чортоқ 213.
Хожа Шаму (Шаме) 186.
Хожа Шиҳоб 314.
Хожа Ҳасан 313, 314.
Хожипур 444.
Хожа ҳизр масжиди 147, 186.
Хокон 163.
Хокон ариғи 164.
Хон юрти 99, 107, 134, 135, 139.
Хоразм 104, 197, 212, 214, 221, 224, 231, 301, 339.
Хослар 154.
Хост 198, 302, 304, 308, 310
Хубён 182, 417,
Хугнёний 197.
Худак кенти 151.
Хузор 108, 142.
Хумор 223.
Хурд Кобул 202, 430.
Хуросон 64, 67, 68, 72, 76, 82, 87, 91, 94, 100, 105, 118, 137, 171, 178, 179, 182, 184, 186, 187, 188, 194, 202, 213, 215, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 227, 232, 238, 239, 240, 241, 242, 245, 247, 249, 251, 253, 255, 264, 268, 269, 270, 271, 276, 339, 356, 363, 417, 461.
Хушоб 290, 291, 292, 295, 302.
Хўбон 127, 128.
Хўжанд 59, 62, 65, 73, 75, 76, 89, 90, 112, 113, 117, 118, 119, 129, 132, 153, 154.

Хўжанд суйи (қ. Сайҳун дарёси) 59, 62, 63, 65, 73, 120, 129, 154, 157, 161, 165, 166, 167, 172.
Хўтан 74.
Хўқон ўрчин 81, 161.

Ч

Чакрак 90, 119, 120.
Чанбал 343, 355, 401, 403, 412, 416.
Чандвор 344, 369, 386, 399, 403, 429.
Чандирий 232, 342, 343, 403, 404, 405, 406, 407, 411, 456, 457.
Чандовал руди 282, 285.
Чаноб 290, 291, 294.
Чанут 290, 291.
Чапоран 362.
Чаркада 432.
Чармгарон дарвозаси — 184, 188.
Чароқдон 256.
Чарх 195, 240.
Чарғолонг 255.
Чату 204.
Чатурмук 441, 445, 446.
Чачовалий 432.
Чашман Пара 304, 305.
Чағониён 82, 114, 115, 137, 178, 335.
Чағонсарой 191, 192.
Чаҳорбоғ 72.
Чаҳоряк 248.
Чаҳчарон 235, 256.
Чекман 82, 223, 227.
Четур 342, 343, 407, 415, 417.
Чечакту 249, 251.
Чилудухтарон 123, 149, 161, 252.
Чилсутун 106.
Чилту (Ҳилту) ўланги 137.
Чин 187.
Чинихона 106.
Чинор боғи 303, 314.
Чинорон 223.
Чир суйи 65, 70, 75, 78.
Читр 331, 332.
Чиҳл қулба 316.
Чолок ўланги 184, 186, 187, 281.
Чоноб (Жоноту) 291, 294, 325, 343, 436.
Чорбоғ 220, 279, 301, 313, 428.
Чоржў 116.
Чорраҳа дарвозаси 95, 136.
Чорсу 255, 270.
Чотсу 362.
Чоч қ. Шош.
Чоштуба 265.
Чунор 433, 434, 435, 436, 446, 447, 448.
Чупора гузари 186, 207, 443, 446.
Чутоли 210.
Чўпон кўприк 134.
Чўса 436.

Ш

Шабурғон 115, 179, 223.
Шайхзода дарвозаси 102, 146, 147, 151.
Шайхулислом дарвозаси 255.
Шамсобод 338, 405, 408, 415, 445, 457.
Шаниз (Шер) 216.
Шарукон 300.
Шатлут (Сатлуж) 327.
Шаҳманг 342.
Шаҳрак 433.
Шаҳрисабз 59, 96, 108, 142, 143.
Шаҳри Сафо 178, 272.
Шерак 183, 184.
Шероз 67, 96, 98, 103, 118, 138.
Шибарту 188, 213, 247, 258, 265.
Ширкут 291.
Шифоия 255.
Шовдор 108, 133, 141.
Шовдор тоғи (Шоҳдор) 99.
Шовдор тумани 118.
Шол 274.
Шом 108.
Шоф тевар қ. Қалъаи Зафар.
Шош 63, 104.
Шоҳидон 248.
Шоҳи кобул 185, 186.
Шоҳобод 333.
Шоҳрухия 59, 61, 63, 65, 69, 75, 88, 89, 104, 153, 154, 156.
Шунқорхона тоғи 138.

Э

Эгриёр 183.
Эриж 404.

Я

Ядабир 299, 309, 322.
Яка ўланги 258.

Якланга 321.
Якшан беҳий 408.
Янги 59, 67.
Янгийўл 188.
Ясси кечит 71, 123.
Яфтал 265.
Яғо (Яғмон) 159.

У

Уба 235.
Ужин 106.
Узганд 72, 74, 121, 122, 125, 128, 129, 134, 161.
Унжутўба 125.
Уратепа 65, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 90, 114, 117, 118, 134, 142, 146, 152, 154, 155, 156, 157.
Утроркент қ. Янги.
Уш 60, 63, 69, 74, 121, 124, 125, 127, 128, 134, 161, 162, 163, 164, 165, 170.
Ўғбуға (Улуғбуға) 316.

Қ

Қабодиён 178, 427.
Қавори суйи 416.
Қаёкту 267.
Қайин 252.
Қайсар 249.
Қалъаи Дабуси 134, 143.
Қалъаи Зафар 68, 212, 378, 417, 419, 458.
Қалъаи Ихтиёриддин 260, 269.
Қалот 216, 217, 271, 272, 275, 276, 277.
Қандаҳар 68, 101, 115, 188, 189, 195, 197, 204, 216, 224, 225, 234, 256, 268, 270, 271, 272, 274, 275, 276, 277, 278, 314, 340, 361, 419, 458.
Қануж 226, 362, 364, 368, 386, 399, 403, 408, 457.
Қарангриқ 191.
Қаро кўба кўтали 287.
Қаронойкириқ 191.
Қарға булоқ 265.
Қарши 94, 108, 142.
Қаҳлуғ 181.
Қаҳқа 82.
Қизил сув 180, 188, 265.
Қилоғу 311.
Қирқ ариқ 309.
Қозон 245.
Қойин 249.
Қорабоғ 183, 276.
Қорбуғ (қорпук) пуштаси 151, 320.
Қорабулоқ 98, 155.
Қоракўл 78, 104, 108, 142, 143.
Қораработ 235, 269.
Қорасув 107, 311, 409, 410.
Қоратегин 92, 121, 127, 137.
Қорату 189, 190, 308.
Қубо (Қува) 73, 133, 134, 161.
Қудсия 255.
Қундуз 66, 83, 87, 91, 93, 94, 96, 100, 103, 126, 146, 179, 180, 183, 185, 188, 194, 212, 213, 214, 223, 232, 235, 263, 284, 304, 309, 340, 379.
Қуробуқ 191.
Қутлуқ қадам гўрхонаси 184, 188.
Қутлуқ қадам кўприги 184, 299.
Қушхона ўланги 101, 275.
Қўлба кенти 107.
Қўлба ўланги 102, 107, 136.
Қўрату 299.
Қўруқ сой 189, 190, 277, 299, 311.
Қўшгунбаз 205, 212, 322.
Қўш Нодир ўланги 188, 216, 313.
Қўштегирмон 165.

F

Fаво 172, 173.
Fанаи Намангон 130.
Fазни 185, 187, 189, 195, 196, 197, 201, 202, 204, 211, 251, 255, 265, 271, 278, 291, 300, 322, 340, 365, 381, 430.
Fаёсвол 298.
Fаржистон 201, 256.
Fиждувон 238.
Fилжи 167, 266, 271.
Fозипур 352, 366, 377, 436, 446, 458.
Fори Ошиқон 99, 103, 140, 150.
Fотфар 94.
Fўрбанд 182, 188, 193, 194, 247, 260.
Fўр 185, 193, 201, 234.
Fўри 182, 193, 248, 308, 378.

Ҳ

Ҳавзи Моҳиён 254.
Ҳаволи Қутий 257.

Ҳалво чашма 223.
Ҳалдий 440, 444.
Ҳамтоту (Ҳамботу) 290.
Ҳангу 206.
Ҳарманд 194.
Ҳарур 331.
Ҳасбон (хасаи) 134.
Ҳафтбача 188.
Ҳашангар 185, 189, 287, 345, 349, 351.
«Ҳашт биҳишт» боғи 378, 400, 417, 425, 449.
Ҳаштняк 154.
Ҳиндукуш 83, 84, 181, 185, 191, 202, 232, 289, 340, 343.
Ҳиндустон 62, 77, 82, 105, 106, 153, 186, 187, 189, 191, 193, 197, 198, 201, 204, 208, 210, 218, 226, 227, 276, 277, 278, 285, 488, 290, 291, 293, 294, 297, 299, 301, 309, 322, 324, 325, 326, 328, 330, 331, 334, 339, 340, 342, 343, 344, 345, 346, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 356, 357, 360, 361, 363, 364, 365, 367, 369, 370, 373, 374, 375, 376, 378, 379, 397, 398, 399, 404, 407, 413, 414, 417, 424, 425, 428, 430, 432, 437, 439, 442, 448, 450, 453, 454, 456, 457, 458, 459.
Ҳиндустонат 343, 346, 348.
Ҳири 60, 69, 70, 77, 141, 221, 222, 224, 225, 226, 227, 232, 233, 235, 237, 240, 242, 245, 246, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 260, 268, 269, 270, 276, 411, 417, 419, 420.
Ҳисор 66, 76, 79, 82, 83, 84, 87, 88, 91, 92, 93, 94, 96 98, 101, 114, 115, 116, 122, 123, 137, 146, 155, 177, 178, 179, 180, 198, 214, 223, 224, 225, 235, 410, 427.
Ҳирманд суйи 256.
Ҳисори Фируза 232, 233, 361, 367, 375.
Ҳодарвеш 62, 154.
Ҳотипул — 375, 412, 413, 415.
Ҳуний (Ҳули) 306.
Ҳурмуз 62.
Ҳушёр 61, 424.

МУНДАРИЖА

Бобирнинг фаолияти ва адабий-илмий мероси ҳақида *(В. Й. Зоҳидов)* 5
Нашр ҳақида *(П. Шамсиев)* 53
(Саккиз юз тўқсон тўққизинчи йил воқиалари[1]) 59
Тўққиз юзинчи (1494—1495) йил воқиалари 80
Тўққиз юз биринчи (1495 — 1496) йил воқиалари 91
Тўққиз юз иккинчи (1496 — 1497) йил воқиалари 97
Тўққиз юз учинчи (1497 — 1498) йил воқиалари 102
Тўққиз юз тўртинчи (1498 — 1499) йил воқиалари 117
Тўққиз юз бешинчи (1499 — 1500) йил воқиалари 125
Тўққиз юз олтинчи (1500 — 1501) йил воқиалари 136
Тўққиз юз еттинчи (1501 — 1502) йил воқиалари 150
Тўққиз юз саккизинчи (1502 — 1503) йил воқиалари 158
Тўққиз юз тўққизинчи (1503—1504) йил воқиалари 177
Тўққиз юз ўн биринчи (1505 — 1506) йил воқиалари 215
Тўққиз юз ўн иккинчи (1506 — 1507) йил воқиалари 247
Тўққиз юз ўн учинчи (1507 — 1508) йил воқиалари 266
Тўққиз юз ўн тўртинчи (1508 — 1509) йил воқиалари 280
Йигирма бешинчи йил воқиалари 292
Тўққиз юз йигирма олтинчи (1519) йил воқиалари 315
Тўққиз юз ўттиз иккинчи (1525) йил воқиалари 321
Тўққи юз ўттиз учинчи (1526) йил воқиалари 372
Тўққиз юз ўттиз тўртинчи (1527) йил воқиалари 402
Тўққиз юз ўттиз бешинчи (1528) йил воқиалари 411
Тўққиз юз ўттиз олтинчи (1529) йил воқиалари 452
Таржималар 463

Нашриёт редактори
Т. СОДИҚОВ

Рассом
В. ТИЙ

Техредактор
З. П. ГОРЬКОВАЯ

Корректорлар:
Ҳ. САЪДУЛЛАЕВА ВА М. САИДОВА

Р01909
Теришга берилди 15/X-59 й. Босишга рухсат этилди 4/IV-60 й.
Қоғоз $84\times108^1/_{16}=16{,}06$ қоғоз—52,6 босма л. Нашриёт л. 34,0
Тиражи 5000 Баҳоси 20 с. 40 т. Муқоваси 3 с.

ЎзССР Фанлар академияси нашриётининг босмахонаси.
Тошкент, Хоразм кўчаси, 9. Заказ 1080.
Нашриёт адреси: Куйбишев кўчаси, 15.